

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXV

2017

M U Z E U L N A Ţ I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XXV

2017

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2017

Colegiul de redacție:

Claudiu ILAȘ, *director al Muzeului Național al Banatului*

Dr. Alexandru SZENTMIKLOSI, *redactor șef*

Dan Leopold CIOBOTARU, *secretar de redacție*

Dr. Valentin CEDICĂ, dr. Nicoleta DEMIAN, dr. Vasile DUDAȘ, Zoran MARCOV, Conf. univ. dr. Hedy M-KISS, Dan Octavian PAUL, dr. Călin TIMOC, *membri*

Prof. emerit dr. Doina BENEĂ, Prof. univ. dr. Sabin Adrian LUCA, Prof. dr. John Michael O'SHEA, Prof. emerit dr. Ioan Piso, Prof. dr. Wolfram SCHIER, dr. Dumitru Țeicu, *membri în Consiliul Științific al anuarului Analele Banatului*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ■ SOMMAIRE ■ INHALT ■ CONTENTS

Costin Feneșan la 70 de ani (Prof. univ. emerit Doina Benea)	9
Repere biografice	13

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

WEI CHU, ALEXANDRU SZENTMIKLOSI The Early Upper Paleolithic Settlement of Românești-Dumbrăvița I, Timiș County	19
DRAGOȘ DIACONESCU Despre cronologia absolută a unui nivel din situl neolitic de la Tărtăria-Gura Luncii ☞ <i>About the absolute chronology of a layer from the Neolithic site of Tărtăria-Gura Luncii</i>	25
SABIN ADRIAN LUCA FLORIAN DUMITRESCU-CHIOAR, TIBERIU BOGDAN SAVA DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș-Luncă (Cercetările preventive ale anului 2011) (II) ¹⁴ C Data from Turdaș-Luncă Archaeological site (Preventive Research of the Year 2011) (II)	35
IOAN BEJINARIU, HOREA POP Cercetări arheologice preventive pe traseul Autostrăzii Lugoj-Deva, lot 2. Descoperirile culturii Coțofeni de la Nemeșești, comuna Margina, județul Timiș ☞ <i>The Preventive Archaeological Research of Lugoj-Deva Motorway Project, 2nd Section. The Coțofeni Culture Discoveries from Nemeșești, Margina Commune, Timiș County</i>	41
ZSOLT MOLNÁR, BEATRICE CIUTĂ Aspects regarding the economy of the Otomani communities in North-Western Transylvania. Data concerning the Middle Bronze Age agriculture in light of the investigations carried out in the Carei-Bobald tell	57
SEDAT BARALIU· ILIR MUHARREMI Les importations grecques sur le territoire du Kosovo	91
Z. DIMITROV, N. RUSEV Excavations of <i>Colonia Ulpia Traiana Ratiaria</i> : Latest Data from the Western Necropolis and New Founded Complexes	101
REMUS M. FERARU Sărbători consacrate lui Apollon la Milet și în coloniile sale de la Pontul Euxin ☞ <i>Fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans ses colonies du Pont-Euxin</i>	109
CĂLIN TIMOC Hoffinger și Berzovia. Contribuții habsburgice la cercetarea arheologică a ruinelor romane din Banat ☞ <i>Hoffinger and Berzovia. Habsburg contributions to the archaeological research of Roman ruins in Banat</i>	125

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, DUMITRU ȚEICU

Cercetări de arheologie urbană. Reflecții privind orașul Timișoara în secolele XVII-XVIII ☞
Researches of Urban Archaeology. Aspects Regarding the Development of Timișoara in the XVII-XVIIIth Century 143

LAURENȚIU-ȘTEFAN SZEMKOVICS

Blazoane acordate unor familii românești din Timiș (1534–1636) ☞ *Blasons accordés aux quelques familles nobles roumaines de Timiș (1534–1636)* 171

IOAN HAȚEGAN, ALEXANDRU KÓSA

Banat – Facing the Ottoman Conquest 1551–1552. Chronological References. The Year 1551 ☞
Banatul în contextul cuceririi otomane 1551-1552. Note cronologice. Anul 1551 177

AUREL-DANIEL STĂNICĂ, NICULINA DINU

Aspecte privind locuirea otomană în zona cetății Noviodunum 185

FLORINA CIURE

Cucerirea Belgradului de către Habsburgi în izvoare venețiene de la finele secolului al XVII-lea ☞
The conquest of Belgrad by the Habsburgs in Venetian sources at the end of the XVIIth Century 201

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

CIPRIAN GLĂVAN

Criza agricolă din Banat din anii 1863–1864 ☞ *The agricultural crisis in Banat in the years 1863–1864* 213

PATRICIA GHEMEȘ (MANEA)

Nobili francmasoni în Banatul imperial ☞ *Contribution at freemasonry history from Banat. Freemason nobil in Imperial Banat* 219

GABRIELA ADINA MARCO

Evoluția relațiilor culturale româno-slovace în localitatea Nădlac, județul Arad. Societățile și asociațiile culturale în perioada 1802–1918 ☞ *The evolution of cultural relations between Romanians and Slovaks in Nădlac, Arad County. The societies and the cultural associations from 1802 till 1918* 257

MARIA ALEXANDRA PANTEA

Intelectuali bănățeni pe frontul Marelui Război ☞ *Intellectuals from Banat on the Front of the Great War* 263

AUGUSTIN MUREȘAN, PUIU EMILIAN VALEA

Două tipare sigilare ale Bisericii ortodoxe române din Lipova ☞ *Two seals of the Romanian Orthodox church of Lipova* 269

HEDY M-KISS

Colecția de textile a Muzeului Formației de Pompieri Sfântul Florian din Jimbolia ☞ *Textile Collection of the Museum for Firefighters Formation St. Florian in Jimbolia* 273

STELEAN-IOAN BOIA

Identitate și alteritate etnică și confesională în spațial arădean interbelic ☞ *Ethnic and Confessional Identity in Arad between World Wars* 285

VASILE IOAN APAHIDEAN

Studiarea cărții românești din Transilvania în perioada interbelică ☞ *L'étude du livre roumain de Transylvanie pendant l'entre – deux-guerres*..... 297

LAJOS KAKUCS

Contribuții la istoria pompierilor voluntari din Timișoara (de la începuturi până în anul 1936) ☞ *Contributions to the history of volunteer firefighters from Timișoara (from the very beginnings to 1936)*.... 307

MARIAN-ALIN DUDOI

The Interruption of the British-Romanian Relations in 1941 321

EUSEBIU NARAI

Aspecte privind evoluția comerțului în județul Severin în perioada 1944–1948 ☞ *Aspects from the evolution of the commerce in the district of Severin between 1944–1948*..... 327

DEHELEANU ADRIAN

Dr. Elie Miron Cristea – patriarh și personalitate politică ☞ *Dr. Elie Miron Cristea – patriarch and political personality*..... 339

ISTORIA ARTEI, MUZEOLOGIE, MUZEOGRAFIE, RESTITUIRI

MIKLÓSIK ELENA

Botezuri, cununii și înmormântări. Însemnări manuscrise și informații tipărite dezvăluind prezența artiștilor în cetatea Timișoarei în prima jumătate a secolului al XIX-lea ☞ *Christenings, weddings and burials. Manuscript records and printed information revealing the presence of artists in the fortified town of Timișoara in the first half of the 19th century* 351

MARIUS CORNEA

Pictorul Ferenczy József (1866–1925) și colecționarii de artă din Timișoara ☞ *The painter Ferenczy József (1866–1925) and the art collectors in Timișoara*..... 369

ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, ANDREI BĂLĂRIE,

CRISTINE HARNISCHFEGER, ANDREI GEORGESCU

A Short Review of the International Exhibition “Heinrich Schliemann-the Discoverer of Troy” 385

FLORIN MEDELEȚ

În legătură cu Sica..... 397

RECENZII

VALY CEIA

Laurențiu Nistorescu, *Oglinzile Celuilalt. Barbaricum, între admirație și teamă*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2017, 218 p. 407

MIRCEA MĂRAN

Maria Alexandra Pantea, *Relatări din Primul Război Mondial prezentate în presa ecleziastică din Banat*, Editura Tritonic, 2017, 302 pagini..... 409

MIHAI-OCTAVIAN GROZA

Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (coordonatori), *„The Unknown War” from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916–1918)*, Iași/Konstanz, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”/Hartung-Gorre Verlag, 2016, 308 p..... 411

ADRIAN-COSMIN IUȘAN

Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian, Iuliu-Marius Morariu, *Romanians Defending Vienna. The Romanian Central Military Senate of the Officers and Soldiers*, Saarbrücken, Éditions Universitaires Européennes, 2017, 94 p.....

413

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABBREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 423

COSTIN FENEȘAN LA 70 DE ANI

În clasa seniorilor istoriografiei românești din anul acesta, 2017, a intrat și Costin Feneșan, personalitate marcantă a studiului uneia din cele mai dificile perioade ale istoriei, cea a istoriei medievale târzii și a epocii premoderne, cu privire specială asupra sud-vestului României. Prezență permanentă – așa spune în publicațiile științifice bănățene (Banatica, Analele Banatului), Costin Feneșan reprezintă de ani de zile un **reper** în studierea perioadelor respective, cu o largă deschidere asupra teritoriilor limitrofe ale României și nu numai. Prezența sa, recunoscută în peisajul istoriografic românesc, este aceea a unui cercetător extrem de riguros, cu o mare putere de muncă, perseverent în cunoașterea până în detaliu a studiului întreprins și, mai ales, un pătimitor al Banatului său drag, de baștină.

Format la universitatea clujeană, pe care a absolvit-o în anul 1969, continuând cu doctoratul încheiat în anul 1977, cu o dizertație referitoare la istoria mineritului și a metalurgiei în Banat în secolul XVIII-lea, Costin Feneșan a parcurs etapele de bază ale pregătirii sale profesionale. Căutând un reper geografic al activității sale, cum era firesc, problematica Banatului medieval târziu și premodern

l-a tentat cu deosebire pe Costin Feneșan, întrucât era, în bună parte, un teritoriu necunoscut sub aspectul bazei documentare, al surselor arhivistice și literare ale epocii destul de modeste până la acea dată. Ca atare, încă de pe băncile facultății a căutat cunoașterea aprofundată a limbilor documentelor vremii (latina, germana, maghiara). Cu o astfel de zestre intelectuală, Costin Feneșan a parcurs stagiile de activitate la Institutul de Istorie din Cluj (1971–1978), la Direcția Arhivelor Statului București (1978–1988), Institutul de Istorie „Nicolae Bălcescu” București (1988–1998), pentru a fi, apoi, Director General al Arhivelor Statului (1998–2002) și ulterior, Consilier superior Clasa I la instituția mai sus menționată (2002–2011).

Întreaga activitate profesională, publicată până în anul 2011, s-a concretizat în numeroase volume redactate în timpul anilor petrecuți în arhive sau, dimpotrivă, de interpretare a surselor literare și istorice, s-ar exprima numeric astfel: 16 lucrări cu caracter monografic, conform listei cunoscute, 12 colaborări la volume de documente sau volume cu o tematică aparte, 2 volume de traduceri, alături de un număr impresionant de studii și articole de 122 la număr, publicate în țară și în străinătate

(Germania, Austria etc.)¹. O activitate de publicare extrem de densă, cu mare aplecare spre domeniile mai puțin cunoscute până în deceniile din urmă. Ea se prezintă, astfel, ca un pionierat curajos pe un tărâm prea puțin desțelenit până acum.

Acest lucru explică și complexa prestație și de pregătire în domeniu a lui Costin Feneșan de la *problematica politică* a Orientului Apropiat (otoman) la cea a Europei centrale și nu numai, la cele de *istorie economică, socială, spirituală și chiar de viață cotidiană*, pe care le-a abordat cu aceeași acuratețe științifică și cu mare atenție la detaliile pe care le-a analizat pentru explicarea fenomenelor constatate. Într-un cuvânt, un scrupulos analist de arhivă, dublat însă de un cercetător, plin de acribie, în studiul propus asupra unei lumii atât de frământate cum a fost cea a Banatului, în cursul secolelor XV-XVII, aflată la interferența lumii sud-est europene.

Întrucât, în anul 2011, la împlinirea a 65 de ani, **Academia Romană prin Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca și Muzeul Banatului din Timișoara** au omagiat activitatea sa prin doi reputați medievști – Dr. Ligia Boldea² și Dr. Dumitru Țicu³ –, care au redactat prezentări extrem de elaborate, rândurile de față, pe care ni le-a solicitat aceeași revistă *Analele Banatului*, și-au propus să se concentreze, mai ales, pe acest ultim segment al activității sale, ca tânăr *pensionar*.

Între preocupările științifice recente ale lui Costin Feneșan se află publicarea studiului monografic cu documente inedite găsite în arhivele din străinătate referitoare la prezența cavalerilor teutoni în Banatul de Severin și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea⁴.

Dar, credem că nu mai puțin prestigioase și în același timp interesante în studierea istoriei Banatului sunt cele două volume de ***Diplomatarium Banaticum***, editate succesiv în anii 2016 și 2017 la Editura Mega din Cluj-Napoca, cu sprijinul material la Muzeul Banatului

Montan din Reșița. Ele continuă o tradiție mai veche inițiată de Costin Feneșan, în anul 1981, de a publica anumite documente descoperite în arhivele noastre privind Banatul, urmate apoi de un al doilea volum în anul 2007, publicat la Editura de Vest din Timișoara.

Diplomatarium Banaticum (I), este consacrat unui număr de 111 documente, care se întind într-un răstimp cuprins între începutul secolului al XIV-lea și jumătatea secolului al XVI-lea, când Banatul va fi inclus parțial sub ocupație turcească. Volumul cuprinde 380 pagini. În cadrul volumului au fost incluse și reeditate mai multe documente publicate de P. Frigyes, dar se regăsesc și documente inedite. Ele au fost traduse în limba română (din latină, maghiară) și reinterpretate cu mai multă acuratețe. Primul document datează din anul 1311, iar ultimul din anul 1552.

Problematica documentelor cuprinde o paletă largă de aspecte, cum ar fi dreptul de proprietate, participarea curții regale maghiare în acest proces; implicarea cnezilor români în apărarea drepturilor lor, cazul familiei cneazului Pantea (D. 41, 63, 76, 84); momente ale luptei antiotomane; aspecte ale vieții cotidiene.

În introducerea la lucrare, între altele, C. Feneșan atrage atenția în mod deosebit asupra unui document emis în anul 1457, august 29, prin care regele Ladislau al V-lea Postumul acordă o serie de privilegii celor 8 districte românești din Banat (D. 43), stabilind originalitatea documentului și etapele sale de folosire în decursul timpului.

Diplomatarium Banaticum (II), prezintă o altă serie de documente dintr-o perioadă cuprinsă între anii 1552 și 1658, când Banatul de Caransebeș și Lugoj au fost încorporate vilaietului de Timișoara. Volumul cuprinde 530 pagini, cu documente traduse în limba română aflate în original în latină, maghiară și germană. Ele se referă mai ales la dreptul de proprietate asupra pământului, menționând danii făcute de Principii Transilvaniei: Sigismund de Báthory, Gh. Rákóczi, Gabriel Báthory etc.; fiscalitatea epocii, elemente cu caracter social privind nemulțumiri ale iobagilor și chiar aspecte de viață cotidiană.

Interesante sunt documentele de politică internă, ce privesc relațiile autorităților din Banatul de Caransebeș și Lugoj cu demnitari turci și principii Transilvaniei, pe de altă parte.

Cele două volume de documente însumând peste 900 de pagini oferă de acum o bază documentară importantă de cunoaștere a Evului Mediu bănățean. C. Feneșan a făcut posibilă, prin perseverența sa ieșită din comun, materializarea

¹ *Bibliografia lucrărilor lui Costin Feneșan*, Itinerarii Istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan (edit. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf), Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca, 2011, p. 23–36.

² Boldea Ligia, *Istoricului Costin Feneșan, omagiu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, *Analele Banatului*, XIX, 2011, p. 9–12.

³ Țicu D., *Istoricul Costin Feneșan*, Itinerarii Istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan (edit. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf), Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca, 2011, p. 13–22.

⁴ Feneșan C., *Cavalerii teutoni în Banatul de Severin și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea*, Timișoara, 2015.

editorială în studierea istorică a Banatului și anume realizarea unui prim instrument fundamental de lucru și anume o primă bază documentară de documente de arhivă traduse în limba română, interpretate sau dimpotrivă reinterpretate, puse la dispoziția lumii științifice românești și nu numai. Prin aceasta, Costin Feneșan credem că și-a văzut împlinit visul, pe care doar îl intuia în anul 1981, când a publicat primul volum de documente din Banatul medieval!

Pe aceeași idee de publicare a unor documente, de data aceasta din arhivele vieneze referitoare la ținuturile noastre, mai nou Costin Feneșan și Cristina Feneșan au publicat lucrarea *Transilvania între Habsburgi și Poartă la mijlocul secolului XVI-lea (Documente din arhiva cancelariei de Stat de la Viena)*, în anul 2013, în seria monografică *Bibliotheca Historica et Archaeologica*, LIV, a Muzeului Național al Banatului din Timișoara.

Mereu atent la orice se întâmplă în domeniul lui de activitate, Costin își continuă cu aceeași ritmicitate activitatea prin studiile sale publicate în revistele de istorie bănățene, mai nou și din Voivodina, aducând în discuție lucrurile, aspectele noi aflate încă în portofoliul său ascuns, încă secret, dar care ne poate oferi încă multe surprize plăcute.

Prin activitatea sa profesională, C. Feneșan se dovedește a fi un deschizător de drumuri în studierea unor fenomene istorice, dar și de stabilire a unor repere extrem de riguroase ale dezvoltării și evoluției istorice, nu numai în spațiul bănățean, de interpretarea atentă până în detaliu a

componentelor sale principale (viața politică, economică, socială cu aspecte ce caracterizează viața spirituală și cu altele ce privesc viața cotidiană, cum o menționează Costin).

Credem, astfel, că în spațiul bănățean, s-a format prin conduita profesională a lui Costin Feneșan, o școală de medievistică, care de acum începe nu numai să se afirme, ci, mai ales, își face auzită și văzută existența prin lucrări monografice interesante, demonstrând preluarea ștafetei de la magistrul. Aș cita aici, alături de deja cunoscuții Viorel Achim, pe Petrovics Istvan (ultimul de la Universitatea din Szeged), dar și pe dr. Țeicu Dumitru, arheologul medievist de la Muzeul Banatului Montan din Reșița, care a format și conduce un grup de tineri medieviști format din Dr. Ligia Boldea, Dr. Livia Magina și Dr. Adrian Magina, la care aș adăuga pe Dr. Iustin Zoltan și, recent, pe Dr. Sașa Iașici din Timișoara (ultimul fost doctorand al lui Dumitru Țeicu).

Dr. Costin Feneșan ne-a demonstrat că, prin prestația sa științifică recunoscută aici, dar și în străinătate, fără ostentație publică, cum se obișnuiește mai nou, a realizat poate cel mai mare pas în studierea Banatului medieval, a contribuit la formarea unui școli de istorie medievală la Reșița, având și sprijinul important, material și logistic, al lui Dumitru Țeicu.

Acum, la 70 de ani, Costine dragă, îți dorim **ANI MULȚI** și **SĂNĂTOȘI** pe acest ogor deștelenit al istoriei bănățene, pentru a te bucura din plin de roadele ce nu vor întârzia să apară.

LA MULȚI ANI!

Prof. univ. emerit Doina Benea

REPERE BIOGRAFICE

FENEȘAN, Costin Eugen (21 mai 1947, Timișoara), istoric.

Familia:

– *tatăl:* Eugen Feneșan, jurist

– *mama:* Octavia Feneșan (n.Aron), profesoară de limba franceză

Domenii de cercetare:

– structuri românești și elite în Banatul medieval (sec.XV – XVII)

– istoria politică, economică și socială a Banatului imperial (1716–1779)

– ediții de documente medievale și premoderne referitoare la Banat și Transilvania (sec.XIV–XVIII)

Studii:

– Școala generală nr.16 (germană) din Timișoara (1953–1960)

– Liceul german „Nikolaus Lenau” din Timișoara (1960–1964)

– Facultatea de istorie-filosofie (secția istorie) a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1964–1969), cu specializare în istoria medievală și modernă timpurie, în paleografie germană, latină și maghiară

Funcții îndeplinite:

– muzeograful Muzeul Banatului din Timișoara (1969–1971)

– istoric la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca al Academiei Române (1971–1978)

– arhivist (1978–1982) și arhivist principal (1982–1988) la Direcția generală a Arhivelor Statului din România, la București (1978–1988)

– istoric principal (1988), cercetător (1990), cercetător principal gradul III (1992), cercetător principal gradul II (1994) și cercetător principal gradul I (1997) la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române, la București (1988–1998)

– director general al Arhivelor Naționale ale României, la București (1998–2002)

– consilier superior clasa I la Arhivele Naționale ale României, la București (2002–2011)

Membru al unor instituții științifice:

– membru al Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca (1990)

– membru de onoare al Muzeului Banatului din Timișoara (2007)

Titluri și recompense științifice:

– doctor în istorie al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1977) cu teza de doctorat *Mineritul și metalurgia din Banat în secolul al XVIII-lea* (conducător științific: acad. Ștefan Pascu)

– premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române (1982) pentru volumul *Premisele răscoalei lui Horea 1773–1784* din corpusul național de documente *Izvoarele răscoalei lui Horea* (împreună cu Alexandru Neamțu)

Ordine și titluri onorifice:

– cavaler al Ordinului național „Steaua României” în grad de Ofițer (2000)

– cetățean de onoare al Municipiului Caransebeș (2003)

– cetățean de onoare al Județului Caraș-Severin (2008)

Referințe:

– *Enciclopedia istoriografiei românești*, coord. Ștefan Ștefănescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 141–142.

– *Dicționar enciclopedic*, vol.II, Editura Enciclopedică, București, 1996, p. 298.

– *Mic dicționar enciclopedic*, Editura Enciclopedică – Editura Univers Enciclopedic, București, 2005, p. 451.

– Ligiă Boldea, *Istoricul lui Costin Feneșan, omagiu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, în „Analele Banatului”, serie nouă, arheologie-istorie, vol.XIX (2011), p. 9–18.

– Dumitru Țicu, *Istoricul Costin Feneșan*, în volumul *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*. Volum îngrijit de Dumitru Țicu și Rudolf Gräf, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, p. 13–22.

Debut publicistic:

Date privind exploatarea aurului în Banat la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, series Historia, fasc.1/1967, p. 55–64.

Scrieri:

1. Volume de autor

– *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Editura Facla, Timișoara, 1981, 217 p. + 12 pl.

– Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1982, 207 p.

– Francesco Grisellini, *Incercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1984, 336 p. + 1 h. (ediția a II-a, revăzută, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 315 p.)

– *Izvoare de demografie istorică*, vol.I: Secolul al XVIII-lea, Transilvania, București, 1986 (Direcția generală a Arhivelor Statului), 434 p. + 12 tab.

– *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1716–1778*, Editura Academiei Române, București, 1996, 255 p.

– *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778*, Editura de Vest, Timișoara, 1997, 211 p.

– *Lenin și Troțki versus Ludendorff și Hoffmann*. Două cupluri inamice care au schimbat cursul istoriei (1914–1918). Documente, scrieri, mărturii, amintiri și relatări, Editura Enciclopedică, București, 1999, 552 p. (în colab. cu Marin C. Stănescu).

– Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*. Ediție îngrijită de Costin Feneșan și Volker Wollmann / *Das Banat vomn Ursprung bis jetzo (1774)*. Herausgegeben und erläutert von Costin Feneșan in Zusammenarbeit mit Volker Wollmann, Editura de Vest, Timișoara, 2000, 293 p. + XII il. (ediția a II-a, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 306 p.)

– *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*. Studiu și ediție de Costin Feneșan / *Zwei Siebenbürger Chronisten aus dem 17. Jahrhundert*. Erläutert und herausgegeben von Costin Feneșan, Editura de Vest, Timișoara, 2001, 191 p.

– *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria A: *Diplomataria*, vol.VII: *Arhiva Militară 1784–1785*, Ediție de Costin Feneșan, București 2001 (Arhivele Naționale ale României), XXXII + 527 p.

– Johann Kaspar Steube, *Nouă ani în Banat (1772–1781)*. Studiu introductiv și ediție îngrijită de Costin Feneșan, Editura de Vest, Timișoara, 2003, 127 p.

– Cristina Feneșan, Costin Feneșan, *Johannes Lutsch – Jurnal de captivitate la Istanbul (1658–1661)* / *Johannes Lutsch – Tagebuch seiner Gefangenschaft in Istanbul (1658–1661)*, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 335 p.

– *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat secolele XVI–XVII*, Editura de Vest, Timișoara, 2007, 273 p.

– *Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului (1919–1924)*, Editura Enciclopedică, București, 2011, 1095 p.

– Anton von Hammer, *Istoria ciumei din Banat 1738–1740. Geschichte der Pest im Banat*. Cuvânt introductiv, traducere și note explicative de Costin Feneșan. Cu o postfață de Walther Koschitzky, Editura Diacritic, Timișoara, 2011, 340 p.

– Anton von Hammer, *Geschichte der Pest die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte*. Herausgeber Walther Konschitzky und Costin Feneșan, Banat Verlag, Erding, 2011, 184 p.

– Costin Feneșan, Cristina Feneșan, *Transilvania între Habsburgi și Poartă la mijlocul secolului al XVI-lea (Documente din arhiva Cancelariei de Stat de la Viena)*, Editura CosmopolitanArt, Timișoara, 2013, 460 p. (Museum Banaticum Temesiense – Bibliotheca Historica et Archaeologica, LIV).

– *Regimentul I românesc de graniță (nr.16) din Transilvania de la înființare până la sfârșitul războaielor napoleoniene (1762–1815)*. Ediție, traducere, studiu introductiv, note explicative și anexe de Costin Feneșan, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 302 p. + 8 il./pl.

– *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documente și extrase / Der Deutsche Orden im Severiner Banat und an der niederen Donau in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Urkunden und Auszüge*, Editura CosmopolitanArt, Timișoara, 2015, 311 p. + 2 h.

2. Colaborator la volume

– *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria A: *Diplomataria*, vol.I: Premisele răscoalei 1773–1784, Editura Academiei Române, București, 1982, LXXIV + 547 p. (în colab. cu Alexandru Neamțu)

– *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria A: *Diplomataria*, vol.II: octombrie-decembrie 1784, Editura Academiei Române, București, 1983, LXXIX + 337 p. (în colaborare cu Alexandru Neamțu și Cristina Feneșan).

– *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria B: *Izvoare narative*, vol.I: 1773–1785, Editura Academiei Române, București, 1983, XXVIII + 489 p.

– *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria B: *Izvoare narative*, vol.II: 1786–1860, Editura Academiei Române, București, 1983, XI + 472 p.

– *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria B: *Izvoare narative*, vol.III: Presă, broșuri 1784–1785, Editura Academiei Române, București, 1984, XX + 450 p.

– *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol.III: Istoriografia străină din secolul al XIX-lea, Editura Academiei Române, București, 1984, 522 p.

– *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. IV: Relatări și presă, Editura Academiei Române București, 1986, 419 p.

– Nicolae Stoica de Hațeg, *Scrieri. Cronica Mehadiiei și a Băilor Herculanee. Povești moșăști scolarilor rumânești. Varia*, Ediție întocmită de Damaschin Mioc și Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1984, IV + 230 p.

– *Din istoria cărbunelui. Anina 200*, Reșița, 1991, 140 p. (Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin (în colab. cu Rudolf Gräf, Vasile M.Zaberca și Ioan Popa).

– *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224–1579 / Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1223–1579*. Ediție îngrijită de Monica Vlaicu în colaborare cu Radu Constantinescu, Adriana Ghibu, Costin Feneșan, Cristina Halichias și Liliana Popa, Editura Hora Sibiu, Societatea de Studii Transilvane Heidelberg, Sibiu, 2003, 580p. (=Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, vol.II).

– *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Editura Mirton, Timișoara, 2007, 308 p. +XV pl. (Museum Banaticum, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XLIII).

– Ioan Boroș, *Memorialistica*. Studiu introductiv, ediție și note de Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Ioan Cârja, Costin Feneșan, Cristian Sabău, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012, 385 p.

3. Traduceri

– Wilhelm Adam, *O hotărâre dificilă*. În românește de Costin Feneșan, vol. 1 – 2, Editura Militară, București, 1988, 206 p. + 304 p.

– Ingo Gerhard Glass, *Constantin Brâncuși și influența sa asupra sculpturii secolului al XX-lea*. Traducere de Costin Feneșan. Prefață de Barbu Brezianu, Editura Vinea, București, 1998, 236 p.

4. Studii

– *Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737–1739*, în „Banatica”, 2 (1973), p. 165–185.

– *Asistența socială și lupta minerilor din Banat*

în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, în „Banatica”, 3 (1975), p. 153–174.

– *Studenți din Banat la universitățile străine până la 1552*, în „Revista de Istorie”, 29 (1976), 12, p. 1645–1665.

– *Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts; zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland*, în „Rumanian Studies”, 3 (1973–1975), Leiden, 1976, p. 149–162.

– *Informații privitoare la revoluția din Transilvania în vara anului 1848*, în *Sargetia*, 14 (1978), p. 361–392.

– *Beziehungen der Wlachen aus dem Cetina-Tal zur Stadt Šibenik gegen Ende des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, în „Revue des études sud-est européennes”, 17 (1979), 1, p. 3–15.

– *Districtul Dobra și privilegiile sale până la sfârșitul veacului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, 27 (1985–1986), p. 301–321.

– *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în „Tibiscum” (Studii și comunicări de istorie-etnografie), Caransebeș, 7 (1988), p. 189–226.

– *Un memoriu austriac din 1763 despre românii din Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 11 (1992), p. 163–182.

– *Die Banater Eisenwerke von Luncani und Bogschan (1734–1749)*, în „Südostdeutsches Archiv”, München, 36/37 (1993/1994), p. 48–63.

– *Mineritul și metalurgia din Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Date statistice din arhivele de la Viena*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 13 (1995), p.45–71.

– *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice*, în „Banatica”, 14 (1996), p. 149–224.

– *Die zweite Reise Kaiser Josephs II. ins Temeswarer Banat (1770)*, în „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, Viena, 45 (1997), p. 233–247.

– „*Temeswarer Nachrichten*” (1771). *Die erste Zeitung Südosteuropas in deutscher Sprache*, în vol. *Modernisierung auf Raten in Rumänien. Anspruch, Umsetzung, Wirkung*, ed. Krista Zach și Cornelius R. Zach, IKGS Verlag, München, 2004, p. 137–144.

– *Privilegiile orașului Baia Sprie (sec.XIV-XVII)*, în „Revista Arhivelor”, 2/2006, p. 52–102.

– *Banatul în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817)*, în „Anuar 2009”, ICRV, Zrenianin, 2009, p/75–107.

– *Banatul în politica lui Iosif al II-lea după*

incorporarea din 1778–1779, în „Anuar 2012”, Zrenianin, 2012, p. 7–32.

– *Franciscanii în Banatul de munte la sfârșitul celei de-a doua și la începutul celei de-a treia stăpâniri austriece (1695–1701, 1716–1739)*, în „Banatica”, 23 (2013), p. 649–679.

– *Die Aktieninhaber der Temesvarer „Privilegierten kayserlich-königlich banatischen*

Commerzien-Compagnie“ und ihr Handelsversuch nach Russland (1763), în „Banatica”, 25 (2015), p. 259–282.

– *Dominic Teleki de Sic, călător prin Banat (1794)*, în vol. *Studii și cercetări. Actele Simpozionului internațional „Banatul – istorie și multiculturalitate”* Zrenianin 2014, Reșița, 2015, p. 37–66.

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHE

THE EARLY UPPER PALEOLITHIC SETTLEMENT OF ROMÂNEȘTI-DUMBRĂVIȚA I, TIMIȘ COUNTY

Wei Chu*, Alexandru Szentmiklosi**

Abstract

În anul 2016 au fost reluate cercetările arheologice sistematice de la Românești (jud. Timiș, România). Obiectivul acestor cercetări arheologice a fost locuirea aurignaciană din punctul Dumbrăvița I. Săpăturile arheologice s-au desfășurat în cursul lunii octombrie, finalizarea documentației de șantier având loc în cursul lunii februarie 2017. Banatul este una din puținele regiuni din bazinul mijlociu al Dunării unde au fost descoperite situri arheologice în care artefactele de factură aurignaciană sunt descoperite în depuneri succesive. Aceste situri aurignaciene din Banat sunt cele mai apropiate, din punct de vedere cronologic, de resturile fosile ale celui mai vechi om modern descoperit în Europa (Anina-Peștera cu Oase, jud. Caraș-Severin).

Situl arheologic de la Românești-Dumbrăvița este cel mai mare și mai bine cercetat dintre aceste situri însă, artefactele și contextul stratigrafic în care acestea au fost descoperite rămân mai puțin înțelese.

În cadrul campaniei arheologice din toamna anului 2016 a fost excavată o suprafață de 17 m², în care au fost deschise carouri de 1 × 1 m. Obiectivul acestei campanii a fost descoperirea de artefacte arheologice în context stratigrafic sigur, context care, punându-se un accent puternic pe analizele geo-arheologice. Acestea ar putea contribui, în mod substanțial, la înțelegerea procesului tafonomic care au avut loc în cadrul acestui sit arheologic.

Introduction

The chronological position of the Early Upper Paleolithic cultures is one of the most important problems of European Paleolithic archeology since it is related to the first appearance of *Homo sapiens*¹. The Aurignacian, a widespread technocomplex of the Early Upper Paleolithic, is well-known from Western Europe, but its presence in Eastern Central Europe is sparser, possibly due to differences in research intensity and/or profound Late Quaternary sediment cover. As a result, the nature of the Early Upper Paleolithic in Eastern Central Europe remains unclear.

The site of Românești-Dumbrăvița I is one of the rare sites in Central Europe containing sediments with cultural remains from this critical period. Its stratigraphy has been reported to range from the Middle Paleolithic to the Upper Paleolithic containing Quarzitic Mousterian (a regional variant of the Mousterian), Early Aurignacian and Gravettian technocomplexes².

Background

The site of Românești-Dumbrăvița I (Timiș County, Romania) is situated in the Bega River Valley, about 100 km east of Timișoara (Romania), at the confluence of the Bega Luncanilor (Bega Mare) and Bega Poieni (Bega Mică) rivers where they exit the Western Poiana Rusca Mountains and empty into the Banat Plain. The archaeological sites Dumbrăvița I and II are located in the north-eastern part of the village (Pl. I/1–3).

Românești-Dumbrăvița I belongs to a cluster of Early Upper Paleolithic sites in the area (Românești-Dumbrăvița I & II, Coșava and Temerești located less than 10 km away) and is close to a number of other important Banat Upper Paleolithic sites including Tincova (Caraș-Severin County) and the Crvenka-At site complex (Serbia)³.

Românești-Dumbrăvița I was first known as a Paleolithic site in the second half of the 20th century. The first scientific excavation at Românești-Dumbrăvița I was conducted in 1960 and subsequently in 1961–1964 and 1967–1972⁴ (Pl. II/1). Between 2009–2010, geological and archeological fieldwork was led by V. Sitlivy who excavated 7m2

* Institute of Prehistoric Archaeology, University of Cologne, Weyertal 125, 50923 Cologne, Germany, Researcher (wchu@uni-koeln.de).

** Muzeul Național al Banatului, Timisoara, Piata Huniade nr. 1, Timisoara 300.002, Romania, Head of the Archaeological Department (szentmiklosi@yahoo.com).

¹ Mellars 2006; Anikovich *et alii*, 2007; Davies *et alii*, 2015.

² Mogoșanu 1978.

³ Nicolaescu-Stratan 1961; Stratan 1962; Chu *et alii* 2014; Micle *et alii* 2015.

⁴ Mogoșanu 1976; Mogoșanu 1978; Bălțean 2011.

in two separate trenches⁵. The collection from the Mogoșanu excavations yielded 5000 artifacts over 450 m² providing an artifact density of 11 artifacts/m². The later excavation by V. Sitlivy, recovered some 7505 artifacts providing an artifact density of 1072 artifacts/m². Sitlivy *et alii* attributed the higher density of their finds to the application of wet-sieving techniques to recover smaller artifacts.

The sediment deposits of Românești-Dumbrăvița I lie on top of a right bank Late Pleistocene terrace of the Bega Luncanilor. The archeological artifacts are found in the top 80 cm of 3 m thick deposits. These sediments are largely believed to be loess-derived sediments⁶ however subsequent weathering and soil formations have made it difficult to clearly discern their exact parent material. The sediments containing the lithic artifacts have been dated with Thermoluminescence (TL) and Optically Stimulated Luminescence (OSL) to 40.6 ± 1.5 ka⁷.

Field Research 2016

In October of 2016, a 17 m² trench adjacent to the 2009–2010 excavation's eastern profile was excavated further into the valley away from the original excavation from F. Mogoșanu. Directly connecting the excavation to previous fieldwork made it possible to make straightforward correlations of the geological deposits and datings. After the recent topsoil was removed and sieved from the surface (15 cm), the site was excavated using the *décapage* method with hand tools to a maximum depth of 80 cm.

Our methodology involved excavating in geological horizons (GH) previously established by the 2009–2010 field campaign. Geological horizons (e.g. GH3) were subdivided into 2 cm spits. All objects ≥ 5 mm were left in place and their 3-dimensional position was recorded using a Leica TS06 total station. A single point was measured in the center of each object before it was removed. Two points were recorded on elongated objects (i.e. where the artifact's length was twice as long as its width): one point at each end of the long axis to be later used for fabric analysis. All finds were assigned a unique ID number.

Within geological horizons, sediment was collected per quarter m² in the 2 cm spits. The collected sediment was wet-sieved (at least 5 mm mesh) to recover small-sized artifacts. Analysis of

stratigraphy, lithological record and pedosedimentary description of the excavated deposits was performed in the field by the geologist together with the archeologists.

The documentation process was primarily digital, supplemented with diaries, sketches and photographic evidence. All measured points (find locations, find categories, ground control points, spit levels, surfaces and outlines of features, sample locations, etc.) were coded and stored in the total station. All additional information (stratigraphic unit, artifact inclination, etc.) was recorded on paper. Photographic records of the excavation were systematically taken by m². The surfaces of geological horizons were photographed as well as the profiles of each m² upon completion. At the end, photographs of the finished excavation were used to create an orthophotographic image of all of the profiles using Agisoft Photoscan software. Additionally, 12 new OSL samples were taken along with grain-size measurements every 5 cm, and micromorphological samples from the bottom to the top were taken. These were located near the sediment profiles of the last excavation and were described and their positions measured with the total station.

Approximately 3248 lithic artifacts were piece provenienced or which 1300 were recorded with double points. Artifacts were distributed throughout the stratigraphy of the site however, the majority of them were recovered in a discrete vertical horizon in GH3 with notable horizontal concentrations suggesting that many of the artifacts were recovered in minimally disturbed conditions (Figure 3). Of these, the majority were small fragmented blades and bladelets though many cores, tools, and manuports were also recovered. The majority (~95%) of the artifacts excavated at Românești-Dumbrăvița I were manufactured on a heterogeneous siliceous rock commonly referred to as "Banat flint", a raw material now thought to be mesolocally procured from various regional sources⁸. Small amounts of other materials such as flint, radiolarite, and jasper were also recovered. Sedimentological, dating and micromorphological samples are still being processed however the Geological Horizons appeared to be similar throughout the entire excavation profile with little horizontal deviation.

Discussion & Conclusion

The results of the 2016 field research at Românești-Dumbrăvița I combined with the

⁵ Sitlivy *et alii*, 2012, Schmidt *et alii*, 2013; Kels *et alii*, 2014.

⁶ Kels *et alii*, 2014.

⁷ Schmidt *et alii*, 2013; Kels *et alii*, 2014.

⁸ Léonard 2016.

previous excavations and assemblage reanalysis performed in earlier years, contribute to the developing picture of an Early Upper Paleolithic landscape in the area that provides important insights to a critical period in human prehistory. The open-air site at Românești-*Dumbrăvița* I offers a more complete view of Early Upper Paleolithic society and economy than from the rock shelters in the region (e.g. Peskő and Istállóskő) and those of Western Europe which are confined to habitation sites for this period and are highly curated. At Românești-*Dumbrăvița* I, the excavation area—probably representing a seasonal and repeated use camp—was likely a staging ground for hunting, possibly representing a retooling site, and/or one where large mammals were butchered.

The Early Upper Paleolithic sequence at Românești-*Dumbrăvița* I also yielded evidence for changes through time, however. This is especially evident in the contrast between the layers above and below the GH3 level. Many assemblages above the GH3 level appear similar to the contemporaneous Gravettian industry of Western and Central Europe, whereas the occupation levels in GH3 contain materials that are generally similar to sites in Western and Central Europe often described as Proto- or Early- Aurignacian. Nevertheless, the temporal integrity of these levels still requires further verification.

The large number of artifacts recovered from Românești-*Dumbrăvița* I during the 2016 field season along with previously excavated collections contribute to a growing body of work which may help us to understand the technological organization of the earliest modern humans in Europe. Moreover, comparative work may also help clarify their relationship with other Early Upper Paleolithic sites in Europe such as those in the Russian Plain (e.g. Kostenki) and others in the Middle/Upper Danube Basin (e.g. Willendorf II, Kozarnika, Temnata and Bacho Kiro). These in total, may contribute to our understanding of what technological adaptations may have allowed early *Homo sapiens* to enter Europe, how they moved westward across the continent, and what their relationship may have been with earlier pre-existing Pleistocene European hominids.

Acknowledgements

Our thanks to the 2016 excavation team and also to the commune of Tomești for providing logistic support. Thanks also to Micea Anghelinu, Valery Sitlivy, Thorston Utmeier, Thomas Hauck

and Jürgen Richter for discussions about the site. Finally, this research has inevitably drawn heavily upon the excellent research of numerous colleagues in the Romanian and European Paleolithic and Quaternary Science communities⁹. The investigations were carried out in the context of the CRC 806 “Our Way to Europe”, subproject B1 “The Eastern Trajectory: Last Glacial Paleogeography and Archeology of the Eastern Mediterranean and of the Balkan Peninsula”, supported by the DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft, grant number INST 216/596–2).

BIBLIOGRAPHY

- Anikovich *et alii*, 2007
 Anikovich M.V., Sinitsyn A.A., Hoffecker J.F., Holiday V.T., Popov V.V., Lisitsyn S.N., Forman S.L., Levkovskaya G.M., Pospelova G.A., Kuz'mina I.E., Burova N.D., Goldberg P., Macphail R.I., Giaccio B., Praslov N.D., Early Upper Paleolithic in Eastern Europe and implications for the dispersal of modern humans. *Science*, 315, 2007, pp. 223–226.
- Bălțean 2011
 Bălțean, I., 2011. The Palaeolithic in Banat. In N. Tasić, F. Draşovean, & B. Jovanović, eds. *The Prehistory of Banat: The Palaeolithic and Mesolithic*. Bucharest: Publishing House of the Romanian Academy, 2011, pp. 19–76.
- Chu *et alii* 2014
 Chu, W., Hauck, T., Mihailović, D., Crvenka-At-preliminary results from a lowland Aurignacian site in the Middle Danube catchment. In D. Mihailović, ed. *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*. Belgrade: Serbian Archaeological Society, 2014, pp. 69–75.
- Davies *et alii*, 2015
 Davies W., White D., Lewis M., Stringer C., Evaluating the transitional mosaic: frameworks of change from Neanderthals to *Homo sapiens* in Eastern Europe. *Quaternary Science Reviews*, 118 (15), 2015, pp. 211–242.
- Kels *et alii*, 2014
 Kels H., Protze J., Sitlivy V., Hilgers A., Zander A., Anghelinu M., Bertrams M., Lehmkuhl M., Genesis of loess-like sediments and soils at the foothills of the Banat Mountains, Romania – examples from the Paleolithic sites Românești and Coşava. *Quaternary International*, 351, 2014, pp. 213–230.
- Léonard 2016
 Léonard, I., *The Early Upper Palaeolithic in the*
-
- ⁹ A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger (Muzeul Național al Banatului), A. David (MA), Raluca Giorgi (MA) (to be added the rest of the team).

Timiș-Bega-Mureș catchment (SW-Romania). behavioural organization in terms of lithic technology and raw material procurement. PhD. Cologne, Germany: University of Cologne, 2016.

Mellars 2006.

Mellars, P., 2006. Archeology and the dispersal of modern humans in Europe: deconstructing the “Aurignacian.” *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 15 (5), 2006, pp.167–182.

Micle *et alii* 2015

Micle D., Cărciumaru M., Nițu E.C., Stavilă A., Dincă R., Temerești, orașul Făget, Jud. Timiș Punct: Dealu Vinii. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România–Campania 2015*, A L-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgu-Jiu, 26–28 mai 2016, pp. 205–207.

Mogoșanu 1976

Mogoșanu, F., 1976. L'Aurignacien du Banat in Aurignacien et Gravettien en Europe. *Actes des réunions de la 10 Commission de l'UISPP, Aurignacien-Périgordien-Gravettien et cultures dérivées*, Fasc. 1: Nice 1976. ERAUL. Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège Liège, 13 (1), 1976, pp. 223–237.

Mogoșanu 1978

Mogoșanu, F., *Paleoliticul din Banat*, Ed. Academiei, București, 1978.

Nicolaescu-Stratan 1961

Nicolaescu-Plopsor C.S, Stratan, I., Săpăturile de la Tincova. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 7, 1961, pp. 29–31.

Schmidt *et alii*, 2013

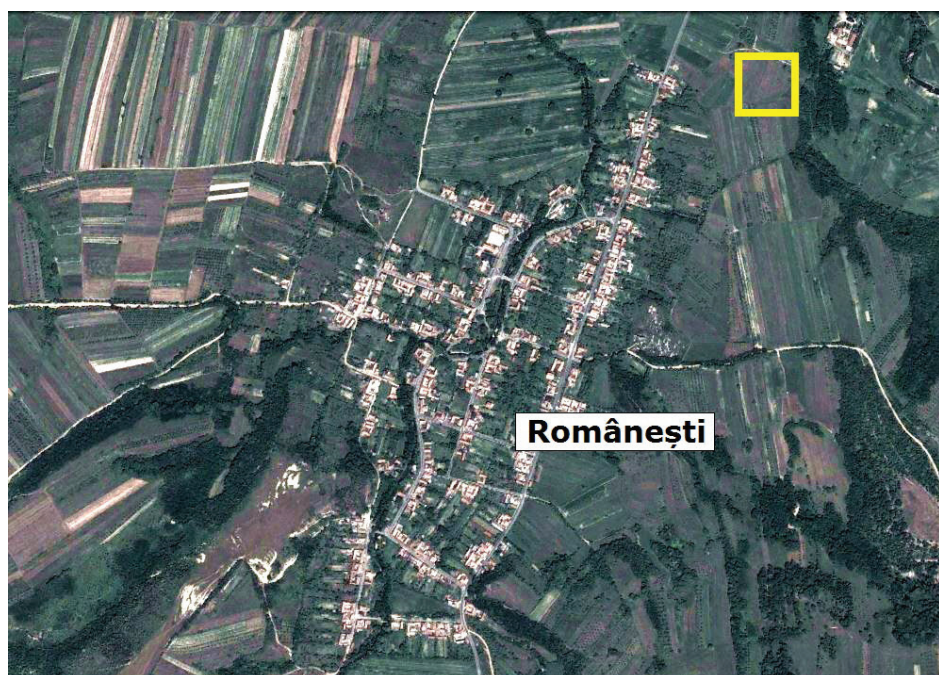
Schmidt C., Sitlivy V., Anghelinu M., Chabai V., Kels H., Uthmeier T., Hauck T., Bălțean I., Hilgers A., Richter J., Radtke U., First chronometric dates (TL and OSL) for the Aurignacian open-air site of Românești-Dumbrăvița I, Romania. *Journal of Archaeological Science*, 40 (10), 2013, pp. 3740–3753.

Sitlivy *et alii*, 2012

Sitlivy V., Chabai V., Anghelinu M., Uthmeier T., Kels H., Hilgers A., Schmidt C., Niță L., Bălțean I., Veselsky A., Hauck T., The earliest Aurignacian in Romania: new investigations at the open air site of Românești-Dumbrăvița I (Banat) (Das früheste Aurignacien in Rumänien – Neue Untersuchungen an der Freilandfundstelle Românești-Dumbrăvița I (Banat)). *Quartär*, 59, 2012, pp. 85–130.

Stratan 1962

Stratan, I., Șantierul Tincova. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 8, pp. 123–125.

1

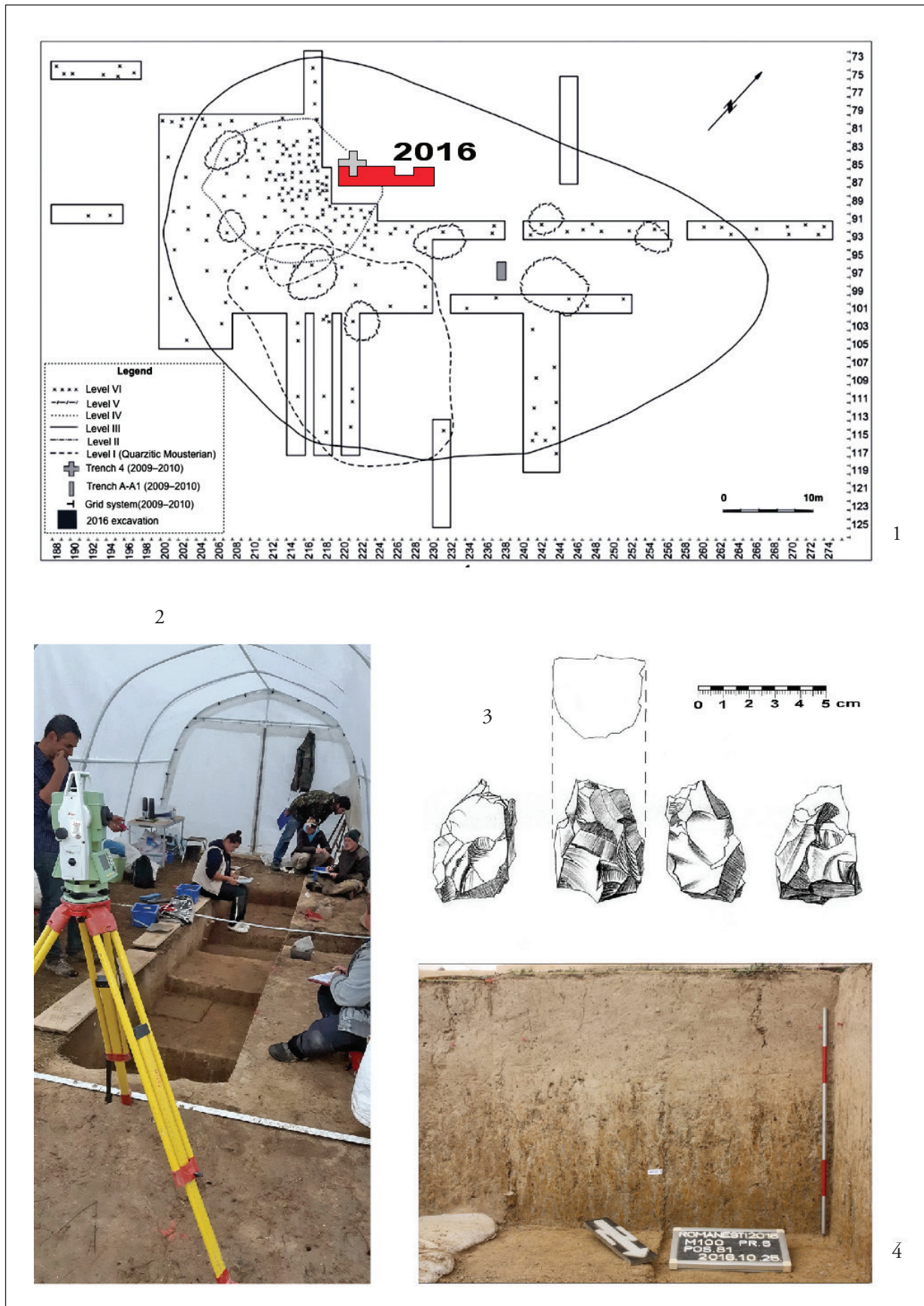

2

3

Pl. I: 1–2 – The archaeological site of Românești-Dumbrăvița I (located in the northeastern part of the village); 3 – Image with the archaeological site, located on the eastern terrace of the Bega Luncanilor (Bega Mare) river.

Pl. II: 1 – The map of the excavations (after Sitlivy & Chabai 2012, Fig. 3; Mogoșanu 1978, Fig. 23); 2 – General view of the 2016 trench; 3 – Lithic artifacts from the 2016 excavations; 4 – Românești-Dumbrăvița I: south wall of 2016 excavations.

DESPRE CRONOLOGIA ABSOLUTĂ A UNUI NIVEL DIN SITUL NEOLITIC DE LA TĂRTĂRIA-GURA LUNCII

Dragoș Diaconescu*

Cuvinte cheie: date AMS, Tărtăria, Neolitic Mijlociu, abordare Bayesiană

Keywords: AMS data, Tărtăria, Middle Neolithic, Bayesian approach

About the absolute chronology of a layer from the Neolithic site of Tărtăria-Gura Luncii

(Abstract)

The publication of five AMS dates from Tărtăria archaeological sites raises methodological aspects regarding the sampling procedure, the stratigraphical position of the samples as well as the publication and interpretation manner from the archaeological point of view. The present paper is aiming to offer alternative ways in regard of the publication and interpretation is also tries to underline the fact that the attempt of modifying, during the post-excavation stage, of the stratigraphical position of the features from which the samples are coming (from layer IV towards layer III in this case), cast an undesirable shadow on the quality of the work which was done to date the samples. The published data are, from an absolute chronological perspective, as recently proved, contemporary to Vinča B2 stage, even if the cultural contents of those two archaeological features were not yet published.

Introducere

În revista Brukenthal Acta Musei XI.1 din 2016, a fost publicat un studiu referitor la câteva date radiocarbon din nivelul III din situl de la Tărtăria-Gura Luncii¹. Probabil că nu am fi reacționat la procesele post-publicare ale acestui articol dorit de specialitate, dar inadvertențe metodologice majore² sesizate la o primă lectură, ne determină să intervenim în cazul de față, pentru că sunt anumite aspecte ce trebuiesc lămurite și apoi înțelese cât mai corect.

Totodată demersul nostru este determinat în egală măsură de importanța sitului neolitic de la Tărtăria-Gura Luncii, sit ce a generat o serie de dispute științifice, evidențiate prin cantitatea de cerneală folosită în relatarea acestora³.

Cercetătorul sibian Sabin Adrian Luca a reluat cercetările din acest sit în anul 2010⁴, modernizarea căii ferate oferindu-i și posibilitatea demarării de cercetări arheologice preventive în cadrul aceluiași punct arheologic⁵.

Fondul problemei

La prima vedere studiul deja menționat pare un articol scurt și la obiect, prezentând o situație clară și precisă, premisă de la care primul autor are posibilitatea să discute, pe scurt, despre anumite „realități” ale cronologiei absolute din neoliticul transilvănean.

Dacă depășim însă acest dorit prim contact cu informația oferită, putem constata următoarele aspecte:

a) cele cinci date AMS publicate nu au indicată materia primă din care provin, aspect esențial pentru a putea discuta despre *short-lived* sau *long-lived samples*⁶;

Horedt 1949, Vlassa 1963, Falkenstein 1965, Milošević 1965, Hood 1967, Neustupný 1968, Makkay 1968, Dumitrescu 1972, Whipp 1973, Vlassa 1976, Makkay 1976, Zanotti 1983, Paliga 1993, Paul 2007, Lazarovici-Merlini 2005, Lazarovici et alii 2011, Qasim 2013, Luca 2016.

⁴ Luca et alii 2016, 11.

⁵ Luca 2016, 10.

⁶ În categoria de *short-lived samples* sunt integrate îndeobște

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300002, Timișoara, România. E-mail: gosshu_d@yahoo.com.

¹ Luca et alii 2016, 11–15.

² Inadvertențele respective țin în mod exclusiv de metodologia de prelevare, publicare și folosire adecvată a acestora într-un studiu științific în domeniul arheologiei. Toate cele ce vor fi spuse aici nu au nicio legătură cu munca excelentă depusă de colegii de la IFIN HH, care parte dintre ei, sunt desemnați ca și co-autori la acest studiu, ci cu cele spuse și scrise de cel care este prim autor (Sabin Adrian Luca), arheolog expert, coordonator de doctorate, profesor universitar în domeniul preistoriei și protoistoriei.

³ Fără dorința de fi exhaustivi dorim să prezentăm aici câteva dintre titlurile legate de nivelurile neolitice din acest sit:

b) din cele cinci date AMS, patru provin dintr-un complex (C.XLV) și una dintr-un alt complex (C.XLIV)⁷, creând un ușor dezechilibru în ceea ce privește ultimul dintre complexe arheologice, subliniind lipsa unei metodologii clare de prelevare a probelor ce au stat la baza obținerii datelor publicate;

c) nu există nici o încercare de a modela datele obținute utilizând așa-numita abordare Bayesiană (sigur acest aspect nici nu se poate realiza cu rezultate concrete, dacă nu există conexiuni stratigrafice între cele două complexe sau dacă nu există o analiză comparată a artefactelor descoperite în cadrul celor două complexe, elemente ce stau la baza obținerii de *prior-estimates*, borne esențiale în construirea unui model cronologic viabil);

d) chiar dacă datele sunt calibrate singular, utilizând programul OxCal *version* 4.2.4, nu sunt citate, așa cum este protocolul⁸, referințele la Bronk Ramsey 2009a și la autorii curbei de calibrare folosite (i.e. IntCal 13), mai precis Reimer et alii 2013.

Fiecare dintre cele patru situații observate vor fi discutate mai pe larg în cele ce vor urma, în încercarea firească de a putea oferi soluții viabile.

În primul rând, la publicarea datelor ¹⁴C trebuie să apară următoarele elemente: codul de laborator, valoarea datei exprimată în ani BP, datele de control al calității (valoarea $\delta^{13}\text{C}$ sau ‰C pentru cărbune și raportul C/N pentru probe de origine proteiformă⁹), materia primă a probei (cu date de identificare dacă este posibil, în special pentru probe ce provin din schelete, dar și pentru specia de plantă din care provine proba), date de proveniență stratigrafică, valoarea calibrată a probei¹⁰. Ce putem constata în cazul studiului în discuție este că valoarea $\delta^{13}\text{C}$ nu este publicată și nici materia primă a

probelor. Valoarea calibrată este prezentată prin diagramele obținute prin utilizarea programului OxCal. Datele de proveniență stratigrafică sunt exprimate clar în ceea ce privește complexe, dar apartenența acestora la așa-numitul nivel III din situl de la Tărtăria ridică anumite probleme pe care le vom prezenta imediat mai jos.

Nepublicarea materiei prime a probelor respective ridică din nou problema motivației prelevării și datării a patru probe dintr-un complex (C.XLV) și doar a uneia singure din celălalt (C.XLIV).

Referitor la poziția stratigrafică a probelor, S. A. Luca afirmă că cele două complexe din care au fost prelevate probele aparțin nivelului III¹¹, dar menționează că unul dintre cele două complexe este din punct de vedere stratigrafic, „probabil” (sic!) legat de locuința L. XV și că a fost publicat deja¹². Urmărind sursa bibliografică indicată, ca un demers logic, am constatat faptul că respectivul complex C.XLV este văzut ca fiind într-o relație stratigrafică directă cu locuința de suprafață, mai precis L.XV, care se tasează puternic în umplutura acestui complex în partea vestică a locuinței¹³, mai apoi urmând mențiunea conform căreia complexul C.XLV era o groapă de mici dimensiuni și făcea parte dintr-un atelier al locuinței L.XV¹⁴. Trebuie să recunoaștem că acesta este momentul în care suntem nevoiți să aducem în discuție următoarele chestiuni, formulate ca și întrebări mai mult sau mai puțin retorice:

– dacă locuința L.XV se tasează în umplutura gropii C.XLV (aspect ce indică anterioritatea umpluturii gropii față de locuință), atunci cum aceeași groapă poate face parte dintr-un atelier al locuinței L.XV (aspect ce indică contemporaneitatea)?

– dacă locuința L.XV aparține finalului nivelului IV, așa cum se afirmă¹⁵ atunci cum un complex arheologic anterior sau în cel mai bun caz (pentru demersul logic al încadrării stratigrafice propuse de S. A. Luca) contemporan cu locuința în cauză, să aparțină nivelului III, nivel III ce este ulterior nivelului IV¹⁶ și deci superior în diagrama stratigrafică?

Aceste neclarități flagrante privind poziția stratigrafică a complexului C.XLV ne-au condus spre aprofundarea subiectului, mai precis consultarea raportului de cercetare arheologică preventivă

semințele carbonizate, crenguțele carbonizate, oasele. Cărbunele de lemn, mai ales dacă nu este determinată specia de arbore din care provine, face parte din categoria *long-lived samples* și poate genera așa numitul *old-wood effect* mai ales dacă provine din specii de arbori cu viață lungă, cum ar fi stejarul, ienupărul, fagul (vezi Kennett et alii 2011, 245 și <http://www.radiocarbon.com/old-wood-effect.htm>).

⁷ Luca et alii 2016, 11–12.

⁸ Vezi https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcalhelp/hlp_contents.html, unde este indicat clar că trebuie citat Bronk Ramsey 2009a și referința la curba de calibrare folosită.

⁹ Având în vedere că subsemnatul a trimis probe din care au fost obținute date ¹⁴C grație activității excelente a colegilor de la IFIN-HH, îmi permit să menționez că valoarea respectivă apare în rapoartele de analiză întocmite de laboratorul Ro-AMS. Faptul că această valoare nu a fost publicată este în exclusivitate responsabilitatea primului autor.

¹⁰ Vezi Millard 2014, 556–557 și de asemenea <http://rses.anu.edu.au/services/anu-radiocarbon-laboratory/publication-radiocarbon-dates>.

¹¹ Luca et alii 2016, 11.

¹² Luca et alii 2016, 11.

¹³ Luca 2016, 142.

¹⁴ Luca 2016, 145.

¹⁵ Luca et alii 2016, 11: „This type of dwellings (.....) belonging to the end of level IV”.

¹⁶ Conform Luca 2016, 27–28.

înregistrat la Direcția Județeană pentru cultură Alba cu nr. 13/12.01.2015, raport ce se constituie în documentația primară a cercetării arheologice ce a dus la descoperirea și cercetarea complexelor care furnizează datele AMS analizate în acest studiu. Astfel, constatăm că în cadrul raportului numit, complexul C.XLV este situat sub locuința L.XV, aceasta tasându-se în groapă în partea de est a C.XLV¹⁷. Suprapunerea complexului adâncit C. XLV de către locuința L.XV este ilustrată în mod clar de fotografiile de mai jos.

Foto 1: Locuința L.XV, indicată prin nivelul de arsură orizontal de pe profilul longitudinal (după Luca et alii 2015, p. 42, foto 2)

Foto 2: Complexul C. XLV, cu profil intermediar (după Luca et alii 2015, p. 44, foto 3)

În acest punct al raționamentului, bazându-ne pe informațiile publicate, nu putem decât să subliniem faptul că relația stratigrafică „probabilă” dintre locuința L.XV și complexul C.XLV este mai mult decât clară, acesta din urmă fiind mai timpuriu decât locuința de suprafață incendiată.

¹⁷ Luca et alii 2015, 44, confirmând cele afirmate în Luca 2016, 142.

Studierea raportului de cercetare ne oferă și o altă surpriză. Conform imaginii de mai jos (Foto 3), putem constata că între C.XLV și C.XLIV există o relație stratigrafică directă. Vizualizarea fotografiei ne oferă argumente pentru a susține faptul că C.XLIV este mai târziu decât C.XLV, aspect întărit și de modul în care au fost cercetate cele două complexe¹⁸. Relația stratigrafică dintre C.XLIV și locuința L.XV este declarată în mod clar¹⁹, faptul că locuința de suprafață suprapune groapa reușind din nou să ne surprindă. De ce? Pentru că, de fapt avem de-a face cu o intersecție de două gropi, suprapuse de o locuința de suprafață. Locuința de suprafață este declarată că aparține finalului nivelului IV, fiind perforată uneori de gropi din nivelul III²⁰. Câtă vreme ambele gropi, C.XLV și C.XLIV sunt suprapuse de L.XV, atunci de ce sunt atribuite nivelului III?

Un răspuns foarte probabil îl găsim în lucrarea considerată de S. A. Luca ca fiind extrem de clară și de sintetică în ceea ce privește poziția cronologică absolută a realităților arheologice neolitice discutate de el²¹. În sursa indicată (*i.e.* Borić 2015), dacă urmărim diagrama duratei siturilor aparținând culturii Vinča²², putem estima pentru faza B intervalul cronologic cuprins între cca. 5200–4900 cal BC. Valorile calibrate singular ale celor cinci date de la Tărtăria indică următoarele valori: 5074–4897 cal BC (89,6% probabilitate), 5055–4878 cal BC (90,5% probabilitate), 5001–4834 cal BC (95,4% probabilitate), 4977–4796 cal BC (95,4% probabilitate) și 5082–4945 cal BC (70% probabilitate). Acesta este și motivul pentru care mai noul nivel III de la Tărtăria este încadrat de S. A. Luca în faza B, poate faza C a culturii Vinča²³, bazându-se pe valorile calibrate singular ale celor cinci date obținute. Plecând de la acest tip de raționament

¹⁸ La reconstituirea acestui aspect am folosit fotografiile din Luca 2016, p. 153, foto 159 și 161. Modul de săpare al C.XLIV indică deasemenea că faza de amenajare a acestui complex „taie” umplutura C. XLV. În Luca et alii 2016, 11, n.1 se indică faptul că în Luca 2016, 141–142, foto 143, 145 este vizibil faptul că groapa de tip pivniță („cellar’s pit”) este intersectată în partea dreaptă de o alta („crossed in the right, by another one, a drab one”). Trecem peste traducerea ușor hazlie a textului în limba engleză și presupunem că „drab” a fost folosit în sensul de brun-gălbui și putem să remarcăm că în fotografia 143 nu avem de-a face cu nicio arsură deasupra gropii pivniță (care nici măcar nu e C.XLV!!!), iar în fotografia 145 vedem parte din C.XLV, cu un profil intermediar, suprapusă de un strat de lut ars la roșu (*i.e.* L.XV).

¹⁹ Luca 2016, 152.

²⁰ Luca et alii 2016, 11.

²¹ Luca et alii 2016, 13 făcând referire la Borić 2015.

²² Borić 2015, 163, fig. 2; 180, Table 2.

²³ Luca et alii 2016, 11.

Foto 3: Relația stratigrafică directă dintre C.XLV și C.XLIV (după Luca et alii 2015, p. 43, foto 2)

se poate explica strădania de a încadra în nivelul III, două complexe arheologice suprapuse de o locuință de suprafață din finalul nivelului IV.

Din cele prezentate mai sus putem observa, în mod clar, faptul că două complexe adâncite aparținând stratigrafic nivelului IV din situl de la Tărtăria oferă date AMS contemporane cu finalul fazei B a culturii Vinča, chiar dacă acest nivel IV este atribuit de S. A. Luca fazei Vinča A²⁴.

Propunere de rezolvare a problemei

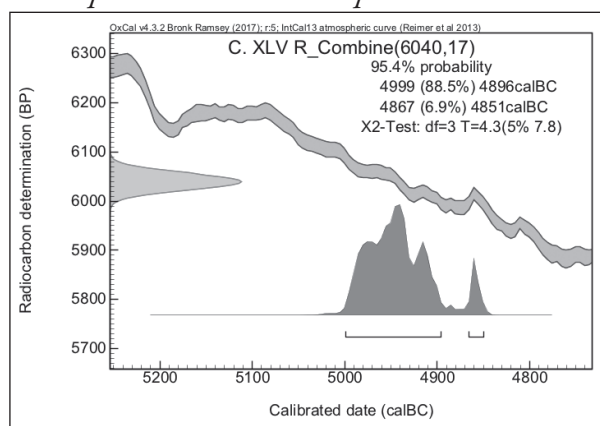

Fig. 1: Rezultatul combinării celor 4 date AMS din C.XLV

²⁴ Luca 2016, 27–28.

Încercarea noastră de a lămuri poziția stratigrafică a probelor ce au stat la baza datelor ¹⁴C discutate aici, ne-a oferit posibilitatea de a sublinia că cele două complexe ce oferă probele au o relație stratigrafică directă, complexul C.XLIV fiind mai târziu decât C.XLV.

Având în vedere faptul că datele Ro-AMS 52.40, 53.40, 54.40 și 56.40 provin din același context stratigrafic (C.XLV) ele se pot grupa în cadrul programului OxCal v. 4.3 ca și *R_Combine* metodă ce combină toate cele patru date, verificându-le și confirmându-le totodată convergența (vezi Fig. 1)²⁵.

Relația stratigrafică deja semnalată dintre cele două complexe a fost folosită ca și *prior-estimate* în construirea unui model stratigrafic pentru nivelul IV al sitului de la Tărtăria, acesta fiind subdivizat în două sub-niveluri (doar din punct de vedere stratigrafic), IV.2 corespunzător complexului C.XLV și IV.1 corespunzător complexului C.XLIV.

Modelul obținut arată însă un *agreement* de doar 46,2% (vezi Fig. 2 și 3) demonstrând că data Ro-AMS 55.40 obținută din proba prelevată din

²⁵ Toate datele ¹⁴C au fost calibrate în cadrul acestui studiu folosind programul OxCal V. 4.3.2 (Bronk Ramsey 2009) folosind curba de calibrare IntCal 13 (Reimer et alii 2013)

Name	Unmodelled (BC/AD)			Modelled (BC/AD)			Indices A _{model} =46.2 A _{overall} =52.8			Select	Page break		
Show all	from	to	%	from	to	%	A _{comb}	A	L	P	C	Visible	
Show structure													
Warning! Poor agreement - A= 52.8%(A'c= 60.0%)													
Warning! Poor agreement - A= 46.2%(A'c= 60.0%)													
▼ Sequence Tartaria												☒ 2	☐
Boundary Start IV.2				-5168	-4911	95.4					97.1	☒ 3	☐
▼ Phase Layer IV.2												☒ 4	☐
R_Combine C. XLV	-4999	-4851	95.4	-5026	-4927	95.4		90.4			98.2	☒ 5	☐
Boundary End IV.2/Start IV.1				-5017	-4910	95.4					99.2	☒ 6	☐
▼ Phase Layer IV.1												☒ 7	☐
R_Date RoAMS 55.40 C. XLIV	-5207	-4945	95.5	-5008	-4857	95.4		44.8			98.6	☒ 8	☐
Warning! Poor agreement - A= 44.8%(A'c= 60.0%)													
Boundary End IV.1				-5021	-4751	95.4					95.3	☒ 9	☐

Fig. 2: Rezultatul obținut prin crearea modelului cronologic în format tabelar ce indică în mod clar discrepanțele din cadrul modelului cronologic

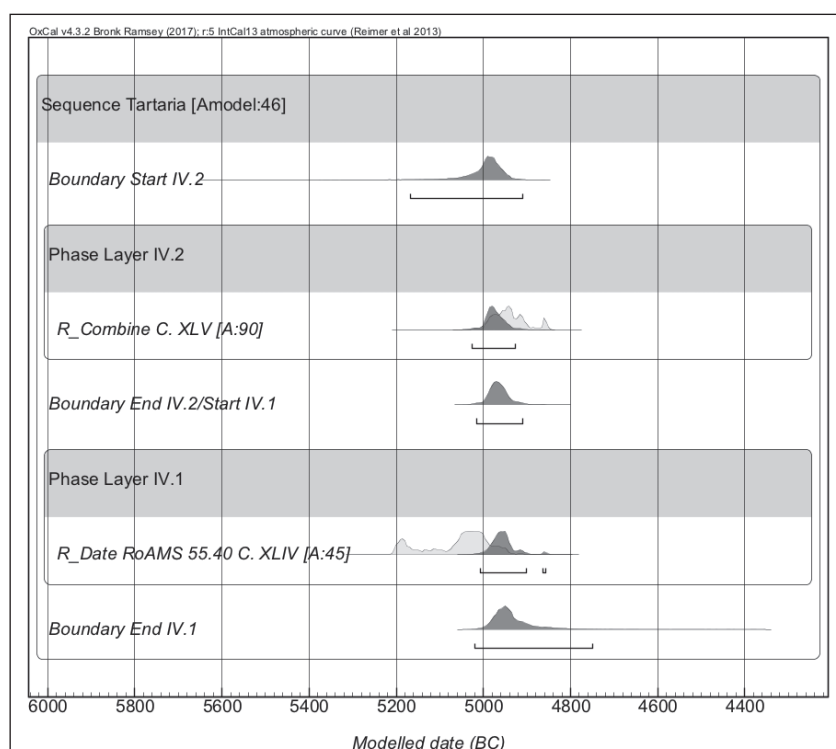

Fig. 3: Modelul în format diagramă pentru nivelul IV de la Tărtăria

C.XLIV (complexul mai târziu stratigrafic) este mai timpurie decât toate datele din C.XLV (complexul mai timpuriu stratigrafic) și, implicit, și decât rezultatul combinării acestora care, conform fig. 1 are valoarea BP de 6040 ± 17 .

Această observație, care ne arată o inconsistență clară între relația stratigrafică dintre complexe și datele obținute din probele extrase de aici, ne duce din nou la discuția privind modalitatea de prelevare a probelor respective. Având în vedere relația stratigrafică directă dintre cele două complexe, modalitatea de săpare și apoi de prelevare a probelor (mai ales dacă e vorba de cărbune de lemn) poate provoca amestecuri inerente. Întrebarea este

de ce prelevarea de probe ^{14}C nu se face din zone ce aparțin în mod cert unității arheologice ce se dorește a fi datată și de ce se face în mod aleatoriu, uneori din păcate chiar în etapa post-săpătură?

Pentru a încerca totuși o încadrare cronologică pentru datele din nivelul IV de la Tărtăria²⁶ vom crea o sumă mărginită a acestor cinci date, intervalul cronologic obținut caracterizând ambele complexe discutate aici (vezi Fig. 4) și putând fi luată în calcul ca fiind reprezentativă pentru nivelul IV al sitului de la Tărtăria. Intervalul cronologic absolut obținut se situează între cca. 5070–4890 cal BC.

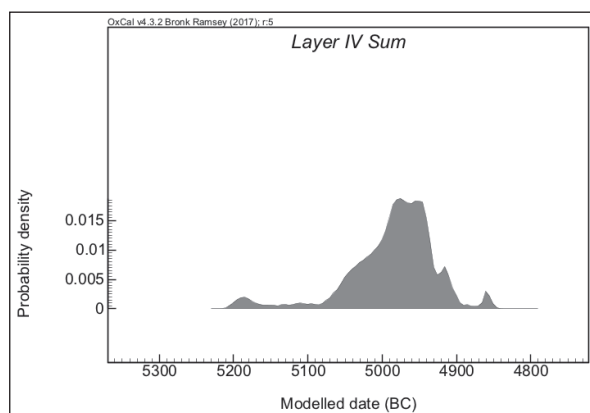

Fig. 4: Suma mărginită a datelor din cadrul nivelului IV din situl de la Tărtăria

²⁶ Nivelul III (sic!) la Luca et alii 2016.

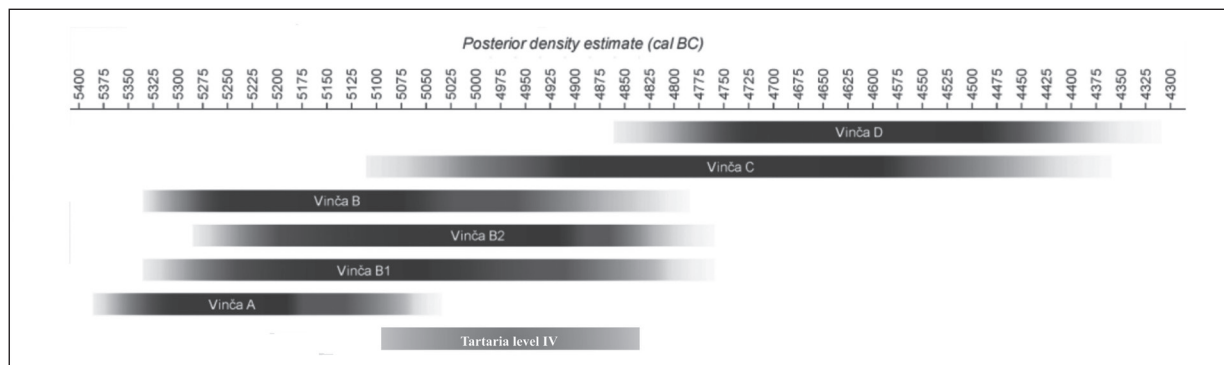

Fig. 5: Suma mărginită a datelor de la Tărtăria, nivelul IV (parte inferioară diagramă, reprezentată cu albastru), în comparație cu rezultatele obținute pentru fazele culturii Vinča (prelucrare după Whittle et alii 2016, 40, fig. 37)

Compararea valorii sumei mărginite a celor cinci date de la Tărtăria cu rezultatele celui mai comprehensiv studiu privind cronologia absolută a culturii Vinča²⁷ ne permite să afirmăm că datele respective sunt contemporane cu etapa B2 a culturii Vinča, conform celor înfățișate în Fig. 5.

Concluzii

Ajunși la finalul excursului nostru, trebuie să remarcăm un element foarte important. După prezentarea mai mult decât succintă a situației stratigrafice a probelor datate și așa cum am demonstrat mai sus, cu dorința de a le modifica poziția stratigrafică datorită sau din cauza valorilor numerice a datelor în cauză, S. A. Luca dorește să facă conexiuni cu date ¹⁴C din alte situri neolitice transilvănene cum ar fi Miercurea Sibiului-Petriș, Limba, Zau de Câmpie, Alba Iulia-Lumea Nouă, Malnaș-Băi, Orăștie-Dealul Pemilor și Cerișor-Cauce.

Având în vedere baza de plecare în enunțarea acestor aserțiuni suntem nevoiți să aducem câteva comentarii, considerăm noi importante.

Pentru Miercurea Sibiului-Petriș tabelele de contingență obținute și seriate de regretata Florina Maria Nițu în teza sa de doctorat, nepublicată însă, nu sunt folosite niciodată în atribuirea complexelor diferitelor sub-niveluri vinciene și/sau în corelație cu datele ¹⁴C atunci când se vorbește de cronologia relativă și absolută a complexelor aparținând culturii Vinča, singurele concluzii oferite fiind trase, din nou, pe baza comparației simpliste a valorilor numerice a datelor, atribuirea fiind făcută, în mod mecanic, pe baza valorilor numerice a intervalelor oferite, în acest caz, de Borić 2015.

Despre data ¹⁴C de la Limba s-a discutat pe larg cu altă ocazie, arătându-se că ea provine dintr-un context stratigrafic aparținând neoliticului

timpuriu²⁸, așa că nu trebuie să mai revenim. Cu aceeași ocazie sunt discutate critic și datele de la Zau de Câmpie²⁹, stațiune considerată a fi „the closest to Tărtăria-Gura Luncii, as relative and absolute chronological structure”³⁰.

În ceea ce privește compararea datelor de tip AMS de la Alba Iulia-Lumea Nouă cu o deviație standard cuprinsă între 35–50 ani BP cu cele trei date convenționale de la Daia Română ce au o deviație standard de 100 ani BP, s-a mai discutat deja în literatura de specialitate, subliniindu-se inadvertența folosirii acestor trei date în încercarea stabilirii unui palier cronologic absolut pentru descoperirile de tip Petrești A și/sau Foeni³¹.

Datele radiocarbon de la Malnaș indicate de S. A. Luca sunt în număr de trei, sursa de proveniență indicată fiind Suciu 2009³². Datele convenționale de la Malnaș-Băi sunt publicate în două ocazii de autorul cercetărilor arheologice de aici³³ și sunt în număr de nouă³⁴ și nu de trei. În discuția critică privind aceste date³⁵ putem observa că datele 1 și 2 (respectiv Gd-5858, Gd-5861)³⁶, împreună cu data 9 (respectiv Gd-4690) sunt considerate nereprezentative de A. László pentru

²⁸ Drașovean 2014, 39–40 și n. 10, 11, 12.

²⁹ Drașovean 2014, 38–39. Având în vedere că autorul face trimiteri la opiniile cercetătorului ce a condus cercetările din acest sit (*i.e.* Gh. Lazarovici), iar analiza efectuată este una corectă în opinia noastră, considerăm că nu e cazul să insistăm mai mult pe acest subiect.

³⁰ Luca et alii 2016, 13. Suntem nevoiți să subliniem că, din nou, pe baza valorii numerice a trei din cele patru date publicate de la Zau de Câmpie, S. A. Luca trage concluzii cu caracter definitiv.

³¹ Vezi Diaconescu 2016, 20.

³² Luca et alii 2016, 13

³³ László 2006 (sursă citată de Suciu 2009, 293, 294) și László 2009.

³⁴ Vezi László 2006, 1. tábla, no. 1–9 și László 2009, 208, Table 1, no. 1–9.

³⁵ László 2009, 208.

³⁶ Citate de Luca et alii 2016, 13.

²⁷ Whittle et alii 2016.

cronologia aşezării de la Malnaş-Băi³⁷, iar pentru data numărul 3 (respectiv Hd-14118) acelaşi autor consideră că se poate lua în calcul o situaţie de *old-wood effect*, chiar dacă respectiva dată, conform A. László, poate fi considerată reprezentativă pentru debutul aşezării de la Malnaş-Băi³⁸. În această situaţie, în care aşezarea de la Malnaş este clar mai târzie decât intervalele cronologice oferite de datele de la Lumea Nouă sau Daia Română, mărturisim că nu înţelegem care este problema pe care S. A. Luca încearcă să o ia în discuţie referitor la datele Foeni de la Alba Iulia –Lumea Nouă, cele Petreşti A de la Daia Română şi trei dintre datele de la Malnaş-Băi, legat de faptul că „*the two cultures do not have the personality under which they were defined*”³⁹.

În ceea ce priveşte readucerea în discuţie a unor date cum ar fi Deb-5765 (Orăştie-Dealul Pemilor, punct X2, complex B2) şi GrN-28994 (Cerişor-Peştera Cauce) fără nici o reacţie la opinii deja exprimate⁴⁰, opinii care consideră argumentat că cele două date nu ar mai trebui folosite în discuţiile legate de cronologia absolută a culturii Turdaş, considerăm că nu face decât să sublinieze lipsa vreunei dorinţe constructive în lămuriri/elucidarea acestor aspecte de către S. A. Luca, chiar dacă afirmă faptul că „*the new lots that are in the stadium of obtaining the radiocarbon data shall clear more and shall bring the necessary and welcomed information*”⁴¹.

În acest punct al excursului nostru considerăm că trebuie subliniat următorul aspect şi anume că „inundarea” literaturii de specialitate cu date ¹⁴C care nu au contexte stratigrafice clare (e.g. GrN-28994 din peştera de la Cauce) sau care au contexte stratigrafice „mobile”, în mod special pe

axa stratigrafică verticală (e.g. cele cinci date de la Tărtăria discutate în acest studiu) nu vor clarifica în nici un caz situaţia şi aşa destul de complicată a cronologiei neoliticului din Transilvania şi Banat. Fără analize multivariate, e adevărat cronofage şi care necesită un volum de muncă uriaş, fără observaţii pertinente şi nepărtinitoare ale situaţiilor stratigrafice cercetate precum şi fără prelevarea din contexte stratigrafice cât mai clare a unor tipuri de *short-lived samples* care să ofere date ¹⁴C pretabile pentru abordări Bayesiene atât de necesare, situaţia nu se va clarifica prea curând, ba chiar dimpotrivă. O atât de enunţată şi necesară continuare a revoluţiei radiocarbon⁴², în acest caz pentru neoliticul bănăţeano-transilvănean, poate şi, din păcate, tinde să devină, contraproductivă.

Poate că, dând mai multă atenţie celor scrise despre subiectul abordat, în speţă cronologia relativă şi absolută a neoliticului din Transilvania şi Banat, distinsul cercetător sibian ar fi avut posibilitatea să participe în mod activ la o discuţie deja lansată şi anume cea conform căreia „*racordările făcute (chiar dacă, din punct de vedere cultural analogiile arată, în mod corect, apartenenţa unor situri la una din fazele culturii Vinča din zona dunăreană) pleacă de la premiza că două (sau mai multe locuiri), care conţin caracteristici tipologico-stilistice similare, sunt, în mod obligatoriu, şi contemporane*”⁴³. Practic, F. Draşovean propune o uşoară întârziere cronologică absolută pentru fenomenele vinciene din Transilvania, comparativ cu arealul Banatului şi a zonei dunărene mijlocii⁴⁴. Acest tip de abordare, sigur cu încă un puternic caracter teoretic, îl putea scuti pe S. A. Luca, dacă într-adevăr din punct de vedere tipogico-stilistic materialele din nivelul IV de la Tărtăria aparţin fazei A⁴⁵ a culturii Vinča aşa cum este definită această etapă pe baza materialelor din siturile de la Vinča (adâncimile 9,3 – 8 m)⁴⁶, Satchinez (groapa 4 şi 5)⁴⁷, Grivac (Jama 2), Matejski Brod (groapa 5)⁴⁸, Gornea⁴⁹ şi mai nou şi

³⁷ László 2009, 209. Pentru datele 1 şi 2 autorul ia în calcul *the old-wood effect* iar pentru data 9 consideră extrem de probabilă contaminarea probei.

³⁸ László 2009, 209–210.

³⁹ Luca et alii 2016, 13

⁴⁰ Diaconescu 2014, 73–74.

⁴¹ Luca et alii 2016, 13. Aici aducem în discuţie cele afirmate de Luca et alii 2016, 13, n. 2 care insinuează că anumite ajustări ideatice sunt făcute de unii autori cu dorinţa de a justifica unele teorii personale, considerând că situl de la Orăştie-Dealul Pemilor precum şi unele locuinţe din situl de la Turdaş (i.e. L1 şi L4) din cadrul nivelului II superior, aparţin fazei III a culturii Turdaş. Dacă ar fi existat o discuţie critică la Diaconescu 2014 am fi considerat că într-adevăr există argumente extrem de solide pentru a re-affirma aceste teorii. La Diaconescu 2014, 72 complexele din situl de la Orăştie-Dealul Pemilor şi cele două locuinţe menţionate mai sus fac parte din faza II a aşa numitei culturi arheologice Turdaş, pe baza analizei de corespondenţă a elementelor morfologice a ceramicii de tip Turdaş publicată până în anul 2014.

⁴² Bayliss 2009, 126–141. Aici ne permitem să oferim şi un citat, care, din fericire, este în limba engleză: „*Above all, it must be remembered that a date, be it ever so precise, is just a number. Dates only become meaningful when they allow comparison between different events in the past and measure the lapse of time between them.*” (vezi Bayliss 2009, 142).

⁴³ Draşovean 2014, 40.

⁴⁴ Draşovean 2014, 45.

⁴⁵ Din păcate materialele publicate în cadrul lucrării Luca 2016 nu pot, în nici un caz, să lămurească această chestiune.

⁴⁶ Schier 1996, 147.

⁴⁷ Draşovean 1993, 25–48; Schier 1995, 252, 253, Abb. 143 a, b.

⁴⁸ Schier 1995, 252, 253, Abb. 143, a, b.

⁴⁹ Lazarovici 1977.

de cele de la Szederkény-*Kukorica-dűlő* (locuințele H16, H4, H19, H50, H22, H12, mormântul 2484)⁵⁰, de „efortul” de a încerca să „ridice” în schema stratigrafică a sitului de la Tărtăria poziția complexelor C.XLV și C.XLIV.

BIBLIOGRAFIE

- Bayliss 2009
A. Bayliss, Rolling out revolution: using radiocarbon dating in archaeology, în *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 123–147.
- Borić 2015
D. Borić, The end of the Vinča world: modelling the LateNeolithic to Copper Age transition and the notion of archaeological culture, în *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea: chronologies and technologies from the 6th to the 4th millennium BCE* (eds. S. Hansen, P. Raczky, A. Anders A. Reingruber), Bonn, 2015, 157–217.
- Bronk Ramsey 2009
C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates, în *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 337–360.
- Diaconescu 2014
D. Diaconescu, Despre cultura Turdaș și poziția sa cronologică, în *AnB (S.N.)* XXII, 2014, 67–88.
- Diaconescu 2016
D. Diaconescu, About a copper bracelet from Brukenthal National Museum's collections and some remarks regarding chronological aspects of the Early and Middle Copper Age from Transylvania, Tisza Plain and Lower Danube Region, în *BAM* XI.1, 2016, 17–32.
- Drașovean 1993
F. Drașovean, Așezarea neolitică de la Satchinez (județul Timiș), în *AnB (S.N.)* II, 1993, 25–48.
- Drașovean 2014
F. Drașovean, Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul Bazinului Carpatic. O abordare Bayesiană, în *AnB (S.N.)* XXII, 2014, 33–66.
- Dumitrescu 1972
V. Dumitrescu, Turdas-Mesopotamia. Însemnări pe marginea unui articol, în *SCIV* 23 (1), 1972, 93–109.
- Falkenstein 1965
A. Falkenstein, Zu den Tafeln aus Tartaria, în *Germania* 43, 1965, 269–273.
- Hood 1967
S. Hood, The Tartaria tablets, în *Antiquity* 41 (162), 1967, 99–102.
- Horedt 1949
K. Horedt, Săpături privitoare la epoca neo și eneolitică, în *Apulum* 3, 1949, 44–69.
- Jakucs et alii 2016
J. Jakucs, E. Bánffy, K. Oross, V. Voicsek, C. Bronk Ramsey, E. Dunbar, B. Kromer, A. Bayliss, D. Hofmann, P. Marshall, A. Whittle Between the Vinča and Linearbandkeramik Worlds: The Diversity of Practices and Identities in the 54th–53rd Centuries cal BC in Southwest Hungary and Beyond, în *JWP Online First (September 2016)* <http://link.springer.com/article/10.1007/s10963-016-9096-x>.
- Kennett et alii 2011
D. Kennett, B. Culleton, B. Voorhies, J. Southon, Bayesian Analysis of high-precision AMS ¹⁴C dates from a prehistoric Mexican shellmound, în *Radiocarbon* 53 (2), 2011, 245–259.
- Lazarovici 1977
Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Caiete Banatica 5 – Seria Arheologie, Reșița, 1977.
- Lazarovici-Merlini 2005
Gh. Lazarovici, M. Merlini, New archaeological data referring to Tărtăria tablets, în *DP* XXXII, 2005, 205–219.
- Lazarovici et alii 2011
Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Cluj-Napoca, 2011.
- László 2006
A. László, Az Erősd-Cucuteni Kultúra Időrendjéről, în *DolgCluj (S. N.)* I (XI), 7–28.
- László 2009
A. László, Radiocarbon dating of Malnaș Băi settlement and some problems of development and chronology of Ariușd-Cucuteni culture, în *In medias res praeistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata* (ed. G. Bodi), 2009, 205–222.
- Luca 2016
S. A. Luca, *Tărtăria rediviva*, Bibliotheca Brukenthal LXXI, Alba-Iulia, 2016.
- Luca et alii 2015
S. A. Luca, Z.-K. Pinter, C. Urduzia, Gh. V. Natea, V. Palaghie, *Raport de cercetare arheologică preventivă Tărtăria-Gura Luncii, comuna Săliște, județul Alba. Octombrie-decembrie 2014*, înregistrat la DJC Alba cu nr. 13/12.01.2015.
- Luca et alii 2016
S. A. Luca, T. B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Radiocarbon data for level III from Tărtăria-Gura Luncii (preventive researches from 2014–2015), în *BAM* XI.1, 2016, 11–15.

⁵⁰ Jakucs et alii 2016.

- Makkay 1968
J. Makkay, The Tartaria tablets, în *Orientalia* 37 (3), 1968, 272–289.
- Makkay 1976
J. Makkay, Some Stratigraphical and Chronological Problems of the Tartaria Tablets, *MittAI* 5, 13–31.
- Millard 2014
A. Millard, Conventions for reporting radiocarbon determinations, în *Radiocarbon* 56 (2), 2014, 555–559.
- Milojčić 1965
V. Milojčić, Die Tontafeln von Tărtăria und die Absolute Chronologie de Mitteleuropaischen Neolithikums, în *Germania* 43, 261–268.
- Neustupný 1968
E. Neustupný, The Tartaria tablets: a chronological issue, în *Antiquity* 42 (165), 1968, 32–35.
- Paliga 1993
S. Paliga, The tablets of Tărtăria – an enigma? A reconsideration and further perspectives, în *Dialogues d'histoire ancienne* 19 (1), 1993, 9–43.
- Paul 2007
I. Paul, *Enigma tăblițelor de la Tărtăria. Schiță preliminară*, prelegere ținută cu ocazia decernării titlului de Doctor Honoris Causa la Universitatea de Vest Timișoara, 2007, 20–68.
- Qasim 2013
E. Qasim, Die Tărtăria Täfelchen – Eine Neubewertung, în *Das Altertum* 58, 307–318.
- Reimer et alii 2013
P. J. Reimer, M. G. L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP, în *Radiocarbon* 51 (4), 2009, 1111–1150.
- Schier 1995
W. Schier, *Vinča studien. Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinca-Belo Brdo*, teza de habilitare prezentată la Ruprecht-Karls University Heidelberg, manuscris, 1995.
- Schier 1996
W. Schier, The relative and absolute chronology of Vinča: new evidence from the type site, în *The Vinča culture. Its role and cultural connections*, Timișoara, 1996, 141–162.
- Suciu 2009
C. I. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Sibiu, 2009.
- Vlassa 1963
N. Vlassa, Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy, în *Dacia (N.S.)* VII, 485–494.
- Vlassa 1976
N. Vlassa, Probleme ale cronologiei neoliticului mijlociu în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria, în *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN III, Cluj-Napoca, 1976, 28–43.
- Whipp 1973
D. Whipp, The Tartaria tablets, în *Antiquity* 47 (186), 147–148.
- Whittle et alii 2016
A. Whittle, A. Bayliss, A. Barclay, B. Gaydarska, E. Bánffy, D. Borić, F. Drașovean, J. Jakucs, M. Marić, D. Orton, I. Pantović, W. Schier, N. Tasić, M. Vander Linden, A Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe, în *DP XLIII*, 2016, 1–60.
- Zanotti 1983
D. Zanotti, The position of the Tărtăria tablets within the Southeast European Copper Age, în *AJA* 87 (2), 209–213.
- Surse Web
<http://www.radiocarbon.com/old-wood-effect.htm> (accesat la 16.08.2017)
- https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcalhelp/hlp_contents.html (accesat la 16.08.2017)
- <http://rses.anu.edu.au/services/anu-radiocarbon-laboratory/publication-radiocarbon-dates> (accesat la 16.08.2017)

DATE RADIOCARBON DIN SITUL ARHEOLOGIC DE LA TURDAȘ-LUNCĂ (CERCETĂRILE PREVENTIVE ALE ANULUI 2011) (II)

Sabin Adrian Luca*

Florian Dumitrescu-Chioar, Tiberiu Bogdan Sava**

Doru Păceșilă, Oana Gaza, Iuliana Stanciu, Gabriela Sava, Bianca Ștefan***

Keywords: ¹⁴C data, Petrești culture, Aeneolithic, Transylvania, Romania

Cuvinte cheie: date radiocarbon, cultura Petrești, eneolitic, Transilvania, România

¹⁴C Data from Turdaș-Luncă Archaeological site (Preventive Research of the Year 2011) (II) (Abstract)

The preventive archaeological excavations from 2011 made possible the unveiling of a significant part of the archaeological site from Turdaș, Luncă point. Thousands of archaeological features were researched, also the defensive system of the site, the habitation neighborhoods and some other results of the human works (C₄₀₃ and C₁₈₇₈ features).

Complexul arheologic C₄₀₃ se află în sectorul C denumit de noi C (plan 1).¹ O parte din acest sector a fost analizat (ST 29) acum câțva timp într-un articol amplu.² De altfel, în legătură cu această structură pare a se afla și C₄₀₃.³ Complexul are o umplutură cu sol negru, granulos.⁴ Acest tip de sol se formează, la Turdaș, în timpul locuirii petreștene și este numit de noi *humus eneolitic*.⁵

Este evident faptul că C₄₀₃ reprezintă – de fapt – restul unei locuințe de suprafață, păstrată foarte prost și care reprezintă un nivel de depunere superior, acoperind ruinele păstrate din locuințele nivelului cu locuințe cu etaj, turdășene.⁶

Ceramica locuinței este – evident – petreșteană (foto 1–2).⁷ Puținul material arheologic păstrat arată o tehnică de realizare a acesteia similară celei din faza AB a culturii, așa cum o definește I. Paul.⁸

* Laboratorul RoAMS, Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru

** Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Măgurele-Ilf

*** Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu; Muzeul Național Brukenthal

¹ Lazarovici *et al* 2014, Fig. 2; 28–30.

² Lazarovici *et al* 2014.

³ Lazarovici *et al* 2014, p. 78, 79, 101–102.

⁴ Lazarovici *et al* 2014, Fig. 28/b.

⁵ Luca 2001, p. 40.

⁶ Lazarovici *et al* 2014, p. 86.

⁷ Lazarovici *et al* 2014, Fig. 28/a, c.

⁸ Paul 1992.

Groapa C₁₈₇₈ este de formă circulară (fundăție de stâlp) și se afla în sectorul B (plan 2, indicată cu săgeată de culoare albastră). Ea era parțial acoperită de resturile laterale ale dărâmurii platformei C₃₄₀ (planul 2 a fost desenat după îndepărtarea tuturor resturilor care erau în poziție secundară; observația aparține celui care a redactat jurnalul și a cercetat zona, regretatului dr. Florian Dumitrescu-Chioar). Umplutura complexului este cenușoasă, de culoare negru-cenușiu, cu pigment de chirpici și puțin cărbune, ceramica și oase. S-a recoltat material pentru datare și pământ pentru flotare.

În momentul cercetării nu s-a făcut legătura evidentă între platforma C₃₄₀ sau posibila platformă C_{382–383} deoarece materialul arheologic din umplutura gropii era – în mod evident – turdășean. Petreștenii au perforat materialul turdășean pentru fixarea stâlpului. Osul depozitat în groapa acestuia, de mari dimensiuni (446,18 gr. – cu ambalajul care era un plic din plastic) era – însă – contemporan cu constructorii, după cum ne-o arată și data radiocarbon obținută (5606±27 BP – fig. 2).

Greutatea și mărimea deosebită a osului arată faptul că a existat o dorință ritualică, de fundare, a petreștenilor. Poate că se dorea ca prin depunere să se dea o putere deosebită stâlpului/construcției, asemănătoare mărimei și puterii taurului din care provenea osul. Dar acestea sunt opinii greu de controlat astăzi.

Tabel 1. Date radiocarbon pentru situri turdășene.

Orăștie-Dealul Pemilor, punct X ₂ ¹	Cod laborator	BP	Complex	Datare relativă
Data 1	Deb-5765	6070±70	Bordei B ₂ /1994	Turdaș I?
Data 2	Deb-5762	5825±60	Bordei B ₁ /1994	Turdaș III ²
Data 3	Deb-5775	5790±55	Bordei B ₂ /1994	Turdaș III
Cerișor-Peștera Cauce ³				
Data 1	GrN-28994	5760±40	Gr. 104	Turdaș III
Hunedoara-Judecătoria ⁴				
Data 1	Poz-58369	5717±35	Complex 4	Turdaș III
Data 2	Poz-58370	5730±35	Locuința 1	Turdaș III
Data 3	Poz-56766	5828±35	Complex 2	Turdaș III
Turdaș-Luncă ⁵				
Data 1T	RoAMS-42.40	5947±35	Complex 33	Turdaș I/II
Data 2T	RoAMS-46.40	5932±29	Complex 23	Turdaș I/II
Data 1P	RoAMS-45.40	5686±28	Complex 403	Petrești
Data 2P	RoAMS-47.40	5606±27	Complex 1878	Petrești

1 Luca 2001, p. 142.

2 Luca 2001, p. 139.

3 Luca 2014, p. 108, Table 1.

4 Tincu 2015, p. 66.

5 Luca et al 2017 – pentru primele două date.

Reținem însă faptul că pe platformele petreștene C₃₄₀ și C₃₈₂₋₃₈₃ nu s-au descoperit materiale turdășene *in situ*, cum am mai observat de alte ori și în vechile săpături de la Turdaș-Luncă, Miercurea Sibiului-Petriș sau Tărtăria-Gura Luncii.

În cele câteva articole publicate despre situl de la Turdaș-Luncă⁹ se constată cu ușurință faptul că noi am împărțit – conform programării sectoarelor de lucru ale constructorilor – în patru mari sectoare: A, B, C și D (numerele complexelor arheologice nefiind – în consecință – de la mic la mare, porțiunile cercetate fiind „atacate” pe sărite).

În primul nostru articol referitor la datele radiocarbon am publicat două date din sectorul A¹⁰. Acum publicăm date din sectoarele B (C₁₈₇₈) și C (C₄₀₃).

În acest moment putem comunica faptul că în sectorul A nu am descoperit materiale ceramice petreștene, așa cum au fost ele definite de I. Paul¹¹, iar în sectorul D doar o parte a fortificației pare a fi petreșteană după materialul arheologic din umplutura amenajărilor. De fapt fortificația culturii Petrești reprezintă – ca și locuirea epocii – o restrângere a arealului ocupat de eneolitici (fortificația culturii Turdaș este mai mare cu un procent confortabil).

Luând spre analiză generală complexele C₄₀₃ și C₁₈₇₈ se poate constata cu ușurință faptul că acestea

se leagă de cultura Petrești, iar sfârșitul culturii Turdaș, faza III, este – deja – evident, în acest, sit în momentul datat 5.700 (5.650) – 5.600 BP când fințează Petreștiul aici (Turdaș-Luncă).

Văzând aceste date radiocarbon observăm – și trebuie să repetăm acest lucru – faptul că, în date BP, cultura Turdaș este formată deja la anul 6.000 (5.500) și în jurul anului 5.700 BP cultura se află la sfârșitul fazei sale finală (III).

BIBLIOGRAFIE

- Lazarovici *et al* 2014
 Gh. Lazarovici, S.A. Luca, Gh.V. Natea, C.I. Suci, M. Căstăian, *Turdaș, C sector. Reconstruction of feature or ST 29 based on ethno-archaeological studies*, în *ActaTS* 13 (2014), p. 73–112.
- Luca 2001
 S.A. Luca, Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995, în *BMA* 17 (2001).
- Luca 2014
 S.A. Luca, Arts and Religious beliefs in the Neolithic and Eneolithic from Romania, în *BB* 67 (2014).
- Luca și Suci 2014
 S.A. Luca, C.I. Suci, *Sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara, România*, în *Banatica* 24 (2014, 1), p. 7–24.
- Luca și Suci 2016
 S.A. Luca, C.I. Suci, *The Eneolithic fortification system*

⁹ Luca 2001; Luca *et al* 2012; Luca și Suci 2014; Luca și Suci 2016.

¹⁰ Luca *et al* 2017.

¹¹ Paul 1977; Paul 1981; Paul 1992.

of Turdaş-Luncă, Hunedoara County, Romania, în *Pradziejowe osady obronne w Karpatach* (Krosno, 2015), p. 43–60.

Luca *et al* 2011

S.A. Luca (coord.), Cercetările arheologice preventive de la Turdaş-Luncă (jud. Hunedoara). Campania 2011, în *BB* (2011).

Luca *et al* 2017

S.A. Luca, Tiberiu Bogdan Sava, Doru Păceşilă, Oana Gaza, Iuliana Stanciu, Gabriela Sava, Bianca Ştefan, *Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaş-Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (I)*, în *Apulum* 53 (2017), sub tipar.

Paul 1977

I. Paul, *Periodizarea internă a culturii Petreşti în lumina evoluţiei ceramicii pictate*, în *StComS* 20 (1977), p. 15–26.

Paul 1981

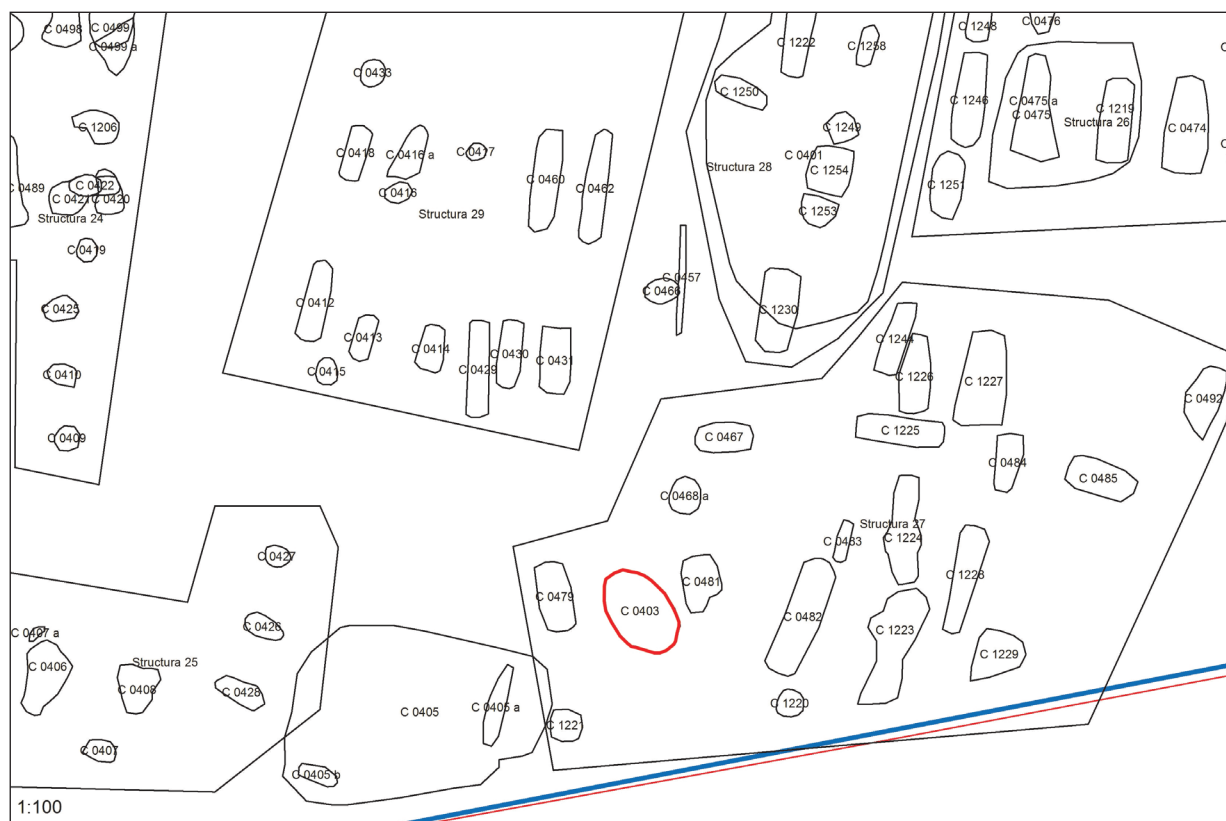
I. Paul, *Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petreşti-Kultur*, în *PZ*, 56 (1981, 1) p. 197–234.

Paul 1992

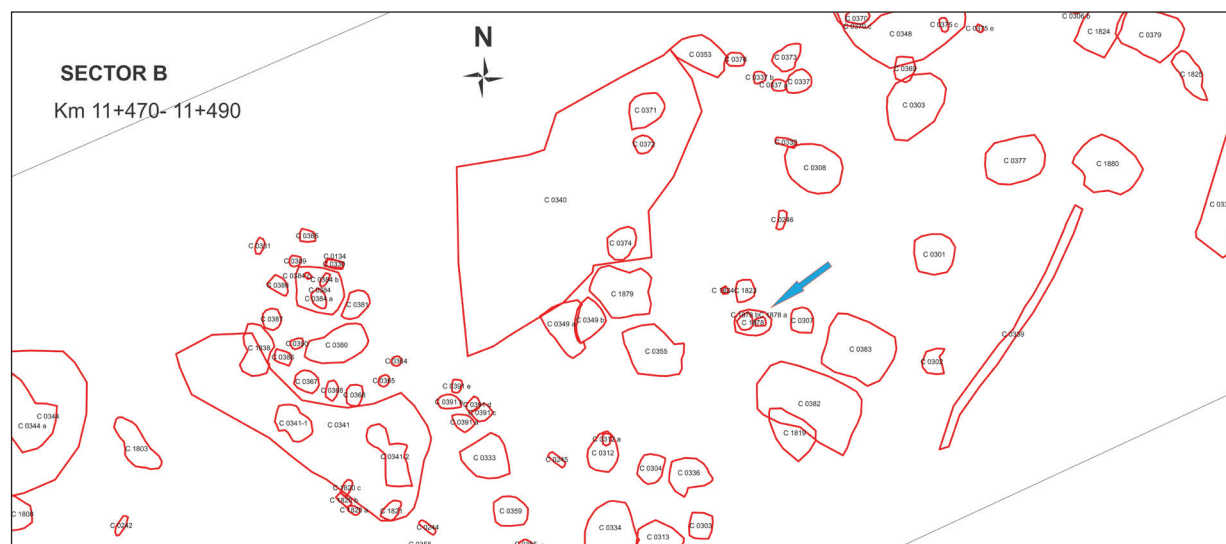
I. Paul, *Cultura Petreşti*, Bucureşti (1992).

Tincu 2015

S. Tincu, *Cercetările arheologice de la Hunedoara. Consideraţii privind încadrarea culturală şi cronologică a descoperirilor*, în *AnB (SN)* 23 (2015), p. 63–88.

Plan 1. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₄₀₃ (cu roșu, în mijlocul planului).

Plan 2. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Plan de situație 1:5000 cu poziționarea sector B, km 11+470–11+490 (proba a fost recoltată din zona centrală – aproximativ km 11+481, complex 1878).

Foto 1. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₄₀₃. Vas ceramic.

Foto 2. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Complexul arheologic C₄₀₃. Vas ceramic.

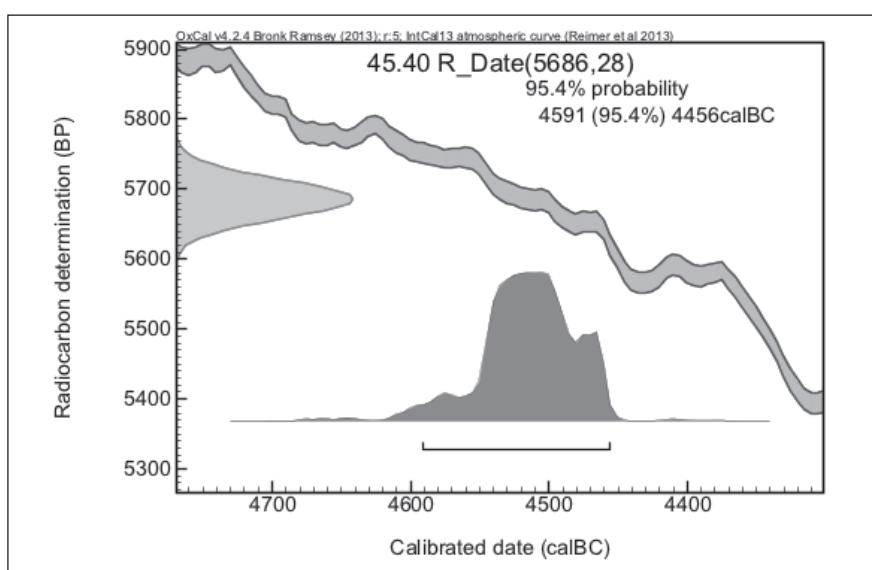

Fig. 1. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Calibrare proba RoAMS-45.40: 5686±28 BP. Complexul arheologic C₃₃.

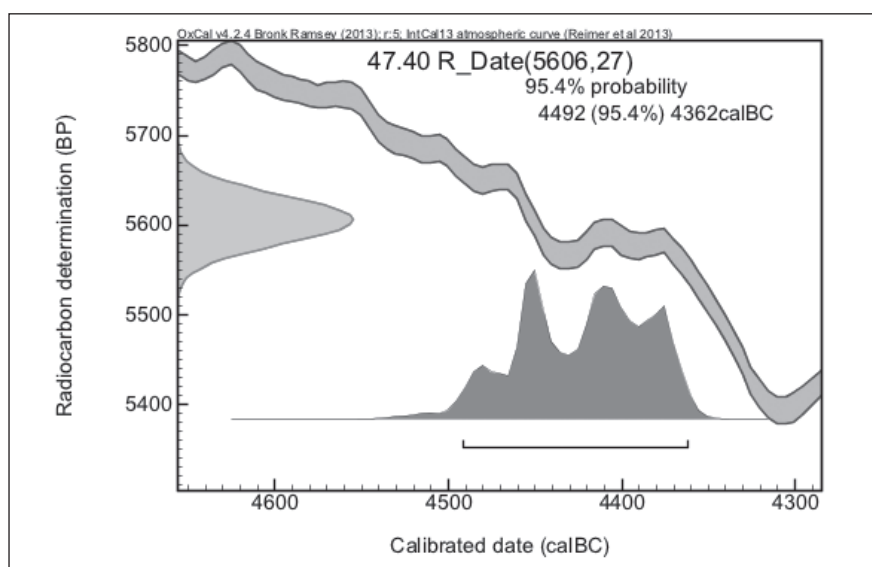

Fig. 2. Turdaș-Luncă. Campania de cercetări preventive 2011. Calibrare proba RoAMS-47.40: 5606±27 BP. Complexul arheologic C₁₈₇₈.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE PREVENTIVE PE TRASEUL AUTOSTRĂZII LUGOJ-DEVA, LOT 2. DESCOPERIRILE CULTURII COȚOFENI DE LA NEMEȘEȘTI, COMUNA MARGINA, JUDEȚUL TIMIȘ

Ioan Bejinariu*, Horea Pop**

*Keywords: south-west Romania (Banat), Late Eneolithic, Coțofeni culture, settlement, ceramics.
Cuvinte cheie: sud-vestul României (Banat), eneolitic final, cultura Coțofeni, așezare, ceramică.*

The Preventive Archaeological Research of Lugoj-Deva Motorway Project, 2nd Section. The Coțofeni Culture Discoveries from Nemeșești, Margina Commune, Timiș County
(Abstract)

This paper presents recent discoveries of the Coțofeni culture from the northeast Timiș county, from Nemeșești, Margina commune (Pl. I/1). The investigations were preventive and took place on the Lugoj – Deva Motorway project. A peripheral area of a Coțofeni settlement was investigated and 19 features (different pits and a dwelling) were discovered. The archaeological inventory consist mainly in very fragmented ceramics and flint cores or chips. Based on the ceramic inventory the Coțofeni features from Nemeșești can be assigned to the Coțofeni 3rd phase.

Introducere

Din punct de vedere arheologic, zona nord-estică a Banatului¹ este cunoscută printr-un număr restrâns de descoperiri din preistorie. La o analiză atentă se observă nu doar numărul redus al siturilor cunoscute, ci mai ales penuria datelor provenite din cercetări ample, fie ele derulate în cadrul unor proiecte sistematice, fie cu caracter preventiv. Cele câteva obiective arheologice² care au fost cercetate în trecut nu oferă decât o imagine secvențială asupra preistoriei unei zone de convergență cu sud-vestul Transilvaniei. În acest context, derularea în ultimii 5–6 ani a unor proiecte de arheologie preventivă³ care au premers amenajării unor tronsoane

de autostradă a reprezentat o oportunitate binevenită, menită să risipească o parte din neajunsurile cunoașterii și să completeze harta descoperirilor. Desfășurate în general pe suprafețe ample, aceste cercetări supuse rigorilor arheologiei preventive au furnizat date noi despre perioade particulare ale preistoriei Banatului nord-estic, iar o viitoare cumulare a informațiilor oferite va aduce un necesar salt atât cantitativ cât și calitativ al documentării de natură istorică. În contextul acestei sumare introduceri se înscrie și publicarea unor descoperiri recente provenite din această parte a Banatului. Este vorba despre rezultatele cercetărilor preventive derulate pe lotul 2 al Autostrăzii Lugoj – Deva, în zona localității Nemeșești din comuna Margina, județul Timiș (P1/1). Localitatea se află la extremitatea nord-estică a județului Timiș, la poalele Dealurilor Fragulea, la circa 12 km de Făget.

Prezentarea descoperirilor⁴

Situl arheologic de la Nemeșești a fost localizat cu ocazia diagnosticului de teren realizat la începutul anului 2014 între km. 50+050 – 50+150 ai lotului 2 al Autostrăzii Lugoj – Deva⁵. Este vorba

*,** Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău, Romania.
E-mail: bion_1867@yahoo.com; horeapopd@yahoo.com

¹ Ne referim în acest context la zona aflată pe cursul superior al râului Bega, de la izvoarele râului până la Lugoj. Este o zonă cu un relief ce se desfășoară în „amfiteatru” de la relieful de luncă a Begăi și afluenților ei, până la zona dealurilor Lipovei spre nord și nord-vest, respectiv etajul înalt al Munților Poiana Ruscă către est.

² Amintim în acest context cercetările întreprinse la Coșava (Mogoșanu / Stratan 1966, 341; Stratan 1970, 12–18), Bodo (Stratan 1974, 71–74), Peștera Românești (Mogoșanu / Stratan *op. cit.*, 335; Rogozea 1992, 98–100; Rogozea 1994, 155–166; Boroneanț 2000, 92) și Susani (Stratan / Vulpe 1977, 28 – 61).

³ Drașoveanu / Tincu 2014, 28–31.

⁴ Date preliminare despre descoperirile din acest sit au fost publicate în 2015: Pop *et alii* 2015, 165–167.

⁵ Colectivul de cercetare a fost compus din Horea Pop

despre o margine de terasă cu înclinare lentă spre est-sud-est. Acest tip de așezări, situate pe terasele neînundabile ale unor cursuri de apă sunt foarte frecvent întâlnite în arealul ocupat de comunitățile cu ceramică în stilul Coțofeni Suprafața excavată a însumat peste 3000 mp. Stratul de cultură arheologică are un aspect cenușiu, slab pigmentat și o grosime maximă de circa 0,30 m. Pe suprafața investigată au fost surprinse 19 complexe preistorice, toate atribuite pe baza inventarului ceramic culturii Coțofeni (Pl. 1/2). Situația sugerează că ne aflăm la periferia unei așezări aparținând purtătorilor acestei culturi. Așezarea se întindea, probabil spre nord, nord-vest, presupunere bazată și pe faptul că densitatea complexelor crește spre limita nordică a zonei investigate.

Gropile reprezintă cea mai mare parte a complexelor arheologice descoperite. Câteva pot fi considerate gropi de stâlp, probabil de la unele amenajări cu o planimetrie ce nu a putut fi precizată. Este vorba despre gropi cu un plan circular sau oval, cilindrice în profil (Cpx. 6, 14, 19). Inventarul acestora este modest, constând cel mai adesea din puține fragmente ceramice și așchii de silex. O altă categorie de gropi, bine reprezentată numeric se caracterizează printr-un plan și profil neregulat. Probabil cele mai multe au fost inițial gropi pentru scos lutul necesar amenajării sau întreținerii periodice a construcțiilor. Ulterior, multe dintre ele par să fi fost utilizate drept gropi menajere (Cpx. 1,4, 11, 15, etc.), iar inventarul lor este compus din bucăți de vase ceramice, chirpici, nuclee și așchii de silex. Spre exemplu, groapa numărul 15 (Pl. 5/3) avea o suprafață de peste 11 mp și se adâncea foarte puțin (0,15 m – 0,25 m) de la nivelul de conturare. În umplutura complexului au apărut fragmente de la un vas parțial întregibil. Apar și o serie de gropi cu un plan rotund sau oval, puțin adânci, dar mai mari comparativ cu cele de stâlp, cu diametrul cuprins între 1,00 m și 2,20 m. Alte trei dintre gropile cercetate (Cpx. 13, 16 și 18) au câteva elemente comune. Complexul nr. 13 avea o formă circulară în plan, cu diametrul de 0,74 m și se adâncea 0,36 m de la nivelul de conturare. Pereții erau puternic arși. Groapa nr. 16 avea o formă circulară la conturare și era ușor tronconică în profil. Pereții erau puternic arși, mai ales în partea superioară. Complexul nr. 18, tot de formă circulară, avea un diametru de 0,62 m și se adâncea 0,60 m de la nivelul la care a fost surprins. Ca și precedentele două și aceasta se individualizează

grație pereților arși la roșu, până la 6 cm în profunzime. Toate cele trei gropi aveau o stratigrafie similară, cu straturi de cenușă, cărbune și bucăți din pereții arși. Toate cele trei gropi se plasau la periferia așezării, iar două dintre ele (Cpx. 16 și 18) erau chiar izolate, la depărtare de ultimele complexe. Arderea puternică, profundă a pereților celor trei gropi a fost probabil elementul determinant pentru autorii cercetării⁶ să le includă în categoria „gropilor-cuptor pentru ars ceramica”. Probabil și poziționarea lor la periferia așezării, spre sursa de apă aflată mai jos de buza terasei a contribuit la această încadrare. Presupunerea se bazează însă mai mult pe elemente logice, dar indirecte. Dintre puținele cuptoare cunoscute în aria descoperirilor Coțofeni niciunul nu poate fi considerat în mod decisiv, cu argumente hotărâtoare, drept instalație pentru ars ceramica⁷.

Complexul nr. 8 s-a conturat la adâncimea de 0,45 m și se adâncea încă 0,30 m de la acest nivel. La conturare avea un plan oval cu dimensiunile de 4,0 × 2,70 m. În interior, pe latura sud-estică apare un fel de „laviță” cruțată în lut, iar pe latura estică apare o groapă de stâlp circulară. Umplutura avea un aspect negru, relativ afânat, cu cenușă, ceramică și chirpici. Inventarul complexului nr. 8 consta în ceramică și piese litice (așchii de silex, obsidian și cuarțit). După aspect pare să fie vorba despre resturile unei construcții (locuință?). La est de resturile construcției, în imediata sa vecinătate apare complexul nr. 12, o groapă de formă ovală, probabil o groapă de provizii aferentă acestei construcții (Pl. 4/3).

Inventarul arheologic

Analiza descoperirilor pornește invariabil cu ceramica, categoria cea mai numeroasă și din păcate singura pe baza căreia putem iniția demersul nostru de plasare a așezării în cadrul mai larg al evoluției descoperirilor de tip Coțofeni. Celelalte componente ale inventarului arheologic sunt mai puțin numeroase și lipsite de importanță în acest demers. Numeroasele nuclee și așchii de silex reprezintă doar indicii ale exploatarei și prelucrării acestei resurse locale. Din păcate, ceramica descoperită este într-un grad de fragmentare major și ca atare puține forme pot fi identificate. Acest neajuns nu este singular. Slipul vaselor pe care este aplicat decorul a avut o aderență scăzută, iar caracteristicile solului în care au zăcut resturile ceramice au accentuat acest neajuns. Din complexul nr. 1

(responsabil științific), Diana Iegar, Kádas Zoltán, Ștefan V. Georgescu, Ioan Bejinariu, Dan A. Băcuț-Crișan.

⁶ Pop *et alii* 2015, 166 – 167.

⁷ Popa 2009, 368 – 369.

provin fragmente de la vase mari cu pereții decorati cu incizii dispuse vertical sau oblic, precum și un fragment ce provine de la o ceașcă sau cană cu toarta ușor supraînălțată (Pl. 11/2–5). Menționăm în cadrul inventarului ceramic al complexului nr. 4 fragmente ce provin de la vase pântecoase cu torți late (Pl. 8/6) pe zona diametrului maxim (tipul V – tipologia lui P. I. Roman), dar și fragmente de la oale cu corpul probabil tronconic (Pl. 8/1,8). În privința decorului, cel mai adesea fragmentele descoperite în acest complex sunt decorate cu fascicule de incizii verticale sau oblice, alături de care mai apar impresiuni sub forma unor „boabe de grâu” dispuse în registre orizontale, succesive sub buza vasului (Pl. 8/3,5). Tot în registre similar dispuse apar grupuri de câte 3 – 4 incizii scurte, rarefiate (Pl. 8/8) dar și incizii scurte, apropiate, dispuse în plan orizontal sau oblic (Pl. 7/12, 10/10). Pe un singur fragment apare decorul realizat din impresiuni succesive, dispuse apropiat (Pl. 10/12). În complexul nr. 12 remarcăm un fragment de la un vas cu marginea lobată (Pl. 7/5), procedeu de modelare întâlnit mai rar în mediul Coțofeni fie în Banat⁸ sau în Transilvania⁹ însă fără a avea valențe cronologice. Din complexul nr. 19 remarcăm un fragment de la o ceașcă sau cană cu fundul rotunjit (Pl. 11/1) decorată cu fascicule de incizii superficiale dispuse vertical sau oblic.

Pe baza datelor prezentate mai sus putem plasa evoluția comunității Coțofeni de la Nemeșești pe coordonatele fazei III a culturii. Argumentul decisiv este reprezentat de prezența celor câteva fragmente ceramice pe care apare ornamentația realizată în tehnica împunsăturilor succesive. Din păcate lotul restrâns de materiale, starea de excesivă fragmentare a ceramicii, grefată și pe o conservare precară a suprafețelor decorate nu permit o analiză mai profundă și o datare mai „îngustă” în cadrul cronologic mai amplu acoperit de evoluția acestor comunități pe parcursul fazei a III – a. Cercetarea, așa cum arătam, a vizat o zonă periferică a așezării Coțofeni de la Nemeșești, însă pe viitor ea poate fi extinsă dincolo de zona autostrăzii, cu scopul de a obține date suplimentare despre această stațiune.

Descoperirile de la Bodo (com. Bălinț, jud. Timiș) atestă prezența comunităților Coțofeni în această parte a Banatului începând cu prima etapă a evoluției acestei culturi. În acest caz ceramica Coțofeni provine din mantaua unui tumul cu mormânt de înhumăție cu ocru¹⁰. În

schimb descoperirile din peștera de Românești ilustrează o etapă care se înscrie pe coordonatele evoluției finale¹¹ a acestor comunități în nord-estul Banatului. Stațiunea arheologică menționată se află la circa 10 km de cea de la Nemeșești. Cercetările efectuate în decursul timpului în „Peștera cu Apă” din localitate au pus în evidență cinci niveluri succesive de locuire aparținând culturii Coțofeni¹². Ceramica dovedește pregnante influențe sudice, de factură Kostolac și Vučedol, atât în privința unor forme, dar mai ales în privința decorului¹³. Remarcăm prezența pe unele recipiente a decorului realizat din grupuri de incizii verticale, scurte, care alternează cu spații cruțate, în maniera în care acesta apare și pe un fragment de la Nemeșești (Pl. 8/8). Descoperirile din peștera de la Românești sunt socotite de către P. I. Roman a fi reprezentative pentru varianta sa „nord-bănățeană” a fazei Coțofeni III, caracterizată prin amalgamarea elementelor sud-vestice cu altele de sorginte transilvăneană¹⁴. Din județul Arad, de la Săvârșin, localitate aflată la câțiva km nord-vest de Nemeșești, au fost publicate recent alte descoperiri Coțofeni târzii¹⁵. Și aici în cadrul ceramicii (forme, dar mai ales decor) sunt vizibile influențele de factură Kostolac și Vučedol. Din zona imediat învecinată, sud-vestul județului Hunedoara, sunt cunoscute alte stațiuni Coțofeni a căror evoluție este plasată tot pe coordonatele etapei finale a culturii. Este vorba despre stațiunea de la Bretea Mureșană¹⁶ și de locuirea de la Nandru – *Peștera spurcată*¹⁷. Toate aceste descoperiri ilustrează faptul că în această zonă, nord-estul Banatului – sud-vestul Transilvaniei avem o mare densitate a stațiunilor care aparțin evoluției finale a culturii Coțofeni, dar în egală măsură sugerează și posibilele căi de propagare dinspre sud-sud-vest către Transilvania a elementelor Kostolac și Vučedol, care vor contribui în mod hotărâtor la aspectul nou al ceramicii acestei faze și la restrângerea semnificativă a arealului ocupat de comunitățile Coțofeni¹⁸.

Din păcate descoperirile de la Nemeșești sunt

⁸ Roman 1976, pl. 75/3.

⁹ *Idem op. cit.*, pl. 82/22; Rotea 1987, 477, pl. II/3; Ciută / Gligor 1999, 55 – 80.

¹⁰ Stratan *op. cit.*, 71–74; Roman *op. cit.*, 38, pl. 63/4 – 17.

¹¹ Menționăm că pentru faza finală a evoluției culturii Coțofeni (Coțofeni III) utilizăm terminologia și conținutul acestei faze așa cum este definit, de dată relativ recentă, de către colegii C.I. Popa și N.C. Rîșcuța: Popa 2009, 951–965; *Idem* 2012, 209; Rîșcuța *et alii* 2012, 59–89.

¹² Rogoza 1994, 155.

¹³ Roman *op. cit.*, 202–205, Pl. 105/10; 107/3–4; 108/7, 10; Moga / Sîrbu 2003, 45–65.

¹⁴ Roman *op. cit.*, 49.

¹⁵ Sava 2015, 183 – 184.

¹⁶ Rotea 1981, 19–34; Rotea *et alii* 2010, 36–44.

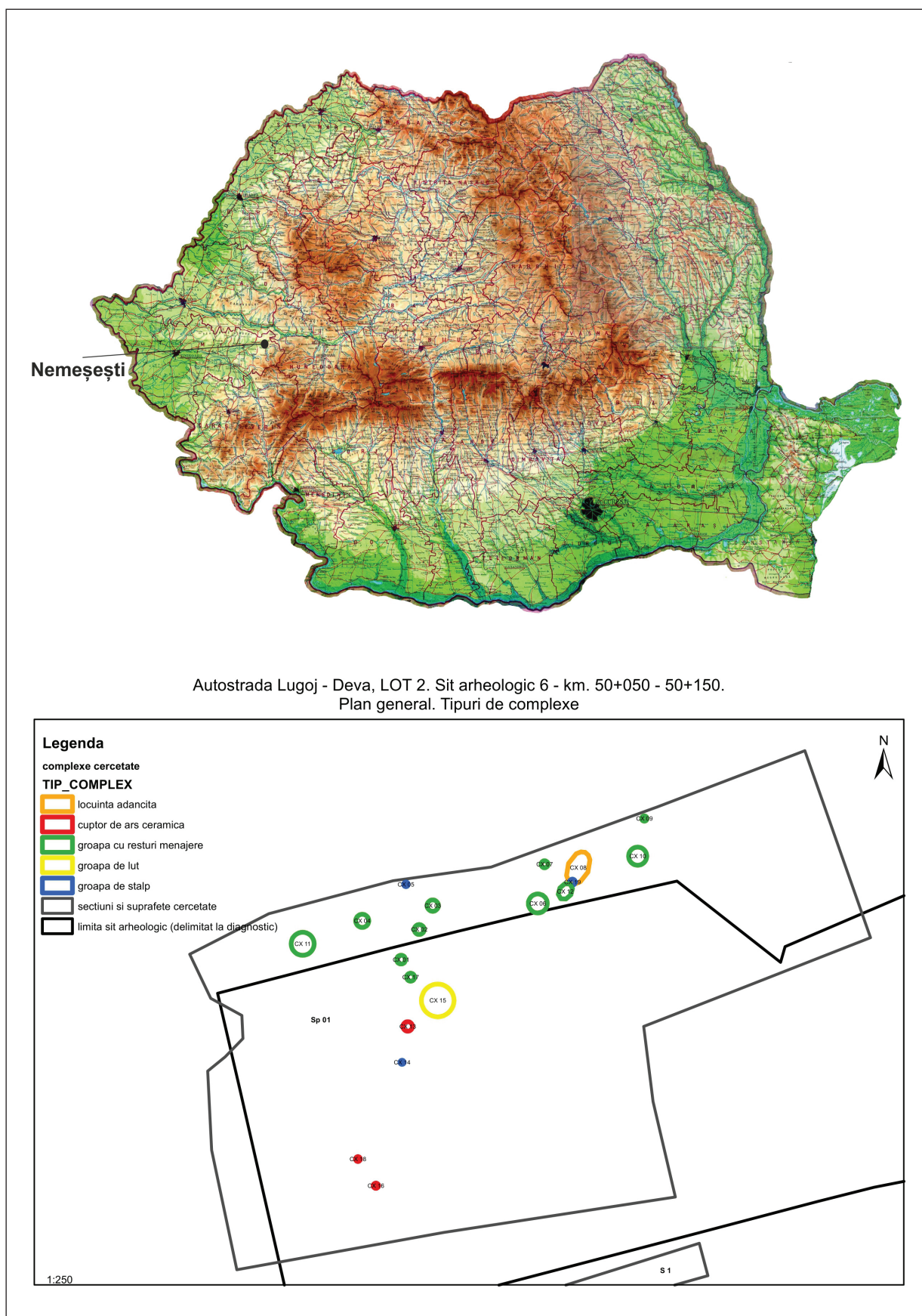
¹⁷ Roman *op. cit.*, 181, pl. 81/11, 17, 21, etc.

¹⁸ Rîșcuța *et alii op. cit.* 70.

prea restrânse numeric și puțin semnificative pentru a aduce elemente noi în acest cadru al discuției. Publicarea lor își propune să semnaleze acest nou punct și, de ce nu, să constituie un impuls pentru viitoare cercetări mai extinse în această stațiune arheologică.

BIBLIOGRAFIE / REFERENCES

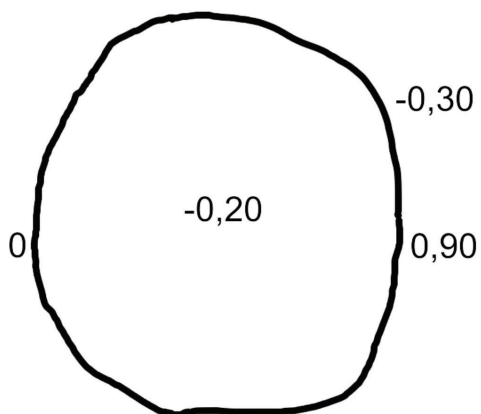
- Boroneanț 2000
V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, cIMeC, București 2000.
- Ciută–Gligor 1999
M. Ciută, A. Gligor, O descoperire aparținând culturii Coțofeni de la Limba – În coastă (jud. Alba). *Apulum*, 36, 1999, 55 – 80.
- Drașoveanu–Tincu 2014
F. Drașoveanu, S. Tincu, Păru. Unravelling the Secrets of the Dead in Romania's largest Bronze Age Cemetery. *Current World Archaeology*, 64, 2014, 28 – 31.
- Moga–Sîrbu 2003
M. Moga, M.-S. Sîrbu, Ceramica Coțofeni de la Românești – Peștera cu Apă (com. Curtea, jud. Timiș). *AnB (S.N) X-XI*, 2002 – 2003 (2003), 45–65.
- Mogoșanu–Stratan 1966
F. Mogoșanu, I. Stratan, Noi descoperiri paleolitice în Banat. *SCIV*, 17,2, 1966, 335 – 344.
- Pop et alii 2015
H. Pop, D. Iegar, Z. Kadas, V. Șt. Georgescu, I. Bejinariu, D. Băcuet-Crișan, Autostrada Lugoj – Deva, Lot 2. Nemeșești – Sit 6, Km. 50+050 – 50+150. *CronCercArh din România*, Pitești 2015, 165–167.
- Popa 2009
C. I. Popa, *Cultura Coțofeni. Cu privire specială asupra Transilvaniei*. Teză de doctorat, coord. șt. prof.univ. dr. Iuliu Paul, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Alba Iulia 2009 (mss.).
- Popa 2012
C. I. Popa, *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului (I). Locuiri Coțofeni din zona deluroasă*, Alba Iulia 2012.
- Rișcuța et alii 2015
N.C. Rișcuța, M. Cosac, R. Pavel, Cercetările arheologice din Peștera Prihodiște (com. Vața de Jos, jud. Hunedoara) și câteva considerații privind etapa finală a culturii Coțofeni. *Sargetia, S.N. III*, 2012, 59–88.
- Rogozea 1992
P. Rogozea, New archaeological finds in the cave from Românești, Timiș county. *SympThrac*, 2, 1992, 98–100.
- Rogozea 1994
P. Rogozea, New archaeological finds in the cave from Românești, Timiș county. H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.) *The Early Hallstatt period (1200 – 700 B.C.) in south-eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10–12 June, 1993*, Alba Iulia 1994, 155–166.
- Roman 1976
P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București 1976.
- Rotea 1981
M. Rotea, Cercetări arheologice la Bretea-Mureșană (jud. Hunedoara). *Sargetia*, 15 1981, 19–34.
- Rotea 1987
M. Rotea, Locuirea Coțofeni de la Deva – „Strada Lenin”. *Sargetia*, 20, 1987, 475–479.
- Rotea et alii 2010
M. Rotea, M. Tecar, T. Tecar, Piese arheologice provenind din situl Coțofeni de la Bretea-Mureșană – *Măgura Sârbilor* (jud. Hunedoara). I. Glodariu, G. Gheorghiu (ed.) *Studii de Istorie și Arheologie. Omagiu cercetătorului Dr. Eugen Iaroslavski*, Cluj-Napoca, 2010, 36–44.
- Sava 2015
V. Sava, The Coțofeni settlement from Săvârșin „Cetățuia”, Arad county. *ActaTS*, XIV, 2015, 163 – 235.
- Stratan 1970
I. Stratan, Contribuții la cunoașterea paleoliticului în Banat. *Tibiscus*, 1, 1970, 7–18.
- Stratan 1974
I. Stratan, Un mormânt cu ocră de la Bodo (com. Balinț, jud. Timiș). *Tibiscus*, 3, 1974, 71–74.
- Stratan–Vulpe 1977
I. Stratan, Al. Vulpe, Der Hügel von Susani, *PZ*, 52, 1977, 28–60.

Planșa / Plate 1: 1. Localizarea satului Nemeșești pe harta României / Location of Nemeșești village on the Romania map; 2. Planul general al cercetării arheologice / The general plan of archaeological research.

Sit 06 - Cx 007

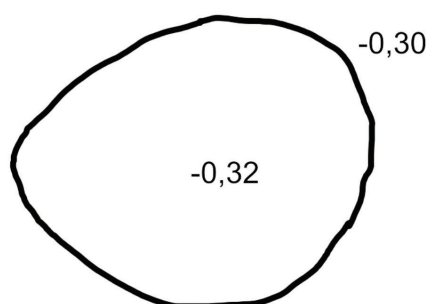
scara 1:20

- brun deschis

Sit 06 - Cx 009

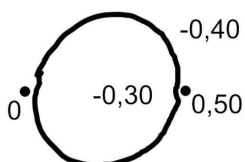
scara 1:20

- brun cenușiu deschis

Sit 06 - Cx 005

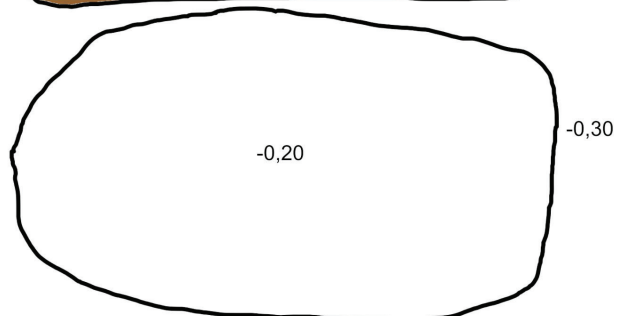
scara 1:20

- brun cenușiu deschis

Sit 06 - Cx 006

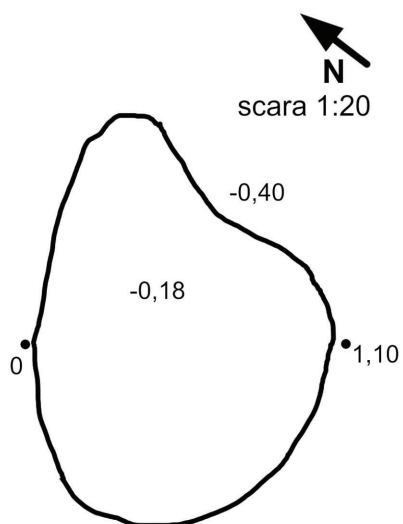
scara 1:20

- brun deschis

Planșa / Plate 2: Nemeșești 2014. Complexele arheologice Coțofeni – plan și profil / Nemeșești 2014. Coțofeni culture archaeological features – plan and section.

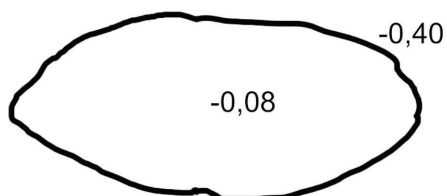
Sit 06 - Cx 001

- - brun cenușiu deschis
- - cenușiu gălbui
- - ceramică

Sit 06 - Cx 003

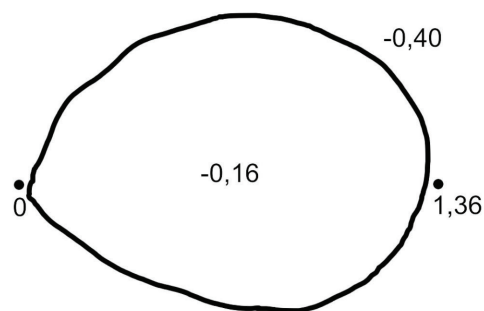
scara 1:20

- - brun cenușiu deschis

Sit 06 - Cx 002

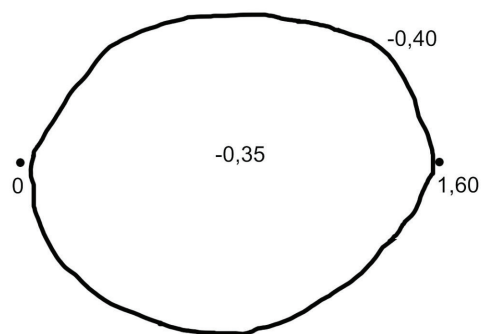
scara 1:20

- - brun cenușiu deschis

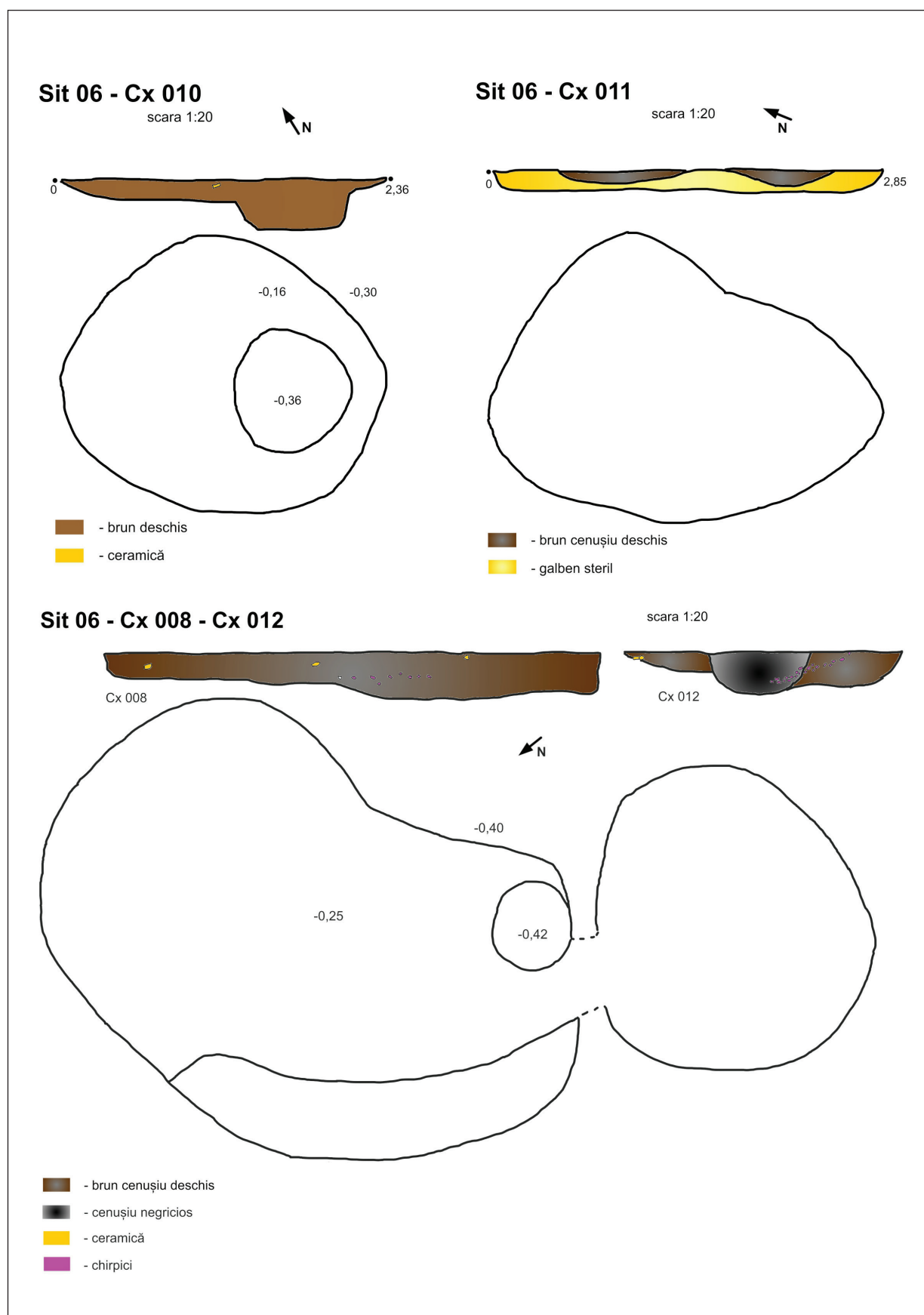
Sit 06 - Cx 004

scara 1:20

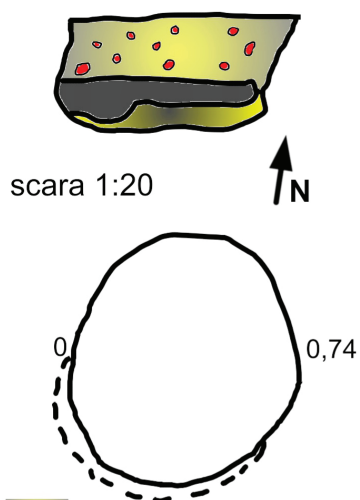
- - cenușiu negricios
- - ceramică
- - chirpici

Planșa / Plate 3: Nemeșești 2014. Complexele arheologice Coțofeni – plan și profil / Nemeșești 2014. Coțofeni culture archaeological features – plan and section.

Planșa / Plate 4: Nemeșești 2014. Complexele arheologice Coțofeni – plan și profil / Nemeșești 2014. Coțofeni culture archaeological features – plan and section.

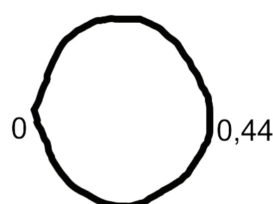
Sit 06 - Cx 013

- - cenușiu gălbui
- - cenușă
- - steril amestecat cu cenușă
- - arsură

Sit 06 - Cx 013

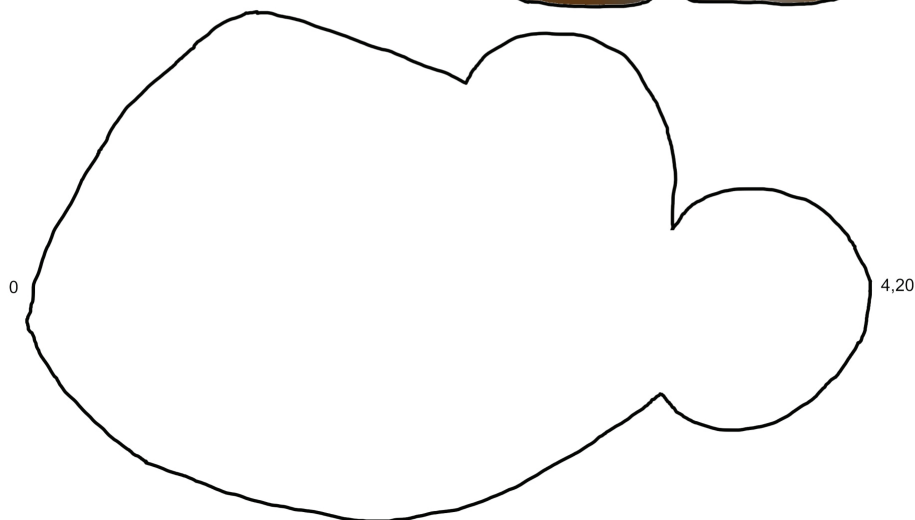
scara 1:20

- - brun cenușiu deschis

Sit 06 - Cx 015

scara 1:20

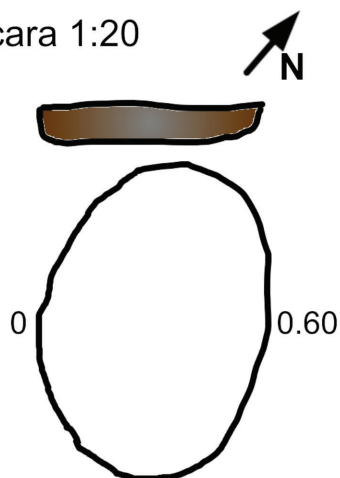

- - brun cenușiu deschis
- - cenușiu cu brun închis
- - cenușiu fără materiale
- - ceramică

Planșa / Plate 5: Nemeșești 2014. Complexele arheologice Coțofeni – plan și profil / Nemeșești 2014. Coțofeni culture archaeological features – plan and section.

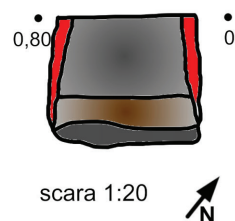
Sit 06 - Cx 017

scara 1:20

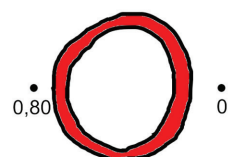

 - brun cenușiu deschis

Sit 06 - Cx 018

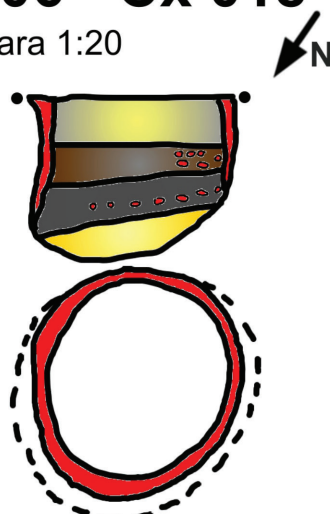
scara 1:20

- - cenușiu fără materiale
- - cenușiu cu brun închis
- - cenușă
- - arsura peretelui cuptorului

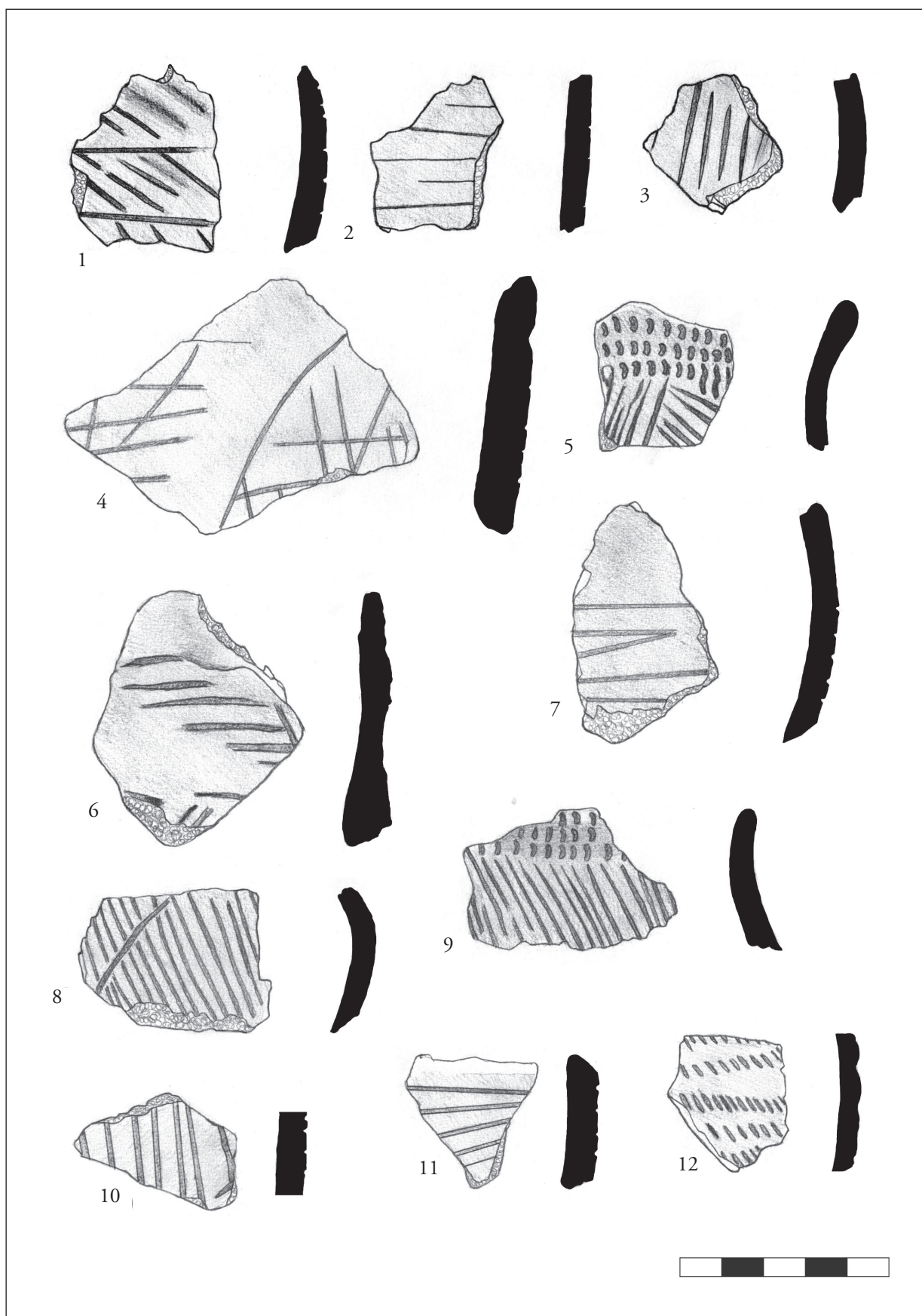
Sit 06 - Cx 018

scara 1:20

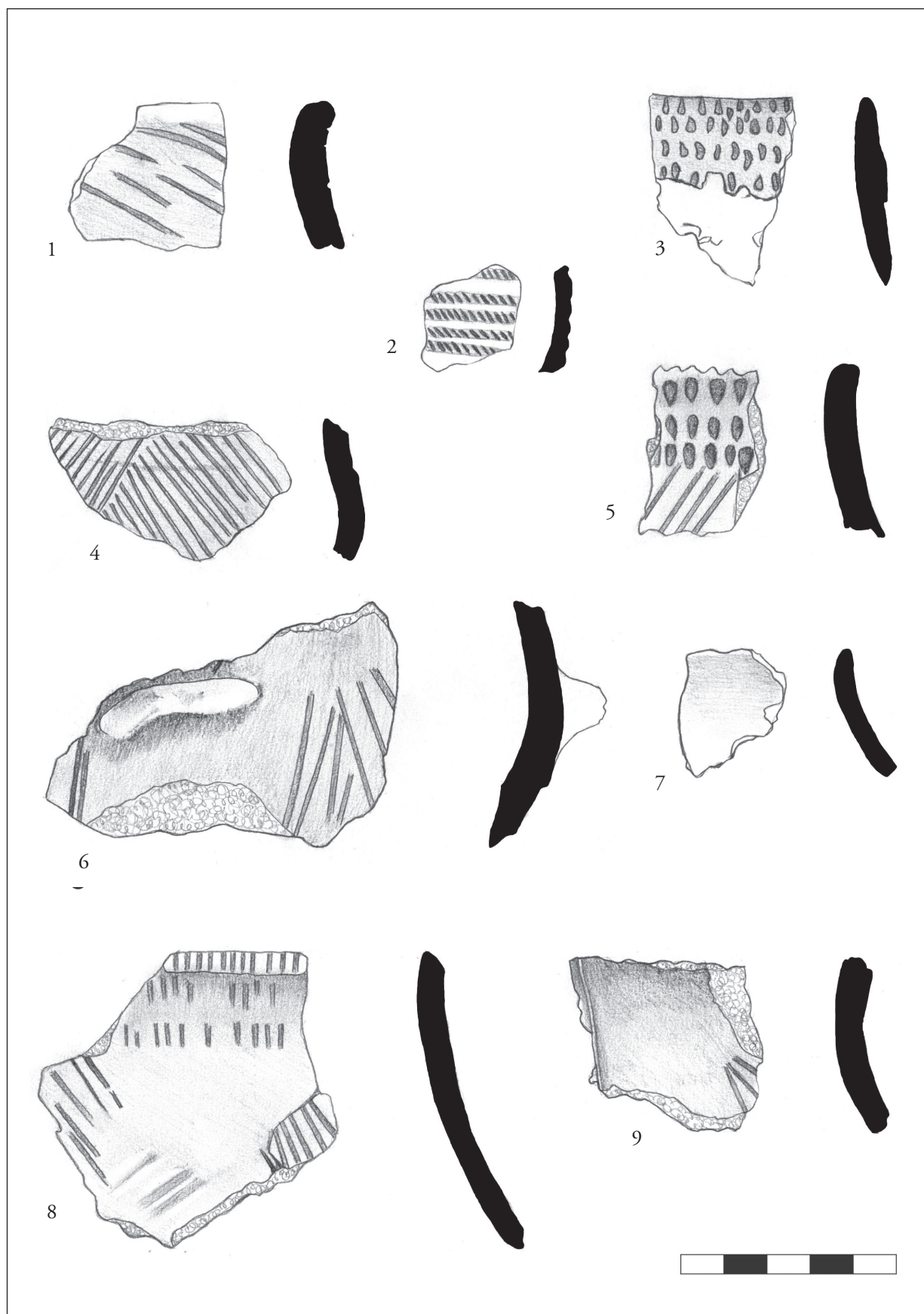

- - cenușiu gălbui
- - brun cenușiu deschis
- - cenușă
- - galben steril
- - arsură

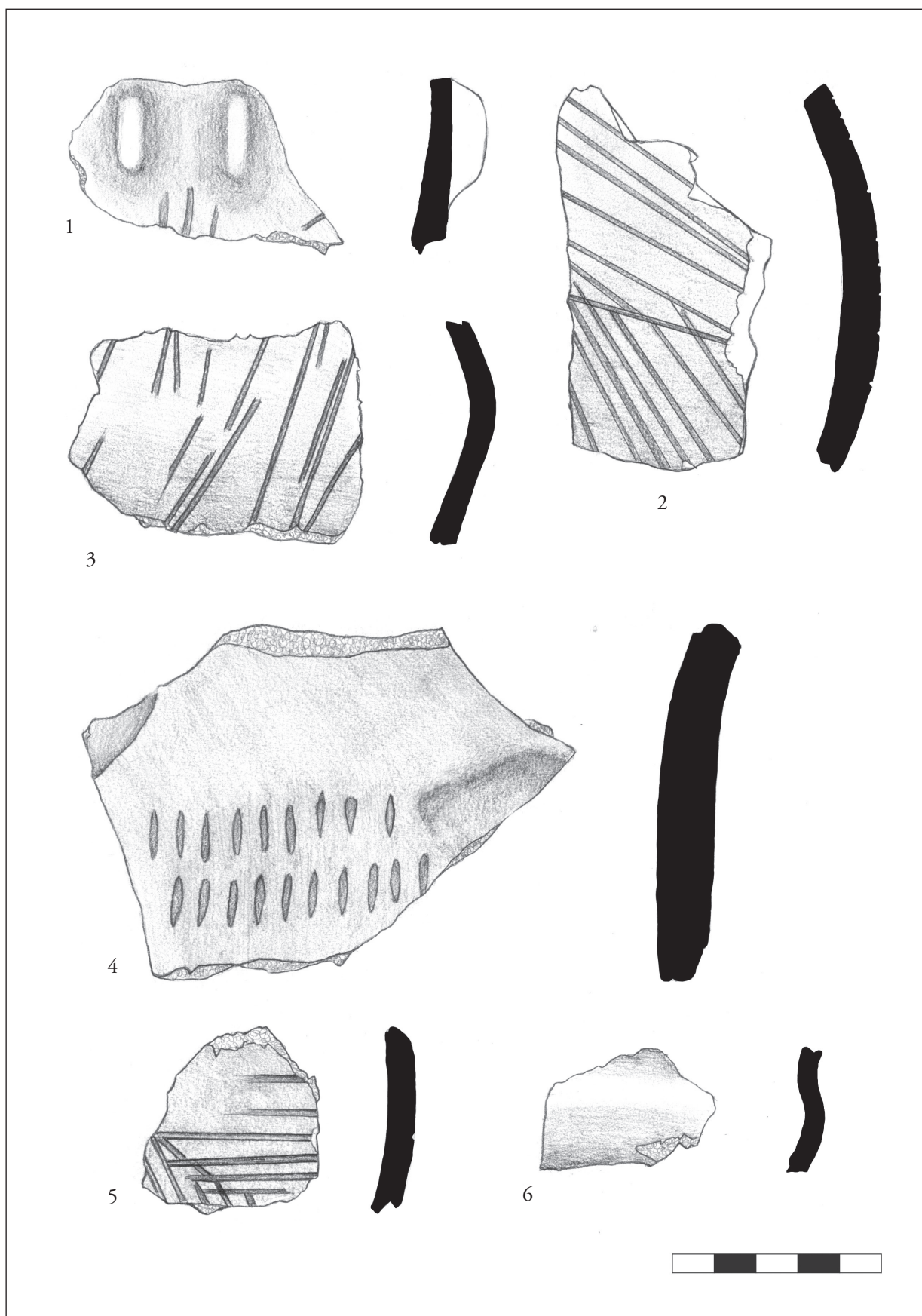
Planșa / Plate 6: Nemeșești 2014. Complexele arheologice Coțofeni – plan și profil / Nemeșești 2014. Coțofeni culture archaeological features – plan and section.

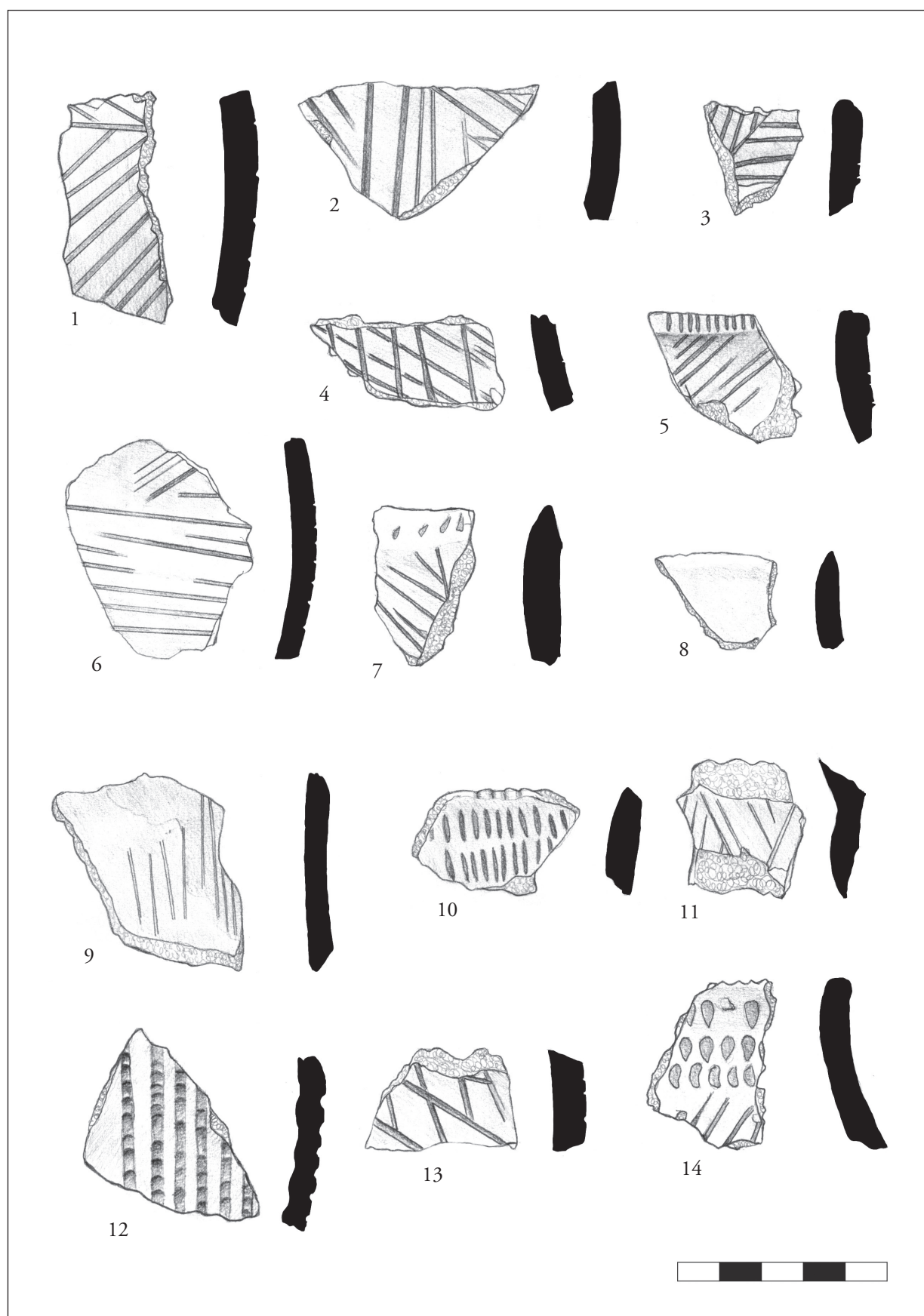
Planșa / Plate 7: Ceramică Coțofeni – 1–3 din Cpx. 11, 4–9 din Cpx. 12, 10–12 din Cpx. 4 / Coțofeni culture pottery – 1–3 from Cpx. 11, 4–9 from Cpx. 12, 10–12 from Cpx. 4.

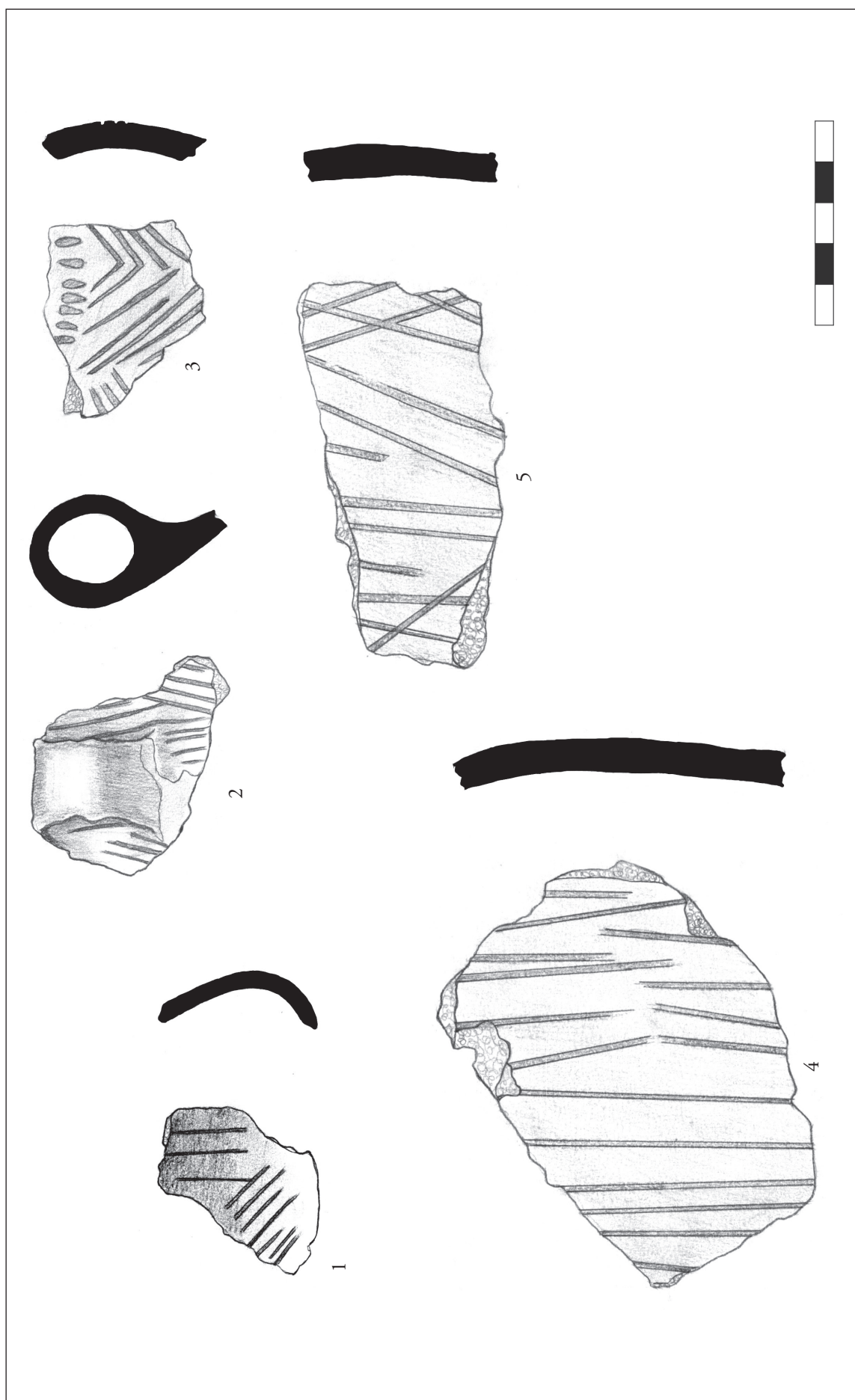
Planșa /Plate 8: Ceramică Coțofeni – 1–4 din Cpx. 12, 5–9 din Cpx. 4 / Coțofeni culture pottery – 1–4 from Cpx. 12, 5–9 from Cpx. 4.

Planșa / Plate 9: Ceramică Coțofeni – 1–3 din Cpx. 1, 4–6 din Cpx. 10 / Coțofeni culture pottery – 1–3 from Cpx. 1, 4–6 from Cpx. 10.

Planșa / Plate 10: Ceramică Coțofeni – 1–14 din Cpx. 4 / Coțofeni culture pottery – 1–14 from Cpx. 4.

Planșa / Plate 11: Ceramică Coșofeni – 1 din Cpx. 19, 2–5 din Cpx. 1 / Coșofeni culture pottery – 1 from Cpx. 19, 2–5 from Cpx. 1.

ASPECTS REGARDING THE ECONOMY OF THE OTOMANI COMMUNITIES IN NORTH-WESTERN TRANSYLVANIA. DATA CONCERNING THE MIDDLE BRONZE AGE AGRICULTURE IN LIGHT OF THE INVESTIGATIONS CARRIED OUT IN THE CAREI-BOBALD TELL

Zsolt Molnár, Beatrice Ciută

Introduction

Inside the culturally diverse Carpathian Basin, the region incorporating the north-eastern part of Hungary and the north-western part of Transylvania¹ set the scene for the development of a specific culture displaying marked similarities in its bronze working and pottery production. The development of a so called mixed intensive farming economy² – “Western Asian and South-East European type of farming” based on intensive agriculture³ and animal husbandry based in the

surroundings the fortified and multi-layered central settlements known as tells,⁴ changed the pre-historic environment of the region at a previously unknown level. (Sümegei 1998, 368sq; Sümegei-Bodor 2000, 84, 93sq Fig. 3–6; Sümegei 2013, 154, 170; Fischl, Reményi 2013, 729 Fig. 2; Fischl

per a certain unit of agricultural land leads to a higher crop yield (Bogaard 2004, 21.)

⁴ In spite of repeated attempts aimed at setting up a proper classification and terminology in the archaeological literature (Meier-Arent 1991, 78; Kánčev 1995, 75sq; Poroszlai 1998, 183sq; Bailey 1999, 94sq; Gogâltan 2002, 11sq; Gogâltan 2005, 79sq; Goldberg–Macphail 2006, 225sq; Gogâltan 2008, 40; Dani–Fischl 2009, 103sq; Horváth 2009, 159sq; David 2010, 563sq; Parkinson, Gyucha 2012, 105sq; Gogâltan 2012, 13sq; Némethi, Molnár 2012, 12sq; Molnár 2014, 12sq.), the majority of polystratified settlements are still considered to be tells. One of the most pertinent definitions of the term, together with an extremely detailed presentation of its etymology, was put forward by Florin Gogâltan. The author considers that settlements designated as tells should have a thickness of over 1 m and incorporate at least three levels of habitation belonging to the same culture, on the other hand, the settlements of the same thickness with two levels of habitation belonging to the same culture should be designated as ‘tell-like settlements’ (Gogâltan 2002, 11sq.) Thomas Link on the other hand is sceptical with regard to the possibility that the identification of tells can be asserted in quantitative and metric terms, although endorses the utilisation of the term in the case of settlements with two-three levels of habitation/development (Link 2006, 10sq.). The proportion of built areas within a settlement, and the distance between the structures can be a further indicator for the development of the respective settlements (Chapman 1989, 35sq.). Furthermore, the comprehensive paper by Ferenc Horváth on the question of tells within the Carpathian Basin contains a series of observation regarding the terminology and the criteria of classification asserted in the current archaeological literature (Horváth 2009, 159sq.)

¹ The name of the region was designated as ‘North-Western Transylvania’ instead of ‘North-Western Romania’. The preferred designation refers to a quite limited region, a subdivision of the larger area known as North-Western Romania, which also incorporates the territories situated to the north of the Someşul Mare River, i.e. parts of what is today Sălaj, Maramureş and Bistriţa-Năsăud Counties. On the other hand, the region comprising the Nir and the Carei Plain, as well as the Eriu Valley, bordered to the north and east by the Ecedea Marsh and the swamplands of the lower course of the Crasna River situated north of the Someşul Mare, often had a distinct cultural evolution compared to the neighbouring geographical territories (Molnár 2014, 14.).

² According to Amy Bogaard the two components of intensive mixed farming are: 1) the well-outlined somewhat smaller area of intensive crop cultivation, marked by careful tillage, weeding and manuring, and 2) the fields near the settlement used for herd keeping. In addition to the need of excess production, both activities required considerable work input, albeit still within the confines of the mobilisation capabilities of individual household units. The main purpose of animal husbandry was the production of meat, although the processing of the by-products was also important. A smaller percentage of oxen can be found within the cattle stock, used as specialised beasts of burden (Bogaard 2005, 179sq.).

³ The term ‘intense agriculture’ implies a system in which an increased work input in terms of both quantity and efficiency

et alii. 2013, 358 Fig. 3.)⁵ Despite the marked social stratification and stricter societal organisation aimed at a more efficient exploitation of the existing resources, indicated by the abundance of prestige objects,⁶ and the collective construction of the settlements' defences,⁷ the respective settle-

⁵ According to Pál Sümegi the northern limit of the Bronze Age cultures employing West Asian and South-West European agricultural production modes, together with intense agriculture and corresponding system of relations was on the Great Hungarian Plain. The spatial distribution of tells in the Carpathian Basin corresponds with the so-called Köppen BS area, which ensured optimal climacteric and ecological conditions. The northern limit of the tell-distribution in the Carpathian Basin corresponds with the division line between various climacteric and vegetation areas. The sum of the environmental factors determines the framework for the social and economic development of the tell communities. According to Sümegi the environment of the Middle Bronze Age tells which in addition to the natural vegetation assemblages is marked by new, cultivated varied variety of plants, corroborate the central economic role played by tells.

⁶ The existence of social hierarchy and of a group of warriors is proved by the vast majority of bronze weapons and jewellery unearthed in the area of North-Western Transylvania and North-Western Romania. (Reviews on topic of bronze metallurgy in Western Romania and North-Western Transylvania: Hänsel 1998, 21; Gogâltan 1999, 128sq, 195sq; Molnár 2011, 272sq; Găvan 2012, 57sq.) The carrying of weapons is the warrior elite's means of individual and collective identity expression, and also represents a new symbolic means of exercising power. (Earle 2000, 39sq; Earle, Kristiansen 2010, 9sq; Fischl, Reményi 2013, 732; Earle 2013, 357.) Bronze weapons falling in the category of prestige goods are the primary indicators of the social hierarchy in the study area. (Firth 1973, 77sq; Halas 2002, 351sq.) In the present state of research so far in the Carei Plain and Eriu Valley not a single sword was discovered, and only 8 daggers belonging to the Middle Bronze Age are known. For detailed analysis: Molnár 2011, 295sq. One eastern type dagger discovered in 2012 by our colleague Liviu Marta at Carei-Bobald (KB III grave, feature Cx50) with the occasion of archaeological research of the bypass route of Carei is unpublished. It needs to be emphasised that all the discovered daggers represent different and mainly not locally produced types.

⁷ The fortifications of the Middle Bronze Age Otomani tells indicate the evidence of a forming central authority. The fortifications are operating as symbols of the power system, elements of collective group identity, and playing role as well in the protected in practice and control of the adherent areas. In addition to the excavation of the large ditches and building of the ramparts, also the maintenance of defensive system required significant manpower mobilization and proper central co-ordination. For opinions on the topic see: Renfrew, Bahn 1999, 197; Harding 2000, 274, 294sq; Sahlqvist 2001, 89; Duffy 2008, 129sq; Reményi 2003, 55sq; Otterbein 2004, 12sq, 118sq; Kristiansen, Larsson 2005, 225sq; Neustupný 2006, 2sq; Chapman, Gaydarska, Hardy 2006, 20sq; Harding 2007, 32, 40, 147sq; Parkinson, Duffy 2007, 100, 125; Gogâltan 2008, 39; Thrane 2009, 13sq; Earle, Kristiansen 2010, 14sq; Earle, Kolb 2010, 75, 85; Némethi, Molnár 2012, 53, Molnár, Nagy 2013, 8.

ments preserved their rural character throughout the period. With regard to the North-Western Transylvanian Otomani communities, the image that is gradually emerging is that of a well organised, fairly hierarchic tell-community, with a complex social structure, composed of modular units.⁸

The development of the settlement network and tells on the Carei Plain and the Eriu Valley is closely linked from a chronological viewpoint to the evolution of the Otomani Culture. The aforementioned Middle Bronze Age culture can be placed roughly between the end of the Early Bronze Age and the end of the so-called Koszider period. The respective period starts with the disappearance of the broom-brushed and textile-marked pottery⁹ typical for the Sanislău group and the third phase of the Early Bronze Age period, lasting until the emergence of the material culture assigned to the post-Otomani groups (e.g. Cehăluț). From a chronological point of view the three subdivisions of the Middle Bronze Age can be equated with the main development phases of the Otomani Culture (MB I-Otomani I, MB II-Otomani II, MB III-Otomani III). The chronology of Middle Bronze Age cultures is based on Bóna István's excellent three-period chronological system. (Bóna 1992, 17.)¹⁰

⁸ The investigated societies from North-Western Transylvania seem to be closer to the tribal/segmented societies than to the complex, hierarchized chiefdoms. (Molnár, Nagy 2013, 9.) From an economic point of view, in the case of smaller communities with focused workgroups there seems to be a less significant difference between the modular and hierarchical ethos, while in case of larger groups the differences are more significant. (Fuller, Stevens 2009, 52.)

⁹ The existence of broom-brushed and textile-marked pottery to the north of the Crișul Alb River is a hitherto undecided matter (Gogâltan 2000, 125; footnote 37, Némethi, Molnár 2001, 76). According to recent information received by courtesy of Florin Gogâltan, such finds were discovered at Oradea-Salca-Pepinieră in 2017 during development-led excavations. The question of the separation line between the territories of the Sanislău group dated to the final phase of the Early Bronze Age and the communities individualised through their use of broom-brushed and textile-marked pottery is still open for question. Hopefully the investigations at Pișcolt/Piskolt-Ógát (Némethi 1999, 45) will provide an answer to the presence or absence of this pottery type (Early Bronze Age IIIb) in the Eriu Valley (For the separation line between the Eriu Valley and the Carei Plain, see: Benedek 1960, 141sq; Benedek 1967, 141sq; Benedek 1996, 11sq.).

¹⁰ Thus in the BM I period we can talk about the late development phase of the Văța I-II, Gyulavarsánd I, Füzesabony I-II, Vățina I and Hatvan Cultures. During the BM II period witnessed the late development phase of the Văța III, Gyulavarsánd II, Füzesabony III, and Hatvan Cultures as well as the Cornești-Črvenka (Vățina) group. In the BM III period,

The refined chronology of the Middle Bronze Age was based on local radiocarbon determinations as well as the stratigraphic and typochronological observations made at the tells in Carei-Bobald and Mezöterem-Kendereshalom.¹¹ Based on the radiocarbon data from Wietenberg, Otomani-Gyulavarsánd and Füzesabony-Otomani, published in the Romanian, Hungarian, and Slovakian archaeological literature (Raczky, Hertelendi, Horváth 1992, 44sq; Forenbaher 1993, 220, 251sq; Popa, Boroffka 1996, 56; Kadrow 1997, 235; Furmánek, Veliačik, Vladár 1999, 17, Tabelle 2; Barta 2001, 20sq; Görsdorf et alii. 2004, 88sq; Görsdorf et alii. 2005, 468; Jaeger 2010, 317; Dietrich 2014, 171, Anhang 2; Withlow et alii. 2013, 38; Kavruk et alii. 2014, 135; Duffy 2014, 193; Ciugudean, Quinn 2015, 149sq; Németh 2015, 187; Gogâltan 2015, 73; Jaeger, Olexa 2014, 170; Olexa, Jaeger 2015, 159; Olexa, Nováček 2015, 15; Jaeger 2016, 131.)¹², in addition to the mostly unpublished C14 analysis regarding the Otomani Culture,¹³ as well as the

the Bodrogszerdahely phase of the Füzesabony Culture can be synchronized with Gyulavarsánd III, the early phase of the Suciu de Sus Culture and the development phase of the Vátya Koszider. The most recent discoveries belonging to the Füzesabony, Gyulavarsánd, Madarovce and the Vátya Koszider Cultures, can be placed in the late stages of the BM III period (Molnár 2014, 16).

¹¹ For the stratigraphy, see Némethi, Molnár 2012, 37sq. Despite the ¹⁴C data from Romania, Hungary and Slovakia, the matter is still less than straightforward. With regard to the Middle Bronze Age radiocarbon data one can observe the fluctuations in the calibration curve as well as the slight dispersion of the final values (Raczky, Hertelendi, Horváth 1992, 45; Gogâltan 1999, 70; Forenbaher 1993, 246, Fig. 5.) The radiocarbon data collected and published in Hungary and Slovakia is mostly quite old, the analysis being carried out in the since defunct research institute from Berlin. These were however recalibrated by the authors of some recent studies (Gogâltan 1999, 75sq, 221sq Annexe 1; Fischl et alii. 2013, 361; Duffy 2014, 291sq Appendix A).

¹² All in all 60 C14 datasets were modelled using the Bayes statistical method. In recent years new important data have been published from the sites such as Wietenberg in Central Transylvania, Otomani-Gyulavarsánd in North-Western Transylvania and North-Eastern Transylvania (Tárhos 26 site; Toboliu-Dealul Zănăcanului) and the Füzesabony-Otomani Culture in Slovakia.

¹³ With regard to the Transylvanian finds belonging to the Otomani Culture, there are 17 unpublished C14 analysis from Carei-Bobald. Furthermore, according to the information kindly provided by H. Ciugudean there are several hitherto unpublished C14 data from the Central Transylvanian Wietenberg as well. The contemporaneous nature of the two cultures is proven by the emergence of Wietenberg imported pottery in Otomani archaeological complexes. This can potentially facilitate the unitary and more precise interpretation according to the Bayes model. Given the distance

application of the Bayes statistical model (2σ) (Bronk Ransey 2009, 337sq; Bolohan et alii. 2015, 132sq). the Middle Bronze Age can be roughly dated between 2075–1530 BC.¹⁴ In light of the modelled C14 data, the MB I period can be placed in the 2070–1890 BC interval, the MB II phase in the 1910–1730 BC interval, while the MB III phase can be dated to the 1760–1530 chronological segment.¹⁵ On account of the typo-

between the cultures and the lack of direct cultural contact, the recently published C14 data regarding the Transdanubian Incrusted Pottery and the Vátya Culture were not considered here, see Jaeger, Kulcsár 2013, 289sq; Kiss et alii. 2015, 23sq; Jaeger 2016, 92sq.

¹⁴ The precise chronological interval obtained from the modelling of all available C14 data from Füzesabony-Otomani (SL), Otomani-Gyulavarsánd (RO-HU) and Wietenberg (RO) is: 2075–1537 BC. With regard to the decrease of the lower limit of the interval, see footnote 13. I wish to express my gratitude to Florin Draşovean for the help offered in the processing of the data.

¹⁵ The precise chronological interval obtained from the modelling of all available C14 data from Füzesabony-Otomani (SL), Otomani-Gyulavarsánd (RO-HU) and Wietenberg (RO) is: MB I: 2075–1892 BC; MB II: 1911–1731 BC; MB III: 1764–1537 BC. The data processed according to the Bayes statistical model, without taking into consideration the results obtained from the since defunct research institute based in Berlin (Bln-) have provided slightly different precise chronological intervals: MB I: 2074–1856 BC (the difference in the lower end of the interval is in this case more significant, given the low amount of usable data); MB II: 1937–1734 BC; MB III: 1766–1531 BC (the slight difference in the limits of the interval is caused by the fact that the highest amount of new C14 data refers to the MB III period). It has to be underlined that in all cases the chronological values were rounded down. Both instances of modelling provided overlapping chronological interval limits for all three phases of the Otomani Culture. The partial overlapping of the C14 data also indicates the importance of the so-called transition phases observed in the case of the archaeological material. The Otomani II–III interphase concept (associated with the layers of the Otomani-Cetatea de Pământ III–V) introduced by Ivan Ordentlich seems more and more plausible. In the author's view in the material culture of the Otomani II–III interphase still dominated by forms and ornaments characteristic to the Otomani II phase, already start to emerge elements belonging to the next phase (Ordentlich 1973, 85sq.) I. Ordentlich also considers that these changes in the forms and decoration 'only appear' during the classic Otomani II interval (Ordentlich 1973, 57). These transformations are also described while presenting the first layer belonging to the settlement at Sălcea-Dealul Vida (Ordentlich 1973, 182), where this level is linked to the phase of peak development of the Otomani II period (Ordentlich 1973, 183.) In light of the new research carried out at Carei-Bobald, it has to be mentioned that the Otomani II–III interphase seems rather to indicate the beginning of the Otomani III phase, rather than the peak development level of the pottery from the Otomani II phase, as considered previously (Molnár 2011, 293 footnote 127; Molnár 2014, 23, footnote 177.)

chronological and stratigraphic analysis of the repertoire of forms and decorations pertaining to the Otomani pottery, the MB III period can be divided into two phases.¹⁶ This is corroborated by the radiocarbon data (C14 AMS) coming from specific archaeological contexts. According to the Bayes statistical model (2 σ), the MB IIIa phase is dated to 1760–1690 BC, while the MB IIIb phase dates to the 1690–1530 BC interval.¹⁷

The geographic environment

The Carei Plain stretches on the eastern half of the region known as the Nir Plain/Nyírség, with an average altitude of 150–160 m above sea-level, towering above the neighbouring Eriu Valley with a 30–40 m height difference. (Molnár 2014, 27sq.) (Fig. 1/1) The studied area was once bordered on the eastern side by the Vermes Marsh, a swampy area wedged between the continental dunes of the Eriu Plain, to the west by Crasna's marshy floodplain, and to the north-east by – what was once Europe's largest eutrophic marsh covering an area of 400 km², until its drainage in the 1890s – the Ecedea Marsh. (Geografia 1992; Karácsonyi 1995, 7sq, Némethi Molnár 2012, 14sq, Molnár 2014, 27sq.) The southern part of the highly fragmented

territory characterised by mostly high water levels, includes the Eriu and the Barcău floodplains (both flowing into the Nagysárrét), which in effect amount to a web of backwater channels filled up periodically and old riverbeds, rather than a continuous proper floodplain. (Glaser 1939, 303sq; Benedek 1967, 28, 30.) The huge sand alluviums – dotted with inter-dune marshes and small open waters – are grooved with the creeks of the Tisa, Someş and Crasna Rivers, formed at the end of the Ice Age and were gradually shaped by the wind into today's landscape. The farming and later the industrial activities, the regulation of the rivers, and the draining of the Ecedea Marsh transformed the once diverse Bronze Age landscape into today's artificial steppe ('*pusta*').

The Carei Plain, the Eriu Valley and the north-eastern area of Hungary was part of a wider geographical region displaying the same vegetation. (Sümegi, Bodor 2000, Fig. 4.) Comparing the results of palynological investigations made at different points in the Great Hungarian Plain, with the evaluation of samples from the Eriu Valley, we can state that the area of the Carei Plain comprised a wooded steppe vegetation and a corresponding climate. (Sümegi, Bodor 2000, 87, Fig. 3, 4; Bogdan, Diaconeasa 1960, 141sq.) Based on the Eriu Valley's pollen diagram, the studied area was covered with a forest block which had a significant quantity of hazel-nut bushes mixed with oak and European spruce pine. (Benedek 1967, 28sq; Bogdan, Diaconeasa 1960, Fig. 4)¹⁸ The drop in

¹⁶ B. Hänsel divides the Middle Bronze Age III period into two distinct phases (Hänsel 1968, 165sq.). This view is shared by W. David, who believes that the Reinecke B period can be divided in two, both phases having specific types of settlements, cemeteries, and bronze hoards (David 1998, Fig. 14–15). W. David's argument rests on the fact that the bronze hoards from Téglás, Zajta, Turda, and Békés, differs in terms of composition from those discovered at Dunaújváros (Kosziderpadlás I), Áporka, Mezőberény, Kolodnoje, and Krüssow, also dated to the Middle Bronze Age III period (Koszider period). (David 2002, 247). The designation 'late development stage of the Middle Bronze Age III' put forward by I. Bóna is an appropriate one (Bóna 1992, 17). The pottery of this last evolution phase of the tells in Transylvania is of an exceptional beauty (with 'baroque' decoration) and is tightly linked to the 'classical' period of the Otomani Culture. According to the recent archaeological investigations and the C14 data collected at Carei-Bobald, the 'late pottery' has emerged sometimes during the first stage of the Middle Bronze Age IIIa period, evolving until the end of the Middle Bronze Age period. The proportion and frequency of the 'late pottery' in the Otomani IIIa habitation levels and complexes displays microregional and local differences.

¹⁷ The precise chronological interval obtained from the modelling of all available C14 data from Füzesabony-Otomani (SL), Otomani-Gyulavarsánd (RO-HU) and Wietenberg (RO) is: MB IIIa: 1766–1694 BC; MB IIIb: 1695–1537 BC. The data processed according to the Bayes statistical model, without taking into consideration the results obtained from the since defunct research institute based in Berlin (Bln-) have provided the following chronological intervals: MB IIIa: 1766–1670 BC; MB IIIb: 1706–1531 BC.

¹⁸ For the sample collected at Eriu-Sâncrai see Benedek 1967, 28. The author, Zoltán Benedek managed to collect a larger amount of pollen in a 410 cm high section, and a depth of -3.6–4.1 m, within a brown clay layer with strips of yellow clay. Without using C14 dating, the analysis of the pollen samples revealed the following species: *Pinus* (70–80%), *Betula* (10–17%), *Picea*, *Alnus*, *Ulmus*, *Corylus*, *Abies*, *Fagus* and *Tilia* in small proportions. The NAP pollen material is present in a proportion of 20–30%, with a significant share of *Graminae*, *Chenopodiaceae* and various *Artemisia* species. For the samples collected in the Érkávás-Vársziget point see Benedek 1967, 29. The 240 cm long section yielded at a depth of -1.6–2.0 m the following species: *Quercus*, *Ulmus*, *Fragaria*, *Tilia*, *Salix* pollen in a proportion of 30%, while the share of the NAP pollen is 20%. The author also reported pottery fragments in the layer. For the sample collected at Cheşereu see: Bogdan, Diaconeasa 1960, Fig. 4: *Picea* (31.33%), *Carpinus* (1.33%), *Betula* (1.33%), *Alnus* (0.66%), *Quercus* (26%), *Tilia* (4%), *Ulmus* (1.33%), *Salix* (4.66%), *Corylus* (20%), *Graminae* and *Cypraceae* (NAP–66%), *Caryophyllaceae* (4.66%), and *Filix* (4%). The emergence of the *Carpinus*, occurs simultaneously with the decrease in the share of *Quercus mixtum*. The proportions of the *Ulmus* also drop dramatically, however the proportions of *Picea* reach their peak at this point. The decrease in proportions of both *Quercus* and *Tilia*

the pollen proportions of downy oak, lime tree (*Tilia*), ivy (*Hedera*), together with the emergence of pollens indicating hornbeam, reeds and sedges, diatoms, spiked water-milfoil and *Sparganiaceae*, suggests the onset of a period marked by a colder and wetter climate. The pronounced pollen proportions of cereals and still water-loving plant species together with the reduction in tree pollen indicate the Middle Bronze Age communities' increasing environment-shaping activities. In parallel with the intensification of the human impact, the lake system slowly filled up and the lakesides gradually became marshy. (Sümegei 2003, 182; Juhász 2005, 62sq; Sümegei 2013, 163sq.) The sub-boreal period of the Holocene, known as the 'beech-forest phase' by palynologists (Cărciumaru 1996, 9sq; Tanțău et alii. 2009, 164.),¹⁹ is characterized by a steady, continuous cooling of the climate, with no significant fluctuations and increased rainfall. (Davis et alii. 2003, 1711; Sümegei et alii. 2004, 407; Medzihradsky, T. Bíró 2007, 21sq; Tanțău et alii. 2009, 170; Feurdean et alii. 2010, 2203sq, Fig. 4; French 2010, 46, Tabel 2.1.) Recent investigations set in North-Western Romania indicate that the landscape was dominated by beech forests combined with oak and hornbeam. The increasing presence of beech, combined with that of various water plant species, peat moss and trampled weed, according to the pollen evidence, suggests a natural environment marked by open forests, marshes and moors. (Feurdean 2005, 439, 444,

indicates a period marked by colder climate. The consistent presence of *Graminae*, *Cypraceae* and *Diatomae* indicates an open, marshy environment actively used for crop cultivation (Bogdan, Diaconeasa 1960, 153). It must be mentioned that the collection and analysis of the pollen samples occurred on a 20 km area between the three modern localities where the valley of the Eriu is the narrowest (Bogdan, Diaconeasa 1960, 147). Given that the opening of the valley is still quite considerable even in this area, the 150 pollen grains collated can have both local and exterior origins (Jakobson, Bradshaw 1981, 80sq; Sümegei, Bodor 2000, 86). Considering that we are dealing with an open hydrological system, the deposition of external cereal pollen during the flood period is possible. This is perhaps the explanation for the high proportion of *Picea* pollen. The extra-local pine pollen can originate from the forests from the neighbouring areas. (Farcaș et alii. 1999, 806) Consequently, the pollen diagram based on the samples collected from the old dried out riverbed reflects only partially the paleovegetation and the climate of the region (Fall 1987, 396sq; Sümegei 2005, 131).

¹⁹ The spread of beech (which appeared during the early Holocene, see the case of Bátorliget) in the foreground of the Carpathians was gradual, emerging on the Great Hungarian Plain starting with the late Copper Age (3300–2500 BC) according to the pollen-based models (Sümegei et alii. 2012, 285sq.).

Fig. 2, 4–5.)²⁰ The faunistic and palynological study of the Bátorliget Bog, located in the Carei Plain's vicinity, indicates a more open forest with a rich scrubland formed at the end of the Neolithic period and persisting in the Middle Bronze Age. According to the investigations, besides large beasts, the environment favoured the thriving of so-called light-preferring molluscs (which sought sunny environments with open vegetation), bank voles, forest dormice, wood mice, as well as species preferring open areas dominated by grassland and bushes, such as the common vole, the European mole, and lizards. The list is completed by a series of species which preferred wetlands, such as the European water vole, as well as various types of frogs and snakes. (Sümegei 2003, 181sq; Sümegei 2004, 326.) Paleoenvironmental analysis of the Pocsaj Marsh, evolved through to the eutrophication of one of the Eriu River's branches, presents a similar picture. The palynological and malacological research data sets reveal a marshy area dotted with open stretches of water. From the specific floodplain environment suitable for grazing, weed-covered open pastures emerged alternating with forest blocks and loess-covered surfaces. (Sümegei 2005, 133sq Zone 4.)²¹ During this period, the Great Plains transformed into a forested steppe, the rainfall-fed abandoned river channels filled with water and the marshes were flourishing. (Kácsanyi 1994–1995, 195sq; Willis 1997, 200; Berglund 2003, 9.) The size of the flood plain areas changed depending on precipitation amount. Due to the decomposition of organic matter and soil erosion, as well as the soil and organic matter washing in from the high banks on the Carei Plain – characteristic for the forested-steppe zone (Badea et alii. 1983, 618; Ciută 2009, 67.) – the soil became thicker, more waterlogged, with a high humus content (in excess of 7%), poor in mineral salts and phosphates. (Kácsanyi 1995, 8; Ghinea 2002, 363.) The significant amounts of cereal and trampled weed pollen discovered during the palynological investigations highlights the use of

²⁰ Preluca Țiganului is situated at 730 m above sea level in the Gutâi Mountains. The sample-collecting point the Oaș/Avas Basin is situated at some distance from the Carei Plain. The segment of the pollen diagram relevant to the Middle Bronze Age period contains the following plant species: *Artemisia*, *Chenopodiaceae*, *Poaceae*, *Apiaceae*, *Caryophyllaceae*, *Asteraceae*, *Dipsacaceae* undiff., *Sphagnum* spp., *Rumex acetosa*, *Rumex Acetosella*, *Plantago lanceolata*, *Poaceae*, *Equisetum* and *Myriophyllum*.

²¹ The Pocsaj area is considered to be the gateway of the Eriu Valley, the meeting point of Barcău and Eriu Valleys: Dani 2005, 307.

ploughing in agriculture. (Sümegei 2005, 133.)²² Agricultural activities have an effect on the diversity of natural vegetation and cultivated species alike. (Gyulai 2012, 302.) The archaeological and archaeozoological data also reveals that the region's large agricultural and farming communities developed less extensive pastures and croplands through deforestation. According to Petr Kuneš and his collaborators, the amount of open land not covered with forest in Eastern-Central Europe during the late Holocene, represented 20% of the entire region throughout this period. (Kuneš et alii. 2015, 23sq.)²³ The logging activities indicated by the cyclical changes in the proportion of tree pollen, has ensured not only easier hunting, more efficient animal husbandry and farming, but has also provided the fuel required for metallurgy and pottery production alike. (Behre 1988, 633sq; Sümegei 1999, 196; Sümegei, Bodor 2000, 87; Sümegei 2003, 206; Sümegei 2004, 330; Sümegei 2005, 133sq; Fărcaș, Tanțău 2004, 230sq; Juhász 2005, 63, Tanțău et alii. 2009, 172; Feurdean et alii. 2010, 2203sq.)

Society and economy

The farming economy consisting of field-rotating crop cultivation and grazing animal husbandry was only suitable for sustaining a community composed of a limited number of individuals. The amount of work input per land area unit required by field-rotating agriculture, especially the preparation of the farmlands exerted a considerable strain on smaller communities. (Lüning 2000, 52sq.) Based on the analogy provided by ethnological and ethnographic models it can be asserted that the economy of the Carei-Bobald tell was based on the intense cooperation of the local households. (Hendon 1996, 56; Hendon 2006, 274; Roscoe 2009, 71sq; Carballo, Roscoe, Feinman 2012,

111sq; Anders, Raczky 2013, 81.)²⁴ The corporate power exertion of the household units (Earle 2002, 18; Wright 2004, 67; Brück 2000, 288; Skoglund 2009, 202.)²⁵ provided the basis for the economic decision making and mobilisation which determined the framework of the individual's daily life.²⁶ This in turn allowed the mobilisation of the

²⁴ The independent and active socio-economic role of the household can only be asserted in the context of hierarchal social structures i.e. in the case of tribes and chiefdoms (González-Ruibal 2006, 144sq.). For Paul Roscoe and his team, the segmentary society, i.e. composed of equivalent modular segments from New-Guinea with its social structures created on a single level of organization (household units and different combination groups of household units) provides optimal framework for the handling of tension generated by different interests and for the formation of *prosocial behaviour* (*social optimality*) serving the interests of the society. In his opinion the structure of low population number societies is not hierarchical but a modular social system. With regard to the notion of subsistential and political economy see: Johnson, Earle 2000, 23sq.

²⁵ The corporate power strategy mostly based on a network of family ties and alliances has a first and foremost local character. The decision making and cooperation is based on certain social rules which ensure the solidarity of the community. The household is an essential component of the system which ensured the learning environment in these early societies. It is here that the members of the community are familiarised with the basics of social behaviour and the fundamental norms of equality and inequality. In the development and legitimization of the individual and collective identities, an essential factor was the connection to a stable home (dwelling, household) in some cases over multiple generations. The household ensured the framework for the internal and external distribution of the produced goods, for the transmission of knowledge, rules and rights regarding material possessions, and reproduction, not only in biological terms, but also in the sense of integration of the group's younger members. This constitutes the social behavioural components of the household. (Wilk, Rathje 1982, 618sq.)

²⁶ With regard to the notion of household, see Molnár 2014a, 91, 99sq. According to Eugene Hammel's general definition, the household is the smallest social group that attended to the maximum of communal tasks (Hammel 1980, 251). The cooperation of the household units clearly exceeds the level of everyday life activities and their simple synchronisation (Padder 1993, 114; Brandon, Braile 2004, 4sq). Processual archaeology views the household units as production and consumption structures capable of a uniform behaviour and rational decision making (South 1977, 2sq, 86sq; Beaudry 1989, 85; South 1988, 27) or as the quantifiable basic units of social and economic subsistence (Allison 1999, 1; Sørensen 2010, 124sq, 135sq, Table 5.1.) In this sense the household unit is the basic social component of subsistence, a strategy aimed at satisfying the productive, distributive, and disseminative needs of the community's members. (Wilk, Rathje 1982, 618sq). This strategy however changes according to the nature of the family situated at the core of the household (Wilk, Netting 1984, 3.). We have to keep in mind that the actors of the cultural processes and the creators of economic goods were often represented by individuals and

²² The situation is similar on the Pocsaj Marsh where the joint presence of pollens belonging to *Polygnum* and *Centaurea cyanus* indicates systematic crop cultivation and hence a considerable anthropogenic effect on the environment. According to Pál Sümegei the consistent presence of *Chenopodiaceae*, *Polygonaceae* and *Fagopyrum esculentum* in addition to cereal pollens indicates the emergence of agriculture which coexisted with a gathering-storing type economy.

²³ In the view of the authors the anthropogenic effect on the environment increased starting with the beginning of the 2nd millennium BC. According to the analysed samples starting from 1500 BC there is a sharp increase in the quantities of beech (*Fagus*) and cereal pollen. An interesting observation made by Petr Kuneš and his collaborators is that starting from 500 BC, the wildfire deforestations stopped playing a significant role in the dynamic of the forests.

work force and production means needed for fairly large scale endeavours and the simultaneous work on a number of different assignments. (Fuller, Stevens 2009, 38sq, Fig. 6.2.)²⁷ The intensity and the manner of land use was decisive in terms of the sustainability and the balance of the community's economy. (Halstead 2002, 105.) The communal ownership of the farmland, divided into well separated parcels worked by the individual household units, contributed significantly to the economic cooperation within the community, especially the protection against pests and the higher degree of efficiency in the utilisation of resources. (Fuller, Stevens 2009, 39; Johnston 2013, 324; Carballo, Roscoe, Feinman 2012, 111.)²⁸ This however did not affect the social stratification, the inner com-

social groups with antagonistic interests (Hodder 1991, 6; Dietler, Herbich 1998, 239; Brandon, Braile 2004, 7). When examining the households, one must not lose sight of the distribution of responsibilities according to the age and gender of their members (Price 1999, 30sq). With regard to the 'small-group dynamics' and the 'task-oriented' decision making see: Johnson 1982, 392sq, Figure 21.2, Figure 21.3.

²⁷ The archaeological investigation of the Carei-Bobald tell has hitherto revealed 12 dwellings or dwelling portions belonging to the Otomani Culture. The population of the tell can only be estimated in conjectural terms at this point. Based on the nature of the houses belonging to the various stages of the Otomani Culture as well as the hitherto published estimations (15 houses/90 individuals/hectare; 4–8 houses/24–48 individual/hectare, see: Artursson 2010, 101) the inhabitants living within the fortified precinct of the tell did not exceed 50–60 individuals. In the case of the tells from Hungary Marie-Luis Sørensen put forward a figure of 5–7 individuals per dwelling. According to the author by the end of the Middle Bronze Age this figure increases to 9–11 individuals per dwelling (Sørensen 2010, 127, Table. 5.2.). According to Alexandra Anders and Pál Raczky whenever larger tasks involving the entire community or a part of it exceeded the cooperational and organisatoric levels of the household, new group-configurations overriding the households emerged to take over the operations (Raczky, Anders 2013, 80sq, 1 kép.). A similar view is expressed by Richard Wilk is (Wilk 1983, 100).

²⁸ With regard to the problem of private land property and the classification of land in the category of inheritable goods, see Earle 1998, 91; Gibson 2008, 46sq; Robert Hunt has put forward the notions of open access and commons, the latter can probably be applied to the present case. (Hunt 1998, 11sq.) Based on the examples known so far from Europe we can suppose the implementation of the double system in agriculture. The garden-like crop fields situated around the settlements and divided into small parcels were completed by a system of narrow rectilinear crop fields situated on the terrace of the Mérges Stream (Johnston 2013, 319sq). Based on archaeological and ethnographic analogies Maria Hajnalová and Dagmar Dreslerová have asserted that the parcels must have had dimensions of 20 × 20 m or 20 × 40 m. The longer, rectilinear crop fields were either used for the cultivation of single species of crops, or were divided into smaller crop fields

petition, or the overall power and hierarchy of the ruling elite over the entire society. (Németi, Molnár 2012, 53sq. Bradley 1978, 268sq; Fleming 1985, 131sq; Netting 1990, 22; Sherratt 1997, 74sq; Harding 2000, 129sq, 150sq; Brück 2000, 282; Johnson, Earle 2000, 30sq, Fig. 3.)²⁹

The Otomani communities, which increasingly relied on an agricultural economy, gradually expended their hold on new exploitable territories.³⁰ The increase in size of the farmlands can-

growing different species (Hajnalová, Dreslerová 2010, 173; Hajnalová 2012, 162)

²⁹ Ploughing and sowing were both time and energy consuming. The evolution towards a more intense crop cultivation demanded an increased amount of work input. Cross-ploughing enabled the economical and efficient working of regular-shaped parcels. In this case the field worker needed to turn around fewer times. The dimensions of the regular-shaped 'individual parcels' worked by one household, based on the identified prehistoric property lines and experimental archaeology in various places in Europe are as follows: 2500 m² (England), 1600 m² (Europe) and 600–850 m² (Northern Europe; according to the recent investigations a plot of 1 km² contained two-three farms). Starting from the Middle and Late Bronze Age up until the Late Iron Age the so-called 'Celtic plot system' (1100 BC–AD 200) the 20–40 m long parcels constituted a system of block shaped fields spreading across multiple hectares (Speck et alii. 2003, 141sq; Lang 2007; Hajnalová, Dreslerová 2010, 191sq; Hajnalová 2012, 162; Johnston 2013, 322sq). M. Hajnalová analysing the Bronze Age agriculture in modern-day Slovakia, considers that in order to sustain a household comprising 4–6 individuals with the necessary amount of food, the intense cultivation of a plot of 0.8–1 hectares was called for. This territory had to be increased to 3.75 hectares if crop rotation was employed (Hajnalová 2012, 161). Among the enumerated dimensions, the most plausible lower limit seems to be 600 m². Such an area could have been ploughed in a day while the harvest could have been collected in an even shorter period (Lindquist 1974, 29; Bradley 1978, 267, 270; Wright 2004, 74; Mikkola 2005, 49sq; McIntosh 2006, 119sq; Earl, Kolb 2010, 64; Johnston 2013, 316sq). According to the ethnological and archaeological evidence the integrated and corporative power strategies could be present simultaneously in a community, however in the majority of cases one of them always enjoyed a dominant position (Skoglund 2009, 202, 213).

³⁰ The considerable use of beasts of burden and the presence of *segetalia* which were characteristic for cereals suggest an agricultural economy starting from the end of the 3rd millennium BC. Based on the iconographic depictions the use of the heavy scratch plough (with wooden share, straight yoke, without mouldboard and coulter, having a low centre of gravity suitable for the deep ploughing of already cleared fields) and of the light scratch plough which required lower traction power suitable for the shallow ploughing of rocky, forested or weed-grown fields, can be asserted from the middle of the 2nd millennium BC. The use of a certain type of scratch plough was based on environmental factors as well as the choice of the community (Balassa 1973, 28sq, 57sq; Balassa, Ortutay 1980, 188sq; Sherratt 1980, 317; Gyulai 2010, 100.).

not be simply explained by the higher demand of agricultural surplus production brought about by growing social competition. The economic change is instead linked with the general societal and structural transformations occurring during the Middle Bronze Age. (Brück 2000, 275sq; Gyulai 2010, 100.) The complex relation between crop cultivation and animal husbandry is indicated by the fact that the gradual switchover to an agricultural economy occurred in parallel with the increase in the numbers of the livestock. (Sheratt 1997, 74sq, 219; Reményi 2003, 53; Jaeger 2011, 152.)³¹ The local communities adapted to the new environmental circumstances gradually switching over to a specialised animal husbandry based on the breeding of

According to the ethnographic analogies from the Great Hungarian Plain the extent and location of the farmland was determined by the geographic and ecologic characteristics of the area (Balassa, Ortutay 1980, 39; Györffy 1983, 101sq.).

³¹ One of the main criteria of an agricultural economy is the existence of an adequate number of beasts of burden and of sufficient winter forages. Systematic crop cultivation relied on the existence of a large livestock, which ensured the fertilization of the fields. According to Paul Halstead large scale agriculture and excess production was only possible with the use of specialised beasts of burden and of the plough driven by oxen. (Halstead 1995, 11sq; Hajnalová 2012, 161sq; Johnston 2013, 323sq.). Ethnographic analogies show that poorer agricultural communities who lacked oxen used cows for ploughing (Balassa, Ortutay 1980, 190sq). According to Amy Bogaard evidence indicates that cows were commonly used for this type of work starting from the Neolithic period. (Bogaard 2005, 183.) According to the archaeozoological data available from the settlements of the Carei Plain and the Eriu Valley among the cattle of the Otomani-Cetatea de Pământ (comprising 40% of the archaeozoological material) between one quarter and a half of the individuals were oxen (based on the horns and the metatarsi: 9.09 / 20.83%) (Haimovici 1987, 44sq; El Susi 2002, 251). In the case of the cattle stock of the Carei-Bobald tell (36%), the analysis of the horns revealed that oxen had a share of 5.6% (El Susi 2002, 243, 251.) According to Maria Hajnalová and Dagmar Dreslerová the presence of the specialised beasts of burden within the archaeozoological material of the settlements can be an indicator of the growing farmlands only when corroborated by the wider spectrum of cultivated crops. Excess production was achieved through the increasing of the cultivated plots. The strenuous sowing process during the Middle Bronze Age both in spring and in autumn overlapped with the harvesting period. The 'bottleneck effects' developed during the agricultural year as well as the varying available workforce also determined the extent of the of the crop fields. (Fuller, Stevens 2009, 38, 40.) The weed plants present in the archaeobotanical assemblages indicate the 'horticultural type' cultivation of smaller fields (for the types of cultivated fields, see Johnston 2013, 314sq.). The crop fields can be viewed as the extension of the households beyond the actual living area (Charles et alii. 2002, 133; Hajnalová, Dreslerová 2010, 191sq; Hajnalová 2012, 162; Johnston 2013, 325.).

cattle³², horse and swine. (Choyke, Bartosiewicz 2000, 51sq; El Susi 2002, 250sq.) The archaeozoological evidence, i.e. the percentual distribution of the animal bones clearly indicates the decrease of subsistence hunting, and its ancillary role in the economy of the Otomani communities.³³ Furthermore, the distribution of species within the livestock and the butchering trends, highlighted again by the archaeozoological investigations, indicates the lack of major periods of economic crisis in the life of the North-Western Transylvanian tells. (Haimovici 1987, 38sq; Bökönyi 1988, 124; El Susi 2002, 243sq; Gál 2005, 150, Tabel 4.)³⁴

Agriculture was the cornerstones of the Otomani communities' economy (Gyulai 2010, 100.)³⁵, according to Ildikó Szatmári, the surroundings of the major settlements were littered with large croplands, often amounting to several hectares. (Szatmári 2002, 52.)³⁶

³² The cattle also played the role of social status marker. (Comaroff 1992, 108sq; Wright 2004, 74; Thrane 2009, 18.)

³³ Hunting must have had a varying importance for the Otomani-Gyulavarsánd communities. The proportion of hunted wild animals is usually low in the settlements belonging to the Otomani Culture (12–21%). The preferred game was the deer, although its share very rarely exceeded 10%. The share of the wild boar bones in 6.2%, while aurochs bones make up 3% of the wild animal bone assemblage. Bison, wild hares, wildcats, and beavers are only represented in minute proportions (Bader 1978, 131sq; Haimovici 1987, 39sq; El Susi 2002, 252; Choyke 1998, 163, Table 1, Bindea 2008, 95sq.). Erika Gál's analysis underlined the high proportion of game relative to the average (25.7%) within the archaeozoological assemblage of the Békés-Városerdő tell. The high proportion of hunted game is considerable given that the share of deer (12.5%), bison (5.7%), and aurochs (5%) corresponds to the figures reported at other sites (Gál 2017, 153sq.).

³⁴ Crisis are suggested by the increase in the share of game consumption, the decrease of domestic animal bones and the mass butchering of young domestic animals (Hodder 1979, 449.). Within developed communities with stable agricultural economies the production and commercial value of oxen was considerable. The livestock mainly comprised adult individuals (Vretemark 2010, 165).

³⁵ According to Maria Hajnalová the archaeobotanical material from Slovakia indicates that the subsistential economy of the Bronze Age communities was based on agriculture. (Hajnalová 2012, 160.) A similar view is held by Paul Halstead with regard to the Bronze Age economy in modern-day Greece. (Halstead 2002, 108.)

³⁶ This is difficult to assess without the analysis of pollen samples collected in the immediate vicinity of the settlement. The analysis of the palynological samples collected from the surroundings of the Carei-Bobald tell by the researchers of the Cologne University, put forward by Astrid Röpke (et alii.) on 9–13. October 2017 at the 2nd international LOEWE

If we transpose the map of the Otomani settlement structure of the Carei Plain and Eriu Valley unto the region's soil map, it will become evident that the majority of the settlements are either situated on areas with fertile, soft mollisol type soils having high humus contents, or on medium moist hydromorphic soils.³⁷ (Fig. 3/1–2) It would seem that the economic potential of certain areas was among the essential criteria when choosing the place for the founding of new settlements. (Sümegi 2013, 163sq.) For instance, the high baicity mollisol chernozem soils from the surroundings of the tell at Carei-Bobald were quite suitable for high efficiency crop cultivation. (Harta 1982, CC1és CL1 types; Jakab 2004, 164sq.)³⁸

The agricultural activities of the Ottoman communities of the Carei Plain and the Eriu Valley is further documented by certain archaeological finds, such as various agricultural implements made of animal bone, grinding stone, (Ordentlich 1974, 136; Chidioşan 1984, 31sq, Pl. 3–5; Roman, Némethi 1990, 40sq; Némethi 1995, 124; Némethi, Molnár 2007, 141 t. / 8, 150 t. / 6–7, 151 t. / 1–2, 152 t. / 5.)³⁹ as well as the charred grains discovered in Otomani-Cetatea de Pământ (Ordentlich 1964, 135sq; Ordentlich 1968, 141sq; Cărciumaru 1996, 94sq, 144; Ciută 2009, 104.)⁴⁰ and Carei-Bobald, in 1988

Conference, unfortunately did not contain any prehistoric pollen. We wish to express our gratitude for the information provided by the aforementioned authors.

³⁷ The productivity of the intensive farmlands was closely connected to the moisture content and water saturation of the soil. (Sheratt 1980, 315.)

³⁸ We are aware that the extensive (1:100 000) soil maps were drawn up using small numbers of oil trenches (25–30 trenches per 100 hectares at best). This fact calls for the cautious formulation of any kind of assertions.

³⁹ During the Carei-Bobald excavations carried out between 2010 and 2017, several hitherto unpublished grindstones and antler hoes of various size were discovered.

⁴⁰ The two samples collected from the layer dated by Ivan Ordentlich to the Otomani II–III transition period, according to the analysis undertaken by Mari Cărciumaru contain the following species, the 1st sample (13. trenches, 11 grids, -160cm): einkorn/*Triticum monococcum* (2.2%), emmer/*Triticum dicoccum* (5.5%), spelt/*Triticum spelta* (44.7%), bread wheat/*Triticum aestivum* (46%), barley/*Hordeum vulgare* (1.3%), darnel/*Lolium temulentum* (0.3%); the 2nd sample: *Triticum monococcum* (2.2%), a *Triticum dicoccum* (88.5%), a *Triticum cf. spelta* (9.3%). It is interesting to note that the charred grains of the 2nd sample are considerably smaller in size than those of the 1st sample. This may be due to an unfavourable climatic change, deterioration of the soil, or premature harvesting. Furthermore the grains are somewhat damaged. This aided their subsequent grinding or boiling (Cărciumaru 1996, 144). The charred grains of the 3rd sample were collected from the floor of dwelling designated

(Cărciumaru 1996, 94)⁴¹ and 2013–2016. (Molnár et alii. 2014, 26; Ciută, Molnár 2014, 87sq; Molnár et alii. 2017, 37.)⁴²

The previous research of the Carei-Bobald tell revealed 12 houses/parts of houses belonging to the Otomani culture. From these, one must be mentioned: a surface house with a rectangular ground plan, oriented north-west–south-east, a side of length 8 m, excavated in 1988. The house had a circular inner fireplace, repeatedly plastered to the floor, grindstones, pottery (both intact and broken on spot), as well as a larger quantity of charred cereal grains. The cereal remains were discovered in three heaps. The circumstances of discovery suggest that these were kept in baskets or other storage objects made of organic material, which were destroyed when the house burnt down. The outer surface of the collapsed walls made of daub was covered with a neatly smoothened thin layer of wall-plaster. The upper part of the walls were once decorated with spiral frieze. (Roman, Némethi 1990, 40.)

The archaeobotanical analysis of the charred cereal samples taken from the tell at Bobald, weighing around 1 kg, proved that the local communities were not specialised on a single type of crop, relying instead on polycultures. (Gyulai 2001, 92; Gyulai 2010, 100.) During the second part of the Middle Bronze Age (MB II), the two most important staple crops were the emmer (*Triticum dicoccum* 22.7%)⁴³ and the barley (*Hordeum vulgare*

as 'house A' at Otomani-Cetatea de Piatră, belonging to the 3rd development phase of the culture. The only information available regarding the context of discovery is that the sample belongs to the Otomani III phase. The palynological analysis of the sample provided the following results: *Triticum monococcum* (1.2%), *Triticum cf. dicoccum* (3.2%), *Triticum cf. spelta* (57.7%), *Triticum aestivum* (36.4%), *Hordeum vulgare* (0.8%), *Vicia sp.* (0.2%), *Lolium temulentum* (0.5%). The latter are not cultivated crops, their presence can be linked to the weeds that grew in the crop fields together with the cereals.

⁴¹ The charred grains were discovered in 1988 by the director of the excavation János Némethi on the floor of a classical Otomani II dwelling ('house 1'). The respective house was discovered in the 4th grid of the S3/1988 trench at a depth of – 1.6 m.

⁴² The charred grains were discovered between 2013 and 2016 (in the area excavated since 2010) in the daub demolition and on the floor of the house in the C1 and C4 trenches.

⁴³ The emmer is a highly adaptable crop. It is mostly sown in early autumn, but it is also used as a spring crop when the climate or the condition of soil does not prevent the sowing of the winter wheat. In certain cases the deficiencies of the winter wheat also impose the spring sowing. According to M. Cărciumaru and his collaborators the agriculture of the Otomani communities was based on the cultivation of emmer (Cărciumaru, Pleşa, Mărgărit 2005, 53, 56.)

73.4%). (Wasylikowa 1991, 215.)⁴⁴ In addition, smaller quantities of einkorn (*Triticum monococcum* 0.4%),⁴⁵ wild emmer (*Triticum cf. dicoccoide* 0.3%),⁴⁶ common bread wheat (*Triticum aestivum* 1.1%),⁴⁶ and its subspecies the *Triticum sp. vulgare* (1.6%), bromus (*Bromus sp.* 0.1%), and sorrel (*Rumex acetosa* 0.1%) (Cârciumaru 1996, 68; Ciută 2009, 102.)⁴⁷ can also be found within the collected sample.

During the 2002 excavation campaign at the Carei-Bobald tell, a pottery vessel was discovered in the backfill of pit G7 from trench 7, containing around 300 acorns and oak galls (*Quercus robur*). The acorns were probably roasted prior to being deposited in the vessel dated to the third

phase of the Middle Bronze Age (Otomani IIIb) (Roman, Némethi 2003, 76sq; Ciută 2007, 53sq; Ciută 2009, 103.)⁴⁸ (Fig. 4 /1, 4, 5) The earlier archaeobotanical results are completed by the analysis of the charred cereal grains discovered at the aforementioned site between 2013 and 2016. (Fig. 4/3) During these campaigns⁴⁹ the investigations uncovered the remains of a house situated at depths between -1.10/1.30m and -1.70/1.80 m, and belonging to the Otomani IIIa phase.⁵⁰ The small-sized house with multiple construction phases, fitted with four open hearths,⁵¹ and at least

⁴⁴ According to Peter Stika and Andreas Heiss it was the most common crop of Early- and Middle Bronze Age Europe (Stika, Heiss 2013, 359sq). Barley is well adapted to the climatic fluctuations, provides a high yield, has a short growing period and is rich in vitamins B-, A- and E, having thus an excellent nutritional value. It is questionable whether the large proportion of barley identified in the palynological samples collected from Care-Bobald indeed demonstrates its large-scale cultivation around the tell, as asserted by M. Cârciumaru and his collaborators (Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 71, 74; Gyulai 2010, 42.). According to present botanical experiments the later (colder) sowing period is ideal for the winter barley. The experiments carried out by the Karcag Research Institute of the Debrecen University the barley sown at a late period contained higher quantities of proteins (Puskás et alii. 2014, 366).

⁴⁵ Einkorn does grow in low quality shelly soil as well, is resistant to disease (e.g. wheatrust, flourdew) and to cold. Furthermore due to its strong and flexible stem, the plant is not toppled by the rain. Einkorn flour produces a flat, somewhat dry, but tasty bread. It is mainly sown in early autumn, but can also be planted in the spring. According to M. Cârciumaru and his collaborators it was used by the Otomani communities as an ancillary crop, accompanying other staple species. Occasionally it is sown together with barley. According to Ferenc Gyulai einkorn contains the highest amount of minerals among the hulled cereal species (Gyulai 1999, 299; Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 46, 50; Gyulai 2010, 274).

⁴⁶ The bread wheat belonging to the family of naked or free-threshing cereals is a very adaptable and species containing high amounts of gluten, and thus a high nutritional value. It quickly became an important staple crop. The species provides a larger yield, however it requires more intense tillage than its hulled counterparts. The palynological assemblages comprised of bread grains, wheat mixed with einkorn, and bush vetch are increasingly common. (Emődi et alii. 2011, 447sq.) According to Marin Cârciumaru and his collaborators it was cultivated at a high level by the Otomani communities around the Cultures eponymous site. (Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 60sq.)

⁴⁷ Contrary to the view expressed by the Romanian researchers, the bromus and the sorrel were not 'ancillary crops' but rather weeds growing in the crop fields, indicating the incipient state of the mending of the fields. (Bálint 2008, 173.)

⁴⁸ Acorns probably belonged to the diet of the inhabitants of the Carei-Bobald tell, and was probably ground and added to the wheat flour. Similar finds were reported at the sites of Nižná Myšľa and Včelince (Furmánek, Veliačik, Vladár 1999, 132; Hajnalová, Furmánek, Marková 1999, 232sq; Jaeger 2011, 153.)

⁴⁹ During 2013 and 2016–2017 the area opened in 2010 was researched, which was subsequently divided into four trenches designated as C1, C2, C3, and C4, each having 5 × 5 m divided by a cross-shaped 0.5 m wide balk. In the course of the 2013 campaign the balk had to be demolished due to its poor condition thus resulting in a single excavation area, however the initial partition and the designations were maintained, the documentation being carried out according to the initial trenches.

The damage occurred to the edges of the trench called for the extension of the excavation area, which resulted in a 12 × 13 m sized trench starting from 2016, incorporating 156 m². Molnár et alii. 2016, 37.

⁵⁰ According to the emerging outlines and the post holes it seems that the buildings had an East–West orientation for the optimal heat intake provided by sunlight (Pásztor 2013, 202). The thick, multi-layered clay floor of the house emerged at a depth of approximately -1.10–1.30 m. The floor yielded a rich variety of archaeological finds consisting of large numbers animal bones, pottery, deer antler fragments and grindstone fragments.

⁵¹ Inside trench C1, a daub demolition layer (Cx14) yielded the *in situ* discovery of a number of intact beakers and a whetstone. In their vicinity and to the north of hearth V8 discovered in the northern end of the C1 trench, some areas covered with charred grains were discovered. The V8 hearth from the C1, outlined at a depth of -160 cm was cut by a grave (M 44) which destroyed approximately half of it. The diameter of the hearth was approximately 65–80 cm and was built on the yellow clay floor of Cx17 with a substructure of compact clay with a layer of pottery fragments for better insulation raised with 6–8 cm above the floor. The surface of the hearth is strongly burnt. In trench C1 to the south-east of the V8 hearth, at a depth of -143 cm a second hearth was discovered, named V7. The diameter of the sub circular structure is approximately 42 × 43 cm, constructed on a yellow clay floor (Cx17, see description above). The surface of the hearth is strongly burnt. Hearth V7 and the clay floor Cx17 are damaged by the cut of the M11 late medieval grave. Grinds 9–11 west/6–8 N yielded a 1 × 1 m large clay 'platform' having a sub rectangular shape, resulted from the application of a thicker layer of clay on the researched surface. In the middle of the platform there was a hearth, named V6 of oval shape,

three portable hearths,⁵² was probably the home of a small family (around 8 × 8 m) and subsequent to its destruction by fire, was rebuilt following the original ground plan.⁵³ The implications of these observations are linked to complex questions regarding personal necessities, social status, and life cycle. (Szeverényi 2013, 215sq.)⁵⁴ The structure adapted to the wind direction reflects the construction techniques and technical standards of

having a diameter of 60 × 80 cm. The hearth is built on a 6–8 cm thick platform placed on the yellow clay floor Cx17. The colour of the clay of the hearth is lighter, containing more limonite than the clay of the floor. The surface of the hearth is strongly burnt, displaying a 2–3 cm thick vitrified crust. Inside the hearth pottery fragments were discovered belonging to fine ware vessels decorated with grooves, placed in a horizontal position. These fragments are not part of the V6 hearth's substructure being part of the crust, probably for obtaining a higher level of heat. In the western part of the platform there was a 8/12–14 cm wide ditch having a grey fill. The narrow ditch 1.20 m long, named Cx18, tangential to the 1 × 1 m platform, could have been the foundation trench of and inner fence which divided the internal space. The fourth hearth named V9, emerged in the immediate vicinity of the western edge of trench C2 at a depth of -1.50 m on the Cx 17 floor (under the Cx14 daub demolition layer). The sub circular hearth has a diameter of approximately 60 × 30 cm. The surface of the hearth is strongly burnt. The hearth was cut by a modern feature observed in trenches C1 and C2.

⁵² The excavation at Százhalombatta-Földvár showed that, more than one type of hearths were used in terms of size and structure in one dwelling. According to Magdolna Vicze the analysis of the type and the size, furthermore the archaeozoological and macrobotanical investigation, combined with the heavy fraction analysis proved that these were cooking utensils serving very specific purposes within the process of food processing (Vicze 2013, 183).

⁵³ Based on previously encountered cases the floor of the house was completely redone on one occasion in addition to being renovated in certain areas over multiple occasions.

⁵⁴ We can assert that the intentional destruction of the houses is closely linked to questions of cultural memory and collective identity. The cyclical house torching was a transition ritual as a result of which the dwelling was redefined as an 'ancestral place', thus taking on social and ideological value. The ritual torching of the house was followed by the levelling of the area and the building of a new house. The cathartic experience of the burning involved narratives concerning the beginning of a new era and the constancy of the ancestor's dwelling. Through the ritual and the remembering the community insured the persistence of its self-image. According to Ian Hodder the life cycle of the houses, their rebuilding with more resistant materials in a precisely defined place, played an important role in the development of material remembrance and through this of the communal, collective memory. The process of human remembrance is closely linked to the material world, the houses – according to the concepts of cognitive archaeology – are the objects of external symbolic storage (Renfrew 1998, 4; Hodder 2005, 131sq; Raczky, Anders 2009, 78; Brück, Fokkens 2013, 92sq.).

the time.⁵⁵ The respective house yielded a considerable amount of charred cereal grains discovered during the 2013 campaign. A considerable part of the material was recovered from the vicinity of the portable hearths⁵⁶ documented inside the building (approx. 20% of the total sample amount).⁵⁷ It is a

⁵⁵ Based on the investigation of the Bronze Age houses of the Carpathian Basin Emília Pásztor concluded that their orientation was intentional and they can be classified into groups according to the orientation, which was determined mainly by the non-environmental, cultural factors. The various directions often have social and cultic symbolic meanings. The direction of the winds in the Carpathian Basin is quite instable, the main wind direction providing only about 15–35% of the winds. Out of the investigated 35 sites, in 17 cases, i.e. almost 50%, the researchers found that there is no connection between the main wind direction and the orientation of the houses. (Pásztor 2013, 205sq.). According to Joanna Brück the characteristic traits of the buildings transcend the level of proportions and technical solutions characteristic of the respective period. Consequently the recurrences in the orientation of the entrances may have followed symbolic and cosmological requirements, e.g. the orientation of the entrance corresponded with the position of the position of the Sun during the winter solstice (Brück 1999, 158sq.).

⁵⁶ A 36–40 cm diameter, intensely used (based on its burnt surface) portable hearth was discovered on the floor of the house in trench C1. The portable hearth discovered under the demolition of the daub wall was no fitted with a raised floor. Half of the structure was destroyed by the medieval grave M 44. In the same area in the C2 trench under the daub demolition layer at a depth of -1.33 m a platter (small altar?) was discovered decorated with incised spirals and fitted with four small legs. This, along with a number of small-sized vessels was found fallen in an upside-down position and broken on spot. Inside trench C4, at a depth of -1.30 m a 50 cm tall, portable hear was discovered with a diameter of 100–110 cm and internal raised floor. For the sake of stability, both its inner and outer side was subsequently plastered to the yellow clay floor. The hearth was once repaired, as indicated by the 1–2 layers of plastering. Probably the repairing operation was also meant to modify the functionality of the hearth. This may be indicated by the plastering of the broken raised floor of the hearth. The interior of the hearth is thoroughly burnt. The third hearth fitted with a raised floor was discovered in trench C2, partially inside the edge of the excavation at a depth of -1.70 m on the floor (under the daub demolition layer). The diameter of the hearth is approximately 60 cm.

⁵⁷ The palynological finds collected between 2013 and 2016 were discovered in the southern side of the house. A number of 6009 charred grains were recovered in trench C4, while trench C1 yielded only 1102 such finds. The calibrated radiocarbon dating (C14 AMS, 1σ) of the palynological material recovered from the floor of the house was carried out at the Institute for Nuclear Research at Debrecen (Hungary). The interval provided by the analysis is: 1742–1708 (64.5%). According to the publication by Ferenc Gyulai the macrobotanical finds from the tell settlement at Alpár-Várdomb (the assemblage consisting mainly of spelt and barley in addition to a small amount of emmer) were discovered in vessels deposited in pits and in the vicinity of the hearths inside the dwellings (Gyulai 1992, 66; Jaeger 2011, 152).

well-known fact that portable hearths were among the standard inventory of Bronze Age houses of the Carpathian Basin, which – if used properly – proved to be safe and energy-efficient cooking implements. (Fischl, Kiss, Kulcsár 2001, 163sq; Gucsi 2001, 196sq; Romsauer 2003, 20sq; Vicze 2013, 183sq.)

Between 2013 and 2016 the excavated house at Carei-Bobald yielded some 7116 charred grains, of which 6055 belonging to various cereal species.⁵⁸ The analysis of the grains revealed the fact that during the third phase of the Middle Bronze Age (MB IIIa) the two most important staple crops of the tell's inhabitants were the spelt (*Triticum spelta*, 57.49%) and the emmer (*Triticum dicoccum* 37.38%). In the case of 133 (1.86%) pieces, the analysis could only reveal that they belong to the wider family of cereals (*Cerealia*). Further 193 (2.71%) pieces could only be ascribed to the wheat family (*Triticum sp.*). A total of 14 grains were identified as einkorn (*Triticum monococcum*, 0.19%). Barley (*Hordeum sp.*, 0.014%) and rye (*Secale sp.*, 0.014%) was only found in minute amounts, most often together with hulled wheat.⁵⁹ The presence – albeit a low one – of borage (*Borago officinalis*, 0.08%)⁶⁰, various sedges (*Carex sp.*, 0.08%), and *Poaceae* (*Poaceae sp.*, 0.17%), stands as proof for the anthropogenic landscape composed of large grasslands littered with areas of wetland.⁶¹ Altogether only two charred capsules can be ascribed to the category of legumes (*Leguminosae*, 0.03%). The existence of horticulture is proven by the discovery of field mustard (*Brassica rapa*, 0.014%) and ervil seeds (*Vicia ervilia*, 0.014%),⁶² as well as peas (*Pisum sativum*, 0.014%). (Ciută,

Molnár 2014, 91.) The collected samples further yielded traces of a series of species usually thriving on the edge of deciduous forests, in cutting areas, and in scrublands, such as the cornelian cherry (*Cornus mas.*, 0.014%), the dwarf elder (*Sambucus cf. ebulus*, 0.014%) and the black elder (*Sambucus nigra*), indicating that the diet of these communities was completed to a certain extent with wild plants. This data further suggests possible instances of deforestation. (Fig. 5/1)

An interesting and highly uncommon find⁶³ is that of a Middle Bronze Age flat bread most likely made of spelt, discovered inside the hearth that was attached with clay to the floor of the investigated house. (Ciută, Molnár 2014, 91.)⁶⁴ (Fig. 6/1, 2)

According to the comprehensive studies regarding crop cultivation in the Carpathian Basin (Hajnalová 1983, 606sq; Wasylkowa et alii. 1991, 214–17 (analyses the archaeobotanical finds from 25 sites); Hajnalová 1993, 112sq; Hajnalová 1996, 131sq, Tab 1; Stika, Heiss 2012, 411sq; Stika, Heiss 2013, 348sq, analyses the archaeobotanical finds from 46 sites; Gyulai 1992, 66sq; Gyulai 1993, 21sq; Endrődi, Gyulai 1999,

⁵⁸ The identification of the macrobotanical material was carried out with the help of a low-magnification microscope (2X–4X; Novex AP), and the selection process was done manually. The photographs were taken with a Nikon D800 camera. The identification of the species was based on the external characteristics of the individual grains using the specialised studies and corpora. The designation of the plant species is taken from Zohary, Hopf 2000.

⁵⁹ Rye is an accompanying plant of the hulled cereals, and not a cultivated crop (Gyulai 2010, 45).

⁶⁰ The borage is suitable for human consumption (containing calcium, potassium and various salts), both as a spice herb and as an oil source.

⁶¹ Based on ethnographic analogies it is possible that the borage, the sedges and the *Poaceae* could have been mixed in with the cereal grains during threshing, if this process was carried out on a fallow, or if the harvest was dragged across uncultivated fields (Balassa, Ortutay 1980, 186sq; Györfy 1983, 135sq).

⁶² The bush vetch, which is poisonous if eaten raw, was commonly consumed in the form of porridge in the Carpathian Basin during the Middle Bronze Age (Gyulai 2010, 102).

⁶³ Hitherto the only prehistoric bread discovered on the territory of Romania was the one from Sucidava-Celei (dated by radiocarbon analysis to 2275 BC). Its composition revealed the presence of barley (*Hordeum vulgare*), curly dock (*Rumex crispus*) probably used for the raising of the bread and flax (*Linum usitatissimum*) grains (Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 68). The territory of the Otomani-Gyulavarsánd Culture until recently yielded only one bread fragment. This was discovered in 1991 on the floor a burnt-down house at the Türkeve-Terehalom tell (belonging to the so-called MB I Otomani level) (Gyulai 1997, 178; Gyulai 2003, 65, 36. kép; Gyulai 2010, 302, 279/Fig. 451–452). A further interesting find belonging to the Füzesabony-Otomani Culture is a clay loaf discovered in a ritual pit at Nižná Myšľa (MB III), which contained charred grains of spelt, emmer, einkorn, bromus, and *Chenopodium album* (Hajnalová 1991, 125sq; Hajnalová 1996, 137; Olexa 2002, 90, Fot. 105; Jaeger 2016, 103.)

⁶⁴ The microscopic analysis of the organic remains revealed the existence of a porous dough which was well-mixed and fermented, made from high-quality flour, the small holes indicating the use of a type of cereal with a high gluten content. For an indisputable identification and the analysis of the texture and the composition of the organic matter the find was compared with a sample from a charred bread interior made with traditional methods by B. Ciută. (see the fragment from the left side of Fig. 6/2). It is interesting that the bread seems to have been made from a spelt-type wheat given that the caryopsis collected from the place of discovery of the bread was found contain mostly emmer (*Triticum dicoccum*). This observation has important implications regarding the differentiated utilisation of various types of wheat within the same household. Are we dealing with a coincidence or with the conscious use of certain cereal types and dietary preferences?

27sq; Furmánek, Veliačik, Vladár 1999, 130sq; Hajnalová, Furmánek, Marková 1999, 231sq; McIntosh 2006, 103sq; Duffy 2008, 122sq; Gyulai 2010, 96sq; Ciută 2012, 55; Hajnalová 2012, 49sq; Heiss, Stika 2013a, 78sq; Duffy 2014, 102; Jaeger 2016, 73sq.)⁶⁵ the most popular crops included einkorn, emmer,⁶⁶ and hulled barley.

The evidence suggests that hulled barley, spelt,⁶⁷ and the broomcorn millet⁶⁸ were of secondary importance. A similar conclusion was reached by Ferenc Gyulai based on the paleobotanical analysis of the macrofossils discovered in the tell cultures from Hungary. According to the aforementioned author bare was cultivated both for human consumption and as animal forage. (Gyulai 1993, 25sq.)⁶⁹

Based on the literature on the subject, the dominant legume and oil plant species in the Carpathian Basin were the lentils, peas, rapeseed (*Camelina sativa*)⁷⁰ and safflower (*Carthamus*

tinctorius/safflower).⁷¹ Further important species included the bitter vetch (*Vicia sativa*) and the field bean (*Vicia faba*).⁷² The charred grains also included small quantities of common vetch (*Vicia sativa*) as well as grass pea (*Lathyrus sativus*). (Stika, Heiss 2013, 355, Tab. 19.5.)⁷³ According to the archaeobotanical data available at the present, the crop most commonly used for bread-making by the Otomani communities of the Carei Plain and the Eriu Valley was the spelt (*Triticum spelta*)⁷⁴ and the emmer (*Triticum dicoccum*). (Cârciumaru 1996, 144.)⁷⁵ Among the cereals cultivated in the respective region, the emmer displays a medium percentual presence throughout the 2nd and 3rd phases of the Middle Bronze Age, while the considerable rise in the use of spelt can be observed starting with the final phase of the same period (MB III). According to the Romanian specialists,

and therefore it can grow in places where other crops usually do not grow (Zohary, Hopf 2000, 138sq; Stika, Heiss 2013, 363). Its systematic cultivation can be documented starting with the Middle and Late Bronze Age (Kroll 1983, 58sq; Kučan 2007, 41sq.).

⁷¹ The well-known spice and dye plant the safflower, which preferred the sunny environments is commonly used in popular as cough medicine. Its remains were discovered in the Middle Bronze Age sites at Türkeve-Terehalom (HU) and Feudvar-Mošorin (SRB). (Gyulai 2010, 104sq.)

⁷² The significance of vegetables, beyond their important place in the food chain, resides in their ability to trap nitrogen from the atmosphere found in symbiosis with *Rhizobium s.l.* bacteria. Thus the crop rotation comprising of cereals and legumes ensured the maintaining of the soil's fertility (Zohary, Hopf 2000, 92; Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 144sq; Fraser et alii. 2011, 2799, 2803; Stika, Heiss 2013, 355, 362sq.).

⁷³ The Middle Bronze Age species and their RI index: grass pea (*Lathyrus sativus*): 4; lentil (*Lens culinaris*): 50; garden pea (*Pisum sativum*): 40; bitter vetch (*Vicia sativa*): 20; field bean (*Vicia faba*): 10; gold of pleasure (*Camelina sativa*): 16; safflower (*Carthamus tinctorius*): 11; flax (*Linum usitatissimum*): 14; opium poppy (*Papaver somniferum*): 5; grapevine (*Vitis vinifera*): 2.

⁷⁴ The large proportion of spelt in the palynological assemblages of North-Western Transylvania is an interesting phenomenon. According to Ferenc Gyulai the spelt, viewed as the lowest category hulled cereal (it has the lowest protein content among the hulled crops, with only 1.5 times that of the bread wheat) was never among the important prehistoric staple crops of the Carpathian Basin, and was never cultivated systematically (Gyulai 2010, 294).

⁷⁵ The charred grains discovered in the Carei-Bobald tell display the characteristics of hulled cereals growing in their natural environment. Their *rachis* is very fragile and easily breaks up into small *spicula*. The grain upon ripening does not fall out of the *spiculum*. This is meant to aid the natural reproduction and the spontaneous spreading of the plant. This was a disadvantage for cultivation as the rate of grain loss during the harvest was high and it needed further processing following threshing (Torma 1999, 68; Bálint 2008, 173).

⁶⁵ The representativity index of the species list regarding the Middle Bronze Age is quite high: RI=548, see Stika, Heiss 2013, 354. According to the comprehensive study by Ferenc Gyulai the hulled cereals (especially einkorn) are of great importance during the Bronze Age (Gyulai 1999, 297sq, Table 1).

⁶⁶ The archaeobotanical analysis of the contents of a storage pit from Košice-Barca revealed that emmer made up 70% of the charred grains, while barley provided 20%. Only 1% of the material proved to be spelt (Gašaj 2002, 43; Jaeger 2011, 152).

⁶⁷ According to Peter Stika and Andreas Heiss the European spelt developed in the region north of the Alps before the Bronze Age. The beginnings of spelt cultivation in Europe are generally dated to around 2300 BC (Akeret 2005, 285). The abovementioned authors asserted that starting from the Early and Middle Bronze Age it was one of Western and Central Europe's most common cereals, from where it spread to the Carpathian Basin (Stika, Heiss 2013, 361). A further new type present in the Carpathian Basin is a glume wheat similar to the tetraploid Timopheev type, i.e. the emmer like spelt wheat, however its distribution and agricultural significance is difficult to assess at this point (Kohler-Schneider 2001, 116sq; Heiss, Stika 2013a, 78; Stika, Heiss 2013, 355, 361). The ecological characteristics of the emmer like spelt must have been similar to those of the Timopheev wheat (*Triticum timopheevii*). The latter is especially resistant to drought as well as to the main diseases, such as powdery mildew, *Pucciniomyces*, and *Ustilaginales* (Mikó et alii. 2014, 315).

⁶⁸ Both types of millet are especially common in Europe in the Neolithic as well as the Bronze Age (Zohary, Hopf 2000, 83sq.). The broomcorn millet from being an ancillary crop, became a staple crop during the Middle and Late Bronze Age (Stika, Heiss 2013, 360sq.).

⁶⁹ According to the view of Ferenc Gyulai the agriculture of the Otomani and Vátya Cultures is generally representative for the Middle Bronze Age agriculture.

⁷⁰ The plant cultivated for its oil-rich seeds was domesticated from the crop field weed. It needs little water and nitrogen,

it is not at all accidental that emmer is usually associated with einkorn, and occasionally with barley in the paleobotanical assemblages. (Ciută 2009, 118.)⁷⁶ The current state of research does not allow us to assert the existence of landraces,⁷⁷ however it is beyond any doubt that the Late Bronze Age communities from North-Western Transylvania displayed a high degree of awareness with regard to the microclimatic and edaphic characteristics of their region which in turn permitted them to assess in advance the rate of success of certain crops in particular areas. (Gyulai 2001, 93; Gyulai 2008, 125; Gyulai 2010, 101.)⁷⁸

⁷⁶ Based on the finds the possibility of so-called mixed crops cultivated together arises, first of all in the case of hulled cereals. (Balassa, Ortutay 1980, 192; Gyulai 2010, 102; Gyulai 2012, 299).

⁷⁷ According to the current state of art the shape index of the charred grains discovered on the hitherto excavated Otomani sites is hitherto unknown, as such it would be premature to talk about artificially developed local species, especially considering the deficiencies in our knowledge of the ecological characteristics of the region (Gyulai 2012, 301).

⁷⁸ According to Robert Netting and Amy Bogaard the cooperation and collective work activities brought about by the need of excess production, in addition to the experience of systematic cultivation of the farmlands led to the development of the household's specific ecological knowledge (Netting 1990, 26, 40; Bogaard 2005, 180, 183.) In the case of communities displaying a lower level of social stratification the cooperation ('mechanical solidarity') needed for the collective work enterprises was based on a common set of values. (Fuller, Stevens 2009, 39.) The people of the Bronze Age observed the inherent needs of particular species as well as their yield, and selected the primary crops based on these factors (Gyulai 2012, 299). The emmer is quite resistant to most pathogens as well as to climatic and edaphic changes. Contrary to einkorn it is better suited to lowlands and provides a consistent yield even in poor soil conditions (Torma 1999, 68; Bálint 2008, 174sq.). According to Ferenc Gyulai the charred grains discovered together with traces of various weed plants at Türkeve-Terehalom tell suggests that the respective community sowed in the autumn (Gyulai 1993, 67). According to Maria Hajnalová the Bronze Age communities living in modern-day Slovakia sowed both their hulled (einkorn, emmer, and spelt) and free-thrashing cereals during the autumn. While the spelt and the bread wheat was harvested at the middle of summer, emmer and einkorn was only harvested a little bit later on. The author considers that during the spring they sowed the barley and the millet which was followed by the legumes (Hajnalová 2012, 160). Based on the botanical experiments carried out in Martonvásár the sowing period (either in October, November or March) does not influence the grain number per spike. However, the longer vegetative period of the winter wheat (especially the wheat sowed in early October) does increase the number of offshoots and thus the overall grain number, thus providing a better yield. The delay in the rapid growth of the plant means that it could survive the early spring cold, and the longer growth time increasing the grain number of the wheat (Kiss et alii. 2013, 213sq.).

This can potentially provide an explanation for the fact that despite the very high presence of bread-wheat (*Triticum aestivum*, 46% and 36.4%) in the Eriu Valley during the transition period between Otomani II and III as well as in the Middle Bronze Age III phase, is totally absent from the Middle Bronze Age III phase assemblages discovered in the Carei Plain.⁷⁹ The ecological changes occurred during the transition period between the Middle Bronze Age phase II and III⁸⁰ probably determined the shift from the agricultural economy based overwhelmingly on the cultivation of emmer (*Triticum dicoccum*, 88.5%) and to a lesser degree of spelt (*Triticum spelta*, 44.7%) to the almost exclusive cultivation of spelt, which assured a high crop yield in the context of the new ecological situation during the transition period between the Otomani II and III phases in the Eriu Valley. This shift is even more evident on the Carei Plain, given that the archaeobotanical material from the Middle Bronze Age II phase does not include evidence for spelt, however during the next period this species becomes the dominant crop in the respective region (57.49%). The inhabitants of the Carei tell

⁷⁹ The Carei-Bobald community was familiar with the free-thrashing bread wheat since it figures on the species list of the Otomani II period, however its systematic cultivation was probably hindered by soil issues or other deterrents.

⁸⁰ The increase of the settlement numbers during the classical development period (Otomani II) was probably connected either to the shift in the spatial dynamics of the settlements or an increase in the population. During the Middle Bronze Age III phase a part of the settlements become gradually uninhabited, a process which primarily affected the sites in the Eriu Valley. The abandonment of the settlements must have had climatic (during the so-called Koszider period the amount of winter rainfall increased, causing the water saturation of the soil, the average summer temperature decreasing as well) and ecological reasons (Prentice et alii. 1996, 192; Sümeji 2013, 170; Fischl, Reményi 2013, 734; Molnár, Nagy 2013, 34sq.). The abiotic environmental stress effects (especially the sudden temperature fluctuations and the variations in rainfall, especially the drought) can cause a drop in the yield of up to 60% (Jones 2002, 187 – with regard to methodological questions; Barabás, Bedő 2013, 10, Varga, Veisz 2013, 86sq.). According to Réka Aranyi and her collaborators the magnitude of decrease in the yield due to lack of rainfall depends on the length of the drought, its intensity as well as the development stage of the crops. The water shortage affecting the plants at an early stage during flowering is associated with a low assimilation of CO₂ that causes an overall decrease of the grain numbers. The water shortage affecting the plant after flowering has a negative effect on the grain fullness (Aranyi et alii. 2014, 51). According to John O'Shea and his collaborators during the Middle Bronze Age III phase a dry, droughty period ensued starting with 1700 BC (Sherwood et alii. 2013, 139sq.). This is possibly reflected by the smaller grains contained in the second palynological assemblage discovered at Otomani-Cetatea de Pământ.

continued to use emmer as a secondary crop during the Middle Bronze Age III phase. The main difference is that the tell community from Carei-Bobald based its agriculture on the cultivation of barley during the Middle Bronze Age II phase (73.4%)⁸¹, shifting subsequently, along with the rest of the period's communities, to a spelt-based agriculture (57.49%). The extremely low incidence of trampled weed (*Bromus* sp.⁸², *Lolium temulentum*⁸³, *Rumex acetosa*⁸⁴) indicates the careful mending of the crop fields or the thorough cleaning of the harvest in a later phase. (Fuller, Stevens 2009, 40sq. – the process could have involved multiple phases as well; Gyulai 2010, 103.)⁸⁵ Both cases

⁸¹ In the current state of research we are unable to tell whether the inhabitants of the Carei-Bobald tell during the Middle Bronze Age II phase only cultivated large amounts of barley on exceptional occasions or perhaps this reflects the nature of their agriculture. At any rate, according to our knowledge there are very few traces of barley cultivation in the Eriu Valley during this period.

⁸² The *Bromeae* belonging to the family of *Poaceae* preferred the wet soils rich in humus. They thrive on crop fields, grassland, ruderal grounds and fallows. Its flowering period is set between the end of June and the end of July. See Czimer, Varga 1999, 27, 49, 75sq.

⁸³ The darnel, also known as 'false wheat', which produced poisonous grains was a weed plant growing mainly in the winter barley and wheat fields. Its presence on fallows is also quite frequent. It preferred a cooler climate (15–20 °C) and a wet environment (Holm et alii. 1979, 391). Mark Nesbitt lists it exclusively among the weeds growing in crop fields. The darnel has a longer stem and larger grains than other *Poaceae*, some of its variants were domesticated (Kislev 1980, 361sq.; Nesbitt 2006, 9).

⁸⁴ The plant belonging to the *Polygonaceae* family usually grows on meadows, pastures wetlands, and forest clearings. Its leaves have a high vitamin content, ripening in the July–August period. It is easily recognizable from its sour taste and its shape, being commonly used in popular medicine, and suitable for human consumption (Paume 2013, 184).

⁸⁵ The presence of perennial weeds was commonly linked to the plough-based agriculture, while their absence was thought to indicate the implementation of intense manual agriculture or the constant cultivation of certain parcels (Jones 2002, 188). The harvested crops mixed with considerable amounts of weeds had a shorter storage life (Hajnalová 2012, 162). The simultaneous harvesting of the crops and the weeds growing on the farmlands meant that the share of weeds occurring in the yield was around 1–5% (Harrold, Nalewaja 1977, 389sq.; Filep et alii. 2013, 193). The total lack of weeds can be explained by the clearing of new plots by fire as part of the field-rotating system, the extreme heat potentially destroying both the grains and the rhizomes inside the ground. In this way the first year of cultivation required less tillage and weeding (Ellenberg, Leuschner 2010, 770). The ash produced by the fires contributed to the increase of the soil's organic content ensuring a higher yield. Francois Sigaut draws attention to the fact that during the second and third year the presence of weeds increases greatly (Sigaut 1975, 18sq., 99).

seem to indicate instances of corporate collaboration between households. The absence of weeds usually associated with root vegetables, suggests their lack of contact with the segetal weeds, this in turn indicating the proliferation of an organized agricultural economy. (Rademacher 1968, 11sq.; Willerding 1986; Gyulai 2010, 63.) The combination of segetal plants associated with cereals (bromus/*Bromus* sp., darnel/*Lolium temulentum*) and ruderal species (sorrel/*Rumex acetosa*) in the archaeobotanical record indicates the mosaic-like division of the farmland into cultivated fields and fallows situated in each other's vicinity. (Nesbitt 2006, 8; Kuneš et alii. 2015, 24sq.) According to Ferenc Gyulai the occurrence of botanical remains linked to tall segetal species within the collected cereal samples indicates that the sowing occurred in autumn and the crop was harvested using sickles, and cutting the stem at two-thirds of its length. (Gyulai 2010, 103.)⁸⁶ The absence of weeds usually associated with root vegetables and their territorial differentiation from the weeds of the *segetalia* category indicates a crop cultivation based on ploughing. The comprehensive and comparative study regarding the presence of weeds on both extensively and intensively cultivated farmlands, carried out by Amy Bogaard, Michael Charles and their collaborators revealed that the occurrence of segetal weeds can be linked to cereal crops sown in the autumn while *chenopodia* (*Chenopodioideae*) usually occurs in the context of intense horticulture. (Jones et alii. 1999, 167sq.; Bogaard et alii. 2000, 129sq.; Bogaard et alii. 2001, 1171sq.; Charles et alii. 2002, 133sq.; Bogaard et alii. 2005, 505sq.; Ellenberg, Leuschner 2010, 877sq.)⁸⁷

⁸⁶ According to the author the presence of bromus indicates an unfertilized calcic loess soil, rich in nutrients, but can also suggest soil deterioration. According to Amy Bogaard the crop was mainly sowed in autumn. (Bogaard 2005, 183.)

⁸⁷ It is unknown whether the 'garden-like' (horticultural) cultivation of crops would produce mainly *Chenopodioideae* type weeds mixed with segetal weeds. The small-scale cultivation practiced in the near past and in present times does not follow the criteria of horticulture (Jones et alii. 1999, 168sq.). The comparative studies carried out on the island of Evvia (Central Greece), Asturia (North-Western Spain) and traditional farmlands in Germany. The intensely worked, fertilised small gardens in Evvia were quite weedy, yielding especially various variants of *Chenopodioideae*. The experimental research carried out in Asturia revealed that crop rotating cultivation of winter spelt and einkorn and millet caused the mixed spread of *Chenopodioideae* and segetal weeds (*Secalitaea*) (Bogaard et alii. 2000, 130sq.; Charles et alii. 2002, 137sq.). The period of germination of segetal weeds is usually set in the autumn, while *Chenopodioideae* commonly germinate in the spring, although there are exceptions for both categories. Their share within the crop yield depends on the

Based on the model provided by Dorian Fuller and Chris Stevens (Fuller, Stevens 2009, 37sq.), the harvest required a considerable collective effort on behalf of the Carei Plain and the Eriu Valley communities,⁸⁸ this being subsequently followed by the post-harvest operations which effectively ended the large-scale collective cooperation.⁸⁹ Afterwards the further processing of the deposited grains occurred at the level of the individual households. (Fuller, Stevens 2009, 40; Hajnalová 2012, 113sq, 158sq.)⁹⁰ The bromus mixed in among the spelt and emmer, was probably consumed together with the respective cereals. (McIntosh 2006, 102; P. Hartyáni, Nováki, Patay 1968, 12sq; Tomczynska, Wasylikowa 1988, 281sq; Klichowska 1977, 36sq; Gyulai 2012, 301sq.)⁹¹ The very low share of legumes (*Leguminosae*, 0.03%), field mustard (*Brassica rapa*, 0.014%), ervil (*Vicia ervilia*, 0.014%),⁹² and peas (*Pisum sativum*, 0.014%)

period of sowing and the intensity of the cultivation (Bogaard et alii. 2005, 505sq; Ellenberg, Leuschner 2010, 877sq.).

⁸⁸ The plants were cut at midway between the *auricula* and ground level, the straw being subsequently used for forage or for house roofs. Certain species such as the emmer do not grow to a uniform height (Hajnalová 2012, 160; Gyulai 2010, 103).

⁸⁹ In the case of the so-called lowland style of agriculture the thrashing of the harvested crop occurred on a thrashing-floor situated in the immediate vicinity of the crop field and required a high level of organisation as well as a considerable human and animal workforce, as the harvest was transported on low four-wheel carriages (Balassa, Ortutay 1980, 186sq; Györfy 1983, 136sq.).

⁹⁰ The archaeological literature draws a clear line between production – and consumption places (Halstead 2002, 105). The grain finds of the Carei Plain and of the Eriu Valley come from the settlements, i.e. the consumption sites of the cereals. The archaeological investigations carried out on the Carei Plain hitherto only revealed the existence of a few storage pits lined with clay (Roman, Némethi 1990, 41; Némethi 1995, 125). The existence of surface granaries is not corroborated so far by archaeological evidence. According to the current state of research it seems that further storage places for the crops were the lofts of houses.

⁹¹ Evidence from the Middle Bronze Age as well as the Early Iron Age suggests the consumption of bromus.

According to Ferenc Gyulai the *Chenopodioideae* and the bromus are secondary plants that reached the level of domestication, and were under a selection pressure (e.g. the bromus adopted some of the traits of wheat such as the large grains), however by the end of the tell cultures they drop out of the line of cultivated plants and thus fail to effectively become crops.

⁹² Ferenc Gyulai considers that the bush vetch porridge remains inside the late Nagyrév vessel discovered in Tőszeg-Laposalom was not only consumed as a gourmet meal, but the bromus was in fact cultivated together with the regular crops during the Early and Middle Bronze Age. (P. Hartyáni, Nováki, Patay 1968, 22; Gyulai 2012, 303sq.)

indicates for the moment that horticulture had an ancillary role in the food production of the communities of the Carei Plain.⁹³ A similar use was probably attributed to wild plants and berries, such as the vitamin rich cornelian/*Cornus mas.*, the black elder/*Sambucus nigra*, the dwarf elder/*Sambucus* cf. *Ebulus*, and acorns/*Quercus robur*, which were seasonally collected.

The recent experiments carried out in Western Europe showed that the less pretentious cereal species in terms of climatic and soil conditions such as the einkorn (*Triticum monococcum*), spelt (*Triticum spelta*) and emmer (*Triticum dicoccum*) naturally contain 50% more proteins and carbohydrates than bread wheat (*Triticum aestiva*).⁹⁴

The natural fat content of the hulled cereal species is 30% higher than that of the free-thrashing variants. (Körber-Grohne 1989, 41sq; Gyulai 1999, 299; Bálint 2008, 175sq; Gyulai 2010, 273sq.) According to experimental archaeology studies carried out in Hungary, the cultivation of einkorn without soil regeneration, use of chemical fertilizers and pesticides, provides an average crop yield of 1.6 tonnes, measured over five years. (Torma 1999, 69sq – the yield: 18–25 times the sowed grains; Gyulai 2001, 103; Bálint 2008, 175; Hajnalová, Dreslerová 2010, 181, 195, Tab.5.) Based on ethnographic evidence the crop fields

⁹³ The cultivation of peas and bush vetch became generalised in the Carpathian Basin during the Middle Bronze Age III phase (Gyulai 2010, 103).

⁹⁴ For the review of the experiment results see Gyulai 2010, 271sq. For the nutritional value of various cereals see Cărciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 66. The raw protein and carbohydrate content of the grains is closely linked to the soil's nitrogen level (Gyulai 1999, 299; Gyulai 2010, 273). Among the first measures for the protection of the soil's nitrogen content was the incipient crop rotation (rotating the cultivation of crops and legumes) and the frequent change of the crop fields. The short-lived fallows and stubbles between two cycles of cultivation, together with the pasturing of livestock which resulted in the fertilising of the fields (in addition to manure, the urine rich in nitrogen, potassium and phosphate was equally important) was an effective way of regenerating the fertility of the soil. (Bogaard 2015, 33sq; Shiel 2016, 14sq; Bogaard 2016, 25sq.). According to M. Hajnalová the fallows aimed at regenerating the soil were left in place for a maximum period of five years during Early and Middle Bronze Age (Hajnalová 2012, 160). In Paul Halstead's view the small scale mixed farms mainly employed crop rotation rather than the fallowing of cultivated land (Halstead 2002, 106). The successful cultivation of smaller fields in the Northern-Transylvanian varied environment required at least the partial use of crop rotation, in order to provide larger yields. The existence of excess crops consumed with the occasion of various banquets was the result of favourable climatic and ecological conditions (Jones, Halstead 1995, 103sq; Horváth 2009, 162; Hajnalová 2012, 161sq.).

Abbreviations cf. =corresponds/probably the data is given in%				
Name of the plant species	Otomani-Cetatea de Pământ		Carei-Bobald MB II	Carei Bobald MB IIIa-b
	Layer, interphase Otomani II–III	House 'A' Otomani III	House, 1988	House, 2013–2016
<i>Cerealia</i>				1.86
<i>Triticum sp.</i>				2.71
<i>Triticum cf. dicoccoide</i>			0.3	
<i>Triticum monococcum</i>	2.2	2.2	1.2	0.19
<i>Triticum dicocum</i>	5.5	88.5	3.2	37.38
<i>Triticum spelta</i>	44.7	9.3	57.7	57.49
<i>Triticum aestivum</i>	46		36.4	1.1
<i>Triticum sp. vulgare</i>			1.6	
<i>Hordeum sp.</i>		0.8		0.014
<i>Hordeum vulgare</i>	1.3		73.4	
<i>Secale sp.</i>				0.014
<i>Vicia sp.</i>		0.2		
<i>Vicia ervilia</i>				0.014
<i>Leguminosae</i>				0.03
<i>Brassica rapa</i>				0.014
<i>Pisum sativum</i>				0.014
<i>Lolium temulentum</i>	0.3	0.5		
<i>Bromus sp.</i>			0.1	
<i>Rumex acetosa</i>			0.1	
<i>Poa sp.</i>				0.17
<i>Borago officinalis</i> , <i>Carex sp.</i>				0.08
<i>Cornus mas</i>				0.014
<i>Sambucus cf. ebulus</i>				0.014
<i>Quercus robur</i>				100

Table 1. The archaeobotanical material discovered in the settlements belonging to the Otomani Culture in the Carei Plain and the Eriu Valley

obtained through deforestation and incineration of existing vegetation with minor tillage work and without weeding and fertilizing produced an initial crop yield of 1500–3400 kg of grains per hectare. The employment of field-rotation in certain cases increased the yield by 25–50 times or even 100 time. (Bogaard 2004, 21sq, Table 2.1.)⁹⁵ The crop yield of winter cereals was larger and more stable than that of the crops sowed in spring. (Sheratt 1980, 317.)

⁹⁵ According to Francois Sigaut the proportion of the sowed grains and the yield can only be interpreted knowing the sowing technique and the quantity of sowed grains (Sigaut 1975, 119sq.). Based on ethnographic analogies from Romania 28.2 l of spelt or emmer can produce a yield of 100–200 kg/hectare. The sowing seeds were selected among the best grains of the previous harvest. If the winter crop fails, it is sometimes repeated in the spring, although with a considerable seed loss (Hajnalová, Dreslerová 2010, 176sq.).

If we accept the figures put forward by Maria Vretemark and Klaus Goldman regarding the yearly necessities of prehistoric man in terms of meat and cereal consumption, and compare them to an average crop yield of 1.6 tonnes, the food supply was enough to satisfy the needs of the tell's inhabitants. (Goldmann 1982, 197sq; Vretemark 2010, 167sq.)⁹⁶

The intense cultivation of small crop fields by the North-West Transylvanian Otomani communities provided a reliable, flexible and diverse subsistence without disrupting the ecological balance.⁹⁷

⁹⁶ Researchers calculate an amount of 200 kg cereal and 50 kg meat consumption per year for an average prehistoric individual. According to Ferenc Gyulai the proposed yield is too low, instead the average yield per hectare was around 2.5 tonnes (Gyulai 2010, 106sq.).

⁹⁷ According to Paul Halstead the subsistential economy of modular societies relied on small scale intensive agriculture

The empirical agricultural strategies included the additional cultivation of vegetables and fruits, which further reduced the risk of short term famines. (Butzer 1996, 146; Harding 2000, 143sq; Halstead 2002, 108; Jaeger 2011, 153.) The members of the Otomani communities enjoyed a fairly high standard of life according to the standards of the time.⁹⁸

Although it is difficult to make objective assertions with regard to the daily life on the tell settlements, it is highly likely that the inhabitants employed a 'plantation' type of agriculture. The dimensions of the North-Western Transylvanian tell settlements excludes the possibility that large-scale cultivation could have occurred on their grounds. (Gogâltan 2008, 53; Artursson 2010, 102.) It is much more reasonable to locate these farmlands within a 5–6 km radius of the settlements. (Binford 1982, 6sq; Renfrew, Bahn 1999, 242.) According to the Chisholm economic model of space use, the crop fields are located within a radius of 700 m/1–2 km from the central settlement. (Chisholm 1979, 47sq.)⁹⁹ This is where the designated members of the community worked the fields, and from where they returned to their homes. With the growing degree of economic land utilisation, the floodplains and the dryland loess surfaces were gradually incorporated into the agricultural activities. Within the production areas, so-called economic zones can be differentiated. (Goldmann 1987, 53sq; Neustupný 1991, 326sq; Sümegi 2009, 470sq.) The outer limit of the central settlement's hinterland, comprising a communal territory of c. 4–8 km² having a polygonal shape due to its adaptation of the local topography corresponded to the outer ring formed by the satellite settlements of the tell. (Kuna 1991, 332sq; Sümegi 2009, 474.)¹⁰⁰ (Fig. 7/1, 2.) The understanding of the economic area devel-

(weeding, manuring, perhaps watering), combined with sedentary small scale mixed livestock keeping. The stratified, hierarchal societies relied instead on specialised extensive field rotating agriculture. The latter's effect on the environment is considerably greater than that of intensive agriculture (Halstead 2002, 106sq.).

⁹⁸ Michael Smith considers the quantity and variety of possessed goods, the exchange relations, the social relations as well as the stylistic networks of material culture to be the main living-standard indicators of the ancient household (Smith 2015, 3).

⁹⁹ For the ethnoarchaeological application and the critique of the model see: Stone 1991, 343sq.

¹⁰⁰ The notion of 'community area' (Neustupný 1991, 326) – based on prehistoric social and economic theory – renders a mosaic-like spatial structure to the cultural landscape. The theory of common economic space highlights the particularities

opened around the Carei-Bobald tell can be aided by the modified version of the von Thünen economic model. According to the model, the spatial structure of the production area surrounding the central settlement, in addition to the effect of the environmental factors, is shaped by the work availability of the community and the optimisation of the energy input. (Thünen 1926; Sümegi 2009, 470sq; Sümegi 2013, 166sq.)¹⁰¹ (Fig. 8 /1, 2.) The wetlands surrounding the Carei-Bobald tell had a considerably hindering effect on transport and communication. It is beyond our knowledge whether the inhabitants used a main road, open throughout the year, or whether they used multiple periodic trails to access certain areas within the production zone.¹⁰² The agricultural lands, constantly extended through deforestation and thus having gradually more elongated shapes and a mosaic-like distribution should be located on the plateaus situated to the south and north-east of the tell. (O'Shea 2011, 163.)¹⁰³ In the absence of palynological investigations the exact location of the cultivated areas as well as their dimensions are hitherto unknown.

In our view the location and extent of the tell's agricultural area is to a large extent determined by the location of the satellite settlements. While during the Otomani I period, the only external settlement (Bobald I–1b) was situated in the vicinity of the tell's defensive ditch (at a distance of 96 m in a bee-line), the agricultural area should also

of the studied community's economic and social system and the collective behaviour patterns it determines.

¹⁰¹ According to Johann Heinrich von Thünen's economic model the economic and production areas surrounding the central place in a concentric circle were meant to satisfy the basic economic needs of the central settlement. The various production areas enumerated by the German geographer starting from the centre are: the area of vegetable, fruit and dairy production, the area of wood production, the crop cultivating area, the agricultural and animal husbandry area, the three-way farming area, the livestock area. The ideal concentric distribution of the areas is in theory possible in the context of a homogenous natural environment, in reality however these areas are distorted according to the environmental characteristics and the settlement network of the respective area.

¹⁰² The solid-wheeled miniature clay wagon models indicate that the use of carriages by the Otomani communities (Bóna 1975, 164; Bóna 1992a, 74sq; Boroffka 2004, 349sq; Schuster 2007, 30sq; Jaeger 2011, 152; Bondár 2012, 57sq.).

¹⁰³ The elongated shape of the cultivated areas derives from their gradual increase by way of deforestation. According to the von Thünen/Chisholm model the easy and rapid access to the areas under intensive cultivation was of a primordial importance. (Chisholm 1979, 37; Stone 1991, 350.)

be located in neighbourhood of the tell, within a radius of 700 m. (Fig. 8 /1, 2.)

If the Thünen model is indeed correct, and there was a special area designated for the flocking of the livestock, an ideal ground for this would have been a comb separated by the satellite settlement by a creek, and extending to the floodplain of the Mérges Stream. This function of the respective area could have lasted until the Otomani II period, when a new satellite settlement developed here (Bobald II, 269–380 m in bee-line from the tell). (Fig. 8 /1, 2.)

During the Otomani II period the ring of satellite settlements besides Bobald I–1b, a Bobald II, which continued from the previous period, also included two new additions situated at a greater distance: Bobald IV 1.8 km from the tell in bee-line, and Carei-Spitz located at 3 km from the central settlement. (Fig. 7 /1, 2.) The satellite settlements are all situated to the north-east of the tell. The agricultural area on the other hand is thought to have developed to the south and north-east, on the terrace of the Mérges, within a radius of 700 m/1–2 km suggested by the Thünen-Chisholm model. The area around the Carei-Spitz settlement was probably used for animal husbandry, given that before the river regulation the area was a floodplain.

There are chances that the land use described above did in fact remain in place in the Otomani III period. The neighbouring satellite settlements of Bobald I–1b and Bobald II did however end their existence by the Middle Bronze Age III phase. Their place was taken over by the Bobald I–2a settlement developed on the southern side of the tell at a distance of 140 m in bee-line. (Fig. 8 /1, 2.) The communities of Bobald VI and Carei-Spitz continue their existence. The satellite settlement of Bobald VI was situated on the line which marked the limit of the intensive farmland belonging to the Carei-Bobald tell. The settlement at Carei-Spitz, according to the evidence of repeated systematic field-walking campaigns was probably a smaller farmstead.

BIBLIOGRAPHY

Akeret 2005

Ö. Akeret: Plant remains from a Bell Beaker site in Switzerland at the beginnings of *Triticum spelta* cultivation in Europe. *Vegetation History and Archaeobotany*, 14, 2005, 279–286.

Allison 1999

P. M. Allison: Introduction. [In:] *The Archaeology of*

Household Activities. Edited by P. M. Allison, New York, 1999, Routledge, 1–18.

Anders, Raczky 2013

A. Anders, P. Raczky: Háztartások és települési egységek viszonya Polgár-Csőszhalom késő-neolitikus lelőhelyén [The relation between households and settlement units at the Late Neolithic settlement of Polgár-Csőszhalom]. [In:] *Ősrégészeti levelek* prehistoric newsletter ΜΩΜΩΣ VII. Őskoros Kutatók VII. Összejövele, 2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum, Anders Alexandra, Kalla Gábor, Kiss Viktória, Kulcsár Gabriella, V. Szabó Gábor (Szerk.), Budapest, 2013, 78–101.

Aranyi et alii. 2014

N. A. Aranyi, É. Szakács, M. L. Molnár, B. Hoffmann: Vízmegvonás hatása búza- árpa addíciós vonalakra tenyészedényes kísérletben (The effect of water deficiency on wheat-barley addition lines in pot experiment). [In:] *Növénynevelés a megújuló mezőgazdaságban*. XX. Növénynevelési Tudományos Nap, Budapest, 2014. március 18. Felelős szerkesztő: Veisz Ottó. Budapest, 2014, A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának Növénynevelési Tudományos Bizottsága, 50–54.

Artursson 2010

M. Artursson (With contributions by J.-H. Bech, T. Earle, D. Fűköh, M. J. Kolb, K. Kristiansen, J. Ling, Ch. Mühlenbock, C. Prescott, C. Sevara, S. Tusa, C. Uhnér, and M. Vics): Settlement Structure and Organisation. [In:] *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Edited by Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 87–121.

Badea et alii. 1983

L. Badea, P. Găstescu, V. A. Velcea, O. Bogdan, I. Donisă, Ș. Dragomirescu, N. Florea, Gh. Niculescu, A. Popova-Cucu, A. Roșu, V. Sencu, *Geografia României. Geografia fizică*. I., București, 1983, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Bailey 1999

D. Bailey: What is a tell? Settlement in fifth millennium Bulgaria. [In:] *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*. Joanna Brück and Melissa Goodman (Eds.), London, 1999, University College London Press, Taylor & Francis Group Publishers, 94–111.

Balassa 1973

I. Balassa: Az eke és a szántás története Magyarországon (Geschichte des Pfluges und Pflügens in Ungarn). Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.

Balassa, Ortutay 1980

I. Balassa, Gy. Ortutay: Magyar néprajz. Budapest, 1980, Corvina Kiadó.

- Barabás, Bedő 2013
B. Barnabás, Z. Bedő: Mindennapi kenyerünk. [In:] II. ATK Tudományos Nap. Velünk Élő Tudomány. Szerkesztette Janda Tibor, Martonvásár, 2013, Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Kutatóközpont, 10–13.
- Barta 2001
P. Barta: Absolute Dating of the Bronze Age in Slovakia: State of Research. [In:] ANODOS Studies of Ancient World. 1, Mária Novotná, Mária Dufková, Klára Kuzmová (Eds.). Proceedings of the International Conference The Mediterranean and Central Europe in Contacts and Confrontations (from the Bronze Age until the End of Antique), Modra-Harmónia, 23–25.11.2000. Trnava, 2001, Universitas Tyrnaviensis, Facultas Humanistica, 11–25.
- Bálint 2008
A. F. Bálint András: Őskori gabonatermesztési kísérlet a százhalombattai Régészeti Parkban. [In:] Októnapok Százhalombattán. Előadások a környezetrégészet, az örökségvédelem és az információs technológia régészeti alkalmazása köréből. Szerkesztette: Jerem Erzsébet, Meszter Zsolt és Cseh Fuzsina, EPOCH Módszertani füzetek, Budapest, Archaeolingua Kiadó, 2008, 165–177.
- Beaudry 1989
M. C. Beaudry: Household Structure and the Archaeological Record: Examples from New World Historical Sites. [In:] Households and Communities. Edited by S. MacEachern, D. Archer and R. Garvin, Calgary, Alberta, 1989, University of Calgary, 84–92.
- Behre 1988
K. E. Behre: The role of men in European vegetation history. [In:] *Vegetation History*. III. Eds.: B. Huntley–T. Webb, Handbook of Vegetation Science 7. Kluwer, Dordrecht, 1988, 633–672.
- Benedek 1960
Z. Benedek: Geomorfológiai tanulmányok az Érmelléken és Carei-Nagykároly vidékén. (Geomorphological studies in the Érmellék area and around Carei-Nagykároly. Földrajzi Közlemények, 1960, 2, 141–158.
- Benedek 1967
Z. Benedek: Schimbărilor cursului Someșului și al Crasnei în perioada pleistocenului superior și a holocenului (Die Flussrichtung der Samosch und Kraszna in Hochpleistozän und Holozän). Studii și Comunicări SM, 1967, 25–34.
- Benedek 1996
Z. Benedek: Érmellék. Orosháza, 1996, Helios Kiadó.
- Berglund 2003
B. E. Berglund: Human impact and climate changes synchronous events and a causal link? *Quaternary International*, 105, 2003, 7–12.
- Binford 1982
L. R. Binford: The Archaeology of Place. *Journal of Anthropological Archaeology*, 1, 1982, 5–31.
- Bogaard et alii. 2000
A. Bogaard, M. Charles, P. Halstead, G. Jones: The Scale and Intensity of Cultivation: Evidence from Weed Ecology. [In:] *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*. Edited by Paul Halstead and Charles Frederick. Sheffield, 2000, Sheffield Academic Press, 129–134.
- Bogaard et alii. 2001
A. Bogaard, G. Jones, M. Charles, J. G. Hodgson: On the archaeobotanical inference of crop sowing time using the FIBS method. *Journal of Archaeological Science*, 28, 2001, 1171–1183.
- Bogaard 2004
A. Bogaard: Neolithic Farming in Central Europe. An archaeobotanical study of crop husbandry practices. London, 2004, Routledge.
- Bogaard 2005
A. Bogaard: 'Garden agriculture' and the nature of early farming in Europe and the Near East. *World Archaeology*, 37, 2, 2005, 177–196.
- Bogaard 2015
A. Bogaard: New insights into early farming practice and diet from stable isotope analysis of crop assemblages. [In:] *Neolithic Diversities: Perspectives from a Conference in Lund Sweden*. Edited by Kristian Brink, Susan Hydén, Kristina Jennbert, Lars Larsson, Deborah Olausson. Acta Archaeologica Ludensia, Series IN 8, No. 65, 2015, Department of Archaeology and Ancient History, Lund University, 33–42.
- Bogaard 2016
A. Bogaard: Middening and Manuring in Neolithic Europe: Issues of Plausibility, Intensity and Archaeological Method. [In:] *Manure Matters. Historical, Archaeological and Ethnographic Perspectives*. Edited by Richard Jones. London, 2016 (first publication 2012), Routledge, 25–40.
- Bogaard et alii. 2005
A. Bogaard, G. Jones, M. Charles: The impact of crop processing on the reconstruction of crop sowing time and cultivation intensity from archaeobotanical weed evidence. *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 2005, 505–509.
- Bogdan, Diaconeasa 1960
A. Bogdan, B. Diaconeasa: Problema Eriului în lumina analizelor de polen [....]. *Studia UBB*, II, 1960, Cluj-Napoca, 141–155.
- Bolohan et alii 2015
N. Bolohan, A. Gafincu, I. Stoleriu: Middle Bronze Age Chronology East of the Carpathian Area. A Bayesian Model. [In:] *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin*. Proceeding of the International Colloquium from

Târgu Mureş 2–4 October 2014, Edited by Rita E. Németh, Botond Rezi. Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica, VIII, Târgu Mureş, 2015, Editura Mega, 131–146.

Bóna 1975

I. Bóna: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. *Archeologia Hungarica* II, Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.

Bóna 1992

I. Bóna: Bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn. [In:] Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell – Siedlungen an Donau und Theiss. W. Meier – Arendt (Hrsg.), Frankfurt am Main, 1992, 9–39.

Bóna 1992a

I. Bóna: Wagen und Wagenmodelle in den Tell-Kulturen. [In:] Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell – Siedlungen an Donau und Theiss. W. Meier – Arendt (Hrsg.), Frankfurt am Main, 1992, 73–75.

Bondár 2012

M. Bondár: Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC). *Archaeolingua Series Minor*, 32, Budapest, 2012, Archaeolingua.

Boroffka 2004

N. Boroffka: Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken. [In:] Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europe. Herausgegeben: Mamoun Fansa, Stefan Burmeister. Beiheft der Archäologischen Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Nr. 40, Mainz am Rhein, 2004, Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg, Verlag Philipp von Zabren, Oldenburg, 347–354.

Bökönyi 1988

S. Bökönyi: Animal remains from Bronze Age tells of the Berettyó Valley. [In:] T. Kovács–I. Stanczik (Eds.): *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain* 1. *IPH* 1. Budapest 1988, 123–135.

Bradley 1978

R. Bradley: Prehistoric Field Systems in Britain and North-West Europe – A Review of Some Recent Work. *World Archaeology*, 9, 3, 1978, 265–280.

Brandon, Braile 2004

J. C. Brandon, K. S. Braile: Introduction: Household Chores; or, the Chore of Defining the Household. [In:] Household Chores and Household Choices. Theorizing the Domestic Sphere in Historical Archaeology. Edited by Kerri S. Braile and Jamie C. Brandon, Tuscaloosa, Alabama, 2004, The University of Alabama Press, 1–12.

Bronk Ramsey 2009

C. Bronk Ramsey: Bayesian Analysis of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon*, 51, 1, 2009, 337–360.

Brück 1999

J. Brück: Houses, lifecycles and deposition on Middle

Bronze Age settlements in Southern England. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 65, 1999, 245–277.

Brück 2000

J. Brück: Settlement, Landscape and Social Identity: The Early-Middle Bronze Age Transition in Wessex, Sussex and the Thames Valley. *Oxford Journal of Archaeology*, 19, 3, 2000, 273–300.

Brück, Fokkens 2013

J. Brück, H. Fokkens: Bronze Age Settlements. [In:] The Oxford Handbook of European Bronze Age. Edited by Harry Fokkens, Anthony Harding. Oxford, 2013, Oxford University Press, 83–101.

Butzer 1996

K. W. Butzer: Ecology in the Long View: settlement Histories, Agrosystemic Strategies and Ecological Performance. *Journal of Field Archaeology*, 23, 2, 1996, 141–150.

Carballo, Roscoe, Feinman 2012

D. M. Carballo, P. Roscoe, G. M. Feinman: Cooperation and Collective Action in the Cultural Evolution of Complex Societies. *Journal of Archaeological Method Theory*, 21, 1, 2012 (2014), 98–133.

Cârciumaru 1996

M. Cârciumariu: Paleoetnobotanica. Studii în Preistoria și protoistoria României. (Istoria Agriculturii din România). [Paleoethnobotany. Researches in the Prehistory and the Protohistory of Romania]. Iași, 1996, Ed Glasul Bucovinei Helios.

Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005

M. Cârciumariu, M. Pleșa, M. Mărgărit: Omul și Plantele. Manual de Analiza Carpologica. Târgoviște, 2005, Editura Cetatea de Scaun.

Chapman 1989

J. Chapman: The early Balkan village. [In:] Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bökönyi S. (Ed.), *Varia Archaeologica Hungarica* 2, Budapest, 1989, 33–53.

Chapman, Gaydarska, Hardy 2006

J. Chapman, Biserka Gaydarska, Karen Hardy: Does enclosure make a difference? A view from the Balkans, [In:] Enclosing the Past: inside and outside in prehistory Edited by Anthony Harding, Susanne Sievers and Natalie Venclová, Sheffield Archaeological Monographs 15, Sheffield, 2006, J.R. Collis Publications, 20–43.

Charles et alii. 2002

M. Charles, A. Bogaard, G. Jones, J. Hodgson, P. Halstead: Toward the archaeobotanical identification of intensive cereal cultivation: present-day ecological investigation in the mountains of Asturias, northwest Spain. *Vegetation History and Archaeobotany* 11, 2002, 133–142.

Chisholm 1979

M. Chisholm: Rural settlement and land use: An essay

in location. 3rd Edition. London, 1979, Hutchinson University Library.

Choyke 1998

A. M. Choyke: Bronze Age red deer: a case studies from the Great Hungarian Plain. [In:] *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*. Edited by Peter Anreiter, László Bartosiewicz, Erzsébet Jerem and Wolfgang Meid, Budapest, 1998, *Archaeologia*, 157–178.

Choyke, Bartosiewicz 2000

A. M. Choyke, Bartosiewicz László: Bronze Age animal exploitations on the Central Great Hungarian Plain. *AAH*, LI. 1999/2000 (2000), 43–70.

Chidioșan 1984

N. Chidioșan: Prelucrarea osului în așezările culturii Otomani din nord-vestul României (Façonnage de l'os dans les habitats de la culture Otomani du Nord-Ouest de la Roumanie). *Crisia*, XIV, 1984, 27–51.

Ciugudean, Quinn 2015

H. Ciugudean, C. P. Quinn: The End of the Wietenberg Culture in the Light of new 14C Dates and its Chronological Relation Towards the Noua Culture. [In:] *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceeding of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*, Edited by Rita E. Németh, Botond Rezi. *Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica*, VIII, Târgu Mureș, 2015, Editura Mega, 147–178.

Ciută 2007

B. Ciută: Câteva consideratii de ordin paleoetnobotanic privind utilizarea fructelor de *Quercus* sp. în cadrul dietei umane în perioada preistoriei (Paleoetnobotanical considerations regarding various uses of *Quercus* sp. acorn within human diet in prehistory times). *Apulum* XLIV/1, 2007, 53–58.

Ciută 2009

B. Ciută: Cultivarea Plantelor în Pre- și Protoistoria Bazinului Intracarpatic din România. Analize statistice și spațiale efectuate asupra macroresturilor vegetale. *Bibliotheca Brukenthal*, XXXIV, Editor: Prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca, Alba Iulia, 2009, Editura ALTIP.

Ciută 2012

B. Ciută: Plant species within the diet of Prehistoric communities from Transylvania. Cluj-Napoca, 2012, Editura Mega.

Ciută, Molnár 2014

B. Ciută, Zs. Molnár: Contribuții la dieta comunităților Otomani din situl Carei-Bobald. (Contributions regarding vegetal diet of the Middle Bronze Age Otomani community from Carei-Bobald tell settlement). *Terra Sebus*, VI, 2014, 87–99.

Comaroff 1992

J. L. Comaroff, Jean Comaroff: *Ethnography and the Historical Imagination*. Boulder, CO, 1992, Westview Press.

Czímber, Varga 1999

Gy. Czimber, J. Varga: A rozsnok (*Bromus* L.) fajok. (The Hungarian Brome, *Bromus inermis* Leyss). *Magyarország Kultúrflórája*, VIII kötet, Pázsitfűfélék I., 4 füzet. *Kultúrflóra* 68, Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó.

Dani 2005

J. Dani: The Pocsaj area in the Bronze Age. [In:] *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. Edited by Erika Gál-Imola Juhász-Pál Sümegi. *Varia Archaeologica Hungarica* XIX, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Budapest, 2005, 301–318.

Dani, Fischl 2009

J. Dani, K. P. Fischl: A Berettyó-vidék középső bronzkori telljei. (Topográfiai megközelítés) [Die mittelbronzezeitlichen Tellsiedlungen des Berettyó Gebiets. Ein topographische Übersicht]. *Tisicum*, XIX, 2009, 103–118.

David 1998

W. David: Zum Ende der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. [In:] *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*. H. Küster. A. Lang, P. Schauer (Hrsg.), *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie* 5, Regensburg, 1998, Universitätsverlag Regensburg, 231–267.

David 2002

W. David: Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe. Hajdusámson–Apa-Ighiel–Zajta. *Bibliotheca Musei Apulensis* XVIII. 1–2. Alba Iulia.

David 2010

W. David: Nascita e crollo della civiltà dei Tell dell'antica età del Bronzo nel Bacino Carpatico ed indizi di possibili, analoghi fenomeni culturali coevi nella regione dell'Alto e Medio Danubio nella prima metà del II millennio A.C. *Scienze Dell'Antichità. Storia Archeologia Antropologia*, 15, 2009 (2010), Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma, 563–594.

Davis et alli. 2003

B. Davis, S. Brewer, A. C. Stevenson, J. Guiot: Data Contributors: The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data. *Quaternary Science Reviews* 22, 2003, 1701–1716.

Dietler, Herbich 1998

M. Dietler, I. Herbich: *Habitus, Techniques, Style: An Integrated Approach to the Social Understanding of Material Culture and Boundaries*. In *The Archaeology of Social Boundaries*. Edited by M. T. Stark, Washington, 1998, Smithsonian Institution Press, 242–273.

Dietrich 2014

L. Dietrich: Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südostsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav. Teil 1. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin*, Band 248, Bonn, 2014, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag.

Duffy 2008

P. R. Duffy: A Körös-vidék bronzkori tell társadalmi. [In:] Körös-menti évezredek. Régészeti Ökológiai és Településtörténeti Kutatások a Körös-vidéken. Sorozatszerkesztő Martyn Emília, Gyulai Katalógusok 13, Gyula, 2008, 107–148.

Duffy 2014

P. R. Duffy: Complexity and Autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary. *Prehistoric Research in the Körös Region*. Budapest, Volume 1, 2014, Archaeolingua.

Earle 1998

T. K. Earle: Property Rights and the Evolution of Hawaiian Chiefdoms. [In:] *Property in Economic Contexts*. Edited by Robert C. Hunt, Antonio Gilman, *Monographs in Economic Anthropology* No. 14, Lanham MD, 1998, University Press of America, 98–118.

Earle 2000

T. K. Earle: Archaeology, Property, and Prehistory. *Annual Review of Anthropology* 29, 39–60.

Earle 2002

T. K. Earle: Bronze Age Economics. The beginnings of Political Economies. Cambridge MA., 2002, Westview Press.

Earle 2013

T. K. Earle: The 3M: Materiality, Materialism and Materialization. [In:] *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. Edited by Sophie Bergerbrant, Serena Sabatini, *BAR International Series* 2508, Information Press, Oxford, 353–360.

Earle, Kristiansen 2010

T. Earle, Kristian Kristiansen: Introduction: Theory and Practice in the Late Prehistory of Europe. [In:] *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Edited by Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 1–34.

Earle, Kolb 2010

T. Earle, M. J. Kolb (With contributions by Magnus Artursson, Jens-Henrik Bech, Martin Mikkelsen, and Magdolna Vicze): Regional Settlement Patterns. [In:] *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Edited by Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 57–86.

El Susi 2002

G. El Susi: Cercetări arheozoologice în aşezarea de epoca bronzului de la Carei-„Bobald” (judeţul Satu Mare) [Archaeozoological Researches in the Bronze Age Settlement from Carei-„Bobald” (Satu Mare District)]. *Thraco Dacica* XXIII. 1–2, 243–265.

Ellenberg, Leuschner 2010

H. Ellenberg, C. Leuschner: Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen: in ökologischer, dynamischer und historischer Sicht. 6. vollständige neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage von Christoph Leuschner. Stuttgart, 2010, Eugen Ulmer Verlag.

Emődi et alii. 2011

A. Emődi, F. Gyulai, M. Hartman, I. Tirczka: Az alakor és a tönke termesztésbe való visszahozatalának vizsgálata (The Analysis of the Possible Reintroduction of Einkorn and Emmer into Production). *Tájökológiai Lapok* 9, 2, 2011, 447–454.

Endrődi, Gyulai 1999

A. Endrődi, F. Gyulai: Soroksár-Várhegy. A Fortified Bronze Age Settlement in the Outskirts of Budapest. Plant Cultivation of Middle Bronze Age Fortified Settlements. *ComArch Hung*, 1999, 5–31.

Fall 1987

P. L. Fall: Pollen taphonomy in a canyon stream. *Quaternary Research*, 28, 3, 1987, 393–406.

Farcaş et alii. 1999

S. Farcaş, J.-L. de Beaulieu, M. Reille, G. Coldea, B. Diaconeasa, C. Goeury, T. Goslar, T. Jull: First ¹⁴C datings of Late Glacial and Holocene pollen sequences from Romanian Carpathes. Premières datations ¹⁴C de séquences polliniques tardiglaciaires et holocènes des Carpathes roumaines. *C. R. Acad. Sci. Paris, Sciences de la vie / Life Sciences*, 322, 1999, 799–807.

Fărcaş, Tanţău 2004

S. Fărcaş, I. Tanţău: The Human Presence in Pollen Diagrams from Romanian Carpathians. *Antaeus*, 27, 2004, 227–234.

Feurdean 2005

A. Feurdean: Holocene forest dynamics in northwestern Romania. *The Holocene*, 15, 3, 2005, 435–446.

Feurdean et alii. 2010

A. Feurdean, Katherine J. Willis, Catherine L. Parr, Ioan Tanţău, Sorina Fărcaş: Post-glacial patterns in vegetation dynamics in Romania: homogenization or differentiation? *Journal of Biogeography*, 37, 2010, 2197–2208.

Filep et alii. 2013

T. Filep, Z. Győri, É. Lehoczy, N. Mazsu: Gyommagvak: tápanyagforrás vagy toxikus szennyezés forrásai? [In:] II. ATK Tudományos Nap. Velünk Élő Tudomány. Szerkesztette Janda Tibor, Martonvásár, 2013, Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Kutatóközpont, 193–196.

- Firth 1973
R. Firth: Symbols. Private and Public. London, 1973, G. Allen and Unwin.
- Fischl, Kiss, Kulcsár 2001
K. P. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár: A hordozható tűzhelyek használata a Kárpát-medencében. I. Középső bronzkor. [In:] *ΜΩΜΟΣ*. „Fiatal Őskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen 1997. November 10–13. Dani János–Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér–Selmeczi László (szerk.), Debrecen, 2001, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 163–193.
- Fischl, Reményi 2013
K. P. Fischl, L. Reményi: Interpretation Possibilities of the Bronze Age Tell Sites in the Carpathian Basin, [In:] Moments in Time Papers Presented to Pal Raczy on His 60th Birthday, Edited by Alexandra Anders and Gabriella Kulcsar with Gabor Kalla, Viktoria Kiss and Gabor V. Szabo, Ősregészeti Társaság / Prehistoric Society Eotvos Lorand University, L'Harmattan, Budapest, 725–738.
- Fischl et alii. 2013
K. P. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi: Transformations in the Carpathian Basin around 1600 BC. [In:] 1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? / 1600 – Cultural Change in the shadow of the Thera –Eruption? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis. 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) 4th Archaeological Conference of Central Germany, October 14–16. in Halle (Saale). Herausgegeben von Harald Meller, Francois Berthomes, Hans Rudolf Bork und Roberto Risch. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle* Band 9, 2013, Sachsen-Anhalt Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle, Salzland Druck GmbH & Co.K.G., 355–371.
- Fleming 1985
A. Fleming: Land Tenure, Productivity, and Field System. [In:] Beyond Domestication in Prehistoric Europe. Investigations in Subsistence Archaeology and Social Complexity. Edited by Graeme Barker, Clive Gamble, London, 1985, Academic Press, 129–146.
- Forenbaher 1993
S. Forenbaher: Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Bronze Age. *Antiquity*, 67, 1993, 218–220, 235–256.
- Fraser et alii. 2011
R. A. Fraser, A. Bogaard, T. Heaton, M. Charles, G. Jones, B. T. Christensen, P. Halstead, I. Merbach, P. R. Poulton, D. Sparkes, A. K. Styring: Manuring and stable nitrogen isotope ratios in cereals and pulses: towards a new archaeobotanical approach to the inference of land use and dietary practices. *Journal of Archaeological Science* 38, 2011, 2790–2804.
- French 2010
C. French (With contributions by C. Heinzel, P. Sümegi, and J. Ling, G. Ayala, S. Gulyás, M. J. Kolb, G. Kovács, and C. Severa): The Palaeo-Environments of Bronze Age Europe. [In:] Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared. Edited by Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 34–56.
- Fuller, Stevens 2009
D. Q. Fuller, C. J. Stevens: Agriculture and the Development of Complex Societies: An Archaeobotanical Agenda. In: From Foragers to Farmers. Ethnobotanist of Distant Pasts: Papers in honour of Gordon C. Hillman. Edited by Anrew S. Fairbairn and Ehud Weiss. Oxford, 2009, Oxbow Books, 37–57.
- Furmánek, Veliačik, Vladár 1999
V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár: Die Bronzezeit im slowakischen Raum. *Prahistorische Archaeologie in Südseuropa*, Band 15. Rahden/Westfahlen, 1999, Verlag Marie Leidorf.
- Gašaj 2002
D. Gašaj: Osady warowne i życie gospodarcze. Fortified settlements and their economic life. [In:] Jan Gancarski (Redakcja): Miedzy Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzeabony. Between Mycenae and Baltic Sea. The Otomani-Füzeabony Culture, Krosno-Warsawa, 2002, 21–49.
- Gál 2005
E. Gál: Animal remains from archaeological excavations in north-eastern Hungary. [In:] Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary. Edited by Erika Gál–Imola Juhász–Pál Sümegi. *Varia Archaeologica Hungarica* XIX, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Budapest, 2005, 127–174.
- Gál 2017
E. Gál: Animals at the Dawn of Metallurgy in South-Western Hungary. Relationships between People and Animals in Southern Transdanubia during the Late Cooper to Middle Bronze Age. Institute of Archaeology, Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Science, Budapest, 2017, Archaeolingua Publisher.
- Găvan 2012
A. Găvan: Metallurgy and Bronze Age Tell-Settlements from Western Romania (I), *Ephemeris Napocensis* XXII, 2012, 57–90.
- Geografia 1992
Geografia României. III, L. Badea, D. Buga, G. Cioflica (Ed.). București, 1983–1992, Editura Academiei.
- Ghinea 2002
Enciclopedia geografică a României. D. Ghinea (Ed.), București, 2002, Editura Enciclopedică.
- Gibson 2008
D. B. Gibson: Agro-pastoralism and regional social organization in early Ireland. [In:] The Tribe and Polity in the Late Prehistoric Europe. Demography, Production and

Exchange in the Evolution of Complex Social Systems. Edited by D. Blair Gibson and Michael N. Gesolowitz, New York, 1988, Plenum Press, 41–68.

Glaser 1939

L. Glaser: Az Alföld régi vízrajza és a települések (L'antica idrografia della Pianura Ungherese e gli insediamenti). *Földrajzi Közlemények*, 1939, 297–308.

Gogâltan 1999

F. Gogâltan: Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal [Die Frühe und Mittlere Bronzezeit im rumänischen Banat und am Unterlauf der Marosch. Die Chronologie und die Metallfunde]. *Bibliotheca historica et archaeologica banatica*, XXIII, Timișoara, 1999, Editura Orizonturi Universitare.

Gogâltan 2000

F. Gogâltan, Aria sudică de răspândire a culturii Otomani [The Southern Border of the Otomani Culture]. *ActaMP*, 23/I, 2000, 121–152.

Gogâltan 2002

F. Gogâltan: Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. *Terminologische Fragen*. [In:] Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum, 2 Jahrtausend V. Chr.–1 Jahrtausend N. Chr., C. Cosma, A. Rustoiu (Hrsg.). Cluj-Napoca, 2002, Nereamia Napocae, 11–47.

Gogâltan 2005

F. Gogâltan: Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric. II. [Tellsiedlungen im Vorderen Orient und im Karpatenbecken. Eine vergleichende Kurzübersicht über das Siedlungswesen. II.], *Acta Terrae Septemcastrensis*, IV, 2005, Sibiu, 79–129.

Gogâltan 2008

F. Gogâltan: Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A general overview. [In:] Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC. Edited by Janusz Czebreszuk, Slawomir Kadrow, Johannes Müller. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Band 5, Poznań–Bonn, 2008, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag, 39–56.

Gogâltan 2012

F. Gogâltan: Ritual Aspects of the Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A Methodological Approach. *Ephemeris Napocensis* XXII, 2012, 7–56.

Gogâltan 2015

F. Gogâltan: The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years. [In:] Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceeding of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014, Edited by Rita E. Németh, Botond Rezi. Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica, VIII, Târgu Mureș, 2015, Editura Mega, 53–95.

Goldberg–Macphail 2006

P. Goldberg, R. I. Macphail: Practical and Theoretical Geoarchaeology. Oxford, 2006, Blackwell Publishing.

Goldmann 1982

K. Goldmann: Märkischer Weinzen für Byzanz – zum Reisebericht Ibrahim Ibn Jakubs von 965/66. *Ausgrabungen in Berlin*, 6, 1982, 197–210.

Goldmann 1987

K. Goldmann: Überlegungen zur Demographie der Urnenfelderkulturen. [In:] Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas (Symposium Liblice 21–25. 10. 1985). Archeologický ústav AV ČR / Archäologisches Institut der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, 1987, Praha, 53–57.

González-Ruibal 2006

A. González-Ruibal: House societies vs. kinship-based societies: An archaeological case from Iron Age Europe. *Journal of Anthropological Archaeology*, 25, 2006, 144–173.

Görsdorf 2005

J. Görsdorf: Datierungsergebnisse des Berliner 14C-Labors 2004, *European Archaeology*, 11, 2005, 463–469.

Görsdorf et alii. 2004

J. Görsdorf, K. Marková, V. Furmánek: Some new 14C Data to the Bronze Age in the Slovakia. *Geochronometria. Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology* 23, 2004, 79–91.

Gucsi 2001

L. Gucci: A bronzkori speciális házikerámiák használatának kérdése. [In:] ΜΩΜΟΞ I. „Fiatál Óskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen 1997. November 10–13. Dani János–Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér–Selmeczi László (szerk.), Debrecen, 2001, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 195–197.

Györfy 1983

I. Györfy: Alföldi népelet. Válogatott néprajzi tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Selmeczi Kovács Attila. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.

Gyulai 1992

F. Gyulai: Umwelt, Pflanzenbau und Ernährung. [In:] Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell – Siedlungen an Donau und Theiss. W. Meier – Arendt (Hrsg.), Frankfurt am Main, 1992, 66–68.

Gyulai 1993

F. Gyulai: Environment and Agriculture in Bronze Age Hungary. Budapest Archeolingua. Series Minor. 4.

Gyulai 1997

F. Gyulai: Szenült szemtermések analitikai vizsgálata (Analytic examination of carbonified crops). Zalai Múzeum, 8, 1997, 177–190.

Gyulai 1999

F. Gyulai: The einkorn as living part of an ancient landscape. [In:] *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta*, 3–7 October 1996. Edited by Erzsébet Jerem and Ildikó Poroszlai, *Archaeolingua* 9, 1999, Budapest, 297–302.

Gyulai 2001

F. Gyulai: Archeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján. Budapest, 2001, József Műhely Kiadó.

Gyulai 2003

F. Gyulai: A termesztett növények régészete. [In:] *Visy Zs. (főszerk.): Magyar régészet az ezredfordulón (Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium)*. Budapest, 2003, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma-Teleki László Alapítvány, 64–66.

Gyulai 2008

F. Gyulai: Történeti agrobiodiverzitás a Kárpát-medencében. [In:] *Oktatónapok Százhalombattán. Előadások a környezetregészet, az örökségvédelem és az információs technológia régészeti alkalmazása köréből*. Szerkesztette: Jerem Erzsébet, Mester Zsolt és Cseh Fuzsina, *EPOCH Módszertani füzetek*, Budapest, *Archaeolingua* Kiadó, 2008, 121–128.

Gyulai 2010

F. Gyulai: Archaeobotany in Hungary: seed, fruit, food and beverage remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages. Budapest, 2010, *Archaeolingua*.

Gyulai 2012

F. Gyulai: Fajtahasználat és növénynevelés az Őskorban [Grainvarieties and plantbreeding in prehistoric ages]. [In:] *Momos IV., Őskoros Kutatók IV. Összejövetelének konferenciakötete*, Debrecen 2005. március 22–24. A kötetet szerkesztette Kolozsi Barbara, Debrecen, 2012, Debreceni Déry Múzeum kiadványa, 299–311.

Haimovici 1987

S. Haimovici: Studiul paleofaunei din aşezarea eponimă a culturii Otomani – epoca bronzului [L'étude de la paléofaune de l'établissement éponyme de la culture d'Otomani – l'époque du bronze]. *Crisia*, XVII, 1987, 37–54.

Hajnalová 1983

E. Hajnalová: Rastlinné zvyšky z opevnenej osady doby bronzovej (Jánove časť Machalovce). *Archeologické Rozhledy*, 35, 1983, 606–608.

Hajnalová 1991

E. Hajnalová: A clay loaf with glumes from Nižná Myšľa (about 1500 BC.) (Czechoslovakia). [In:] Eva Hajnalová (ed.): *Paleoethnobotany and Archaeology. International Work-Group of Paleoethnobotany*. 8th

Symposium Nitra-Nové Vozokany. *Acta Interdisciplinaria Archaeologica* 7, Nitra, 1991, Archeologický ústav Slovenskej Akadémie Vied, 125–126.

Hajnalová 1993

E. Hajnalová: Oblie v Archeobotanických nálezoch na Slovensku. *Acta Interdisciplinaria Archaeologica* 8, Nitra, 1993, Archeologický ústav Slovenskej Akadémie Vied.

Hajnalová 1996

E. Hajnalová: Archeobotanické nálezy z Nižnej Myšle. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Vied*, 32, 1996, 131–138.

Hajnalová 1999

E. Hajnalová, V. Furmánek, K. Marková: Eicheln aus dem Objekt aus der Siedlung in Včelince. [In:] *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*. Herausgegeben von Jozef Bátora und Jaroslav Peška, *Archaeologica Slovaca Monographiae – Communicationes*, Tomus 1, Nitra, 1999, Archeologický ústav SAV, 231–239.

Hajnalová 2012

M. Hajnalová: Archeobotanika doby bronzovej na Slovensku. Štúdie ku klíme, prírodnému prostrediu, poľnohospodárstvu a paleoekonomii. Nitra, 2012, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta.

Hajnalová, Dreslerová 2010

M. Hajnalová, D. Dreslerová: Ethnobotany of einkorn and emmer in Romania and Slovakia: towards interpretation of archaeological evidence. *Památky Archeologické*, 101, 2010, 169–202.

Halas 2002

E. Halas: Symbolism and Social Phenomena. Toward the Integration of Past and Current Theoretical Approaches. *European Journal of Social Theory* 5:3, 351–366.

Halstead 1995

P. Halstead: Plough and power: the economic and social significance of cultivation with ox-drawn ard in the Mediterranean. *Bulletin on Sumerian Agriculture*, 8, 1995, 11–22.

Halstead 2002

P. Halstead: Agropastoral land use and landscape in later prehistoric Greece. *SAGVNTVM: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Número Extraordinario 5. Dedicado a: El paisaje en el Neolítico mediterráneo, Valencia, 2002, Universitat de València, Departament de Prehistòria i d'Arqueologia, 105–113.

Harrold, Nalewaja 1977

R. L. Harrold, John. D. Nalewaja: Proximate, mineral and amino acid composition of 15 weed seeds. *Journal of Animal Science*, 44, 1977, 389–394.

Harta 1982

Harta Solurilor Județului Satu Mare (teritoriul agricol).

Scara 1:100 000. Institutul de Geodezie, Fotogrametrie, Cartografie și Organizarea teritoriului, 1982, București.

P. Hartyáni, Nováki, Patay 1968

B. P. Hartyányi, Gy. Nováki, Á. Patay: Növényi mag és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig I [Samen und Fruchtfunde aus Ungarn von Jungsteinzeit bis zum XVIII. Jahrhundert]. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1967–1968 (1968), 5–84.

Hammel 1980

E. A. Hammel: Household Structure in Fourteenth-Century Macedonia. *Journal of Family History*, 5, 1980, 242–273.

Hänsel 1968

B. Hänsel: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archaeologie des Mittelmeer-Kulturräume, Band 7, Bonn. 1968, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag.

Hänsel 1998

B. Hänsel: Die Bronzezeit als erste europäische Epoche. [In:] Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Man and Environment in European Bronze Age. B. Hänsel (Hrsg.) Abschlußtagung der Kampagne des Europarates: Die Bronzezeit: Das Erste Goldene Zeitalter Europas, an der Freien Universität Berlin, 17–19. März 1997. Beiträge und Ergebnisse (Kiel 1998) 19–26.

Harding 2000

A. F. Harding: European Societies in the Bronze Age. Cambridge, 2000, University Press.

Harding 2007

A. Harding: Warriors and Weapons in Bronze Age Europe. Budapest, 2007, Archaeolingua.

Hendon 1996

J. A. Hendon: Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labor: Household Practice and Domestic Relations. *Annual Review of Anthropology*, 25, 1996, 45–61.

Hendon 2006

J. A. Hendon: Living and Working at Home: The Social Archaeology of Household Production and Social Relation. [In:] A Companion to the Social Archaeology. L. Meskell and R.W. Preucel (Eds.), Malden-Oxford-Carlton, 2004, Blackwell Publishing Ltd, 272–286.

Hodder 1979

I. Hodder: Economic and Social Stress and Material Culture Patterning. *American Antiquity*, 44, 3, 1979, 446–454.

Hodder 1991

I. Hodder: Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology. Second Edition, Cambridge, 1991, Cambridge University Press.

Hodder 2005

I. Hodder: The spatio-temporal organization of the early “town” of Çatalhöyük. [In:] (Un)settling the Neolithic, Edited by Douglass Bailey, Alasdair Whittle and Vicki Cummings, Oxford, 2005, Oxbow Books, 126–139.

Holm et alii. 1979

L. G. Holm, J. V. Pancho, J. P. Herberger, D. L. Plucknett: A geographical atlas of world weeds. New York, 1979, John Wiley and Sons Publishing House.

Horváth 2009

F. Horváth: Comments on the Tells in the Carpathian Basin: Terminology, Classification and Formation, [In:] Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as Uncovered by the Last Decade of Research. Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9th–10th, 2007, Edited by Florin Draşovean, Dan Leopold Ciobotariu and Margaret Maddison, MVSEVM BANATICVM TEMESIENSE, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XLIX, Timişoara, 2009, Editura Marineasa, 159–165.

Hunt 1998

R. C. Hunt: Properties of Property: Conceptual Issues. [In:] Property in Economic Contexts. Edited by Robert C. Hunt, Antonio Gilman, Monographs in Economic Anthropology No. 14, Lanham MD, 1998, University Press of America, 7–27.

Jaeger 2010

M. Jaeger: Transkarpacie kontakty kultury Otomani-Füzesabony. [In:] Transkarpacie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza (The Trans-Carpathian Contacts of the Otomani-Füzesabony Culture). Gancarski J. (ed.), Krosno, 2010, Muzeum Podkarpacie w Krośnie, 313–330.

Jaeger 2011

M. Jaeger: The Relationship Between Man and Environment in the Current Stage of Research of Fortified Settlement in the Carpathian Basin in the First Half of 2nd Millennium BC. [In:] Antropogenic Pressure in Neolithic and Bronze Age on the Central European Lowlands. Editors: Iwona Hildebrandt-Radke, Walter Dörfler, Janusz Czebreszuk, Johannes Müller. Poznań, 2011, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag, Bonn, 149–160.

Jaeger 2016

M. Jaeger: Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe. Polskie Towarzystwo Historyczne. Studia nad Pradziejami Europy Środkowej/ Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Tom/Band 17, Poznan-Bonn, 2016, Wydawnictwo Nauka i Innowacje/In Kommission bei Dr. Rudolph Habelt Verlag.

Jaeger, Kulcsár 2013

M. Jaeger, G. Kulcsár: Kakucs-Balla-domb. A Case Study in the Absolute and Relative Chronology of the Váta Culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 2013, 289–320.

- Jaeger, Olexa 2014
M. Jaeger, L. Olexa: The Metallurgists from Nižná Myšľa (Okr. Košice-Okolie/SK). A Contribution to the Discussion on the Metallurgy in Defensive Settlements of the Otomani-Füzesabony Culture. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 44, 2, 2014, 163–176.
- Jakab 2004
S. Jakab: Termőföldünk az őstelevény (talajismertető). Marosvásárhely, 2004, Mentor Kiadó.
- Jakobson, Bradshaw 1981
G. L. Jacobson, Richard H. W. Bradshaw: The selection of sites for paleovegetational studies. *Quaternary Research* 16, 1, 1981, 80–96.
- Jones 2002
G. Jones: Weed ecology as a method for the archaeobotanical recognition of crop husbandry practices. *Acta Palaeobotanica*, 42, 2, 2002, 185–193.
- Jones, Halstead 1995
G. Jones, P. Halstead: Maslins mixtures and monocrops: on the interpretation of archaeobotanical crop samples of heterogeneous composition. *Journal of Archaeological Science*, 2, 1995, 103–114.
- Jones et alii. 1999
G. Jones, A. Bogaard, Paul Halstead, Michael Charles, Helen Smith: Identifying the Intensity of Crop Husbandry Practices on the Basis of Weed Floras. *Annual of the British School at Athens*, 94, 1999, 167–189.
- Johnson 1982
G. A. Johnson: Organizational Structure and Scalar Stress. [In:] Theory and Explanation in Archaeology: the Southampton Conference. Colin Renfrew, Michael Rowlands, Barbara A. Segraves-Whallon (eds.), New York, 1982, Academic Press, 389–421.
- Johnson, Earle 2000
A. W. Johnson, Timothy Earle: Introduction. [In:] The evolution of human societies: from foraging group to agrarian state. Stanford, California, 2000, Stanford University Press, 1–37.
- Johnston 2013
R. Johnston: Bronze Age Fields and Land Division. [In:] The Oxford Handbook of European Bronze Age. Edited by Harry Fokkens, Anthony Harding. Oxford, 2013, Oxford University Press, 311–327.
- Juhász 2005
I. Juhász: Detecting anthropogenic impacts in the paleobotanical samples from Csaroda Nyíres-tó. [In:] Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary. Edited by Erika Gál-Imola Juhász-Pál Sümegi. *Varia Archaeologica Hungarica* XIX, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Budapest, 2005, 55–65.
- Kadrow 1997
S. Kadrow: Bemerkungen zur Chronologie der Frühbronzezeit in Klempolen und in der Slowakei. [In:] Xpovož. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan (Hrsg.). Internationale Archäologie: Studia honoraria 1, Espelkamp, 1997, Leidorf Verlag, 229–235.
- Kănčev 1995
K. Kănčev: On the methodology of the study of tell sites. [In:] Studia In Honorem Alexandri Fol. *Thracia*, 11 Serdicae, Academia Litterarum Bulgarica Institutum Thracologicum, 1995, 75–82.
- Kácsanyi 1994–1995
C. Karácsonyi: Date istorice despre apele și lucrările de hidroameliorații efectuate în nord-vestul României (cu referiri la modificările microclimatice edatice și biocenotice survenite în urma acestor lucrări) [Données historiques sur les rivières et les travaux de hydroaméliorations effectués au nord-ouest de la Roumanie]. *StComSatuMare*, XI–XII, 1994–1995, 195–233.
- Karácsonyi 1995
C. Karácsonyi: Flora și vegetația județului Satu Mare [Flora und vegetation des Kreises Satu Mare]. Satu Mare. 1995, Editura Muzeului Sătmărean.
- Kavruk et alii 2014
V. Kavruk, D.-L. Buzea, A. Mateș, R. Munteanu, D. Garvăn, C. Beldiman, B. Briewig: Șoimeni-Ciomortan, comuna Păuleni-Ciuc, județul Harghita. Punct: „Dâmbul Cetății”. [In:] Angelescu, Mircea Victor, Mihai, Dana et al., Cronică cercetărilor arheologice din România. Campania 2013. A XLVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Oradea, 5–7 iunie 2013, Ministerul Culturii, Comisia Națională de Arheologie, București, 2014, 135–137.
- Kislev 1980
M. E. Kislev: Contenu d'un silo ablé de l'époque du fer ancien. [In:] Tell Keisan (1971–1976). Un cité phénicienne en Galilée. Jacques Briand, Jean Baptiste Humbert (Eds.). *Orbis biblicus et orientalis, Series Archaeologica*, Fribourg, Suisse, 1980, Editions universitaires, 361–379.
- Kiss et alii 2013
T. Kiss, K. Balla, J. Bányai, O. Veisz, I. Karsai: Eltérő vetésidő hatása a búza (*triticum aestivum* L.) egyedfejlődésére. [In:] II. ATK Tudományos Nap. Velünk Élő Tudomány. Szerkesztette Janda Tibor, Martonvásár, 2013, Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Kutatóközpont, 213–216.
- Kiss et alii 2015
V. Kiss, Sz. Fábián, T. Hajdu, K. Köhler, G. Kulcsár, I. Major, G. Szabó: Contributions to the Relative and Absolute Chronology of the Early and Middle Bronze Age in Western Hungary Based on Radiocarbon Dating

of Human Bones. [In:] Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceeding of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014, Edited by Rita E. Németh, Botond Rezi. Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica, VIII, Târgu Mureş, 2015, Editura Mega, 23–36.

Klichowska 1977

M. Klichowska: Rostliny uprawne i dziko rosące z grodziska ludności kultury luzyckiej w Smuszewie, woj. piłskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 28, 1977, 36–44.

Kohler-Schneider 2001

M. Kohler-Schneider: Verkohlte Kultur- und Wildpflanzenereste aus Stillfried an der March als Spiegel spätbronzezeitlicher Landwirtschaft im Weinviertel, Niederösterreich. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, 37. Vienna, 2001, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Körber-Grohne 1989

U. Körber-Grohne: Nährstoffinhalte und andere Stoffe in Kornern von Eiraner, Einkorn und weiteren Getreidearten, ermittelt in kontrollierten Feldversuchen. [In:] Archäobotanik. Symposium der Universität Hohenheim (Stuttgart) vom 11.–16. Juli 1988. Herausgeber Udelgard Körber-Grohne, Hohenheim und Hansjörg Küster, München. *Dissertationes Botanicae*, Band 133, Berlin-Stuttgart, 1989, J. Cramer Verlag, 41–50.

Kristiansen, Larsson 2005

K. Kristiansen, Th. B. Larsson: The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations. Cambridge, 2005, Cambridge University Press.

Kroll 1983

H. J. Kroll: Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Pflanzenfunde. [In:] B. Hänsel (Hrsg.), Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 2, Berlin, 1983, Verlag Volker Spiess.

Kučan 2007

D. Kučan: Archäobotanische Untersuchung zu Umwelt und Landwirtschaft jungbronzezeitlicher Flussmarschbewohner der Siedlung Rodenkirchen-Hahnenknooper Mühle, Ldkr. Wesermarsch. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, Band 31, 2007, 17–83.

Kuna 1991

M. Kuna: The structuring of prehistoric landscape. *Antiquity*, 65, 1991, 332–347.

Kuneš et alii. 2015

P. Kuneš, H. Svobodová-Svitavská, J. Kolář, M. Hajnalová, V. Abraham, M. Macek, P. Takáč, P. Szabó: The origin of grasslands in the temperate forest zone of east-central Europe: long-term legacy of climate and human impact. *Quaternary Science Reviews*, 116, 2015, 15–27.

Lang 2007

V. Lang: The Bronze and Early Iron Age in Estonia. *Estonian Archaeology* 3, Tartu, 2007, Tartu University Press.

Lindquist 1974

S.-O. Lindquist: The development of the agrarian landscape on Gotland during the Early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review*, 7, 1, 1974, 6–32.

Link 2006

T. Link: Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken. UPA Band 134, Bonn, 2006, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag.

Lüning 2000

J. Lüning: Steinzeitliche Bauern in Deutschland – Die Landwirtschaft im Neolithikum. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar für Vor- und Frühgeschichte der Universität Frankfurt/M.*, Band 58, Bonn, 2000, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag.

McIntosh 2006

J. McIntosh: Handbook to Life in Prehistoric Europe. New York, 2006, Facts On File, Inc. An imprint Infobase Publishing.

Meier-Arendt 1991

W. Meier-Arendt: Zu Tells und tellartigen Siedlungen in Spätneolithikum Ostungarns, Siebenbürgen und Banat: Überlegungen zu Entstehung und Function. *Banatica*, 11, 1991, 77–85.

Medzihradzky, T. Bíró 2007

Zs. Medzihradzsky, K. T. Bíró: Balaton környéki erdők a holocénben [Holocene forests in the Surroundings of Lake Balaton]. [In:] Az Erdő és a Fa Régészete és Néprajza (Kézművesipar-történeti megközelítésben) / Archaeology and Ethnography of Forest and Wood (in Approximation of Handicraft History), Szerkesztette/Edited by Gömöri János, *Anyagi kultúra a Kárpát-medencében* 2., Sopron, 2007, 19–25.

Mikkola 2005

E. Mikkola: Mikkelin Orijärven muinaispeltovaiheet (Ancient field phases of Mikkeli Orijärvi). *Arkeologipäivät* 2004, Suomen arkeologinen seura, (2005), 49–59.

Mikó et alii. 2014

P. Mikó, M. Megyeri, I. Molnár, M. L. Molnár: *Triticum timococcum*: vad fajok egyidejű kiaknázása a búzanevelésben (*Triticum timococcum*: simultaneous utilization of wild relatives in wheat breeding). [In:] Növénynevelés a megújuló mezőgazdaságban. XX. Növénynevelési Tudományos Nap, Budapest, 2014. március 18. Felelős szerkesztő: Veisz Ottó. Budapest, 2014, A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának Növénynevelési Tudományos Bizottsága, 314–318.

Molnár 2011

Zs. Molnár: Die Bronzemetallurgie in den Otomani-Gemeinschaften von der Carei-Ebene und dem Eriul-Tal. *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae*, 62, 2, 269–328.

Molnár 2014

Zs. Molnár: Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din Nord-Vestul Transilvaniei. Ceramică și metal. Academia Română Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj, Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 8, Cluj-Napoca, Editura Mega.

Molnár 2014a

Zs. Molnár: A kőkortól a bronzkorig. Az ősrégészeti kutatás elméleti alapjai (From Neolithic to Bronze Age. Theoretical Basis of the Research of Prehistory). Kolozsvár, 2014, Presa Universitară Clujeană.

Molnár, Nagy 2013

Zs. Molnár, J. G. Nagy: Habitat Models and Social Systems in Middle Bronze Age Central–Northwestern Transylvania. State of Research. *Acta Archaeologica Carpatica* XLVIII, 2013, 5–86.

Molnár et alli. 2014

Zs. Molnár, J. Németh, L. Marta, E. Apai, N. Hágó: Carei, jud. Satu Mare *Punct: Bobald I, Cod sit: 136535.01* A XLVIII-a Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice. *Campania 2013*. Oradea, 5–7 Iunie 2014, Cronica Cercetărilor Arheologice în România, 2014, 35–36.

Molnár et alli. 2017

Zs. Molnár, J. Németh, L. Marta, R. Gindele, N. Hágó, N. Kapcsos: Carei, jud. Satu Mare *Punct: Bobald I, Cod sit: 136535.01* A LI-a Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice. *Campania 2016*. București, 24–27 Mai 2017. Cronica Cercetărilor Arheologice în România, 2017, 36–37.

Nesbitt 2006

M. Nesbitt: Identification Guide for Near Eastern Grass Seeds. London, 2006, Institute of Archaeology, University College London.

Németh 2015

R. E. Németh: The Middle Bronze Age “Mass Grave” from Voivodeni–La Școală. A Chronological Approach, Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceeding of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014, Edited by Rita E. Németh, Botond Rezi. *Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica*, VIII, Târgu Mureș, 2015, Editura Mega, 179–200.

Németh 1995

J. Németh: Descoperirile arheologice de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare) în anul 1994 (Archeological researches in Carei-Bobald, Satu Mare county, year 1994 (Preliminary report). [In:] *Cercetări în aria Nord-Tracică*, Red. Valeriu Sirbu, I, 1995, București, Institutul Român de Tracologie, 123–126.

Németh 1999

J. Németh: Repertoriul arheologic al zonei Carei. *Bibliotheca Thracologica* XXVIII, București, 1999.

Németh, Molnár 2007

J. Németh, Zs. Molnár: A tell telepek fejlődése és vége a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében (Entwicklung der Tellsiedlungen und deren Ende in der Ebene von Nagykároly und im Ér-Tal). Kolozsvár, 2007, Stientia Kiadó.

Németh, Molnár 2001

J. Németh, Zs. Molnár: Data about the beginning of the tell settlements from the N–V part of Romania. [In:] *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea Dicata, Festschrift für Professor Nicolae Gudea, gegenlich des 60 Geburtstages. Bibliotheca Musei Porolissensis*, IV, C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu (Hrsg.), Zalău, 2001, 67–93

Németh, Molnár 2012

J. Németh, Zs. Molnár: Bronzkori hatalmi központok Északnyugat-Erdélyben. A Nagykároly-Bobald tell / Bronzezeitliche Machtzentren in Nordwest-Siebenbürgen: Der Tell von Carei-Bobald. *Monographien des Archäologischen Institut der Universität Szeged* 1., Budapest, 2012, Martin Opitz Kiadó.

Netting 1990

R. McC. Netting: Population, permanent agriculture and politics: unpacking the evolutionary portmanteau. [In:] *The Evolution of Political Systems: Sociopolitics in Small Scale Sedentary Societies*. Edited by Steadmen Upham. School of American Research Advanced Series (A School of American Research Book), Cambridge, 1990, Cambridge University Press, 21–61.

Neustupný 1991

E. Neustupný: Community areas of prehistoric farmers in Bohemia. *Aniquity*, 65, 1991, 326–331.

Neustupný 2006

E. Neustupný: Enclosures and fortifications in Central Europe. [In:] *Enclosing the Past: inside and outside in prehistory* Edited by Anthony Harding, Susanne Sievers and Natalie Venclová, Sheffield Archaeological Monographs 15, J.R. Collis Publications, Sheffield, 1–4.

Olexa, Nováček 2015

L. Olexa, T. Nováček: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg II (hroby 311–499). *Archaeologica Slovaca Monographiae: Catalogi*, Tomus XV, Nitra, 2015, Archeologický ústav Slovenskej Akadémie Vied.

Olexa 2002

L. Olexa: Kult, religious worship. [In:] Jan Gancarski (Redakcja): *Miedzy Mykenami a Baltykiem. Kultura Otomani-Füzeabony. Between Mycenae and Baltic Sea. The Otomani-Füzeabony Culture*, Krosno-Warsawa, 2002, 89–93.

Olexa, Jaeger, 2015

L. Olexa, M. Jaeger: Metalurgia kultury Otomani-Füzesabony w świetle datowań radiowęglowych grobów rzemieślników z cmentarzyska Nižná Myšľa (Otomani-Füzesabony Culture Metallurgy and Radiocarbon Dating of Craftsmen's Graves from the Nižná Myšľa Burial Ground). [In:] Pradziejowe osady obronne w karpatach, Red. Jan Gancarski, Krosno, 2015, Muzeum Podkarpackie, 149–170.

Ordentlich 1968

I. Ordentlich: Depozitul de bronzuri de la Otomani (Der Bronzedeptfund aus Otomani). *ActaMN* 5, 1968, 397–404.

Ordentlich 1973

I. Ordentlich: Cercetările arheologice de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani. Teză de doctorat. Mns., 1973, Iași.

Ordentlich 1974

I. Ordentlich: Aspecte privind cultura Otomani (Aspects concerning the culture Otomani). *Crisia*, IV, 1974, 135–151.

O'Shea 2011

J. M. O'Shea: A River Runs Through It: Landscape and the Evolution of Bronze Age Networks in the Carpathian Basin. *Journal of World Prehistory*, 24, 2011, 161–174.

Otterbein 2004

K. F. Otterbein: How War Began. College Station, Texas A&M University anthropology series 10, 2004, Texas A&M University Press.

Padder 1993

E. J. Padder: Spatiality and Social Change: Domestic Space in Mexico and the United States. *American Ethnologist* 20, 1, 1993, 114–137.

Parkinson, Duffy 2007

W. A. Parkinson, P. R. Duffy: Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective. *Journal of Archaeological Research*, 15, 2007, 97–141.

Parkinson, Gyucha 2012

W. A. Parkinson, A. Gyucha: Tells in Perspective: Long-term Patterns of Settlement Nucleation and Dispersal in Central and Southeast Europe. [In:] Tells: Social Environment Space. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th -18th March 2011)" in Kiel. Volume 3 edited by Robert Hofmann, Fevzi-Kemal Moetz and Johannes Müller, UPA Band 207, Aus der Graduiertenschule "Human Development in Landscapes" der Universität Kiel, 2012, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag, 105–116.

Paume 2013

M-C. Paume: Ehető vadnövények. Fűvek, virágok és salátafélék gyűjtése és felhasználása. Budapest, Bioenergetic Kft. 2013.

Pásztor 2013

E. Pásztor: Bronzkori házak tájolása a Kárpát-medencében [Orientation of Bronze Age houses in the Carpathian Basin]. [In:] *Ősrégészeti levelek* prehistoric newsletter MOMM VII. Őskoros Kutatók VII. Összejövele, 2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum, Anders Alexandra, Kalla Gábor, Kiss Viktória, Kulcsár Gabriella, V. Szabó Gábor (Szerk.), Budapest, 2013, 202–214.

Popa, Boroffka 1996

D. Popa, N. Boroffka: Considerenții privind cultura Noua. Așezarea de la Țichindeal, jud. Sibiu [Considerations on the Noua Culture. The Settlement of Țichindeal, jud. Sibiu]. *SCIVA*, 47, 1, 1996, 51–61.

Poroszlai 1998

I. Poroszlai: Aspects of Bronze Age tells in Hungary. [In:] R. de Marinis, A. M. Bietti Sestieri, R. Peroni, C. Peretto (Ed.), XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences – Forlì – Italia – 8–14 September 1996. Proceedings, 4, Forlì, 1998, 183–193.

Prentice et alii 1996

C. I. Prentice, Jöel Guiot, Brian Huntley, Dominique Jolly, Rachid Cheddadi: The climate and biomes from palaeoecological data: a general method and its application to European pollen data at 0 and 6 ka. *Climate Dynamics*, 12, 1996, 185–194.

Price 1999

M. F. Price: All in the family: the impact of gender and family constructs on the study of prehistoric settlement. [In:] Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology. Joanna Brück and Melissa Goodman (Eds.), London, 1999, University College London Press, Taylor & Francis Group Publishers, 30–51.

Puskás et alii. 2014

Á. Puskás, Á. Czibalmos, Z. Györi, J. Jóvér: Őszi árpafajták összehasonlítása különböző vetésidőkben (Comparison of winter barley varieties in different sowing times). [In:] Növénynevelés a megújuló mezőgazdaságban. XX. Növénynevelési Tudományos Nap, Budapest, 2014. március 18. Felelős szerkesztő: Veisz Ottó. Budapest, 2014, A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának Növénynevelési Tudományos Bizottsága, 364–368.

Raczky, Hertelendi, Horváth 1992

P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth: Zur absoluten Datierung der bronzzeitlichen Tell Kulturen in Ungarn. [In:] Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell – Siedlungen an Donau und Theiss. W. Meier – Arendt (Hrsg.), Frankfurt am Main, 1992, 42–47.

Raczky, Anders 2009

P. Raczky, A. Anders: Tér- és időszemlélet az Újkőkorban. Polgár-Csőszhalom ásatási megfigyelései. [In:] Régészeti Dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből.

A 2008. évi Magyar Tudomány Ünnepe keretében elhangzott előadások. Szerkesztette: Anders Alexandra, Szabó Miklós, Raczky Pál, ELTE BTK Régészettudományi Intézet – L'Harmattan, Budapest, 2009, 75–92.

Reményi 2003

L. Reményi: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez. *Ősrégészeti levelek*, 5, 2003, 51–64.

Renfrew 1998

C. Renfrew: Mind and Matter: Cognitive Archaeology and External Symbolic Storage. [In:] *Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*, Edited by Colin Renfrew and Chris Scarre, McDonald Institute for Archaeological Research University of Cambridge, Cambridge, 1998, Short Run Press, 1–6.

Renfrew, Bahn 1999

C. Renfrew, P. Bahn: Régészet. Elmélet. módszer. gyakorlat. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Roman, Némethi 1990

P. Roman, J. Némethi: Date preliminare asupra cercetărilor de la Carei-„Bobald“ (Einleitende Angaben der archäologischen Forschungen von Carei-„Bobald“). *Thraco-Dacica* 11, 1–2, 1990, 39–47.

Roman, Némethi 2003

P. Roman, J. Némethi: Carei, jud. Satu Mare. Punct: Bobald I. Cod sit: 136535.02. In : *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002. A XXXVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Covasna*, 2–6 iunie 2003, București, 2003, 76–77.

Romsauer 2003

P. Romsauer: P y r a u n o i: Prenosné piecky a podstatve z doby bronzovej a doby železnej. Nitra, 2003, Filozofická Fakulta UKF.

Roscoe 2009

P. Roscoe: Social Signaling and the Organization of Small-Scale Society: The Case of Contact-Era New Guinea. *Journal of Archaeological Method Theory*, 16, 2009, 69–116.

Sahlqvist 2001

L. Sahlqvist: Territorial Behaviour and Communication in a Ritual Landscape. *Geografiska Annaler Series B*, 82, 2, 79–102.

Schuster 2007

Cr. Schuster: Transportul terestru în preistorie cu privire specială la ținutul Dunării de Jos. Târgoviște, 2007, Editura Cetatea de Scaun.

Sheratt 1980

A. Sheratt: Water, soil and seasonality in early cereal cultivation. *World Archaeology*, 11, 3, 1980, 313–330.

Sheratt 1997

A. Sheratt: Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing perspectives. Edinburgh, 1997, University Press.

Sherwood et alii. 2013

S. C. Sherwood, Jason D. Windingstad, Alex W. Barker, John M. O'Shea, W. C. Sherwood: Evidence for Holocene Aeolian Activity at the Close of the Middle Bronze Age in the Eastern Carpathian Basin: Geoarchaeological Results from the Mures, River Valley, Romania. *Geoarchaeology: An International Journal*, 28, 2013, 131–146.

Shiel 2016

R. Shiel: Science and Practice. The Ecology of Manure in Historical Retrospect. [In:] *Manure Matters. Historical, Archaeological and Ethnographic Perspectives*. Edited by Richard Jones. London, 2016 (first publication 2012), Routledge, 13–24.

Sigaut 1975

F. Sigaut: L'agriculture et le feu. *Rôle et place du feu dans les techniques de préparation du champ de l'ancienne agriculture européenne*. Cahiers des Etudes Rurales I, Paris, 1975, École des Hautes Études en Sciences Sociales and Mouton and Co.

Skoglund 2009

P. Skoglund: Beyond chiefs and networks. Corporate strategies in Bronze Age Scandinavia. *Journal of Social Archaeology*, 9, 2, 2009, 200–219.

Smith 2015

M. E. Smith: Quality of Life and Prosperity in Ancient Households and Communities. [In:] *The Oxford Handbook of Historical Ecology and Applied Archaeology*. Edited by Christian Isendahl and Daryl Stump. Oxford, 2015, Oxford University Press, published as Oxford Handbook Online, 1–15.

Sørensen 2010

M. L. Stig Sørensen (With contributions by J.-H. Bech, B. K. Berzsényi, K. Kristiansen, C. Mühlentock, C. Prescott, and M. Vicze): Households. [In:] *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Edited by Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 122–154.

South 1977

S. South: Methods and Theory in Historical Archaeology. New York, 1977, Academic Press.

South 1988

S. South: Whither Pattern? *Historical Archaeology*, 22, 1, 1988, 25–28.

Speck et alii. 2003

T. Speck, W. Groenman van Waateringe, M. Kooistra, L. Bakker: Formation and land-use history of celtic fields in north-west Europe – an interdisciplinary case study at

Zeijen, The Netherlands. *European Journal of Archaeology*, 6, 2, 2003, 141–174.

Stika, Heiss 2012

H. P. Stika, A. G. Heiss: Archäobotanische Untersuchungen am bronzezeitlichen Tell von Százhalombatta-Földvár an der Donau in Ungarn. [In:] Von Sylt bis Kastanas: Festschrift für Helmut Johannes Kroll. Herausgegeben von Claus von Carnap-Bornheim, Walter Dörfler, Wiebke Kirleis, Johannes Müller und Ulrich Müller. *Offa: Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie*, Band 69/70, 2012/13, Neumünster, Wachholtz Velralg, 411–427.

Stika, Heiss 2013

H. P. Stika, A. G. Heiss: Plant Cultivation in the Bronze Age. [In:] *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Edited by Harry Fokkens and Anthony Harding, Oxford, 2013, University Press, 348–369.

Stika, Heiss 2013a

H. P. Stika, A. G. Heiss: Seeds from the Fire: Charred Plant Remains from Kristian Kristiansen's Excavations in Sweden, Denmark, Hungary and Sicily. [In:] *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. Edited by Sophie Bergerbrant, Serena Sabatini, BAR International Series 2508, Oxford, 2013, Information Press, 77–86.

Stone 1991

G. D. Stone: Agricultural Territories in a Dispersed Settlement System. *Current Anthropology*, 32, 3, 1991, 343–353.

Sümeği 1998

P. Sümeği: Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. [In:] Ilon G. (ed.), *A régésztechnikusok kézikönyve*. Szombathely, 1998, Savaria Kiadványa, 368–395.

Sümeği 1999

P. Sümeği: Reconstruction of flora, soil and landscape evolution and human impact on the Bereg Plain from the late-glacial up to the present based on palaeoecological analysis. [In:] *The Upper Tisa Valley. Preparatory proposal for Ramsar site designation and an ecological background*. Hungarian, Romanian, Slovakian and Ukrainian co-operation. Hamar J. Sárkány–Kiss A. (Eds.). Szeged. Tiscia Monograph Series, 173–204.

Sümeği 2003

P. Sümeği: A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai. Szeged, 2003, JATE Press.

Sümeği 2004

P. Sümeği: The results of paleoenvironmental reconstructions and comparative geoarchaeological analysis for the examined area. [In:] *The Geohistory of Bátorliget Marshland. An Example for Reconstruction of Late Quaternary Environmental Changes and Past Human Impact from the Northeastern Part of the Carpathian Basin*.

P. Sümeği and S. Gulyás (Eds.), Budapest, Archaeolingua, 2004, 301–348.

Sümeği 2005

P. Sümeği: Paleoenvironmental studies of the Pocsaj marsh. [In:] *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. Edited by Erika Gál–Imola Juhász–Pál Sümeği. *Varia Archaeologica Hungarica* XIX, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Budapest, 2005, 127–137.

Sümeği 2009

P. Sümeği: Ember és környezet kapcsolata a középső-bronzkorban: az őskori gazdasági tér fejlődése egy bronzkori tell geoarcheológiai és környezettörténeti feldolgozása nyomán (Human communities and their environment during middle bronze age: a model of the evolution of the prehistoric economic space based on the geoarchaeological and environmental historical analyses of a bronze age tell). *Tisicum*, XIX, 2009, 457–480.

Sümeği 2013

P. Sümeği: A comparative geoarchaeological report and environmental history of the Bronze Age tell of Polgár-Kenderföld. [In:] *Hoard, Phase, Period? Round table conference on the Koszider problem*. Edited by Magdolna Vicze, Ildikó Poroszlai † and Pál Sümeği, Matrica Museum, Százhalombatta, 2013, 153–191.

Sümeği, Bodor 2000

P. Sümeği, E. Bodor: Sedimentological pollen and geoarchaeological analysis of core sequence at Tököl. [In:] *Százhalombatta Archaeological Expedition (SAX) Annual Report 1*. I. Poroszlai and M. Vicze (Eds.). Százhalombatta, Matrica Museum, 83–96.

Sümeği et alii. 2012

P. Sümeği, E. Rudner, T. Töröcsik: Magyarországi Pleisztocén végi és kora Holocén környezeti változások kronológiai, tér és időbeli rekonstrukciós problémái [Environmental and chronological reconstruction problems during the Pleistocene/Holocene transition in Hungary]. [In:] *Momos IV., Őskoros Kutatók IV. Összejövetelének konferenciakötete*, Debrecen 2005. március 22–24. A kötetet szerkesztette Kolozsi Barbara, Debrecen, 2012, Debreceni Déri Múzeum kiadványa, 279–298.

Szeverényi 2013

V. Szeverényi: Bronzkori „háztűznéző”: szándékos házégetés és anyagi metaforák a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában [Deliberate house-burning and material metaphors in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin]. [In:] *Ősrégészeti levelek* prehistoric newsletter MQMΩΣ VII. Őskoros Kutatók VII. Összejövetele, 2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum, Anders Alexandra, Kalla Gábor, Kiss Viktória, Kulcsár Gabriella, V. Szabó Gábor (Szerk.), Budapest, 2013, 215–232.

Tanțău et alii. 2009

I. Tantau, M. Reille, J.-L. de Beaulieu, S. Farcas,

S. Brewer: Holocene vegetation history in Romanian Subcarpathians. *Quaternary Research* 72, 2009, 164–173.

Thrane 2009

H. Thrane: Aggression, territory and boundary – and the Nordic Bronze Age. [In:] The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia. Eds. Lena Holmquist Olausson and Michael Olausson, *Theses and Papers in Archaeology B:11*, Stockholm, 2009, Archaeological Research Laboratory Stockholm University, 11–23.

Thünen 1926

J. H. von Thünen: Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, oder Untersuchungen über den Einfluß, den die Getreidepreise, der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben. – Hamburg, 1826, Perthes.

Tomczynska, Wasylikowa 1988

Z. Tomczynska, K. Wasylikowa: Plant material from Hallstatt settlement at Kamieniec near Toruń north Poland (A reinvestigation). [In:] Der prähistorische Mensch und seine Umwelt. Festschrift für Udelgard Körber-Grohne zum 65. Geburtstag. Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Hansjör Küster (Hrsg.), Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 31, Stuttgart, 1988, Konrad Theiss Verlag, 281–287.

Torma 1999

A. Torma: Az ásatásokból előkerült gabonamagvak azonosításának kérdése. A kísérleti régészet lehetőségei. [In:] Százhalombattai Oktató Napok 1998. I. Kísérleti Régészet. Szerkesztők: Poroszlai Ildikó és Vicze Magdolna, Matrica Múzeum és Archaeolingua Alapítvány, Budapest, 1999, 63–76.

Varga, Veisz 2013

B. Varga, O. Veisz: A szimulált aszály hatásai az őszi búza produkciójára és vízforgalmára. [In:] II. ATK Tudományos Nap. Velünk Élő Tudomány. Szerkesztette Janda Tibor, Martonvásár, 2013, Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Kutatóközpont, 80–88.

Vicze 2013

M. Vicze: Százhalombatta-Földvár néhány bronzkori háztartásáról [Some aspects of households from the Bronze Age tell of Százhalombatta-Földvár]. [In:] *Ősrégészeti levelek* prehistoric newsletter ΜΩΜΩΣ VII. Őskoros Kutatók VII. Összejövedele, 2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum, Anders Alexandra, Kalla Gábor, Kiss Viktória, Kulcsár Gabriella, V. Szabó Gábor (Szerk.), Budapest, 2013, 178–189.

Vretemark 2010

M. Vretemark [With contributions by H.-P. Stika (archaeobotanical case study, Southern Scandinavia, Sicily, and Hungary), B. Berzsényi (archaeobotanical case study, Hungary), and P. S. Henriksen (archaeobotanical case study, Southern Scandinavia)]: Subsistence Strategies. [In:] Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean,

Central Europe, and Scandinavia Compared. Edited by Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 155–184.

Wasylikowa et alii. 1991

K. Wasylikowa, M. Cărciumaru, E. Hajnalová, B. P. Hartyáni, G. A. Pashkevich, Z.V. Yanushevich: East Central Europe. [In:] Willey Van Zeist, Krystyna Wasylikowa and Karl-Ernst Behre, (Eds.): Progress in Old World Paleoethnobotany: A Retrospective View on the Occasion of 20 Years of International Work Group of Paleoethnobotany. Rotterdam/Brookfield, 1991, A.A. Balkema, 207–239.

Willerding 1986

U. Willerding: Zur Geschichte der Unkräuter Mitteleuropas. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, Band 22, Neumünster, 1986, Karl Wachholtz Verlag.

Wilk 1983

R. R. Wilk: Little House in the Jungle: The Causes of Variation in House Size among Modern Kekchi Maya. *Journal of Anthropological Archaeology*, 2, 1983, 96–116.

Wilk, Netting 1984

R. R. Wilk, R. M. Netting: Households: Changing Forms and Functions. [In:] Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group. Edited by R. M. Netting, R. R. Wilk and E. J. Arnoold, Berkeley, 1984, University of California Press, 1–28.

Wilk, Rathje 1982

R. R. Wilk, W. Rathje: Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25, 6, 1982, 617–639.

Willis 1997

K. J. Willis: The impact of Early Agriculture upon the Hungarian Landscape. [In:] Landscapes in flux Central and Eastern Europe in Antiquity. *Colloquia Pontica* 3. Oxbow Books Ltd., 193–207.

Withlow et alii. 2013

R. Whitlow, V. Kavruk, D.-L. Buzea, B. Briewig: Radiocarbon data from the Cucuteni-Arșud levels at Păuleni-Ciuc (Ciomortan) “Dâmbul Cetății” Harghita County. *Acta Terrae Septemcastrensis*, XII, 2013, 37–64.

Wright 2004

J. C. Wright: The Emergence of Leadership and the Rise of Civilization in the Aegean. [In:] The Emergence of Civilization Revisited. Edited by John C. Barrett and Paul Halstead, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, Oxford, 2004, Oxbow Books, 64–89.

Zohary, Hopf 2000

D. Zohary, M. Hopf: Domestication of plants in the Old World, third edition. Oxford: 2000, University Press.

LES IMPORTATIONS GRECQUES SUR LE TERRITOIRE DU KOSOVO

Sedat Baraliu* Ilir Muharremi**

*Cuvinte cheie: Kosovo, importuri grecești, Dardania, epoca bronzului, epoca fierului.
Mot clé: Kosovo, L'importation grecque, la Dardanie, l'âge du bronze, l'âge du fer.*

Resumé

L'étude *Les importations grecques sur le territoire du Kosovo* a pour objet toutes les découvertes archéologiques de facture grecque du territoire kosovar. Sur la base des découvertes archéologiques d'objets importés de Grèce connues jusqu'à présent, il sera fourni un aperçu des échanges commerciaux entre le territoire actuel du Kosovo et la Grèce, nous allons également prendre en discussion les routes utilisées pour l'importation de ces marchandises entre ces pays. La différenciation sociale qui est arrivée en Dardanie au début de l'âge de fer a créé la possibilité pour les aristocrates de s'intéresser aux objets de luxe produits en Grèce. Par conséquent, dans ce territoire, on trouve un nombre considérable d'objets apportés de Grèce, ce qui implique également de bonnes relations commerciales entre les deux pays. Tenant compte du fait que le territoire actuel du Kosovo était la partie principale de la Dardanie et que la Dardanie avait un bon emplacement stratégique au carrefour des routes commerciales, ces contacts ont été établis depuis l'âge de bronze. Dans notre article, nous allons présenter d'abord une périodisation des contacts entre les populations grecque et dardanienne, en commençant par l'importation des premiers objets jusqu'à l'invasion romaine de la Dardanie. En outre, il sera spécialement traité de l'influence grecque sur les produits traditionnels de la Dardanie, où l'imitation des formes et des motifs grecs était très présente chez l'artisan Dardanien.

Introduction

L'actuel Kosovo correspond à une grande partie de la Dardanie antique, qui constituait une aire assez fréquentée par les Grecs, du fait notamment de la présence du site argentifère de Damastion. Ainsi la pénétration de la culture grecque a pu se faire en suivant les routes empruntées par les marchands et les artisans le long des vallées du Drini i Zi, du Lepence, et du Vardar, du côté du versant égéen, et le long de la vallée du Drini i Bardhë du côté Adriatique¹. Depuis la Dardanie, des produits grecs et des éléments de la culture grecque pouvaient se diffuser dans le reste de la péninsule des Balkans. Toutefois, dans l'état actuel de nos connaissances, malgré la position géographique favorable du Kosovo, les produits grecs retrouvés sur son territoire sont peu abondants. La raison essentielle en est la rareté des recherches archéologiques et la faible publication du matériel récupéré. Il faut rappeler aussi qu'aucune colonie grecque n'est venue s'instal-

ler dans ce territoire, et que la présence grecque, si elle peut être établie, est de nature emporique.

À partir des données disponibles, on enregistre cependant un nombre non négligeable d'importations grecques qui ont commencé dès l'âge du bronze. Les sites de cette période ne sont pas tous fouillés, mais à Gllareva, localité qui a été découverte par hasard lors de la construction de la route Prishtinë-Peja, on a trouvé des épées de fabrication égéenne. Les mêmes épées ont été trouvées aussi à Tetovë en Macédoine et également en Albanie². La présence de ces épées est une preuve qu'à cette époque, les contacts étaient déjà établis, mais il faut attendre les prochaines fouilles pour augmenter la richesse de la documentation et pouvoir quantifier valablement le volume de ces échanges. Il reste aussi à trouver de la céramique mycénienne toujours absente.

Sur le site de Novoborda, E. Ceskov pense qu'il a existé un *emporion* grec dont les occupants exploitaient les mines³. Lors des travaux agricoles, les

* University of Prishtina "Hasan Prishtina", Faculty of Education sedat.baraliu@uni-pr.edu

** Correspondent author, University of Prishtina "Hasan Prishtina, Faculty of Education ilirmuharremi@hotmail.com

¹ Pour les lieux que nous citons, nous renvoyons à la carte n°1.

² A noter que l'ancien territoire de la Dardanie occupe également une partie de l'actuelle République de Macédoine, une partie de l'Albanie et une partie de la Serbie du sud.

³ Ceskov E. 1973, p. 17.

villageois ont retrouvé un matériel archéologique abondant et l'auteur, qui a pu voir une partie de ce matériel, a constaté qu'il y avait des tessons grecs d'époque hellénistique⁴.

Cette période hellénistique n'est pas beaucoup représentée sur le territoire du Kosovo, non pas par manque de contacts avec le monde grec mais toujours à cause de l'absence de prospections sys-

tématiques et de fouilles régulières. Les témoignages antiques sont aussi absents. Dans le territoire de Skopje et à Kërshëvic près de Vranjë, on a trouvé des récipients et des fragments de céramique grecque. Il est probable que la plupart du matériel hellénistique retrouvé au Kosovo provient des colonies de la côte adriatique, particulièrement d'Apollonia et de Dyrrhachium.

Les principales voies de communication

La répartition des sites ayant restitué du matériel grec, montre que la principale route commerciale suivait la vallée du Vardar. C'est le cas de la céramique attique

Carte n°1

- Habitats** ▲
1. Bardh i Madh
 2. Busavatë
 3. Cërnice
 4. Gadime e Epërme
 5. Hisar
 6. Kalaja e Dardanes - Kamenice
 7. Kalaja e Harilaqit
 8. Novobërdë
 9. Teneshdoli
 10. Topanice
 11. Veletini
 12. Vlashnje

- Nécropoles** ▲
1. Banjë e Pejës
 2. Lubozhdë
 3. Romajë
 4. Shirokë

Carte nr. 2. Les importations grecques au Kosovo

⁴ Ibidem

retrouvée dans la région de Skopje, dans le village de Donje Nerezi⁵. La vallée de la Morava a été aussi une des principales routes comme le prouve la céramique attique trouvée à Velika Humska Cuka près de Nish⁶, et les découvertes de Rahovica, près de Presheva. Ces découvertes sont d'autant plus importantes qu'elles se situent entre les deux vallées du Vardar et de la Morava⁷.

La vallée de l'Iber a aussi été utilisée comme voie de communication. Le meilleur indice est fourni par les découvertes de Banja et de Joshanicës, dans le territoire situé au-dessus du Pont de Gjori. Il y a aussi le cas de Gradina, où tout le matériel est illyrien, mais, à l'intérieur d'un mur, on a trouvé deux fragments de céramique grecque⁸.

La vallée du Drini i Bardhë assurait la liaison avec les colonies de la côte adriatique. Sur le territoire du Kosovo, on a trouvé une quantité importante de matériel provenant d'Apollonia et Dyrrhachium, comme à Shiroka de Suhareka⁹, à Hisar¹⁰ dans la nécropole de Romaja¹¹. À partir du Kosovo les produits pénétraient au centre des Balkans : cela est manifeste dans les localités de Novi Pazar, d'Atenice et de Glasinac.

Les contacts grecs sur le territoire du Kosovo n'étaient pas dus seulement à de simples échanges commerciaux dépendant des voies de transit ; d'après l'archéologue Emil Ceskov, ils étaient liés à l'exploitation directe des mines d'or et d'argent. Du matériel de la période hellénistique a été retrouvé dans des vestiges de mines près de Novo Brdo où l'on pourrait identifier le site de Damastion, mais pour confirmer cette hypothèse les preuves manquent encore, car l'archéologie des mines du Kosovo reste encore à faire¹².

Périodisation des contacts entre Grecs et Dardaniens

Les premiers contacts entre les Grecs et les Dardaniens remontent à l'âge du bronze. Ils sont attestés par l'épée de type égéen trouvée à Gllarevë de Klina (Fig. 1)¹³. Les épées sont du type C 1 selon la classification de Sandars, et se datent à la fin de l'âge du bronze, au XIIIe siècle av. J.-C.¹⁴. La céramique de cette période n'a pas encore été

retrouvée, mais selon K. Kilian on peut trouver de la céramique mycénienne dans le territoire de Pélagonie (baigné par les rivières Prespa et Bitolj) et de Péonie jusqu'à Demir Kapija¹⁵. Il n'est donc pas exclu de trouver un jour de la céramique mycénienne sur le territoire du Kosovo.

À partir de la deuxième moitié du VIe siècle av. J.-C., le matériel grec est beaucoup plus présent au Kosovo, mais aussi à l'intérieur des Balkans. Les liens ont été créés dès le VIIe siècle av. J.-C. par le biais de la Chalcidique¹⁶. La plus ancienne importation de céramique est attestée par deux fragments d'amphore de la région d'Ionie, précisément de Chios, fragments trouvés un à Hisar et l'autre à Cernicë ; ils sont datables de la fin du VIIe et du début du VIe siècle av. J.-C.¹⁷. Enfin tout récemment en 2006, des fouilles archéologiques à Vlashnje près de Prizren, ont mis à jour du matériel importé de Grèce, dans lequel on trouve un fragment de céramique à pâte jaune et à vernis noir, qui est peut-être datable au VIIe siècle av. J.-C.¹⁸.

Fig. 1. Épée de Gllareva

Fig. 2. Épée de Romaja

Pendant les VIe et Ve siècles av. J.-C., on observe l'augmentation des importations. À cette époque, elles proviennent principalement d'Athènes, bien qu'il existe une importation ionienne contemporaine, mais à petite échelle. Les importations de cette époque sont les épées en croix de type *xyphos* trouvées à Romajë dans les tombeaux 5 et 9 (fig.2)¹⁹. Des objets semblables ont été trouvés à

⁵ Dusanka Vuckovic-Todorovic. 1961, p. 123.

⁶ Garancier M. Garasanin D. 1951, p. 109.

⁷ Dusanka Vuckovic-Todorovic, 1961, p. 123.

⁸ *Ibidem* p. 123.

⁹ Dasic Lj. 1975 p. 249–254.

¹⁰ Todorovic J. 1963, p. 47–48.

¹¹ N. Djuric, 1975.

¹² Ceskov E. 1973 p. 17.

¹³ Duric N. 1984. Catalogue fig. 19.

¹⁴ Sandars N. 67/1963, p. 46.

¹⁵ Parovic Pesikan m. 1991 p. 189.

¹⁶ Shukriu E. 2004, p. 53.

¹⁷ *Ibidem*, p. 56.

¹⁸ Gashi et alii, 2016. p. 149, fig. 208.

¹⁹ Djuric-Glisic-Todorovic 1975, pl. IV 7 ; pl. VIII 18.

Shirokë²⁰, et dans des nécropoles de Novi Pazar et d'Atenice. De cette période datent aussi les importations des tombeaux de Banja et Pejës, dans lesquels on a trouvé principalement des vases importés d'Athènes datables au VIe siècle av. J.-C. Six vases sont d'importation grecque : une *olpè*, deux coupes-*skyphos*, une coupe, une *kotylè* et un *skyphos* Fig. 3.

Fig. 3. Les vases Attique de Banja e Pejës

Ces vases, malgré leur mauvais état de conservation, sont bien identifiables et présentent des parallèles avec d'autres découvertes provenant des tombes princières des territoires du centre des Balkans ; il s'agit particulièrement des vases de Novi Pazar²¹. On y a retrouvé une *olpè* identique, où est représenté Dionysos avec deux satires²², à rapprocher aussi de l'*olpè* du Musée Capitolin à Rome²³.

L'alignement des bandes ornementales sur les trois vases est pareil, et présente la combinaison des mêmes motifs, mais dans différentes positions. La feuille de lierre qu'on voit sur le col de l'*olpè* de Banja e Pejës et celle du Musée de Sarajevo, ont une forme caractéristique de la fin du VIe et du début du Ve siècle av. J.-C. De ces trois vases, le plus ancien est l'*olpè* du Musée de Sarajevo, de la fin du VIe siècle av. J.-C. ; celui du Musée Capitolin à Rome est daté vers 500 av. J.-V., et celui de Banja

e Pejës est daté dans les premières années du Ve siècle av. J.-C.²⁴.

Les deux coupes-*skyphoi* à f. n. continuent la tradition des peintures miniatures du groupe « Droop-cups »²⁵. Sur le premier *skyphos* bien que la surface soit endommagée, on remarque deux figures d'hommes barbus qui courent, tandis qu'en bas et en haut, autour des palmettes, on peut voir de grosses taches rondes. Cette représentation plutôt schématique de branches avec des fruits est

caractéristique des vases à f. n. du dernier quart du VIe siècle av. J.-C. Le

parallèle le plus proche est le *skyphos* de Novi Pazar avec la figure d'un chien en train de courir²⁶. La forme du vase, le système de décoration à bande,

le type de la palmette avec des branchettes à lignes concentriques avec de grosses taches au fond, correspondent exactement au vase de Banjë e Pejës. Pour les coureurs et la

forme en palmettes on trouve un schéma identique sur le *skyphos* du Musée de Stuttgart²⁷. Sur la base de ces analogies, les *skyphoi* de Banjë e Pejës peuvent se dater à la fin du VIe siècle av. J.-C.

L'argile de la *kotylè* laisse supposer une production corinthienne, peut-être de la fin du VIe siècle av. J.-C. Plus qu'une importation directe, il est plus probable que les colonies grecques de l'Adriatique ont servi d'intermédiaire²⁸. Un vase du même type est aussi conservé au musée de Sarajevo et daté des années 550–500 av. J.-C.²⁹. Des vases identiques ont été trouvés sur le territoire de l'Albanie, dans la nécropole de Cinamak, dans celle de Dyrrhachion ; ils sont datés des VIe-Ve siècles av. J.-C.³⁰. Il n'est pas impossible que la *kotylè* de Banjë e Pejës provienne d'un atelier local de cette colonie³¹.

La *kylix*, retrouvée dans un état très fragmentaire

²⁴ *Ibidem*, p. 189.

²⁵ Parovic Pesikan M. 1991, p. 192.

²⁶ Mano-Zisi DJ-Popovic 1969, 13–14 tab.II.

²⁷ Parovic Pesikan M. 1991, 192 CVA, Stuttgart.

²⁸ Parovic Pesikan M. 1991 p. 193.

²⁹ CVA, 1975, pl 17,3.

³⁰ Shukriu E. 1996,57, B. Jubani, 1983, p. 104–105, Tab. XI 143; Hidri.H. 1983, Pl. II, 1.

³¹ Parovic Pesikan, M. 1998, p. 235.

²⁰ Dasic Lj. 1975, pl VI,1.

²¹ Parovic Pesikan M. 1991, p. 189.

²² Shukriu E. 1995,56. Mano-Zisi, DJ-Popovic 1969, 13 T.I a,b.

²³ Parovic Pesikan M. 1991, p. 189. CVA Museo Capitolini, fasc 1,III H, tav. 32 1–2. 14–15.

n'a pas gardé les traces de son décor, ce qui rend difficile la recherche d'analogies. Sa forme est la même que celle de la *klyx* du musée de Sarajevo³², datée de la deuxième moitié du Ve siècle av. J.-C.³³. Des vases similaires ont été trouvés à Sindos et sont datés dans les années 525–510 av. J.-C.³⁴.

Le *Skyphos* de la fig. 6, semble être une importation corinthienne. L'argile est gris clair et peint avec du vernis gris sombre. Il est daté du IVe s. av. J.-C. On peut trouver des vases semblables dans la nécropole de Dyrrhachium³⁵. Il est probable que ce vase provient d'un atelier local de cette colonie.

Les vases de Banjë e Pejës sont assez proches de ceux de Novi Pazar. Il s'agit d'importations attiques ou corinthiennes³⁶. Alors que la céramique de Novi Pazar se date de la fin du VIe siècle et du début du Ve siècle av. J.-C.³⁷, celle de Banjë e Pejës est datée des premières décennies du Ve siècle av. J.-C.³⁸. À ce groupe appartiennent le fragment du fond d'un récipient de couleur ocre, avec décor à f. n., et le fond d'un *skyphos*, retrouvés tous les deux à Gadime e Epërme, ainsi que les exemplaires de Hisar. Dans les maisons de Shirokë, Hisar près de Suharekë, Gadime e Epërme ont été trouvés quelques fragments de céramique décorée à bandes, comme la céramique importée d'Ionie, mais vraisemblablement produite à Corinthe ou dans ses colonies³⁹.

Le Ve siècle est représenté par les vases à vernis noir comme le récipient à pate jaune et à vernis noir de Hisar de Suharekë⁴⁰. Il existe aussi un type de céramique d'une grande importance sur le territoire du Kosovo, le groupe dit de Saint Valentin. Des fragments de canthares appartenant à ce groupe ont été retrouvés à Gadime e Epërme et à Cërnicië (fig. 4)⁴¹.

Dès le début du Ve siècle av. J.-C., les importation grecques diminuent, ce qu'il faut semble-t-il mettre en liaison avec la crise que connaît alors le monde grec⁴² ; cela a pour conséquence l'augmentation de la production locale : les artisans se mettent à imiter les formes des vases grecs. Il faut

toutefois noter que sur le territoire kosovar on ne trouve pas de céramique à figures rouges à part les deux fragments de Kulin e Vogel à Teneshdolli⁴³. Ceci est d'autant plus surprenant que sur le territoire de Skopje aussi bien qu'à Kërshevicë de Vranje (qui font partie de la Dardanie), ces objets sont présents en grand nombre.

Fig. 4. fragment de Canthar de Gadimja

L'absence de ce type de céramique peut s'expliquer par le faible nombre de fouilles archéologiques. Il n'est donc pas impossible qu'à l'avenir les recherches nous livrent du matériel de ce type.

Nous disposons enfin des données de l'archéologue E. Ceshkov qui indique que dans localité de Zilatinogumno près de Novo Berda ont été trouvés des objets de l'époque hellénistique. D'après ses descriptions, il y aurait eu des terres cuites de Cybèle, des fragments de céramique à vernis brunâtre et rehauts blancs, des *skyphoi* à vernis noir ; le musée abrite également une poignée métallique avec une treille en relief, et une applique en forme de Gorgone⁴⁴.

Nous ne pouvons pas dire grand-chose de ces objets puisqu'on ignore aujourd'hui d'où ils viennent et ce qu'ils sont devenus. Ces informations de Ceshkov sont l'unique preuve de l'existence de ce matériel qui atteste que le territoire du Kosovo a continué à avoir des contacts avec le monde grec pendant la période hellénistique.

Les découvertes archéologiques de cette période restent cependant peu nombreuses. On peut signaler des *unguentaria* du IIIe siècle av. J.-C. trouvés dans le village Zotaj près de Ferizaj⁴⁵. À cette période

³² CVA, 1975 fascicules 4, Pl 19, 186.

³³ *Ibidem* pl. 19, p. 186.

³⁴ Shukriu E. 1996, p. 57 ; Tiberios M. 1985, p. 104–105, photo 300.

³⁵ Hidri H. 1983, Pl. 1 tombe 12. Pl. V, 2-tombe 24. Pl. IX, 1.

³⁶ Mano-Zisi, DJ-Popovic 1969, Parovic Pesikan M. 1991, p. 194.

³⁷ Mano-Zisi, DJ-Popovic 1969, p. 121.

³⁸ Parovic Pesikan M. 1991, p. 194.

³⁹ Parovic Pesikan m. 1985, p. 40.

⁴⁰ Shukriu E. 2004, p. 58, T.L.1.

⁴¹ *Ibidem* 2005, p. 58.

⁴² Shukriu E. 2004, p. 50, Parovic Pesikan M. 1982, p. 94.

⁴³ Mehmetaj H. 1990 p. 89–92.

⁴⁴ Ceshkov E. 1969 p. 17.

⁴⁵ Shukriu E. 2004 p. 59.

appartiennent aussi les vases de type mégarien trouvés dans la nécropole de Romaja (Fig. 5 et 6). Ces vases sont considérés comme des importations des colonies grecques de la côte adriatique qui confirment l'importance de ces implantations, tout au long de la période, comme centres de redistribution produits vers l'intérieur des terres⁴⁶.

Figure 5, Vase de type mégarien du Romaja

Figure 6. Vase de type mégarien du Romaja

Influences grecques et traditions illyriennes

L'influence grecque dans la culture matérielle dardanienne n'est pas négligeable. C'est dans les armes, les bijoux, et la céramique qu'on la remarque le plus. Cette influence s'est faite par l'arrivée des produits grecs qui suivaient les vallées fluviales : la vallée du Vardar, du Drini, et de la région d'Ochrid et Pollogu (carte 2)⁴⁷.

Les artisans dardaniens ont très vite adopté la façon de travailler des Grecs, ainsi que les formes utilisées par ces derniers. La grande richesse des minerais, surtout en argent et en or, avait rendu possible la création d'ateliers. La production des bijoux et objets de luxe et la diversité des types de récipients témoignent de la tradition des artisans dardaniens qui a atteint son sommet à l'époque hellénistique. Selon le témoignage de Pline « ... même les hommes qui venaient de Dardanie, qu'on appelait les Dardaniens portaient des bracelets d'or »⁴⁸. Partant de cette information confir-

mée par les objets de luxe retrouvés dans les nécropoles dardaniennes, on peut conclure que depuis le VIe siècle av. J.-C., la Dardanie disposait d'une classe d'artisans, qui mis à part la céramique d'usage local, produisait aussi d'autres objets à des fins commerciales⁴⁹. Athénée, citant un passage du trentième livre de l'œuvre *Europaicon* d'Agatharque de Cnide, signale la présence des différentes classes de la société dans le monde dardanien de son époque, en disant « les Dardaniens avaient un grand nombre d'esclaves, certains en avaient mille, d'autres encore plus »⁵⁰.

L'influence dans la céramique

Attestées dès l'époque mycénienne et submycénienne, les formes préférées pour l'imitation étaient les *skyphoi*, canthares et cotyles. Le premier groupe comprend les *skyphoi* et canthares, qui sont des imitations de vases grecs d'époque submycénienne, protogéométrique et géométrique, dont le plus ancien spécimen a été découvert à Bërnica e Poshtme (tombe 1/8). Réalisé en argile noirâtre et mal épurée, le vase présente une surface bien lissée (Fig. 7). Il est profond, avec un pied bas annulaire. On le date de la fin de l'âge de bronze (Helladique récent III C, submycénien). Il est à rapprocher des *skyphoi* de Visoi en Pellagonie⁵¹.

Fig. 7. Vase du Bërnica e Poshtme

Pour ces types de *skyphos*, Srejovic a fait des parallèles avec Troie VII a et VIII b, établissant ainsi l'origine grecque du récipient⁵². Toutefois, quelques particularités le distinguent des *skyphoi* submycéniens. Par exemple le rétrécissement du bas du ventre, la ligne plus accentuée des épaules et la position des anses peuvent être mis en relation avec les formes de la céramique protogéométrique et géométrique⁵³. Le parallèle le plus proche est celui du *skyphos* de Bitsa en Épire⁵⁴.

⁴⁶ Djuric-Glisic-Todorovic 1975.

⁴⁷ Shukriu E. 1996, p. 97.

⁴⁸ Pline, XXXIII, 3,12.

⁴⁹ Shukriu E. 1996, p. 106, Jubani B. 1978, p. 160.

⁵⁰ Athénée, VI, 4.

⁵¹ Parovic Pesikan M. 1985, p. 26.

⁵² Srejovic D. 1960, p. 119.

⁵³ Parovic Pesikan M. 1986, p. 27.

⁵⁴ Ibidem, p. 27.

Le deuxième groupe comprend les cotyles, d'origine corinthienne, datant de la fin du VIIe et du VIe siècles av. J.-C., et qui sont arrivées dans le Kosovo par l'intermédiaire des cités coloniales de la côte adriatique. L'influence est percevable aussi dans des coupes munies d'une poignée verticale percée, imitant des formes métalliques. Tous les exemplaires ont été retrouvés dans des habitats de l'âge du fer comme Bellaqevc, Hisar, Shirokë. L'unique récipient qui est bien conservé est celui provenant de Bellaqevc (Fig. 8).⁵⁵

Fig. 8. Cotyle de Bellaqevc

Le récipient n'est pas profond et son fond est plat ; les épaules sont courbes et un support y est fixé comme sur les cratères de bronze et les dinoi de la pleine période archaïque (VIIe – VIe av. J.-C.). Un vase identique est conservé au British Museum : il a été découvert dans la nécropole de Kamiros à Rhodes et n'est pas plus récent que la fin du VIIe siècle av. J.-C.⁵⁶

Des vases du même type proviennent également de la nécropole de Dyrrhachion⁵⁷. Ils sont très proches du modèle de Bellaqevc, ce qui est un bon argument pour soutenir l'hypothèse que ces vases retrouvés en territoire kosovar sont importés de la colonie corinthienne.

Le vase d'Hisar a la même forme, mais il est moins bien conservé. Il est moins profond que le spécimen de Bellaqevc, et l'anse du récipient est plus simple, sans côtes modelées sur la surface horizontale. Le marli est orné de deux rangées de petits globes. Sur la base des critères stylistiques, il peut être daté du début du VIe siècle av. J.-C.⁵⁸.

On trouve une autre forme imitant des modèles grecs sur le site de Romaja, Cernica, Hisar, Vlashnje. Le vase a un bec et un fond plat avec un profil accentué (Fig. 9). Il s'apparente à un *skyphos* ; un exemplaire identique a été découvert dans le tumulus de Keneta en Albanie⁵⁹. Daté

des VIe–Ve siècles, il se rapproche des récipients du type "Coupes aux oiseaux" de Béotie⁶⁰. Un grand nombre de récipients semblables ont été découverts à Dyrrhachion. On peut supposer que le récipient de Romaja est une imitation des productions de cette colonie. C'est au Ve siècle av. J.-C. que les imitations locales sont les plus répandues. Ceci est dû sans doute au fait que les importations à cette époque étaient moins importantes⁶¹.

Fig. 9 : Skyphos de Cernica

C'est en effet en raison de la raréfaction des produits importés que les artisans dardaniens, pour répondre à la demande des élites amatrices de produits de luxe, ont imité les formes des vases grecs. Ceci est un indicateur qui prouve qu'il y avait en Dardanie une classe de potiers⁶². Beaucoup de récipients produits sur place avaient les mêmes formes que ceux produits en Grèce. La seule différence était la couleur de l'argile. Les formes préférées et imitées étaient surtout les skyphoi attiques qui représentent aussi la catégorie la plus importée (Fig. 9)⁶³.

Un troisième groupe est constitué par les amphores. On distingue deux groupes : les amphores de table et les amphores de transport. Ce type de vase était toutefois moins importé que les *skyphoi*.

Conclusion

L'absence de fouilles archéologiques programmées et de publications systématiques du matériel retrouvé rend difficile toute étude des rapports entre les Dardaniens et les Grecs, les sources écrites étant par ailleurs très rares.

Cependant, les objets trouvés sur le site de

⁵⁵ Gjuric N. 1970, p. 288 T.V,1.

⁵⁶ Parovic Pesikan M. 1985, p. 33.

⁵⁷ Hidri H. 1983 T. XII 2 tombe. 9.

⁵⁸ Parovic Pesikan M. 1985 p. 34.

⁵⁹ Jubani B. 1983, p. 119 -120 Tab. XI,140.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 36.

⁶¹ Shukriu E. 1996, p. 106.

⁶² *Ibidem*. p. 106 .

⁶³ *Ibidem*, p. 80.

Gllarevë témoignent de ces rapports dès la fin de l'âge du Bronze. Si Gllareva est le seul endroit où ont été découverts des objets d'importation égéenne remontant à l'époque mycénienne, cela ne signifie pas que ce type d'objets soit introuvable ailleurs sur le territoire du Kosovo, puisque l'âge du Bronze y a été très peu fouillé et étudié. Exceptés les objets de Gllareva, il n'y a pas de témoignages d'importations grecques jusqu'au VIIe siècle av. J.-C., quand apparaissent l'épée de Shiroka et les armes de Romaja. La présence d'armes importées pourrait indiquer la possibilité de la présence de mercenaires dardaniens dans les armées grecques.

L'importation de la céramique ne semble pas attestée avant le VIIème siècle av. J.-C., même si les imitations de la céramique grecque apparaissent dès l'époque mycénienne et submycénienne. Cela incite à penser que l'importation pouvait être effective dès cette époque, car l'imitation suppose la présence d'éléments à imiter, mais rien ne le prouve. Les fragments les plus récents en céramique sont les amphores de Chios, l'un découvert à Hisar et l'autre à Cernic. La présence de ces deux fragments de Chios témoigne de l'importation du vin de Grèce et des rapports entre les commerçants. Ensuite l'importation a été remplacée par l'imitation, ce qui nous conduit à penser que les Dardaniens avaient commencé à produire aussi du vin. Le fait de cultiver les vignes incita les artistes à faire apparaître les grappes de raisin sur les récipients et ensuite sur les monuments funéraires.

Au VIe siècle av. J.-C., c'est l'importation attique de vases à figures noires qui domine. La tombe princière de Banja e Pejës en témoigne. La majeure partie des vases de cette nécropole avait en effet une origine attique (groupe dit de Saint Valentin).

Au Ve siècle av. J.-C., les importations de céramique grecque cessent, ce qui a provoqué un développement de la production locale. C'est à ce moment que la plus grande quantité d'imitations des vases grecs a été réalisée.

L'apparition des importations au Kosovo est conditionnée par deux facteurs, un facteur extérieur et un facteur intérieur. Parmi les facteurs extérieurs, un rôle important était joué par le système de production (fondé sur l'esclavage) et son marché. La surproduction du marché grec a incité la fondation de colonies et la création de nouveaux marchés pour distribuer leurs marchandises; ainsi, ils ont fondé des colonies à partir desquelles les produits ont pénétré à l'intérieur des Balkans. Le facteur intérieur est la position géographique favorable du Kosovo, grâce à ses voies de

communication qui ont facilité la circulation des produits grecs. Les vallées des fleuves du Vardar, Morava, Drin, créaient des conditions favorables pour les marchands, ainsi que la vallée de l'Ibri qui, par le Danube, arrive sur la Mer Noire. Le contact avec les Grecs produisit des changements dans la classe aristocratique. Ainsi, les Dardaniens se sont approprié le travail des objets de luxe, de même que dans la production céramique ils ont adopté de nouvelles formes. Cependant, les Grecs étaient surtout attirés par les nombreuses richesses naturelles du pays : bétail et produits pastoraux, bois, chevaux, minerai d'argent.

L'insuffisance des fouilles et de la publication du matériel archéologique, la détérioration et les pillages du patrimoine archéologique ont fait qu'un grand nombre d'archéologues considèrent cette partie des Balkans comme sous-développée et retardée car restée à l'écart des contacts avec les autres civilisations. Néanmoins, les objets de luxe du tombeau princier de Banja e Pejës et la découverte des armes de Gllareva, ainsi que les découvertes archéologiques de Romaja, Hisari, Shiroka et Cërnica témoignent de l'organisation et du développement culturel de ce territoire, et aussi de l'existence des classes aristocratiques qui prouvent une certaine hiérarchisation de la société.

BIBLIOGRAPHIE

- ČEŠKOV. 1969
E. ČEŠKOV: Romaket ne Kosove dhe Metohi, Prishtine, (1969)
- DASIĆ 1957
L.J. DASIĆ, Paraistorijsko naselje na Sirokom, Buletin i Muzeut të Kosovës dhe Metohis III, Prishtinë (1957) 249–266.
- DJURIĆ, GLISIĆ, TODORVIĆ 1975
N.DJURIĆ, J. GLISIĆ, J. TODORVIĆ, *Praistoricki Romaja*, Prizren (1975)
- DJURIC 1984
NJ. DURIC, Bronzanodopski nalaz iz Iglareva, Buletin i Muzeut të Kosovës dhe Metohis XIII-XIV, Prishtinë, (1984) 17–24.
- DJURIC 1970
NJ. DURIC, Gradina kod Bellaqevca, Buletin i Muzeut të Kosovës dhe Metohis XIII-XIV, Prishtinë, (1970) 281–299.
- GARAŠANIN 1951:

M. GARAŠANIN, D. GARAŠANIN, *Arheoloska Nalazistau* Serbiji, Belgrade, (1951)

HIDRI 1976

H. HIDRI, Gjurmë të një punishteje qeramike në Dyr-rah Iliria Iv, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë (1976) 245–258

HIDRI 1983

H. HIDRI, Fouilles de 1977 dans la nécropole de Dyr-rah (Secteur des collines de Dautës). *Iliria*, vol. 13 n°1, Tiranë (1983) 137–180.

JUBANI 1969

B. JUBANI, Varreza tumulare e Çinamakut/Kukës, *Bulletin Arkeologjik*, Tiranë (1969) 37–48.

JUBANI 1978

B. JUBANI, Të dhëna për kulturën tumulare të Shqipërisë Verilindore. *Studime Ilire*. Prishtinë (1978) 151–171.

JUBANI 1983

B. JUBANI, Tumat ilire të Kënetës, *Iliria* 2, Tiranë (1983), 77–133.

MANO-ZISI & POPOVIĆ 1969

Dj. MANO-ZISI – Lj. POPOVIĆ 1969, Novi Pazar, Ilirsko-grcih nalaz Belgrade (1969).

MEHMETAJ 1993

H. MEHMETAJ, Praistorijska nekropola i Grashtici, *Glasnik Društva Konservatora Srbije*, 17, Beograd (1993), 51–54.

PAROVIĆ PEŠIKAN 1991

M. PARAVIĆ PEŠIKAN, Pečka Banja i importovana grčka keramika iz knezevski grobnica, *Starinar* XL-XLI, Belgrade (1991) 194–196.

PAROVIĆ PEŠIKAN 1998

M. PARAVIĆ PEŠIKAN, Greek Ceramics, The Archaeological Treasures of Kosovo and Metohija The Early Middle Ages, Belgrade (1998) 228–255.

PAROVIĆ PEŠIKAN 1985

M. PARAVIĆ PEŠIKAN, Des aspects nouveaux de l'expansion de la culture grecque dans les régions centrales des Balkans, *Starinar* XXXVI, Belgrade (1985), 19–47.

SANDARS 1963

Sandars N. K. : Later Aegean Bronze Swords, *American Journal of Archaeology* Vol. 67, No. 2 (Apr., 1963), 117–153.

SHUKRIU 1996

E. SHUKRIU, Dardania Paraurbane, Pejë (1996).

SHUKRIU 2004

E. SHUKRIU, Ancient Kosova, (Prishtinë) 2004.

SREJOVIĆ 1960

D. SREJOVIĆ, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* Iv–V, Pristina (1960) 83–135.

TIBEIOS 1985

M. Tiberios, Sindos, Thesalonike (1985).

TODOROVIC 1963

J. TODOROVIC, Siroko, Suva Reka –praistorijski Tumuli, *Arheološki Pregled* 5, Prishtinë, (1963) 47–48.

VUCKOVIĆ 1961

D. VUCKOVIĆ -TODOROV VUCKOVIĆ: Anticka Demir Kapia, *Starinar*, XII, Belgrade (196) 229–267.

EXCAVATIONS OF *COLONIA ULPIA TRAIANA RATIARIA*: LATEST DATA FROM THE WESTERN NECROPOLIS AND NEW FOUNDED COMPLEXES

Z. Dimitrov*, N. Rusev**

Keywords: Ratiaria, new excavations, necropolis, cups type Dacica, terra sigillata
Cuvinte cheie: Ratiaria, săpături noi, necropole, cupe tip Dacica, terra sigillata

In 2013, after a break of 24 years were recovered regular archaeological excavations of the Roman legionary camp, colony and provincial capital Ratiaria.

Excavations were initiated by NAIM-BAS and the Ministry of Culture and conducted in September and October. They are a continuation of international scientific program of the Bulgarian-Italian team, excavated the site from 1976 to 1989 (Fig. 1).

Archaeological research has been focused in three main working sectors, according to the general plan of the previous excavation, made by Italian Professor Dario Giorgetti in 1987 (Fig. 2):

1. Residential building from the late antique era – so-called “Residence” of the Governor of late antique province Dacia Ripensis .

2. Baths of late antique period (new founded architectural complex);

3. Three trenches in the centre where we try to find some new data about stratigraphy of Ratiaria (Nr. 1–3).

In the first working sector – so called “Residence” our team work on an area of 1.5 da. Within twenty working days were cleared huge mounds of treasure hunting activity and had reached the level of the previous excavations from 1989, conducted by prof. G.Kuzmanov.

In the second sector – Late Antique bath, we work on an area of about 250 square meters

(Fig. 3). There we found three rooms, with each of them in the south ended with masonry walls, filled in arch form – like *Exedras*.

The interior of the bathrooms was covered with marble slabs, two of which are found displaced from the treasure-hunter intervenes. The outer walls of the bath are formed with separate small pools. Only two of them survived to the present day.

Necropolises of the Roman colony Ulpia Ratiaria

During the excavations team members made daily surveys of the terrain of the two necropolises of Roman town – northern, in “Yaliata” and western, in “Parlozite”. In both of them, there is no place that is not been affected by the treasure-hunting activity. The purpose of these daily terrain works was to gather the maximum amount of pottery and artifacts discarded by looters in holes, galleries and mounds. In this activity of our team we collected more than 150 artifacts and huge amounts of ceramic pieces.

In “Yaliata” we made some photographs of the well preserved structures of late roman tombs (Fig. 4) and huge pieces of sarcophaguses.

Cups type „Dacica” and Terra sigillata with stamps of the manufacturers from the Western necropolis “Parlozite”

Among the archaeological discoveries in the last season in Ratiaria were ceramic vessels, which are relatively compact group. Like technology they are made by hand. It identifies several cups, known in the literature as type “Dacica” or “Thracica”

* Associate Prof. Zdravko Dimitrov, PhD (Department of Antiquities, National Institute of Archaeology and Museum), Bulgarian Academy of Sciences, zdravkodimitrov@abv.bg

** Nikolay Rusev, PhD (Department of Antiquities, National Institute of Archaeology and Museum), Bulgarian Academy of Sciences, nikolairusev@abv.bg

(Kabakchieva 1997, 72–73). In 2013 we found pieces from three “Dacian cups” – first is very big, and probably with anthropomorphic decorations, made by relief lines. Second and third are typical examples of the type.

It is noteworthy that the type of “Dacian cups” is found only north of Stara Planina mountain (till the moment there are no findings to the south of the mountain). It occurs in both – villages (Gencheva 2002, 41; Kabakchieva 2000, 62–63) and in the necropolis (Popilian 1976, 133; Ovcharov 1965, 36; Fig. 3). The glasses are discussed in the findings of Nove early 90s of the 20th century (Miltcheva, Gencheva 1991, 31).

G. Kabakchieva collect certain opinions and suggests their use and disposal of the population as gifts in the necropolis (Kabakchieva 1997, 72–73). More precise typology made Popilian (Popilian 1976, 133). The glasses are divided into two types (with one handle and with two handles). By some of them there are traces of use on the inner surface, which leads the author to believe that they are used as lamps (Popilian 1976, 133). The Dacian glasses are affected and research also by the studies of Romanization in the province of Pannonia (Bruckner and others. 1987).

On the question of the dating of the vessels have different opinions. Glasses type Dacica dated within the II c. BC – I c. AD (Crisan, 1976, 34–39). According to B. Sultov, who studied, analyzed and published production from the ceramic centers of Nicopolis Istrum, where the Dacian cups also have their examples, these cups are dated in the period from I to IV century AD (Sultov 1985, 88).

Glasses type “Dacica” from Ratiaria together with new founded terra sigillata give important information about the cemeteries of the city. On the other hand they are of particular interest from a technological and decorative studies of roman ceramics along the Danube river.

The first “Dacian cup” of Ratiaria was found in one of the cemeteries of the city – western necropolis (Fig. 5, 6), but others derived from the embankment in the clearing of late antique bathroom – unfortunately without stratigraphic data (Fig. 7–9).

The cup of the necropolis of the city is of particular importance due to its large size (34 cm diameter at the mouth and 13 cm height) and rich decoration (Fig. 5, 6). It is made of coarse clay with beige-brown colour after baking. No signs of use over the surface. The cup is decorated with relief bands and stylized eyes to the center of the vessel.

In Lower Moesia there are some other archaeological sites with decorated cups, but they are only with a belt of relief bands around the bottom and the mouth of the vessel (Ovcharov 1965, 36; Fig. 3).

The cups with same decoration are well known from level Nr. III and IV in necropolises of Zargidava (Ursachi 1995, 162) and from few other archaeological objects (Vulpe, Teodor 2003, 75).

Given the use of the necropolis and found with other ceramic glass fragments (mostly terra sigillata), it can be dated to the beginning of the second quarter of the I century AD.

The other two cups bear traces of use (Fig. 7–9). The question of their functions arises because of very interesting traces of fire – visible over the inner surface of the vessels. They are made of beige-brown rough clay with an admixture of sand, pebbles and quartz particles. Their dating is difficult due to the absence of reliable stratigraphic data and the lack of full developed typology of the glasses type “Dacica”.

In renovated during the 2013th excavations at Ratiaria were found many ceramic pieces *terra sigillata*, which will be the subject of another studies and publications. Given the subject of the report and presented findings, we will focus on the few fragments with stamps of *Gellius* and *Clodius*, having particular importance (Fig. 10). The brand of this manufacturer is widespread in the provinces of the Roman Empire. Both stamps are in the form of *planta pedis*. Closest in style signs to other seals are known in the literature, dating back to Tiberius Claudius-time coming also from Ratiaria (Milceva 2000, 44). This is one of the most popular brands of Aretinian producers from Tiberius Claudius-time in Pannonia and Upper Moesia (Bruckner 1981, 172–173).

Other newest finds from Ratiaria in 2013 were: also sigillata forms, but from the types with relief decoration, whole sigillata vessel, in form Dragendorf 17 (Fig. 11), few lamps, gravestone slabs and roof tile with the stamps of the roman legions.

Presented here in this report interesting findings from the glasses type “Dacica” and stamps of manufacturer Lucius Gellius on the terra sigillata pieces show the development of local forms and traditions in ceramics, but also on the other hand some of the most important exports of goods in the first decades of the new millennium, the very beginning of the Roman rule in the region of the province of Upper Moesia, which in today's territory of Bulgaria is poorly studied by archaeological excavations.

BIBLIOGRAPHY

- Брукнер и др. 1987
О. Брукнер, В. Даутова-Рушевлиан, П. Милошевич, Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније, Нови Сад, 1987.
- Генчева 2002
Е. Генчеват, Първият военен лагер в *Novae* провинция Мизия (Северна България), Sofia-Warszawa, 2002.
- Кабакчиева 1997
Г. Кабакчиева, Ранноримският военен лагер в Ескус, Археологически проучвания през 1990 г. – Годишник на Националния Археологически музей, X, 1997, 60–104.
- Кабакчиева 2000
Г. Кабакчиева, *Oescus Castra Oescensia* Ранноримският военен лагер при устието на Искър, София, 1, 2000.
- Милчева, Генчева 1991
А. Милчева, Е. Генчева, *Scamnum tribunorum* на военния лагер Нове, – Археология, 2, 1991, 24–35.
- Овчаров 1965
Д. Овчаров, Трако-римски некропол до Търговище, – Археология, 1, 1965, 34–37.
- Брукнер 1981
О. Брукнер, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981.
- Crisan 1976
J. H. Crisan, *Precizari în legătură cu cronologia cęștii dacice*, Drobeta, 1976, 34–39.
- Milceva 2000
A. Milceva, *Terra sigillata und Dunnwandige keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien)*, Sofia, 2000.
- Popilian 1976
G. Popilian, *Ceramica Romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Sultov 1985
B. Sultov, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century)*, – Terra Antiqua Balcanica, I. Sofia, 1985.
- Ursachi 1995
V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacica de la Brad*, București, 1995.
- Vulpe, Teodor 2003
R. Vulpe, S. Teodor, *Piropirodava. Asezarea geto-dacica de la Poiana*, BThr, XXXIX, București, 2003.

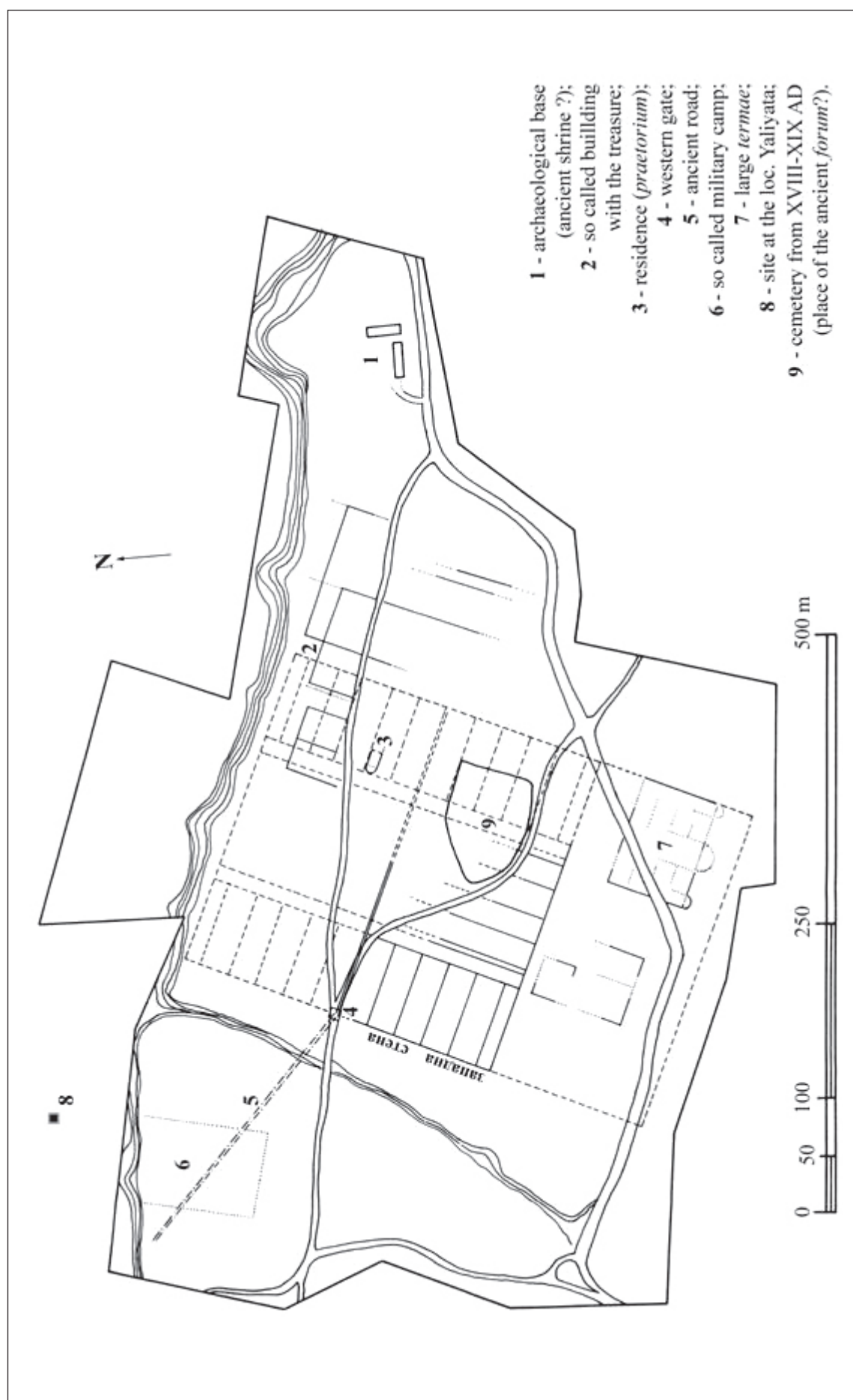

Fig. 1. Hypothetical plan of Ratiaria fortress, according to the researches of prof. Dario Giorgetti – 1987;

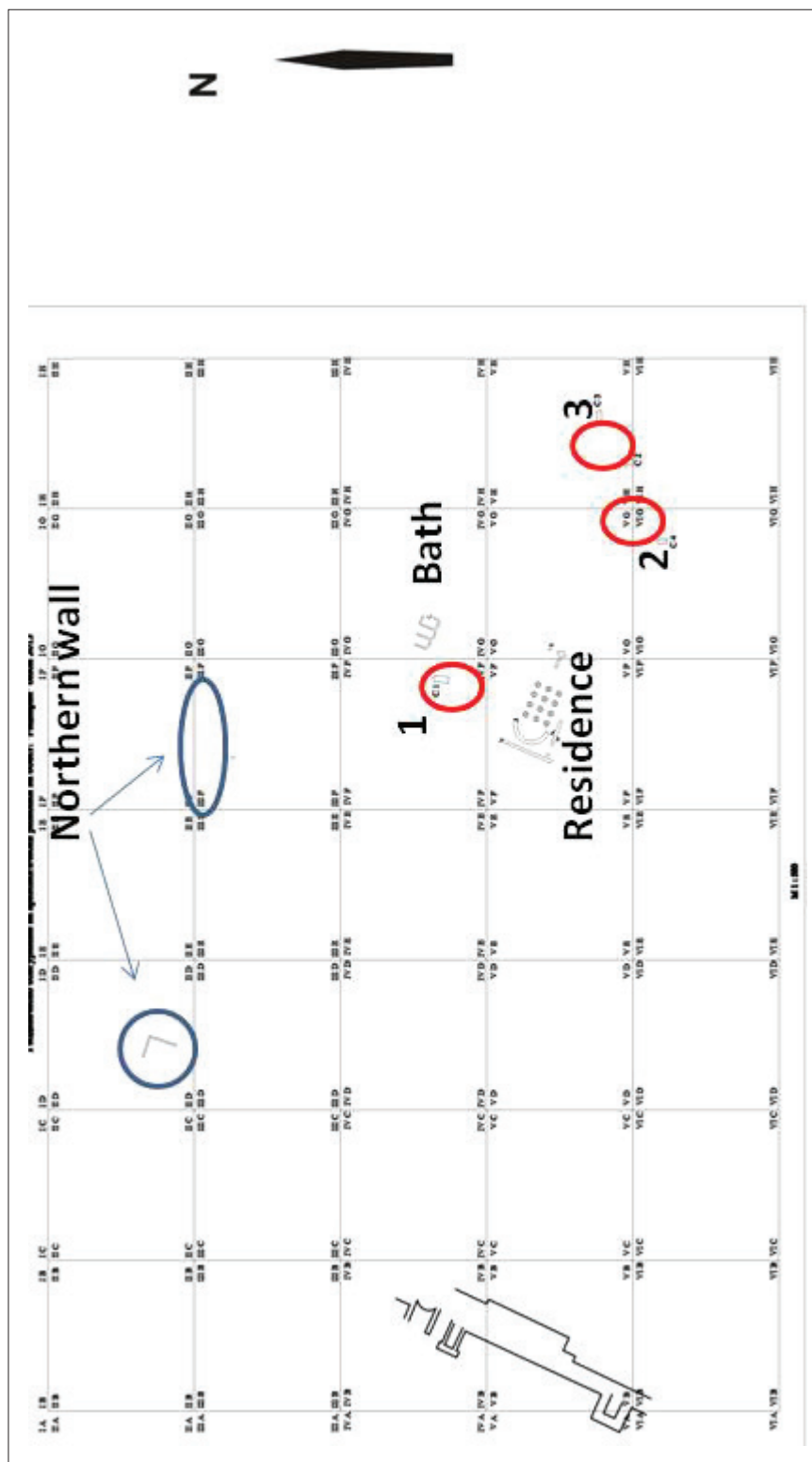

Fig. 2. The new geodetic plan and net of Ratiaria in sector of Western fortress wall and Residential building with the new founded bath complex and stratigraphic trenches (Nr. 1–3);

Fig. 3. Late roman bath, founded in 2013;

Fig. 4. Late Roman tomb from the northern necropolis in “Yalyata” – semi-cylindrical construction;

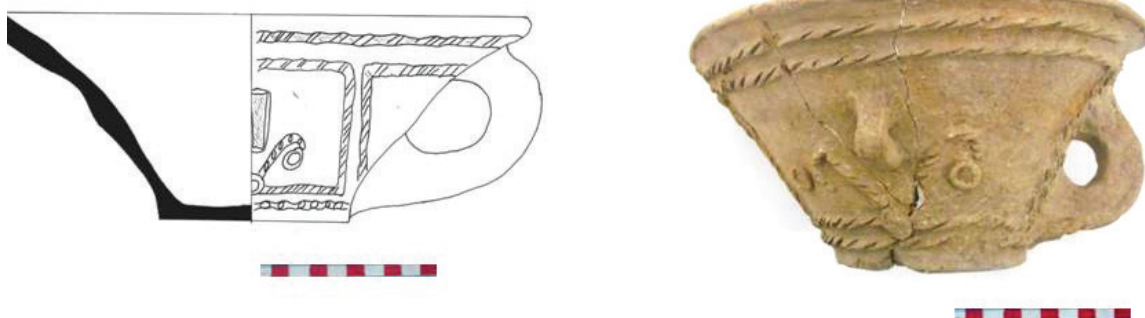

Fig. 5. Dacian cup with Inv. Nr. 50, found in the western necropolis of Ratiaria – photo and graphic reconstruction;

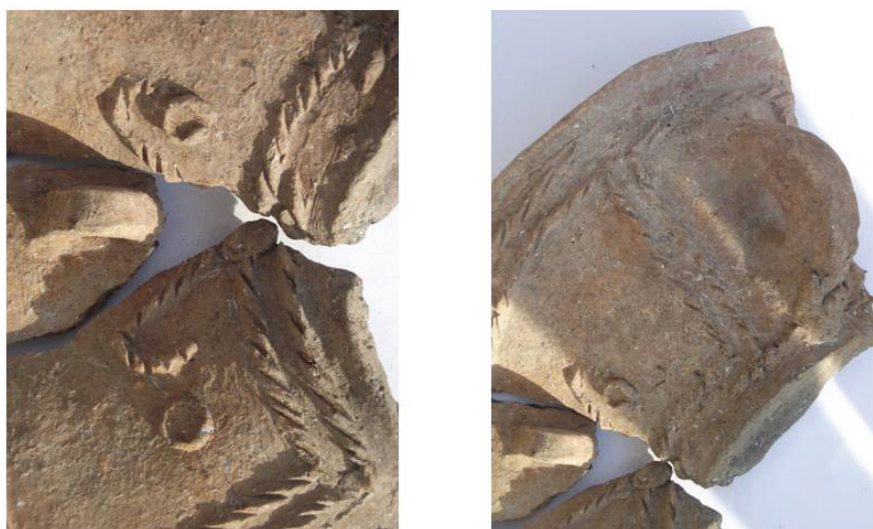

Fig. 6. Details of the relief decoration of the Dacian cup with Inv. Nr. 50;

Fig. 7. Dacian cup with Inv. Nr. 36, found in the Late Roman bath of Ratiaria by the excavations of 2013 – photo and graphic reconstruction;

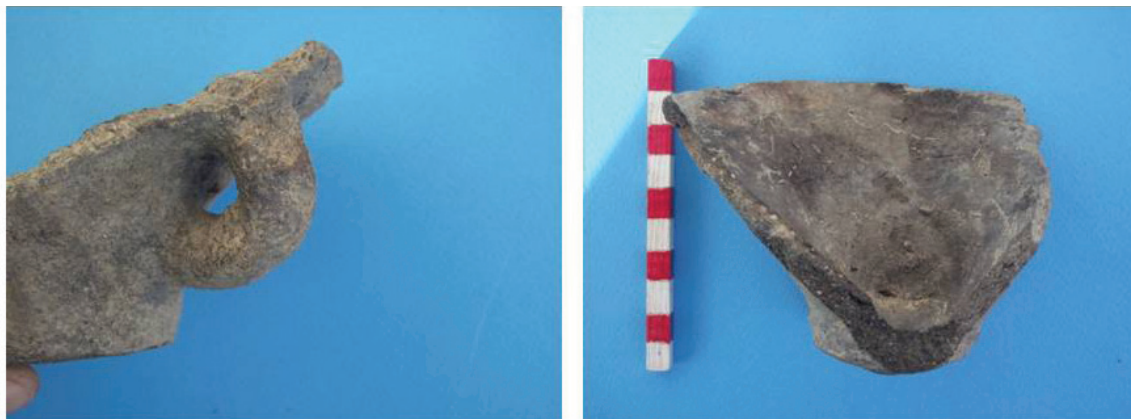

Fig. 8. Dacian cup with Inv. Nr. 43, found in the Late Roman bath of Ratiaria by the excavations of 2013 – photos;

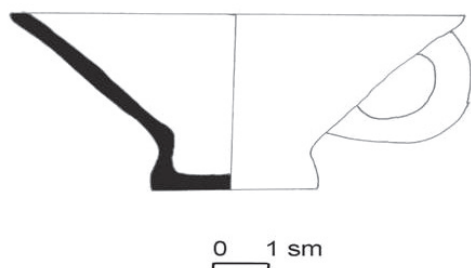

Fig. 9. Dacian cup with Inv. Nr. 43, found in the Late Roman bath of Ratiaria by the excavations of 2013 – graphic reconstruction;

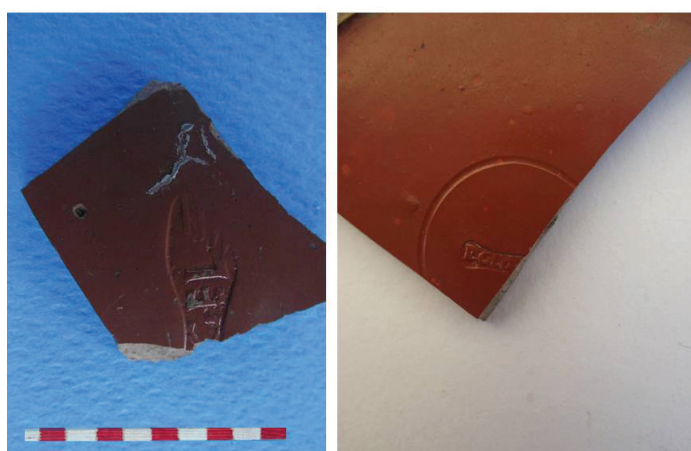

Fig. 10. Terra sigillata pieces with stamps in form of planta pedis. Production: Aretina, North Italy. Fabricants: Gellius (Stamp: **L. Gellius**) and Clodius (Stamp: **P. CLO**);

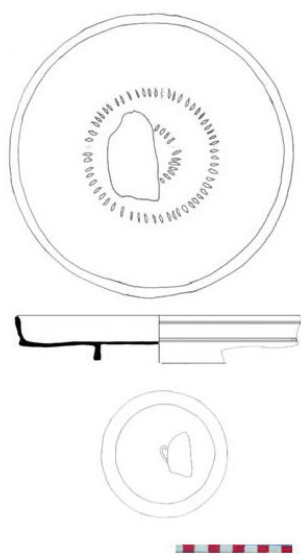

Fig. 11. Whole Terra sigillata vessel. Form of the vessel: “Dragendorf 17” (= Consp. 20). Production: Aretina, North Italy. Probably the vessel is also with Gellius’ stamp in planta pedis, but the lowest part is broken.

SĂRBĂTORI CONSACRATE LUI APOLLON LA MILET ȘI ÎN COLONIILE SALE DE LA PONTUL EUXIN

Remus M. Feraru*

Mots clés: fêtes, culte, épiclèse, Apollon, Milet, colonies pontiques, Pont-Euxin
Cuvinte cheie: sărbători, cult, epicleză, Apollon, Milet, colonii pontice, Pontul Euxin

Fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans ses colonies du Pont-Euxin (Résumé)

Les fêtes organisées dans les cités grecques se trouvaient, en général, en étroite liaison avec la pratique des différents cultes religieux. Les fêtes publiques étaient autant d'occasions d'honorer les divinités vénérées dans telle ou telle cité. Les fêtes consacrées aux divinités vénérées dans les cités grecques représentaient des repères fondamentaux pour l'organisation de leurs calendriers. Les fêtes consacrées à Apollon sont relativement bien attestées tant à Milet que dans ses colonies du Pont-Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia du Pont, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanaïs).

L'objet de notre étude est de faire une recherche comparative concernant les fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans les cités pontiques d'origine milésienne. Notre démarche est fondée sur la prémisse que les colonies pontiques milésiennes avaient adopté les cultes et le calendrier de leur métropole, Milet.

Apollon occupe une place centrale dans le panthéon des cités pontiques milésiennes, tout comme dans leur métropole, Milet, ce qui est confirmé par la multitude d'épiclèses du dieu: Ἰητρός, Ἐβδόμειος, Νεομήνιος, Θαργήλιος, Δελφίνιος, Μεταγείνιος, Βοηδρόμιος.

Dès le début du VIIIe siècle av. J.-C., la relation entre les noms des fêtes grecques et les dénominations des mois du calendrier est bien évidente. À l'origine, les Grecs dénommaient les mois du calendrier selon les fêtes principales; chaque mois portait un nom dérivé du nom de la fête homonyme ou de l'épiclèse du dieu vénéré à cette occasion. Les rituels et les cérémonies festifs étaient accomplis pendant les jours du mois consacrés à chaque divinité importante, jours fixés par des lois et des réglementations sacrées. Par exemple, le mois Θαργηλιών signifie „le mois de la fête Θαργήλια”, consacrée à Apollon Θαργήλιος.

Apollon *Iētros* (*Guérisseur, Médecin*) était la principale divinité vénérée exclusivement dans les colonies milésiennes situées sur les côtes de l'ouest et du nord de la Mer Noire. En échange, les inscriptions n'attestent pas le culte d'Apollon *Iētros* à Milet. D'après Ju. G. Vinogradov, la vénération d'Apollon *Iētros* aurait été prescrite aux colons venus de Milet par l'oracle de Didymes. L'importance du culte d'Apollon *Iētros* dans le cadre de la vie religieuse d'Histria réside dans le fait que son prêtre était l'éponyme de la cité. Aristagoras fils d'Apatourios avait organisé très probablement des fêtes publiques et des processions en l'honneur d'Apollon *Iētros* et d'autres divinités vénérées par les Histriens dans la cité.

Apollon *Delphinios* était la divinité principale de Milet, vénérée dans son temple, le *Delphinion*. Son culte était l'apanage de l'association des *Molpoi* dont le président, l'asymnète, exerçait la charge éponyme. Le culte d'Apollon *Delphinios* est attesté pour des colonies pontiques milésiennes de la côte septentrionale du Pont-Euxin.

Le mois *Tauréon* occupe une place importante dans le cycle festif d'Apollon *Delphinios*, à Milet. Pendant le mois de *Tauréon* (avril / mai) à Milet étaient célébrés les *Hebdomaia* (ἑβδομαία) consacrés à Apollon *Hebdomeios*. À Olbia, Apollon Νεομήνιος («du premier jour du mois») était honoré par l'association des *Néoméniastes* qui célébraient l'anniversaire du dieu le premier jour de chaque mois. Le décret histrien en l'honneur d'Aba, fille de d'Hekataios indique qu'à Histria était célébré le premier jour du chaque mois (νεομηνία) consacré à Apollon. Pendant le mois de *Thargéliôn* (qui correspondrait aux mois de mai / juin), à Milet et dans ses colonies pontiques, étaient célébrés les *Thargélies* (Θαργήλια) consacrés à Apollon *Thargēlios*. Les *Métageitnia* étaient consacrées à Apollon *Métageitnios* («le protecteur d'alliance et d'union entre les voisins»). La fête des *Métageitnia* est attestée dans le règlement de culte des *Molpes* de Milet. L'existence des *Métageitnia* à Olbia est suggérée par celle du mois de *Métageitniôn*, attesté directement dans la colonie de la rive du Boug. Le mois de *Boédromion* (septembre / octobre) attesté directement à Olbia et Odessos, peut être mis en relation avec la traditionnelle fête ionienne des Boédromies (Βοηδρόμια). Les

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan,
nr. 4; e-mail: remusferaru@yahoo.fr

Boédromies sont les fêtes de la solidarité des armes et du secours militaire. L'existence des *Pyanepsies* (Πυανέψια) aux colonies pontiques milésiennes est suggérée par celle du mois *Pyanépsiôn* (octobre / novembre). Les cités milésiennes du Pont Euxin ont adopté le cycle de fêtes établi par la tradition milésienne, donnant sans doute la primauté au culte d'Apollon qui était par excellence le patron des fondations pontiques de Milet. Les sources épigraphiques prouvent que le culte d'Apollon a joué un rôle particulièrement important dans l'établissement du calendrier de Milet et de ses colonies pontiques.

Sărbătorile organizate în cetățile grecești se aflau, în general, într-o strânsă legătură cu practica diferitelor culte religioase. Sărbătorile publice erau prilejuri de a cinsti divinitățile venerate în cetate. În religia greacă, funcția sărbătorii era aceea de a celebra sau a comemora un eveniment sau un personaj mitologic. Sărbătorile consacrate divinităților adorate în cetățile grecești reprezentau repere fundamentale pentru organizarea calendarelor acestora. Numele lunilor calendarului grec derivă, cu câteva excepții, de la denumirile sărbătorilor religioase omonime. Momentul și locul de desfășurare al ritualurilor și ceremoniilor asociate diferitelor sărbători erau fixate în prealabil prin legi și regulamente sacre¹.

Sărbătorile consacrate lui Apollon dețineau o pondere sporită atât în calendarul Miletului, cât și în calendarele coloniilor sale de la Pontul Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanais). Acest fapt se explică prin poziția centrală pe care o ocupă Apollon în panteonul Miletului și în cel al ctitoriilor pontice milesiene. Studiul nostru are ca obiect cercetarea comparativă a sărbătorilor închinat lui Apollon la Milet și în cetățile pontice de origine milesiană. Demersul nostru se bazează pe premisa că cetățile pontice milesiene au adoptat cultele și calendarul din metropola lor Milet.

Cultul lui Apollon este preponderent în cetățile grecești de la Pontul Euxin, atât în coloniile milesiene, cât și în cele megariene. Apollon ocupă un loc central în panteonul coloniilor pontice milesiene, precum și în cel al metropolei acestora; acest fapt este confirmat, printre altele, de multitudinea epiclezelor cu care zeul era invocat: Ἰητρός, Ἐβδόμειος, Νεομήνιος, Θαργῆλιος, Δελφίνιος, Μεταγείτνιος, Βοηδρόμιος. Precizăm că în cercetarea de față ne vom concentra atenția doar asupra epiclezelor lui Apollon care au legătură cu sărbătorile celebrate în cinstea zeului la Milet și în cetățile pontice de origine milesiană.

1. Metodologia cercetării

Încă de la începutul secolului al VIII-lea î.Hr., relația între numele sărbătorilor grecești și cele ale

lunilor calendarului este evidentă. La origine, grecii denumeau lunile calendarului după sărbătorile principale; fiecare lună purta un nume derivat de la numele sărbătorii omonime sau de la epicleza zeului cinstit cu acel prilej². Ritualurile și ceremoniile festive erau îndeplinite în zilele lunii consacrate fiecărei divinități importante, zile fixate prin legi și regulamente sacre. De exemplu, luna Θαργῆλιών semnifică „luna sărbătorii Θαργῆλια” consacrată lui Apollon Θαργῆλιος; Μεταγείτνιων desemnează „luna sărbătorii Μεταγείτνια” închinată lui Apollon Μεταγείτνιος. Așadar, existența diferitelor sărbători grecești poate fi dedusă – acolo unde acestea nu sunt atestate direct de către documentele epigrafice – pornind de la numele lunilor omonime, în cazul în care acestea din urmă sunt menționate în inscripții. La rândul lor, epiclezele divinităților – formate pe numele sărbătorilor omonime – constituie un indiciu după care se poate deduce existența sărbătorilor care le erau închinat respectivelor zeități³. De exemplu, epicleza Θαργῆλιος îl desemnează pe Apollon cinstit cu ocazia sărbătorii Θαργῆλια.

2. Cultul lui Apollon Ietros la Milet și în ctitoriile sale pontice

Apollon Ἰητρός („Tămăduitorul”) era principala divinitate venerată exclusiv în coloniile milesiene situate pe țărmul vestic și pe cel nordic al Pontului Euxin. Inscripțiile, izvoarele literare și monedele atestă răspândirea cultului său la Apollonia Pontica, Histria, Tyras, Olbia, Pantikapaion, Hermonassa și Phanagoreia⁴. Existența cultului lui Apollon *Ietros* la Gorgippia și Sinope poate fi dedusă pe baza atestării epigrafice a antroponimelor teoforice derivate de la epicleza zeului Ἰητρός / Ἰατρός⁵.

² Casevitz, 1991, 110–112.

³ Casevitz, 1991, p. 111–112.

⁴ Chieikova 2008, 16–24; 25, 28; Ehrhardt 1989, 115–122; Ehrhardt 1983, I, 136–141, 144; IGDOP, 111.

⁵ CIRB 1148, r. 2: Ἰατρ[οκλῆς — —] (Gorgippia, aprox. 150–200 d. Hr.); IGDOP 1, 5–6: „Ἰητροκλεῖ τῷ Ἐκαταίῳ Σινωπῆι ...” (Olbia, 475–450 î.Hr.). Ἰητρός este forma ioniană a epiclezei lui Apollon; un graffito descoperit la Histria, datat în al treilea sfert al secolului al VI-lea î.Hr., atestă numele teoforic Ἰητροδωρος (SEG XLVI, nr. 889, r. 1: Ἰητροδωρο-); acest nume trimite în mod clar la epicleza

¹ Ferrari 2003, 742 (s.v. *sărbătoare*).

În schimb, cultul lui Apollon *Ietros* nu este atestat din punct de vedere epigrafic în metropola Milet și nici în Asia Mică⁶. Totuși, numele teoforice cu tema în Ἰητρ- /Ἰατρ- – de tipul Ἰατροκλῆς, Ἰητροφάντης, Ἰάτρων – răspândite mai ales în Ionia și Caria, pledează pentru originea ioniană a epiclezei Ἰητρός /Ἰατρός; aceste nume sunt frecvent atestate mai ales în regiunea Miletului⁷. În afară de asta, versurile 1207 și 1377 ale poemului *Alexandra* care îi aparține lui Lycophron – unde este vorba despre χρησιμοὶ Ἰατροῦ (*oracolele lui Iatros*) într-un context care se referă la sanctuarul de la Didyma⁸ – evocă în mod evident vechea divinitate oraculară a milesienilor⁹. Așadar se poate afirma cu certitudine că, cultul lui Apollon *Ietros* era originar din Didyma – situată la aproximativ 17 km de Milet – de unde a fost importat de către coloniile pontice milesiene, deși în acestea din urmă nu există nicio urmă sigură care privește aspectul său oracular¹⁰. În opinia lui Ju. G. Vinogradov, venerarea lui Apollon *Ietros* le-ar fi fost prescrisă coloniștilor milesieni de oracolul

Ἰητρός a lui Apollon. Potrivit editorului inscripției, avem de-a face cu cel mai vechi antroponim în Ἰητρο- /Ἰατρο- atestat până acum în coloniile pontice milesiene, A. Johnston 1995–1996, 99–101. Numele teoforice în Ἰητρο- /Ἰατρο- atestă în mod indirect cultul lui Apollon *Ietros* la Olbia (IGDOP 101, r. 3, 167–168: Ἰητρόδωρος, secolul al V-lea î.Hr.) și Pantikapaion (CIRB 77, r. 12: Ἰατρ[οκλῆς], 173–211 d. Hr.), în acest sens, vezi și Dana-Dana 2009, 238. Forma atică a epiclezei lui Apollon, Ἰατρός, apare cel mai devreme într-un graffito de la Olbia datat în secolul al V-lea î.Hr. (IGDOP 99, 161); aceeași epicleză apare în inscripțiile de la Histria (ISM I, 1, r. 7; 33, r. 4) și Tyras, cât și pe monedele de la Apollonia Pontica, toate dateate în secolele al III-lea și al II-lea î.Hr., vezi, Chiekova 2008, 24, nota 37 și p. 25.

⁶ Chiekova 2008, 32; doar poetul elenistic Lycophron menționează epicleza Ἰατρός atribuită lui Apollon venerat în insula Lepisia situată în *chora* milesiană și în Myus, o mică așezare ioniană aflată în vecinătatea Miletului: χρησιμοὶ Ἰατροῦ Λεψίου Τερμινθέως, Lycophron, *Alexandra*, v. 1207, *apud* Chiekova 2008, p. 34, nota 83; vezi și Ehrhardt 1983, 133.

⁷ Ehrhardt 1983, I, 144; II, 440, nota 546; Ehrhardt 1989, 116, nota 14.

⁸ Versul 1207 menționează χρησιμοὶ Ἰατροῦ Λεψίου Τερμινθέως. Cuvântul Λέψιος este etnicul insulei Lepisia situată în teritoriul rural (χώρα) al Miletului. Epicleza Τερμινθέως îl desemnează pe Apollon venerat la Myus, o altă așezare ioniană situată în vecinătatea Miletului. În opinia lui N. Ehrhardt, *Iatros*, ca echivalent al lui Apollon, era o divinitate a panteonului milesian, caracterizată de către poetul Lycophron prin epiclezele pe care le purta în sanctuarele sale de la Lepsia și Myus, situate în imediata vecinătate a Miletului, vezi Ehrhardt 1989, 117 și nota 25. De asemenea, Apollon *Iatros* este menționat de către Aristofan, (*Păsările*, v. 584), însă fără nicio aluzie la Milet.

⁹ Ehrhardt 1989, 115–122; Chiekova 2008, 34.

¹⁰ IGDOP, 112.

de la Didyma¹¹; s-a emis chiar și ipoteza unei colonizări a bazinului Pontului Euxin sub patronajul zeului în urma unei porunci speciale transmisă tuturor coloniștilor milesieni de oracolul de la Didyma¹².

Apollon era venerat în coloniile pontice milesiene în ipostaza de *Ietros* (*Tămăduitorul / Medicul*). Un pasaj din Strabon clarifică sensul epitetului *Ietros*; istoricul afirmă că „milesienii și delienii îl numeau pe Apollon, Οὔλιος, și anume destinat a fi *vindecător* și salvator (οἶον ὑγιαστικὸν καὶ παιωνικόν); căci οὔλειν înseamnă ὑγιαίνειν”¹³. Strabon apropie cuvântul οὔλιος de verbul οὔλειν pe care îl consideră sinonimul lui ὑγιαίνειν („a fi sănătos, a se vindeca”)¹⁴; el îi atribuie lui οὔλιος sensul de *vindecător* prin apropiere etimologică de verbul οὔλειν (*a fi sănătos*) și vede în Apollon *Oulios* un zeu *tămăduitor*¹⁵. Același cuvânt, οὔλιος, este întâlnit la Homer, având la origine sensul de *funest, care ucide*¹⁶. Potrivit tradițiilor lexicografilor, vechii greci îl considerau pe Apollon *Oulios* un zeu vindecător, apropiind prin antifrază epitetul Οὔλιος de adjectivele homerice οὔλος și οὔλιος, care au sensul de *funest, care ucide*¹⁷. Această dublă natură a lui Apollon *Oulios* – în același timp, *funest* și *tămăduitor* – se regăsește la Apollon *Ietros* care întruchipează pe zeul care tămăduiește ucigând răul¹⁸.

Izvoarele literare, documentele epigrafice și numismatice ilustrează în mod satisfăcător atributele caracteristice lui Apollon *Ietros*, și anume arcul, săgețile și ramura de laur¹⁹; laurul consacrat prin excelență lui Apollon deține, printre altele, proprietăți purificatoare și apotropaice care

¹¹ Vinogradov-Kryjiski 1995, 109–110; vezi și Vinogradov 1987, 24.

¹² Ehrhardt 1983, I, 145; Chiekova 2008, 35–36.

¹³ Strabon, XIV, 1, 6: „Οὔλιον δ’ Ἀπόλλωνα καλοῦσιν τινα καὶ Μιλήσιοι καὶ Δήλιοι, οἶον ὑγιαστικὸν καὶ παιωνικόν· τὸ γὰρ οὔλειν ὑγιαίνειν”.

¹⁴ Verbul οὔλειν fusese creat probabil de către gramaticieni pornind de la forma de imperativ homerică οὔλε, Chantraine 1974, (III), 794 (s.v. ὄλος); vezi și *LSJ*, 1271 (s.v. οὔλω – *to be whole or sound*).

¹⁵ La ideea de vindecare trimit formele homerice οὔλη (*cicatrice*) și οὔλω / οὔλομαι (*a cicatriza*), care fac parte din aceeași familie de cuvinte ca și οὔλιος (*vindecător*), *LSJ*, 1270 (s.v. οὔλη; οὔλω / οὔλομαι).

¹⁶ *LSJ*, 1270 (s.v. οὔλιος, οὔλος); Chantraine 1974, (III), 837, (s.v. οὔλος 3); vezi și Chiekova 2008, 36, nota 91.

¹⁷ Masson 1988, 173; în acest sens, vezi și o notă din Suda, s.v. Οὔλιος· ὁ Ἀπόλλων· ἱατρός γὰρ ἦν, σημαίνει δὲ καὶ ὀλέθριος, *apud* Chiekova 2008, 36, nota 91.

¹⁸ Detienne 2009, 206–208; 228–229; Ferrari 2003, 84, 86; Chiekova 2008, 36.

¹⁹ Chiekova 2008, 23–24; 27–32.

fac din această plantă un atribut firesc al zeului tămăduitor²⁰.

Cele mai vechi atestări ale cultului lui Apollon *Ietros* provin din actuala insulă Berezan (numită în antichitate *Borysthenes*), unde se stabiliseră primii coloniști milesieni; de asemenea, zeul fusese venerat la Olbia, încă de la întemeierea acestei colonii. Epicleza *Ietros* apare în *graffiti* cu caracter votiv încă din prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr.²¹. Un sanctuar a cărei construcție urcă în prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr. i-a fost consacrat lui Apollon *Ietros* în *temenos*-ul occidental de la Olbia²²; acest sanctuar este menționat sub numele de Ἰητρόων într-un graffito gravat pe o țigla, datată în ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr.²³.

O inscripție descoperită la Berezan, care datează din ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr., evidențiază relația privilegiată între Apollon *Ietros* și așezarea de la Borysthenes (numele antic al Berezanului); în această inscripție, zeul este desemnat drept „stăpânul insulei Borysthenes”²⁴ care se identifică cu propria sa reședință²⁵.

Într-o altă inscripție descoperită la Berezan, datând din ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr., Apollon *Ietros* poartă și epitetul τοξοφόρος: „[...] τοξοφόρος, φίλι(ο)ς δωρη(ι) δυνάμ(ι) ἱητῆ(ρ) ος [...]”²⁶. În opinia cercetătoarei Dobrinka Chiekova, τοξοφόρος relevă atributele specifice ale lui Apollon *Tămăduitorul*, și anume arcul și săgețile. În sprijinul ipotezei sale, Chiekova invocă reprezentările lui Apollon de pe emisiunile monetare provenind din coloniile pontice milesiene (Olbia, Histria, Apollonia Pontica și Sinope); pe aceste monede, zeul este reprezentat ținând în mâini arcul și săgeata²⁷.

Epitetul τοξοφόρος a fost asociat cu monedele-săgeți descoperite în împrejurimile cetăților grecești situate pe țărmurile vestic și nordic ale Pontului Euxin (Apollonia Pontica, Histria, Tomis, Odessos, Tyras), precum și la Kerkinitis și în Bosporul Cimmerian. Pornind de la această asociere, monedele-săgeți au fost puse în relație cu cultul lui Apollon *Ietros*; ele reprezintă *primul semn*

monetar al coloniilor milesiene situate pe țărmurile vestic și nord-vestic ale Pontului Euxin; totodată, confecționarea și răspândirea lor se justifică din punct de vedere ideologic prin practicarea cultului comun a lui Apollon *Ietros* de către cetățile pontice de origine milesiană. Emiterea monedelor-săgeți marchează preeminența lui Apollon *Ietros* în funcția sa de arcaș-protector²⁸.

Apollon *Ietros* ocupa un loc central în panteonul Histriei. Inscripțiile histriene menționează templul lui Apollon *Ietros*²⁹, deși acesta nu a fost încă identificat pe teren. Decretele publice erau expuse atât în sanctuarul lui Apollon *Ietros*, cât și în *agora* cetății, ceea ce confirmă preeminența zeului în cadrul comunității civice histriene³⁰. O dedicație de la Olbia gravată pe soclul unei statui care datează din prima jumătate a secolului al V-lea î.Hr. confirmă vechimea cultului lui Apollon *Tămăduitorul* la Histria; zeul este desemnat aici ca Ἰστρο μεδέων, „stăpânul *Istros*-ului”, ceea ce nu se poate referi la fluviul Istros, ci la cetatea omonimă³¹.

Începând din secolul al III-lea î.Hr., emisiunile monetare și inscripțiile documentează cultul lui Apollon *Ietros* la Apollonia Pontica. Totuși, pe baza analogiilor cu situația de la Olbia și Histria, unde cultul său este atestat încă din epocile arhaică și respectiv clasică, cercetătorii admit că Apollon *Tămăduitorul* fusese venerat și la Apollonia încă de la întemeierea coloniei³². Un decret descoperit la Apollonia, care datează din prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr., îl cinstește pe Hegesagoras fiul lui Monimos; acesta fusese trimis de către cetatea Histria pentru a ajuta Apollonia Pontica în războiul pe care ea îl purta împotriva vecinei sale Mesambria. Decretul stipulează înălțarea unei statui în cinstea lui Hegesagoras care urma să fie expusă în sanctuarul lui Apollon *Ietros*³³.

²⁸ Chiekova 2008, 28–30.

²⁹ ISM I, 6, r. 3; 18, r. 21.

³⁰ ISM I, 34, r. 3–5: „... καὶ ἀναθεῖ[ναι] ἓνα μὲν ἐν τῷ ἱερῷ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ, [ἐν ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ] παρὰ τὸν βωμόν] τοῦ Ἀπόλλωνος ἔ[να δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ “.

³¹ IOSPE I², 164: „Ξάνθος Πό[σιος] / Ἀπόλλωνι Ἰητ[ρῶ] / Ἰστρο μεδέοντ[ι] / Ὀλβιοπολίτης” („Xanthos, fiul lui Posis, Olbiopolitul, în cinstea lui Apollon *Ietros*, stăpânul *Istros*-ului”); vezi și Rusjaeva-Vinogradov 2000, 229–234; statuia pe care fusese gravată dedicația prezentată mai sus era destinată sanctuarului lui Apollon *Ietros* de la Histria, însă ea rămăsese la Olbia dintr-un motiv necunoscut, IGDOP 58, 109–110.

³² Chiekova 2008, 22–23.

³³ IGB I² 388 bis = ISM I, 64, rr. 34–39: „[...] στεφανῶσαι δὲ καὶ Ἥγησαγόραν Μονίμου χρυσῷ στεφάνῳ[ι] / ἐν τοῖς Διονυσίοις καὶ εἰκόνι χαλκῇ ἐν ὅπλοις ἐπ’ ἐμ[β]όλου καὶ ἀναθεῖναι τὴν εἰκόνα εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ καὶ γράψαι τὸ ψήφισμα εἰς τὴν βά[σιλιν] [...]”.

²⁰ Chiekova 2008, 36–37.

²¹ IGDOP 54, 55, 56, 107–109.

²² Rusjaeva 1999, 76.

²³ IGDOP 59, 110–111; vezi și Detienne 2009, 229.

²⁴ IGDOP 90, 142–143: „[Βορυσ]θένης [μεδέων] Ἰητρός”; cf. IGDOP 57, p. 109: „[Ἀ]πόλλωνι Ἰητρώι Βορυσθένης[ος μεδέοντι]” (Olbia, a doua jumătate a secolului al VI-lea î.Hr.).

²⁵ Trippé 2010, 27.

²⁶ IGDOP 93, 146–147: „[...] arcașul prieten, dar pentru puterea medicului [...]”.

²⁷ Chiekova 2008, 27–28.

O altă inscripție datată în secolul I sau al II-lea d. Hr. ne informează că un oarecare Metokos a restaurat un turn și o poartă – după dezastrul suferit de Apollonia – pe care le-a consacrat lui Apollon *Ietros*³⁴. Așadar, inscripțiile descoperite la Apollonia Pontica relevă rolul lui Apollon *Ietros* de *apărător și protector al cetății*.

Așadar, în coloniile pontice milesiene, „epicleza Ἰητρος exprimă strânsa asociere a lui Apollon cu arta vindecării, care constituie o trăsătură specifică a religiei apollonice”; este posibil ca primii coloniști milesieni, sosiți pe țărmurile Pontului Euxin, să-l fi venerat pe Apollon *Tămăduitorul* datorită spaimei resimțite față de unele boli necunoscute³⁵. Dubla natură a lui Apollon – „tămăduitor” și „funest” – este exprimată în coloniile pontice milesiene prin atributul său de arcaș: „zeul vindecă, alungând răul”³⁶. Pe de altă parte, Apollon *Ietros* era *protectorul comunității civice*. El reunea funcțiile de divinitate fondatoare și poliadă, precum o dovedește poziția sa centrală în panteoanele Olbiei (până la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr.) Histriei și Apolloniei Pontica.

3. Sacerdoțiul lui Apollon Ietros și celebrarea zeului în coloniile pontice milesiene

Vechimea cultului lui Apollon *Ietros* și caracterul său aristocratic nu pot fi puse la îndoială. El se prezintă ca un cult tipic de clan aristocratic. Această situație se întâlnește la Histria, unde, cel puțin în secolul al IV-lea î.Hr., demnitatea de preot al lui Apollon *Ietros* fusese monopolizată de către membrii unei vechi familii aristocratice histriene³⁷; acest fapt pledează în favoarea existenței unei veritabile familii sacerdotale la Histria în această epocă³⁸.

Importanța cultului lui Apollon *Ietros* în cadrul vieții religioase a Histriei reiese și din faptul că preotul său deținea eponimatul în cetate³⁹. Decretul promulgat în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apatourios – datat către mijlocul secolului I î.Hr. – ne informează că destinatarul său deținuse de trei ori eponimatul la Histria, în calitatea sa de preot al lui Apollon *Ietros*. Aristagoras dăduse dovadă de pietate față de zei, organizând, foarte probabil, sărbători publice și procesiuni în cinstea lui Apollon

Ietros și a celorlalte divinități venerat de către histrieni: „ (...) și remarcându-se prin pietate față de zei, cum i se cădea, în primul rând i-a cinstit pe zei ... apoi, fiind solicitat, el a acceptat cununa preotului-eponim al cetății, cea a lui Apollon, și a cinstit zeii și cetatea cu sărbători publice și procesiuni vrednice de cele sfinte (...)”⁴⁰.

4. Cultul lui Apollon Delphinios la Milet și în ctitoriile sale pontice

Apollon Δελφίνιος („Delfinul”) era principala divinitate a Miletului⁴¹; zeul era venerat în sanctuarul său *Delphinion*. Încă din epoca arhaică, cultul lui Apollon *Delphinios* era administrat de către asociația culturală a *molpoi*-lor milesieni a cărei președinte – *aisymnetul* – exercita funcția de eponim al cetății⁴². *Molpoii* formau o asociație atât cu caracter religios, cât și politic. În afară de administrarea cultului lui Apollon *Delphinios*, asociația *molpoilor* exercita o autoritate extinsă în domeniul justiției, și în relațiile cu alte cetăți; de asemenea, *molpoii* se implicau în soluționarea diferitelor probleme legate de aspectele importante ale vieții cetății și ale cetățenilor săi⁴³.

Cultul lui Apollon *Delphinios* a fost importat din metropolă de către coloniile pontice milesiene; el este atestat epigrafic la Berezan⁴⁴, Olbia⁴⁵, Hermonassa⁴⁶ și Odessos⁴⁷. Prezența lui Apollon *Delphinios* poate fi presupusă la Histria, Apollonia Pontica și Sinope; cel puțin asta indică reprezentarea delfinului – simbolul zeului – pe monedele

⁴⁰ ISM I, 54, r. 18–24: „ (...) καὶ προαγόμενος εἰς τὸ θεοσεβεῖν ὡς ἔπρεπεν αὐτῷ πρῶτον μὲν ἐτείμησεν τοὺς θεοὺς ... εἶτα παραγεν[ηθε]ῖς ἐπάγγελτος καὶ τὸν ἐπώνυμον τῆς πόλεως / Ἀπόλλωνος ἀναδεξάμενος στέφανον, πανηγύρεσι πανδήμοις καὶ πομπαῖς / [ἐ]ροπρεπέσιν... τοὺς θεοὺς καὶ τὴν πόλιν ἐτείμη[η]/σεν (...)”.

⁴¹ Milet I.3, nr. 31 a, r. 10–12, 162–165 = LSAM, nr. 41, r. 10–12, 113–114 = Milet VI.1, nr. 31 a, 168–169: „[...] ἐορτὴ κηρύσσεται Ἀπόλλωνος Δελφιν/ίο” (secolul al VI-lea î.Hr.); Milet I.3, nr. 133, rr. 10–11, 15, 23–24, 278–279 = LSAM, nr. 50, 130–131 (450–449 î.Hr.).

⁴² Milet I.3, nr. 133, rr. 8–13, 40–42, 278–279 = LSAM, nr. 50, 130, 132; vezi și Herda 2008, 17; Ehrhardt 1983, 130; Graf 1979, 3, 7.

⁴³ Ehrhardt 1983, 202; Detienne 2009, 127–128.

⁴⁴ Într-o inscripție descoperită la Berezan, care datează din al treilea sfert al secolului al VI-lea î.Hr., Apollon este numit Δελφίς φρόνιμος („înțeleptul delfin”), IGDP 93, 147, r. 5; vezi și IGDP 60, 113 (Berezan, 550–525 î.Hr.).

⁴⁵ IGDP 61, 62, 64 (Olbia, 500 î.Hr.); IGDP 63, 65, 113–116 (Olbia, secolul al VI-lea î.Hr.); IGDP 99, 161 (Olbia, în jur de 450 î.Hr.).

⁴⁶ CIRB 1038 (secolul al IV-lea î.Hr.).

⁴⁷ Chiekova, 2008, 38, nota 98; după D. Chiekova, inscripția votivă închinată lui Apollon *Delphinios* datează din secolele IV / III î.Hr..

³⁴ IGB I² 400: „Μήτοκος Ταρόλου φύσι δὲ / Δέκμου κτίσας τὴν πόλιν / μετὰ τὴν ἔκπτωσιν καὶ ἐπισκευάσας (sic) τὸ τρίπυλον / καὶ τὴν βάρην Ἀπόλλωνι Ἰητρ[ῶ]”; vezi și Gočeva 1998, 229, (consultat în 09.12.2016).

³⁵ Chiekova 2008, p. 37.

³⁶ Chiekova 2008, 36.

³⁷ ISM I, 144; 169; 170; 236; vezi și Alexandrescu-Vianu 1989, 1–5.

³⁸ Chiekova 2008, 17–19; Avram *et alii* 2008, 108–109.

³⁹ ISM I, 1; 54; 63.

descoperite în cele trei cetăți pontice milesiene⁴⁸. Existența cultului lui Apollon *Delphinios* la Nymphaion, Pantikapaion și Kepoi poate fi dedusă pe baza atestării epigrafice a antroponimelor teoforice derivate de la cuvântul *molpoi*⁴⁹, denumire acordată membrilor asociației religioase care se îngrijea de cultul zeului; de asemenea numele teoforic *Delphinios*, derivat de la epicleza omonimă a zeului, care apare într-o inscripție de la Gorgippia⁵⁰, constituie o altă dovadă indirectă a venerării lui Apollon *Delphinios* în această cetate nord-pontică.

Inscripțiile descoperite la Olbia ne furnizează cele mai multe informații despre Apollon *Delphinios*; cultul său fusese introdus în cetatea de pe malul Bugului în al treilea sfert al secolului al VI-lea î.Hr.. Apollon *Delphinios* se va impune în detrimentul lui Apollon *Ietros*, devenind principala divinitate poliadă a Olbiei. Apollon *Delphinios* fusese inclus în panteonul olbian la inițiativa *Molpoi*-lor din Milet⁵¹, odată cu sosirea unui nou val de coloniști milesieni la Olbia⁵². Prioritatea acestui zeu a fost marcată prin emiterea de monede în formă de delfin⁵³ care au înlocuit treptat monedele-săgeți asociate cultului lui Apollon *Ietros*⁵⁴. Noii coloniști sosiți la Olbia i-au consacrat un sanctuar lui Apollon *Delphinios*, situat la est de cel al lui Apollon *Ietros*; această nouă zonă sacră va deveni ulterior *temenos*-ul central al cetății⁵⁵. În plus, cultul lui Apollon *Delphinios* era apanajul asociației *molpoi*-lor olbieni, care fusese importată, foarte probabil, din metropola Milet; membrii acestei asociații îi dedică trei inscripții votive lui Apollon *Delphinios*, dintre care cea mai veche datează de la mijlocul secolului al V-lea î.Hr.⁵⁶. Președintele asociației *molpoi*-lor olbieni,

aisymnetul, era preotul lui Apollon și totodată, magistratul eponim al cetății⁵⁷.

Epicleza *Delphinios* – a cărei etimologie și semnificație n-au fost determinate – ar putea exprima asocierea lui Apollon cu sfera vieții civice a *polisului*. Apollon *Delphinios* era considerat organizatorul cetății, garantul legilor și al cultelor sale, precum și protectorul efebilor⁵⁸. Legătura epiclezei *Delphinios*, evidentă la prima vedere, cu delfinul, marea și navigația, este înfirmată de particularitățile cultului zeului; acesta era venerat în cetățile pontice ale Miletului în ipostaza de zeu al vieții civice mai degrabă decât în cea de zeu al mării⁵⁹. Cel puțin la Olbia, Apollon *Delphinios* era perceput ca protectorul suprem al cetății și garantul vieții civice⁶⁰.

5. Sărbători consacrate lui Apollon *Delphinios* la Milet

La Milet, luna *Taureon* – prima lună a anului milesian – ocupa un loc important în ciclul festiv al lui Apollon *Delphinios* (Fig. 1). Un regulament de cult al *molpoi*-lor milesieni, care datează de la mijlocul secolului al II-lea î.Hr., ne furnizează informații detaliate cu privire la ciclul festiv închinat lui Apollon *Delphinios* care se desfășura în sanctuarul său *Delphinion*; ceremoniile și ritualurile închinat zeului se derulau pe parcursul a patru zile, între 7 și 10 ale lunii *Taureon*⁶¹. Același ciclu festiv consacrat lui Apollon *Delphinios* este menționat într-un fragment dintr-un calendar cultic milesian care datează din secolul al VI-lea î.Hr., ceea ce dovedește că zeul era sărbătorit la Milet încă din epoca arhaică⁶².

Sărbătoarea ἑβδομαία care avea loc în data de 7 *Taureon* constituie prima zi a ciclului festiv de patru zile dedicat lui Apollon. Ea deschidea seria sărbătorilor din calendarul Miletului. Prin poziția sa în calendarul milesian, *Hebdomaia* poate fi considerată sărbătoarea de anul nou. De altfel, prin celebrarea lui Apollon *Delphinios*, milesienii se conformează tradiției răspândite în *poleis*-urile grecești de a-și sărbători principala divinitate la începutul noului an⁶³.

⁴⁸ Chiekova, 2008, 38–39, cu o bibliografie bogată.

⁴⁹ Inscriptiile atestă numele teoforice cu tema în *Molp*-, de tipul *Molpothemis*, *Molpas* și *Molpagoras*, Herda 2008, 36, nota 170; Ehrhardt, 1983, 141, 438, nota 513; 141, 464, nota 796; 141, 439, nota 521.

⁵⁰ CIRB, 1137, fața B, col. II.1, r. 7: Δελφ(ι)νιος Στρ[ατο]γ[ικου?] (secolul al III-lea î.Hr.).

⁵¹ Asociația *Molpoi*-lor juca un rol major în viața civică a Miletului. *Molpoi*ii aveau atribuții politice și juridice. Ei se ocupau de încheierea acordurilor cu alte cetăți și exercitau un oarecare control în domeniul juridic; în acest sens, vezi Ehrhardt 1983, 202; Graf 1979, 7–8.

⁵² Rusjaeva 1999, 78–79.

⁵³ Delfinul era simbolul lui Apollon *Delphinios*.

⁵⁴ IGDOP, p. 8, 112, 151; Trippé 2010, 34–35; Rusjaeva 1999, 79.

⁵⁵ IGDOP, p. 112; Rusjaeva 1999, 79.

⁵⁶ IGDOP 2, 6–7 = I. Olbiae 58 (450 î.Hr.); I. Olbiae 55, 56 (secolul al V-lea î.Hr.); Graf 1979, 212–213; vezi și Ehrhardt 1983, 139; 200–203.

⁵⁷ IGDOP, p. 6: [Mo]λ[ποί?] με ἀνέθεσαν {E} / Ἀπόλλωνι Δ[ε]λφινίω / ἐπὶ Διονυ[σο]δωρῷ τῷ Ἀη-/ναῖο Μολπ[αγόρεω] ἄρχων/-τος στεφ[ανηφόρο?] .. 5 ..] / Ἐκατ[αῖο]?.....; vezi și Vinogradov-Kryjiski 1995, 111.

⁵⁸ Detienne 2009, 126–127; Graf 1979, 7–8; 21–22.

⁵⁹ Ehrhardt 1983, 143; Chiekova 2008, 37–38.

⁶⁰ Trippé 2010, 36; Rusjaeva 1999, 79.

⁶¹ Herda 2008, 18; Herda 2006, 38, 247.

⁶² *LSAM*, nr. 41, rr. 10–12, 113–114: „ _ _ _ ἐκ]τηι ἰσταμένου ἑορτῇ κηρύσσεται Ἀπόλλωνος Δελφιν/ιο”; vezi și Herda 2008, 18; Herda 2006, 248–249.

⁶³ Herda 2006, 39.

Denumirea sărbătorii Ἑβδομαία provine de la ἡ ἑβδομή, numele zilei a șaptea a fiecărei luni, care era sărbătorită în toată Grecia antică, ca ziua de naștere a lui Apollon⁶⁴. La Milet, *Hebdomaia* era o sărbătoare publică care avea loc o dată pe an, în luna *Taureon*; acest fapt explică asocierea ei, în regulamentul molpoilor, cu următoarele două sărbători consacrate lui Apollon: *Thargelia* și *Metageitnia*⁶⁵.

În ziua a opta și a noua a lunii *Taureon*, molpoi milesieni săvârșeau sacrificii și libații în cinstea lui Apollon *Delphinios*, în curtea sanctuarului său, *Delphinion*⁶⁶. Sărbătoarea de anul nou prilejuia alegerea unui nou președinte al colegiului molpoilor. Noul *aisymnet* al molpoilor împreună cu predecesorul său inaugurară seria sacrificiilor publice din noul an⁶⁷.

Ceremoniile consacrate lui Apollon *Delphinios* se încheiau în noaptea de 10 *Taureon*, cu un concurs (ἀμιλλητήρια) la care participau unii dintre molpoi milesieni: τῆι δεκάτῃ Ἀμιλλητήρια⁶⁸; este vorba de un concurs de muzică sacră care le dădea posibilitatea concurenților să-și arate măiestria în interpretarea cântecelor rituale. Mai precis, avem de-a face cu o competiție muzicală la care molpoi interpretau *peane*, imnuri religioase în onoarea zeului Apollon; astfel era celebrată revenirea zeului în lăcașurile sale de cult la începutul primăverii⁶⁹. Totodată, concursul ἀμιλλητήρια era dublat foarte probabil de o parte dansantă. Interpretarea peanelor era însoțită de mișcări de dans executate de către *molpoi*, care erau în același timp, „hymnozi” și „dansatori”⁷⁰.

6. Sărbătoarea Neomenia

În calendarul grec, prima zi a fiecărei luni era cunoscută sub numele de νεομηνία⁷¹; totodată, acest termen desemna sărbătoarea omonimă con-

sacrată lui Apollon. *Neomenia*, care marca începutul fiecărei luni, era considerată o zi de sărbătoare în toată lumea greacă; ea avea un caracter sacru⁷².

Sărbătoarea νεομηνία era plasată sub patronajul lui Apollon Νεομήνιος („din prima zi a lunii”). Epicleza *Neomenios* figurează într-o scolie la *Odiseea* (20, 156), care se referă la sărbătoarea lui Apollon din insula Itaca⁷³; de asemenea, ea este gravată pe o formă de copt prăjituri din argilă, descoperită în cartierul *Kerameikos* al Atenei⁷⁴. Numele Νεομήνιος („cel al lunii noi”) dat copiilor născuți în prima zi a unei luni oarecare este frecvent întâlnit în onomastica greacă⁷⁵; el trimite la prima zi a lunii consacrată lui Apollon *Neomenios*.

Sărbătoarea *Neomenia* este atestată la Atena, Sparta, Samos, Priene și Erythrai. Poetul Lysias evocă asociația *Neomeniastai*-lor ateni (νεομηνιασταί), care îl celebrează pe Apollon *Neomenios*⁷⁶. La Sparta, regii îi aduc sacrificii lui Apollon în prima și a șaptea zi a fiecărei luni⁷⁷. Începând din epoca arhaică, pe durata acestei zile se organizau festivități în timpul cărora se săvârșeau rugăciuni și sacrificii propitiatorii⁷⁸.

La Olbia, Apollon *Neomenios* era cinstit de asociația *Neomeniastai*-lor în prima zi a fiecărei luni⁷⁹. Decretul histrian în cinstea Abei, fiica lui Hekataios menționează prima zi a fiecărei luni (νεομηνία) care îi era consacrată lui Apollon; în decret se precizează că Aba și-a asumat toate cheltuielile care decurgeau din organizarea ceremoniilor și ritualurilor prilejuite de celebrarea *neomeniei*: „ (...) iar osebit de acestea, în prima zi a fiecărei luni și la toate sacrificiile, sărbătorile și rugile

513, secolul al III-lea î.Hr.); μηνὶ Γορπιαίου νομηνία, în Macedonia (SEG XXX, 597, secolul al II-lea d. Hr.).

⁷² Plutarh, *Moralia*, 828 A: ἱερωτάτη ἡμερῶν; vezi și Hesiod, *Munci și zile*, vv. 770–771: „Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη ἱερὸν ἡμαρ· τῇ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ”, („În primul rând, prima, a patra și a șaptea sunt *zile sacre*; în a șaptea zi, Leto l-a născut pe Apollon cel cu sabie de aur”).

⁷³ Detienne 2009, 56–57; IGDOP, p. 157 și nota 137.

⁷⁴ Pe piesa din argilă figurează capul lui Apollon însoțit de legenda Νουμηνίου, (SEG XXXII, 37, secolul al III-lea î.Hr.). Într-o inscripție de la Delos a fost presupusă existența zeiței Artemis Νουμηνία, vezi Masson 1994, 168.

⁷⁵ *Neomenios* se încadrează în categoria „numelor de circumstanță”, atașate de o anumită dată calendaristică, Masson 1994, 167, 169–172.

⁷⁶ IGDOP, p. 157; vezi și Mikalson 1972, 291–297.

⁷⁷ Herodot, VI, 57; vezi și Nilsson 1962, 31, 38, 40; Detienne 2009, p. 57.

⁷⁸ Popescu 1960, 292–293.

⁷⁹ IGDOP, p. 157; forma de Genitiv *Νεομηνιαστέων* este gravată pe fragmente de cupe negre lăcuite aparținând asociației *Neomeniastai*-lor olbieni; vezi, de asemenea, Vinogradov-Kryjiski 1995, 111.

⁶⁴ Hesiod, *Munci și zile*, vv. 770–771: „Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη ἱερὸν ἡμαρ· τῇ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ”, („În primul rând, prima, a patra și a șaptea sunt *zile sacre*; în a șaptea zi, Leto l-a născut pe Apollon cel cu sabie de aur”); Herda 2006, 38–39.

⁶⁵ Herda 2006, 10, r. 21–22: „ἔς μοι πῶν ἢ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον καὶ Μεταγε/υτνίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον, Ἑβδομαίοισι δὲ δύο τέλεια καὶ χὼν τὸμ παλαιὸν ὁ[ρ]/τῆς ἐκάστης”.

⁶⁶ Herda 2006, r. 6–13.

⁶⁷ Herda 2008, 18.

⁶⁸ Herda 2006, 10, r. 13–14.

⁶⁹ Georgoudi 2001, 160.

⁷⁰ Georgoudi 2001, 154, 158, 159–160.

⁷¹ Variantele sale νεομηνίη, νομηνία, νευμηνία și νουμηνία apar în literatura cultă și în inscripții; vezi Aristofan, *Ach.*, v. 999; cf. Pindar, *Nem.*, IV, 35; Herodot, VI, 57. Inscriptiile atestă *neomenia*, însoțită câteodată de indicația lunii corespunzătoare: Ἀλσείου νευμηνίαι, la Kos (SEG XXVII,

tradiționale din fiecare lună [a anului], [Aba] a luat asupra-și cu dărnicie și evlavie toate cheltuielile”⁸⁰.

7. Sărbătoarea Thargelia

În luna *Thargelion* (care i-ar corespunde lunii mai / iunie), la Milet și în coloniile sale pontice erau celebrate *Thargeliile* (Θαργήλια) consacrate lui Apollon *Thargelios* (Fig. 1). Aceasta este o sărbătoare tipic ioniană celebrată la Atena, dar și în mai multe cetăți din Ionia.

Numele sărbătorii derivă de la cel al ritului θάργηλος săvârșit în ziua a șaptea a lunii *Thargelion* și consacrat lui Apollon. Cuvântul *thargelos* desemna o oală plină cu fructe sau grăunțe, simbol al fertilității, oferită ca ofrandă lui Apollon⁸¹. *Thargelia* avea un caracter purificator și de celebrare a primelor recolte, ale căror prime roade îi erau oferite lui Apollon, divinitatea centrală a sărbătorii.

Documentele epigrafice ne furnizează numeroase informații cu privire la desfășurarea *Thargeliilor* în cetatea Atena. *Thargeliile* ateniene se derulau pe parcursul a două zile, în 6 și 7 ale lunii *Thargelion* și erau dedicate lui Apollon și Artemis⁸².

Sărbătoarea *Thargelia* este atestată în regulamentul de cult al *molpoilor* din Milet care datează de la mijlocul secolului al II-lea î.Hr.. Cu toate acestea, originea sărbătorii trebuie căutată în epoca târzie a bronzului (către sfârșitul secolului al XII-lea î.Hr.), mai precis înainte de declanșarea migrației ioniene către coasta Asiei Mici⁸³. *Thargeliile milesiene* sunt menționate doar o singură dată izvoarele literare. Parthenios din Nikaia care a trăit în secolul I î.Hr., relatează că soldații milesieni au sărbătorit *Thargelia* într-un moment de tihnă; ei au participat la un ospăț organizat cu această ocazie. Episodul relatat de către Parthenios s-ar fi petrecut în anul 499 î.Hr., în timpul asedierii Naxosului de către trupele milesiene în frunte cu tiranul Aristagoras⁸⁴. Cu ocazia *Thargeliilor*,

⁸⁰ ISM I, 57, r. 34: „μετὰ [δὲ τοῦ] το πάση νεομηνία καὶ πάσαις ταῖς ἐν ἐκάστῳ μηνί θυσίαις καὶ ἑορταῖς καὶ πατρίοις εὐχαῖς δ[αψιλέσ]τατα καὶ ἱεροπρεπέστατα / ἐξυπηρέ[τησεν]”; vezi, de asemenea, Trümper 1998, 109.

⁸¹ Chantraine 1970, (II), 423, (s.v. Θαργήλια); Jost 1992, 165; Deubner 1966, 189.

⁸² În Grecia epocii istorice, a șasea zi a fiecărei luni era consacrată lui Artemis, în timp ce a șaptea era de obicei dedicată lui Apollon, Trümper 1998, 109, 112; Deubner 1966, 179. Herodot (VI, 57) afirmă că, în Sparta, prima și a șaptea zi din lună îi sunt consacrate lui Apollon.

⁸³ Herda 2006, 221.

⁸⁴ Parthenios 9, 5: „καὶ ἐν τούτῳ δὴ τοῖς Μιλησίοις ἑορτή μετὰ τῇν τρίτην ἡμέραν Θαργήλια ἐπῆει, ἐν ἧ πολὺν τε ἄκρατον εἰσφοροῦνται καὶ τὰ πλείστου ἄξια καταναλίσκουσι”, *apud* Herda 2006, 223, nota 1567.

milesienii jertfeau un animal matur: „ἐς μολπῶν ἢ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερ (ῆ)ον τέλειον”⁸⁵. Pentru Milet, data celebrării *Thargeliilor* poate fi dedusă indirect dintr-o lege de cult în cinstea Romei și a poporului roman datată în 130 î.Hr.; aceasta prevede jertfa aisymnetului în ziua a șaptea a lunii *Thargelion*: „τοῦ δὲ Θαργηλιῶνος μηνὸς τῇ ἐβδόμῃ θυ/έτω ὁ αἰσυμνήτης τῶι Δήμῳ τῶι Ῥωμαίῳ/ων καὶ τῇ Ῥώμῃ ἱερεῖον τέλειον βοικὸν”⁸⁶. Celebrarea Romei și a poporului roman a fost suprapusă intenționat peste sărbătoarea principală a lui Apollon *Thargelios*.

Epicleza Θαργηλῖος apare pe un vas atic descoperit la Olbia; ea este asociată cu numele lui Apollon, zeul cinstit cu ocazia sărbătorii Θαργήλια⁸⁷. De asemenea, pe același vas sunt inscripționate patru litere A Z M Θ, care au fost interpretate de către primii editori ai inscripției ca o abreviere a formulei (ἐν τῇ) α (καὶ) ζ μ(ηνὸς) Θ(αργηλιῶνος), („în prima și a șaptea zi a lunii *Thargelion*”)⁸⁸; acestea erau, probabil, datele desfășurării *Thargeliilor* la Olbia, ocazie cu care vasul îi fusese închinat ca ofrandă lui Apollon⁸⁹. Așadar, data sărbătorii *Thargelia* coincide la Milet și în colonia sa, Olbia. Putem presupune, de asemenea, celebrarea *Thargeliilor* la Olbia bazându-ne pe atestarea epigrafică a lunii *Thargelion* în lista lunilor calendarului olbian⁹⁰. Apollon Θαργηλῖος era venerat în cetatea de pe malul Bugului în ipostaza de *zeu purificator* al cetății și *protector al recoltelor*.

În cazul Histriei, documentul de referință pentru sărbătoarea *Thargelia* are o proveniență histriană probabilă, dar încă nesigură. Este vorba de un decret onorific pentru un arhitect din Bizanț, cinstit cu o cunună de aur în teatrul din Histria în timpul *Thargeliilor*: „στεφ[α]νῶσαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνῳι το[ῖς] Θαργηλίοις ἐν τῶι θεάτρῳ”⁹¹.

⁸⁵ Milet I.3, 133, r. 20 = LSAM 50, r. 20 = Milet VI.1, 133, p. 168.

⁸⁶ LSAM 49, r. 26–29.

⁸⁷ IGDOP 99, 161: „Ἀπόλλ(ωνι) Δηλφινί(ωνι), (sic) Ἰατρῶι Θαργηλί(ωνι) Λυκεί(ωνι) Ἀνδοκίδος (sic)”.

⁸⁸ IGDOP 99, 161–162 = SEG XXX, 977 a).

⁸⁹ Bazându-ne pe această interpretare, putem oferi două exemple asemănătoare, deși destul de târzii; astfel, pe un bol megarian descoperit la Milet și datând din epoca elenistică târzie figurează literele MHQA care ar prescurta formula μη(νὸς) Θ(αργηλιῶνος); tot în Milet, în epoca împăraților Flavieni, întâlnim formula: μη(νὸς) Τι(βερίου) λ; cf. Dana 2011, 75; cf. IGDOP, p. 163: „aceste abrevieri de date sunt totuși prea târzii pentru a fi luate ca explicații pentru cele patru litere A Z M Q de pe vechea dedicație din Olbia”; Ehrhardt 1983, 399, nota 142 și 418, nota 309.

⁹⁰ IGDOP 99, 160–161; Ehrhardt 1983, 118 și 413, nota 147; SEG XXX 977, c).

⁹¹ ISM I 65, r. 28–30.

Aflăm, de asemenea, că beneficiarul decretului era invitat să participe la ritualul ξένια care avea loc în templul lui Apollon pentru străinii onorați de către cetate⁹². Într-o altă inscripție, numele sărbătorii nu este decât rezultatul unei conjecturi⁹³.

În comparație cu Atena, caracterul muzical al manifestărilor organizate cu această ocazie poate fi presupus la Histria; este posibil ca unii hymnozi, care erau activi în sanctuarul lui Apollon și care își exersau arta în onoarea sa, să fi participat la concursurile muzicale⁹⁴. Cu această ocazie avea loc în teatru proclamarea decretelor onorifice în cinstea binefăcătorilor cetății, după cum o dovedesc inscripțiile de la Histria⁹⁵. Se poate presupune, și e foarte verosimil, că *Thargeliile* erau celebrate și în celelalte colonii pontice milesiene, deoarece în calendarele lor regăsim luna *Thargelion*. E vorba de cetățile Nymphaion⁹⁶ și de Hermonassa⁹⁷.

Sărbătoarea *Thargelia* avea un caracter purificator și de celebrare a primelor recolte, ale căror prime roade îi erau oferite lui Apollon. Prima zi a sărbătorii era consacrată purificării cetății prin săvârșirea așa-numitului ritual catartic „al remediilor” (φαρμακοί). Cu această ocazie, la Atena și la Efes două persoane – reprezentându-i pe bărbații și pe femeile din cetate – una purtând un colier de smochine negre și cealaltă un colier de smochine albe, erau alungate din cetate după ce fuseseră, în prealabil, îmbrâncite și lovite cu plante sacre (ramuri de smochin și funii de ceapă) în timpul unei procesiuni rituale desfășurate în jurul orașului⁹⁸. În acest caz, cele două persoane jucau rolul de *pharmakoi*, fiind destinate să preia asupra lor toate întinările și fărâdelegile cetății pe măsură ce o traversau; după aceea, ele erau alungate din cetate pentru a îndepărta în mod definitiv impuritățile cu care erau

încărcate, devenind astfel *țapi ispășitori*. De obicei, erau aleși drept *pharmakoi* doi oameni disprețuiți, cel mai adesea urâți și săraci sau vinovați de crime, căci aceste diformități sau greșeli făceau ca ritul să fie și mai eficace⁹⁹. Ritualul lui *pharmakos*, acest *țap ispășitor* care își asuma toate impuritățile și culpele societății ocupa un loc central în cadrul ritualurilor celebrate în prima zi a sărbătorii. Acesta avea un scop dublu. Pe de o parte, el îndepărta contaminarea și pericolele de tot felul care ar fi putut să amenințe cetatea și câmpurile; pe de altă parte, el se constituia într-o veritabilă ofrandă, simbolic necesară pentru a atrage grația divină în vederea obținerii unei recolte bogate¹⁰⁰.

A doua zi a *Thargeliilor* (7 *Thargelion*), era destinată *thargelos-ului* oferit lui Apollon. Acesta consta în pârga roadelor, primele roade ale pământului închinat ca ofrandă lui Apollon pentru a asigura o recoltă bună și protecția zeului pentru coacerea cerealelor cultivate¹⁰¹. Ceremoniile din 7 *Thargelion* implicau o procesiune religioasă și un *agon*, organizate la Atena de primul arhonte; acum aveau loc concursuri cu caracter muzical la care participau coruri de bărbați și de copii, pe cheltualia coregilor¹⁰².

8. Sărbătoarea Metageitnia

Sărbătoarea Μεταγεῖτνια a fost introdusă în calendarul religios tradițional al ionienilor în epoca post-miceniană – mai exact înainte de migrația ioniană către Asia Mică – odată cu cultul lui Apollon¹⁰³. Ea a dat numele lunii *Metageitnion*, cea de-a doua lună din calendarul atenian, care corespundea perioadei dintre august și septembrie (Fig. 1). *Metageitnion* este atestată direct doar în calendarul Olbiei¹⁰⁴ și în cel al metropolei sale, Milet¹⁰⁵. *Metageitniile* îi erau consacrate lui Apollon *Metageitnios* („protectorul alianței și al uniunii între vecini”)¹⁰⁶. Ele erau celebrate la Atena în timpul lunii *Metageitnion*. Cu această ocazie

⁹² ISM I, 65, r. 42–43: „καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ ἐπὶ ξέν[ια] / [εἰς] τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος”; Chiekova 2008, 44–45.

⁹³ ISM I 25, r. 2–5: „[---- ἐπαινέσαι] αὐτὸ[ν] / [ἐπὶ τούτοις καὶ στεφανῶσαι] χρυσῶ[ι] / [στεφάνωι τοῖς Θαργηλίοις (?) ἐ]ν τῷ θε[ῷ] / [ἀτρῶι-----]”; restituirea acestei inscripții s-a făcut după ISM I, 65, r. 29–30.

⁹⁴ O confrerie de himnozi asociată cultului lui Apollon (Μολποῖ) este atestată în Milet și la Olbia; Georgoudi 2001, 178–179; IGDOP 2, 6–7.

⁹⁵ ISM I, 25, 65.

⁹⁶ SEG XXXIV 756: 2. Ἦνοῖξμεν Θαργηλιῶνος εἰκάδι (275–250 î.Hr.).

⁹⁷ SEG XLIV 659 (sec. al V-lea î.Hr.).

⁹⁸ La greci, smochinul reprezenta arborele sacru al lui Hermes și mai ales al lui Dionysos, căruia i se atribuia meritul de a-l fi oferit oamenilor. Acest arbore era simbolul fertilității. În același timp, el avea un caracter purificator. De obicei, cetățile atinse de epidemii aduceau drept ofrandă smochine pentru a obține vindecarea. La fel, ceapa favoriza fertilitatea, Ferrari 2003, 185, 776 (s.v. *ceapă*, *smochin*).

⁹⁹ Camps-Gasset 1994, 54–55; 60–61, 95; Jost 1992, 164–165; Deubner 1966, 179–180. După știința mea, ritul *pharmakos* este atestat doar în Massalia (Marsilia, în sudul Franței), vezi Salviat 1992, 145; Nilsson 1906, 109, notele 1 și 2.

¹⁰⁰ Camps-Gasset 1994, 55–56.

¹⁰¹ Camps-Gasset 1994, 60–61; Jost 1992, 165; Ferrari 2003, 800 (s.v. *Targelia*).

¹⁰² Jost 1992, 164–165; Ferrari 2003, 801 (s.v. *Targelia*).

¹⁰³ Trümper 1997, 31–32; Herda 2006, 225.

¹⁰⁴ IOSPE I² 35, r. 2 (epoca lui Mithridate Eupator); IGDOP 99, 160–161.

¹⁰⁵ *Milet* VI.1, 203 b, r. 9 = *LSAM*, 49 A, r. 9, p. 126; *Milet* VI.1, 203 a, r. 31 = *LSAM*, 49 B, r. 31, p. 127; *Milet* VI.2, 800, r. 2 = SEG XXX, 1341, r. 2; *Milet* VI.1, 150, 188.

¹⁰⁶ Herda 2006, 226.

se săvârșea un sacrificiu în cinstea lui Apollon¹⁰⁷. Originea și semnificația acestor ceremonii sunt foarte obscure. În orice caz, sărbătoarea aceasta nu are o origine pur ateniană și se pare că ea trebuie legată mai degrabă, la modul general, la Atena ca și în altă parte, de cultul lui Apollon colonizator și conducător de popoare. Nu se cunoaște absolut nimic despre data exactă când avea loc *Metageitnia* și despre riturile care o însoțeau.

Metageitnia este menționată în regulamentul de cult al molpoilor din Milet: „ἐς μολπῶν ἡ πόλις διδοῖ Ταργῆλίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον καὶ Μεταγεῖ/τνίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον”¹⁰⁸. Data exactă a *Metageitniei* la Milet poate fi dedusă indirect din legea cultică pentru Roma și poporul roman care datează din 130 î.Hr.; regulamentul de cult prevede jertfa aisymnetului în ziua a douăsprezecea a lunii *Metageitnion*: „θύετω δὲ καὶ τοῦ Μεταγεῖτνῖνος / τῇ δωδεκάτῃ κατὰ ταῦτα καὶ τὰ γέρη διδόντωι”. Și în acest caz, celebrarea Romei și a poporului roman a fost suprapusă intenționat peste sărbătoarea principală a lui Apollon *Metageitnios*.

Existența *Metageitniilor* la Olbia este sugerată de cea a lunii *Metageitnion*, atestată direct în colonia de pe malul Bugului¹⁰⁹. În plus, se poate postula prezența acestei sărbători la Olbia, bazându-ne pe atestarea epigrafică a aceleiași sărbători în cetatea-mamă, Milet.

9. Sărbătoarea Boedromia

Luna *Boedromion*, atestată direct la Olbia și Odessos (Fig. 1), poate fi pusă în legătură cu tradiționala sărbătoare ioniană Βοηδρομία, celebrată atât în Attica, cât și în lumea ioniană¹¹⁰. La Atena, *Boedromia* era celebrată în ziua de 6 a lunii *Boedromion* în cinstea lui Apollon *Boedromios* („care vine în ajutor în luptă”)¹¹¹ și a surorii sale

Artemis *Agrotera*¹¹². La origine, Boedromiile ateniene comemorau victoria lui Tezeu asupra amazoanelor¹¹³. Începând din anul 490 î.Hr., ele vor comemora victoria grecilor asupra perșilor la Maraton¹¹⁴.

Boedromiile sunt sărbători ale solidarității de arme și ale ajutorului militar. „Ele exaltă angajamentele de la un grup la altul, alianțele capabile să asigure βοήθεια reciprocă”. *Boedromia* celebrează solidaritatea și fraternitatea ionienilor în epoca instalării lor în Asia Mică¹¹⁵. Probabil că Boedromiile au fost introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor în epoca post-micenniană, mai exact înainte de migrația ioniană spre Asia Mică¹¹⁶.

10. Sărbătoarea Pyanepsia

Existența sărbătorii Πυανέψια în coloniile pontice milesiene este sugerată de cea a lunii Πυανεψιών (Fig. 1). *Pyanepsia* („când se făcea coacerea bobului”) era celebrată și la Atena în data de 7 a lunii *Pyanepsion* (octombrie / noiembrie) în cinstea lui Apollon; era sărbătoarea bogăției și cu această ocazie i se oferea zeului un fel de mâncare compusă din legume, în special din bob (πύαννοι).

Numele sărbătorii provine dintr-un element caracteristic al ritualului principal al acesteia: „coacerea bobului”¹¹⁷. Originea sărbătorii poate fi găsită în mitul lui Tezeu, acesta fiind considerat chiar inițiatorul ei. După încheierea expediției contra Minotaurului din Creta, Tezeu a pregătit un banchet cu ocazia căruia el și ceilalți tovarăși ai lui (tinerii pe care îi salvase de la moarte, ucigând Minotaurul) au mâncat o fiertură de bob consacrată lui Apollon, căruia eroul îi promisese să-i fie recunoscător dacă se va întoarce teafăr din dificila lui misiune¹¹⁸.

Se poate presupune că această sărbătoare era celebrată la Olbia, bazându-ne pe atestarea epigrafică a lunii Πυανεψιών, care se regăsește în

¹⁰⁷ Plutarh, *De exilio*, 601 b: „μῆνα Μεταγεῖτνῖωνα καὶ θυσίαν ... ἄγουσι ... τὰ Μεταγεῖτνια”; Lysimachides ap. Harpokration (Suidas): „Μεταγεῖτνῖων· ... ἐν δὲ τούτῳ Ἀπόλλωνι Μεταγεῖτνῖω θύουσιν”, *apud*, Deubner 1966, 202, nota 1.

¹⁰⁸ *Milet* VI.1, 133, 168, = *LSAM*, 50, r. 20–21.

¹⁰⁹ *IOSPE I*², 35, r. 2; *IGDOP* 99, 160–161.

¹¹⁰ Sărbătoarea *Boedromia* este menționată într-o inscripție descoperită la Thasos, după cum sugerează G. Daux, vezi Salviat 1958, 195; lectura [β]αδρο[μ]ι[α] propusă de G. Daux a fost confirmată indirect de atestarea lunii *Boedromion* în calendarul Parosului și al metropolei sale, Thasos, vezi Salviat 1992a, 261–262.

¹¹¹ Vezi *Etymologicum Magnum* 202, 49: „Βοηδρομιών· μὴν παρὰ Ἀθηναίους εἴρηται ὅτι ἐν αὐτῷ ἐτιμάτο Βοηδρόμιος Ἀπόλλων ... ἀπὸ οὗν τῆς τοῦ στρατεύματος βοῆς”. Apollon *Boedromios* avea o vocație militară prin excelență, Deubner 1966, 202 și nota 3; epitetul *Boedromios* al lui Apollon și

numele sărbătorii Boedromiilor au fost create după modelul lui βοηθός („care vine în ajutorul lui”), respectiv βοηθέω („a sări în ajutor”), Chantraine 1968, (I), 183, (s.v. βοή).

¹¹² Salviat 1958, 266.

¹¹³ Plutarh, *Viețile*, vol. I: *Tezeu-Romulus, Licurg-Numa* (texte établis et traduits par Robert Flacelière, Émile Chambry, Marcel Juneaux), Paris, Les Belles Lettres, 1993, 27, 3, p. 36: „Ἡ μὲν οὖν μάχη Βοηδρομιώνος ἐγένετο μηνὸς μηνὸς ἐφ’ ἣ τὰ Βοηδρομία μέχρι νῦν Ἀθηναῖοι θύουσιν”.

¹¹⁴ Ferrari 2003, 143, (s.v. *Boedromia*).

¹¹⁵ Salviat 1992a, 267.

¹¹⁶ Trümpy 2003, 227; Trümpy 1997, 31–32.

¹¹⁷ Plutarh, *Tezeu*, 22, 4–5, Paris, Les Belles Lettres, 1993, 30–31: ἔψησις τῶν ὀσπρίων; Deubner 1966, 198–199.

¹¹⁸ Ferrari 2003, 666 (s.v. *Pianepsia*); vezi, de asemenea, Calame 1996.

calendarul olbian în varianta Κυανεσιών¹¹⁹. Laurent Dubois afirmă că e verosimil ca forma *Kyanepsion* – documentată la Olbia – să fie bazată pe termenul *κύαρος, probabil o variantă a lui πύαρος (cu forma de neutru πύανον). Forma πύαρος este indicată de lexicografi ca fiind un sinonim al lui κύαρος (*bob*)¹²⁰. Numele lunii olbiene Κυανεσιών – care derivă de la numele sărbătorii Πυανέσια / Πυανόσια („coacerea bobului”)¹²¹ indică deci existența unui cuplu de termeni κύαρος / πύαρος la Milet, către 650 î.Hr., primul dintre acești termeni impunându-se la Olbia¹²².

Panspermia desemnează ofranda rituală consacrată lui Apollon, cu ocazia Pyanepsiilor, ofrandă al cărei ingredient principal este bobul. În lumea greacă, bobul avea o dublă conotație: el se raporta, pe de o parte, la lumea morților, iar pe de altă parte, la ritualurile care asigurau fertilitatea pământului. Bobul era considerat drept o hrană specifică morților. Potrivit lui J. Lydus, „se aruncau bobi pe morminte pentru salvarea sufletului oamenilor”¹²³. Ofranda *panspermiei* reprezenta un vechi rit de fertilitate adresat morților. O asemenea ofrandă făcută la sărbătorile menționate are rolul atragerii unei coaceri lente a roadelor pământului. Xavier de Chutter expune cu claritate semnificația ofrandei *panspermiei* oferite lui Apollon, cu ocazia Pyanepsiilor: „Morții au puterea de a favoriza fertilitatea solului: îngropați sub pământ, ei participă la viața pământului. Oferindu-le produsele culturii cerealelor sub forma primitivă a unei panspermii, cei vii așteaptă din partea lor ca ei să le înapoieze, din abundență, aceleași produse”¹²⁴. În acest fel, morții ascunși în sânul pământului contribuie, la rândul lor, la viață și la reproducerea roadelor pământului, asigurând astfel alimentația celor vii. Pământul morților devine în acest fel izvor de viață. De altfel, Hipocrate afirmă în tratatul său *Despre vise* că „de la morți vin hrana, vegetalele și

germenii”¹²⁵. Cicero povestește că, după o tradiție străveche, atenienii semănau cereale pe mormântul proaspăt al unui decedat¹²⁶. Defuncții sunt deci cei care garantează abundența secerișului, ei trebuie să vegheze la reușita viitoare recolte¹²⁷.

Concluzii

Cetățile pontice de origine milesiană au adoptat ciclul sărbătorilor fixat prin tradiția milesiană, acordând fără îndoială întâietate cultului lui Apollon care era prin excelență patronul ctitoriiilor pontice ale Miletului. Documentele epigrafice dovedesc faptul că, cultul lui Apollon a jucat un rol important în fixarea calendarului Miletului și al coloniilor sale pontice. Cele cinci sărbători principale – *Hebdomaia*, *Thargelia*, *Boedromia*, *Pyanopsia* și *Metageitnia* – îi fuseseră consacrate lui Apollon. La Milet și la Olbia, asociațiile culturale ale *molpoilor* și *neomeniastailor* celebrau cultul lui Apollon *Delphinios* și *Neomenios*. Sărbătorile religioase consacrate lui Apollon aveau loc, la fel ca pretutindeni în lumea greacă, în prima jumătate a lunii, cu predilecție în prima și a șaptea zi a lunii. Sărbătorile consacrate lui Apollon sunt legate mai ales de muncile agricole (*Thargelia*, *Pyanopsia*). În schimb, *Metageitnia* și *Boedromia* celebrează solidaritatea și fraternitatea ionienilor, fiind introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor încă din epoca post-miceniană.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu-Vianu 1989

Maria Alexandrescu-Vianu, Notes de prosopographie histrienne: la famille d'Hippolochos, fils de Théodotos. (Marie-Madeleine Mactoux, Evelyne Geny), *Mélanges Pierre Lévêque*, Tome 3: *Anthropologie et société*, Besançon, (1989), 1–5.

Antonetti 1999

Claudia Antonetti, Le culte d'Apollon entre Mégare et ses colonies du Pont. (O. Lordkipanidzé, P. Leveque), *Religions du Pont-Euxin*, Actes du VIIIe Symposium de Vani – Colchide, Besançon, 1999, 17–24.

Avram-Bîrzescu-Zimmermann 2008

A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, Die apollinische Trias von Histria. (Renate Bol, Ursula Höckmann und Patrick Schollmeyer), *Kult (ur)kontakte; Apollon in Milet /*

¹¹⁹ IGDOP 99, 160–161; Ehrhardt 1983, 118, 413, nota 247 = SEG XXX 977 c); vezi, de asemenea, IOSPE I² 43, r. 3; I. Olbiae 42, r. 2; 75, r. 1 = SEG XLII, 708: [... μὴνὸς Κ]υανεσιῶνος. Luna Πυανεσιῶν apare sub forma Κυανεσιῶν la Kyzikos și Kos, Chantraine 1970, (II), 593 (s.v. κύαρος).

¹²⁰ Pollux VI, 61: „κύαροι οἱ καὶ πύανοι, ἀφ' ὧν καὶ τὰ πυανέσια ἢ ἑορτή”, IGDOP, p. 164, nota 153; Hesychius are glosa πύανοι· κύαροι καὶ πᾶν ὄσπριον, vezi Chantraine 1970, (II), 593, (s.v. κύαρος); Camps-Gaset 1994, 95; Casevitz 1991, 111.

¹²¹ Chantraine 1970, (II), 593 (s.v. κύαρος).

¹²² IGDOP, p. 164; vezi, de asemenea, Ehrhardt 1983, 399–400, nota 147.

¹²³ Camps-Gaset 1994, 96; de Chutter 1996, p. 343 și nota 62.

¹²⁴ de Chutter 1996, 344.

¹²⁵ Hipocrate, *Despre vise*, VI, 658: „ἀπὸ γὰρ τῶν ἀποθανόντων αἱ τροφαὶ καὶ αὐξήσις καὶ σπέρματα γίνονται”. (<http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hipocrate/songes.htm>, consultat în 22 august 2014).

¹²⁶ Cicero, *Legile*, II, 63, *apud* de Chutter 1996, 344 și nota 66.

¹²⁷ Camps-Gaset 1994, 97.

Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, (Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004; Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress; Bd. 11), Leidorf, 2008, 107–134.

Calame 1996

Claude Calame, *Thésée ou l'imaginaire athénien: légende et culte en Grèce antique*, préface de Pierre Vidal-Naquet, 2e édition revue et corrigée, Lausanne, (1996).

Camps-Gaset 1994

Montserrat Camps-Gaset, *L'année des Grecs, la fête et le mythe*, Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Paris, (1994).

Casevitz 1991

Michel Casevitz, Le vocabulaire agricole dans le calendrier grec. (Marie-Claire Cauvin), *Rites et rythmes agraires*, (collection de *Travaux de la Maison de l'Orient* n° 20), Lyon, (1991).

Chantraine 1968–1980, I-IV

P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, I-IV, Paris, (1968–1980).

Chiekova 2008

D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche*, Bern, Frankfurt am Main, New York, (2008).

CIRB

Corpus Inscriptionum Regni Bosporani, (ed. V. V. Struve), Moscova-Leningrad, (1965).

Dana, Dana 2009

D. Dana, M. Dana, Sur quelques noms théophores d'Istros (Istrodōros, Iētrōdōros, Achillōdōros). *Ancient West & East* 8, (2009), 235–241.

de Chutter 1996

Xavier de Chutter, La marmite et la panspermie des morts. *Kernos*, 9, (1996), 333–345.

Detienne 2009

M. Detienne, *Apollon le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Paris, (2009).

Deubner 1966

L. Deubner, *Attische Feste*, Hildesheim, (1966)

Ehrhardt 1983

N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt am Main, Bern, New-York, (1983).

Ehrhardt 1989

N. Ehrhardt, Apollon Ietros. Ein verschollener Gott Ioniens?. *Istanbuler Mitteilungen*, 39, (1989), 115–122.

Ferrari 2003

A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*,

traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași, (2003).

Georgoudi 1999

Stella Georgoudi, La procession chantante des Molpes de Milet. (P. Brulé et Chr. Vendries), *Chanter les dieux: musique et religions dans l'Antiquité grecque et romaine*, (Actes de colloque du 16, 17 et 18 décembre, 1999, Rennes et Lorient), Rennes, (2001), 153–171.

Gočeva 1998

Zlatozara Gočeva, Le culte d'Apollon dans les colonies grecques de la côte ouest-pontique. *Kernos* [en ligne], 11, (1998), 227–234.

Graf 1974

F. Graf, Das Kollegium der Molpoi von Olbia. *Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft*, 31, (1974), 209–215.

Graf 1979

F. Graf, Apollon Delphinios. *Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft*, 36 / 1, (1979), 2–22.

Graf 1985

F. Graf, *Nordionische Kulte. Epigraphische und religionsgeschichtliche Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, (Bibliotheca Helvetica Romana 21), Rome, (1985).

Hanell 1934

K. Hanell, *Megarische Studien*, Lund, (1934).

Herda 2006

A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Mainz am Rhein, (2006).

Herda 2008

A. Herda, Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit. (Renate Bol, Ursula Höckmann und Patrick Schollmeyer), *Kult (ur) kontakte; Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern*, (Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004; Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress; Bd. 11), Leidorf, 2008, 13–75.

IGB I²

Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, (ed. Georgi Mihailov), Sofia, (1970).

IGDOP

Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont, (ed. Laurent Dubois), Genève, (1996).

IOSPE I²

Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini

Graecae et latinae, vol. I²: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, (ed. Basilius Latyšev), Sankt Petersburg, (1916).

ISM I, II, III

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, vol. I: *Histria și împrejurimile* (ed. D. M. Pippidi), București, (1983); vol. II: *Tomis și teritoriul său*, (ed. Iorgu Stoian), București, (1987); vol. III: *Callatis et son territoire* (ed. Alexandru Avram), București-Paris, (1999).

I. Olbiae

Inscriptiones Olbiae (Nadpisi Ol'vii) (1917–1965), (ed. T. N. Knipovič, E. I. Levi), Leningrad, (1968).

Johnston 1995–1996

A. Johnston, An epigraphic curiosity from Histria. *Il Mar Nero*, 2, (1995–1996), 99–101.

Jost 1992

M. Jost, *Aspects de la vie religieuse en Grèce du début du Ve siècle à la fin du IIIe siècle avant J.-C.*, Paris, (1992).

LSAM

Lois sacrées de l'Asie Mineure, (ed. Franciszek Sokolowski), Paris, (1955).

LSJ

Liddell H. G., Scott R., Jones H. S., *A Greek-English Lexicon*, with a revised supplement, Clarendon Press, Oxford, 1996.

Masson 1988

O. Masson, Le culte ionien d'Apollon Oulios, d'après des données onomastiques nouvelles. *Journal des savants*, 3/1, (1988), 173–183.

Masson 1994

O. Masson, Nouvelles notes d'anthroponymie grecque IV. Le nom Νεομηνίος, Νουμηνίος “enfant de la nouvelle lune et ses variantes. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102, (1994), 167–184.

Mikalson 1972

J. D. Mikalson, The Noumenia and Epimenia in Athens. *Harvard Theological Review* 65 (1972), 291–297.

Milet I.3

Milet I. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, Heft. III: *Das Delphinion von Milet* (von G. Kawerau und A. Rehm), Berlin, (1914).

Milet VI.1

Milet VI. Inschriften von Milet, Teil 1, A. *Inschriften n. 187–406* von A. Rehm. mit einem Beitrag von H. Dessau; B. *Nachträge und Übersetzungen zu den Inschriften n. 1–406* (von P. Hermann), Berlin-New York, (1997).

Nilsson 1906

Martin P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, Lipsiae, (1906).

Nilsson 1962

Martin P. Nilsson, *Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kalenders*, Lund, (1962).

Popescu 1960

E. Popescu, The Histrian Decree for Aba (2nd century of our era). *Dacia N. S.*, IV, 1960, 273–296.

Robert 1977

L. Robert, *Documents d'Asie Mineure. Bulletin de Correspondence Hellénique*, 101/1, 1977, 43–132.

Rusjaeva 1999

A. S. Rusjaeva, Les temene d'Olbia à la lumière de son histoire au VIe siècle av.n.è.. (Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque), *Religions du Pont-Euxin*, (Actes du VIIIe Symposium de Vani – Colchide), Besançon, (1999), 75–84.

Rusjaeva-Vinogradov 2000

A. S. Rusjaeva, J. G. Vinogradov, Apollon Ietros, Herrscher von Istros in Olbia. Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, (éd. Alexandru Avram și Mircea Babeș), București, (2000), 229–234.

Salviat 1958

F. Salviat, Une nouvelle loi thasienne: institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IVe siècle av. J.-C.. *Bulletin de correspondance hellénique*, 82, (1958), 193–267.

Salviat 1992

F. Salviat, Sur la religion de Marseille grecque. (M. Bats et alii), *Marseille grecque et la Gaule. Études Massaliètes* 3, Aix-en-Provence, (1992), 142–150.

Salviat 1992a

F. Salviat, Calendrier de Paros et calendrier de Thasos, Boedromia, Badromia et la solidarité des armes. (Marie-Madeleine Mactoux, Evelyne Geny), *Mélanges Pierre Lévêque* 6, *Religion*, (Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, vol. 113), Paris, (1992), 261–267.

Salviat 2000

F. Salviat, La source ionienne: Apatouria, Apollon Delphinios et l'oracle, l'Aristarcheion. (A. Hermay, H. Tréziny), *Les cultes des cités phocéennes. Études Massaliètes* 6, acte de colocviului din Aix en Provence, Marsilia, 4–5 iunie 1999, Aix-en-Provence, (2000), 25–31.

SEG

Supplementum epigraphicum graecum, Lugdunum Batavorum, Leiden, (1923–).

Trippé 2010

N. Trippé, La divinité et ses épiclèses dans l'entreprise coloniale: l'exemple de Milet et de ses colonies sur la rive Nord-Ouest du Pont. *Archiv für Religionsgeschichte*, 12, (2010), 23–39.

Trümpy 1997

Catherine Trümpy, *Untersuchungen zu den*

altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen, Heidelberg, (1997).

Trümpy 1998

Catherine Trümpy, Feste zur Vollmondszeit: Die religiösen Feiern Attikas im Monatslauf und der vorge-schichtliche attische Kultkalender. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121, (1998), 109–115.

Trümpy 2003

C. Trümpy, Les fondements religieux des calendriers grecs. (Vincianne Pirenne-Delforge, Öhnan Tunca), *Représentations du temps dans les religions. Actes du Colloque organisé par le Centre d'Histoire des Religions de l'Université de Liège*, Genève, (2003), 221–233.

Vinogradov 1987

Ju. G. Vinogradov, Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik. *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica* II, (ed. A. Fol, V. Zhivkov, N. Nedjalkov), Sofia, (1987), 9–77.

Vinogradov-Kryjiski 1995

Ju. G. Vinogradov, I. D. Kryjiski, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden, New-York, Köln, (1995).

Calendarul Miletului și al coloniilor sale pontice	Calendarul actual
1. Ταυρεών	aprilie – mai
2. Θαργηλιών	mai / iunie
3. Καλαμαιών	iunie / iulie
4. Πάνημος	iulie / august
5. Μεταγειτνιών	august / septembrie
6. Βοηδρομιών	septembrie / octombrie
7. Πυανεισιών / Κυανεισιών	octombrie / noiembrie
8. Ἀπατουριών	noiembrie / decembrie
9. Ποσιδεών	decembrie / ianuarie
10. Ληναιών	ianuarie / februarie
11. Ἀνθεστηριών	februarie / martie
12. Ἀρτεμισιών	martie / aprilie

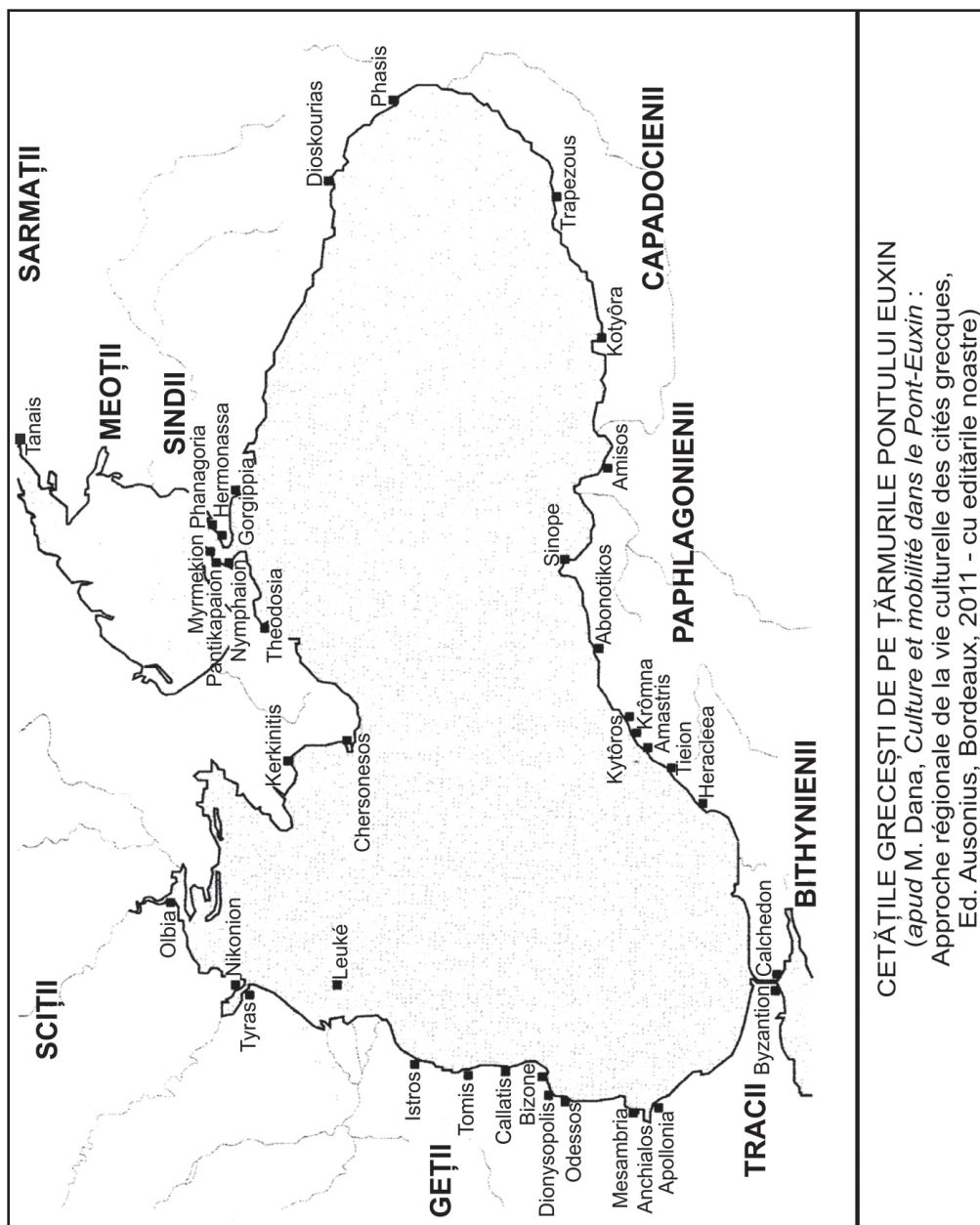

Fig. 1 Calendarul Miletului și al coloniilor sale pontice și calendarul actual

HOFFINGER ȘI BERZOVIA. CONTRIBUȚII HABSBURGICE LA CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A RUINELOR ROMANE DIN BANAT

Călin Timoc*

Keywords: Austrian report, 18th century, legion camp, Berzovia, Roman bath, Legio IIII Flavia Felix
Cuvinte cheie: articol austriac, secolul al XVIII-lea, castru de legiune, Berzovia, băi romane, Legio IIII Flavia Felix

Hoffinger and Berzovia. Habsburg contributions to the archaeological research of Roman ruins in Banat (Abstract)

The Legion Camp from Berzovia is the only one of its kind in Banat and its archaeological research is very difficult, the site being completely covered today by the modern human settlement. But it was not always so! An article published more than 200 years ago, in a cultural almanac (*Neues Ungarisches Magazin*) in Bratislava, in the Habsburg Empire, reveals with remarkable details how the Habsburgs identified the ruins of the imposing roman fort and its inner buildings and annexes. At that time the village was called Jidovin and covered only a small part of the southern area of the fortification. The year 1783 seems to have marked the beginning of the systematic research of the archaeological site, on the surface of which the walls were visible in many places over 1 meter high, the archaeological excavations being led by the k.u.k. mining engineer von Braun from Bocsa and were supervised by Hoffinger – the one who also published them – a representative of the Oravița Imperial Upper Mining Office. The significance of this text may not be so great if information that does not match the real situation in the field does not persist in the literature. For the author of the present article it is very clear that the Romanian archeologist who dealt with Berzovia did not have access to this text and nobody tried to republic it completely. The information provided by Hoffinger and von Braun throws another light on the stratigraphic situation in the castle and even changes our knowledge about the size of the fortification. The text is accompanied by a situation plan and drawing profiles through the unveiled ruins, with very interesting details. It is worth mentioning the existence in Berzovia (Jidovin) of two *balneary / thermae* edifices, with underfloor heating system, which were completely unveiled by the excavation of the Habsburgs. Unfortunately, the Austrian report also reveals a sad reality of what followed the unveiling of the ruins, namely that the imperial administration reused the building material they had recovered from the Roman walls. Spelling was done systematically, the Austrians appreciating superlatively the quality of the stone and bricks resulting from the digging of the Roman ruins for their urban needs. For this reason, today there is a low chance of archaeologically identifying the existence of a Roman wall at Berzovia, at most its implanthole. The relevance of topographic sketches and measurements published by Hoffinger provides other important information that deserves a detailed analysis. Thus, at the moment, we are sure that the theory of Dumitru Protase, related to the existence of just one defensive system phase of the *castrum* made only from earth and wood, is denied by the text of the 18th century report and more real seems the succession of more phases offered by Alexandru Flutur, who explain us with stratigraphical arguments that the fortification had also a stone wall period in use before abandonment. Also from this german literary source we know that in Berzovia, during the functioning of the legion camp, there were two roman baths buildings, one *extra muros* and another one *intra muros*. The fortress bathrooms seems to be a likely annex of the *praetorium*, the commander house and presenting in one of the chambers the traces of a roman mosaic. All the construction bricks used by the bath buildings were stamped with the sign of *Leg (io) IIII F (lavia) F (elix)*

Cercetarea științifică a epocii romane din Banat a considerat mereu situl arheologic de la *Berzobis* – Berzovia (fostul Jidovin) foarte important, iar din săpăturile întreprinse se știe că sub actuala comună Berzovia (jud. Caraș-Severin)¹

* Muzeograf principal la Muzeul Național al Banatului – Timișoara, calintimoc@gmail.com

¹ Moga 1970, p. 51.

se întinde singurul castru de legiune din regiune². Castrul legionar în comparație cu alte fortificații

² Nemeth 2005, p. 38 – subliniază situația dificilă în care s-a aflat totdeauna cercetarea arheologică a fortificației de la Berzobis: „Castrul se află în cea mai mare parte sub statul actual, ceea ce îngreunează considerabil cercetarea sa arheologică. De aceea, cercetările de până acum au trebuit să se limiteze fie la periegeze, fie la săpături de mică anvergură”.

de acest gen este de dimensiuni medii³, cca. 490 × 410 m și a funcționat începând cu primii ani ai războaielor dacice ale împăratului Traianus și până cel târziu în anii 118–119 p. Chr.⁴, când unitatea de garnizoană, *Legio IIII Flavia Felix* și-a mutat sediul la *Singidunum* (Belgrad) pe Dunăre, în provincia Moesia Superior⁵. Așezarea civilă (*canabae*) pare să fi existat la sud-est de castrul legionar așa cum indică câteva sondaje arheologice efectuate în anul 1977⁶, iar o locuire civilă, urbană nu s-a mai dezvoltat în interiorul castrului, după plecarea legiunii, așa cum greșit se bănuia⁷.

Introducere

În ultimele două decenii arheologul Alexandru Flutur prin săpăturile efectuate a reușit foarte temeinic în zona clădirii comandamentului să identifice cu ajutorul metodei stratigrafice succesiunea fazelor de utilizare ale edificiului și mai ales să ilustreze felul în care ruinele din piatră ale acestei impozante fortificații au dispărut⁸, odată cu epoca modernă, când castrul de la Berzobis a fost utilizat pe post de carieră de piatră de către localnici⁹.

Un important rol în organizarea șantierelor arheologice de la Berzovia, în secolul trecut, l-a avut profesorul Florin Medeț, care la finalul carierei, realizează alături de discipolul său, Alexandru Flutur un foarte cuprinzător istoric al cercetărilor. Din lista de lucrări, citate la vremea respectivă,

observăm că existau surse de care autorii știau dar nu au avut șansa să aibă acces la ele. Una dintre ele este scrisă în limba germană și se intitulează: *Beschreibung eines zu Schidovin entdeckten Alterthums mit Kupfern. Beschreibung des Plans welcher über die im Jahre 1783 im Schidovin entdeckten Alterthümer, von dem k. k. Kameral Ingenieur Herrn von Braun gezeichnet wurde*, semnate de un anume Hoffinger, apărută în „*Neues Ungarisches Magazin*”, Pressburg (Pozsony – Bratislava), vol. II, fasc. 2, 1792, p. 97–107¹⁰.

O lucrare inaccesibilă arheologiei românești

De-a lungul timpului mai mulți cercetători au făcut referire la Hoffinger¹¹, dar fără să cunoască conținutul și să citească complet titlul (care fiind scris în stilul baroc al epocii oferă un veritabil rezumat asupra conținutului) au introdus în istoriografie informații greșite, prea puțin utilizabile, provocând de cele multe ori confuzii.

Astfel, aflăm că Hoffinger ar fi desenat planurile ruinelor¹² sau chiar el ar fi participat în echipă cu de inginerul von Braun la săpăturile efectuate la Jidovin¹³, toate aceste inadvertențe se datorează în primul rând necunoașterii informațiilor din acest detaliat raport habsburgic.

Nu este exclus ca întreaga tradiție românească în cercetarea castrului de la Berzobis să nu fi putut accesa acest raport din secolul al XVIII-lea, probabil datorită rarității cărților vechi de acest gen, la noi în țară sau poate și din cauza unei greșeli de catalogare a publicației: Volumul în care apare raportul se numește în mod real *Neues Ungarisches Magazin*, dar Torma Károly, care semnalează pentru prima dată această sursă prin lucrarea sa dedicată bibliografiei Daciei Romane (*Repertórium = ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam: Dacia régiség és felirattani irodalmához*), apărută la Budapesta în 1880, își permite să corecteze titlul revistei, în: *Neues Ungarisches Magazin*¹⁴. Acest aspect a făcut practic mult mai grea căutarea și identificarea publicației în bibliotecile de specialitate. După Torma se pare că s-au luat toți autorii moderni, începând cu Felix Milleker¹⁵ și până azi.

Singura persoană care pare să fi văzut, cândva pe la mijlocul secolului XX, parțial această lucrare este fondatorul muzeului din Reșița, profesorul de

³ Protase 2010, p. 33.

⁴ Protase 2010, p. 34.

⁵ Benea 2016, p. 142.

⁶ Zahariade 2011, p. 107.

⁷ ECR, s.v. „Berzobis”.

⁸ Flutur 2011, p. 157, pl. II; Benea 2016, p. 140, n. 703 (Mă simt obligat să resping drept nefondate acuzațiile Doinei Benea legat de implicarea mea în stagnarea săpăturilor arheologice de la Berzovia, după excluderea pe nedrept începând cu anul 2005 a colegului Alexandru Flutur din colectivul de cercetare și cooptarea mea probabil în locul domniei sale. La vremea respectivă eram doar arheolog specialist și nu aveam putere de decizie în cadrul colectivului proaspăt reorganizat, iar Ovidiu Bozu coordonatorul echipei din lipsa finanțării cronice a cercetărilor arheologice de epocă romană din Banat, județul Caraș-Severin nu a mai cerut autorizația de săpătură de la Ministerul Culturii. De altfel, după cum bine se știe, la vremea respectivă eu lucram la Universitatea de Vest din Timișoara și pentru a putea participa la cercetările arheologice de pe acest șantier trebuia obligatoriu să existe un protocol de colaborare între Muzeul Banatului Montan Reșița și Universitatea timișoreană. Un asemenea document nu s-a semnat niciodată, muzeul reșițean nefiind interesat în mod real de o asemenea colaborare pentru Berzovia. De altfel, numele meu nu a figurat niciodată pe vreo autorizație de săpătură emisă pentru situl arheologic *Berzobis*, ceea ce spune totul despre posibilitățile mele de a mă implica!)

⁹ Flutur 2002, p. 136–139.

¹⁰ Medeț, Flutur 2002, p. 96, n. 9.

¹¹ Moga 1970, p. 51 – se pare că nu știa de existența acestui izvor istoric!

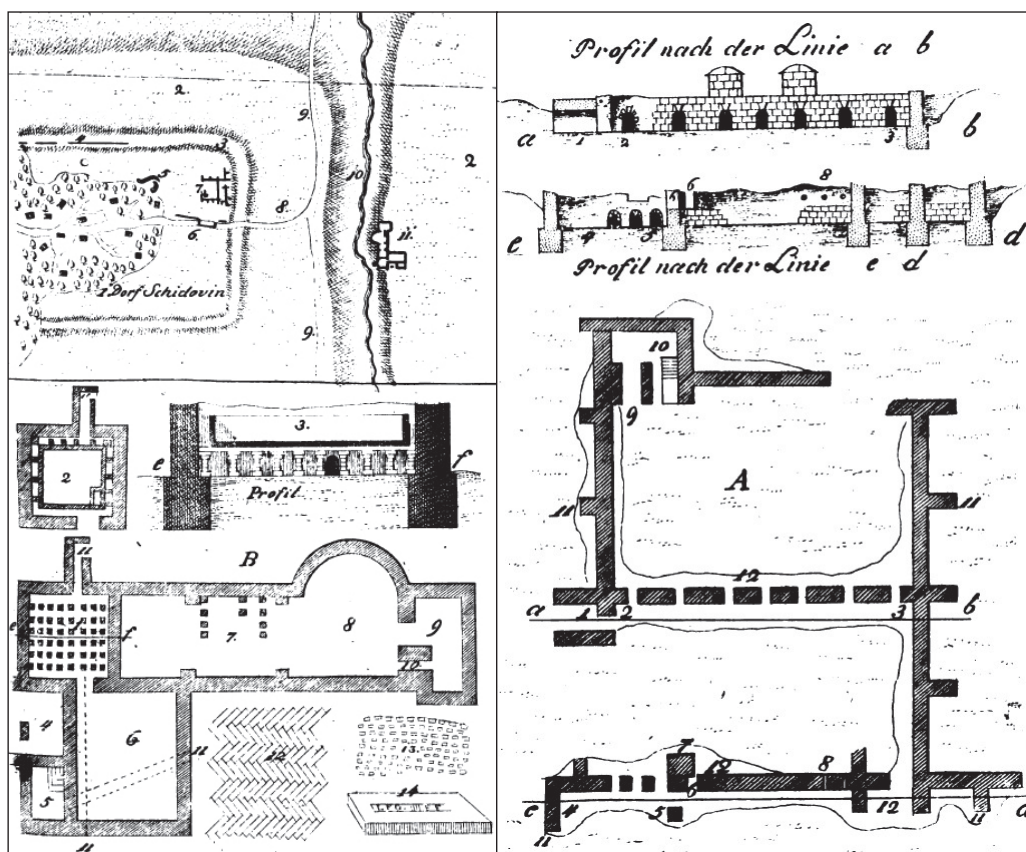
¹² Bozu 2008, p. 102, Taf. VIII.1.

¹³ Medeț, Flutur 2002, p. 90.

¹⁴ Torma 1880, p. 110.

¹⁵ Milleker 1899, p. 87–93.

geografie din satul Tirol, Octavian Rău¹⁶. Acesta fiind pasionat de toponimie, domeniu în care aduce reale contribuții împreună cu lingvistul Vasile Ioniță (vezi în acest sens: Octavian Rău, Vasile Ioniță, *Studii și cercetări de toponimie*, Reșița, 1976.), de la bun început a fost cooptat în colectivul de cercetători care au redeschis în epoca comunistă săpăturile arheologice de la Berzovia și Ramna¹⁷. A și publicat câteva studii extinse și temerare prin informațiile pe care le aducea în discuție, cel dedicat *Drumurilor romane în Banat*, ne reține în mod special atenția, deoarece la pagina 157, fig. 10: *Planul săpăturilor executate la Berzovia de Hoffinger în anul 1783*, Octavian Rău introduce în circuitul științific o imagine a uneia dintre gravurile care însoțesc raportul austriac. El este primul care atrage atenția asupra valorii acestui izvor literar & cartografic, dar este și cel care face primele greșeli majore de interpretare: Hoffinger nu a efectuat săpăturile, iar cifrele de pe schița habsburgică: 1–4 nu sunt ziduri scoase cum le denumește profesorul de geografie din Tirol, ci sunt ziduri vizibile la suprafața terenului¹⁸. Din păcate posibilitățile tehnice ale vremii, de a oferi reproducere fotografice de calitate în publicațiile științifice ale epocii ceaușiste, a făcut aproape inutilizabilă fotografia, apărută în anul 1977. Ovidiu Bozu va încerca să revină asupra interpretării aceluiași plan, aducând unele observații interesante la aceeași veche fotografie a lui Rău, precizând că una dintre clădirile desenate este baia castrelui. Demersul său rămâne totuși incomplet, după cum vom putea constata în continuare¹⁹.

În ultimii ani, datorită unei politici foarte înțelepte din partea Uniunii Europene, vizavi de patrimoniul de carte veche al omenirii, au început să fie digitalizate și oferite cu acces gratuit toate cărțile apărute în lume începând de la cele tipărite de Gutenberg până la cele din perioada interbelică. Scopul în sine al acestui gigant proiect este de a salva informația tipărită pentru viitor, ținând cont că multe cărți vechi se degradează în timp în primul rând datorită manipulării necorespunzătoare de către om și nu în ultimul rând pentru a combate traficul ilicit de carte veche, prețul acestor valori stabilizându-se simțitor odata cu posibilitatea de a accesa de către oricine gratuit conținutul lor, chiar și în googlebooks²⁰.

Sursa literară

Grație epocii digitale în care abia am intrat avem șansa astăzi de a răsfoi electronic publicația în care a apărut prețiosul articol semnat: Hoffinger²¹. L-am reprodus mai jos *in integrum*, așa cum a fost el tipărit, însoțindu-l de o necesară traducere (care ne aparține):

¹⁶ Timoc 2016, p. 718–719.

¹⁷ Moga 1970, p. 52.

¹⁸ Rău, Bozu, Petrovsky 1977, p. 157.

¹⁹ Bozu 2008, p. 90.

²⁰ Câteva informații generale despre acest proiect la care a aderat și țara noastră începând cu anul 2007, la: <http://www.bibnat.ro/dyn-doc/Studiu%20Fezabilitate/Studiu-de-fezabilitate-digitizare.pdf>

²¹ <https://www.google.com/search?tbm=bks&q=neues+ungrisches+magazin>

Neues ungrisches
M a g a z i n.
Zweyten Bandes, Zweytes Stück.

III.

Beschreibung eines zu Schidowin
entdeckten Alterthums.

Mit Kupfern.

Im Jahre 1783 ward bey Schidowin, einem zu dem kaiserl. königlichen Verwalteramte in Bogshan gehörigen Dorfe ein merkwürdiges Alterthum entdeckt; Ruinen nämlich von alten römischen Gebäuden, davon zwey zum Theil entblößet sind, die ungefähr zwey hundert Klafter von einander
II. Band. G

Neues ungrisches Magazin
(zweite Band / zweites Stück)

(volumul II / fascicolul II)

III

Descrierea unor ruine antice
descoperite la Jidovin
cu gravuri

În anul 1783 la Jidovin, unul din satele aparținătoare de administrația cezaro-crăiască de la Bocșa, au fost descoperite antichități remarcabile; ruinele unor vechi edificii romane, dintre care două au fost scoase la lumină și care se află la aproximativ 200 de stânjeni distanță unul de celălalt.

liegen. Der kaiserl. königliche Kameralingenieur Herr von Braun, hat diese Merkwürdigkeiten geometrisch aufgenommen und den Plan darüber verfertigt, davon der hier begefügte eine Kopie im verjüngten Maasstabe ist. Auch die Beschreibung derselben ist meistens die Arbeit dieses verdienstvollen Mannes, und daß sie genau richtig ist, versichere ich als damaliger Augenzeuge.

Die erste Entdeckung dieser Alterthümer geschah durch die Dorfbewohner von Schidowin, welche zufällig auf dem Felde Ziegel ausgruben und zu ihrem häuslichen Gebrauche verwendeten. Nachdem sie bereits eine beträchtliche Menge solcher Ziegel ausgegraben, und durch das Graben immer mehr auf Mauerwerk kamen, machten sie die Anzeige an das kaiserl. königl. Verwalteramt in Bogshan, welches diese Begebenheit an die k. k. Bergdirektion in Drauzitz, davon es damals abhlang berichtete. Diese Behörde fand es für gut, mit der Ausgrabung des Geschäftes zu kontinuirn, damit man auf eine Spur kommen möchte,

Inginerul cameral cezaro-crăiesc, domnul von Braun, a înregistrat topografic aceste minunății și a realizat planul de situație a acestora, din care noi am reprodus aici o copie la scară mai mică. Inclusiv descrierea aparține acestui domn devotat meseriei sale și care este realizată foarte precis, pot să dau asigurări în acest sens ca martor ocular la această lucrare.

Primele descoperiri ale acestor antichități le-au făcut locuitorii satului Jidovin, care ocazional dezgropau din întâmplare pe câmp țigle și pe care le foloseau pentru uz personal în propriile gospodării. După ce în scurt timp o cantitate apreciabilă de asemenea țigle au fost dezgropate și prin săpăturile lor tot mai mult ieșeau la lumină zidurile de construcții, au sesizat administrația cezaro-crăiască din Bocșa, care a raportat această situație la Direcția minieră cezaro-crăiască din Oravița, de care la vremea aceea depindea. Această instanță a găsit de cuviință să permită continuarea acestor săpături, astfel încât să se poată stabili

was eigentlich für Gebäude da gestanden und versunken sind, und um allenfalls die aufzufindenden und schon gefundenen ungewöhnlichen starken Materialien zu einem anderweitigen Gebrauch zu verwenden. —

Als so weit gegraben war wie der Plan zeigt, so wurde mit der Arbeit innegehalten und an die k. k. Hofkammer in Wien der Bericht gemacht, einige Ziegel und Steine zur Einsicht dahin geschickt und um die Vermittelung bey höhern Orten gebeten, daß man weiter forsuchen und entdecken dürfe.

Es war eigentlich der Antrag, ein par Tausend Robattage die übrig waren und nach der Landeseneinrichtung annullirt sind, wenn sie nicht bis letzten Oktober verwendet worden, der Entdeckungsbau zu widmen, folglich wäre diese für die Geschichte und die Künste wichtige Untnehmung mit keinem Selbstaufwande des allerhöchsten Alerariums verbunden gewesen. Dem ungeachtet kam eine hohe Verordnung: nicht weiter nachgraben zu lassen.

Im Herbst eben desselben Jahres er-

Es a

ce fel de clădiri au stat în picioare acolo și cum s-au „scufundat în pământ”, și în orice caz tot materialul solid care se descoperă să fie recuperat pentru o reutilizare ulterioară.

S-a săpat atât de mult cât indică planul și așa s-au efectuat lucrările mai departe și s-a raportat (inclusiv) Administrației centrale cerzaro-crăiești de la Viena, trimițându-se și câteva țigle și pietre pentru ca probe și pentru a primi acceptul de a săpa mai departe în locurile mai înalte pentru alte căutări și descoperiri.

Convenția era de fapt, pentru a anula câteva mii de zile de robotă care au rămas de prestat pentru comisia de sistematizare / colonizare, dacă ele nu sunt consumate până la sfârșitul lui octombrie, la lucrările de decopertare a ruinelor, deoarece ele ar fi sacrificate pentru istoria și arta unor activități importante fără cheltuieli suplimentare ale înaltului erariu. Acestora le-a parvenit un ordin de la înalții funcționari: să nu se mai întreprindă pe mai departe săpături / lucrări.

zählte mir der berühmte Geschichtschreiber Pray in Ofen, daß sich eine ansehnliche Gesellschaft wohlhabender Fremden um die Erlaubniß verwende, auf ihre Unkosten die Entdeckung der beschriebenen Alterthümer fortzusetzen. Es ist mir wahrscheinlich, daß ihre Wünsche nicht erfüllet wurden, und mir auch gänzlich unbekannt, was diese Alterthümer für ein Schicksal hatten. — Vielleicht bleiben diese Ruinen nicht weiters unter ihrem langjährigen Schutte begraben, wenn mehrere Alterthumsforscher ihr Daseyn erfahren; und vielleicht darf dann die Archäologie nicht unwichtige Entdeckungen hoffen.

Hoffinger.

Be

În toamna aceluiași an, îmi povestea renumitul istoric Pray din Buda (Ofen), că o asociație de voluntari străini bine intenționați ar fi cerut permisiunea, pe costurile proprii să continue mai departe excavațiile la ruinele antice descoperite și descrise în raport.

După toate probabilitățile (din informațiile aflate de mine) nu au primit acceptul și îmi este complet necunoscut ce fel de soartă au avut pe mai departe aceste ruine. — Probabil au rămas acoperite, nu departe sub stratul de moloz și dărâmături acumulat în timp, și când mai mulți cercetători ai antichităților își vor găsi interesul și timpul de a se implica; probabil atunci arheologia o sa ne dea speranțe la descoperiri deloc neimportante.

Hoffinger

101 B e s c h r e i b u n g des Plans, welcher über die im Jahre 1783 in Schidomin entdeckten Alterthümer, von dem k. k. Kameralinge- nieur Herrn von Braun gezeichnet wurde. In dem ersten Quadrate ist Nro 1, das Dorf Schidomin; Nro 2, dessen Hutweide; Nro 3, eine alte Schanz, 300 Klafter lang und 240 Klafter breit; Nro 4, alte Fundamentengemäuer auf der Schanze; Nro 5, noch verschiedene verdeckte Ruinen, welche sich bis in das Dorf erstrecken; Nro 6, Mauern welche hervorstehen und einer Ringmauer gleichen; Nro 7, Ruinen, Litt. A; Nro 8, der Weg in das Dorf; Nro 9, die Strasse von Temeschwar nach dem Eisenwerke Bogshan; Nro 10, ein kleines Thal; Nro 11, die Ruinen Litt. B.	(p. 101) Descrierea planului ce prezintă descoperirile antice din anul 1783 de la Jidovin și care a fost desenat de Domnia Sa inginerul cameral cezaro-crăiesc von Braun În primul pătrat este Nr. 1, satul Jidovin; Nr. 2, pășunea acestei localități; Nr. 3, un șanț vechi, 300 de stânjeni lungime și 240 stânjeni lățime; Nr. 4, structuri de fundații de zidărie pe șanț; Nr. 5, încă multe alte ruine acoperite, care se întind până în arealul locuit al satului Nr. 6, ziduri care se văd la suprafață (se găsesc în picioare) și care seamănă ca un zid împrejmuitoare / circular; Nr. 7, ruine, Litt A., Nr. 8 drumul actual care intră în sat; Nr. 9, drumul dinspre Timișoara la atelierele siderurgice din Bocșa; Nr. 10, o mică vale; Nr. 11, Ruinele (Litt. B).
102 Der Durchschnitt von Litt. A. nach der Linie a, b, stellt vor von a bis Nro 1, ein verfallenes Gewölbe fünf Schuh breit und 5 Schuh hoch in der Lichte. Dieses weiset gegen die alten Ringmauern. — Von 2 - 3 sind acht Gewölber; das erste davon ist mit Ziegeln ausgemauert, die sieben andern aber sind von Sandquatern aufgeführt. Ihre Oefnungen sind zwey Schuhe breit, drey Schuhe und 9 Zolle hoch mit einem Schlussstein, wie es der Durchschnitt anzeigt. Der Sandquaternstein hat eine so starke Verbindung, daß es sich glauben läßt, er sey mit Kitt zusammengefügt. Oberhalb dem vierten Gewölbe läßt sich zwischen zwey Mauern von eben den Quaternsteinen eine Thür wahrnehmen. Der Fußboden davon ist nach der Art alter Gänge von sechs Zoll dicken Estrich mit klein zerstoßenen Ziegelfsteinen. Auf diesem Estriche sind Kieselsteine 3/4 Zoll im Quadrate neben einander gesetzt, wie dieß die 13te Figur weiset. Der Durchschnitt e, d, zeigt von Nro 4—5 drey kleine Gewölber. Ihre Oefnungen	(p. 102) Profilul de la Litt. A, după linia a, b, prezintă de la a la Nr. I, o boltă prăbușită lată de 5 picioare și în 5 picioare în elevație vizibilă la suprafață. Aceasta se întinde spre vechiul zid de incintă. De la 2 – 3 sunt 8 „bolți”; prima dintre ele este cu cărămizi sau țigle zidită, celelalte 7 sunt realizate din piatră de gresie calcaroasă. Întinderea lor este de 2 picioare lată, 3 picioare și 9 țoli înaltă cu o piatră, cheie de boltă închise, așa cum arată profilul. Gresia cubică are un liant așa de puternic, că lasă impresia, că ar fi lipită cu chit (= ciment). Deasupra celei de-a patra bolți, a fost lăsată între 2 ziduri din blocuri de piatră realizată o intrare. Podeaua de acolo este construită după modul vechilor intrânduri de 6 țoli grosime, prag realizat din tencuială și cărămidă mărunțită. Pe această podea sunt puse pietricele cubice, de 3/4 țoli mărime fiecare, unele lângă celelalte, așa cum pot fi văzute acestea la figura 13. Profilul e, d, ne arată de la Nr. 4 – 5, trei mici spații boltite. Întinderea lor este de 1 1/2 picioare lățime;

gen sind 1 1/2 Schuh breit, 2 Schuh, 6 Zolle hoch. Ober den mittleren kann man eine Thüre von oben beschriebener Art, mit dem ebenfalls beschriebenen Fußboden wahrnehmen. Nro 6, sind zwey Fenster, Nro 7, eine Mauer von drey Schuben in der Höhe und fünf Schuben in der Länge und Breite; Nro 8, drey runde Zuglöcher, 6 Zoll im Durchschnitte, und 4 1/2 Schuh von der Erde.

Man ließ neben der Mauer das Fundament untersuchen, und fand, daß der ganze Boden — so groß das Gebäude der Strecke nach ist — aus sechs Zoll dicken Estrich bestehet, unter welchem es eine Lage von Bruchsteinen, und sodann bis zum Fundamente gestauchten Lehm hat. Die Fundamentmauern sind von grossen Bruchsteinen, an vielen Orten eine Klasten tief. Der Inhalt — dem Mittel nach gerechnet — enthält außer dem Fundamente 36, und das Fundament-Gemäuer 40 Kubiklasten.

Nro 9, ist ein verfallenes Gewölbe vier Schuhe breit und eben so hoch; Nro 10, eine Stiege von Ziegeln mit sechs Staffeln;

2 picioare, 6 Țoli înălțime. Deasupra celei din mijloc poate fi sesizată un fel de ușă, cu același tip de podea descrisă anterior; Nr. 6, sunt 2 ferestre; Nr. 7, un zid de 3 picioare înălțime și 5 picioare în lungime și lățime; Nr. 8, trei lăcașuri rotunde (adânci circulare) cu un diametru de 6 Țoli și situate la 4 1/2 picioare de la pământ.

Ne-am permis lângă zid să cercetăm fundațiile și am aflat că întregul pământ / podea — atât de mare cât este clădirea — ce constă din nivel de călcare cu podină tencuită de 6 Țoli, sub care era pusă piatră spartă — și după aceea cât erau fundațiile de adânci a apărut numai chirpic. Zidul de fundație este realizat la bază din pietre mari de carieră, care în multe locuri cobora până la 1 stânjen (klafter). Conținutul — judecat după materiale — conține în afară de fundații 36 (cubic — stânjeni), și zidărie de fundație 40 cubic — stânjeni.

Nr. 9, este o elevație de zidărie căzută, de 4 picioare de lată și tot așa de înaltă; Nr. 10, o scară de cărămizi cu 6 trepte.

Nro 11, Strobpfeller, sechs Schuhe lang. Die Höhe der Mauern ist von 6 bis 9 Schuhe; Nro 12, zeigt den aufgehobenen Schutt neben den Mauern bis an den festen Boden an. In diesem Gebäude, das bis ist gegen 16 Klafter in der Länge und Breite ausgegraben ist, wurden verschiedene Gattungen Ziegel gefunden, mit den römischen Buchstaben: LEG. III. F. F. und zwar

in der L. 1. Zoll; Br. 1 3/4. Dicke 2 3/4 3
— 2 — = — 6 3/4 — = — 3 3/4 —
— 10 — = — 6 3/4 — = — 3 3/4 —
— 8 — = — 6 3/4 — = — 3 3/4 —
— 10 — = — 6 3/4 — = — 1 1/2 —
— 12 — = — 2 3/4 — = — 2 3/4 —

Von Litt. B. ist Nro 1, der Grund von einem vermuhtlichen Babboden. Dieser Grund bestehet aus gestauchten Lehm, einer Lage von Bruchsteinen und Estrich mit zerstoßenen Ziegeln. Auf diesem Boden sind alle zweyten Schuh eine Art von Stützen oder kleinen Säulen, welche zum Fundamente einen zehenzölligen Quadratziegel haben, auf welchen vier runde

Nr. 11, piloni de susținere, de 6 picioare lungime. Înălțimea zidurilor este de 6 până la 9 picioare; Nr. 12 arată dărâmătura scoasă care era lângă zid până pe solul fix, curat. În această clădire, care a fost decopertată până la 16 stânjeni în lungime și în lățime, au fost găsite diferite variante de cărămizi, cu litere romane: LEG. III F.F. și cum ar fi:

În Lung. 1 Țol; Lățime 1 Țol; Grosime 2 3/4 Țoli

— ii- 2 -ii- -ii- 6 3/4 -ii- -ii- 3 3/4 -ii-
— ii- 10 -ii- -ii- 6 3/4 -ii- -ii- 3 3/4 -ii-
— ii- 8 -ii- -ii- 6 3/4 -ii- -ii- 3 3/4 -ii-
— ii- 10 -ii- -ii- 6 3/4 -ii- -ii- 1 1/2 -ii-
— ii- 12 -ii- -ii- 2 3/4 -ii- -ii- 2 3/4 -ii-

De la Litt. B este Nr. 1, grundul de la o podea de baie. Acest Grund este alcătuit din chirpici bătorit și un rând de piatră spartă și o podină cu cărămidă sfărâmată pisată. Pe această podea la fiecare al doilea picior apare un fel de sprijinitori sau mici coloane, care la bază au o cărămidă de 10 Țoli, pe care sunt 4 cărămizi rotunde de coloană una peste alta puse și sunt înalte

105 Säulenziegel über einander aufgesetzt und $3 \frac{3}{4}$ Zoll hoch und 6 Zolle breit sind. Über diesen runden Ziegeln liegen noch zwey Ziegel übereinander; der erste von 10 Zollen im Quadrate und der zweyte von einem Schuh. Auf vier solchen Säulen ruht ein Ziegelstein vier Schuhe im Quadrate, wie die punktirte Linie von Nro 1 und das Profil e, f, zeigt. Auf diesem Steine liegt noch ein Estrich, welches zugleich den Boden Nro 2. ausmachet. — Nro 2, wahrscheinlich ein Badzimmer. In diesem findet man eine kleine Mauer sechs Zolle von der Hauptmauer entfernt, sechs Zoll dick und an einigen Orten noch drey Schuhe hoch. Diese Mauer mag statt der Badwanne gedient haben, in welche über Stufen zu kommen war. Es ist zu vermuthen, daß das Wasser durch den Zwischenraum abgelassen und durch den Schlauch Nro 11 geführt wurde. Nro 3, zeigt den Durchschnitt durch das ganze Bad vom Fußboden bis über die gemauerte Wanne und den Schlauch Nro 11. — Nro 4, sieht einer Heizküche ähnlich, aus der eine Röhre	(p.105) de $3\frac{3}{4}$ țoli și late de 6 țoli. Peste aceste cărămizi rotunde mai stau încă 2 cărămizi una peste alta, primul din 10 țoli, pătrate și al doilea de 1 picior. Peste 4 asemenea colonete zace o cărămidă pătrată de 4 picioare, așa cum arată și linia de la Nr. 1 și profilul e, f, peste aceste pietre (cărămizi) stă întinsă o tencuială, care este făcută din podina Nr. 2 – Nr. 2 fiind probabil o cameră de baie. În acestea se mai găsesc ziduri mici la o depărtare de 6 țoli de zidul principal și cu o grosime de 6 țoli și în unele locuri încă este înalt de 3 picioare. Acest zid pare să fie slujit ca perete pentru bazinul de apă în care se ajungea de pe niște scări. Este de presupus, că apa a fost lăsată să intre prin spațiul intermediar și apoi prin scurgerea Nr. 11 era deversată. Nr. 3, arată profilul prin întreaga baie, de la podea până la bazinul zidit și conducta Nr. 11. (scurgerea). Nr. 4 arată asemănător cu niște cahle, din care ies niște duze / țevi ce intră în Nr. 2;
106 in Nro 2 gehet; sie hat auch eine Oefnung gegen Nro 5. Man sieht annoch einen Pfeiler 3 Schuhe im Quadrate, und eben so hoch mit Ziegelsteinen belegt. Nro 5, ist eine kleine Kammer, vier Schuh tiefer als die übrigen Gemächer, in welche man auf vier Stufen hinab kommen kann. Am Grunde und zwar in der Mitte der Mauer ist ein Schlauch zu sehen, in welchem bleyerne Röhren $2 \frac{3}{4}$ Zolle im Durchmesser gefunden wurden. — Nro 6, ein Zimmer 32 Schuhe lang, 24 Schuhe breit, mit kleinen Ziegelsteinen wie Nro 12 gepflastert. Ein solcher Stein hat $3 \frac{3}{4}$ Wienerzolle zur Länge; $1 \frac{1}{2}$ Zoll zur Breite und $\frac{3}{4}$ Zolle zur Dicke. Unter diesen Boden gehen drey Schläuche von $1 \frac{1}{2}$ auch 2 Schuh Breite und zwey Schuhe Höhe durch. Der Ausgang und Eingang ist noch nicht entdeckt. — Nro 7, ist ebenfalls einem Zimmer ähnlich, in dem man gleichfalls solche kleine Stützen, wie in Nro 1 findet; hier sind sie aber zerstört. — Nro 8, hat die Form eines Tempels — Nro 9, ist eine Kammer in welcher verschiedenes Eisenzeug gefunden	(p. 106) ea are o deschidere spre Nr. 5. Se mai vede un pilon de 3 picioare de formă pătrată și tot atâta de înalt, acoperit cu cărămizi. Nr. 5, este o cameră mică, cu 4 picioare și este mai adâncă față de celelalte spații realizate, în care se putea coborî pe 4 trepte. La bază, și mai exact în mijlocul zidăriei a fost văzută o scurgere, în care s-a găsit o conductă de plumb de $2\frac{3}{4}$ țoli în diametru. — Nr. 6, o cameră de 32 de picioare lungime, 24 picioare lățime, podite cu cărămizi mici, ca și cele de la Nr. 12. O astfel de piesă (cărămidă) are $3\frac{3}{4}$ țoli vienezi în lungime; $1\frac{1}{2}$ țoli în lățime și $\frac{3}{4}$ țoli în grosime. Sub acest paviment/podea trec 3 canale / scurgeri de $1\frac{1}{2}$ și 2 picioare în lățime și 2 picioare înălțime. Ieșirea și intrarea acestor canale nu a fost încă dezvelită. — Nr. 7 este de asemenea similară unei camere, în care s-au descoperit de asemenea mici cărămizi sfărâmate ca și la Nr. 1 existente; aici fiind însă foarte distruse. Nr. 8 are forma unui templu. — Nr. 9 este o cameră în care s-au descoperit diverse ustensile de fier.

worden, — Nro 10, ein kleiner Schlauch der mit einem grossen ausgeholten Stein bedeckt war. — Nro 11, die drey unterirdischen Kanäle. — Nro 12, das Ziegelpflaster aus dem Zimmer; Nro 6. — Nro 13, das Kiefelpflaster auf dem Estrich von Lit. A. — Nro 14, ein Ziegelstein mit den römischen Buchstaben LEG. IIII. F. F. — ohne Zweifel: Legio quarta, fidelis, felix. —

Die Höhe der entdeckten Alterthümer ist ungleich, von vier zu sechs Schuhen. Die Mauern sind drey Schuhe dick; und der Inhalt ohne den Fundamenten beträgt 24 Kubikflaster der besten Materialien.

— Nr. 10, un mic canal / spațiu care este acoperit de o cărămidă (piatră mare, în mod special prelucrată pentru aceasta. Nr. 11 – cele 3 canale de la subsol (sub pământ). — Nr. 12, pavajul de cărămidă din camera Nr. 6. — Nr. 13, pavajul de cărămidă de pe podeaua de la Lit. A. — Nr. 14, o cărămidă are litere romane LEG IIII F.F. – care fără îndoială înseamnă: *Legio quarta fidelis, felix*. — Înălțimea antichităților dezvelite este inegală, de la 4 la 6 picioare. Zidurile sunt de 3 picioare groase și conținutul calculat fără fundații, conține 24 de cubic stânjeni de cea mai bună materie primă.

Observații preliminare

La prima vedere se poate remarca faptul că asemenea unui articol de ziar sau revistă, prezentarea începe cu ilustrația: cele două gravuri în cupru, cu imaginea de ansamblu a zonei săpate și cu secțiunile tehnice prin edificiile dezvelite de inginerul von Braun. Apoi urmează un text incitant, scris cu litere gotice, într-o germană literară plăcută și ușor de înțeles, după care este reprodus integral raportul scris al inginerului von Braun, care explicitează foarte exact desenele, dar are un stil rigid, tehnic, fără a oferi prea multe date în plus față de ce este desenat.

Totuși nu putem să nu ne întrebăm: De ce sunt publicate niște descoperiri de epocă romană din Banat într-o revistă culturală maghiară la Bratislava? Cine este Hoffinger? Ce sarcini de serviciu îndeplinea inginerul von Braun la Berzovia (Jidovin)?

Pentru a putea răspunde cât de cât mulțumitor la aceste întrebări simțim nevoia de a întreprinde o incursiune în epoca în care s-a realizat această interesantă descoperire arheologică. Încercăm totodată să identificăm linia pe care se încadrează publicarea unor astfel de „rapoarte arheologice” în spațiul cultural al Imperiului Habsburgic.

Contextul istoric în care s-a realizat și apoi publicat descoperirea

Secolul al XVIII-lea în Banat a însemnat implementarea administrației habsburgice cu toate reformele sale dominate de mercantilism, odată cu eliberarea acestui ținut de sub dominația otomană și transformarea lui în domeniu privat al Casei de Austria. Dacă prima jumătate a secolului al XVIII-lea este caracterizată de efortul de implementare a autorității imperiale în Banat, prin colonizare și introducerea cadastrului, reforme care au fost compromise parțial datorită deselor conflicte cu turcii pe linia Dunării, dar mai ales a pactizării în anii grei de război 1737–1739, cu dușmanul a valahilor din zona Banatului Montan²². A doua decadă a secolului al XVIII-lea este dominată de atenția specială de care se bucură regiunea din partea Vienei. Este declanșată a doua mare colonizare precum și o reformă administrativă profundă, care va duce la o mai precisă cartare a regiunii, luându-se în calcul toate resursele naturale, mineralogice și chiar demografice din zonă.

Acest fapt se datorează, după cum subliniază istoricii moderni, situației complicate în care se

²² Feneșan 1973, p. 170–171.

afla Casa de Austria, în anul 1745, când pierde Silezia, o importantă provincie catolică și mai apoi influența asupra Bavariei începând cu anul 1779, în favoarea Prusiei lui Frederic cel Mare²³. O bună parte din populația catolică din aceste teritorii pierdute și intrate sub influență prusacă-protestantă va fi mutată în Imperiu și colonizată în Banat și Transilvania. Această etapă este cunoscută în istorie drept „marea colonizarea tereziană” și s-a întins pe toată perioada ultimei jumătăți de secol XVIII²⁴.

Împărăteasa Maria Tereza, încă de la urcarea ei pe tron în anul 1740 a avut probleme grele de surmontat în politica externă, mai ales că îi lipseau banii și trupele militare. Ca să poată face față situației, în fața unor rivali precum Franța și Prusia, a fost nevoită să accepte unele concesii nobilimii maghiare care își dorea o reîncorporare la Ungaria a teritoriilor estice ale Imperiului habsburgic. Astfel prin Dieta de la Bratislava (Pressburg) din anul 1741, împărăteasa Maria Tereza era încoronată regină a Ungariei, obținând sprijinul militar al maghiarimii în contul promisiunii retrocedării vechilor privilegii și teritorii ale regatului medieval maghiar²⁵. Acest fapt se va împlini abia în 1778, un rol important avându-l degradarea continuă a finanțelor Casei de Austria, care este nevoită în cele din urmă să vândă Banatul clasei politice maghiare din Imperiu²⁶.

Este de înțeles de ce nu toată lumea a agreat această soluție extremă, atât membrii importanți din consiliul aulic de stat care conduceau *de facto* imperiul precum și coregentul Iosif al II-lea au protestat față de o asemenea măsură care contravenea principiilor lui Eugeniu de Savoia, cel care cucerise aceste teritorii de la turci. Elita ungară a vremii a recurs atunci la o propagandă susținută în vederea atingerii scopurilor sale. *Neues Ungarisches Magazin*, o publicație apărută prima dată în 1781, era un fel de almanah cultural ce s-a înscris acestei politici de susținere a pretențiilor maghiare, prin articolele sale. El a fost editat de Karl Gottlieb von Windisch (1725 – 1793), un mare cărturar filomaghiar al vremii sale, cu scopul de a populariza în mediul german într-un mod literar plăcut și accesibil valorile tradiționale ale culturii și civilizației medievale maghiare. A fost susținut de importanți intelectuali din Ungaria și Transilvania, precum Georg Pray din Buda sau Johann Seivert spre exemplu și s-au publicat în cele câteva numere tipărite, legende

istorice legate de întemeierea regatului medieval al Ungariei, date juridice privind cutumele și tradițiile vechi comitatense ale ținuturilor stăpânite de aceștia, istoria luptei antiotomane, duse de regii Ungariei sau alți eroi ai neamului, informații etnografice și demografice despre regatul Coroanei Sf. Ștefan. Între articolele de divertisment a apărut tipărit și raportul lui Hoffinger. Însă, nu întâmplător!

Apetitul pentru asemenea lucrări pare la modă în epocă, cel puțin la Viena, deoarece nu putem să nu ne aducem aminte că aproximativ tot în acei ani, Francesco Grisellini dedica lucrarea sa: Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei, Viena, 1780 sau predecesorul său Johann Jakob Ehrler publica tot la Viena, *Banatul de la origini până acum (1774)* lucrări în care sunt descrise printre altele și antichitățile din Banat, îndeosebi cele de la Băile Herculane, care făcuseră mare vâlvă în Europa. Deloc de ignorat este și incitanta lucrare dedicată exclusiv antichităților Daciei a ofițerului Hohenhausen, savant și militar de carieră, care a fost publicată pe banii împărătesei Maria Tereza pentru a glorifica vizitele imperiale ale lui Iosif al II-lea în Banat și Transilvania²⁷.

Pasiunea fățișă a împăratului Iosif al II-lea față de strămoșii latini ai acestor meleaguri avea și un rol propagandistic puternic, așa cum avea să remarce foarte bine Imola Boda și Rada Varga, de a câștiga simpatia noilor supuși din Transilvania. Împăratul habsburgic pozează adesea ca un al doilea Traian, care recolonizează pământurile Daciei, aducând pace și prosperitate²⁸. Un efect al acestei propagande era și de a lovi în interesele nobilimii maghiare, care făcea constant presiune asupra Casei de Austria de a le recunoaște dreptul de proprietate și de organizare asupra acestor pământuri, deținute de ei înainte de expansiunea otomană din secolul al XVI-lea.

Contextul în care se produce și se publică apoi descoperirea ruinelor romane de la Jidovin (*Berzobis*) în anul 1783 este strâns legat de toți acești factori. Felul barbar însă în care se trece sub coordonarea funcționarilor aulici la demolarea ruinelor fortificației ține și de influențele reformelor iosefine inițiate în acei ani, de sistematizare și strămutare a satelor de valahi. De asemenea trebuie luat în calcul și felul în care austriecii au proiectat colonizarea Banatului. Existau două concepte care rivalizau între ele: unul care se baza pe fondarea unor așezări mici cu case trainice din zidărie și

²³ Oppenheim 1995, p. 144–145.

²⁴ Mureșan 2005, p. 220.

²⁵ Feneșan 1997, p. 26.

²⁶ Feneșan 1997, p. 79.

²⁷ Hochhausen 1975.

²⁸ Boda, Varga 2014, p. 751.

altul care susținea crearea unor așezări rurale mai mari, dar pentru început cu case din văiușă, mai ieftine, mai ușor și rapid de realizat. La început s-a mizat mult pe primul concept, neștiindu-se care va fi afluența de coloniști. Pentru realizarea lui s-a trecut, îndeosebi în zonele de câmpie, la utilizarea tuturor resurselor de piatră și cărămidă disponibile, inclusiv la recuperarea acestora din ruinele unor vechi edificii dezafectate sau cetăți cucerite. Până la urmă, împăratul Iosif al II-lea, în șirul de inspecții pe care le efectuează în Banat, își va da seama de progresul lent la care ducea această viziune și se decide pentru implementarea variantei a doua, mult mai practică și cu perspective mai bune de viitor pentru supraviețuirea comunităților catolice proaspăt întemeiate²⁹.

Cine sunt Hoffinger și von Braun?

Dacă în cazul inginerului von Braun, funcționar aulic de pe lângă Districtul minier cezaro-crăiesc de la Bocșa, cu o pregătire tehnică remarcabilă, misiunea lui la Jidovin este clară, și anume, aceea de a coordona munca țăranilor valahi în robota lor obligatorie față de fisc, de a excava ruinele, prezența lui Hoffinger la această acțiune este mai puțin clară. Chiar și numele lui nu este pe deplin enunțat în publicație.

Specialiștii germani în *Heimatkunde* l-au identificat pe acest personaj ca fiind J. G. Hoffinger, medic sas³⁰, originar din Brașov, care a scris mai multe lucrări dedicate bolilor respiratorii de care sufereau minerii în secolul al XVIII-lea³¹. Născut pe 9 iulie 1756, după studii de medicină absolvite în Transilvania, a fost repartizat la început în regiunea Zlatna, din Munții Apuseni, ca medic de teren. După vizitele în Banat din anii 70 ai secolului al XVIII-lea ale împăratului Iosif al II-lea și dezvoltarea mineritului în districtul Oravița, este transferat aici ca farmacist cezaro-crăiesc și medic minier principal al regiunii. Fiind un bun cunoscător al limbii române, este trimis de Conducerea Districtului minier cezaro-crăiesc de la Oravița pentru a cerceta situația apărută la Berzobis (Jidovin) odată cu dezvelirea ruinelor romane de către sătenii locului.

Deoarece, din punct de vedere administrativ, Districtul minier de la Bocșa era dependent de cel de la Oravița, tânărul medic Hoffinger (27 de ani) primește raportul din mâinile experimentatului inginer-minier von Braun, în calitate de

inspector superior și înainte de a-l trimite Vienei îl copiază pentru sine, fiind conștient că este martorul unei descoperiri arheologice remarcabile. Peste câțiva ani serviciile sale medicale sunt cerute la Schemnitz – Banská Štiavnica (Slovacia), perioadă în care Hoffinger intră în contact cu cercul de intelectuali din Pressburg – Bratislava, din jurul lui Karl Gottlieb von Windisch, editorul almanahului *Ungrisches Magazin*.

Moare din cauze necunoscute, mult prea devreme, la vârsta de 36 de ani, la Viena, în capitala Imperiului Habsburgic, unde va activa ca cercetător în medicină, până în 1792, ultimul an al vieții sale. A lăsat o operă scrisă importantă în domeniul său de activitate, toate cu referire la influența mineralelor aur, argint, fier asupra sănătății muncitorilor și a remediilor pe care le-a experimentat în ameliorarea afecțiunilor pulmonare, fumatul de tabac ocupând un loc de cinste în cadrul rețetelor sale³².

Importanța textului lui Hoffinger și a raportului tehnic al inginerului von Braun

Așa cum deja fusese remarcat înaintea noastră, una dintre ruinele prezentate de articolul lui Hoffinger este o baie romană (*balneum*) cu bazinele și instalațiile sale aferente, realizată în mare măsură din cărămidă purtând ștampila legiunii a IIII-a Flavia Felix³³. Pentru a putea însă înțelege mai bine măsurătorile celor doi funcționari habsburgici suntem nevoiți să convertim unitățile lor de măsură după cele actuale³⁴. Conform patentei din 14 iunie 1756 emisă de Maria Tereza, pe tot cuprinsul Imperiului și în mod special pe domeniile coroanei se utilizează o singură unitate de măsură valabilă, stânjenul vienez (1,896m = 6 picioare), obligatoriu în rapoartele administrative³⁵.

Astfel putem aprecia destul de corect prin transformare, distanța dintre cele două grupuri de ruine semnalate de Hoffinger, cca 400 m și ambele clădiri al căror plan este desenat reprezintă parte a unor edificii cu sistem extins de încălzire sub pardosea (*hypocaustum*), ce este specific în cazul unor băi romane. În consecință, se pare că în secolul al XVIII-lea au fost atinse de excavațiile după material de construcție ale sătenilor din Jidovin, o posibilă baie cu mai multe anexe care funcționa în interiorul fortificației, în *praetentura*, în apropiere

²⁹ Feneșan 2002, p. 452, n. 30.

³⁰ https://de.wikipedia.org/wiki/Kastell_Vărădia

³¹ Meusel 1806, p. 22.

³² Meusel 1806, p. 23.

³³ Bozu 2008, p. 89–90.

³⁴ 1 țol = 2,634 cm; 1 picior = 0,313 m; 1 stinjen = 1,896 m; 1 stinjen cub = 6,822 m³ – după Feneșan 1984, p. 323; Mureșan 2004, p. 102.

³⁵ Mureșan 2004, p. 103.

de *porta praetoria* și o baie *extra-muros*, în mediul civil, la nord de castru, pe malurile Bîrzavei.

Fortificația patrulateră era vizibilă pe trei laturi și i se putea la vremea respectivă vedea cu ochiul liber șanțul de apărare, cât și o parte din zidul de incintă la suprafață. După măsurătorile inginerului von Braun castrul ar fi măsurat 568 m lungime și 455 m lățime (dimensiuni care nu se apropie în vreun fel de cele cunoscute de noi până acum: 490 m lungime și 410 m lățime)³⁶, iar interiorul ar fi plin de resturi de zidărie, de la felurite clădiri. Dintre acestea, cea indicată cu Nr. 5 pare să fie o absidă de la o construcție ridicată aproape de *via principalis, pars sinistra*, iar cu Nr. 6 sunt marcate câteva ziduri lungi ce flanchează *via praetoria* (care era și drumul de acces în satul Jidovin în secolul al XVIII-lea) ce ar putea fi de la o baracă soldățească. Impresionante sunt ruinele marcate cu Nr. 7, ansamblul arhitectural care face obiectul cercetării și beneficiază de mai multe detalii grafice și scrise în cadrul raportului.

Edificiul descris de aceste ruine este un edificiu mare *intra-muros*, patrulater, care are câteva spații încălzite printr-un sistem de *hypocaustum*. Nu este exclus ca baia să fie o posibilă anexă a praetoriului, locuința comandantului și a ofițerilor săi apropiați. Ridicarea unui asemenea edificiu în *praetentura sinistra* în imediata vecinătate a incintei poate fi explicată prin nevoia romanilor de a fi cât mai aproape de sursa de apă curentă care curgea în apropiere, râul Bîrzava.

Descrierea începe cu spațiul marcat cu Nr. 1, care pare să fie un *praefurnium* boltit, de 1,56 m lățime și tot atât de înalt, vizibil în elevație. În continuarea acestui coridor este descris un zid care separă 2 săli mari și care în structura lui de piatră, gresie-calcaroasă fasonată, dotat cu 7 „bolți” – spații de trecere și în margine un al optulea intrând realizat însă în întregime de cărămidă. Dimensiunile acestor spații de trecere a aerului cald sub pardosea sunt de 0,63 m lățime și de 1,1 m înălțime. Se pare că la mijlocul acestui zid, deasupra celei de-a patra „bolți” exista o deschidere între 2 ziduri asemenea unei uși mari, al cărei prag este la fel ca podeaua din cameră realizat din *cocciopesto* (mortar cu cărămidă sfărâmată) de 13,2 cm grosime.

Foarte interesant este că în această zonă autorii cercetărilor surprind un rest de mozaic roman realizat din piese cubice mici de piatră de 1,8 cm așezate una lângă alta în linie pe un strat subțire de mortar.

Un alt profil realizat la un zid paralel cu cel

anterior ne arată că sistemul de încălzire se întinde în rețea spre o altă încăpere care nu a fost complet dezvelită și care reprezintă în dreptul zidului despărțitor o grupare de 3 spații boltite nu mai late de 0,45 m și cu o înălțime ce atinge 0,75 m. Urmează apoi referirea la niște detalii arhitecturale care par să țină de decorul interior al edificiului, prezența a două ferestre (utile probabil pentru ventilația aerului din sala principală în cea secundară din baia romană) precum și probabil un soclu de coloană care sprijinea zidul în vecinătatea acestor ferestruici. Această bază de coloană este pătrată, are 1,56 × 1,56 m și se păstrează cam 1 metru în elevație.

Tot pe acest zid în cealaltă extremitate austriei au surprins 3 găuri de ventilație de 13 cm în diametru și situate în linie orizontală la 1,4 m de nivelul de călcare săpat de austrieci.

Sub coordonarea inginerului von Braun s-a săpat până la podeaua inferioară a sistemului de *hypocaustum* al acestui edificiu și s-a constatat că este realizat din tencuială simplă cu pietriș, groasă de 13 cm, pusă direct pe pământul bătătorit.

Zidul edificiului este din piatră mare de carieră, ce coboară în adâncime până la 1,9 m. Calculul efectuat doar după zidurile vizibile la suprafața solului indică o cantitate de 244,8 m³ piatră de construcție, iar pentru partea de fundație 272 m³ piatră de carieră, care urma să fie scoasă și refolosită de autoritățile habsburgice.

Interesantă este descrierea unei scări care facilitează probabil accesul la un etaj superior. Spațiul patrulater unde au fost surprinse *in situ* 6 trepte de cărămidă este de plan pătrat de 1,25 m lățime și cu o elevație asemănătoare ca dimensiuni.

Ambele spații marcate de sistemul de *hypocaustum* au avut zidul exterior susținut de contraforți de zidărie (Nr. 11) lungi de 1,8 m. Înălțimea acestor structuri era variabilă între 1,8 și 2,7 m. Așa cum indică și desenul și descrierea de la Nr. 12, planul edificiului a fost identificat prin săparea ductului zidurilor, prin îndepărtarea pământului și stratului gros de moloz. Suprafața estimată a clădirii dezvelite este de 30 × 30 m, iar din interiorul ei au fost recuperate diverse forme și tipuri de material tegular purtând însemnele legiunii a IIII-a Flavia Felix. Raportorul austriac ține să le prezinte dimensiunile într-o formă tabelară. Prima din această serie pare să fie o cărămidă mică, dreptunghiulară de pardosea, restul fiind cărămizi din alcătuirea pilonilor și a suspensurii sistemului de încălzire (*hypocaustum*).

Și mai bine păstrat pare să fie sistemul de încălzire al edificiului din afara castrului, identificat pe

³⁶ Protase 2010, p. 33.

malul nordic al Bîrzavei și care pare să fi fost săpat în întregime. În prima cameră austriecii identifică nu numai *praefurnium* și baza sistemului de încălzire format din rețeaua de piloni realizați din 4 cărămizi rotunde suprapuse (de aprox. 20 cm în diametru și 10 cm înălțime fiecare bucată) pe o cărămidă de sprijin de 28 cm, iar deasupra de una de 34 cm. Cărămizile mari care acoperă rețeaua de colonete sunt pătrate, cu latura de 1,2 m mărime (date puțin probabil acest gen de cărămizi nu depășesc în lumea romană 0,6 – 0,7 m dimensiunea unei laturi). Peste toată suprafața s-au întâlnit urmele unei podele de mortar. Această cameră de baie, ne indică sursa scrisă, avea pereții dublați de ziduri mai subțiri de 12,5 cm, care dezvoltau un spațiu tot atât de lat față de zidul propriu-zis.

Inginerul von Braun ne indică niște conducte sau canale de trecere pe unde ar fi curs apa în baie, ductul acestei instalații comunică cu mai multe încăperi. Ultima dintre ele, cămăruța Nr. 5, de 1,25 m lățime, este cea mai adâncă dintre toate spațiile dezvelite în acest edificiu și prezintă în interior 4 scări, pe care se putea coborî la nivelul unui sifon, marcat printr-o conductă de plumb cu un diametru de 6 cm. Camera învecinată este mult mai precis descrisă. Știm că ea măsoară 10 m lungime și a fost în întregime podită cu cărămidă dreptunghiulară de pavaj de 12 cm lungime, de 4 cm lățime și 2 cm grosime fiecare piesă, dispuse într-un model în zig-zag. Pe sub această podea frumos ornamentată trec canalele, care comunică cu spațiile învecinate.

Autorul cercetărilor recunoaște că nu a urmărit cu exactitate traseul acestor canale, ductul lor chiar și pe desen este marcat cu linie punctată, fiind probabil mai mult presupus. Camerele descrise în continuare comunică între ele și unele mai prezintă resturile unor piloni de *hypocaustum*. Interesantă este asocierea cu un templu a planului acestei camere centrale cu absidă și care foarte probabil funcționa ca bazin de apă rece (*frigidarium*). Ultima cameră din serie, după descriere pare să fie o anexă a băii, un posibil spațiu de depozitare. Ustensilele de fier găsite aici și pe care inginerul von Braun nu le recunoaște funcționalitatea erau probabil obiecte utilizate în baie, precum striglinia sau unelte necesare întreținerii sistemului de încălzire. Tot în această cameră, într-o margine exista un canal aproape lipit de perete și acoperit cu o placă mare de piatră, cea ce ne poate duce cu gândul că în acest areal să fi fost construită latrina băii.

De ceea ce nu se îndoiște raportorul austriac este că și această clădire a fost realizată cu cărămizi

patruaterne având marcat cu litere latine: LEG IIII F.F.

Elevația zidurilor se păstra în secolul al XVIII-lea între 1,25 m și 1,8 m înălțime, iar grosimea zidurilor băii, calculat la suprafața solului, era de 0,95 m lățime și conțineau cel puțin 245 m³ de material de construcție de cea mai bună calitate.

Observații finale

Nu știm dacă au mai continuat săpăturile austriecilor la castru, după anul 1783, însă doar din acest prim raport ne dăm seama că s-a săpat foarte mult, nu doar în suprafață ci și în adâncime. Nu este exclus ca alte rapoarte nepublicate să existe în arhivele vieneze, atât pentru Berzovia cât și pentru alte situri arheologice.

La Berzovia se poate aprecia că, în afara incintei fortificate care a fost demantelată, administrația minieră a recuperat tot ce se putea din materialul de construcție roman (piatră și cărămizi), scopul fiind și pentru a face loc viitorului sat sistematizat Jidovin. Analizând hărțile austriece ale perioadei, observăm că doar pe prima ridicare iosefină satul vechi apare redat asemănător cu cel reprezentant pe planul de situație desenat de inginerul von Braun. Aici credem că trebuie făcută o rectificare, deoarece se crede că fortificația legionară nu era pe vatra vechiului sat, ci mai la est³⁷. Raportul austriac publicat de Hoffinger contrazice această presupunere și la rândul nostru suntem convinși că eroarea de localizare se datorează imposibilității de a georeferenția exact hărțile din secolul al XVIII-lea.

Comparând dimensiunile fortificației oferite de ing. von Braun în raportul său (cca. 568 × 455 m) observăm că ele se apropie foarte mult de dimensiunile unui castru de legiune mare, chiar mai mare decât castrul din timpul războaielor dacice ale împăratului Traianus (514 × 415 m), de pe vatra viitoarei Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, care a fost construit foarte probabil tot de *legio IIII Flavia Felix*, înainte de mutarea ei la Berzovia³⁸. Cu siguranță în cadrul dificil al cercetării de la Berzovia doar o ridicare topografică de mare precizie, coroborată cu prospecțiuni non-invasive GPR și magnetometrice (acolo unde se mai pot realiza asemenea măsurători) vor putea lămuri dimensiunile reale ale fortificației și eventualele sale extinderi. În momentul de față, ținând cont doar de diferențele de dimensiuni care s-au constatat în cazul clădirii comandamen-

³⁷ Nemeth et alii 2011, p. 342.

³⁸ Benea 1994, p. 312–313.

tului, nu este exclus ca să avem faze ale castrului în zona sistemului defensiv care să nu coincidă ca dimensiuni.

Revenind la ruinele dezvelite, cele două edificii de tip *balneum*, se poate aprecia doar pe analiza detaliilor sistemului de *hypocaustum* că cel din castru este mai impozant, pe când baia din afara fortificației, dincolo de Bîrzava, chiar dacă este mai complet cercetată, are un sistem de *hypocaustum* mai puțin înalt și se reduce ca încăperi la sistemul minim de funcționare a unei băi romane, cu un circuit simplu, definit de un singur șir de camere-bazine care comunică între ele: *frigidarium* – *tepidarium* – *caldarium*³⁹. Foarte probabil clădirea mai avea un modest *vestibulum* și posibil și o latrină.

Relevanța acestor edificii descoperite este deosebită pentru că ne arată că locul de garnizoană în epoca lui Traian, fusese proiectat aici de împărat pentru un termen îndelungat, foarte probabil pentru a descuraja atacurile iazygilor. La nivelul actual al cunoștințelor noastre, ținând cont și de raportul ing. von Braun, putem presupune că așezarea civilă adiacentă castrului (*canabae*) s-a întins între Berzovia și Ramna, de-a lungul drumului imperial care este cunoscut pe teren.

Chiar dacă cercetarea arheologică se desfășoară în acest sit cu dificultate datorită intruziunilor antropice moderne, avem încrederea că încă mai sunt multe de descoperit la Berzovia și monumentele militare și civile romane de pe acest aliniament (Lederata – Tibiscum) merită mai multă atenție.

BIBLIOGRAFIE

- https://de.wikipedia.org/wiki/Kastell_Vărădia
- Benea 1994
Doina Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, AnB, III, 1994, p. 309–321.
- Benea 2016
Doina Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, Ed. Academiei, București, 2016.
- Boda, Varga 2014
Imola Boda, Rada Varga, *Arheologia altfel. Dincolo de orizontul "legendelor locului"*, In honorem Gheorghe Lazarovici – Arheovest, II₂, Timișoara, 2014, p. 749–756.
- Bozu 2008
Ovidiu Bozu, *Öffentliche und private Gebäude an den römischen Strassen aus dem Banat*, Banatica, 10, Reșița, 2008, p. 81–105.
- ECR
*, *Enciclopedia civilizației romane*, (coord. Dumitru Tudor), Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
- Feneșan 1973
Costin Feneșan, *Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737–1739*, Banatica, II, Reșița, 1973, p. 165–185.
- Feneșan 1984
Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, (edit. Costin Feneșan), Ed. Facla, Timișoara, 1984.
- Feneșan 1997
Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial (1716–1778)*, Ed. de Vest, Timișoara, 1997.
- Feneșan 2002
Costin Feneșan, *A doua călătorie a împăratului Iosif al II-lea în Banat*, AnB, IX, 2002, p. 437–454.
- Flutur 2002
Alexandru Flutur, *Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Berzobis – 2000–2001*, AnB, IX, 2002, p. 131–146.
- Flutur 2011
Alexandru Flutur, *Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Berzobis*, AnB, XIX, 2011, p. 145–160.
- Hochhausen 1775
Sylvester Joseph, Freiherr von Hohenhausen, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Viena 1775.
- Medeleț, Flutur 2002
Florin Medeleț, Alexandru Flutur, *Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice*, PB, I, Timișoara, 2002, p. 95–100.
- Meusel 1806
Johann Georg Meusel, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen Deutschen Schriftsteller*, vol. 6, Leipzig, 1806, s.v. „Hoffinger (Johann Georg)”, p. 22–23.
- Milleker 1899
Bodog Milleker, *Délmagyarországi régiseglétei a honfoglalás előti időkből*, vol. II., Temeswar, 1899.
- Moga 1970
Marius Moga, *Castrul Berzobis*, Tibiscus, I, 1970, p. 51–58.
- Mureșan 2004
Șofronie Mureșan, *Elementele matematice ale documentelor cartografice din secolul al XVIII-lea, referitor la Banat*, PB, III, Timișoara, 2004, p. 101–110.

³⁹ Țintea 2015, p. 15

- Mureșan 2005
 Șofronie Mureșan, *Charte vom Banat (Harta Banatului) din anul 1784 – un prețios document cartografic*, în PB, IV, Timișoara, 2005, p. 219–224.
- Nemeth 2005
 Eduard Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane*, Ed. Mirton, Timișoara, 2005 (BHAB XXXVII).
- Nemeth et alii 2011
 Eduard Nemeth, Florin Fodorean, Dan Matei, D. Blaga, *Kastelle und Landschaft an der Südwestgrenze des römischen Dakien*, Acta Arch. Hung., 62, Budapesta, 2011, p. 331–352.
- Oppenheim 1995
 Walter Oppenheim, *Habsburgii și Hohenzollernii (1713–1786)*, Ed. All, București, 1995.
- Protase 2010
 Dumitru Protase, *Castrul legiunii IIII Flavia de la Berzovia. Săpăturile arheologice din anii 1965–1968*, AnB, XVIII, 2010, p. 33–62.
- Răuț, Bozu, Petrovsky 1977
 Octavian Răuț, Ovidiu Bozu, Richard Petrovsky, *Drumurile romane din Banat*, Banatica 4, 1977, p. 135–159.
- Timoc 2016
 Călin Timoc, *Fondatorul muzeului orașenesc din Reșița, profesorul Octavian Răuț*, QR, IV, Timișoara, 2016, p. 718–720.
- Torma 1880
 Torma Karoly, *Dacia régiség és felirattani irodalmához*, Budapesta, 1880.
- Țentea 2015
 Ovidiu Țentea, *Bath and Bathing at Alburnus Maior*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2015.
- Zahariade 2011
 Mihail Zahariade, *Castrul roman de la Berzovia, 1977. Cercetări arheologice în canabae și în castrul roman*, BHAUT, XIII, Univ. de Vest din Timișoara, 2011, p. 101–124.

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

CERCETĂRI DE ARHEOLOGIE URBANĂ. REFLECȚII PRIVIND ORAȘUL TIMIȘOARA ÎN SECOLELE XVII-XVIII

Alexandru Szentmiklosi, Dumitru Țeicu

Cuvinte cheie: Timișoara, secole XVII-XVIII, arheologie urbană, fortificația de perioadă otomană.

Keywords: Timișoara, XII-XVIII c., urban Archaeology, Ottoman period fortification

Researches of Urban Archaeology. Aspects Regarding the Development of Timișoara in the XVII-XVIIIth Century.

(Abstract)

For a long time, the researches regarding the urban development of Timișoara during the Ottoman period based, especially, on the Austrian cartographical documentation from the 18th century, as well as on the Turkish chronicles and on the studies based on them.

Since 2006, the archaeological rescue excavations have brought major contributions to the knowledge of the urban history of Timișoara. The most important archaeological investigations were executed between 2011 and 2013–2015. During these years, there were investigated both areas within the historical centre of the city, and the external suburbs of the Ottoman town („*Palanca Mare*” and „*Palanca Mică*”).

A premiere for the archaeological research was the uncovering of the fortification system north to the fortress confirming both the historical information concerning the reparations done to the fortress, and the cartographical information. Into the archaeological trenches executed in the Union Square („*Piața Unirii*”), there was uncovered just the base of the rammed earth rampart that formed the curtain wall of the fortress during the Ottoman occupation, as well as the defensive ditch. According to Sigismondo de Prato, the curtain wall of the fortification was a „*modo hungarico*” type of construction.

In addition, a premiere was the uncovering of the second defensive line of the fortress of Timișoara that was situated north to the curtain wall of the fortress. The archaeological researches in the Sergeant Constantin Mușat Street revealed the existence of a defensive ditch doubled by a wooden palisade, represented in the maps from the beginning of the 18th century.

The archaeological researches within the urban perimeter of the town have pointed out an agglomeration of wooden dwellings lined up to the streets. At the very beginning, the streets were paved with tree branches, and later from oak trunks. Beside the houses, ones endowed with basement, and probably with a floor, there were also pit-dwellings in the suburbs of Timișoara during the Ottoman period.

The information referring to the town water sources, mentioned by the historical sources, were completed by the historical researches that uncovered aqueducts made of ceramic pipes linked one to the other. These aqueducts plead for existence of a complex hydro technique system in connection with a tanker supplied with help of a hydraulic wheel.

A last issue caught by the archaeological researches within the perimeter of the fortress of Timișoara and of the two suburbs illustrates the multiethnic and confessional aspects of the town. The world of the dead coexists with the world of the alive through the emplacement of the necropolis in the middle of the town and of the suburbs. At the beginning of the 18th century, there were also necropolis situated out of the external suburbs of Timișoara. After the conquest of Timișoara by the Habsburg Empire, the town cemetery was moved outside the fortress wall, on the western part of the town.

Europa modernă s-a născut în Evul Mediu, dacă acceptăm, desigur, viziunea propusă de Jaques Le Goff (1924–2014) asupra construcției europene. Istoricul francez a considerat această etapă din istoria Europei ca pe o perioadă de progres și purificare, în care s-a făcut tranziția spre Renaștere. În discursul lui istoriografic, Jaques Le Goff a

considerat că nașterea orașului medieval european a fost una din marile reușite ale istoriei europene¹. Astfel, se ralia, în mod tacit, unui punct de vedere identic, spus cu multă vreme în urmă de către Henri Pirénne în legătură cu istoria orașelor europene².

¹ 1 Le Goff 2005, 133–140.

² 2 Pirénne 2000, 138 și urm.

Cu o întârziere inerentă, provocată de evoluția istorică mai complicată a spațiului sud-est și central european, structurile urbane din Regatul Ungariei și din regiunile răsăritene ale acestuia (Transilvania și Banat) s-au coagulat sub impulsul venit dinspre lumea germanică și de colonizările acesteia către răsărit. Demersul nostru cu privire la istoria urbană a Timișului la cumpăna secolelor XVII-XVIII vine din perspectiva arheologiei medievale, a acumulărilor acesteia în privința istoriei urbane.

Planurile de modernizare și dezvoltare urbanistică de la începutul sec. XXI au determinat, sub imperativul determinat de legislația privind protejarea patrimoniului arheologic, efectuarea unor cercetări arheologice preventive în diferite localități din Banat (Timișoara, Ciacova, Caransebeș). Cercetări arheologice desfășurate în perioada anilor 2006–2015 au oferit, pe de o parte, oportunitatea acumulării unui patrimoniu arheologic specific lumii urbane medievale, însă, în egală măsură, a permis și stabilirea unor repere în evoluția urbanistică medievală a orașului Timișoara în cursul secolelor XVI-XVIII. O parte a cercetărilor au văzut lumina tiparului în reviste de specialitate³ sau altele au fost asamblate într-un volum colectiv apărut în anul 2007⁴. Trebuie precizat de la bun început că întreaga investigație arheologică a avut un caracter preventiv de salvare. Cercetările se înscriu însă prin obiective, metode și documentația acumulată în standardele unanim recunoscute ale arheologiei medievale. Din această perspectivă, a arheologiei medievale, există o legătură vădită cu arhitectura și arheologia urbană⁵. Nicăieri în vecinătățile Banatului, investigațiile de arheologie a arhitecturii medievale nu se impun cu atâta necesitate precum în această provincie dunăreană de frontieră.

În cursul secolelor XVI-XVIII (în urma cuceririi otomane), iar, mai apoi, după 1716 (datorită războaielor turco-austriece), Banatul a suferit o distrugere totală a arhitecturii ecleziastice și civile medievale. Cele circa 220 de biserici medievale catolice cunoscute din sursele scrise medievale au dispărut întru totul până în veacul al XVIII-lea⁶. Cele 69 de mănăstiri medievale catolice și ortodoxe au avut o soartă asemănătoare supraviețuind doar cinci mănăstiri ortodoxe⁷. Aceste date statistice privind arhitectura religioasă medievală din Banat

reiterează necesitatea cercetării arheologice a perioadei medievale a Banatului, în special a centrelor urbane ale acestei regiuni.

Informațiile oferite de cercetările de arheologie urbană în privința topografiei orașelor, a locuinței, precum și a sistemului de apărare a cetăților din Banat se pot confrunta cu informațiile furnizate de cronicile de epocă, de miniaturi, dar mai ales de hărțile militare austriece din secolul al XVIII-lea. De regulă însă, documentația arheologică aduce în prim plan informații și detalii care nu se regăsesc în celelalte surse istorice. Dealtminteri, în cadrul arheologiei medievale, constituită ca disciplină aparte la nivel european cu peste șapte decenii în urmă, au apărut ramuri cu specializări restrânse, dar cu rezultate remarcabile. Astfel, în istoriografia franceză întâlnim o specializare numită *archéologie du bâti* sau *archéologie du construit*⁸, ori în scrisul istoric italian, *archeologia dell'architettura*⁹.

Sursele alternative ce pot intra în dialog cu arhitectura urbană a Timișoarei și a provinciei nu sunt foarte numeroase, iar unele, precum cele arhivistice medievale ori otomane, au suferit pierderi dramatice¹⁰. S-a conservat însă o importantă documentație cartografică austriacă din veacul al XVIII-lea în arhivele de război de la Viena. Un inventar al hărților referitoare la Banat a consemnat un număr de 493 de planuri și hărți din care 80 au avut ca temă orașul Timișoara, iar 52 se referă la planurile fortificației timișorene în veacul al XVIII-lea¹¹. Fondul topografic vienez referitor la Banat își așteaptă încă o publicare exhaustivă. Alături de arhiva vieneză, o altă sursă importantă de studiere a reprezentărilor cartografice privind planul urban al Timișoarei medievale și moderne se află la Budapesta¹². Planurile cele mai reprezentative ale Timișoarei sunt însă publicate în lucrările de specialitate privind evoluția orașului și reprezentările cartografice ale acestuia¹³.

Abordările istoriografice au vizat istoria otomană a Banatului, cultura otomană, elaborate pe surse scrise. Remarcabile prin informație și metodă de cercetare rămân scrierile Cristinei Feneșan¹⁴.

⁸ Reveyron 2002, 4–5.

⁹ Gelichi 2013, 115–121; Augenti *et alii* 2000, 65–66.

¹⁰ Feneșan 1981, 5; Drașovean *et alii*, 2007, 333.

¹¹ Krischan 1999, 295–350.

¹² În arhivele de la Hadtörténeti Intézet és Múzeum și la Magyar Nemzeti Levéltár din Budapesta.

¹³ Jancsó 2001, 15–26; Jancsó-Balla 2005; Opriș 2008; Jancsó 2011, 5–9; Jancsó 2012, 3–18.

¹⁴ Feneșan 2014a; Hațegan 2005; Buruleanu-Medelet 2004; *Vilaetul Timișoarei...*, 2002.

³ Szentmiklósi-Bălărie 2012, 205–217.

⁴ Drașovean *et alii* 2007.

⁵ Brogiolo 1993, 9–28; Gelichi 2013, 89–109; Desachy-Gemehl 2005, 247–248; Galinie 1989, 239–242; Reveyron 2002, 2–12; Augenti *et alii* 2000, 66–69.

⁶ Țicu 2007, 41–42.

⁷ Țicu 2007, p. 41

Alte restituiri privind istoria urbană a Timișoarei s-au construit, de regulă, pe sursele topografice¹⁵.

Cercetările de arheologie urbană la Timișoara s-au derulat, cu intermitențe, între anii 2006 și 2012–2015. Așa cum am precizat, demararea acestor cercetări arheologice a fost determinată de lucrările edilitare și de modernizare a infrastructurilor de apă și canal ale orașului. În consecință, săpăturile arheologice au avut un caracter preventiv (de salvare), derularea acestora fiind în permanență condiționată de termene impuse de normativele constructorului și mai puțin de cele cerute de standardele cercetărilor arheologice¹⁶. Din acest motiv, aceste cercetări arheologice preventive s-au derulat într-un perimetru restrâns, delimitat de lucrările de modernizare din oraș în Piața Sfântul Gheorghe, Piața Timișoara 700, Piața Unirii, Piața Libertății, Str. 9 Mai, Str. Lucian Blaga, Str. V. Alecsandri, Str. Sergent Constantin Mușat, Str. Florimund Mercy, Str. Francesco Grisellini, Str. Oituz nr. 4 (în perimetrul Facultății de Muzică și al Institutului de Cercetări Avansate de Mediu – ICAM), Parcul Justiției etc. La cercetările arheologice menționate, se adaugă și săpăturile arheologice din curtea castelului medieval al Timișoarei, cunoscut și sub numele de „Castelul Huniade”¹⁷, în prezent, sediul Muzeului Național al Banatului¹⁸. Aceste cercetări arheologice preventive au fost determinate de lucrările de reabilitare a clădirii istorice¹⁹.

O săpătură arheologică restrânsă, determinată, de cele mai multe ori, de un buget redus de cercetare, oferă doar informații științifice oarecum trunchiate pe temeiul cărora este dificil de încheiat o evaluare istoriografică globală. În contrast cu săpăturile arheologice restrânse, cercetările arheologice extinse, prilejuite, de cele mai multe ori, de lucrări edilitare mai ample, oferă nu numai un surplus de informații științifice derivate din analiza materialului arheologic, dar și o mai bună corelare a complexelor arheologice. Aceste corelări pot fi făcute

¹⁵ Opriș 1987.

¹⁶ În parte, aceste probleme au fost determinate de lipsa unui Plan Urbanistic General în care să fie trecute siturile arheologice protejate, cu zonele de protecție aferente. Realizarea acestui plan a determinat investitorii să includă în procedurile de obținere a avizelor și solicitările către Direcțiile Județene pentru Cultură, privind existența patrimoniului arheologic reperat în perimetrul viitoare investiții. Alte posibile cauze ar putea fi lipsa studiilor de fezabilitate, incorect întocmite (fără studii istorice) și neglijența celor care au atribuiții în verificarea acestor documente.

¹⁷ Kopecznyi 2013, 215–216.

¹⁸ Roșiu 1998, 32–33, Rămneanțu 2008, 493–507; Medeleț-Rămneanțu 2003, 236–238.

¹⁹ Rădulescu 2006; Rădulescu *et alii* 2008, Kopecznyi 2013.

și cu izvoarele cartografice. Georeferențierea unora dintre hărțile Timișoarei de la începutul sec. XVIII a permis analizarea descoperirilor arheologice într-o perspectivă mai largă și mai edificatoare privind evoluția urbanistică a orașului, după anul 1716.

Reflecțiile noastre vizează așadar, pe temeiul informațiilor arheologice, casa medievală și modernă din Timișoara, străzile orașului medieval, fântânile, mormintele de inhumatie de perioadă otomană din centrul istoric al Timișoarei, precum și o prezentare secvențială a fortificației austriece.

Cetatea Timișoarei în perioada otomană

Izvoarele istorice au descris cetatea Timișoarei ca fiind puțin sesizabilă în peisaj, cu excepția minaretelor, ca urmare a situării ei în zona de câmpie joasă, bogată în vegetație²⁰. Cucerirea acestei cetăți, în anul 1552, a fost un eveniment marcant și pentru cronicarii turci. Cronicarul Solakzade Mehmed Hemdemi (1592–1658) nota faptul că: „*Marele vizir Ahmed pașa, înainte de a trece în postul marelui vizir, a fost de câteva ori serdar asupra unor oști victorioase. Având succes mai cu seamă la cucerirea unei cetăți așa de puternice ca Timișoara, făcuse ca slujbele sale să fie pe placul norocosului padișah al islamului și al tuturor marilor demnitari.*”²¹

Importanța strategică a Timișoarei, în perioada otomană, a fost subliniată foarte bine în zicala turcească amintită de H. Ottendorf: „*Pentru că prin așezarea sa locul este foarte roditor și populat, turcii înșiși spun despre Timișoara că cine a luat Buda n-a obținut decât un oraș, cine însă a luat Timișoara a obținut o țară întreagă.*”²²

Această opinie privind importanța strategică a cetății Timișoara se păstrează și la sfârșitul sec. XVII, în rândul militarilor turci. Conform relatărilor cronicarului Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa (1658–1723), sultanul Mustafa al II-lea (1664–1703) a solicitat, în anul 1695, o consfătuire militară „... pentru cercetarea situației dușmanului”²³. La această consfătuire, care a avut loc pe data de 13 august 1695²⁴, opinia comandanților turci a fost că „*În această privință este zadarnic să pierdem timpul cu împresurarea Varadinului, care va pricinui o pierdere de materiale și oști. De aceea, lăsând în urmă 2 000 de ostași la Belgrad și 1 000 la paza podului care se va așeza peste Dunăre, restul forțelor noastre să fie trecute la Panciova și este mai potrivit să mergem asupra cetății Timișoara. În cursul*

²⁰ Ottendorf 2006, 11.

²¹ *Cronici turcești...* 1974, 155.

²² Ottendorf 2006, 16.

²³ *Cronici turcești...* 1974, 426.

²⁴ Hațegan 2005, 261.

ultimilor ani, Timișoara a rezistat cel mai mult la ruină²⁵ și, în același timp, se repară ușor, putându-se lăsa într-însa atâta oaste, muniții, depozite de arme (cebehane) cât este trebuință. Apoi, odată ce suntem în împrejurimile Timișoarei, pentru a tăia drumurile spre această fortăreață se pot cucerii dacă vor fi piedici cetățile întărite Pofcea, Sebeș, Lugoj, Lipova și Ineu. În caz că vor fi făcute una cu pământul, atunci apărarea Timișoarei se poate întări. Și astfel se vor putea obține foloasele așteptate în acest an de la expediția împărătească și va fi cu puțință întoarcerea. Trebuie să fie știut că cetatea Belgradului fără Timișoara și Timișoara fără Belgrad nu se pot <închi-pui>. Dacă în timp ce ordia împărătească va fi în împrejurimile Timișoarei, dușmanul va încerca să impresoare Belgradul, acesta, fiind o cetate rezistentă, nu va cădea ușor în mâna dușmanului și noi, de asemenea, din spatele dușmanului putem să ajungem la ajutorarea Belgradului. După noi, acest lucru este cu puțință²⁶.

Cronicarul turc Mehmed Rașid (1675–1735) deplânge căderea Timișoarei în mâna creștinilor (1716), spunând că „... o astfel de cetate întărită, care era digul granițelor islamice și lacătul Țării Românești și al Moldovei, precum și al altor ținuturi aflate pe partea cealaltă a Dunării, a intrat în mâna ghiaurilor din cauza delăsării și nepăsării apărătorilor, deși avea în ea nenumărate cete de oști și, chiar suficiente de zaherea, muniții și arme de luptă... această veste a fost ascunsă și abia după un timp de vreo cincisprezece-douăzeci de zile au circulat în popor zvonuri ca: «ba că Timișoara a căzut, ba că nu a căzut», s-a aflat în cele din urmă, adevărul, iar atunci populația a fost cuprinsă de jale și de suferință”²⁷.

Aceste relatări ilustrează faptul că Timișoara, prin poziția geografică, a avut un rol vital în politica ofensivă a Imperiului Otoman și, în egală măsură, în cea defensivă. Astfel se explică și opinia formulată de marele vizir Halil Pașa în cadrul discuțiilor din anul 1717, privind încheierea unei păci cu Imperiul Habsburgic: „... Atât timp cât Timișoara se află în mâinile ghiaurilor, ce înseamnă să închei pace?”²⁸.

Orașul Timișoara și suburbiile externe

Cetatea Timișoarei s-a dezvoltat în Câmpia Timișului, o zonă inundabilă, care, până la amplele lucrări de hidroameliorații de la începutul sec. XVIII, a fost brăzdată de numeroasele brațe

ale râului Timiș și ale Begăi²⁹. Astfel se explică și numele cetății Timișoara, derivat, de la numele râului Timiș („*Temes*” și „*var*” – în maghiară, „*cetate*”)³⁰. Este de presupus că dificultatea identificării bazinelor celor două râuri (Timiș și Bega), a determinat utilizarea hidronimului „*Temes*”, Bega/Beguey fiind denumită și „*Timișul Mic*” sau „*Timișel*”³¹.

Cetatea Timișoarei a fost construită pe un teren brăzdat de brațele râului Timișului Mic (Bega). Aceste brațe au format, odinioară, o mulțime de insule de diferite mărimi³². Atestat documentar în 1266 („*Castrum Tymes*”), Timișoara primește statutul de oraș („*civitas*”) în sec. XIV³³. Orașul propriu-zis s-a dezvoltat la nord de Castel, pe o suprafață de aprox. 170 × 100 m, sistemul de fortificare fiind format, probabil, dintr-un val de pământ cu palisadă³⁴.

În preajma cuceririi cetății Timișoara de către Imperiul otoman, într-o scrisoare a generalului Giovanni Battista Castaldo, dataată în august 1552, se menționează prezența unui oraș cu aprox. 2000 de case, situat „*la poalele castelului*”³⁵. Suprafața intra muros a orașului medieval inițial, a fost estimată la aprox. 16.985 m pătrați³⁶, extinzându-se, la începutul sec. XVIII, conform hărții lui Perette, până la aprox. 200.000 m pătrați³⁷.

În perioada în care Timișoara s-a aflat sub stăpânire otomană, au fost distinse trei unități: „*Cetatea*”/Kale (actualul Castel Huniade), *Orașul* (actualul centru istoric al Timișoarei) și cele două suburbii externe ale orașului medieval (respectiv „*Orașul rascian*”/„*Palanca Mare*” și „*Insula/Palanca Mică*”)³⁸.

²⁹ Opreș 1987, 9.

³⁰ Cf. descrierii făcute de Istvánffy Nicolaus, *Regni Hungarici historia*, liber XVIII, Köln, 1724, apud Costin Feneșan, în Drașovean et alii 2007, 334, nota 1.

³¹ Buruleanu-Medeleț 2004, 10. După transformarea râului Bega într-un canal navigabil, se va încetățeni și numele de „*Bega*”.

³² Grisellini 1984, 113.

³³ Opreș 2007, 26, nota 29.

³⁴ Opreș 1987, 10–11.

³⁵ Hașegan 2005, 23, cu bibliografia; Drașovean et alii 2007, 334, nota 2, s.v. Costin Feneșan.

³⁶ Cf. estimărilor făcute de V. Capotescu, suprafața inițială a orașului medieval ar fi de 16.985,19 m², perimetrul fiind de 541,79 m (Capotescu 2008, 95).

³⁷ Mai exact 199.839,05 m², cu un perimetru de 2.133,28 m (Capotescu 2008, 95).

³⁸ Ottendorf 2006; Hașegan-Negrescu 2002, 142. În opinia lui I. Munteanu și R. Munteanu, Castelul Huniade reprezintă o componentă distinctă (cea de-a patra) a orașului medieval Timișoara din preajma cuceririi otomane (Munteanu-Munteanu 2002, 172). O împărțire asemănătoare are și Jancsó A. (Jancsó 2001, 13).

²⁵ Se poate deduce că deteriorarea sistemului defensiv al Imperiului otoman, la sfârșitul sec. XVII, a fost mai amplă.

²⁶ *Cronici turcești...* 1974, 426.

²⁷ *Cronici turcești...* 1980, 226; Hașegan 2005, 301.

²⁸ *Cronici turcești...* 1980, 237.

Cercetările arheologice efectuate la actualul Castel Huniade (*Cetatea „Kale”*) indică o succesiune de faze de construcție și intervenții. . Fragmente de fortificație indică faptul că aceste faze de construcție și intervenții au avut loc în sec. XIV-XVII. Fundațiile actualei clădiri se datează, probabil, în sec. XV când Ioan de Hunedoara a reconstruit castelul, afectat de cutremur. Alte părți ale castelului, precum cele două bastioane de pe latura sudică se datează, probabil, în sec. XVI. Întreaga clădire suferă o reparație majoră în sec. XIX³⁹, fiind afectat de asediul din 1849. În perioada angevină, Castelul a fost format dintr-un nucleu reprezentat de un donjon în jurul căruia se va extinde, gradual, reședința fortificată de un zid, sistemul defensiv fiind completat de brațele râului Timișul Mic⁴⁰. În timpul regelui Carol Robert de Anjou, Timișoara a devenit, pentru o scurtă perioadă de timp, reședință regală.

Probabil că funcționarea Castelului a determinat și apariția suburbiei externe din parte sudică a Timișoarei, viitoarea Palancă Mică⁴¹. Castelul a fost legat de orașul propriu-zis și de suburbia sudică a acestuia de către un pod de lemn. Săpăturile arheologice din 2007 au dezvelit în partea estică a clădirii un șir de stâlpi de lemn care ar putea fi urmele podului care lega castelul de suburbia sudică a Timișoarei (Insula/Palanca Mică)⁴².

Cele două suburbii externe ale Timișoarei au fost situate la nord și la sud de orașul medieval și au prefigurat apariția „orașelor” din jurul Timișoarei din perioada modernă (sec. XVIII-XIX). În preajma anului 1716, cele două suburbii externe ocupau o arie totală de 567.723 m². „*Orașul rascian*” (Palanca Mare) a ocupat o arie de 501.424 m² iar „*Insula*” (Palanca Mică), aprox. 66.299 m²)⁴³. Ambele suburbii au fost legate de Castel și de Oraș prin poduri de lemn, unul surprins și în cercetările arheologice.

Sistemul de fortificare a cetății Timișoara

Reabilitarea spațiilor publice din centrul istoric al Timișoarei a prilejuit efectuarea primelor cercetări arheologice în Piața Unirii⁴⁴ și pe Str. Sargent Constantin Mușat⁴⁵. Săpăturile arheologice au dez-

velit vechea fortificație otomană din perioada sec. XVI-XVIII, confirmând descrierile din izvoarele istorice ale vremii (Sigismondo de Prato⁴⁶, Henrik Ottendorf⁴⁷, Evliya Çelebi⁴⁸, Tutovicz János⁴⁹). Acestor informații se adaugă și cele cartografice, printre care, deosebit de relevante sunt hărțile și planurile de luptă din sec. XVII⁵⁰ și începutul sec. XVIII⁵¹.

În secțiunile arheologice ale recentelor săpături, a fost surprinsă doar baza valului de pământ bătut care a format zidul de incintă al cetății în perioada stăpânirii otomane, precum și șanțul de apărare din partea de nord a cetății.

Valul de pământ care a format cortina cetății a avut o lățime de peste 20 m fiind construit din lentile de pământ și lut descris de Sigismondo de Prato ca fiind un sistem de fortificare *modo hungarico*⁵². Escarpa valului de pământ, formată din două rânduri paralele de trunchiuri de stejar, corespunde atât descrierilor istoriografice, cât și reprezentărilor cartografice. Cele trei escarpe dezvelite în cadrul cercetărilor arheologice au evidențiat faptul că alături de faza de construcție, în perioada otomană, au mai existat două faze de reparații majore la zidul cetății⁵³. Alături de aceste reparații majore, precum cele amintite în 1692 și 1696–1697⁵⁴, cercetările arheologice au evidențiat și existența unor reparații punctuale ale zidului de incintă. Deși nu au mai fost surprinse elemente din palisadă, prezența împletiturilor de nuiele și viță de vie indică prezența gabioanelor descrise și de Evliya Çelebi.

Șanțul de apărare care a deservit zidul de incintă a fost un braț al râului Timișul Mic, numit și Bega, care, odinioară, străbătea cetatea de la est spre vest. După lucrările de canalizare din prima jumătate a sec. XVIII, canalul va păstra, definitiv, numele de Bega. Brațul de râul, situat la nord de bazinul

⁴⁶ Magina, 2013, 301.

⁴⁷ Henrik Ottendorf a făcut parte din solia austriacă din 1663, condusă de baronul von Goes, la pașa de la Belgrad. Având rolul de spion, H. Ottendorf face o descriere amănunțită a orașului și a suburbiilor acestuia (Ottendorf 2006).

⁴⁸ *Călători străini ...*, 1976, 494–503.

⁴⁹ Feneșan, 2014b, 295–299.

⁵⁰

⁵¹ Rousset 1729;

⁵² Magina 2013, 300–301.

⁵³ O a patra escarpă, surprinsă în fața celor trei escarpe din perioada otomană, aparține fazei de reparație a cetății, după asediul din 1716, când trupele habsburgice au reparat și reutilizat fortificația până la construirea fortificației bastionare de tip Pagan.

⁵⁴ *Cronici turcești...* 1974, 497; Hașegan 2005, 257, 276–277.

³⁹ Rădulescu *et alii* 2008, 141, 147.

⁴⁰ Kopecznyi 2013, 219.

⁴¹ Opreș 1987, 12.

⁴² Rădulescu *et alii* 2008, 143, 147.

⁴³ Capotescu 2008, 94–95.

⁴⁴ Cercetări arheologice preventive conduse de Al. Szentmiklosi (Szentmiklosi *et alii* 2015, 250–251; Szentmiklosi *et alii* 2016, 207–208).

⁴⁵ Cercetări arheologice preventive conduse de D. Diaconescu (Diaconescu 2016; Diaconescu *et alii* 2016).

principal al râului Timișul Mic, a avut o lățime variabilă ca urmare a efectelor de eroziune determinate de curgerea apei. Această lățime a variat între 15 și 18 m, adâncimea maximă fiind de 4 m. Contraescarpa șanțului de apărare a fost amenajată în același mod ca și escarpa zidului de incintă, respectiv din două șiruri paralele de trunchiuri de stejar, bătuți în albia brațului de râu. Modul de construire a escarpei valului de pământ care a format curtea cetății în perioada otomană corespunde atât cu descrierile făcute de Evliya Çelebi și H. Ottendorf, cât și cu reprezentările grafice de pe hărțile de la începutul sec. XVIII.

Pe reprezentările cartografice ale asediului Timișoarei (1716)⁵⁵, este marcată o a doua linie de fortificație care dublează, la nord, curtea cetății. Cea de-a doua linie de apărare este formată dintr-un șanț de apărare și o palisadă de lemn (Pl. I/1–2). Informațiile furnizate de sursele cartografice au fost confirmate și de cercetările arheologice preventive de pe Str. Sergent Constantin Mușat⁵⁶. În cadrul acestor săpături arheologice, alături de șanțul de apărare au fost documentate și urmele palisadei de lemn care a format sistemul de apărare⁵⁷. Șanțul de apărare a avut, la buză, o lățime de 13 m, adâncimea maximă fiind de 3 m de la nivelul de conturare⁵⁸. Pe fundul șanțului de apărare, cercetările arheologice au surprins alinamentele de stâlpi masivi care au îmbrăcat escarpa și contraescarpa șanțului⁵⁹. Amenajarea de către otomani a celei de-a doua linii defensive a avut loc la începutul sec. XVIII, cel mai probabil între 1705–1707⁶⁰, în cadrul acțiunilor de reparare și întărire a cetății dintre anii 1704–1708⁶¹. Pentru săparea șanțului de apărare și de amenajare a palisadei, vechile construcțiile existente la nord de oraș, între șanțul de apărare al zidului de incintă și suburbia Palanca Mare, au fost demolate⁶².

Castelul Huniade a beneficiat și el de elemente clare de fortificare. În fața pericolului

otoman, Filippo Scolari, Pavel Chinezu și Ioan de Hunedoara, au efectuat lucrări de fortificare a castelului. Săpăturile arheologice au confirmat și existența unei palisadei de lemn, sistemul de apărare fiind favorizat și de meandrele brațului de râu care au constituit, la rândul lor, un obstacol natural de apărare⁶³.

O evoluție distinctă a planului de fortificare se observă și la suburbiile externe ale orașului („*Orașul rascian*” și „*Insula*”). Analiza uneia dintre primele reprezentări ale cetății Timișoara (într-o stampă a lui Johan Sibmacher, 1602)⁶⁴ indică faptul că suburbia sudică a orașului („*Insula*”, devenită, ulterior, „*Palanca Mică*”), la asediul din 1596, nu era, încă, fortificată. Absența fortificării suburbiei sudice a cetății Timișoara („*Insula*”) poate să fie observată și pe stampele realizate în 1625⁶⁵, 1638⁶⁶, 1664⁶⁷, 1686⁶⁸ și 1688⁶⁹. La rândul lui, H. Ottendorf descriind suburbia nordică, pentru care folosește denumirea de „*Orașul rascian*”, precizează faptul că „... suburbia este deschisă dinspre toate părțile, fără porți.”⁷⁰. Lipsa vreunui sistem de fortificare a suburbiei nordice este evidentă atât pe harta schițată a cetății Timișoara unde, drumurile care intră în suburbie, sunt largi, fără urme de protejare cât și pe veduta care a însoțit raportul finalizat în 1667⁷¹.

Pe o stampă publicată de Demetrio Degni la Modena în mai multe ediții (1685, 1686, 1687)⁷²,

⁶³ Rădulescu et alii 2008, 142–143; Kopecznyi 2013, 217.

⁶⁴ Stampa apare într-un volum al lui Hieronymus Ortelius (*Chronologia oder historische Beschreibung aller...*, Nürnberg, 1602). Intitulată „*CONTERFACTUR WIE DIE FÖSTUNG TEMESWAR. VOM FÜRSTEN AUS SIEBENGURG BELEGERT GEWEST. ANO 1596*”, stampa a fost editată în repetate rânduri, în anii 1602, 1603, 1604, 1615, 1620 (Jáncsó-Balla 2005, 60–61).

⁶⁵ Stampă desenată și gravată de Sebastian Furck, publicată la Frankfurt am Main, în anul 1625 (Jáncsó-Balla 2005, 70–71). Motivul din stampă a fost reluat și mai târziu de către Johann Sibmacher (1663–1665), gravarea aparținând lui Paul Fürst (Jáncsó-Balla 2005, 75–76, 80).

⁶⁶ Stampă desenată și gravată de Jacob van der Meyden, publicată la Nürnberg, în anul 1638 (Jáncsó-Balla 2005, 72–73).

⁶⁷ Stampă gravată de Johann Hoffman (fără autor cunoscut), publicată la Nürnberg, în anul 1664 (Jáncsó-Balla 2005, 76–77).

⁶⁸ Stampă desenată de Gaspar Bouttats și gravată de Jacobus Peeters, publicată la Antwerp, probabil, în anul 1686 (Jáncsó-Balla 2005, 102–103).

⁶⁹ Stampă gravată de Everhardus Guernerus Happelius, publicată la Hamburg, în anul 1688 (Jáncsó-Balla 2005, 110–111).

⁷⁰ Ottendorf 2006, 14; Opreș 2007, 28–29, Fig. 11.

⁷¹ Ottendorf 2006, 80, Foto 2 (pentru o vedere mai clară a acestui plan, cu explicațiile aferente, vezi Opreș 2007, 28–29, Fig. 11 și 30, Fig. 12).

⁷² Jáncsó-Balla 2005, 88–91;

⁵⁵ Planurile cetății Timișoara întocmite de capitanul-inginer F. Perette (1716), Johann Theodoro Beotio (1717), Georg Matthäus Seutter (1724), J. Fr. Öttinger (1738) etc..

⁵⁶ Diaconescu 2016; Diaconescu et alii 2016.

⁵⁷ Diaconescu et alii 2016, 209 și nota 184.

⁵⁸ Diaconescu 2016, 175.

⁵⁹ Diaconescu 2016, 174–176.

⁶⁰ Diaconescu 2016, 167. În opinia lui M. Opreș, dublarea zidului de incintă a cetății Timișoara a avut loc în anul 1704–1708 (Opreș 2007, 56, Fig. 27, IV).

⁶¹ Opreș 2007, 43–44.

⁶² Acțiunile de demolare sunt evidențiate arheologic prin absența stâlpilor care au format structura de rezistență pentru susținerea acoperișului, aceștia fiind scoși din gropile de implantare inițiale (Diaconescu 2016, 173–174).

reprezentarea cetății Timișoara, văzută dinspre est, cuprinde și suburbia sudică a orașului („*Insula*”). Având ca element central, reprezentarea unei moschei (probabil, cea amintită și de Ottendorf⁷³), stampa prezintă și primele case ale suburbiei, fără a fi protejate de vreo palisadă.

Prima reprezentare a fortificării suburbiilor externe, după știința noastră, apar pe o hartă întocmită în jurul anului 1699, de către Radogna Meimar⁷⁴. Pe această hartă a cetății Timișoara, apar reprezentate și suburbiile fortificate, fapt care îl determină pe M. Opreș să afirme că din această perioadă datează denumirile de „*Palanca Mare*” (pentru „*Orașul rascian*”) și „*Palanca Mică*” (pentru „*Insula*”) ⁷⁵.

Reprezentarea suburbiilor fortificate cu o palisadă este prezentă și pe o hartă a cetății Timișoara, practic, un plan de luptă în cadrul asediului din august 1696. Reprezentarea schematizată, în plan, a cetății, prezintă și cele două suburbii, demarcate cu două linii clare (cea dinspre exterior mai subțire iar cea dinspre interior, mai groasă), accesul în ele fiind făcute prin spații înguste care sugerează prezența unor porți. În legenda hărții, cele două suburbii sunt menționate cu numele de „*Die Grosse Palanke*” și „*Die Kleine Palanke*” ⁷⁶.

Bazându-se pe surse istoriografice încă accesibile la începutul sec. XIX, Anton von Hammer menționa faptul că cele două suburbii externe ale Timișoarei otomane erau fortificate cu palisade puternice, bine bătute în pământ, trunchiurile de copaci având un diametru de 15–18 țoli (aprox. 31,51–47,412 cm) și o înălțime de 7 picioare (aprox. 2,191 m) ⁷⁷. Sistemul de fortificare a suburbiei Palanca Mare a fost completat de un șanț de apă care, pe planul cetății Timișoara din anul 1734,

încă era vizibil la nord-vest de noua fortificație bastionară ⁷⁸.

În baza acestor reprezentări, considerăm că ipoteza lui M. Opreș privind fortificarea suburbiilor, inițiată de Hadji Mustafa Pașa, între 1695–1696 ⁷⁹, este foarte plauzibilă.

De-a lungul perioadei în care Banatul s-a aflat sub dominația otomană, cetatea Timișoarei a suferit mai multe distrugerii parțiale, datorate fie unor accidente, precum explozia pulberăriei (1577) ⁸⁰, fie din cauza asediilor din anii 1596 ⁸¹, 1597 ⁸², 1600 ⁸³, 1603 ⁸⁴, 1689–1690 ⁸⁵ și 1696 ⁸⁶. Și suburbiile externe ale orașului au fost greu încercate. H. Ottendorf menționează faptul că, în cursul anului 1603, haiducii au incendiat suburbiile de două ori ⁸⁷. Cercetările arheologice preventive din P-ța Unirii au surprins, alături de reparații punctuale ale structurii de rezistență, trei amenajări ale escarpei zidului de incintă, cea de-a patra amenajare a escarpei fiind reparația efectuată de habsburgi, imediat după cucerirea cetății. De altfel, preocupările sultanului privind repararea Timișoarei este ilustrată de numirea lui Hadji Mustafa pașa în fruntea garnizoanei otomane din oraș (19 septembrie 1695), fiind decisă curățarea șanțului cetății și aducerea a 15.000 de „stâlpi mari”, pentru repararea cetății ⁸⁸. Reparațiile cetății Timișoara sunt reluate sub vizirul Giafer pașa, beilerbeul de Alep pe care sultanul l-a numit în 31 august 1696 la conducerea orașului. Cronicarul Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa descrie foarte amănunțit starea de degradare

⁷⁸ Opreș 2007, 36–37, Fig. 16, nr. 27.

⁷⁹ Opreș 2007, 34.

⁸⁰ H. Ottendorf menționează că urmele unor zidării vechi (... care a rămas de la fostele clădiri ale cetății și ale orașului”), situate în spatele zidului cetății „... și mai ales la Poarta Azapilor”, au fost distruse, în anul 1577, de explozia pulberăriei orașului (Ottendorf 2006, 12). Poarta Azapilor a fost localizată de M. Opreș în zona P-ței I.I.C. Brătianu (la sud de sensul giratoriu cunoscut de timișoreni și sub numele de „Punctele Cardinale”), între clădirea tribunalului și bastionul Maria Theresia (Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, lit. „P”, 22–23, fig. 9, lit. „P”).

⁸¹ Buruleanu-Medelet 2004, 14; Hațegan 2005, 114–115: „*Astăzi a sosit un civil aici din tabără, care relatează că altețea sa a bătut ieri fortăreața Timișoarei, că în parte făcuse o spărtură prin care ar putea intra 8 care deodată...*”.

⁸² Buruleanu-Medelet 2004, 14; Hațegan 2005, 125–126; Ottendorf 2005, 18..

⁸³ Un detașament trimis de Mihai Viteazu incendiază la 11 februarie 1600 cartierele marginase ale Timișoarei (Buruleanu-Medelet 2004, 14); Hațegan 2005, 132.

⁸⁴ Hațegan 2005, 140.

⁸⁵ Hațegan 2005, 254

⁸⁶ Hațegan 2005, 272–273

⁸⁷ Ottendorf 2006, 18.

⁸⁸ *Cronici turcești...* 1974, 443–444.

⁷³ Cel mai probabil, este reprezentarea moscheii „*Soltarzametschie*”/„*Silihdarmetschit*” (Ottendorf 2006, 15, 23, nota 19). Moscheea ar putea fi, de fapt, o biserică creștină mai veche, transformată, în 1552, în moschee. Pe harta căpitanului Perette (1716), moscheea apare cu denumirea de „*Ifard pacha Jamici*” (Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, pct. N și 22–23, Fig. 9, pct. N, 26, nota 31).

⁷⁴ Opreș 2007, 31, Fig. 13 (datarea hărții se face la „cca 1699”); Jáncsó 2011, 5, Jáncsó 2012, 3.

⁷⁵ Opreș 2007, 28–29 (Fig. 11), 34.

⁷⁶ Intitulată „*Abris von Temeswar nach dem Augen Schein: Sambt den Campenent Kay [serlichen] Haupt Armee und Attaque von 12 bis 18 Aug[u]s[t] Anno 1696 Jabrs*”, planul din 1696 se păstrează la Országos Széchenyi Könyvtár, TK 1696) (<https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/1695/?list=eyJxdWVyeSI6ICJKRUxaPSgxNjk2KSJ9>, accesat în 09.10.2017).

⁷⁷ Hammer 2011, 110, 150 (echivalarea unităților de măsură). Lucrarea lui Anton von Hammer, legată de istoria cumei în Banat, a fost publicată la Timișoara, în anul 1839.

a cetății Timișoara, înainte de numirea lui Ćiafer pașa în funcție. Acesta a dărâmat zidurile din exterior și interior, extinzându-le. În paralel, a curățat și șanțurile de apărare ale cetății, lărgindu-le spre exterior cu „*încă 5–6 arșini*” (aprox. 3,5–4,2 m)⁸⁹.

În urma acestor reparații, sistemul defensiv al Timișoarei a fost consolidat, însă nu suficient. Atât zidul nordic al cetății, cât și linia a doua de apărare a acesteia au fost grav avariate de asediul din toamna anului 1716. Conform izvoarelor istoriografice, dar și a planurilor cu reprezentarea direcțiilor de atac din 1716, artileria imperială a bombardat masiv nordul cetății Timișoara, urmele acestor bombardamente fiind atestate și de către cercetările arheologice preventive din 2014–2015. Cercetările arheologice din cea de-a doua campanie din P-ța Unirii au evidențiat momentul de refacere rapidă a segmentului nordic al fortificației otomane, acesta fiind utilizat până la amenajarea zidului de incintă a fortificației bastionare de sec. XVIII. Șanțul de apărare a celei de-a doua linii de apărare a cetății Timișoara în perioada otomană a fost dezafectat, astuparea lui având loc înainte de anul 1740⁹⁰.

De asemenea, Castelul Huniade, avariat în urma asediului din 1716, va fi din nou reparat între 1727–1730, destinația clădirii fiind tot cea militară (cazarmă de artilerie și arsenal)⁹¹.

Casele orașului

Investigația arheologică a oferit puține date privind casa medievală în Timișoara. Au fost identificate și parțial cercetate structuri la mai multe case medievale pe Strada 9 Mai⁹², Piața Sf. Gheorghe⁹³ și în zona Pieței 700, în care se localizează fosta suburbie Palanca Mare a Timișoarei⁹⁴.

„*Orașul rascian*” (sau „*Palanca Mare*”), suburbie locuită în special de creștini, a fost situat *extra muros*, înconjurând jumătatea nordică a cetății medievale a Timișoarei. Cercetările arheologice preventive din 2011 au dezvelit mai multe locuințe semiîngropate, unele prevăzute și cu stâlpi de susținere a unui acoperiș (Pl. II/1). Dimensiunile acestora erau următoarele: lungimea cuprinsă între 3 m și 4,50 m, iar lățimea între 2 m și 2,50 m. Ele aveau o parte săpată în pământ adâncă de

0,80–1 m, măsurat de la nivelul de călcare estimat pentru secolul XVII–XVIII⁹⁵. Absența gropilor de stâlpi care să susțină structura acoperișului poate să fie explicată fie prin faptul că aceste case au fost amenajate pe talpă de lemn, fie direct pe pământ bătut, pereții fiind ridicați direct de pe nivelul de călcare⁹⁶. Învelitoarea acoperișului a fost din paie sau șindrila, după cum sugerează mărturiile unor călători străini prin Banatul secolului al XVII-lea. Evliya Çelebi, vorbind despre casele din suburbia Palanca Mare, spunea că unele erau „mai scunde sau mai înalte, acoperite cu șindrila”⁹⁷. Mărturia sa era confirmată de aceea a lui Henrik Ottendorf care, la 1663, a văzut casele suburbiei Timișoarei „*clădite după felul turcesc: unele mai rău, altele mai bine, parte acoperite cu țiglă, parte acoperite cu șindrila*”⁹⁸. Sigur, acest tip de locuință cercetat în suburbia Palanca Mare era unul primitiv, de veche tradiție, foarte puțin confortabil pentru perioada căreia aparținea de la limita secolelor XVII–XVIII. Dealtminteri, despre această locuință primitivă și inconveniente sale vorbește același călător Evliya Çelebi, atunci când a descris cazarea armatei turcești în afara orașului⁹⁹. Casa cu podeaua săpată în pământ și acoperită cu trestie și stuf era o realitate în peisajul suburbiilor din cetățile bănățene consemnate în aceleași surse istorice în cetatea Cenad și Lugoj. Astfel, orașul Cenad a avut, la 1663, *extra muros* „*350 de case încăpătoare făcute din piatră și cu acoperișuri din olane roșii... dar avea și „unele case acoperite cu trestie și stuf. Ele sunt locuințe ca niște vâgăune de câini, ale săracilor*”¹⁰⁰. Am invocat aceste mărturii din lumea urbană a Banatului la finele secolului al XVII-lea pentru a ilustra situația complexă și contradictorie a locuinței urbane.

În cadrul recentelor cercetări arheologice din centrul istoric al Timișoarei¹⁰¹, au fost cercetate

⁹⁵ Szentmiklosi et alii 2012, 19.

⁹⁶ În Banat, case țărănești, cu pereți din pământ bătut direct pe nivelul de călcare, înalți de aprox. 2 m, au fost construiți până în sec. XIX. O casă de acest tip a fost cercetată, recent, în cadrul unui proiect etno-arheologic la Cornești, jud. Timiș. Alături de casele din pământ bătut au existat, cu siguranță, și case din bârne de lemn, îmbinate la capete (prin ecarisare), pereții fiind tencuiți, tradițional cu lut amestecat cu balebă de cal și pleavă.

⁹⁷ Evliya Çelebi, în *Călători străini...*, 1976, 496–500.

⁹⁸ Ottendorf 2006, 17.

⁹⁹ Hasan Vegilini, în *Cronici turcești...* 1974, 182: „.....Nu i-o permis oștii să stea în case ci a fost să stea în corturi ... unii dintre ei au construit case, locuințe din piatră, alții din lemne și mulți dintre ei săpând pământul au petrecut iarna în acele locuri pline de greutăți” (nn: lângă Timișoara).

¹⁰⁰ Hațeganu 2005, 227.

¹⁰¹ Cercetări arheologice preventive efectuate în anii 2006 și 2013–2015.

⁸⁹ *Cronici turcești...* 1974, 497–498; Hațegan 2005, 273–274.

⁹⁰ Diaconescu 2016, 174.

⁹¹ Roșiu 1998, 32.

⁹² Drașovean et alii 2007, 36–40, 77–81.

⁹³ Cercetări arheologice conduse de către Fl. Drașoven

⁹⁴ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 208–209; Szentmiklosi et alii 2012, 14–19; Mare et alii 2014, 179–208.

și case din lemn aliniate la frontul străzii, una din ele având pivnițe și foarte probabil, etaj¹⁰². Constrângerile impuse de o cercetare preventivă, delimitate în cote exacte, au împiedicat stabilirea planurilor caselor și dimensiunile acestora. Observațiile stratigrafice au consemnat modul de așezare pe sol al caselor și au sugerat câte ceva din elevație.

Casele au avut o talpă din lemn, lucrată dintr-o bârnă cioplită în patru fețe care a avut dimensiunile de 0,30/0,30m. Talpa se îmbina la colțuri după sistemul nut și feder sau lambă și uluc cum mai este cunoscut. Acest mod de îmbinare în nut și feder are o veche tradiție în arhitectura lemnului din Europa. Pereții verticali erau fixați în stâlpi verticali, numiți montanți în arhitectura. Pereții casei erau construiți din scânduri așezate în cununi de-a lungul montanților de-o parte și alta a acestora. Între cele două fețe din scânduri ale pereților, se umplea spațiul cu pământ pentru a se asigura în acest fel o izolație termică atât iarna, cât și vara¹⁰³. *Casa cu etaj* a fost identificată în aceeași zonă cu cele trei case invocate mai înainte. Nu s-a putut stabili nici în cazul casei cu etaj planul acesteia și dimensiunile. S-au păstrat doar scândurile ce formau scara de acces la etaj. Această locuință a fost atribuită perioadei secolelor XVII-XVIII¹⁰⁴.

Arheologia a obținut informații cu privire și la un alt mod de așezare a casei pe sol. Mănunchiuri de stâlpi subțiri sau pari despicați, ascuțiți la un capăt, erau înfipti în pământ și bătuți cu pământ în jurul lor pentru consolidare¹⁰⁵. Aceștia reprezentau o fundație pe care se așeza talpa casei și care preluau împingerile pe care le exercita locuința așezată pe un sol moale și instabil. Talpa locuinței era formată, și în acest caz, din trunchiuri de copac groase, cioplite, care aveau latura de circa 0,35 m. Casele erau aliniate la traiectul străzii care era pavat cu grinzi lungi din lemn de esență tare, metoda de rigidizare a solului cu stâlpi sau mănunchiuri de stâlpi înfipti în pământ fiind utilizată și în alte zone cu teren moale și mocirlos, ea a fost întâlnită bunăoară și la Chelmac în lunca Mureșului¹⁰⁶. Documentația arheologică în dialog cu sursele narative întregeste și nuanțează imaginea casei urbane din Timișoara în secolele XVII-XVIII. Mărturiile aceluiași călător turc Evliya Çelebi au consemnat, în anul 1661, la cetatea Panciova „case acoperite în cea mai mare parte cu stuf și nuiele”, iar în cetatea Aradului

erau „200 case de creștini cu acoperișuri din stuf și scânduri”¹⁰⁷. Cetatea Lugojului avea în aceeași vreme trei sute de case ale ungurilor cu acoperișuri din lemn, „...doar geamie cu acoperiș din olane”¹⁰⁸. Datorită arheologiei urbane din Timișoara și a izvoarelor narative, putem avea o imagine a urbanismului din orașele provinciei la finele secolului al XVII-lea și a materialelor de construcție utilizate. Lemnul continuă să fie materia primă de construcții care domină în arhitectura urbană a secolului al XVII-lea. Cărămida și piatra sunt încă timid utilizate. Astrucarea caselor se face în mod obișnuit cu șindrilă, doar la clădirile monumentale de cult se utilizează astrucarea cu olane.

O ultimă chestiune ce ar trebui discutată în legătură cu casele din Timișoara este în conexiune directă cu cronologia acestora. Datarea caselor cu talpa de lemn așezate direct pe sol a fost plasată în secolul al XVII-lea, sugerându-se chiar un moment de construcție încă de la mijlocul secolului al XV-lea¹⁰⁹. Argumentele invocate sunt circumstanțiale, fără un probatoriu direct care să provină din unul din momentele existenței locuinței. Sigur, ar rămâne deschisă chestiunea pentru secolul al XVI-lea în aceeași zonă aflată în imediata vecinătate a tramei stradale. Sistemul de construcție a străzilor era consemnat și în secolul al XVII-lea. Lipsește, la stadiul actual al construcției, o corelare între cronologia amenajărilor stradale și locuințele medievale.

Conform lui Anton von Hammer, casele din suburbiile Palanca Mare și Palanca Mică erau îngrămădite una în alta, pe străzi strâmte și scurte. Cercetările arheologice din zona de sud-vest a Palâncii Mari au evidențiat și prezența locuințelor semiîngropate, de formă rectangulară (de aprox. 3,5/4 m × 2/2,5 m), cu colțuri rotunjite. Fundul locuințelor a fost drept, adâncimea acestora fiind estimată la 0,80/1 m de la nivelul de călcare în sec. XVII-XVIII. Absența gropilor de stâlp din interiorul acestor locuințe semiîngropate indică faptul că structura de rezistență a acoperișului (stâlpii de susținere) a fost amenajată în afara gropii¹¹⁰.

Analiza hărților realizate imediat după cucerirea orașului de către habsburgi evidențiază prezența unor zone cu pomi, probabil zone de verdeață. În partea de sud-vest a suburbiei Palanca Mare, harta căpitanului Perette (1716) indică prezența unui spațiu liber, atent amenajat (Pl. VI)¹¹¹.

¹⁰² Drașovean et alii 2007, 34.

¹⁰³ Drașovean et alii 2007, 26.

¹⁰⁴ Drașovean et alii 2007, 34

¹⁰⁵ Drașovean et alii 2007, 21

¹⁰⁶ Țicu-Mărgineanu 2008, 247, Pl. XII/6.

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, în *Călători străini...* 1976, 491.

¹⁰⁸ Evliya Çelebi, în *Călători străini...* 1976, 533–535.

¹⁰⁹ Drașovean et alii 2007, 81. Primul nivel de case este datat în anii 1444–1446.

¹¹⁰ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 208–209.

¹¹¹ Rousset 1729, cu harta căpitanului Francois Perette

În afara orașului, se aflau așa-numitele „grădini de plăcere”¹¹², ilustrate plastic și de H. Ottendorf¹¹³. Acestea fost, probabil, casele de vară ale locuitorilor, care prețuiau aerul curat și apa. Printre aceste „grădini de plăcere”, s-a remarcat casa de vară a pașilor Timișoarei care, în toamna anului 1716, a fost primul obiectiv cucerit de armata imperială condusă de Eugeniu de Savoya¹¹⁴.

Străzile din cetatea Timișoarei

Avântul orașului european în secolele XII-XIII a dus fără doar și poate la adaptarea unor modele din antichitate, încă vizibile la începuturile Evului Mediu mijlociu. Drumul și strada orașului antic erau modele vizibile și la îndemâna constructorilor medievali pentru a fi readaptate și utilizate. În opinia lui M. Opreș, traseul străzilor principale din orașul medieval Timișoara, înainte de anul 1552, s-a păstrat și în perioada otomană¹¹⁵.

Pavarea străzilor medievale cu piatră are loc în perioada de avânt a secolului al XIII-lea a orașului vest european¹¹⁶. Strâmte și întortocheate, fără iluminare, străzile Timișoarei din perioada medievală târzie au fost podite, inițial, cu crengi groase, iar mai apoi, în sec. XVII – începutul sec. XVIII, cu trunchiuri de copaci, fațetați. Acest sistem de amenajare stradală a fost unul general, fapt relevat în diferite puncte de cercetare din Timișoara (ex. P-ța Libertății¹¹⁷, Str. 9 Mai¹¹⁸, P-ța Sf. Gheorghe¹¹⁹, Str. Eugeniu de Savoya¹²⁰, Str. Florimund Mercy¹²¹),

precum și de alte descoperiri arheologice din Banat (ex. Ciacova¹²²).

Realitățile amenajărilor stradale din Banat le regăsim consemnate în memoriile lui Evliya Çelebi și ale lui Henrik Ottendorf. Orașul Cenad, bunăoară, avea „toate străzile din această cetate de mijloc podite cu scânduri, deoarece iarna este aspră, iar din pricina ploilor se face noroi foarte mult”¹²³.

O imagine identică oferea, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și orașul Timișoara, consemnat ca atare în cronica lui Ottendorf. „Atât străzile orașului cât și ale suburbiilor sunt podite cu lemn tare, asemenea unui pod; cauza este că acestea nu sunt pavate și pământul este adânc și noroiuos dacă plouă cât de puțin”¹²⁴. Arheologia urbană a confirmat aceste descrieri din amenajarea stradală a Timișoarei și a oferit elemente privitoare la structura tehnică și etapele de amenajare. Cercetările arheologice din cursul anului 2006 au surprins, pentru prima dată, succesiunea amenajărilor stradale ale orașului Timișoara în perioada evului mediu¹²⁵. Reluarea cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric al Timișoarei (2013–2015) a confirmat prezența străzilor amenajate cu bârne masive, fațetate, din lemn de stejar.

Cercetările arheologice preventive de la intersecția str. 9 Mai cu Piața Libertății¹²⁶ au evidențiat patru amenajări stradale succesive (străzile I-IV¹²⁷) care, cu mici abateri ale ducului, au respectat orientarea NV-SE. Pe harta întocmită în 1716 de către căpitanul inginer-șef Perette, Belișambar („Belichambar Soukagé” („Ulița Hambarului”¹²⁸)) (Pl. II/1). Deși orientarea uliței Belișambar s-a păstrat de-a lungul timpului, amenajările succesive nu au suprapus exact prima amenajare stradală (Pl. II/2). Situația stratigrafică a relevat o constantă deplasare a tramei străzii către nord, reflectând, foarte probabil, modificările survenite la dispunerea frontului stradal al caselor din sec. XVII-XVIII.

„Plan de Temisvar/Plaan van Temisvar”, OSZK, TR 2871; ARHTIM, Colecția de hărți nr. 84 (apud Jancsó-Balla 2005, 226–227).

¹¹² Opreș 2007, 28–29, Fig. 11, pct. „y”.

¹¹³ Ottendorf 2006, 79, Foto 1; Opreș 2007, 28–29, Fig. 11, pct. „y” și 30, Fig. 12

¹¹⁴ Hammer 2011, 129.

¹¹⁵ Opreș 2007, 25.

¹¹⁶ Leguay 1984, 67–70.

¹¹⁷ Responsabilul de sector, pentru acest perimetru al cercetării arheologice din anul 2006 a fost Dr. Al. Szentmiklosi (Szentmiklosi-Teicu 2016, 36–41; Drașovean et alii 2006, 67–78. În cadrul lucrărilor de reabilitare a infrastructurilor din centrul istoric al Timișoarei (2013–2015), au fost reluate și cercetările arheologice preventive (2013–2014), efectuate sub conducerea Dr. D. Micle (Micle et alii, 556–557).

¹¹⁸ Responsabilul de sector, pentru acest perimetru al cercetării arheologice din anul 2006 a fost Dr. Fl. Drașovean, responsabilul științific al cercetării arheologice preventive (Drașovean et alii 2007, 36–42).

¹¹⁹ Drașovean et alii 2016, 140.

¹²⁰ Cercetări arheologice efectuate de Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (responsabil științific Dr. Constantin Inel), (Inel 2014, 1).

¹²¹ Cercetări arheologice efectuate de Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (responsabil științific Dr. Constantin Inel), (Inel 2014, 2–3).

¹²² Cercetări arheologice preventive efectuate în 2013, de către Dr. Alexandru Flutur, și 2015, de către Dr. Dorel Micle (Micle et alii 2016, 158–159).

¹²³ Hațegan 2005, 227.

¹²⁴ Ottendorf 2006, 16.

¹²⁵ Drașovean et alii 2007, 36–39, Fig. 26–30.

¹²⁶ Cercetările arheologice preventive de pe Str. 9 Mai au fost conduse de către Dr. Fl. Drașovean, iar cele din sectorul nord-estic al Pieței Libertății de către Dr. Al. Szentmiklosi.

¹²⁷ Numerotarea străzilor a fost făcută în ordinea în care acestea au fost abordate stratigrafic, în cadrul cercetării arheologice preventive. Astfel, cea mai veche amenajare stradală a fost strada IV, iar cea mai recentă amenajarea stradală I.

¹²⁸ Opreș 2007, 22–23, Fig. 9., pct. 17.

Cea mai timpurie fază a amenajării stradale din colțul nord-estic al P-ții Libertății (Strada IV) a fost o amenajare rudimentară, formată din crengi și trunchiuri subțiri de copaci, orientată, NE-SV (**Pl. III/1**). Adâncimea la care a fost dezvelită strada IV a fost de 2,05 m față de nivelul actual de călcare. Această stradă ar putea fi identificată cu ulița. De-a lungul timpului, ulița Belișambar va fi reamenajată odată cu depunerile antropice de pământ care au determinat ridicarea nivelului de călcare a orașului din perioada otomană. Cele 4 amenajări succesive ale străzii vor respecta, cu mici abateri, orientarea est-vest a tramei stradale. Aceste mici abateri sugerează și anumite modificări ale dispunerii caselor de-a lungul acestei străzi.

În stratul de pământ de deasupra amenajării stradale IV au fost descoperite fragmente ceramice lucrate la roată rapidă, de culoare brună, precum și un vas miniatural întreg, smălțuit, de culoare brun-roșcată. Deasupra primei amenajări stradale (strada IV), la adâncimea de 1,85 m față de nivelul modern de călcare, a fost amenajată strada III care a respectat orientarea, cu o ușoară deviere către nord-est, a tramei stradale definite de strada IV (**Pl. III/2**). La fel ca și amenajarea stradală precedentă, strada III a fost amenajată dintr-un pat de crengi groase și trunchiuri de copaci tineri, a căror grosime nu a depășit 5 cm în diametru. Aceste crengi și trunchiuri de copaci dispuse direct pe nivelul de călcare, deasupra lor fiind aruncate surcele și crengi subțiri. Lucrările de canalizare din sec. XX au afectat limitele clare ale amenajării stradale III, însă s-a mai putut observa o ușoară deviere față de strada II. Ductul amenajării stradale II a fost ușor deplasat, cu aprox. 0,40 m, spre nord-est față de strada III.

Materialele arheologice care pot fi atribuite celei de-a doua amenajări stradale surprinse în Piața Libertății (strada III) pot fi atribuite sec. XVI-XVII. Fragmentele ceramice aparțin mai multor tipuri de vase, glazurate cu verde închis sau smălțuite cu alb și decorate cu motive vopsite cu albastru: Alături de aceste tipuri de ceramică au fost descoperite și fragmente de vase din ceramică roșie sau cu caolin, pictată cu motive ornamentale roșii și negre. În asociere cu aceste artefacte ceramice dar aflate, în mod evident, în poziție secundară, au fost descoperite câteva fragmente de ceramică neagră, a căror datare este mai timpurie. În asociere cu fragmentele ceramice au fost descoperite și obiecte din fier (cuie, piroane, potcoave, lame de cuțit întregi sau fragmentare) precum și două fragmente de sigiliu din plumb, unul dintre ele fiind marcat pe ambele fețe. Într-o stare de conservare surprinzător

de bună, între crengile amenajării stradale III, a fost descoperit și un mosor de ață.

Cea de-a treia amenajare stradală a uliței Belișambar (Strada II) a fost dezvelită la adâncimea de -1,55 m față de nivelul actual de circulație (după datele stației total e 2,60 m). Spre deosebire de amenajările precedente (străzile IV și III), strada II a fost amenajată într-o tehnică mai elaborată. Suprafața de călcare a străzii II a fost fixată pe trei șiruri de bârne longitudinale, cu rol de lonjeroane. Aceste lonjeroane au fost dispuse paralel, una în prelungirea, respectând ductul străzii din acea vreme. Deasupra bânelor cu rol de lonjeroane au fost fixate, transversal, bârnele masive din lemn de stejar care au format suprafața de călcare. Aceste bârne transversale au fost tăiate din trunchiuri de stejar, fiind fie fațetate, fie despicate pe jumătate. Lățimea străzii II a fost de 3,5 m însă, orientarea, a fost ușor modificată, către nord (**Pl. IV/1**).

În nivelul de pământ negru lutos de deasupra străzii II au fost descoperite fragmente ceramice artefacte ceramice tipice sec. XVII-XVIII, dintre care unul smălțuit cu verde și ornamentat cu dungi paralele albe. Alături de artefactele ceramice au fost descoperite și alte artefacte speciale (o pipă din lut fin, de culoare roșie, precum și un cuțit din fier cu plăselele din lemn) precum și obiecte din fier (o potcoavă și cuie de diferite dimensiuni).

Ultima amenajare stradală a uliței Belișambar a fost strada I, construită în aceeași tehnică ca și strada II (**Pl. IV/2**). Bârnelor care au format suprafața de circulație au fost din trunchiuri masive de copaci, fațetați, dispuși paralel, unul lângă altul. Sub ele s-au aflat trei șiruri de bârne paralele, care au respectat orientarea străzii sec. XVII-XVIII. Lonjeroanele au fost dispuse direct pe pământ, având orientarea NV-SE. Bârnelor care au format suprafața de circulație a străzii I au fost fixate de lonjeroane cu ajutorul unor piroane masive din fier. Lățimea amenajării stradale a fost de aprox. 3,5 m, ulița având, probabil, o lățime totală de aprox. 4 m. Amenajarea străzii I nu a respectat cu exactitate ductul stradal al amenajării precedente (strada II), ductul străzii I fiind deplasat cu aprox. 1 m mai la nord-est de strada II. Această deplasare către nord-est a traseului uliței Belișambar sugerează o modificare importantă în ceea ce privește dispunerea caselor în preajma asediului Timișoarei de către armatele imperiale ale prințului Eugen de Savoya.

Deasupra bânelor care au format podina străzii, precum și în asociere cu aceasta au fost descoperite fragmente ceramice smălțuite, de culoare verde și brună, precum și diferite obiecte din fier (cuie,

lame de cuțit întregi și fragmentare, fragmente de pinteni precum și o scoabă de mici dimensiuni).

Spre deosebire de situația surprinsă în partea vestică a Str. 9 Mai, în partea estică a străzii și la nord de P-ța Sf. Gheorghe (în Suprafața 2), cercetările arheologice din anul 2006 au surprins 6 amenajări stradale (Străzile I-VI), atribuite celor trei niveluri habitabile sesizate. Pe harta din 1716, întocmită de căpitanul Perette, în urma suprapunerii cu planul actual al orașului, amenajările stradale succesive descoperite în colțul nord-vestic al P-ței Sf. Gheorghe ar corespunde cu ulița Lareliș/„*Larénlich Soukage*” (probabil, „*ulița Lalelelor*”)¹²⁹.

Strada VI, care aparține celui mai timpuriu nivel habitabil al locuirii medievale, a fost amenajată diferit de cele ulterioare. Bârnelor longitudinale au avut o substructură fixată la capete, în sistemul lambă-uluc, cu stâlpi verticali, de 1 m lungime. Următoarea amenajare stradală (Strada V), rudimentară din punct de vedere tehnic, a fost formată din crengi și nuiele, soluție care sugerează o simplificare/„ruralizare” a modului de amenajare stradală. Următoarea amenajare stradală (Strada IV), cu axul ductului stradal deplasat spre N cu 2 m, a fost făcută din bârne fațetate care au mai păstrat urmele de cioplire cu barda¹³⁰. Străzile II și III au fost construite în aceeași tehnică, respectiv, din bârne de lemn de stejar, fațetate, dispuse transversal pe bârnele longitudinale. Acestea din urmă respectă orientarea ductului stradal, fixarea bânelor transversale fiind făcută cu ajutorul cuielelor de lemn. Cea mai recentă amenajare stradală (Strada I), dezvelită în colțul estic al Str. 9 Mai, păstrează, în mare parte, aceeași tehnică de construire¹³¹.

Conform lui A. von Hammer, străzile din suburbiile externe ale orașului au fost strâmte și scurte, Palanca Mică fiind dominată de o stradă care traversa suburbia de la nord la sud¹³². O imagine diferită este furnizată de harta căpitanului Perette în care cele două suburbii externe sunt străbătute de străzi lungi, unele drepte, altele șerpuite. Cercetările arheologice preventive din partea sud-vestică a suburbiei Palanca Mare (în zona tăbăcăriilor)¹³³ a relevat și prezența amenajărilor stradale cu scânduri de lemn

¹²⁹ Opreș 2007, 22–23, Fig. 9, pct. 17.

¹³⁰ În opinia noastră, această abatere de la ductul inițial al străzii ar putea sugera și o modificare a aliniamentului caselor care au flankat strada IV.

¹³¹ Drașovean *et alii*, 2006, 36–42; Drașovean *et alii* 2016, 148, Fig. 3–6, 153, Fig. 26.

¹³² Hammer 2011, 125.

¹³³ În perimetrul actual al Pieței Timișoara 700 (Szentmiklosi-Bălărie 2012, ...)

Fântânile și apeductele orașului Timișoara

Orașele sunt produse ale civilizațiilor care le-au creat și care și-au lăsat amprenta asupra urbanisticii¹³⁴. Această constatare a lui Ferdinand Braudel se regăsește și în structura urbană a Timișoarei – oraș central european întemeiat de regalitatea maghiară, dar care a suferit din plin influența lumii și a mentalității acesteia între anii 1552–1716. Avântul civilizației urbane europene în secolele XII–XIII a pus în fața administrațiilor comunale problema alimentării cu apă a acestora între multe alte probleme urbanistice. Sunt consemnate, deja în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, aducțiuni cu apă la case și fântâni publice.

Aprovizionarea cu apă a locuitorilor Timișoarei, către sfârșitul evului mediu, este menționată în mai multe izvoare istorice, unele contradictorii. Astfel, Evliya Çelebi, care a vizitat Timișoara în anul 1660, afirmă în consemnările sale de călătorie că „*Prin interiorul cetății trece, prin două locuri, prin canale, râul Timiș, și toată populația de acolo ia apă și-și potolește setea; cișmele nu sunt deloc. Toate murdăriile se aruncă în râul Timiș și plutesc pe el*”¹³⁵.

Trei ani mai târziu, în anul 1663, Henrik Ottendorf nota că „...*șanțul dintre oraș și insulă are apa limpede și proaspătă, bună de băut, din care pricină notabilitățile orașului pun să li se aducă apă de aici de către matararschilar sau „purtătorul de sticle. Ceilalți locuitori, care stau în alte părți ale orașului și în suburbii, își iau apa din șanțul orașului care însă este îndeobște destul de murdară pentru că se spală și se aruncă în ea tot soiul de murdării, astfel încât unul își spală picioarele sau cârpe vechi ori aruncă în ea intestinalele oilor tăiate, iar altul, alături, își umple cana pentru băut.*”¹³⁶.

Puțurile simple pentru apă au constituit o altă modalitate de acces la sursa de apă din pânza freatică a locuitorilor din această suburbie a orașului medieval Timișoara. Puțurile de apă erau amenajări simple, arhaice, utilizate pe tot parcursul Evului Mediu. Ele aveau o formă tronconică a căror adâncime cobora până la 2 m, măsurat de la nivelul de călcare al secolului al XVIII-lea. Henrik Ottendorf confirmă în notele sale din 1663 existența unor fântâni la casele din suburbii. Tot el însă a consemnat și imagini dezolante ale aprovizionării

¹³⁴ Braudel 1984, 297.

¹³⁵ *Călători străini...* 1976, 499. Cu ocazia lucrărilor de amenajare a zonei centrale din Timișoara (Piața Operei), lucrările de excavații au dezvelit albia râului care traversa orașul medieval, între Castelul Huniade și Cetate (Rădulescu 1979, 403).

¹³⁶ Ottendorf 2006, 12–13.

cu apă murdară din șanțul de apărare al orașului¹³⁷. Sursele de apă deschise curgătoare sau nu au continuat să fie utilizate în suburbiile orașului până la reconstrucția sa din secolul al XVIII-lea.

Prezența fântânilor și a puțurilor de apă descoperite în Incinta B a viitoarei parări subterane confirmă observațiile lui H. Ottendorf care menționează că, în Timișoara, „*Există și fântâni pe la case și chiar o fântână deosebit de bună în afara orașului, la Derviși, dar majoritatea sunt cu salpetru și fiindcă turcii preferă să bea apă curgătoare în locul celei mai bune ape din fântâni, în general își iau apa din Timiș*”¹³⁸. Pe de altă parte, nu ar fi exclus ca aceste puțuri, cel puțin o parte dintre ele, să fie asociate cu tăbăcăriile existente în această parte a suburbiei Palanca Mare, zonă în care se menționează și existența moscheii Tăbăcăriei¹³⁹.

Printre primele semnalări de fântâni de sec. XVI-XVIII din Timișoara, se numără fântâna de sec. XVI-XVII, descoperită în 1975, pe Str. Enrico Caruso¹⁴⁰, precum și cea din prima jumătate a sec. XVIII, descoperită în 1974, la intersecția străzilor Lorena și Renașterii¹⁴¹. În partea de nord-est a Timișoarei, literatura arheologică menționează descoperirea, în anul 1957, a unei fântâni vechi, fără a avea, însă, o datare precisă¹⁴².

În cadrul cercetărilor arheologice preventive din anul 2011, efectuate în perimetrul actualei Parări subterane din P-ța 700, amplasată pe arealul suburbiei Palanca Mare, au fost descoperite șase fântâni cu ghizd, grupate în partea sudică a perimetrului cercetat. Dincolo de întrebările legate de tehnicile diferite de amenajare sau de corelare cronologică, această grupare de puțuri ar putea sugera o activitate organizată, de reînnoire sau curățare a sursei de ape potabile¹⁴³.

Majoritatea acestor fântâni au avut, la construire, forme rectangulare cu dimensiunile de 0,80 × 0,75 m. Unele dintre aceste fântâni cu ghizd au fost placate cu lemn doar în partea superioară,

în timp ce altele au avut pereții din lemn, până la bază (Pl. V/1). Adâncimea acestor puțuri a variat între 2,10 și 2,60 m. Ca și o excepție, o fântână descoperită în același areal a avut dimensiunile de 1,50 × 1,40 m. Groapa fântânii era placată cu o structură din lemn rectangulară. Corelarea adâncimilor dintre fundul fântânilor și cel al locuințelor semiîngropate sugerează faptul că într-o perioadă cuprinsă între sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVIII, înainte de lucrările de canalizare, pânza de apă freatică a fluctuat¹⁴⁴. În a doua jumătate a sec. XX, în unele zone ale Timișoarei, cota pânzei de apă freatică se afla sub 3 m¹⁴⁵.

În cadrul cercetărilor arheologice din P-ța Sf. Gheorghe din anii 2013–2015, au fost descoperite urmele unor conducte de ceramică de la un apeduct al cărui traseu a fost șerpuit. Apeductul a fost amenajat pe o platformă de mortar și cărămidă, partea superioară fiind protejată de un capac de cărămidă și piatră. Din punct de vedere stratigrafic, apeductul a fost atribuit primului nivel medieval de locuire. Afectarea apeductului de înmormântările otomane pledează pentru datarea momentului de construire a acestuia la începutul sec. XVI, funcționarea lui fiind întreruptă de primele înmormântări din această zonă. Prezența acestui sistem de aducțiune a apei pledează pentru existența unui sistem hidrotehnic complex, în conexiune cu o cisternă alimentată cu ajutorul unei roți hidraulice¹⁴⁶.

După cucerirea Timișoarei de către Eugeniu de Savoya, noua administrație habsburgică a introdus rețele de conducte de lemn prin care orașul era aprovizionat cu apă. Acestea sunt marcate pe harta de la sfârșitul anului 1734¹⁴⁷.

Cimitirele Timișoarei

O ultimă chestiune asupra căreia am dori să zăbovim în discuția noastră se referă la organizarea spațiilor funerare în incinta orașului medieval. Orașul Timișoara avea un evident aliaj etnic și confesional pe tot parcursul stăpânirii otomane în secolele XVI-XVII care evident l-a menționat și în cursul sec. XVIII.

Creștinii care locuiau în suburbia Palanca Mare sau orașul Rascian își aveau propriile biserici,

¹³⁷ Ottendorf 2006, 12–13.

¹³⁸ Ottendorf 2006, 13. Prezența fântânilor din cetatea medievală este atestată arheologic descoperirile de pe str. E. Caruso, cu ocazia unor lucrări edilitare din anul 1975. Fântâna descoperită aici se datează în sec. XVI-XVII (Bejan-Zărnescu 1975, 236–238, nota 16).

¹³⁹ Vezi harta explicată de M. Opreș 2007, 18, Fig. 8, pct. „F” și „44”.

¹⁴⁰ Bejan-Zărnescu 1975, 236–238, nota 16.

¹⁴¹ Bejan-Zărnescu 1975, 235–236, nota 13.

¹⁴² Zărnescu 1974, 187; Bejan-Zărnescu 1975, 234 cu bibliografia.

¹⁴³ Zărnescu 1974, 185–186). Un secol mai târziu, Francesco Grisellini menționează că „... românii își fac o adevărată preocupare din săparea de fântâni la marginea drumurilor” (Grisellini 1984, 179).

¹⁴⁴ În opinia lui Al. Zărnescu, la începutul sec. XVIII (după 1716), pânza de apă freatică era situată aproape de suprafață datorită mlaștinilor din jurul orașului (Zărnescu 1974, 200).

¹⁴⁵ Fântâna descoperită în anul 1974, la intersecția dintre Str. Lorena și Str. Renașterii, (probabil, prima jumătate a sec. XVIII), a avut o adâncime de peste 2,80 m de la nivelul de călcare modern. Sub această cotă a început nivelul cu pânza de apă freatică (Bejan-Zărnescu 1975, 235–236, nota 113).

¹⁴⁶ Drașovean et alii 2016, 141, 145

¹⁴⁷ Opreș 2007, 36–39, Fig. 16, pct. 10, și Fig. 17, pct. 10.

ortodoxă și catolică¹⁴⁸. Cimitirele celor două confesiuni creștine se găseau amenajate în jurul bisericilor după cutuma creștină stabilită încă de la începuturile Evului Mediu. Spre deosebire de Antichitate, unde necropola era amenajată în afara orașului, în cursul Evului Mediu spațiul funerar se afla în interiorul orașului. Lumea morților coexistă în acest fel cu aceea a celor vii¹⁴⁹. Nu au fost identificate bisericile creștinilor amintite de Ottendorf în spațiul Orașului Rascian și nici necropolele acestora.

Prezența mormintelor în imediata vecinătate a moscheilor este menționată și de H. Ottendorf. Spionul Vienei, enumerând moscheile din Timișoara, menționează înmormântarea unui înalt demnitar otoman în curtea moscheii construite chiar de el. Moscheea era situată în suburbie, lângă șanțul de apărare al orașului (*"A cincea stă în suburbie în apropiere de poarta hanului și la șanțul orașului: este o moschee nouă, frumoasă, se numește Seditzametschie (o), clădită de către Seidi Ahmed pașa, care a fost strangulat în urmă cu doi ani de către Ali pașa la ordinul împăratului turc, iar mormântul sau – construit din piatră de talie de înălțimea și forma unei mese de altar de pe la noi – stă în curtea bisericii, la căpătâi cu un stâlp de piatră octogonal cu turban iar la picioare este unul care este ascuțit doar la vârf"*¹⁵⁰). Tot în moscheea construită de Seidi Ahmed Pașa, a fost înmormântat și vizirul Hagi Mustafa Pașa, rănit în bătălia de la Beregsău (27–28 august 1696), în care armata imperială a fost învinsă de cea otomană¹⁵¹.

Săpăturile din Piața Sfântul Gheorghe au identificat un cimitir cu un număr de 54 de morminte cu un inventar funerar sumar format din monede și fragmente de brățări din sticlă¹⁵². Pe temeiul descoperirilor funerare de la morminte, el a fost atribuit secolelor XVI –XVII. Mormintele erau orientate vest-est, cu capul spre vest. Au fost găsite acolo, într-un context stratigrafic secundar, un număr de șapte fragmente de piatră funerară otomană. Dintre acestea, cinci au forme cu turban, iar două au formă paralelipipedică ascuțită la unul din capete. Ele au fost datate în secolele XVI –XVIII¹⁵³. Prezența acestor pietre funerare în cimitir, chiar într-o poziție secundară, pledează pentru atribuirea cimitirului lumii musulmane. Orientarea mormintelor din cimitirul de la Timișoara ridică o serie

de întrebări. După ritualul islamic, înmormântarea se făcea cu fața către Mecca, având o orientare către est sau sud-est. De regulă, această orientare a mormintelor, pentru întreg cimitirul, era stabilită de către un conducător religios local. Aspectele de arheologie funerară sesizate la Timișoara pot fi raportate la o situație similară, bunăoară, cu cimitirul otoman cercetat în vechiul Corinth. Această necropolă otomană din secolul al XVII-lea a fost atribuită populației ce forma garnizoana cetății otomane¹⁵⁴.

Prezența înmormântărilor în interiorul suburbiei Palanca Mare este atestată de cercetările arheologice din perimetrul Parcării subterane Piața 700-Incinta B. Săpăturile arheologice de salvare, efectuate în anul 2011, au dezvelit trei morminte de inhumatie a căror orientare a fost est-vest. Unul dintre aceste morminte (M.2) a putut fi datat cu o monedă (un fals de epocă) în prima jumătate a sec. XVII. Prezența acestor monede în zona gâtului nu este întâmplătoare, fiind parte a unui ritual clar de înmormântare¹⁵⁵. În condițiile în care acest obicei era răspândit în ritualul creștin¹⁵⁶, se poate presupune cu destul de mare probabilitate că aceste morminte aparțineau comunității creștine din Palanca Mare (Ferdinand al II-lea sau Ferdinand al III-lea) (Pl. V/2). Alte fragmente de crani și oase umane au fost descoperite în poziție secundară, ca urmare a lucrărilor de construire a fortificației bastionare de sec. XVIII¹⁵⁷.

Alături de aceste înmormântări în interiorul orașului și a suburbiei Palanca Mare, exista și un cimitir extravilan. Pe una hărțile căpitanului inginer-șef Perette, cu reprezentarea asediului Timișoarei în 1716, în afara suburbiei Palanca Mare, în partea de nord-est, este marcat un cimitir al catolicilor. La sud de cetate, în partea sudică a suburbiei Palanca Mică, aceeași hartă indică prezența unui cimitir turcesc¹⁵⁸. Un alt cimitir ortodox (*"Cimetiere des grecs"*), aflat în exteriorul Palâncii Mari, la nord de acesta, este marcată pe harta lui Gaspar Baillieul, publicată în jurul anului 1716¹⁵⁹ (Pl. VII). La sud de cetate, în partea sudică

¹⁵⁴ Rohn et alii 2009.

¹⁵⁵ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 214, 226, Pl. X.

¹⁵⁶ În a doua jumătate a sec. XVIII, românii (conform lui Francesco Griselin, grupul etnic predominant în Banat), în cadrul ritualului de înmormântare aveau obiceiul de a depune monede (Griselin 1984, 169. 187–188). Acest obicei a fost surprins și în alte necropole din a doua jumătate a sec. XVIII din Banat, un exemplu fiind descoperirile arheologice de la Giroc-Mescal (Gogâltan et alii 2007, 164).

¹⁵⁷ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 214, 226, Pl. X.

¹⁵⁸ Opriș 2007, 18–19, Fig. 8, nr. 41.

¹⁵⁹ Gaspar Baillieul, *Plan de la Ville et Attaques de*

¹⁴⁸ Ottendorf 2006, 15.

¹⁴⁹ Galinié 1996, 9–14; Treffort 1996, 55–63.

¹⁵⁰ Ottendorf 2006, 15.

¹⁵¹ *Cronici turcești...* 1974, 483; Hațegan 2005, 273–274

¹⁵² Drașovean 2007, 47–49.

¹⁵³ Gaspar 2014, 209–219.

a suburbiei Palanca Mică, aceeași hartă a căpitanului inginer-șef Perette indică prezența unui un cimitir turcesc¹⁶⁰.

După anul 1716, Banatul a fost încercat de epidemia de ciumă care, între anii 1738–1740, a secerat cel puțin 1000 de oameni din cei 6000 de locuitori ai Timișoarei¹⁶¹. Pe un plan al cetății Timișoara de la mijlocul sec. XVIII, cimitirul orașului este amplasat în afara zidurilor cetății, între Bastionul Mercy și Bastionul Castelului¹⁶² (Pl. VIII). Amplasarea necropolei poate fi identificată în zona vestică a Parcului Central (actualul Parc Scudier).

Pe data de 18 octombrie 1716, prințul Eugeniu de Savoya a intrat în Timișoara, marcând sfârșitul administrației otomane. Vechea fortificație de pământ din perioada otomană, grav avariata pe latura nordică, a fost reparată, aceste lucrări fiind surprinse și de cercetările arheologice preventive din Piața Unirii¹⁶³. Noua administrație va renunța la cea de-a doua linie de apărare a cetății, în partea de nord și, undeva, în perioada cuprinsă între anii 1716–1740, va astupa șanțul de apărare otoman, identificat pe Str. Sergent Constantin Mușat.

În urma bombardamentelor, din vechiul oraș medieval au rămas în picioare doar șapte clădiri, fapt care a determinat reconstrucția Timișoarei pe principii urbanistice moderne, împletite cu rațiunile militare determinate de rolul strategic al orașului în apărare Banatului și a nordului Balcanilor¹⁶⁴. Astfel, noul oraș a fost proiectat și construit în interiorul unei cetăți moderne, de tip bastionar, construit după modelul contelui de Pagan¹⁶⁵. Acest model francez de fortificație bastionară, inspirat de sistemul olandez, a fost proiectat și adaptat special pentru terenuri mlăștinoase, cum a fost cazul Timișoarei¹⁶⁶. Noua cetate a Timișoarei a fost con-

struită între anii 1732–1765, pe o suprafață de 53 ha. Formată dintr-un zid de incintă, cu nouă bastioane și două centuri de fortificații, noua cetate a Timișoarei a fost cea mai mare de pe actualul teritoriu al României. Rațiunile militare care au stat la baza construirii noi cetăți au fost completate și de cele impuse de cele urbane. Timișul Vechi (Bega) a fost canalizat între 1728–1732, canalul Bega devenind atât o sursă majoră de apă potabilă, dar și un element organic de apărare pe latura de sud a cetății bastionare¹⁶⁷.

În interiorul cetății, orașul a fost organizat pe loturi rectangulare, construindu-se aprox. 180 de clădiri care, în următoarele trei secole de dezvoltare urbană, au fost etajate, reconstruite sau dărâmate. Lucrările de amenajare a spațiului urban au fost surprinse atât în Piața Unirii, cât și în Piața Țărcului¹⁶⁸.

Reflecțiile sumare expuse aici cu privire la orașul Timișoara în secolele XVI–XVII, fundamentate pe documentația oferită de investigațiile de arheologie urbană, au avut menirea de a creiona imaginea unui oraș de frontieră al Imperiului Otoman care a suferit din plin influența civilizației orientale în structura sa urbanistică dar și în mentalitățile locuitorilor. Această imagine a unui oraș de periferie s-a putut jalona și printr-un dialog al surselor istorice cu cele arheologice.

Recentele descoperiri arheologice prilejuite de dezvoltarea edilitară și de reamenajare a centrului istoric al Timișoarei au contribuit masiv nu numai la confirmarea unora dintre informațiile oferite de izvoarele istoriografice și cartografice, dar și la completarea unor pagini de istorie a orașului Timișoara care, în prezent, au dispărut din arhive. Din această perspectivă, rolul arheologiei urbane este unul covârșitor, condiționată de aplicarea corectă a prevederilor legale care stau la baza protecției patrimoniului arheologic.

BIBLIOGRAFIE

Augenti *et alii* 2000

A. Augenti, A. Fiorini, M. Montanari, M. Sericola, A. Urcia, F. Zaffagnini, *Archeologia dell'architettura in Emilia-Romagna: primi passi verso un progetto organico. Ocnus. Quaderni della*

¹⁶⁷ La această suprafață s-a adăugat și terenul interzis construcțiilor din exteriorul cetății, în total, cetatea având 138 ha (Buruleanu-Medelet 2004, 20).

¹⁶⁸ Szentmiklosi *et alii* 2015, 250–251; Szentmiklosi *et alii*, 2016, 207–208; *Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara*, XIII, 2014, 7 (http://www.primariatm.ro/uploads/files/aprilie_2014.pdf, accesat astăzi, 09.10.2017).

Temeswar ou Sont Margue les Lignes de Circonvallation avec le Campement des Troupes de L'Empereur Cette Ville ... 13e. Octorbre 1716..., Paris, Publicat în jurul anului 1716, Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., Inventory ID: 30391ts (https://www.raremaps.com/gallery/detail/30391ts/Plan_de_la_Ville_et_Attaques_de_Temeswar_ou_Sont_Margue_les_Lignes_de/Baillieul.html, accesat astăzi, 04.11.2017)

¹⁶⁰ Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, nr. 42.

¹⁶¹ Hammer 2011, 25–26.

¹⁶² *Plan von der Festung Temeswar*, 1754 (autor Kaltschmiedt, A.), colecția Arhivei Naționale a Ungariei, S.1-No. 37 (<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/33/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ0ZW1lc3ZhciJ9>, accesat în 17.10.2017).

¹⁶³ Szentmiklosi *et alii* 2015, 250–251; Szentmiklosi *et alii* 2016, 207–208.

¹⁶⁴ Buruleanu-Medelet, 2004, 20.

¹⁶⁵ Pagan 1689, 1–2.

¹⁶⁶ Capotescu 2010.

Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici, 17, Bologna 2009, 65–76.

Bejan-Zărnescu 1975

A. Bejan, Al. Zărnescu, Fântâna din lemn descoperită la Timișoara (Der in Timișoara entdeckte Holzbrunnen). *Tibiscus*, IV, 1975, 233–238.

D, I. Belci, L.L. Roșiu, Timișoara – the Ottoman Town under the Central European Skin. *Acta Technica Napocensis: Civil Engineering & Architecture*, Vol. 57, No. 3, 2014, 18–25

Brogiolo 1993

G. P. Brogiolo, *Brescia Altomedievale. Urbanistica ed edilizia da IV al IX secolo*. Documenti di Archeologia, 2, Mantova, 1993.

Braudel 1984

F. Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, Vol. II, Ed. Meridiane, București, 1984.

Buruleanu-Medeleş 2004

D. N. Buruleanu, Fl. Medeleş, *Povestea oraşelor sale. The Story of its Towns*, Ed. Mirton, Timișoara, 2004;

Capotescu 2008

V. Capotescu, *Arhitectura militară bastionară în România*, vol. I, *Cetatea Timișoarei*, Ed. Bastion, Timișoara (2008).

Capotescu 2010

Valentin Capotescu, *Oraşul ideal. Influenţa arhitecturii militare asupra urbanismului*, Ed. Brumar, Timișoara, 2010.

Călători străini... 1976

***, *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI/ (Partea I: *Paul de Alep*, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Partea a II-a: *Evlia Çelebi*, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara, XIII, 2014

***, Cele mai ample cercetări arheologice din istoria oraşului. *Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara*, Anul XIII, Nr. 132, 2014, p. 7 (http://www.primariatm.ro/uploads/files/aprilie_2014.pdf, accesat astăzi, 09.10.2017).

Cronici turcești... 1974

***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, Vol. II, Volum întocmit de M. Guboglu, București, Ed. Academiei, 1974.

Cronici turcești... 1980

***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, Vol. III, *Sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XIX*, Volum întocmit de Mustafa A. Mehmet, Ed. Academiei, București, 1980.

Desachy-Gemehl 2005

B. Desachy, D. Gemehl, L'archéologie urbaine en Picardie. Presentation. *Revue archéologique de Picardie*, 3 -4, 2005.

Diaconescu 2016

D. Diaconescu, Observații arheologice privind linia exterioară de fortificație a cetății turcești a Timișoarei (Archaeological remarks regarding the outer fortifications of Ottoman Timișoara). *PB*, VI, 2016, 165–179.

Diaconescu et alii 2016

D. Diaconescu, S. Tincu, Al. Szentmiklosi, A. Georgescu, R. Giorgi, C. Harnischfeger, I. Leonti, L. Brândușan, A. Muscalu-Crețescu, Timișoara, jud. Timiș. Punct: Strada Sergeant Constantin Mușat. *CCA, 2016. Campania 2015*, 2016, 208–210.

Drașovean et alii 2007

Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Fluture, Al. Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Șeștilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul evului mediu*. Ed. Mirton, Timișoara, 2007.

Drașovean et alii 2016

Fl. Drașoveanu, C. Suciu, D. Diaconescu, Cercetările arheologice preventive din anul 2015 în Piața Sfântul Gheorghe a Timișoarei. *PB*, VI, 2016, 139–160.

Feneșan 1981

C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Ed. Facla, Timișoara, 1981

Feneșan 2014a

C. Feneșan, *Vilayetul Timișoara 1552–1716*, Ed. Ariergarda, Timișoara, 2014;

Feneșan 2014b

C. Feneșan, O descriere a cetății Timișoara din august 1716. A description of the Fortress of

Timișoara (Temeswar) from August 1716, *AnB* (S.N.), XXII, 2014, 295–299.

Galinie 1989

H. Galinie, *Cronique d'archéologie urbaine. Revue archéologique du centre de la France*, 28, 2, 1989.

Galinié 1996

H. Galinié, Introduction. *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e colloque ARCHEA (Orléans 29 septembre–1er octobre 1994)*, Supplément à la *Revue archéologique du centre de la France*, 11, 1996, 9–14;

Gaşpar 2014

A. Gaşpar, Momente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timișoara Piața Sfântul Gheorghe. *Banatica*, 24,1, 2014, 209–221.

Gelichi 2013

S. Gelichi, *Introduzione all'archeologia medievale: storia e ricerca in Italia*, Roma, 2013.

Gogâltan et alii 2007

Gogâltan Fl., Szentmiklosi Al., Cedică V., Giroc, com. Giroc, jud. Timiș, Punct: Mescal. *CCA, Campania 2007. A XLI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 29 mai – 1 iunie 2006*, București 2007, 163–165, nr. 86.

Griselini 1984

F. Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Ed. Facla, Timișoara, 1984.

Hammer 2011

A. von Hammer, *Istoria ciumei din Banat 1738–1740. Geschichte der Pest im Banat*, Ed. Diacritic, Timișoara, 2011.

Hațegan 2005

Cronologia Banatului, Vol. II/2, *Vilayetul de Timișoara: 1552–1716*, Ed. Banatul, Artpress, Timișoara, 2005.

Hațegan-Negrescu 2002

I. Hațegan, M. Negrescu, Timișoara în anul 1663, după descrierea lui Henrik Ottendorf (Timișoara în 1663, after Henrik Ottendorf's Description). *BHAUT*, V, 2002, 141–154.

Inel 2014

C. Inel, Stadiul cercetărilor și descoperirilor

arheologice pe străzi din centrul istoric al cetății Timișoara. Sinteza: Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Timișoara, 2014, 1–3 (http://www.primari-atm.ro/uploads/files/proiect_CETATE/text_conf_presa_11febr.pdf, accesat astăzi, 08.10.2017).

Jancsó 2001

Á. Jancsó, *Istoricul podurilor din Timișoara*, Ed. Mirton, Timișoara, 2001.

Jancsó-Balla 2005

Á. Jancsó, L. Balla, *Temesvár régi ábrázolásai 16–18. század*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2005.

Jancsó 2011

Á. Jancsó, *Hártilé tipárite ale Timișoarei 1850–2010. Temevár nyomtatott térképei 1850–2010*, Cosmopolitan Art, 2011.

Jancsó 2012

Á. Jancsó, Temesvár nyomtatott térképei. Temesvár's / Timișoara's Printed Maps/Hártilé tipárite ale Timișoarei. *Műsyaki Szemle*, 57, 2012, 3–18.

Le Goff 2005

J. Le Goff, *Evul Mediu și nașterea Europei*, Ed. Polirom, 2005.

Kopecznyi 2013

Zs. Kopecznyi, Reședința regală medievală de la Timișoara (The Medieval Royal Residence from Timișoara). *AnB* (S.N.), XXI, 2013, 211–231.

Krischan 1999

Al. Krischan, Banater Karten im Kriegsarchiv, Wien (1683–1900). In *Banatsforschung als Aufgabe: Auszug aus dem Gesamtwerk* (Hrsg: Alexander Krischan, Horst Fassel), Banater Bibliothek, vol. 7, Landsmannschaft der Banater Schwaben, 1999.

Leguay 1984

J. P. Leguay, *La rue au Moyen Âge*, Paris, 1984.

Magina 2013

A. Magina, Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551). Fortification of Lipova and Timișoara on the Eve of Ottoman Conquest. *AnB* (S.N.), XXI, 2013, 299–303.

Mare et alii 2014

M. Mare, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, Rescue excavation in the site “Timișoara – Square 700”.

City Business Centre, Building D. *Banatica*, 24/1, 2014, 179–208.

Medeleț-Râmneanțu 2003

Fl. Medeleț, V. Râmneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică*, vol. II, 1918–1948, Ed. Mirton, Timișoara, 2003.

Micle *et alii* 2015

D. Micle, M. Balaci-Crînguș, C. Timoc, Băile turcești din Pța Libertății, Timișoara. Un monument arheologic inedit în contextul reabilitării centrului istoric al orașului. *Arheovest*, III/1, *In Memoriam Florin Medeleț-Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, JATEPress Kiadó, Szeged, 2015, 555–573.

Micle *et alii* 2016

D. Micle, C.D. Țuțuianu, A. Stavilă, C. Floca, O.C. Rogozea, *Ciacova, orașul Ciacova, Jud. Timiș Punct: Piața Cetății, CCA, Campania 2015*, 2016, 158–160.

Munteanu-Munteanu 2002

I. Munteanu, R. Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Ed. Mirton, 2002.

Opriș 1987

M. Opriș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, Ed. Tehnică, București 1987.

Opriș 2008

M. Opriș, *Timișoara. Monografie urbanistică. Vol. I, Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Ed. Brumar, Timișoara, 2008.

Ottendorf 2006

H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, Ed. Banatul Artpress, Timișoara, 2006.

Pagan 1689

B. F. Pagan, *Les Fortifications du Comte de Pagan*, Paris, 1689.

Pirénne 2000

H. Pirénne, *Orașele Evului Mediu*, Cluj Napoca, 2000.

Rădulescu 2006

Al. Rădulescu, Castelul Huniade – Timișoara. Sondajul arheologic din anul 1980 (An

Archaeological Prospect of the Huniade Castle of Timișoara – 1980). *AnB (S.N.)*, XIV, 2, 2006, 11–32.

Rădulescu 1979

Al. Radulescu, Marturii istorice în Piața Operei din Timișoara. *MCA*, XIII, 1979, 403–405.

Rădulescu *et alii* 2008

Al. Rădulescu, Daniela Tănase, Zsuzsanna Kopeczny, Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara – Castelul Huniade 2007 (Preventive archaeological researches “Castel Huniade – Timișoara” 2007. Preliminary raport). *Banatica* 18, (2008), 141–154.

Râmneanțu 2008

V. Râmneanțu, File din istoria Muzeului Banatului din Timișoara. Au fil de l’histoire du Musée de Banat (Timisoara), *Banatica*, 18, 2008, 493–509.

Reveyron 2002

N. Reveyron, L’apport de l’archéologie du bâti dans la monographie d’architecture. *In Situ*, 2, 2002 (<http://insitu.revues.org/1200>; accesat în data de 04.09.2016).

Rohn *et alii* 2009

A.H. Rohn, E. Barnes, G.D.R. Sanders, An early ottoman cemetery at ancient Corinth. *Hesperio*, 78, 2009, 501–615.

L. Roșiu, Amenajarea castelului Huniazilor din Timișoara ca muzeu al Banatului (L’Aménagement du Chateau Huniade de Timișoara en Musée de Banat). *AnB (S.N.)*, VI, 1998, 31–41.

Rousset 1729

J. Rousset de Missy, *Histoire militaire du prince Eugene de Savoye, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise. Ou l’on trouve un détail des principales Action de la dernière Guerre, & des Batailles & Siège commandez par ces trois Généraux. Enrichie des Plans nécessaires. Tome Second. Par Mr. Rousset*, A La Haye: Chez Isaac van der Kloot, 1729.

Szentmiklosi *et alii* 2012

Al. Szentmiklosi, M. Mare, A. Bălărie, *Raport de cercetare arheologică in situ “Timișoara – Piața 700 „. Parcarea subterană Piața 700 – Incinta B (Mss. în arhiva Muzeului Național al Banatului)*, 2012.

Szentmiklosi-Bălărie 2012

Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu, Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare (Contribution to the Knowledge of the Evolution of the Town of Timișoara at the End of the Middle Ages. Archaeological Preventive Investigations Within the Suburb of Palanca Mare). *AnB* (S.N.), XX, 2012, 205–226.

Szentmiklosi-Țicu 2016

Al. Szentmiklosi, D. Țicu, Stadtarchäologische Forschungen. Überlegungen zur Stadt Temeswar im 17–18. Jahrhundert. *Herrschaftwechsel: Die Befreiung Temeswars im Jahre 1716* (Hrsg. Rudolf Gräf, Sandra Hirsch), Römänische Akademie, Zentrum für Siebenbürgische Studien, Österreich-Bibliothek „Bernhard Stillefried”, Klausenburg, Cluj, Napoca, 2016, 23–46.

Szentmiklosi et alii 2015

Al. Szentmiklosi, D. Diaconescu, S. Tincu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Unirii. *CCA, Campania 2014*, 2015, 250–251.

Szentmiklosi et alii 2016

Al. Szentmiklosi, D. Diaconescu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Unirii. *CCA, Campania 2015*, 2016, 207–208.

Treffort 1996

C. Treffort, Du cimetierium christianorum au cimetière paroissial: évolution des espaces funéraires en Gaule du VIe au Xe siècle. (From „cimetierium christianorum” to parish cemetery: the evolution of funerary areas in Gaul from the 6th to the 10th century *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e colloque ARCHEA (Orléans 29 septembre–1er octobre 1994)*, Supplément à la Revue archéologique du centre de la France, 11, 1996, 55–63.

Țicu 2007

D. Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Țicu-Mărgineanu 2008

D. Țicu, Fl. Mărgineanu, Despre localizare abației Eperjes la Chelmac. *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul*

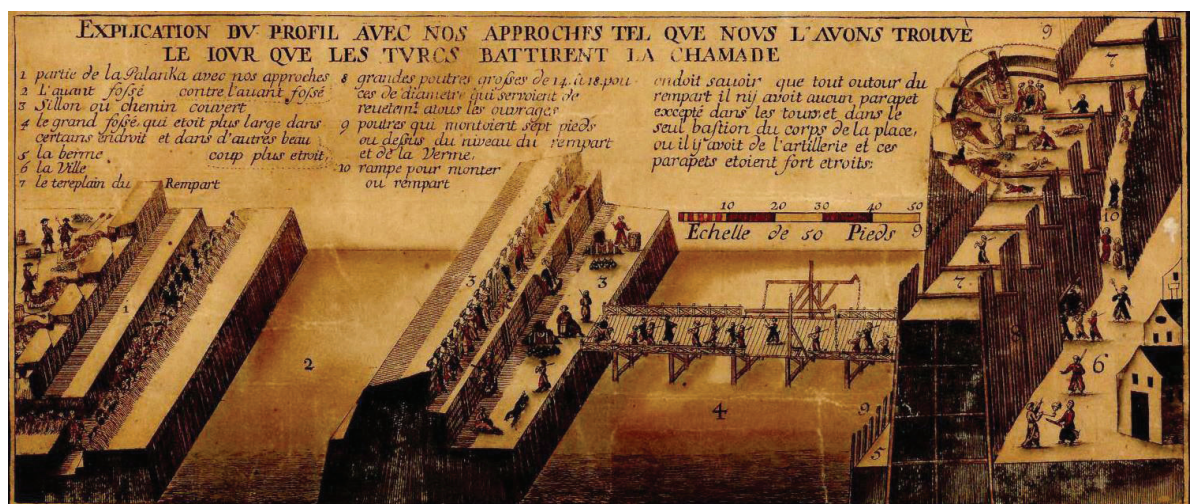
latin). *Studii în onoarea profesorului Victor Spinei* (Ed. D. Țicu, V. Căndea), Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2008, 243–270.

Vilaetul Timișoarei..., 2002

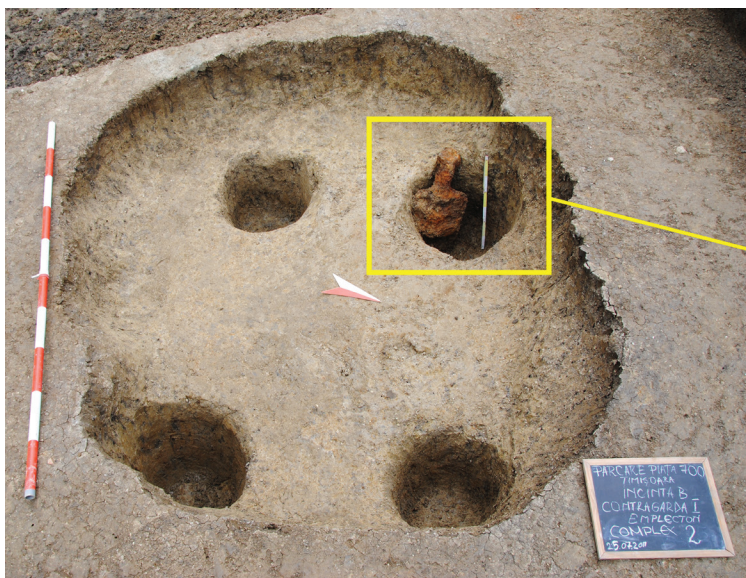
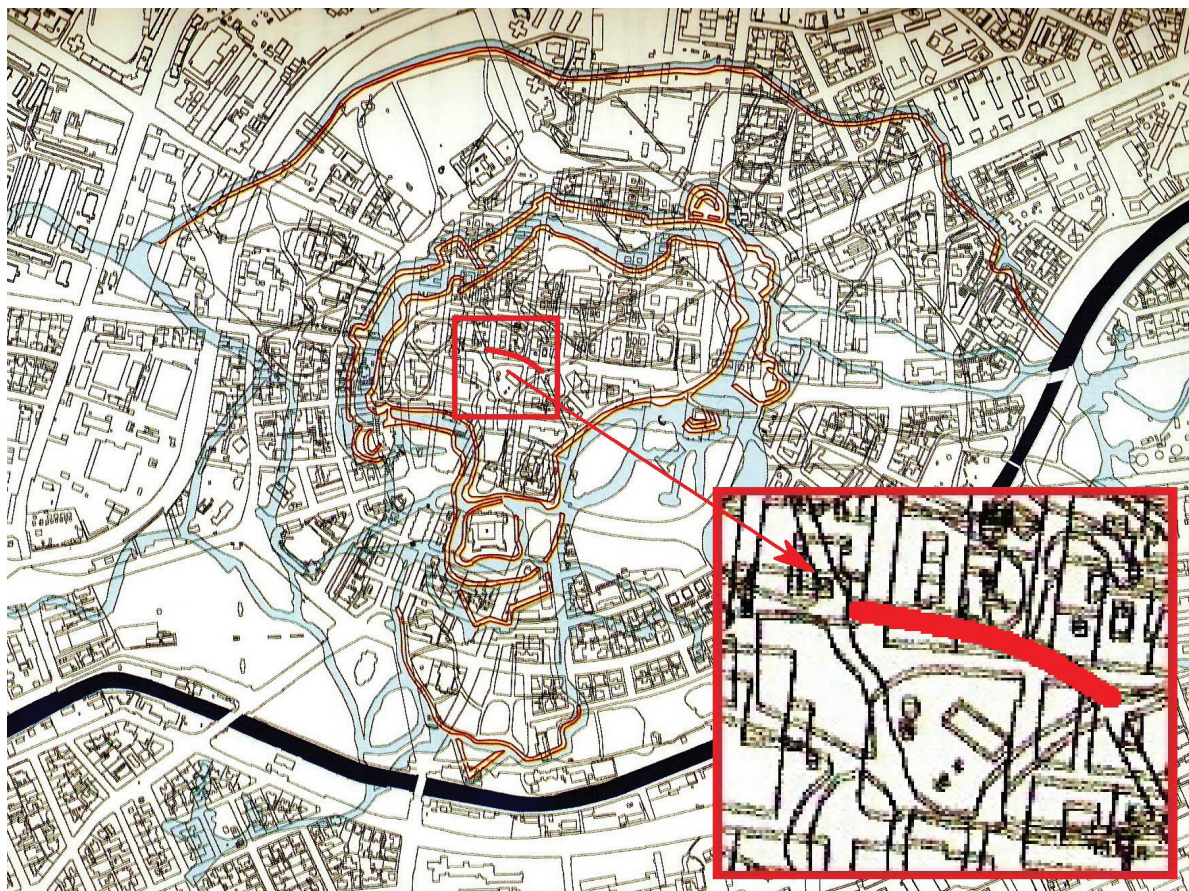
***, *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea Pașalâcului) 1552–2002*, Editura Mirton, Timișoara, 2002.

Zărnescu 1974

Al. Zărnescu, Pagini din Istoria alimentării cu apă a orașului Timișoara (Ausschnitte aus der Wasserversorgung der Stadt Temeswar). *Tibiscum*, III, 1974, 181–205.

Pl. I: 1 – Planul de asediu al Timișoarei, în anul 1716 (Magyar Országos Levéltár, S 68 XIV No 0089, <http://maps.hungaricana.hu/hu/18884/?query=SZO%3D%28temeswar%29>, accesat în 06.10.2015); 2 – Detaliu din subsolul planului de asediu, cu reprezentarea fortificațiilor Timișoarei din perioada otomană.

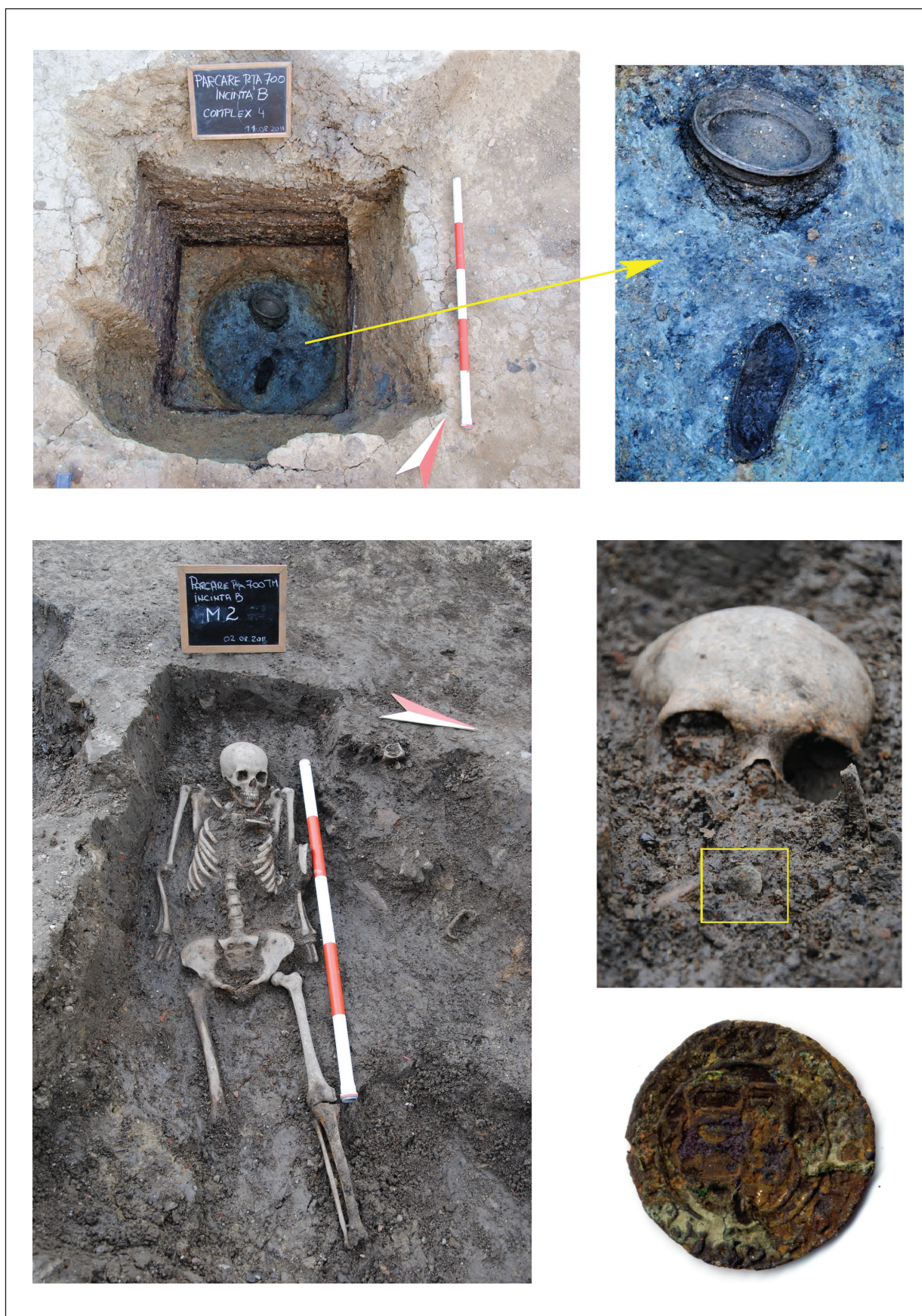
Pl. II: 1 – Planul cetății Timișoara din perioada otomană suprapus pe planul orașului modern (Oprîș 2007); 2 – Amenajările stradale I-III ale uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006).

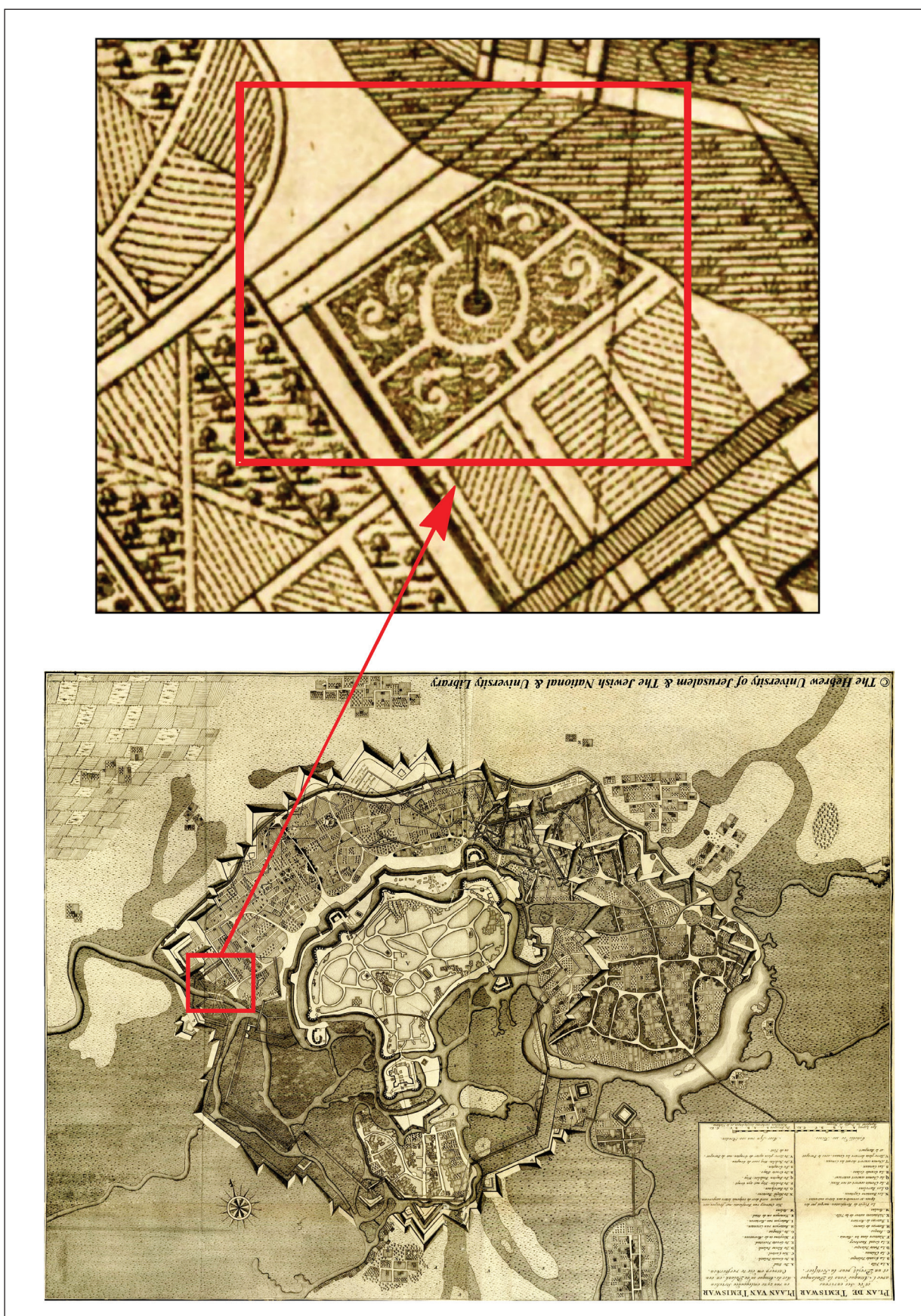
Pl. III: 1 – Cea mai timpurie amenajare a uliței Belișambar (strada IV, Piața Libertății, 2006); 2 – Amenajările stradale III și IV ale uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006).

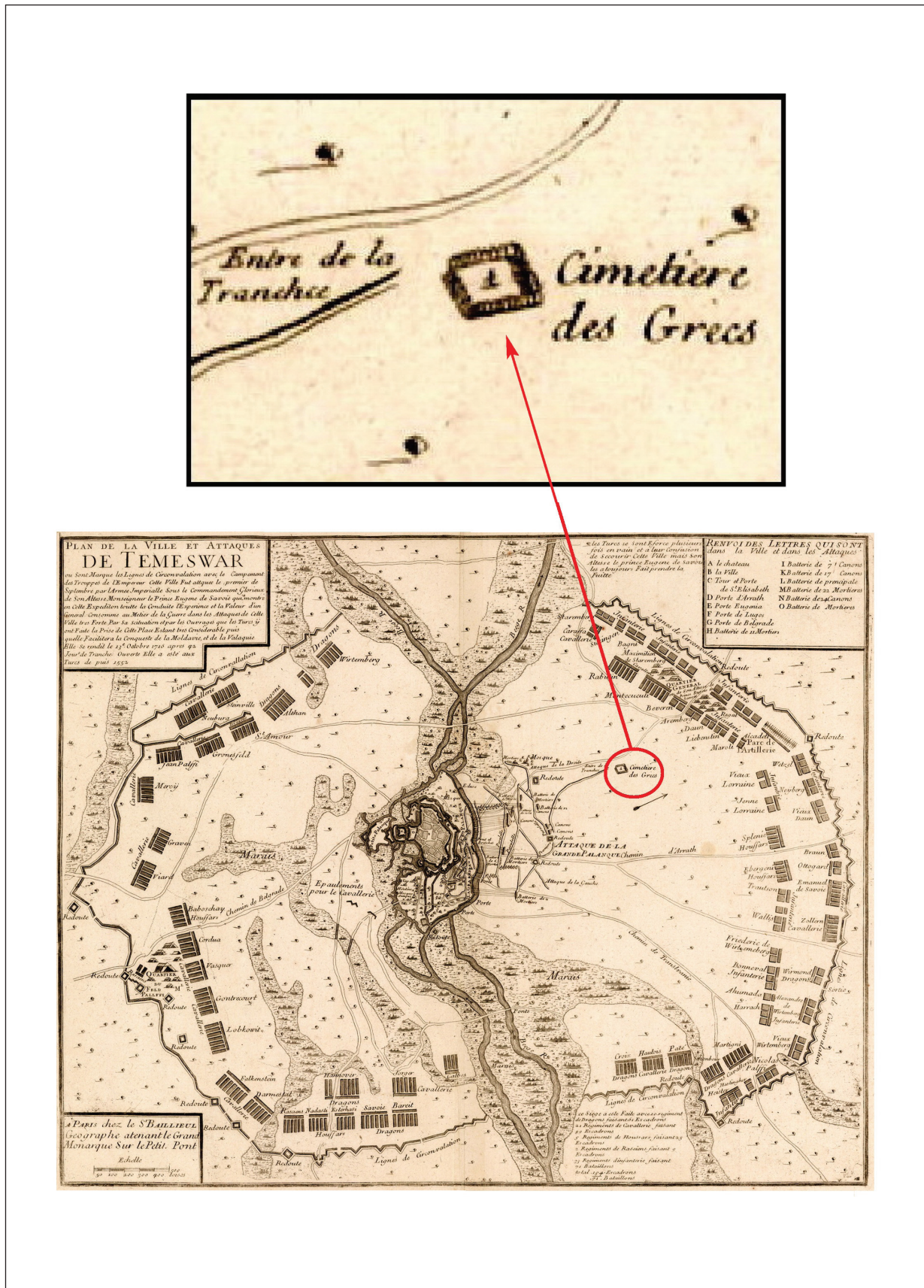
Pl. IV: 1 – Amenajarea stradală II a uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006); 2 – Cea mai târzie amenajare stradală a uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006).

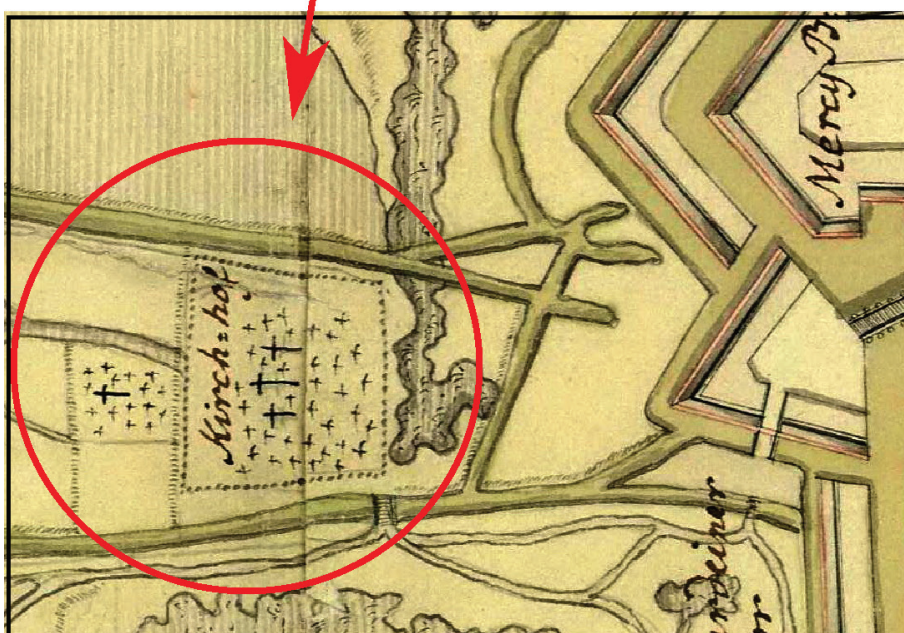
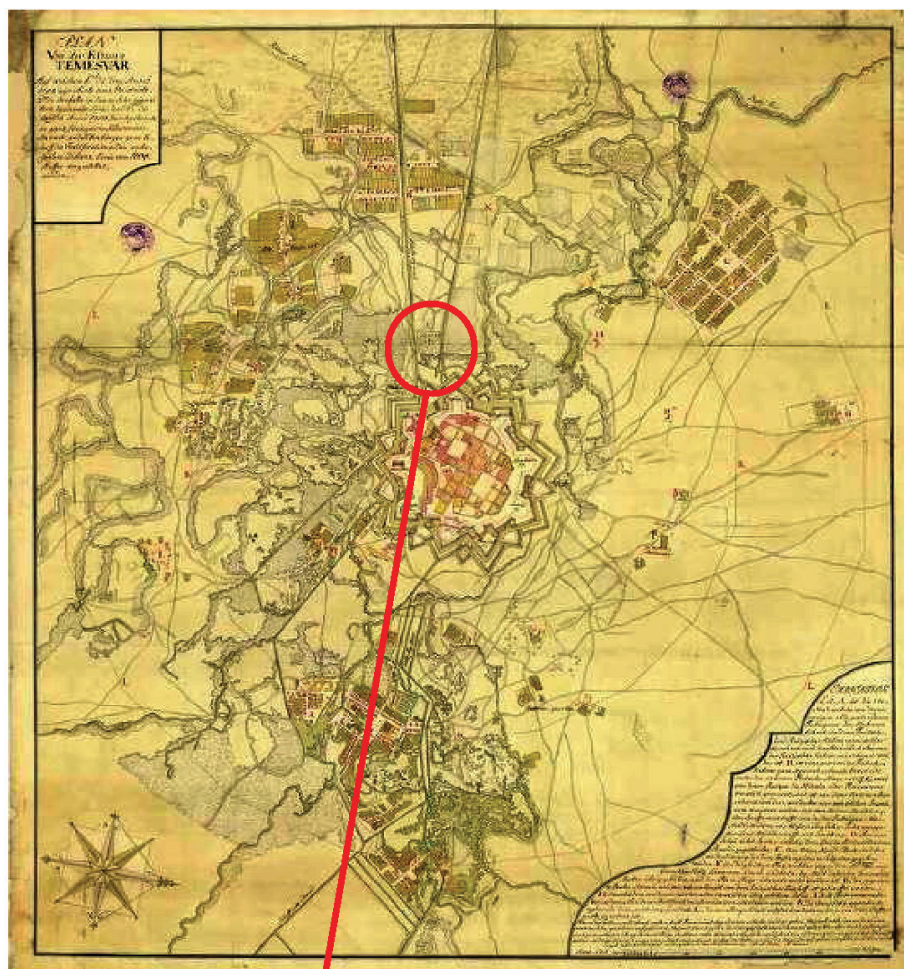
Pl. V: 1 – Fântâna C.4 din Parcare subterană Piața 700-Incinta B (2011); 2 – Mormântul de înhumăție M.2 din Parcare subterană Piața 700-Incinta B (2011).

Pl. VI: Harta căpitanului F. Perette „Plan de Temisvar/Plaan van Temisvar...” (aprox. 1716), cu detaliul unui spațiu amenajat în partea de sud-vest a suburbiei Palanca Mare.

Pl. VII: Gaspar Baillieu, Plan de la Ville et Attaques de Temeswar ou Sont Margue les Lignes de Circonvallation avec e le Campement des Troupes de L'Empereur Cette Ville ... 13e. Octobre 1716..., Paris, Publicat în jurul anului 1716, Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., Inventory ID: 30391ts (https://www.raremaps.com/gallery/detail/30391ts/Plan_de_la_Ville_et_Attaques_de_Temeswar_ou_Sont_Margue_les_Lignes_de/Baillieu.html, accesat în 04.11.2017).

Pl. VIII: Plan von der Festung Temesvar, 1754, colecția Arhivei Naționale a Ungariei, S.1-No. 37, (<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/33/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ0ZW1lc3ZhciJ9>, accesat în 17.10.2017).

BLAZOANE ACORDATE UNOR FAMILII ROMÂNEȘTI DIN TIMIȘ (1534–1636)

Laurențiu-Ștefan Szemkovics*

Cuvinte cheie: Arhivele Naționale, blazoane, heraldica, nobili români, Timiș
Mots-clés: Archives nationales, blasons, héraldique, nobles roumains, Timiș

Blasons accordés aux quelques familles nobles roumaines de Timiș (1534–1636) (Résumé)

Cette présentation se propose de répondre à une nécessité impérieuse, à savoir de faire connaître les blasons accordés, entre 1534–1636, par les souverains de l'époque, aux quelques familles ou des personnes roumaines du département Timiș, individuellement ou en groupe, pour des faits d'armes et d'autres mérites dans leur service. Tout d'abord, l'étude comprend l'analyse des composantes des blasons, à savoir l'écu, la chromatique de son champ, les figures héraldiques naturelles et artificielles, ainsi que les éléments extérieurs de l'écu: le heaume, la couronne qui se trouve au-dessus du heaume, le cimier, les lambrequins. Dans la deuxième partie, nous avons décrit les blasons, tenant compte, à chaque fois, de la date, du lieu, de la personne qui accorde le blason, du titulaire, du blasonnement de l'insigne conformément aux normes de la science héraldique, et, selon le cas, des descriptions originales en latin, des reproductions héraldiques, du quota et des références bibliographiques.

Scopul acestei prezentări este de a face cunoscut blazoane care, în perioada 1534–1636, au fost conferite de Ferdinand I (I), Sigismund Báthori (II, III), Gabriel Báthori (IV, V), Gabriel Bethlen (VI–VIII) și Gheorghe Rákóczi I (IX–XII) unor familii sau persoane cu merite deosebite din Timiș, provenind din localitățile Duboz (VI), Lugoj (II–V, VII–XII) și Sintești (I).

Blazoanele au fost cercetate de pe unele diplome originale cu blazon aflate la Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale – „Colecția de documente și manuscrise a Bibliotecii documentare Teleki-Bolyai”, precum și din descrieri de blazoane preluate din diferite lucrări editate și din registrele *Liber Regius* aflate pe role de microfilm în colecția „Microfilme Ungaria” de la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București.

Vom structura studiul nostru în două părți: prima va cuprinde analiza propriu-zisă a elementelor care compun blazoanele, iar în cea de-a doua vom prezenta, apelând la heraldică, descrierile blazoanelor, însoțite, acolo unde este cazul, de textul original în limba latină, de cotă, de bibliografie și de reproducerile acestora.

Blazonul este ansamblul elementelor dispuse în conformitate cu normele heraldice, astfel încât

să-l individualizeze pe posesor și să exprime plastic atribuțiile acestuia. Termenul de blazon are ca echivalent în limba latină *arma* (arme), iar *armales* desemnează actul solemn (diploma de înnobilare cu blazon) prin care se conferea unor persoane și dreptul de a purta blazon ca atribut al nobilității¹. La descrierea blazonului am ținut seama de principalele sale componente: scutul și diviziunile sale; mobilele cuprinse în câmpul său și elementele exterioare ale scutului.

Scutul este partea centrală a unui blazon, simbolizând arma de apărare a cavalerilor medievali, suprafață pe care luptătorii își reprezentau propriul însemn heraldic. După forma lor, întâlnim următoarele scuturi (I, X): militar (IV–V, VII–IX, XII) drept (VI, XI); triumfiular (II–III).

Câmpul scutului apare în culorile: albastru (II–XII); roșu (I).

La compozițiile heraldice analizate, am întâlnit două categorii de figuri heraldice: naturale și artificiale.

Figurile heraldice naturale sunt, așa cum reiese și din denumire, luate din natură. În cazul de față le-am grupat pe domenii: a) *din domeniul formelor*

* Arhivele Naționale Istorice Centrale – București.

¹ Ölyvedi Vad Imre, *Nemességi könyv*, Szeged (1910), 57.

cosmosului – o lună crescătoare înspre o parte, iar înspre cealaltă un astru sau o stea strălucitoare (IX); b) *din domeniul formelor de relief* – câmpie verde (VIII); colină înverzită și acoperită cu iarbă (III); c) *din domeniul florei* – mănunchi de spice de grâu bine coapte ținut de un om (XII); mănunchi din spice de grâu copt (VI); ramură verde de palmier ținută de un călăreț (X); spic de grâu ținut în cioc de un porumbel alb (III); d) *din domeniul faunei* – braț omenesc, tăiat mai în jos de umăr, îndoit pe jumătate de la cot, îmbrăcat cu o platoșă, ținând în sus o sabie scoasă din teacă, ieșind dintr-o coroană regală (IX); cal alb pe care stă un călăreț în veșminte negre (X); cal negru (VII); cap de turc înfipt într-o sabie (V) înroșită (XII); cap de turc, din care se scurge sânge, înfipt într-o sabie (VII); călăreț îmbrăcat în întregime cu armură (II); călăreț, în veșminte negre, pe cal alb (X); militar redat în întregime, cu pieptul acoperit de platoșă și purtând coif, încălțat cu cizme galbene, încins cu o sabie încovoiată (V); om întreg, așezat pe un cal negru (VII); om, îmbrăcat în haine de culoare verde (VIII); om, redat în întregime, îmbrăcat cu o haină roșie (XII); om, redat în întregime, îmbrăcat în roșu și purtând cizme galbene (IV); porumbel alb ținând în cioc un spic de grâu (III); trei colți de argint spre stânga (I); turc călare, lovit în frunte, cu o rană mortală (VIII); urs, zugrăvit în culoarea sa naturală, ieșind dintr-o coroană, redat pe jumătate, străpuns de o lance (XI).

În categoria *figurilor heraldice artificiale* se includ totalitatea lucrurilor create de oameni în decursul timpului, fiind, deci, rezultatul muncii lor. În cazul de față, am întâlnit: a) *îmbrăcăminte* – armură cu care este îmbrăcat un călăreț (II); cizme galbene purtate de un militar (V) sau de un om (IV); coif purtat de un militar (V); haina roșie purtată de un om (IV, XII); haine de culoare verde, cu care este îmbrăcat un om (VIII); platoșă acoperind pieptul unui militar (V) sau cu care este îmbrăcat un braț omenesc (IX); veșminte negre purtate de un călăreț (X); b) *arme* – iatagan cu mânerul de aur (I); lance străpungând un urs (XI); sabie aurită, ținută de un om (IV); sabie în al cărui vârf este înfipt un cap de turc (V, VII, XII); sabie încovoiată cu care este încins un militar (V); sabie scoasă din teacă și stropită cu sânge, ținută de un om cu mâna dreaptă (VIII), de un braț omenesc (IX) sau de un călăreț (II); c) *coroană* – din care iese un urs (XI); regală, împodobită cu diferite pietre prețioase și perle, din care se vede ieșind un braț omenesc (IX); d) *obiecte de harnașament* – hățurile calului ținute în mâna stângă de un călăreț (VII).

Analizând ornamentele exterioare ale scutului,

am remarcat că elementul care urmează ca importanță scutului, din ansamblul unui blazon, este timbrul. La blazoanele studiate, **timbrul** reunește următoarele elemente: coiful, coroana plasată peste acesta, cimierul sau creștetul, lambrechinii.

Coiful, atestând originea militară a heraldicii, amintește de protecția capului războinicului în luptă. În aceste compoziții, el este militar închis (II, IV-IX, XI-XII), așezat pe scut și militar cu viziera lăsată în jos, aurit pe unele părți (III).

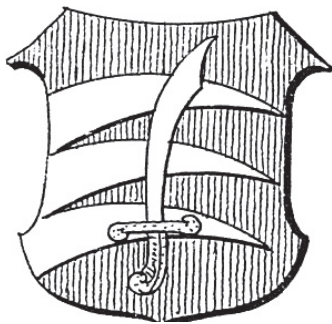
Coroana, plasată peste coifuri, este: regală împodobită cu pietre scumpe (IV, VI-VII, XI-XII); regală împodobită cu pietre prețioase și perle de mai multe culori (V, VIII-IX).

Cimierul (creștetul) este elementul așezat în partea cea mai de sus a unui blazon. Întâlnim cimier la două blazoane: cocor cu penele pictate în culoarea naturală, stând pe piciorul stâng, iar în dreptul ținând o pană de scris (IV); braț omenesc tăiat de la umăr și ținând o cruce aurită, iar deasupra crucii este un porumbel care ține strâns cu ghearele piciorului drept o pană de scris (VIII).

Lambrechinii sunt ornamente exterioare ale scutului redată sub forma unor fâșii de stofă sau frunze de acant răsucite care cad din vârful coifului pe flancurile scutului. Ei au fost înfățișați, ca și întreaga compoziție, în conformitate cu stilul epocii, amintind de acoperământul coifului sfâșiat în luptă. Culorile lambrechinelor s-au realizat după anumite norme, respectiv părțile lor exterioare să reproducă smaltul principal al scutului, iar cele interioare cromatica mobilei mai importante din scut. Astfel, la blazoanele de față, întâlnim lambrechini de diferite culori, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos ambele laturi ale scutului (II-III, V-IX, XI-XII).

I. 1534, „in festo Fabiani et Sebastiani Martyr”, Viena. *Ferdinand I confirmă vechiul blazon pentru frații Ladislau și Ioan Drakulya de Sintești (Semthesh, Timiș).* Armele: în scut roșu, un iatagan, cu mânerul de aur, așezat în pal, broșând peste trei colți de argint spre stânga. Reproducerea blazonului realizată după Siebmacher.²

² Illéssy János, Pettkó Béla, *A Királyi Könyvek. Jégyszéke a bennük foglalt nemesség czím, czímer, előnev és honosság adományozásának 1527–1867*, Budapest (1895), 55; Constantin Reichenauer von Reichenau, Géza von Csergheő, Oscar von Bárczay, *Adel von Siebenbürgen, in J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*, Band IV, Theil XII, Heft 8, Nürnberg (1898), 88; Victor baron de Coroianu, *Familii nobile din Transilvania: aristocrația rurală a Maramureșului și Făgărașului: diplome și blazoane*, Meckenheim/Bonn, (1999), Editura Gutinul, Baia Mare (2001), 85, 118, tab. 6; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Blazoane individualizând*

II. 1590 iulie 18, Alba Iulia. *Sigismund Báthori conferă nobilitate și blazon lui Gheorghe Giuraca de Lugoj (Lugas, Timiș).* Armele: scut triunghiular, de culoare albastră, în al cărui câmp se vede un călăreț îmbrăcat în întregime cu armură, ținând cu mâna dreaptă o sabie scoasă din teacă și îndreptată în sus. Deasupra scutului este pus un coif militar închis din al cărui vârf cad de o parte și de alta lambrechini de diferite culori, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos ambele laturi ale scutului.

„*Scutum videlicet triangulare coelestini coloris, in cuius campo eques toto corpore armatus dextra mucronem evaginaturn sursum erectum tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, ex cuius cono teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utraque scuti latera pulcherrime ambiunt et exornant*”.³

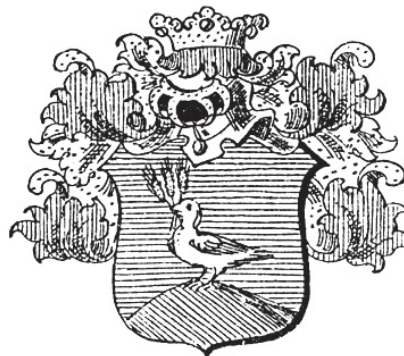
III. 1593 mai 5, Alba Iulia. *Sigismund Báthori conferă diploma de înnobilitare și blazon lui Matei Ztanissa de Lugoj (Lugos, Timiș).* Armele: scut triunghiular, de culoare albastră, a cărui parte de jos este ocupată de o colină înverzită și acoperită cu iarbă, pe care stă un porumbel alb ținând în cioc un spic de grâu. Scutul este timbrat de un coif militar cu viziera lăsată în jos, aurit pe unele părți, iar din vârful lui cad pe ambele laturi ale scutului fâșii sau panglici de diferite culori care îl înconjură și îl împodobesc foarte frumos. Reproducerea blazonului realizată după Siebmacher.

„*Scutum videlicet triangulare coelestini coloris, cuius imam partem collis virens et herdis occupat, in eiusque vertice columba alba consistens rostro aristam triticeam conspicitur; supra scutum galea militaris clausa est posita certa suis in locis deaurata ex cuius cono teniae sive lemnisci variorum colorum*

familii nobile de origine română din Transilvania (secolele XVI-XIX), Editura Moroșan, București (2014), nr. IV, 65.

³ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat, secolele XVI-XVII*, Editura de Vest, Timișoara (2007), nr. 2, 60–63; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. XXIII, 69.

hinc inde defluentes utramque scuti partem pulcherrime ambiunt atque exornant”.⁴

IV. 1608 iunie 18, Alba Iulia. *Gabriel Báthori conferă nobilitate și blazon lui Stephan Literati, alias Fodor de Lugoj (Lugas, Timiș).* Armele: scut militar, de culoare albastră, în câmpul căruia se vede un om, redat în întregime, îmbrăcat în roșu și purtând cizme galbene, ținând strâns în mâna dreaptă o sabie aurită, ridicată în sus, iar în stânga ... Deasupra scutului este așezat un coif militar închis cu o coroană regală împodobită cu pietre scumpe, din care iese un cocor cu penele pictate în culoarea naturală, stând pe piciorul stâng, iar în dreptul ținând o pană de scris ...

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris in cuius campo sive area homo integer rubeo habitu et flavis cothurnis indutus enseque deaurato ... erectus stare dextra ensem nudum sursum porrectum fortiter vibrare sinistra vero manus latere ... conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis atque unionibus apprime ex. super quo grus quidam naturalibus pennis depictus sinistro stare dextro autem pedibus calamum scriptorium tenere conspicitur. Ex cono autem ...*”.⁵

⁴ *Adel von Siebenbürgen*, 190; Nyulásziné Straub Éva, *A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke*, Budapest (1981), nr. 263, 31; eadem, *Címereslevelek jegyzéke. Masodik, javított, bővített kiadás*, Magyar Országos Levéltár, Budapest (2000), 28, poziția 284; Costin Feneșan, Două diplome de înnobilitare și blazon pentru românii din Lugoj și Caransebeș (1593, 1652), în *Revista Arhivelor*, LXXX, 1994, vol. LVI, nr. 1, 103–109; Idem, *Diplome de înnobilitare și blazon...*, nr. 3, 64–68; Victor baron de Coroianu, *op. cit.*, 82, 140, tab. 29; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. XXIX, 70.

⁵ *Liber Regius*, V, în Arhiva Națională Maghiară, fond „Arhiva Capitlului din Alba Iulia”, gășibil și la Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare se va cita: ANIC), colecția (în continuare se va cita: col.) „Microfilme Ungaria”, rola (în continuare se va cita: r.) 873, cadrul (în continuare se va cita: c.) 38; Tagányi Károly, *Jegyzéke az Országos Levéltárban a magyar és erdélyi udv. Kanczelláriák föllállításáig található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi*

V. 1611 noiembrie 13, Oradea (Varad).

Gabriel Báthori conferă nobilitate și blazon lui Ștefan Somogyi, alias Szöcs (Suciu) de Lugoj (Lugas, Timiș); diploma de înnobilitare a fost confirmată și transcrisă de Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, la Alba Iulia, la 28 octombrie 1624. Armele: scut militar, de culoare albastră, în al cărui vârf este o câmpie verde pe care stă drept un militar redat în întregime, cu pieptul acoperit de platoșă și purtând coif, încălțat cu cizme galbene, încins cu o sabie încovoiată, ținând cu mâna dreaptă sabia strălucitoare în sus și în al cărui vârf este înfipt un cap de turc. Deasupra scutului este un coif militar închis, pe care este pusă o coroană sau diademă regală împodobită cu diferite pietre prețioase și perle de mai multe culori. Din vârful coifului se scurg lambrechini de diferite culori, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos laturile sau marginile acestui scut.

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris, cuius fundum cespes viridis occupat, in cuius campo sive area miles integer erecte stare, thorace lorica et galea ac cothurnis flavis indutus gladioque decurvato succinctus, dextra manum gladium vibratum sursum elevatum caputque turcicum transfixum tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam corona sive diadema regium variis gemmis unionibusque variegatum contegit etc. Ex cono vero galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utrasque oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant*”.⁶

VI. 1618 august 18, Alba Iulia. Gabriel Bethlen conferă nobilitatea și blazon lui Stephan Olah de Duboz (Doboz, Timiș). Armele: Scut militar drept, de culoare albastră, în al cărui câmp se află un mănunchi din spice de grâu copt. Pe scut este așezat un coif militar închis, care are în vârf o coroană regală împodobită cu pietre scumpe. Din vârful coifului curg lambrechini de diverse culori.

„*Scutum videlicet militare coelestine coloris in campo sive area manipulus et parissime et maturo tripco confectus positus esse conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis atque unionibus decenter*

exornatum. Ex cono autem galeae teniae sive lemnisci variorum colorum”.⁷

VII. 1625 iunie 22, Alba Iulia. Gabriel Bethlen conferă nobilitate și blazon lui Ioan Pribek de Lugoj (Lugas, Timiș), soției lui Sofia Vlad și copiilor lor Ioan, Elisabeta și Ecaterina. Armele: scut militar, de culoare albastră, în al cărui câmp sau arie se vede un om întreg, așezat pe un cal negru, ținând în mâna dreaptă o sabie scânteietoare în vârful căreia este înfipt un cap de turc din care se scurge sânge, iar în mâna stângă hățurile calului. Deasupra scutului este pus un coif militar închis, peste care este așezată o coroană regală împodobită cu pietre prețioase. Iar din vârful coifului pornesc în jos lambrechini de diferite culori care înconjură și împodobesc cât se poate de frumos ambele laturi sau margini ale aceluiași scut.

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo seu area homo integer equo subnigro insident dextra ensem corruscantem cui caput turcicum sanguinem distillans transfixum est gestare, sinistra vero manuum habenas equi dirigere visitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regia gemmis unionibus variegatum. Ex cono vero galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utramque oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant*”.⁸

VIII. 1628 aprilie 20, Alba Iulia. Gabriel Bethlen conferă nobilitate și blazon lui Gheorghe Loncea (Loncza) din Lugoj (Timiș), soției sale Ecaterina Cărăstău și fiilor lor Gheorghe și Grigore. Armele: scut militar, de culoare albastră, al cărui vârf este ocupat de o câmpie verde pe care stă drept un om, îmbrăcat în haine de culoare verde, ținând cu mâna dreaptă, îndreptată în sus, o sabie scoasă din teacă și stropită cu sânge, iar în cealaltă parte un turc călare, lovit în frunte, cu o rană mortală. Deasupra scutului este un coif militar închis, peste care este așezată o coroană sau diademă regală, împodobită cu pietre prețioase și perle, din care se ridică un braț omenesc tăiat de la umăr și ținând o cruce aurită. Deasupra crucii este un porumbel, care ține strâns cu ghearele piciorului drept o pană

oklevelnek, Budapest (1886), p. 25; Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon...*, nr. 10, 84–85; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. LXIX, 80.

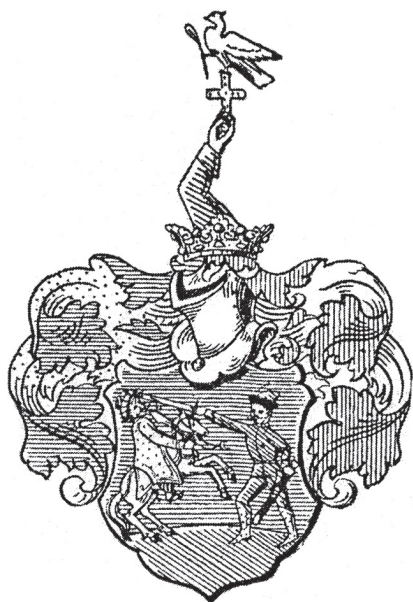
⁶ Arhivele Naționale Mureș, *Colecția de documente și manuscrise a Bibliotecii documentare Teleki-Bolyai*, inv. nr. 100, f. 345 v – 346 (cotă veche: manuscris 393); Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon...*, nr. 13, 89–92; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CXXIV, 93–94.

⁷ *Liber Regius*, X, în Arhiva Națională Maghiară, fond *Arhiva Capitlului din Alba Iulia*, gășibil și la ANIC, col. *Microfilme Ungaria*, r. 874, c. 86; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CLI, 99.

⁸ *Liber Regius*, XIII, în Arhiva Națională Maghiară, fond *Arhiva Capitlului din Alba Iulia*, gășibil și la ANIC, col. *Microfilme Ungaria*, r. 874, c. 489–490, 661–664; Tagányi Károly, *op. cit.*, 58; Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon...*, nr. 14, 93–97; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CLXXXIV, 108.

de scris. Din vârful coifului cad lambrechini de diferite culori etc. Reproducerea blazonului realizată după Costin Feneșan.

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris, cuius fundum cespes viridis occupat, super quo homo integer viridi veste indutus erectus stare dextraque gladium evaginat, sursum elevatum et sanguine madentem vibrare, ex adverso turcae equo insidenti, in fronte lethale vulnus inflixisse conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit corona sive diadema regium gemmis atque unionibus decenter exornatum, ex quo brachium humanum humerotenens resectum crucem deauratam tenens eminere ac supra crucem columbus quidam unguibus dextri pedis calamus scriptorium constringere visitur, ex cono porro galeae teniae sive lemnisci variorum colorum defluentes etc.*”⁹

IX. 1631 iunie 21, Alba Iulia. *Gheorghe Rákóczi I conferă nobilitate și blazon lui Ioan Kigso de Lugoj (Lugas, Timiș), soției sale Eufrosina Fora și fiului său vitreg Marcu Nagy. Armele: scut militar, de culoare albastră, al cărui câmp sau arie este ocupată de o lună crescătoare înspre o parte, iar înspre cealaltă de un astru sau o stea strălucitoare. Deasupra lor este pusă o coroană regală, împodobită cu diferite pietre prețioase și perle, din care se vede ieșind un braț omenesc, tăiat mai în jos de umăr, îndoit pe jumătate de la cot, îmbrăcat cu o platoșă și ținând în sus o sabie scoasă din teacă. Deasupra scutului este un coif militar închis, pe care este pusă o*

⁹ Sándor Imre, *Czimerlevelek*, vol. I (1551–1629), Kolozsvár (1910), nr. 139, 101–102; Costin Feneșan, *Diplome de innobilare și blazon...*, nr. 15, 98–99; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CXCIV, 111–112.

coroană regală împodobită cu pietre prețioase și perle de mai multe culori. Din vârful coifului se scurg lambrechini de diferite culori, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos ambele laturi sau margini ale acestui scut. Reproducerea blazonului realizată după Costin Feneșan.

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris, cuius campum sive aream luna hinc recrescens, inde sydus sive stella micans occupare superque ea posito diademati regio gemmis et unionibus varie exornato, lorica instructum brachium humanum humeros infra resectum cubitotenus ad medium innitens, ense vagina nudum sursum porrectum tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, cuius verticem diadema regium gemmis unionibusque variegatum exornat. Ex cono autem galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utrasque oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant*”¹⁰

X. 1632 noiembrie 6. *Gheorghe Rákóczi I conferă nobilitate și blazon lui Radutz-Szabo, alias Petrisor de Lugoj (Lugos, Timiș), Luța (Lutza, Brașov) și Beclean (Bethlen, Brașov), împreună cu soția sa, Catarina Sztanilla, și fiul lor, Martin. Armele: pe scut ceruleu, un călăreț, în veșminte negre, pe cal alb, ținând în mâna dreaptă o ramură verde de palmier.*¹¹

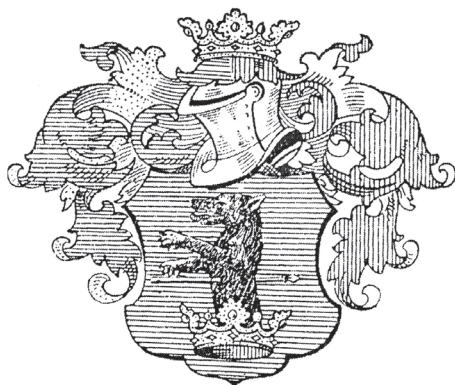
XI. 1634 octombrie 24, Pișchint (Piskencz). *Gheorghe Rákóczi I conferă nobilitatea și blazon lui Nicolai Iankul de Lugoj (Lugos, Timiș). Armele: scut militar, drept, în al cărui câmp, de culoare albastră,*

¹⁰ Áldássy Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*, III, Budapest (1906), nr. 555, 225; Nyulásziné Straub Éva, *A Magyar Országos Levéltárban*, nr. 605, 56; Costin Feneșan, *Diplome de innobilare și blazon...*, nr. 16, 100–104 și 270, fig. V; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CCXIV, 116.

¹¹ Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, I, Sibiu (1892), 109, 172; II, Sibiu (1895), 295, 324, 355; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CCXXVI, 119.

se află o coroană din care iese un urs, redat pe jumătate, zugrăvit în culoarea sa naturală și străpuns de o lance. Pe scut este așezat un coif militar închis care are în vârful o coroană regală împodobită cu pietre scumpe. Din vârful coifului cad lambrechini de diferite culori, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos ambele laturi sau margini ale aceluiași scut. Reproducerea blazonului realizată după Costin Feneșan.

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area corona est deposita ex qua ursus dimidius naturali colore depictus sursum stare et hasta transfixu esse conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter variegatum. Ex cono vero galeae, teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, utrasque oras seu margines ipsius scuti pulcherime ambiunt et exornant*”.¹²

XII. 1636 iunie 2, Alba Iulia. *Gheorghe Rákoczi I conferă blazon lui Ioan Dragumer de Lugoj (Lugos, Timiș).* Armele: scut militar, de culoare albastră, în al cărui câmp sau arie se vede un om, redat în întregime, îmbrăcat cu o haină roșie, ținând cu mâna dreaptă, în sus, o sabie înroșită în care este înfipt un cap de turc, iar cu mâna stângă un mănunchi de spice de grâu bine coapte. Pe scut este așezat un coif militar închis, care are în vârful o coroană regală împodobită cu pietre prețioase. Din vârful coifului cad lambrechini de diferite culori, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos ambele laturi sau margini ale aceluiași scut. Reproduserile blazonului realizate după Siebmacher și Costin Feneșan.

„*Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area homo integer rubro amictu indutus, dextera ensi evaginato rutilanti caput*

¹² *Liber Regius*, XVII, în Arhiva Națională Maghiară, fond Arhiva Capitlului din Alba Iulia, gășibil și la ANIC, col. Microfilme Ungaria, r. 875, c. 834–835; Sándor Imre, *op. cit.*, II, nr. 210, 41; Costin Feneșan, *Diplome de înobilare și blazon...*, nr. 17, 105–107; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CCXXXVI, 121.

turcicum infixum sursum, sinistra vero manibus spicam tritici bene maturam tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter variegatum. Ex cono vero galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherime ambiunt et exornant”.¹³

¹³ *Adel von Siebenbürgen*, 88; Kádár József, *Szolnok-Doboka varmegye monographiája*, vol. V, Deés (1901), 584; Áldassy Antal, *op. cit.*, I (1200–1868), Budapest (1904), nr. CCLXVII, 161; Nyulásziné Straub Éva, *A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke*, nr. 666, 60; eadem, *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*, Corvina, Budapest (1987), 184; eadem, *Címereslevelek jegyzéke. Második, javított, bővített kiadás*, 56, poziția 713; Costin Feneșan, *Diplome de înobilare și blazon...*, nr. 19, 113–117 și 271, fig. VII; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *op. cit.*, nr. CCXLIV, 123.

BANAT – FACING THE OTTOMAN CONQUEST 1551–1552. CHRONOLOGICAL REFERENCES. THE YEAR 1551

*Ioan Hațegan**, *Alexandru Kósa***

Keywords: Ottomans, Imperial troops, Banat, siege, Timișoara
Cuvinte cheie: otomani, trupe imperiale, Banat, asediu, Timișoara

Banatul în contextul cuceririi otomane 1551-1552. Note cronologice. Anul 1551

Anul 1551

(Rezumat)

Studiul prezintă cele mai importante momente din timpul luptelor dintre creștini și turcii otomani, care s-au desfășurat pe teritoriul Banatului pe parcursul anilor 1551 și 1552. În același timp sunt prezentate și alte evenimente politice, diplomatice, etc. care au condus la cucerirea zonei de către otomani.

Autorii au considerat că cea mai bună modalitate de prezentare a evenimentelor este sub forma unei înșiruii cronologice a evenimentelor, fără comentarii suplimentare. Punem astfel la dispoziția istoricilor și pasionaților de istorie prezentul studiu, care cuprinde preambulul cucerii otomane și evenimentele anului 1551.

Banat had been one of the first regions north of the Danube that had to face the Ottoman offensive. From the first contacts in 1366 in Bulgaria until the first raids upon this territory only 25 years passed.

The resistance of the local communities covered a long span of time, lasting for 163 years (1389–1552). Entire generations of inhabitants, along side armies that came beyond, managed to keep a political and military balance in this area located between the Lower and the Middle Danube.

At a given time this military resistance began to lose. The central power was no longer able to organise the army and the military campaigns against the Ottomans. The local population, unsustained by the royalty and subject to a continuous pressure, had psychologically abandoned the ideal of the fight against the Ottomans. In the following preamble, our objective is to present the premises that led to this political and military reality.

The difficult political and military situation, both internal and international, led to the falling of Banat under the Ottoman sphere of influence. The apparent so called “quiet” period that lasted until 1550 was the result of the diplomatic ability displayed by the Zápolya family and Petru Petrovici – count of Timiș and loyal servant of the Zápolya family in Banat. They devised the Principality of

Transylvania in 1541, thus stopping the Ottoman military campaigns over these parts.

Cardinal Martinuzzi's duplicitous political game, the incapacity of Queen Isabella to understand the profound meanings of this game, the ambitions of the Habsburg emperors to integrate the Principality into their possessions, all represented the premises that led to the military campaigns for the conquest of Banat during 1551 and 1552. The military occupation of the Principality of Transylvania by the Habsburgs and the installation of their administration enraged the Sultan Soliman I, who considered these territories to be under the Ottoman sphere of influence. What followed was just a mere consequence of this decision. The effect of the consequences lasted for 164 years, from 1552 to 1716, and it meant the shifting of the area under an oriental influence rather than an European one.

Because a lot had been written about these intentions, games, events and campaigns, we considered to be a good way to present the events of these two years in the shape of a chronological repertoire. There are both advantages and disadvantages in adopting such a working methodology. Some of the advantages might be the easiness to read the text, the precision and accuracy of the events; among the disadvantages we should

remember that this factual presentation of the events deprives the reader from seeing the whole picture. It is why we have added bibliographical mentions in the footnotes immediately after each event.

Our aim was not to create an exhaustive study; we could not afford to make any comments and observations but realise an objective, direct and synthetic presentation of the end of a Christian world, at least politically and administrative. The final objective is to put at historians' disposal and those directly interested a simple working instrument.

The preamble of the Ottoman conquest of Banat

1521 – The Ottomans conquer Belgrade.

1522 – The Ottomans conquer Orşova.

1524 – The Ottomans conquer Severin.

26th August 1526 – The battle of Mohács is won by the Ottomans. The Hungarian king dies on the battlefield; the fight for the throne begins, involving the Habsburgs and Ioan Zápolya, the Transylvanian vaivode.

1529 – The Ottoman unsuccessful siege of Vienna.

18th August 1529 – Ioan Zápolya's solemn act of submission to the Ottomans and the beginning of their suzerainty over the entire area (Transylvania, Partium and Banat).

1532 – The second ottoman siege of Vienna.

1538 – The two Christian opponents signed a peace treaty at Oradea.

29th August 1541 – The day Transylvania turned into an autonomous Principality under the Ottoman suzerainty. Banat joined the same Ottoman suzerainty due to Petru Petrovici, a loyal subject to Zápolya family and to the Ottomans.

4th – 10th September 1541 – Instauration of the Ottoman suzerainty over the Principality of Transylvania.

1542 – The Roman-Catholic bishop Gheorghe Martinuzzi is appointed governor of Transylvania. He made himself conspicuous due to his duplicitous politics towards the two opposing parties.

1st August 1544 – The Diet of Turda establishes the monetary and administrative unification of the Principality, made out of the former vaivode-ships, Partium and Banat. Petru Petrovici keeps all his positions and prerogatives, whether they were offered by the Ottomans or the Habsburgs.

29th March 1545 – The sultan insists that the prince of Transylvania should cede some fortresses

in Banat. The most curious example is that of Bečej on Tisa fortress which was ceded to the Ottomans during that year. According to the Islamic laws, the land where the five daily prayers took place and where Ottoman money could be found, that land cannot be given back to the Christians. Although the fortress had been under the Ottoman rule for six months, it is ceded to Petru Petrovici, count of Timiș.

8th September 1547 – The signing of a secret treaty between Ferdinand of Habsburg and Gheorghe Martinuzzi, cardinal and also Transylvanian politician, consented the ceding of the Principality of Transylvania to the Habsburgs. This treaty had been signed without the knowledge of queen Isabella and her son, Ioan Sigismund Zápolya – the prince of Transylvania.

1550 – Isabela Zápolya is asking the sultan – on behalf of her under-aged son – the replacement of Martinuzzi with Petru Petrovici, count of Timiș and commander of the Principality troops, loyal to Zápolya family and to the sultan.

1550 – Once appointed governor, Petrovici enters the Principality with his troops, the ones sent by the Romanian vaivodes and the Ottomans ones led by the beglerbeg of Buda.

1550 – Martinuzzi wins the Szecklers on his side and pushes back Petrovici's troops.

November 1550 – Queen Isabella asks the ottoman beglerbeg to withdraw from the Mureș valley, where he had already entered. The Ottoman Empire requires the ceding of the Bečej on Tisa fortress and the enhancement of the tribute to 40 – 50.000 ducats.

The year 1551

5th February – Toma Nadasdi writes a letter to the emperor telling that Transylvania was the key for conquering Hungary, and once the Principality would be under Ottoman rule Hungary could no longer be conquered¹.

7th February – Lugoj and Caransebeș are under the control of the emperor Ferdinand².

31st March, Aiud – Gheorghe Martinuzzi writes to the emperor letting him know that the delegates from Lugoj and Caransebeș have been sent to the imperial court and asks the emperor to receive them and to promise the appointment of a leader of their own – just as they asked – as

¹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. II, 4th part, București, 1982, p. 516.

² Ováry Lipot, *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai*, I-II, Budapest, 1890–1894, p. 93.

they represent an armed force with special military skills³.

April – Isabella Zápolya's request for help cannot prevent the falling of the Principality into the Habsburgs terms.

1st May – The emperor writes Martinuzzi about the fact that he had received the delegates from Banat and that he would send imperial troops there⁴.

19th May – The second in command in the Hunedoara fortress writes about the fact that the Margina and Mănăștiur fortresses are being held by the imperial Habsburg troops for a week now.

Jesus's ascension to Heaven Holiday, Alba Iulia – Isabella Zápolya granted the Romanian nobles from Lugoj Diplomas of Nobility for their many military merits and also a coat of arms depicting a wolf in the middle; these trappings could be worn by the nobles in all public and private manifestations⁵.

The same day – Petru Petrovici writes to Mustafa-beg about the ceding of the Principality to the Habsburgs⁶.

No date – At the Principality Diet held in Alba-Iulia, a sultan's messenger arrived, requiring oath of allegiance, the tribute and the fortress Bečej on Tisa for the Ottomans to be at peace in the Banat area.

4th June – Imperial troops made out of 7.000 mercenaries under the command of General Giovan Battista Castaldo enter the Principality of Transylvania.

5th July – The news in Vienna tells that Martinuzzi had pushed Zápolya's family followers out of the Principality⁷.

13th July – The sultan in Istanbul writes a letter to Martinuzzi letting him know about his willing to help, as the Principality belongs to the Porte, and he does not accept another ruler there⁸.

17th July – Martinuzzi writes the Emperor about the fact that in the fortress of Timișoara there are a lot of hidden goods, either left from the dead nobles or for other reasons. Jakšić's family goods are there and also other belongings of the same family taken from different personal fortresses

are at Timișoara, and also some stuff taken from Șoimoș fortress⁹.

21st July – Queen Isabella and her son back down from the Principality throne, which goes under the Imperial administration. The Imperial general Castaldo informs about the Ottoman entrance in Muntenia (Walachia) and their approach to the Banat borders¹⁰.

26th July – Imperial troops march towards Banat – taken into imperial custody – to defend the area; their commanders are Giovanni Batista Castaldo and Andrei Báthory. Ștefan Losonczy and Gheorghe Seredy arrive in Banat in front of cavalry troops and Aldana leading the Spanish and German infantry¹¹.

31st July – From Cluj, Martinuzzi writes that Petru Petrovici's men came to him asking to reconcile with the sultan otherwise Timișoara and the other southern fortresses would fall into the imperial hands. Martinuzzi had already sent Andrei Báthory with an army of 1.500 men to occupy these fortresses for the Habsburgs¹².

3rd August – Aldana together with 400 Spaniards and 100 German mercenaries are heading to Lugoj and Timișoara. They reach the latter on August 10th.

3rd August – Vizier Mehmed Sokollu (Socolovici) informs Martinuzzi about the Ottomans crossing the Danube; he knows about his betrayal and asks him which side he really is; he also lets him know that his army consists of 8.000 janissaries, 100.000 akinji (regular light cavalry) and 13 sanjakbeys with their troops; extra 70.000 tatars, Romanian vaivodes, the beys of Vidin and Silistra as well¹³.

July-August – An ottoman army commanded by Mehmed Sokollu, after passing through Sofia-Niș-Petrovaradin, reaches Banat borders. Another army comes from Țara Românească (Walachia) to Transylvania; both armies have the declared intention to take Transylvania and Banat back from the Habsburgs, who had installed their administration.

19th August – Cardinal Martinuzzi informs that Timișoara, Bečej and Becicherecu Mare (Zrenjanin) fortresses are under imperial rule¹⁴.

³ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 537.

⁴ *Idem*, p. 546.

⁵ Vlad Alajos, *A román nép s ügye*, Lugoj, 1863, p. 127–128.

⁶ Pray Georgius, *Epistolae procerum regni Hungariae*, II, Bratislava, 1806, p. 252–255.

⁷ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 559.

⁸ Veress Endre, Somlyai Ferenc, *lippai vitéz végrendelete 1551-ből*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, XIV, Budapest, 1913, p. 49–50.

⁹ Károlyi Árpád, *Frater György levelezése*, Budapest, 1881, p. 252.

¹⁰ Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 146; Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 581.

¹¹ Ováry Lipot, *op. cit.*, p. 125.

¹² Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 587–589.

¹³ Károlyi Árpád, *op. cit.*, p. 265–266.

¹⁴ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 517.

20th August, Vienna – In a letter written by General Castaldo that reached Vienna that morning, there is a description of the city and fortress of Timișoara, made at the moment it was taken by the imperial troops: “First, the castle lies on an elevation in a field and it is an impregnable fortress with housing and rooms built by the Hungarians; it has got a deep fountain with crystalline water that had been discovered after prolonged drillings; by the castle the river Timiș flows, which helps in defence. By His Majesty’s orders supplies have been brought to keep for a longer time. Ammunition was also brought in, which together with the existing one – gun powder and lead cannon balls – make a strong arsenal. Sir Aldana is the field commandant leading his 400 infantry and mercenaries. At the foot of the castle there lies the city with approximately 2.000 houses. There are 2.000 cavalry led by Báthory, 1.000 Serbian cavalry and 100 Serbian hajduks. On one and a half mile distance around the city there are only swamps and for who would like to enter riding a horse there is just one road watched over by trees and protected all the time, and also a bridge which in case of danger it can be set ablaze [...]. The castle and the fortress lie at the border between Transylvania and Walachia [...]. The territory of Timișoara is situated outside Transylvania, partially in Walachia and partially in Hungary [...]”¹⁵

19th August – Martinuzzi reports the emperor that the fortresses in Banat are under German occupation, and the Ottomans at Zemun are building bridges over the Danube to cross over, in Banat.

August – Petru Petrovici is replaced from his service as a count of Timiș and supreme commander of the southern forces; this is the moment he speaks the prophetic words “I commit myself to be an ostler and clean the horses of the one’s who would manage to protect Timișoara from the Ottomans for 3 long years”. He is replaced with Ștefan Losonczy, Lucaci Szekely and Rafael Podmaniczky. Lord of the castle in Becej is Toma of Sântana, in Cenad is Petru Nagy, in Becicherecu Mare (Zrenjanin) is Laurențiu Balogh, in Lipova is Joan Pethő of Gerse, in Lugoj and Caransebeș is Gheorghe Sereďy.

28th August – Emperor Ferdinand replies to Martinuzzi about the studies for the defence of Transylvania and Banat, and also about the great floods, mainly because the Ottomans do not have a great army and they lack military engineers¹⁶.

¹⁵ Hatványi Mihály, *Magyar történelmi okmánytár a Brüsszelli országos levéltár és a burgundi könyvtár*, I – IV, Pesta, 1857–1859, II, p. 259–260.

¹⁶ Károlyi Árpád, *op. cit.*, p. 277–278.

7th September – The Ottoman troops penetrate in western Banat and begin the military operations.

8th September – Martinuzzi informs the emperor about the occupation of Timișoara by the imperial troops¹⁷.

10th September – Martinuzzi writes to the sultan telling him that since the death of Ioan Zápolya in 1541, Lipova and Șoimoș fortresses have not been his but Petru Petrovici’s¹⁸.

11th September – The Ottoman troops reach Becej fortress and start besieging it. On 16th September Vizier Mehmed Socolovici arrives and the battles get fiercer. On 19th September the fortress is captured – by surrender – and the 200 defending soldiers are allowed to walk away.

15th September – From Timișoara, Aldana informs Martinuzzi about the armies’ conditions (many nobles recruited by Báthory have changed sides, going with the Ottomans) and about the beginning of the siege of Becicherecu Mare (Zrenjanin) fortress by the Ottomans¹⁹.

15th September – From Sibiu, Martinuzzi asks the emperor for more troops to defend Timișoara, letting him know about the fall of the Becej and Becicherecu Mare (Zrenjanin) fortresses under the Ottomans²⁰. On the same day Martinuzzi informs the imperial commissioners about the arrival of a Walachian vaivode and boyar at Caransebeș, to seek help for reconquering his throne. As the relationships between the Principality and the actual vaivode were good, they would better not refuse their request.

17th September – Martinuzzi asks the emperor to send Sforza Pallavicini as soon as possible with heavy cavalry towards Banat, and he would send people to lead the way²¹.

19th September – From Timișoara, Andrei Báthory – count of Timiș – writes to General Castaldo about the siege of Becej, news received from the Cenad castle owner²².

19th September – Kasâm pasha is the sanjakbey of Becej, installed immediately after it’s conquest. It is the first Ottoman to be certified in such a position on Banat ground²³.

24th–25th September – The Ottomans besieged

¹⁷ *Idem*, p. 282–285.

¹⁸ Pray Georgius, *op. cit.*, p. 298.

¹⁹ Károlyi Árpád, *op. cit.*, p. 288–289.

²⁰ *Idem*, p. 289–290.

²¹ *Idem*, p. 291.

²² Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 616–617.

²³ Dávid Géza, *Kászim vojvoda, bég és pasa*, in *Keletkutatás*, Budapest, part I/1995, p. 51 – 66 and part II/1996, p. 41 – 53; I/1995, p. 47.

and conquered Becicherecu Mare (Zrenjanin) fortress. The first sanjak (military and administrative Ottoman unit) in Banat territory is now created, the one at Becej – Becicherecu Mare (Zrenjanin), and the first sanjakbey is Kasâm pasha. As a territory, the sanjak was constituted out of the areas of Becej, Becicherecu Mare (Zrenjanin), Ciacova, Semlacu Mic and Ilidia²⁴.

September – The Ottoman chronicler Mustafa Celalzade made some writings about the Becicherecu Mare (Zrenjanin) besiege²⁵. The text is long, allusive and over-glorifies the Ottoman deeds; such appreciations will all the chroniclers use.

September – The Ottoman troops conquer, one by one, the fortresses of Cenad, Igrîş, Felnac, Zădăreni, Nădlac, Chelmac, Păuliş, Mândruloc. Ulama pasha, Persian in origins, conquers Cenad, Kamber bey conquers Nădlac and Mihaloglu Ahmed bey conquers Ciala.

September – Mustafa Celalzade describes the conquest of Cenad fortress²⁶. In reality, Petru Nagy – the lord of the castle, and the entire garrison had fled at the arrival of the Ottomans.

September – Mustafa Celalzade describes the first conquest of Lipova fortress²⁷.

20th September – The garrison of Timișoara fortress is made out of 2.020 cavalry (300 under the command of Losonczy, 300 under Seredy, 200 under Alfonso Perez, 120 under Bathory, 100 under Gabriel Pereny and 1.000 Serbian cavalry) and 1.550 infantry (400 Spaniards and 450 mercenaries under the command of Aldana, 600 Spaniards under Castelluvio and Villandrando and 100 hajduks). A total of 3.570 defenders.

29th September – Francisco of Somlyo, one of the defenders of Lipova, writes his Last Will and Testament, leaving his mobile goods to some of his brothers in arms, friends and relatives. The Last Will and Testament is authenticated by the deacon of Lipova, Dionisie. There is no further knowledge of it²⁸.

1st–3rd October – Ulama pasha, together with his avant-garde, reaches Lipova and its surroundings, preparing the arrival of the Vizier.

6th–8th October – The Ottoman army besiege and conquer Lipova fortress. The Ottoman chronicler Ibrahim Pecevi describes this momentum²⁹.

13th October – From the occupied Lipova, Haydar pasha writes to cardinal Martinuzzi about the military situation in the area³⁰.

13th–14th October – The Ottoman troops begin their march towards Timișoara.

13th October and the following days – Francesco Grisellini describes the siege of Timișoara³¹.

15th October – The first attacks of the defenders of Timișoara: Perez with 400 cavalry, Villandrando with 400 infantry gets out of the fortress and harasses the Ottoman troops; 22 Ottomans are killed and 1 Christian cavalry man (the data are synthesized by Czimer Károlyi, so we will not repeat the footnote at each statement)³².

17th October – The Ottomans start digging the first trenches in front of the fortresses' northern gate.

18th October – The Ottomans place 2 great siege cannons in the battery, out of which one is at the northern gate, capable of firing 25 cannons a day. The damages are immediately repaired by the garrison and the people of Timișoara. The Turks concentrate their hits over Palanca Mică (the Island), defended by 100 Spaniards infantry led by Aldana. On the same day Losonczy sends one of the Bucosnița noble brothers, from the garrison, to deliver a help letter to Caransebeș.

19th October – Great deeds of arms accomplished by Mihai Dombay, one of the defenders of Timișoara.

20th October – Battles take place in front of the southern gate, with artillery bombardments and Christian raids. George Vaida from Caransebeș exits the fortress with his troop and harasses the Ottomans in the trenches.

21st October – The Ottomans capture the local's livestock, that were outside the fortress, grazing. The besieged try to save them.

22nd–23rd October – Aspects from these two days: artillery bombardments, rejected assault attempts, and also the reconstruction of the destroyed walls, with the day and night's work of the citizens.

24th October – A powerful incursion of the besieged over the Ottoman trenches takes place.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Mihail Guboglu, *Cronici turcești privitoare la Țările Române*, Extrase, vol. I, București, 1966, p. 280–281.

²⁶ *Idem*, p. 281.

²⁷ *Idem*, p. 281–282.

²⁸ Veress Endre, *op. cit.*, p. 129–130.

²⁹ Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 484.

³⁰ Pray Georgius, *op. cit.*, p. 303–307.

³¹ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișan*, ediție, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1984, p. 70–72.

³² Czimer Károly, *Temesvár megvétele 1551–1552*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, VI, Budapest, 1893, fasc. I p. 15 – 71; fasc. II p. 196 – 229; fasc. III, p. 308 – 376; I, p. 15–71.

On the same day the Turks send messages in the tip of the arrows requesting the Christian to surrender³³.

25th October – The Ottomans dismantle their positions and begin their withdrawal to Becej.

October – The siege of Timișoara is described by the Ottoman chronicler Ibrahim Pecevi³⁴.

26th October – From Ocna Sibiului, Martinuzzi informs that two people from Caransebeș have come to see him, together with the fleeing Walachian vaivode and boyars, requesting him the free passage over the mountains to go back and reclaim the throne.

28th October – Losonczy sends vaivode Perasici to Cenad, he re-conquers it the next day and on 30th October he is back in Timișoara.

30th October – Troops from the garrison of Timișoara start following the Ottoman withdrawing army. They re-conquer, day by day, the fortresses occupied by the Ottomans.

1st–20th November – Imperial troops commanded by Castaldo arrive in Lipova on 4th November and begin the siege of the fortress. After 20 days of besiege, Ulama pasha surrenders, but is wounded by Castaldo's men, who thus break the chivalric laws of surrender.

5th November – The emperor Ferdinand compliments the people of Caransebeș and Lugoj for their deeds of arms and recommends to be rewarded with possessions³⁵.

November – Cardinal Martinuzzi writes to Emperor Ferdinand letting him know that a man who just arrived from Cenad, told him that the Ottomans had promised the peasants to free them from serfdom; they had made the same promises to the peasants from Transylvania, who believe in these promises specially because the noblemen kidnap everything from them (with the exception of their wives and children)³⁶.

November – The imperial troops besiege Lipova fortress, as presented by Francesco Grisellini³⁷.

16th November – A twenty days truce is signed for Ulama pasha to prepare his departure from the fortress of Lipova.

28th November – From Lipova, cardinal Martinuzzi writes that the fortresses of Bulci, Chelmac, Lipova, Păuliș, Ciala, Nădlac, Felnac, Cenad, Mako, Dudeștii Vechi, Galad have

been retaken; only two fortresses remain to be recaptured³⁸.

30th November – From the military camp in Lipova, Sforza Pallavicini informs Emperor Ferdinand about the duplicitous character of cardinal Martinuzzi, who seems to incline more for the Ottomans rather than the Habsburgs³⁹.

1st December – The beilerbey of Rumelia, Mehmed Sokollu, informs cardinal Martinuzzi about the end of the siege of Timișoara⁴⁰.

3rd December – From Lipova, the cardinal informs Emperor Ferdinand about the bad weather that prevents them from further military actions against the enemy⁴¹.

5th December – Having a free pass letter, the ottoman garrison leaves Lipova. But the Hungarian troops take charge over the withdrawing ottomans, a battle arises and soldiers die on both sides, and Ulama pasha, hurt, manages to escape to Belgrade. The ottomans will remember this episode and will take revenge next year.

8th December – From Belgrade, Vizier Mehmed writes to cardinal Martinuzzi about the ottoman opinion towards the recent ended military campaign in Banat⁴².

14th December – From Vienna, Francisc Bátthyány writes to former Queen Maria about the military operations conducted this year⁴³.

15th December – A noblemen gathering from all the counties in Banat is held in Timișoara and military measures for protecting Banat are taken.

20th December – The vice Lords of the castle of Timișoara are mentioned under the names of Benedict Kosar and Francisc Dely.

December – A description of the fortress of Timișoara made by Centorio depicts it as being a small one surrounded by earth and wood ramparts; there are some gaps in the bastion but the depth of the ditch and the palisades offer it a good protection and the artillery cannot destroy it; another side of the fortress is made out of old walls which have begun to be refortified on a 150 feet distance. The tower in the middle had been fortified for the harquebusiers; the south and east wings are from earth and had been transformed in bastion style with two earth bastions; a new 150 metres long and 2 metres wide section was built along the

³³ Hatványi Mihály, *op. cit.*, IV, p. 285.

³⁴ Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 483.

³⁵ Károlyi Árpád, *op. cit.*, p. 322.

³⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 613.

³⁷ Francesco Grisellini, *op. cit.*, p. 72.

³⁸ Károlyi Árpád, *op. cit.*, p. 328–329.

³⁹ Pray Georgius, *op. cit.*, p. 314–315.

⁴⁰ Károlyi Árpád, *op. cit.*, p. 329.

⁴¹ *Idem*, p. 333–334.

⁴² *Idem*, p. 336.

⁴³ Hatványi Mihály, *op. cit.*, IV, p. 309–313.

north and west wings; casemates for artillery had been built at the Water Tower⁴⁴.

1550–1552 – Italian military architects work to strengthen the fortress of Timișoara, rebuilt in a new Italian bastion style.

BIBLIOGRAPHY

1. XXX, *Adalekok Dèlmagyarország történetéhez*, in *TRET*, S.n., year XIX, fasc. III-IV, Timișoara, 1903, p. 83–85.

2. BÁROTI LAJOS, in *TRET*, S.n., XXVI, Timișoara, 1910, p. 157–158.

3. XXX, *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1968.

4. ASCANIO CENTORIO, *Commentario della guerra di Transilvania*, Venetia, 1556.

5. CZIMER KÁROLY, *Temesvár megvétele 1551–1552*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, VI, Budapest, 1893, fasc. I, p. 15–71; fasc. II, p. 196–229; fasc. III, p. 308–376.

6. DÁVID GÉZA, *Kászim vojvoda, bég és pasa*, in *Keletkutatás*, Budapest, first part in 1995, p. 51–66 and second part in 1996, p. 41 – 53.

7. XXX, *Erdélyi történetéhez vonatkozó régezták 1551–1553*, in *Történelmi Tár*, year XX, Budapest, 1892, p. 143–158, 267–291, 479–492, 651–683.

8. CRISTINA FENEȘAN, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997.

9. FRANCESCO GRISELINI, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișan*, ediție, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1984.

10. MIHAIL GUBOGLU, *Cronici turcești privitoare la Țările Române*, Extrase, vol. I, București, 1966.

11. HATVÁNYI MIHÁLY, *Magyar történelmi okmánytár a Brüsszelli országos levéltár és a burgundi könyvtár*, I-IV, Pesta, 1857–1859.

12. HURMUZAKI EUDOXIU, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, 4th part, București, 1892.

13. KÁROLYI ÁRPÁD, *Frater György levelezése*, Budapest, 1881.

14. FRANZ LIEBHARD, *Temswarer Abendgesprach*, Timișoara, 1983.

15. MAGGIOROTTI L.A. BANFI FLORIO, *Le fortezze di Temisvar e di Lippa in Transilvania*, extract from *Atti dell'istituto di Architettura Militare*, fasc. II, Roma, f. a. (about 1930 N.N.).

16. OVÁRY LIPOT, *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél – másolatai*, I-II, Budapest, 1890–1894.

17. PRAY GEORGIUS, *Epistolae procerum regni Hungariae*, II, Bratislava, 1806.

18. SZÁNTÓ IMRE, *A török 1551. Évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros völgy meghódítására*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, year XIX, fasc. I, Budapest, 1972, p. 73–95.

19. VERESS ENDRE, *Somlyai Ferenc, lippai vitéz*

végrendelete 1551-ből, in *Hadtörténelmi Közlemények*, XIV, Budapest, 1913, p. 129–130.

20. VERESS ANDREI, *Actae et Epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapest, 1914.

21. VERESS ANDREI, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I-XI, București, 1929–1938.

22. VLAD ALAJOS, *A román nép s ügye*, Lugoj, 1863.

⁴⁴ Maggiorotti L.A. Banfi Florio, *Le fortezze di Temisvar e di Lippa in Transilvania*, extract from *Atti dell'istituto di Architettura Militare*, fasc. II, Roma, p. 21–22.

ASPECTE PRIVIND LOCUIREA OTOMANĂ ÎN ZONA CETĂȚII NOVIODUNUM

Aurel-Daniel Stănică*, Niculina Dinu**

Cuvinte cheie: Noviodunum, Isaccea, Dobrogea, Dunăre, fortificație, tabie, ceramică otomană, Kutahya
Keywords: Noviodunum, Isaccea, Dobrogea, Danube, fortification, tabya, Ottoman ceramics, Kutahya

Abstract

Archaeological site *Noviodunum* is on the right bank of Danube, on a promontory (*Eski-kale*) near the most important shoal, in the right of 65 sea miles and about 3 km east of the city center Isaccea (jud. Tulcea). The ancient Noviodunum was identified until the end of XIXth century but the first archaeological researches started after the middle of XXth century when there are surveys on the east, south and west side. Through its geographical location Noviodunum had an important strategic and economic role in the Roman, Byzantine and Middle Byzantine time, the settlement here ceasing at the end of the XIVth century to continue on the territory of modern Isaccea city. Probably in the XVIIth century in the central area of Noviodunum fortress, the Ottomans set up a fortification, *tabya* (palanca) and in the XVIIIth century they raised a stellate fort in the north-east and a secondary fortification in the northwest.

The existence of Oriental ceramics, Ottoman or the Far East in archaeological contexts or accidental findings show the importance of the area in the Ottoman period even after XVIth century, here there is a massive destruction. Ottoman ceramics discovered generally dated in the XVIIIth century being produced by the workshops of Kutahya and the prevailing form, cup, shows that coffee ritual was widely spread not only among soldiers but also the local population.

Introducere

O rasul antic Noviodunum a fost identificat încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în punctual „*Eski-Kale*” (în lb. turcă) sau „Pontonul vechi”, pe un promontoriu din apropierea celui mai important vad al Dunării, din partea nordică a Dobrogei, în dreptul milei maritime 65, la circa 3 km est de centrul orașului Isaccea (jud. Tulcea).

Complexul arheologic Noviodunum este format din vestigiile cetății romano-bizantine, medio-bizantine și medievale, o întinsă așezare civilă delimitată de trei valuri de apărare cu șanțurile aferente, la care se adaugă spre sud și sud-est, necropolele cetății și așezările rurale.

Datorită poziției sale geografice, cetatea de la Noviodunum a avut un important rol strategic și economic înaintea venirii romanilor, care s-a accentuat în perioada romană, romano-bizantină și medio-bizantină.

Locuirea de la Noviodunum, încetează la finele secolului al XIV-lea, centrul de greutate mutându-se către orașul actual¹. Aici se dezvoltă începând cu

secolul al XIII-lea o nouă așezare, care beneficiază de aportul tătarilor și de atenția turcilor, odată cu sosirea în regiune.

Prezența ceramicii orientale, de factură otomană sau a importurilor din extremul orient – China – în contextele arheologice sau descoperite întâmplător la Noviodunum, ne-au determinat să acordăm atenție și acestei categorii de materiale. Dobrogea, deși este primul teritoriu românesc care vine în contact cu lumea musulmană, și implicit cu mixul cultural din Imperiul otoman, nu excludează printr-o mare cantitate de materiale ceramice, care să ne dea posibilitatea desprinderii unor date generale referitoare la schimburile comerciale și la circulația acestor bunuri². Descoperirile sunt reduse ca număr, materialul este în mare parte fragmentar, dar totuși, indică o schimbare a gusturilor în ceea ce privește ceramica.

Rapoartele și studiile publicate conțin referiri generale la descoperirile din „timpul stăpânirii

** Muzeul Brăilei *Carol I*

¹ Baumann 2006, 11.

² Dinu 2016, 105–106.

* ICEM Tulcea

turcești”, cu o menține specială a materialului numismatic³, fără a se da detalii cu privire la tipul de artefacte descoperite.

În contextul prezentat, prin materialul de față dorim să punem în circuitul științific câteva din artefactele rezultate în urma cercetărilor arheologice de teren sau din săpăturile sistematice de la Noviodunum.

Dosarul arheologic

La finele secolului al XIX-lea, numeroase personalități ale vieții științifice românești, începând cu Gr. Tocilescu, V. Pârvan, O. Tafrali, acordă atenție zonei arheologice aflată în vecinătatea orașului Isaccea⁴. Spre sfârșitul aceluiași veac, mai exact, în 1895, P. Polonic a întocmit, cu ocazia unei vizite efectuate aici și în împrejurimi, un prim plan al cetății, bazându-se pe fragmentele de ziduri, care se observau la suprafață⁵.

Primele cercetări arheologice au demarat în 1953, fiind realizate de colectivul de la Dinogetia, condus de Gh. Ștefan. În 1955 un colectiv constituit din I. Barnea (responsabil), B. Mitrea și N. Angelescu de la Muzeul Național de Antichități București, realiza prima săpătură de salvare de-a lungul plajei inundabile a Dunării, la ruinele instalațiilor portului din epoca romană. Colectivul a mai efectuat în anii 1964, 1967, 1970 și 1971, diferite sondaje pe latura de est, sud și vest⁶.

În perioada 1958–1992, Gavrilă Simion a efectuat cercetări în necropola tumulară a cetății, fiind investigate 27 de movile. Informațiile desprinse din cercetarea necropolei se referă la perioada cuprinsă între sfârșitul secolului I și finalul secolului II p. Chr., scoțând în evidență riturile și ritualurile funerare practicate la Noviodunum în epoca romană timpurie⁷, dar și nuclee cimiteriale din perioada medio-bizantină (sec. XI–XII)⁸.

Spre sfârșitul secolul al XIV-lea, încetează locuirea de la Noviodunum, iar în teritoriul orașului actual⁹, se dezvoltă o nouă așezare. În ceea ce privește identificarea numelui, un indiciu ne este oferit de monedele tătarăști, emisiuni anonime locale, cu legenda în limba greacă sau latină, dar și pe cele cu legenda în limba arabă pentru hanii Hoardei de

Aur, unde apare numele de Sat(c)y, Say(c)ya sau Sâqçi, sugerând că la Isaccea¹⁰ a funcționat o mone-tărie, dar și existența unui despotat de Isaccea, sub suzeranitate tătarăscă și o colonie genoveză¹¹.

Cercetările arheologice recente din intravilanul orașului Isaccea, relevă existența unei așezări importante în secolele XIII–XIV, care s-a dezvoltat și evoluat în paralel cu situl de la Noviodunum¹². Cu certitudine, în teritoriul orașului poate fi localizată Saqci (Isaccea), așa cum apare în documentele vremii, care a fost principalul centru din nordul Dobrogei, aflat sub autoritatea Hoardei de Aur¹³.

Poziția strategică a promontoriului de la *Eski-Kale* (Noviodunum), proximitatea cu cel mai important vad de traversare a Dunării, precum și zonele înalte din vecinătate, au fost exploatate la maxim de noii stăpânitori ai Dobrogei în secolele XV–XIX¹⁴.

Observațiile arheologice indică o prezență otomană în zonă, care valorifică din punct de vedere strategic, ceea ce noi cunoaștem astăzi, ca fiind complexul arheologic Cetatea Noviodunum.

Investigațiile arheologice din ultimii 15 ani, desfășurate în sectorul de SE al fortificației, au evidențiat contexte, care atestă distrugerii masive ale elementelor de fortificație specifice perioadelor medievală, medio-bizantină și romană¹⁵. O serie de materiale arheologice, ceramică, pipe, monede,

¹⁰ Există unele rezerve în privința citirii legendelor de pe aceste monede, precum și identificarea atelierului. Stănică 2015, p. 162.

¹¹ Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 1981, 89–109; Oberländer-Târnoveanu 1989, 121–129. Avem rezerve în identificarea așezării Sat(c)y sau Sat(c)ya sau Sâqçi cu situl de la Noviodunum și propunem o identificare a acestuia cu o așezare situată în zona de nord-vest a orașului actual Isaccea. Pentru reatribuirea atelierului de la Saqçy-Isaccea, vezi: Nicolae, Costin 2003, 175–187. Se pare că o parte dintre emisiunile atribuite inițial atelierului de la Saqçy sunt de fapt, monede bătute la Solhat în Crimeea. Rămâne ca cercetările viitoare să ofere date noi cu privire la acest aspect.

¹² Stănică, Szmoniewski 2016, 327–344; Stănică 2015, 256–260; Stănică 2009, 411–420.

¹³ În 1321 călătorul arab Abufelda menționează „(I)sacdji e un oraș țara Vlahilor (Al Ulaç) și atârână de Constantinopole, în al șaptelea climat. E un oraș de mărime mijlocie ... așezat într-o câmpie, aproape de locul unde dunărea (Thona) se varsă în Marea Neagră ... Cea mai mare parte dintre locuitori profesează islamismul”.

¹⁴ Istoricii bizantini și occidentali, geografii persani, arabi, italieni, cronicarii otomani, menționează toponimele Noviodunum și Isaccea sub diverse forme. Iorga 1899, 24; Iorga 1919, 103–113; Brătianu 1923, 145; Brătianu 1935, 25, 45; Brătianu 1999, 127, 177, 184–185; DID 3, 140, 142.

¹⁵ În această zonă nu a fost surprinse zidurile din perioada medio-bizantină.

³ Barnea, Mitrea Angelescu 1957, 169; Barnea, Mitrea 1959, 471; Barnea, Barnea 1984, 101.

⁴ Baumann 2006, 6.

⁵ Arhiva Gr. Tocilescu, P. Polonic, *ms* 5132, f. 100; Barnea, Mitrea Angelescu 1957, 156, fig. 2.

⁶ Barnea, Mitrea Angelescu 1957, 169; Barnea, Mitrea 1959, 471; Barnea, Barnea, 1984, 101.

⁷ Simion 2008, 251–276; Baumann 2010, 11.

⁸ Vasiliu 1984, 107–141, 519–540.

⁹ Baumann 2006, 11.

diferite obiecte din fier, au fost descoperite în straturile masive de distrugere, care indică secolul al XVI-lea ca moment al afectării structurilor arheologice din perioada antică și medio-bizantină. De asemenea, în urma cercetărilor arheologice de suprafață sau sistematice au fost descoperite fragmente ceramice specifice perioade otomane, pipe întregi și fragmentare, monede, în așezarea civilă de la sud de cetate, fie mai departe, la sud de aceasta, în zona ocupată astăzi de un întins complex pomicol.

Este important de știut că prin Isaccea, în avântul lor războinic, sultanii otomani și-au trecut armatele. Un astfel de episod, a avut loc în anul 1621, când la Isaccea a fost clădită o cetate impozantă, cu ocazia expediției lui Osman al II-lea împotriva Poloniei¹⁶.

Favorabilă a fost poziția sa, care a contribuit la consolidarea acestui statut, Isaccea devenind drumul preferat al caravelor de negustori și rolul de punte de trecere pentru trupe, dat fiind că reprezintă calea cea mai scurtă dintre capitala otomană spre Moldova și Polonia.

În secolul al XVII-lea, pe aici erau transportate importante cantități de mărfuri, de la alimente, cereale, animale, la cherestea și tutun. Totodată, aici se colecta și depozita „zaharea”, darea în produse, ce pleca apoi spre capitala Imperiului Otoman¹⁷.

Probabil în acest secol¹⁸, când Imperiul Otoman începea un vast program militar și administrativ în teritoriile cucerite de la gurile Dunării, în zona centrală a cetății Noviodunum a fost amenajată o tabie (palanca)¹⁹. Acest tip de fortificații, caracteristice

zonelor de frontieră, au reprezentat elementele cheie în vastul sistem de control al frontierelor.

Prin amplasarea acestei fortificații de formă trapezoidală în interiorul cetății antice, au fost dizlocate uriașe cantități de pământ pentru constituirea valului de pământ, acțiune care a afectat contextele arheologice de perioadă medievală, medio-bizantină și ultimele niveluri romano-bizantine. Am putea presupune, că acesta este momentul când încep să fie distruse pe latura de sud-est, elementele de fortificație și zidurile de incintă de la Noviodunum.

Pe latura de nord, eroziunea provocată de apele Dunării, a afectat incinta cetății romano-bizantine, distrugând iremediabil elemente de fortificație, construcții, dar și contextele arheologice.

În vecinătatea cetății, în punctul Groapa Cailor, există o tabie de dimensiuni mai mici, dar și la vest de localitate, în punctul Suhata a funcționat în aceeași perioadă o fortificație de același tip. Cercetările recente, bazate pe sursele cartografice, ne-au prilejuit identificarea a încă două fortificații de pământ, care făceau parte dintr-un vast sistem de apărare organizat de otomani în jurul punctului strategic reprezentat de Isaccea.

Datorită așezării sale geografice, aici existând principalul vad de traversare a Dunării de pe cursul său inferior, orașul Isaccea era frecvent vizitat de numeroși călători, diplomați, clerici, cronicari, comercianți, care ne-au lăsat relatări de o deosebită valoare documentară, în unele dintre acestea fiind menționate și ruinele de la Noviodunum.

Existența unui nucleu de locuire, aparținând militarilor care deserveau tabia/palanca de la Noviodunum, poate fi argumentată prin cercetarea în Campania din anul 2003 din așezare civilă a unei locuințe în care au fost descoperite materiale arheologice (fragmente ceramice și monede) din secolul al XVIII-lea.

Protejarea liniei Dunării de pericolul reprezentat de Rusia țaristă a lui Petru I și Ecaterina a II-a determină autoritățile otomane să construiască la Noviodunum, un *fort stelat* la NE și o „fortificație secundară” la NV²⁰. Confruntările armate dintre puterile vremii s-au realizat în mare parte pe teritoriul administrativ al orașului Isaccea.

Războaiele ruso-turce au marcat un alt moment, când au fost realizate elemente de fortificație defensive, care la rândul lor au afectat nivelurile

¹⁶ Cu toate că este cunoscută și sub numele de „Cheia apărării Dobrogei”, informațiile referitoare la cetatea Isaccea nu sunt foarte numeroase.

¹⁷ Șerban, Șerban 1971, 286.

¹⁸ Baumann 2010, 9; Baumann 2006, 12, propune ca moment al construirii tabiei din complexul arheologic de la Noviodunum în secolul al XVI-lea. Analogiile cu sistemul implementat de otomani în Ungaria, reprezintă în momentul de față singurul argument pentru această datare. Stănică 2016a, p. 191–195; Stănică 2016b, 12–17. În lipsa informațiilor documentare, care să confirme această ipoteză, avansăm ca moment al realizării fortificațiilor de pământ secolul al XVII-lea.

¹⁹ Trebuie făcută o diferențiere între Isaccea și Noviodunum, care sunt situri diferite, având evoluții paralele doar în secolele XIII–XIV. Cercetările arheologice preventive realizate în anii 2012, 2015 și 2016 în intravilanul orașului Isaccea, evidențiază o locuire intensă din perioada cuprinsă între secolele XIII–XIV, dar și nuclee de locuire din secolele V–VI p. Chr sau IV–III a.Chr. De asemenea, materialul numismatic, la rândul său, semnalează în teritoriul orașului trei microzone, care ar putea indica o locuire din secolul al XI-lea.

²⁰ În planul de situație realizat de P. Polonic este consemnat „fortul stelat”. Într-o altă schiță, se pot observa cele două fortificații, dar spre deosebire de primul plan, „fortul stelat” apare cu denumirea de redută turcă.

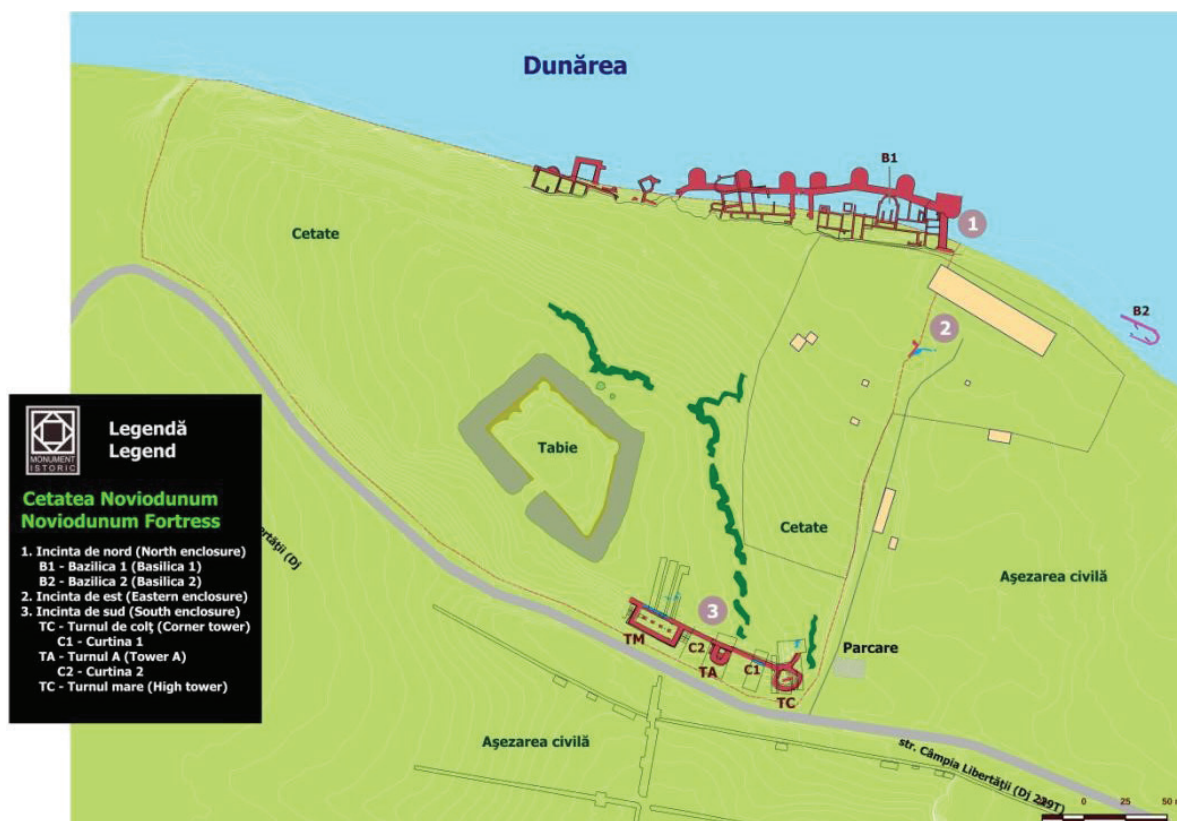

Fig. 1. Cetatea Noviodunum. Incinta de N și SE. Planul săpăturilor arheologice.

de locuire anterioare²¹. Posibil, turcii să fi instalat la Noviodunum sisteme de artilerie, care aveau ca obiectiv protejarea frontierei.

Un număr mare de monede, descoperite întâmplător sau în contexte arheologice ce acoperă perioada cuprinsă între secolul XVI-XIX, sunt un alt argument, care sugerează existența unei locuiri din perioada otomană, dar și o distrugere sistematică a elementelor de fortificație din perioada medio-bizantină sau romană. De asemenea, elementele de fortificație au reprezentat „o locație preferată pentru extragerea pietrei de către localnici”. Astfel, la finele secolului al XIX-lea, „cu pietrele din zidurile și turnurile cetății s-au clădit case la Isaccea și s-au pavat drumurile”²².

După 1878, prin colmatarea brațului Isaccea, care ajunsese să nu fie suficient de adânc, „ca vapoarele să poată merge prin el”, autoritățile locale au realizat debarcader flotant (ponton) în josul Dunării, la Eski-kale²³.

În perioada 1879–1916 a fost realizat drumul

ce traversa cetatea de la NV la NE, spre debarcaderul de la Pontonul Vechi, care a distrus la rândul său nu numai nivelurile arheologice, dar și ziduri de incintă sau construcții întâlnite în cale²⁴. Înainte de Primul Război Mondial, cetatea și așezarea civilă au fost împânzite cu tranșee și cazemate, care făceau parte din linia fortificată realizată de Armata Română în nordul Dobrogei. Tot din secolul al XIX-lea, avem și primele referiri la fortificațiile turcești din această zonă, fiind menționată Tabia Mare din interiorul anticei cetăți și un presupus fort de plan stelat²⁵.

Distrugerile au continuat după 1953, când zona de NE a cetății a suferit o serie de modificări prin construirea unei magazii de cereale (în 1954), dar și realizarea unui al doilea drum de acces, care străbate cetatea de NV la NE.

În 1972, cu ocazia realizării primului gazoduct URSS (Rusia) – Bulgaria, a fost afectată zona cuprinsă între incinta de sud și nordul așezării civile, dar și un segment important al valurilor de pământ²⁶, prin realizarea platformei pentru un drum betonat, care lega orașul de noua stație SMG Isaccea, care la rândul ei a distrus o altă fortificație,

²¹ În săpăturile arheologice, au fost descoperite mai multe gloanțe din plumb, dar și arme sau elemente componente de la arme de foc specifice secolelor XVIII-XIX.

²² Drăghicescu 1943, 388.

²³ Când apele Dunării sunt scăzute se pot observa piloni din lemn, care susțineau structura debarcaderului.

²⁴ Baumann 2006, 7.

²⁵ Barnea, Mitrea 1957, 156; Ștefan 1973, 5–6.

²⁶ Baumann 2006, 7.

Fig. 2. Noviodunum – distribuția ceramicii otomane

posibil otomană²⁷. Tot în această perioadă, a fost deschisă o carieră de lut²⁸, care a afectat așezarea civilă, necropola plană din epocă romană, construcții din aceeași perioadă, capetele de nord aparținând valurilor de pământ, dar și morminte din perioada medio-bizantină. De asemenea, realizarea unei linii electrice de înaltă tensiune, în 1973, a afectat incinta de E, dar și segmentul de teren cuprins între aceasta și capătul de NE al valurilor, care înconjoară precum o cingătoare așezarea civilă.

Trecerea în revistă a etapelor în care complexul arheologic Cetatea Noviodunum a fost afectat, fapt surprins și de cercetările arheologice, evidențiază efectele intervenției antropice asupra sitului. Totodată, materialul arheologic divers indică aceste faze, precum și perioadele istorice, post secol XIV, de la Noviodunum și zona situată la sud și sud-est de aceasta.

Distribuția materialul ceramic de factură orientală sugerează drumurile din apropierea vadului, o locuire nu foarte intensă în microzonele din proximitatea fortificațiilor de pământ sau locația unor tabere militare.

În programul de cercetare, acordăm atenție și perioadei post secol XV mai puțin cunoscută, dar

care poate fi un punct de plecare în studierea (abordarea) materialelor care acoperă intervalul cuprins între secolul XV și secolul XIX.

Contextul arheologic/Discuții

Așa cum precizăm în partea introductivă, cercetările arheologice desfășurate în ultimii 15 ani la Noviodunum, în sectorul de SE al cetății și în așezarea civilă, au evidențiat contexte, care atestă distrugerii masive ale elementelor de fortificație specifice perioadelor medieval medio-bizantină și romană²⁹.

Materialele arheologice descoperite, ceramică, pipe, monede, diferite obiecte din fier, provin din nivelurile de distrugere, care indică secolul al XVI-lea, ca moment al afectării structurilor arheologice din perioada antică și medio-bizantină,

²⁷ Documentele cartografice plasează o fortificație de pământ de tip Tabie, în imediata vecinătate a perimetrului delimitat de instalațiile S. C. Transgaz S.A, SMG Isaccea.

²⁸ Baumann 2006, 7; Baumann 2010, 10.

²⁹ În anul 1995, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea a înscris în programul de cercetare, reluarea cercetărilor arheologice din situl Noviodunum. Proiectul urmărea, în prima fază, raportul dintre așezarea civilă delimitată de valurile de pământ și cetate, degajarea unor segmente din incinta de sud a cetății și din edificiile intramuros. În a doua etapă, programul de cercetare urma să fie continuat de restaurarea și punerea în valoare a edificiilor și zidurilor descoperite. Investigațiile arheologice s-au concentrat pe incinta de SE, unde au fost cercetate trei turnuri – Turnul Mare, Turnul de Colț, Turnul A și două curtile – evidențind mai multe faze constructive. Cercetările arheologice și sistematice, au abordat și alte zone din așezare civilă, aducând date importante privind locuirea și zonele cimiteriale de la Noviodunum, atât pentru epocă romană, cât și pentru perioada medio-bizantină.

dar în același timp, semnaleză o locuire nu foarte intensă aferentă perioadei cuprinsă între secolele XVI-XVIII.

La observațiile făcute în urma investigațiilor arheologice sistematice, proiectul de cercetare s-a bazat și pe o amplă cercetare de teren, prin care au fost cartate siturile din teritoriul noviodunens.

Fragmentele ceramice din caolin descoperite în zona Isaccea – Noviodunum în 1979 și perioada 2004–2016 se datează în general în secolul al XVIII-lea și aparțin atelierelor otomane de la Kutahya.

Cu excepția unui fragment de farfurioară (cat. nr. 27, Pl. 3.3a–b), toate fragmentele provin de la cești cu strat de angobă albă care să ascundă imperfecțiunile pastei (culoare mai închisă, grade diferite de porozitate), smalțuri plumbifere sau plumbifero–stanifere. Decorul este albastru la toate, excepție făcând două fragmente policrome (nr. cat 24–25, Pl. 2.5, 11) și o ceașcă fără decor (nr. cat 5, Pl. 3.4a–b), cu motive vegetale stilizate sau fantastice, schematice sau chiar stângaci executate.

Faianța otomană din secolul al XVIII-lea înseamnă amestecul formelor și al culorilor – copieri până la detalii sau imitări în stil propriu al porțelanului chinezesc și mai târziu al celui european. Primii care au copiat porțelanul chinezesc au fost persanii, iar de la ei au pornit la sfârșitul secolului al XVII-lea ceramiștii armeni spre Kutahya.

Ceramica de Kutahya are desene variate, chiar dacă utilizează aceeași culoare, iar stilul și modul în care au fost decorate indică varietatea atelierelor și perioada în care au fost lucrate: fragmentul nr. 18 (Pl. 2.8a–b) a fost un produs ce imita deopotrivă porțelanul european³⁰, în special pe cel fabricat la Meissen prin marcajul de pe interiorul piciorului, dar și porțelanul chinezesc³¹ prin linia ce delimitează cupa de picior. Mijlocul ceștii a avut desenat o ramură cu frunze de culoare albastru-gri. Fragmentul nr. 20, ceva mai bine păstrat, are ca desen de mijloc o floare cu tulpină și frunze stilizate desenate, un decor frecvent întâlnit la ceștile alb albastre sau policrome, meșterii desenând după cum se pricepeau – modele clare unde se dă atenție detaliilor³² sau dimpotrivă modele unde culoarea de umplere acoperă contururile³³. La exterior se observă că decorul a fost făcut numai în jumătatea superioară a ceștii, partea inferioară păstrând câteva linii albastre. Nu are linii sau mărci care să indice imitarea unor produse străine.

Fragmentul nr. 23 (Pl. 3. 2a–c) are decor inspirat de porțelanul chinezesc din secolele XVII³⁴–XVIII³⁵ și din ceramica persană a secolului al XVII-lea³⁶. Pasta din caolin este fină, desenul a fost lucrat îngrijit cu atenție pentru detalii, smalțul este plumbifer. La exterior a fost desenată o floare cu patru petale pe fond alb, reprezentarea este stilizată comparativ cu produsele chinezești, cel mai probabil ceașca a avut două medalioane. Marginea superioară și cea inferioară sunt marcate prin linii albastre, la fel și la interior. Fragmentul nu are și desenul din mijlocul ceștii. Acest decor este foarte des întâlnit la produsele de Kutahya din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pe cești, boluri și farfurii³⁷.

Fragmentele descoperite în 1979 (nr. cat. 1–3, Pl. 1.1–3), 2003 (nr. cat. 4, Pl. 1.4) și 2004 (nr. cat. 6, Pl. 2.14a–b) prin modul în care sunt decorate indică posibila prezență a ceramicii persane sau a ceramiștilor armeni care veneau la Kutahya din Ispahan³⁸.

Două cești și un fragment (nr. cat. 1–3, Pl. 1.1–3) cu buza ușor evazată ne indică prin decor că au fost realizate într-un atelier armean de la Kutahya. Desenul și culorile utilizate sunt aproape aceleași, dar micile diferențe dintre ele ne fac să credem că au fost realizate în timp, cu materii prime diferite și probabil nu de către același olar. Decorul exterior era format din patru panouri delimitate de linii duble paralele, fiecare parte avea desenată pe fond alb, cu două nuanțe de albastru, o floare elaborată cu trei petale și două frunze răsucite plasate în partea inferioară a ceștii; în partea superioară au adăugat de o parte și de alta a florii, două păsări aproape la fel de schematic realizate. Păsările desenate în albastru-cobalt sunt frecvente la ceștile chinezești din secolul al XVIII-lea, dar aici se încearcă desenarea prin încrucișarea trăsăturilor de pensulă. Marginea buzei este marcată, pe ambele părți, printr-o bandă formată din linii albastre oblice la dreapta și stânga, dispuse alternativ, partea inferioară este conturată cu o linie simplă în zona de îmbinare a corpului cu piciorul (linie amplasată imprecis). Interiorul păstrat la primele două cești are mijlocul decorat cu o floare închisă într-un cerc. Analogii clare pentru ele nu sunt încă descoperite, pentru modalitatea de a desena păsările există un

³⁰ Carswell 2006, 55.

³¹ Crane 1987, pp. 43–58; Golombek 2001, 207–237.

³² Dinu 2011, 123, nr. cat 23, fig. 23a.

³³ Doğer 2008, 47, Tablo Vb.

³⁴ Kovács 1984, Pl. 30.2, 5, Pl. 31. 4; Holl 2006, 487, Fig. 9. 3–5.

³⁵ Crowe 2006–2007, 43–57.

³⁶ Holl 2006, 487, Fig. 9.1–2.

³⁷ Fialko, Bilyayeva 2011, 219, III 5.2; Dinu 2011, pp. 142–143, 156–157.

³⁸ Kouymjian 2014, 109–110.

fragment descoperit la Timișoara³⁹. Diferențele dintre cele trei piese se observă la modalitatea de lucru – tratarea decorului, grija pentru colorarea precisă și la calitatea substanțelor folosite: prima ceașcă are contururile făcute cu albastru închis, aproape indigo și colorarea cu o nuanță de albastru marin, se observă încercarea de a nu depăși conturul desenului, floarea cu șase petale din mijlocul ceștii are clar delimitate petalele dispuse câte două (nr. cat. 1, Pl. 1.1a–d); cea de-a doua ceașcă (nr. cat. 2, Pl. 1.2a–d) se evidențiază prin conturul albastru în relief și prin colorarea peste el cu o nuanță apoasă albastră care pe unele zone a curs mai mult dându-i culoare mai închisă decorului, prin colorarea completă a florii din interiorul ceștii (petalele se unesc în pete de culoare albastru deschis) și nefolosirea albastrului în relief ca la exterior. Fragmentul (nr. cat. 3, Pl. 1.3a–b) indică un alt meșter ceramist care are grijă cum trasează contururile, cum aplică nuanța albastră și care a încercat să utilizeze aceeași culoare pentru ambele operațiuni pentru ca în final rezultatul să fie un produs îngrijit lucrat. La interior nu a mai utilizat banda compusă din linii oblice, a trasat doar două linii albastre, una mai colorată cealaltă mai ștearsă. Smălțul utilizat este plumbifero-stanifer ceea ce a dat strălucire decorului.

A patra piesă (nr. cat. 4, Pl. 4) este o ceașcă a cărei pereți sunt drepți și este decorată doar la exterior (desen foarte subțire trasat și colorat). Desenul este făcut pe lungimea ceștii în cea mai mare parte din două flori mari în stilul *shivaz* alături de alte două flori abia schițate, dispuse pe lățimea ceștii. Pentru că este fragmentară nu se poate reconstitui întregul decor, se poate doar presupune că decorul ar fi continuat tot cu florile desenate pe lungime. Deși desenul este elaborat, colorarea și smălțuirea a dus la obținerea unui produs cu dungi oblice albastre-argintii, rezultat al interacțiunii smălțului stanifer cu decorul albastru-gri. Se mai poate observa subțirimea angobei care pe alocuri s-a exfoliat dar și culoarea gălbuie a ei, ceașca având un fundal galben și nu alb.

Ceașca nr. 6 (Pl. 2.14a–b), la fel decorată numai la exterior, indică apartenența la stilul decorativ cu lotuși, ea deosebindu-se prin desenul de nuanță albastru-gri care nu a mai fost colorat (frunzele răsucite de lotus nu sunt colorate, rămânând albe). Spre picior, ceașca a fost decorată cu cercuri duble în aceeași culoare. Aplicarea smălțului plumbifer a dus la crearea efectului de halou al decorului, o parte din culoare dipersându-se în jur. Analogii

pentru modelul decorului ar avea la Timișoara, cu mici diferențe date de culoare și dimensiunea păstrată a fragmentului⁴⁰.

Alte fragmente cu dimensiuni mai mici (nr. cat. 7–9, 11–13, 18–21, 28–29) ne indică diversitatea decorului ceștilor de cafea din secolul al XVIII-lea și calitatea lor. Fragmentul nr. 7 (Pl. 2.13 a–b) a imitat porțelanul Batavia prin coloritul verde deschis (o culoare apoasă aplicată neuniform) și centrul ceștii desenat cu albastru pe fond alb, decorul la interior pare să fie o încercare de a imita un model vegetal stilizat sau fantezist prin trasaarea unor linii ondulate, fragmentate de mișcare. Următorul fragment (nr. cat. 8, Pl. 2.2a–b) are decor simplu – o floare creată din cercuri albastre colorate cu o nuanță deschisă tot albastră pe fond alb; marginea ceștii a fost conturată cu o linie subțire albastră la exterior, iar în interior au fost marcate marginea și mijlocul prin linii subțiri, dar fără alt desen. Ceașca a fost lucrată îngrijit, conturul și culorile de umplere nu depășesc marginile, culorile nu s-au scurs în contact cu smălțul plumbifer. Fragmentul nr. 9 (Pl. 2.7) ne arată încercarea stângace de realizare a zambilelor (flori întâlnite în decorul ceramicii de Iznik, lucrate cu multă atenție pentru detalii), două flori albastru închis pe o tulpină; contururile sunt desenate gros cu negru. Deși floarea a fost reprezentată schematic, totuși culorile sunt vii, nu se amestecă sau se scurg după smălțuire sau în timpul arderii. Fragmentul nr. 12 (Pl. 2.2), deși de mici dimensiuni, a păstrat o parte din decorul *shivaz* cu albastru-gri. Desenul a fost subțire trasat cu grijă pentru detalii și colorare, așa cum se vede din cele trei petale rămase. Un desen nesigur realizat cu o culoare albastră apoasă, aplicat neuniform, se observă la fragmentul cu nr. 19 (Pl. 2.9), smălțul plumbifer a fost aplicat subțire fapt ce a dus la deteriorarea lui. Decorul s-a dorit a fi unul abstract, pornind de la buză cu o rețea din modelul *ochilor de păun*, aici foarte subțire desenat cu punctele din mijlocul semicercului ceva mai colorate și continuând cu linii curbate și puncte îngroșate albastre. La fel de schematic este desenul și pe fragmentul nr. 28, dar ceașca a fost lucrată cu materiale mai bune, caolinul este compact, smălțul plumbifer transparent nu s-a exfoliat.

Restul fragmentelor au păstrat doar urme din decorul cu nuanțe albastre: linii groase (nr. cat. 21, Pl. 2.10) sau subțiri (nr. cat. 13, Pl. 2.3), un fragment de frunză (nr. cat. 11, Pl. 2.1) sau o petală rotundă (nr. cat. 29, Pl. 2.4).

Alte două fragmente, nr. 24–25 (Pl. 2.5, 11),

³⁹ Tănase, Dinu 2015, 75, fig. 2.12a.

⁴⁰ Tănase, Dinu 2015, 75, fig. 2.13a.

policrome, nu au analogii deocamdată în regiunea Dunării de Jos. Au două tipuri de decor: desenul cu linii groase în relief și colorarea. Dimensiunile lor mici nu permitea o reconstituire clară a modelului, dar se poate presupune că modelul a fost unul chinezesc după culoarea folosită ca fond maroniu-roșiatic în cea mai mare parte a ceștii, turcoaz doar pentru o porțiune ce a fost clar delimitată de liniile reliefate, de culoare galben-muștar și roșu-tomat pentru cealaltă.

Un fragment de farfurioară, nr. 27 (Pl. 3.3a–b), aparent fără decor, din caolin crem, cu smalț plumbifer dat subțire ce prezintă crackluri, confirmă fenomenul diversității stilurilor instaurat la Kutahya de-a lungul a două secole. La o privire mai atentă se vede că farfurioara a fost decorată la interior prin imprimare în pasta moale; posibil să fi fost un motiv geometric. Un corespondent pentru acest stil îl putem găsi în porțelanul dinastiei Song, porțelan alb cu imprimări în pasta moale peste care se aplica smalțul.

Împreună cu ele au apărut și câteva fragmente de cești din porțelan chinezesc cu decor albastru pe fond alb (nr. cat. 10, 14–16, Pl. 4.1–4). Fragmentele nr. 15–16 (Pl. 4.1,3) aparțin gamei comune cu lotus albastru pe fond, larg răspândit în Imperiul Otoman începând cu mijlocul secolului al XVII-lea. Fragmentul nr. 17 (Pl. 4. 5a–b) aparține unei cești de tip Batavia cu exteriorul kaki deschis și interiorul alb, fără să aibă desen. Fragmentul cu nr. 26 (Pl. 4.6a–c) are o floare mică desenată în mijloc, de culoare albastru-cobalt, smalțul este verzui transparent, exteriorul păstrând linia albastră care delimita piciorul de cupă. Un singur fragment de culoare albă, fără decor, aparține

Fragmentele descoperite aparțin formei celei mai întâlnite din vesela otomană, ceașca de cafea⁴¹. Pentru secolul al XVIII-lea și pentru primele decenii ale secolului al XIX-lea va fi produsul cel mai accesibil comparativ cu porțelanul chinezesc sau european.

Nu se pot determina cu precizie care sunt cele de la începutul secolului al XIX-lea având în vedere că Dobrogea până la 1878 se afla în componența Imperiului Otoman, iar modernizarea prin adoptarea stilului european se produce mai târziu comparativ cu Valahia sau Moldova.

Nu în ultimul rând se poate vedea extinderea consumului cafelei ca obicei cotidian în rândul populației indiferent de veniturile ei.

Distribuția materialului ceramic atestă nuclee de locuire din perioada otomană în teritoriul cetății

Noviodunum, dar și intervenții asupra structurilor de fortificație din perioada medio-bizantină și romană. Studiarea peisajului arheologic din perioadă cuprinsă între secolele XV–XIX, poate aduce date noi privind așezările, drumurile, locațiile unde campau armatele otomane etc.

Catalog⁴²

1. Noviodunum, 1979, nr. inv. 15816, ICEM Tulcea. Ceașcă. Dp = 3,2 cm, Dg = 6.4 cm, h = 4,5 cm, g = 0,29 cm. Caolin bej cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalț stanifero-plumbifer. Decor pe ambele părți: interior – în mijloc pe fond alb și închisă într-un cerc este o floare albastră cu șase petale, grupate câte două, tulpină și două frunze dispuse de o parte și de alta a ei, marginea are o bandă în aceeași culoare formată din linii scurte oblice spre dreapta și spre stânga, care sunt colorate cu o nuanță mai deschisă de albastru; exteriorul are un desen elaborat albastru pe fond alb – suprafața a fost împărțită în patru prin delimitarea decorului floral cu linii duble, iar în fiecare parte a fost desenată o floare cu frunze albastre răsucite, petale albastre și albe (decor fantastic) alături de două păsări inspirate din decorul chinezesc, desenate la fel de schematic; marginea buzei la exterior are același desen cu bandă de linii oblice. Kutahya, sfârșitul secolului al XVII-lea începutul secolului al XVIII-lea (Pl. 1.1a–d).

2. Noviodunum, 1979, nr. inv 15817, ICEM Tulcea. Ceașcă. Dp = 3,1 cm, Dg = 6,7 cm, h = 4,5 cm, g = 0,28 cm. Caolin bej cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalț stanifero-plumbifer. Decor pe ambele părți la fel ca nr. 1, cu deosebirea că desenul la exterior are culoarea de contur mai groasă, lăsând impresia unui desen în relief iar la interior floarea nu a fost desenată cu mare atenție, culoarea de umplere acoperind contururile, astfel rezultând o floare cu pete în loc de petale; decorul la interior este albastru deschis. Kutahya, sfârșitul secolului al XVII-lea începutul secolului al XVIII-lea (Pl. 1.2a–d).

3. Noviodunum, 1979. Fragment ceașcă, L = 3,3 cm, l = 2,8 cm, g = 0,3 cm. Caolin bej cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalț stanifero-plumbifer. Desen asemănător primelor două cești cu următoarele diferențe: ușoara înclinare a buzei aproape de margine, interiorul ei are doar bandă colorată albastră, fără linii de contur,

⁴² Se vor folosi următoarele abrevieri: Dp – diametru picior, Dg – diametrul gurii, Da – diametru aproximativ, h – înălțime, g – grosime, L – lungime, l – lățime.

⁴¹ François 2007, 293–320.

desenul exterior este executat la o scară mai mică și în alte nuanțe albastre (mai închise), smalțul este mai lucios. Kutahya, sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea (Pl. 1.3a–b).

4. Noviodunum 2003, nr. inv. 47546, ICEM Tulcea. Cească. Dp = 4,1 cm, Dg = 6,1 cm, h = 4,7 cm, g = 0,3 cm. Caolin bej-cafeniu cu strat de angobă subțire alb-gălbuie pe ambele părți, smalț plumbifero-stanifer. Decor la exterior dispus pe lungimea fragmentului format din două flori abstract schematizate, desenate aparent precis cu două nuanțe de albastru-gri și gri închis, colorate cu o nuanță de albastru deschis care a curs după aplicarea smalțului rezultând o irizare gri-argintie a produsului; alte două flori, mult mai schematic și subțire desenate au fost aplicate pe lățimea ceștii. Kutahya/Persia, sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea (Pl. 1.4).

5. Noviodunum 2003, nr. inv. 47547, ICEM Tulcea. Cească. Dp = 3,3 cm, Dg = 7,1 cm, h = 4,0 cm, g = 0,3 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalț plumbifer. Nu este decorat. Kutahya, secolul al XVIII-lea (Pl. 3. 4a–b).

6. Noviodunum 2004, passim. Fragment ceașcă, Dp = 3,6 cm, h = 4,7 cm, g = 0,34 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă, smalț plumbifer. Decor doar la exterior, imitarea motivului chinezesc al lotușilor cu frunze răsucite dispuse pe toată suprafața ceștii în nuanțe de albastru și albastru-gri, frunzele nu sunt colorate; culoarea desenei s-a prelins la aplicare sau la ardere dând impresia de culoare halou iar baza ceștii înspre picior este marcată de două linii duble. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.14a–b).

7. Noviodunum 2004, passim. Fragment ceașcă. Dp = 4 cm, Da = 4,6 cm, h = 2 cm, g = 0,2 cm. Caolin crem-gri cu strat de angobă pe ambele părți, smalț plumbifer. Decor la exterior realizat prin colorarea întregii suprafețe în verde deschis; la interior desenul albastru este aplicat pe fond alb – într-un cerc albastru apos au fost desenate flori sau frunze foarte schematic, obținute cu ajutorul unor linii ondulate sau oblice. Imită o ceașcă de porțelan chinezesc. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.13a–b).

8. Noviodunum 2004, passim. Fragment ceașcă. L = 8 cm, l = 6 cm, g = 0,2–0,3 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalț plumbifer. Decor aplicat pe fond alb cu nuanțe de albastru: la interior a fost delimitată marginea buzei cu o linie albastră, la fel și mijlocul ceștii; la exterior s-a desenat o floare cu albastru închis și albastru deschis, desen stilizat dar fără a depăși contururile,

la fel s-a marcat marginea buzei printr-o linie albastră. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.12a–b).

9. Noviodunum 2004, passim. Fragment ceașcă. L = 2,7 cm, l = 1,3 cm, g = 0,3 cm. Caolin alb-crem cu angobă albă pe ambele părți, smalț plumbifer. Decor la exterior pe fond alb, un fragment, cel mai probabil o zambilă, cu flori schematice de culoare albastru închis, contururile au fost trasate gros cu negru. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.7).

10. Noviodunum 2005, martor CA1–CA2, c. 1–2, – 0.70 m. Fragment ceașcă. L = 2 cm, l = 1,7 cm, g = 0,2 cm. Porțelan chinezesc, decor la exterior, pe fond alb a fost desenată o floare cu petale albastre și albe. China secol XVIII (Pl. 4.4).

11. Noviodunum 2006, livadă, passim. Fragment ceașcă. L = 1,9 cm, l = 1,7 cm, g = 0,2 cm. Caolin gri cu strat de angobă pe ambele părți, smalț plumbifer. Decor la exterior, albastru pe fond alb (posibil decor floral). Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.1).

12. Noviodunum 2006, drum rampă gunoi, passim. Fragment ceașcă. L = 2,5 cm, l = 1,7 cm, g = 0,3 cm. Caolin crem cu aspect gălbui, strat de angobă pe ambele părți, smalț plumbifer. Decor albastru deschis pe fond alb, desen floral stilizat. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.2).

13. Noviodunum 2006, livadă, passim. Fragment ceașcă. L = 2,4 cm, l = 1,3 cm, g = 0,3 cm. Caolin bej, poros, cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalț plumbifer dat în strat subțire. Decor cu linii subțiri albastru deschis pe fond alb. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.3).

14. Noviodunum 2006, TM – TC 8 extindere, passim. Fragment ceașcă. L = 1,7 cm, l = 1,4 cm, g = 0,2 cm. Porțelan China, fragment din marginea buzei cu decor floral albastru-cobalt delimitat sus de două linii paralele subțiri de culoare albastru deschis. China, secolele XVII–XVIII (Pl. 4.2).

15. Noviodunum 2006, livadă, passim. Fragment ceașcă. L = 1,9 cm, l = 1,4 cm, g = 0,2 cm. Decorul cu lotuși este realizat în albastru cobalt, marginea ceștii a fost marcată prin două linii subțiri, paralele, de culoare albastru deschis, la fel și la interior. China, secol XVII–XVIII (Pl. 4.3).

16. Noviodunum 2006, fermă, passim. Fragment ceașcă. L = 2,4 cm, l = 2,4 cm, g = 0,2 cm. Porțelan China, fragment decorat cu motivul lotușilor, desen mai schematic și colorare imprecisă cu nuanțe de albastru-cobalt. China secol XVIII (Pl. 4.1).

17. Noviodunum 2007, TA 4 c.3, – 1,10 m. Fragment ceașcă. Dp = 3,1 cm, ha = 5,5 cm. Porțelan, fără decor, colorat cu verde deschis la

exterior și alb în interior. China, Batavia, secol XVIII (Pl. 4.5a–b).

18. Noviodunum 2007, livadă – SSE de Movila Tăiată, passim. Fragment ceașcă. Da = 4 cm, ha = 2,8 cm, g = 0,3 cm. Caolin bej cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalt plumbifer exfoliat. Decorul este aplicat pe fond alb cu albastru, în mijlocul ceștii, o parte dintr-o ramură cu frunze sau frunzele unei flori. La exterior pe fundul ceștii se observă urmele unei mărci, cel mai probabil trei stele ce imită marca Meissenului. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.8a–b).

19. Noviodunum 2008, martor TC 4 – TC 5, passim. Fragment ceașcă. L = 4,1 cm, l = 3,7 cm, g = 0,2 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalt plumbifer deteriorat. Decor pe fond alb la exterior – desen stilizat cu motivul *ochilor de păun* realizat ca bandă la buza ceștii, trasat stângaci, culoarea albastră este apoasă desenul fiind neuniform (porțiuni cu albastru închis sau albastru-gri, nuanță deschisă). Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.9).

20. Noviodunum, 2008, TC 5, c. 2, -1,25 m. Fragment ceașcă. Dp = 3,3 cm, h = 4 cm, g = 0,6 cm. Caolin crem, cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalt plumbifer. Decor albastru pe fond alb; la interior pe centru a fost desenată o floare sau o ramură cu frunze, schematic; la exterior desenul păstrat este format din linii și puncte, indicând că mare parte din el a fost executat în număratea superioară a ceștii. Kutahya, secol XVIII (Pl. 3.1a–c).

21. Noviodunum, 2008, passim. Fragment ceașcă. L = 1,8 cm, l = 1,7 cm, g = 0,3 cm. Caolin bej cu strat gros de angobă albă pe ambele părți, smalt plumbifer. Decorul păstrat este albastru închis pe fond alb. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.10)

22. Noviodunum, 2009, SC 4, c.6, – 0,35 m. Fragment ceașcă. Dp = 4,9 cm, Dg = 7,8 cm, h = 4,6 cm, g = 0,2 cm. Porțelan european, fără decor. Secol XVIII–XIX (Pl. 4.7a–b).

23. Noviodunum, 2010, necropolă livadă c. 14, – 0,90 – 1,00 m. Fragment ceașcă. Dp = 2,8 cm, Dg = 6,1 cm, h = 4,4 cm, g = 0,2–0,4 cm. Caolin crem cu angobă albă pe ambele părți, smalt stănifer–plumbifer. Decor albastru pe fond alb – la exterior este o floare stilizată ce formează un medalion, imită un model decorativ chinezesc, marginea buzei și piciorul ceștii au fost demarcate cu o linie albastră; la interior nu s-a păstrat decorul, doar liniile de la buză și de la conturul interiorului. Kutahya, secol XVIII (Pl. 3.2a–c).

24. Noviodunum, 2011. Fragment ceașcă. L = 1,8 cm, l = 1,8 cm, g = 0,3 cm. Caolin crem, relativ

compact cu strat de angobă albă pe ambele părți, smalt plumbifer cu crackluri. Decor la exterior cu albastru deschis, roșu-marou și roșu-portocaliu delimitate de linii în relief galbene care formează diverse motive (valuri sparte, linii șerpuite), interiorul este lăsat alb, o nuanță de alb-lăptos. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.11).

25. Noviodunum, 2011. Fragment ceașcă. L = 3,7 cm, l = 2,4 cm, g = 0,3 cm. Caolin crem relativ compact cu strat de angobă pe ambele părți, smalt plumbifer cu crackluri la interior. Decor de culoare roșu-marou la exterior și desen în relief de culoare galben închis cu motivul valurilor sparte, la interior s-a păstrat culoarea albă-lăptoasă. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.5).

26. Noviodunum, 2012, TA – suprafață (curățare profil sud) passim. Fragment ceașcă/ bol. Da = 5 cm, Dp = 4 cm, h = 1,2 cm, g = 0,4 cm. Porțelan, fragment din baza vasului; decorul la interior este o floare albastră reprezentată schematic având contururi subțiri și groase pe fond alb în interiorul unui cerc albastru; exteriorul a păstrat liniile paralele albastre-gri de pe piciorul vasului. Smaltul este verzui. China, secol XVIII (Pl. 4.6a–c).

27. Noviodunum 2013. Fragment farfurie. L = 7 cm, l = 4,2 cm, g = 0,3 cm. Caolin gri cu strat de angobă albă. decor imprimat în tipar cu o urmă de culoare albastru deschis (pată apoasă), smalt plumbifer, subțire cu crackluri. Kutahya, secol XVIII–XIX (Pl. 3.3a–b).

28. Noviodunum, 2016, passim, livadă. Fragment ceașcă. L = 2 cm, l = 1,5 cm, g = 0,2–0,4 cm. Caolin compact crem cu strat gros de angobă albă pe ambele părți, smalt plumbifer. Decor numai la exterior pe fond alb s-a desenat stilizat cu albastru o floare cu formă neclară și puncte în loc de petale și două frunze colorate albastru apos. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2. 6).

29. Noviodunum, 2016, passim curte – grădină. Fragment ceașcă. L = 2,1 cm, l = 1,8 cm, g = 0,2–0,4 cm. Caolin gri cu angobă albă pe ambele părți, smalt posibil stănifer. Decor fragmentar la exterior – două petale sau frunze de culoare albastru–închis. Kutahya, secol XVIII (Pl. 2.4).

BIBLIOGRAFIE

- Barnea, Mitrea, Anghelescu 1957
I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, MCA, 4 (1957), 155–174.

- Barnea, Mitrea 1959
I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, MCA, 5 (1959), 461–473.
- Barnea, Barnea 1984
I. Barnea, Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce, 9 (1984), 97–106.
- Baumann 2006
V. H. Baumann, *Cetatea romană și bizantină Noviodunum. Repere arheologice*, Steaua Dobrogei, 27–30 (2006). 4–13.
- Baumann 2010
V. H. Baumann, *Noviodunum. Șantier arheologic 1995–2009*, Tulcea.
- Brătianu 1923
Gh.I. Brătianu, *Vicina. Contribution a l'histoire de la domination Byzantine et du commerce genois en Dobrougea*, BSHAR 10 (1923), 113–190.
- Brătianu 1935
Gh.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, București.
- Brătianu 1999
Gh.I. Brătianu, *Marea Neagra. De la origini până la cucerirea otomană*, Ediția a II-a revăzută (Traducere de Michaela Spinei, Editie îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei), Iași (1999).
- Carswell 2006
J. Carswell, *Iznik Pottery*, ed a II-a, Londra, 2006.
- Crane 1987
H. Crane, *Some archaeological notes on Turkish Sardis*, Muqarnas IV (1987), p. 43–58.
- Crowe 2006–2007
Y. Crowe, *Kutahya patterns: out of blue?*, în TOCS, 71 (2006–2007), 43–57.
- DID 3
DID 3 – I. Barnea, St. Stefanescu, *Din istoria Dobrogei, III, Bizantini, Români și Bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.
- Dinu 2011
N. Dinu *Ceramica otomană descoperită în București (2007–2009)*, O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureștilor. Omagiu profesorului Panait Ion Panait la 80 de ani, București (2011), 140–159.
- Dinu 2016
N. Dinu, *Observații privind ceramica otomană din Dobrogea (secolele XV–XIX)*, Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice, A. D. Stănică, G. Custurea, E. Plopeanu, D. Stănică (Ed.), Iași, (2016), 105–111.
- Drăghicescu 1943
M. Drăghicescu, *Istoricul principalelor puncte pe Dunăre delagura Tisei până la Mare și pe coastele mării de la Varna la Odesa*, București (1943).
- Doğer 2008
L. Doğer İzmir agorasi kazilarindan 17.–19. Yüzyil seramik buluntulari üzerine bazi gözlemler, Sanat Tarihi Dergisi, XVII/I (2008), 23–54
- Fialko, Bilyayeva 2011
O. Fialko, S. Bilyayeva *Art ceramics of the Islamic world in Ukrainian lands (13 th–18 th centuries)*, The art of the Islamic world and the artistic relationships between Poland and Islamic countries, (eds.) B. Biedrońska-Słota, M. Ginter-Frołow, J. Malinowski, Krakow (2011), 215–222.
- Golombek 2001
L. Golombek, R. B. Mason, P. Proctor, *Safavid Potters Marks and the Questions of Provenance*, Iran, XXXIX, London (2001), 207–237.
- Holl 2006
I. Holl, *Persische Fayencewaren im ungarischen Fundmaterial (15.–17. Jahrhundert)*, ActaArchHung 57 (2006), 475–510.
- Iorga 1899
N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii Albe*, București (1899).
- Iorga 1919
N. Iorga, *Cele dintâi cristalizari de stat ale românilor*, RI 5, 1–2 (1919), 103–113.
- Kouymjian 2014
D. Kouymjian *The role of armenian potters of Kutahia in the ottoman ceramic industry*, Armenian Communities in Asia Minor, ed. R. G. Hovannisian, Costa Mesa (2014), 107–130.
- Kovács 1984
Gz. Kovács, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984
- Nicolae, Costin 2003
E. Nicolae, B. Costin, *Monede din secolele XIII–XIV descoperite în Dobrogea*, BSNR 145–146 (1998–2003), 175–187.
- Oberländer-Târnoveanu 1989
E. Oberländer-Târnoveanu, *Moneda Asăneștilor în contextul circulației monetare din zona gurilor Dunării, în Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, București, 114–152.
- Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 1981
E. Oberländer-Târnoveanu, I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, SCIVA 32, 1, 89–109.

- Simion 2008
G. Simion, *Sarcofagele romane din muzeul de la Tulcea*, Peuce SN 6 (2008), 251–276.
- Stănică 2009
A. Stanica, *Golden Horde Pottery discovered at Isaccea, Tulcea County*, Peuce, S.N. 7 (2009), 411–420.
- Stănică 2015
A. D. Stănică, *Viața economică din nordul dobrogei în secolele X-XIV*, Constanța, Editura Dobrogea, 2015.
- Stănică, Szmoniewski 2016
A. D. Stănică, B. Szmoniewski, *The sphero-conical vessels from Lower Danube in the lighth of new discoveries from Isaccea, county Tulcea, Romania*, Sprawozdania Archeologiczne 68 (2016), 327–344.
- Stănică 2016a, p. 191–195
A. D. Stănică, *Cartografia cetăților medievale dispărute din Dobrogea. Studiu de caz: fortificațiile turcești*, PEUCE, S.N. 14 (2016), 187–224.
- Stănică 2016b
A. D. Stănică, *The missing fortresses in Dobrogea. Case study: Turkish fortifications*, Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice A. D. Stănică, G. Custurea, E. Ploeanu, D. Stănică (Ed.), Iași, (2016), 7–36.
- Șerban, Șerban 1971
C.Șerban, V. Șerban, V., *Rolul economic și politico-militar al orașelor din Dobrogea de nord în secolele XVI -XVIII*, Peuce 2 (1971), 283–291.
- Tănase, Dinu 2015
D. Tănase, N. Dinu *Faianță și porțelan din epoca otomană descoperite în Timișoara, străzile Lucian Blaga, Enrico Caruso și Radu Negru (campania 2014)*, SCIVA 66, 1–2 (2015), 69–96.
- Vasiliu 1984
I. Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce, 9 (1984), 107–142, 519–540.

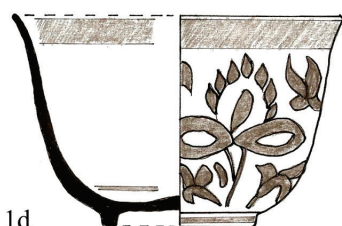
1a

1b

1c

1d

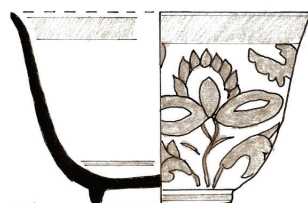
2a

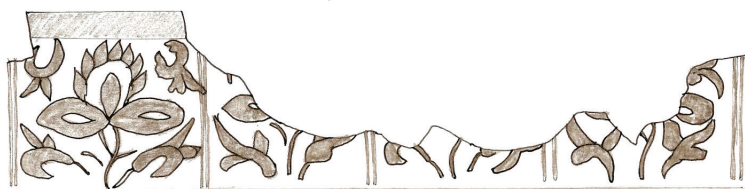
2b

2c

2d

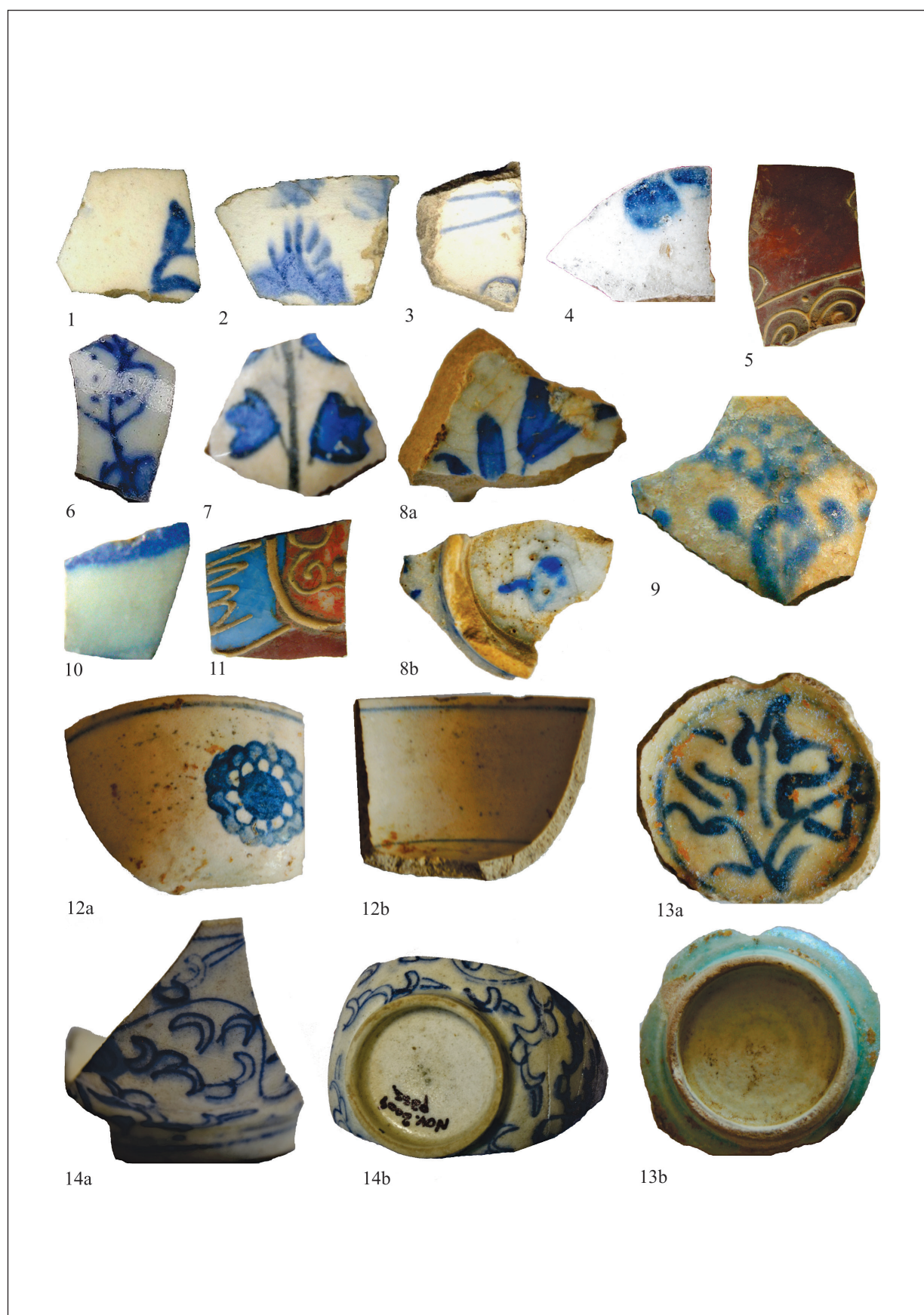
3a

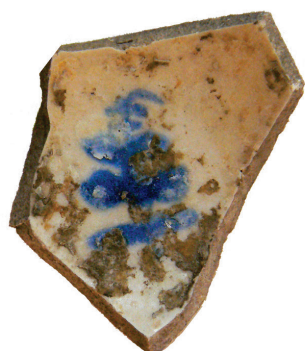

3b

4

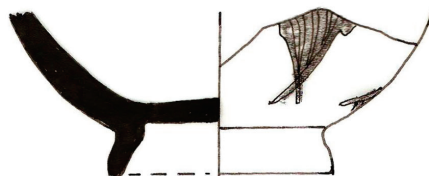

1a

1b

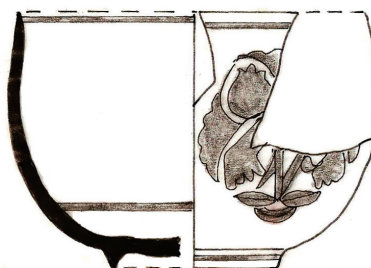
1c

2a

2b

2c

3a

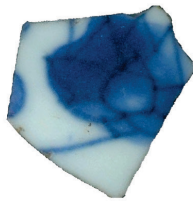
3b

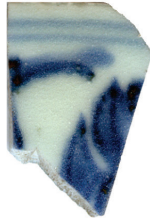
4a

4b

1

2

3

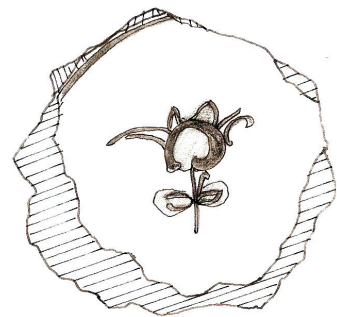
4

5a

6a

5b

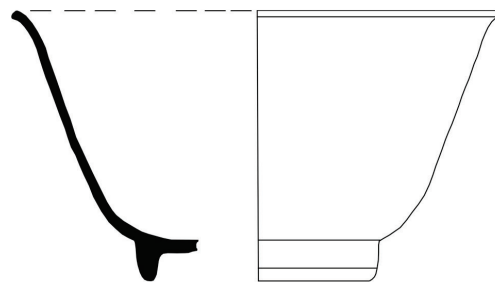
6b

6c

7a

7b

CUCERIREA BELGRADULUI DE CĂTRE HABSBURGI ÎN IZVOARE VENEȚIENE DE LA FINELE SECOLULUI AL XVII-LEA

Florina Ciure*

Keywords: Belgrad, 1688, National Library of St. Mark's in Venice, Habsburg Empire, Ottoman Empire.

Cuvinte cheie: Belgrad, 1688, Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția, Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman

The conquest of Belgrad by the Habsburgs in Venetian sources at the end of the XVIIth Century (Abstract)

National Library of St. Mark's in Venice hosts a miscellany containing 84 opuscula entitled *Reports of the Imperial armies victories over the Turks*. At number 7 there is a *New and distinctive report about the great fire in the city of Belgrade on the 20th April, with the burning of four thousand houses and the main mosques and the Palace of the Pasha*, published in Venice in 1686. The 50th is dedicated to *A veritable and distinct report on the conquest of the great city of Belgrade by force of arms, on the 6th of this month, by the powerful army of His Majesty the Emperor commissioned by the Bavarian Elector, glorious in all ages*, published in Venice in 1688. At Number 76 is registered *A new, verifiable and distinct report arrived from Vienna on June 10, 1691: About the Great Cave, found in the Danube River, capable of housing 100 armed persons able to escape the enemy and prevent him from defended the city of Belgrade and the rest of the Ottoman barbarians, with the progress of Prince Antonio Lieutenant colonel of the Serbs, and with all the victories and victories of the imperial armies against the Thracian enemy so far*, which appeared in Venice in 1691. With number 77 is signed *A new and distinct report on Ilok and Petrovaradin, abandoned by the Turks, who have retreated beyond Sava, and a Report on a confrontation near Belgrade, with the death and wounding of a large number of Turks and capturing flags by the imperial armies under Colonel Baron of Poland*, published in Vienna and Venice in 1691 and sold by [Zuane] Batti in Saint Mark's Square. By publishing this documents, the Habsbourgs intend to popularise the successes of the Imperial armies, that after the failed siege of Vienna (1683), entered in possession of the territories of former Kingdom of Hungary holds by the Ottomans.

Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția găzduiește un miscelaneu format din 84 de opusculă și intitulat *Rapoarte despre victoriile armatelor imperiale asupra turcilor*¹. Cel cu numărul 7 este tipărit la Veneția în 1686 și conține un *Nou și distinct raport despre marele incendiu din orașul Belgrad din data de 20, luna aprilie, <soldat> cu incendierea a patru mii de case și a principalelor moschei și a palatului pașei*². Cel cu numărul 50 este dedicat unui *Raport veridic și distinct despre cucerirea marelui oraș Belgrad prin forța armelor, în data de 6 luna curentă, de către puternica armată a Majestații Sale Împăratul, comandată de Electorul*

de Bavaria, glorioasă în toate veacurile, publicat în orașul dogilor în anul 1688³. La numărul 76 este înregistrat *Un raport nou, veridic și distinct sosit din Viena la 10 iunie 1691: Despre marea peșteră, găsită în fluviul Dunărea, capabilă să adăpostească 100 de persoane înarmate în stare să pună pe fugă inamicul și să-l împiedice să apere orașul Belgrad și celelalte deținute de barbarii otomani, cu progresele Prințului Antonio Locotenent colonel ai sârbilor și cu toate cuceririle și victoriile armatelor imperiale împotriva dușmanului trac până în prezent*, apărut la Veneția, în 1691⁴. Cu indicativul 77 este semnalat un *Nou*

* Muzeul „Țării Crișurilor” din Oradea, e-mail: florinaciure@gmail.com.

¹ *Relazioni di vittorie delle armi cesaree sopra turchi*.

² Nova; e distinta RELATIONE Del grand incendio seguito nella Città di BELGRADO Li 20, del Mese d'Aprile coll'abbruggiamento di quattro mila Case; e delle principali Moschee, e del Palazzo dell'istesso Bassà. IN VENETIA, MDCLXXXVI. Si vende dietro la Chiesa di S. Zulian, all'insegna del Nome di Dio. *Con licenza de' Superiori*.

³ Vera, e Distinta RELAZIONE Dell'acquisto della gran Città di BELGRADO Fatto à forza d'Armi, li sei del Mese corrente, dalle valorose Truppe della M.C. dell'Imperatore, comandate dal Serenissimo Elettore di BAVIERA; Glorioso per tutti li Secoli. IN VENETIA, M.DC. LXXXVIII. Con Licenza de' Superiori.

⁴ Nova Vera, e Destinta RELAZIONE VENUTA DA VIENNA Li 10. Giugno 1691: Del grandissimo Sasso, ritrovato sopra il fiume Danubio, capace di rinchiudervi 100. Persone armate in fito oportuno di fugar l'Inimico,

și distinct raport despre orașele Ilock și Petrovaradin abandonate de turci, care s-au retras dincolo de Sava, și cu un Raport despre o confruntare din apropiere de Belgrad, cu moartea și rănirea unui mare număr de turci și capturarea unor steaguri de către armatele imperiale sub comanda colonelului Baron de Poland, publicat în Viena și Veneția, la 1691, cu precizarea că se vinde de către [Zuane] Batti în Piața San Marco⁵. Lucrările se înscriu în trendul publicațiilor de popularizare a succeselor obținute de armatele habsburgice care, după asediul eșuat al otomanilor asupra Vienei (1683)⁶, au reputat victorii de răsunet împotriva Porții, înstăpânindu-se pe fostele teritorii ale Regatului Ungariei⁷.

ed'impedirlo da soccorer la Piazza di Belgrado, ed'altre dall'Ottomana Barbarie possedute, Con i progressi del Prencipe Antonio Tenente Colonello de Rasciani, e tutti gl'aquisti, e Vittorie fatte dall'Armi Cesaree contro il Trace inimico sin al giorno presente. IN VENETIA, M.DC. XCI. Presso Dom. Miloc. Con Licenza de' Superiori.

⁵ NOVA, VERA, E DISTINTA RELAZIONE Delle Piazze abbandonate da Turchi D'ILLOCK, E PETER VARADINO Che si siano affatto ritirati de là del Savo, ET CON UN RAGGUAGLIO D'un COMBATTIMENTO seguito verso BELGRADO, con la Morte di una quantità de Turchi, e feriti, e Presa di BANDIERE. DALL'ARMI CESAREE. Sotto il Commando del Sig. Colonello Barone di POLLAND. IN VIENNA, & IN VENETIA, M.DC. LXXXI. CON LICENZA DE' SUPERIORI. Si vende dal Batti in Piazza di San Marco.

⁶ Printre numeroasele studii dedicate asediului Vienei, a se vedea câteva mărturii contemporane în: *La Sacra Lega contro la potenza ottomana. Successi delle armi imperiali, polacche, venete, e moscoviti; rotte e disfatte di eserciti de' Turchi, Tartari, e ribelli; assedj, e prese di città, piazze, e castelli; acquisti di provincie, di Regni; ribellioni, e sollevazioni nella monarchia ottomana; origine della ribellioni degli Ungheri, con tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall'anno 1683 sino fine del 1689. Racconti veridici brevemente descritti da Don Simpliciano Bizozeri, Barnabita Milanese*, Milano, 1690, p. 290–297; Luigi Ferdinando Marsili, *BRIEVE STORIA, In cui si narrano le cagioni della passata Guerra/ FRA LO/ IMPERADORE, E LA CASA OTTOMANA, e ciòche nell'assedio di Vienna, e per alcun tempo dappoi a Turchi avvenne, Composta da Uno Storico Turco, e nella nostra volgare favella ridutta*, All'Illustrissimo, & Eccellentissimo Signore/ IL SIG. PIETRO/ SENATOR GARZONI, In Bologna, per Costantino Pisarri sotto le Scuole; all'Insegna di S. Michele, 1709. Con lic. de' Superiori, în *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura di comitato marsiliano*, Bologna, 1930, p. 137–140.

⁷ Vezi: Virgil Zaborovschi, *Istoria politice externe a celor trei principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) până la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 17–45; Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfârșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 112–145; Ioan Lupaș, *Sfârșitul suzeranității otomane și începutul regimului*

În condițiile înfrângerii otomanilor în fața Vienei a luat ființă, la Linz, Liga Sfântă (martie 1684); alianței inițiale, dintre împăratul Leopold I (1658–1705) și regele polon Jan Sobieski (1674–1696), i s-a alăturat Veneția, în decembrie 1684, iar în anul 1686 Brandenburgul și Rusia. Seria de insuccese otomane a continuat, imperialii cucerind, rând pe rând, Vișegrad, Pesta (1684), Gran, Neuhaüsel (Ersekujvar), Buda, Seghedin (1686)⁸. Belgradul, intrat în 1521 în posesia otomanilor și devenit reședință a unui pašalâc, se va afla în trei rânduri sub controlul imperialilor (1688–1690, 1717–1739, 1789–1791)⁹.

Importanța strategică a Belgradului în planurile expansioniste habsburgice este reliefată și de publicarea raportului despre un eveniment nefericit, fără legătură cu vreo ofensivă a armatei imperiale, dar care a acționat în avantajul acesteia. Raportul cu numărul 7, centrat pe incendiul devastator din aprilie 1686, debutează cu descrierea orașului și amintirea evenimentului major din istoria sa de până atunci, cucerirea de către otomani din anul 1521: „Orașul Belgrad, celebru pentru istoria sa și pentru marile asedii la care a făcut față, căzut până la urmă în mâinile mării armate a lui Soliman în momentul în care ungurii se bucurau de căsătoria

habsburgic în Transilvania, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III, tom XXV, București, 1943, p. 803–834; Veniamin Ciobanu, *Românii în politica Est-Central europeană, 1648–1711*, Iași, 1997; Gheorghe Platon, *Tra gli Imperi Ottomano, Austriaco e Russo (nei secoli XVI-XVIII)*, în *Una storia dei Romeni. Studi critici*, coord.: Stephen Fischer-Galați, Dinu C. Giurescu, Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, 2003, p. 201–210.

⁸ A se vedea: *La Sacra Lega contro la potenza ottomana. Successi delle armi imperiali, polacche, venete, e moscoviti; rotte e disfatte di eserciti de' Turchi, Tartari, e ribelli; assedj, e prese di città, piazze, e castelli; acquisti di provincie, di Regni; ribellioni, e sollevazioni nella monarchia ottomana; origine della ribellioni degli Ungheri, con tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall'anno 1683 sino fine del 1689. Racconti veridici brevemente descritti da Don Simpliciano Bizozeri, Barnabita Milanese*, Milano, 1690, p. 290–297; László Nagy, *Il contributo veneziano nella guerra contro il Turco in Ungheria*, în *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, vol. editat de Vittore Branca, Florența, 1979, p. 431–444; Béla Köpeczi, *L'eco italiana delle lotte per l'indipendenza ungherese contro gli Asburgo nella seconda metà del secolo XVII*, în *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, vol. editat de B. Köpeczi și Péter Sárközy, Budapest, 1982, p. 23–33; Ekkehard Eickhoff, *Venezia, Vienna e i Turchi, bufera nel Sud-Est europeo, 1645–1700*, Milano, 1991; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the XVIIth century*, Philadelphia, 1991.

⁹ Vezi: Bogdan Mihail, *Un episod al războiului dintre Liga Sfântă și Imperiul Otoman: Bătălia pentru Belgrad (1687–1690)*, în *RRSE*, 2007, 3 (1–2), p. 81–88.

regelui Ludovic, este situat pe malurile Dunării, în locul în care Sava se varsă în acel mare fluviu și de acolo scaldă provincia Serbia, a cărei capitală a fost dintotdeauna”¹⁰. „Este numit Alba Greca, în germană Griechisch Weissemburg, & în maghiară Nandor Alba”, iar chiar dacă „de un puternic castel construit deasupra unui munte stâncos este păzit și apărat de atacurile dușmanilor”, n-a putut fi salvat „de focul pregătit de mâna cerului”¹¹. Astfel, „în data de 20 a lunii aprilie, amenințând acesta cu tunete și fulgere infricoșătoare ucigașe”, acoperit fiind de nori întunecați, din ruperea unui a ieșit la 2 noaptea un fulger, care a căzut asupra unui depozit unde se păstrează mare cantitate de praf de pușcă”. Acesta „aprinzându-se, nu numai că a aruncat în aer casele din vecinătate, dar răspândindu-se focul, alimentat de vânt, care sufla cu furie, a culminat într-un deplorabil incendiu”¹². În scurt timp „s-a mobilizat Pașa împreună cu principalii săi miniștri, urmați de milițiile rămase la conducere pentru a reprimă tăria acelor flăcări, care ardeau într-o clipă toți combustibili”, însă „a fost în van orice întreprindere pentru a înfrâna furia acelui element feroce, care lărgindu-și brațele în toate părțile transforma în cenușă case și moschei, indiferent de loc”. Dându-și seama de gravitatea situației, „comandantul a transportat tot mobilierul din calea focului și acesta a încetat”. Totuși, „patru mii de case s-au făcut scrum, împreună cu cele mai importante moschei din oraș, care părea antică Troia, când de celebrul cal a fost incendiată noaptea”¹³. Cât timp a durat focul, „de la ora două noaptea până la 23 din ziua următoare”, a fost permanent „însoțit de plânsetele și urletele celui nefericit, care-și vedea risipite speranțele, acest incident fiind de rău augur pentru monarhia nestatornică a acestor barbari”¹⁴. Raportul se încheie cu precizarea că aceste *avvisi* au ajuns în Veneția prin Ragusa, dar și că se așteaptă confirmări ulterioare pentru a demonstra veridicitatea celor consemnate.

În iarna dintre anii 1686–1687, armata otomană s-a confruntat cu o gravă criză de alimente, pe lângă lipsa banilor pentru plata soldelor. Profitând de aceste luni de haos din capitala otomană, austriecii au avansat cucerind alte localități, printre care Lipova, Caransebeș, Orșova, Petrovaradin, Semendria, Banyaluka. Armata otomană s-a retras

pe poziții defensive la Belgrad, așteptând ajutoare în vederea unui asediu iminent. Conform informațiilor oferite regelui Franței de trimisul său de la Constantinopol, Pierre de Girardin, otomanii dispuneau de 20 000 de oameni pentru apărarea Belgradului, dintre care 3 000 de tătari¹⁵. Același diplomat își înștiința suveranul că turcii nu mai puteau asigura niciun fel de sprijin financiar pentru Imre Tökölly¹⁶, care se refugiase pe o insulă fortificată de pe Dunăre.

Atacul iminent asupra Belgradului a fost dublat de intenția belicoasă a regelui polon Jan Sobieski (1674–1696), care pregătea, în august 1688, 6 000 de soldați pentru o campanie în Moldova. Generalii Wallis și Heissler¹⁷, cu 4 batalioane de infanterie, 2 regimente de cavalerie și câteva tunuri, s-au îndreptat spre orașul Titel, de la vârsarea Tisei. Pentru că s-au predat fără luptă, asediații au fost lăsați să plece spre Belgrad. În aceeași zonă, Maximilian al II-lea Emanuel, electorul de Bavaria, a ajuns la Salankemen, la numai 3 leghe de Belgrad¹⁸. Pentru apărarea eficientă a orașului, Yegen Pașa a fost trimis de la Sofia, dar încercuirea Belgradului nu a putut fi evitată. Ludovic de Baden a trecut Dunărea în forță și în 12 august armata imperială a ajuns la numai 200 de pași de zidurile orașului. În lipsa artileriei grele, așteptată să sosească de la Buda, armata habsburgică a săpat șanțuri sub focul susținut al apărătorilor. Lucrările înaintau însă greu din cauza solului tare și a incursiunilor otomanilor în afara zidurilor orașului. Cu toate că întârzierea provocată de așteptarea artileriei grele le-a dat timp otomanilor să construiască fortificații suplimentare în spatele zidurilor, orașul nu a putut fi salvat. Belgradul a fost cucerit pe data

¹⁵ B. Mihail, *op. cit.*, p. 82, 83.

¹⁶ Referitor la acțiunile lui Imre Thökölly, a se vedea: *L'Ungheria compendiata dal Signor Conte Ercole Scala. Nuovamente stampata con le città più rimarcabili di quel Regno, che cadono scolpite all'oculare inspetione, come pure descritta la serie d'ogni suo Regnante, insieme con le più esatte prerogative, che universalmente accompagnano il Paese, riti, e costumi di quei popoli, e nel fine i gloriosi progressi fatti dall'armi Cesaree nel medesimo Regno dalla liberatione di Vienna, anno 1683, infino all'anno 1686; con l'assedio, e presa della Real Città di Buda, & altri felici successi. Consacrata Alla Sacra Cesarea Real Maestà di Eleonora Maddalena Teresa Imperatrice de' Romani sempre Augusta, nata Principessa di Neuburg, Veneția, 1687*, p. 47–48; László Benczédi, *The warrior estate in the Seventeenth century with special reference to the Thökölly uprising (1678–1685)*, în *War and society in Eastern Central Europe*, vol. III: *From Hunyadi to Rákóczi, war and society in late medieval and early modern Hungary*, vol. editat de János M. Bak, Béla K. Király, Brooklyn College Press, 1982, p. 351–365.

¹⁷ Donat Heissler (1648–1696), general în armata imperială, în 1692 va cuceri cetatea Oradea.

¹⁸ B. Mihail, *op. cit.*, p. 83.

¹⁰ Nova; e distinta RELATIONE Del grand incendio seguito nella Città di BELGRADO, p. [1].

¹¹ *Ibidem*, p. [1–2].

¹² *Ibidem*, p. [2].

¹³ *Ibidem*, p. [2–3].

¹⁴ *Ibidem*, p. [3].

de 6 septembrie 1688, iar garnizoana otomană ucisă în întregime. Știrile venite din Serbia au fost ținute sub secret la Constantinopol cât mai mult timp, pentru a nu se crea panică¹⁹.

Al doilea raport continuă să prezinte în preambul evenimentele care au marcat istoria orașului, până în momentul cuceririi acestuia de către Habsburgi. „Orașul Belgrad, metropolă a Provinciei Serbia, care părea de necucerit, a văzut sub zidurile sale stive de musulmani uciși”, dar datorită zidurilor sale puternice a reușit „să reziste loviturilor multor asediatori, deziluzionând de multe ori speranțele celor mai inimoși monarhi ai Traciei”. Ajuns până la urmă „sclav al barbariei otomane, s-a crezut că nu-și va mai găsi forța care să rupă acele lanțuri. Dar puterea divină i-a rezervat această onoare Electorului de Bavaria, care cu marel zel s-a îndeletnicit a-l aduce sub stăpânirea împăratului romanilor”. Belgradul a fost asediat prima oară în anul 1440, de către Murad al II-lea, dar rezistența a fost susținută „cu curaj de colonelul Giovanni da Ragusa [Ioan de Talovac], care a descoperit o mină pe care o făcea inamicul”. El „a făcut, însă, o contramină și umplând-o cu praf de pușcă, salpetru și smoală, a închis-o cu zid, și lăsând o mică gaură i-a dat foc în punctul în care era dușmanul, iar din acel mare cutremur de pământ au rămas sufocați 17 000 turci. Văzând Sultanul că „după un asediu continuu de șapte luni pierduse 80 000 dintre ai săi”, a decis să se retragă²⁰.

Urmează apoi punctarea celor întâmplări în anul 1456: „Mahomed al II-lea, fiu al amintitului Murad, l-a supus unui greu asediu cu 150 000 de turci, atacându-l cu mari baterii de artilerie”, dar a fost salvat datorită curajului și spiritului organizatoric al lui Iancu de Hunedoara, care „a adunat pe neașteptate o mare armată, a campat pe Dunăre și a provocat inamicului o mare înfrângere, iar alături de Fericitul Ioan de Capestrano a intrat în orașul asediat și l-a salvat”²¹. La 6 august, după ce turcii au făcut o breșă în ziduri, au trecut prin ea mulți generali și experți musulmani, care, însă, fiind atacați din toate părțile, au fost cu toții uciși, armatele lui Iancu de Hunedoara intrând și în posesia unui tun al inamicului, cu care au bombardat tabăra. Confruntările au durat toată ziua; „fiind rănit la un ochi Mahomed Marele Sultan” și în noaptea următoare fiindu-i incendiată tabăra, astfel a renunțat la acest asediu, în care pieriseră 40 000 dintre ai lui²².

¹⁹ *Ibidem*, p. 84.

²⁰ Vera, e Distinta RELAZIONE Dell'acquisto della gran Città di BELGRADO, p. [1].

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. [1–2].

Un alt eveniment important a avut loc în anul 1493, când „Ali Begh a încercat, prin trădare, să surprindă orașul, dar Paolo Canisio [Pavel Chinezu], descoperindu-i pe trădători, i-a prăjit unul după altul și i-a dat de mâncare cu forța însoțitorilor lor până la ultimul, care a murit flămând”²³.

„În sfârșit anul 1521. În timp ce ungurii erau fericiți pentru căsătoria regelui lor Ludovic, negândându-se deloc la chestiunile de război, a venit Soliman cu o numeroasă armată lângă numita cetate și a cucerit-o la 29 august”, iar „printr-o înțelegere, pe care însă nu a respectat-o”, a decimat toată conducerea, „fiind astfel pierdut bastionul și puternicul Regat al Ungariei”, pe care de atunci niciun creștin nu a îndrăznit să-l asedieze, până în acest an 1688”, când „Electorul de Bavaria a trecut Sava în fața dușmanului cu puternica sa armată, din 10 august începând să atace cetatea cu mici tunuri”. Acesta „a dispus bateriile pentru a monta deasupra lor tunul cel mare, care trimis de la Buda a ajuns în 24 a lunii, și cu acesta s-a făcut breșă; chiar dacă asediații au ieșit de mai multe ori pentru a împiedica lucrările noastre, au fost respinși de fiecare dată, cu mari pierderi din partea lor”²⁴. Autorul raportului precizează că aceste fapte istorice sunt extrase din cartea *Originea Dunării*²⁵, tipărită de Albrizzi²⁶, la San Giulian²⁷.

El continuă, apoi, cu descrierea evenimentelor din anul 1688: „În data de 29 ai noștri se aflau deja dispuși în șanț”, și „fiind dornice milițiile să dea asaltul, s-au stabilit lucrurile pentru data de 6 septembrie, cu atât mai mult cu cât breșele și palisadele

²³ *Ibidem*, p. [2].

²⁴ *Ibidem*, p. [3].

²⁵ *L'origine del Danubio, con li nomi antichi, e moderni di tutti li Fiumi & Acque, che in esso concorrono, come anche delli Regni, Provincie, Signorie e Città irrigate dal detto Fiume, fino dove sbocca nel Mare Eusino*, adornato con 44 Figure in Rame, dedicata all'Illustrissima & Rev. Sig. il Sig. Pietro Lione, Vescovo di Ceneda, e Conte di Tarzo, in Venetia, MDCLXXXIV, All'Insegna del Nome di Dio, dietro la Chiesa di S. Zulian, Con Licenza de' Superiori e Privilegio.

²⁶ Girolamo Albrizzi (a doua jumătate a secolului al XVII-lea – prima jumătate a secolului al XVIII-lea), tipograf și editor venețian, descendent al unei vechi familii nobiliare din Bergamo, a publicat diverse periodice, printre care *La Galleria della Minerva*, sub conducerea acestuia apărând la Veneția în 7 volume între 1687 și 1690. A fost printre cei mai importanți editori din nordul Italiei care s-a dedicat acestui tip de activitate (Giorgio E. Ferrari, *Albrizzi, Girolamo*, în *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. 2, Roma, 1960, p. 58).

²⁷ Lucrarea publicată de Girolamo Albrizzi la Veneția în 1684 și atribuită germanului Sigmund von Birken, analizează geografia și pe scurt istoria teritoriilor traversate de Dunăre, de la izvoare și până la vărsarea sa în Marea Neagră (Valentina Oneț, *Dunărea într-o veche tipăritură venețiană de la 1685*, în *Axis Libri*, anul IV, nr. 11, iunie 2011, p. 2–3).

nu erau deschise suficient”²⁸. Astfel, „în dimineața zilei de 6, după ce a fost pus în funcțiune tunul nostru, s-a purces la atac, reușind să se cucerească prima și a doua incintă a castelului, și fugind turcii după ce au luptat cu disperare pentru a se adăposti în castel, nu au avut timp să se salveze, deoarece au fost urmăriți și amestecându-se cu ai noștri au fost cu toții uciși”, neexistând vreun acord prealabil sau vreun armistițiu. Dintre otomani s-a estimat că ar fi murit „un număr de 16000, iar dintre ai noștri 600, între care Generalul Schaffenberg²⁹, Principele de Forstembergh³⁰, un fiu de-al lui Starimberg³¹, și rănit ușor la cap Electorul de Bavaria³² de o piatră, la fel și Principele de Savoia³³, de o muschetă la o coapsă”. În urma acestei confruntări „a rămas în mâinile noastre un important oraș”, autorul raportului exprimându-și speranța că, „prin intermediul

²⁸ Vera, e Distinta RELAZIONE Dell'acquisto della gran Città di BELGRADO, p. [3].

²⁹ Friedrich Sigmund Scherfenberg (Schärffenberg), mareșal imperial.

³⁰ Emmanuel de Furstenberg (1663–1688), colonel în armata habsburgică.

³¹ Guido von Starhemberg (1657–1737) a luptat sub comanda vărului său, Ernst Rüdiger von Starhemberg (1638–1701) în timpul asediului Vienei (1683), urmând apoi armata imperială în campaniile împotriva Imperiului Otoman și participând la asediul Budei (1686), la bătălia de la Mohács (1687), la sediul Belgradului (1688), la bătăliile de la Salankemen (1691) și Zenta (1697). Comandant al armatei imperiale în Ungaria între 1706 și 1708, va fi conducătorul detașamentului militar care se va confunda cu *curușii* lui Francisc Rákóczi al II-lea.

³² Maximilian al II-lea Emanuel (1662–1726) a fost conducător al Bavariei și prinț elector al Sfântului Imperiu Roman, guvernator al Țărilor de Jos Spaniole și duce de Luxemburg.

³³ Eugeniu de Savoia (1663–1736), înrolat în armata imperială încă de la asediul Vienei, a devenit colonel de dragoni (1683), general al cavaleriei din 1690 și comandant al întregii armate imperiale din 1697, victorios la Zenta (1697), a cucerit Timișoara (1716) și Belgradul (1717); referitor la campaniile sale a se vedea: *Campagne del Principe Eugenio di Savoia*, Divisione storica militare dell'Imperiale e Regio Archivio di Guerra, Torino 1889–1902, vol. I–XX; Emilio Bobbio, *Il Principe Eugenio di Savoia condottiero*, în *Rivista militare italiana*, 1932, nr. 8, p. 1339–1358; Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen*, vol. I–V, Viena, 1965; Wolfgang Oppenheimer, *Prinz Eugen von Savoyen. Feldherr-Staatsmann-Mäzen*, München, 1996; Franz Herre, *Eugenio di Savoia*, Milano, 2001; Adriano Papo, *Le campagne ungheresi del principe Eugenio di Savoia*, în *AION-Studi Finno-ugrici*, IV, 2002–2005, p. 143–163; Bruno Mugnai, *L'esercito imperiale al tempo del principe Eugenio di Savoia (1690–1720)* Parte II: *La cavalleria*, vol. 2, Soldiershop Publishing 2013; B. Mugnai, Luca S. Cristini, *L'Esercito Imperiale al tempo del Principe Eugenio di Savoia 1690–1720: La Fanteria* (1), Soldiershop 2016; A. Papo, Gizella Nemeth, *Il principe Eugenio di Savoia e la riconquista di Temesvár*, în *Quaderni vergeriani*, nr. 12, 2016, p. 11–71.

Dumnezeului Armatelor vom auzi, zi după zi, din toate părțile, de tot mai multe cuceriri în dauna dușmanului și spre mărirea Sfintei Sale Credințe”³⁴.

La sfârșitul anului 1688, situația a început să se schimbe în favoarea Porții, imperialii fiind nevoiți să trimită trupe pe frontul din apus, unde erau atacați de armata regelui Franței, Ludovic al XIV-lea. În același timp, otomanii au trecut râul Morava, obligându-i pe imperiali să abandoneze multe din teritoriile ocupate după cucerirea Belgradului. La 12 mai 1689, Ludovic de Baden a sosit la Viena, aducând vești îngrijorătoare din Balcani: 30 000 de soldați otomani erau adunați la Niș, unde îl așteptau pe marele vizir Bekri Mustafa pașa cu încă 50 000 de oameni³⁵. În aceste condiții, generalul Veterani³⁶ a primit ordin să lase în Transilvania numai strictul necesar de trupe, iar cu restul să pornească spre Serbia. După ce a obținut o victorie asupra imperialilor la Passarowitz, Imre Tököly a trecut Dunărea, dar a fost surprins lângă Semendria de un detașament de 5–6 000 de soldați austrieci și obligat să se retragă în dezordine³⁷.

Înaintarea otomanilor spre Belgrad a fost oprită atunci când, din inițiativa lui Ludovic de Baden, imperialii au construit un sistem de fortificații care să împiedice trecerea trupelor turce de râul Morava. În vara anului 1689, forțele beligerante erau alcătuite din aproximativ 60 000 de soldați otomani, concentrați la Sofia, și puțin peste 20 000 de ostași imperiali aflați la Belgrad sau în punctele fortificate de pe linia Dunării. Imre Tököly a primit sarcina de a elibera Dunărea de trupele habsburgice până la Belgrad. La sfârșitul lunii iunie 1689 a reușit să respingă un detașament de 500 de călăreți, care atacase punctele de aprovizionare otomane³⁸.

Pentru a întări apărarea Belgradului, contelui Budiani, care asedia cetatea Canissa, i s-a ordonat să lase numai strictul necesar de trupe pentru asediu, iar cu restul să se îndrepte spre Belgrad. Aici sosise și generalul Piccolomini³⁹, cu 6 000 de sol-

³⁴ Vera, e Distinta RELAZIONE Dell'acquisto della gran Città di BELGRADO, p. [4].

³⁵ B. Mihail, *op. cit.*, p. 85.

³⁶ Referitor la acțiunile militare ale generalului imperial Federico Veterani (1643–1695), a se vedea: Raoul Gueze, *Le lettere di Federico Veterani. Aspetti della vita di un condottiero del '600 nelle guerre contro i turchi nei paesi danubiani*, în *Europa Orientalis*, 8, 1989, p. 19–39; Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Campaniile Generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1686–1694) (după memoriile sale)* (I), în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XVII, 1999, p. 183–201.

³⁷ B. Mihail, *op. cit.*, p. 85–86.

³⁸ *Ibidem*, p. 86.

³⁹ Enea Silvio Piccolomini (1640–1689), general imperial, în 1689 va conduce campania militară în Balcani.

dați, fiind așteptat și generalul Veterani. Aceste mișcări de trupe l-au făcut pe seraskerul Bosniei, Tapal Hussein pașa, să renunțe la trecerea Moravei și să se întoarcă pentru a se uni cu trupele marelui vizir. Deși nu a reușit să recucerească Belgradul, armata otomană a stopat ofensiva Ligii Sfinte⁴⁰.

În iarna dintre anii 1689–1690, forțele otomane s-au regrupat la Edirne în vederea unei contraofensive, mai ales că ofensiva franceză din vest a silit Imperiul habsburgic să retragă numeroase trupe din Balcani. Victoria obținută la Zărnești (11 august 1690)⁴¹ de tătari, Imre Tököly și Constantin Brâncoveanu (1688–1714), asupra trupelor imperiale comandate de generalul Heissler, a dat posibilitatea otomanilor să recupereze, rând pe rând, orașele Niș, Semendria, dar și Belgradul la 14 octombrie 1690, după un asediu de numai 6 zile⁴².

În septembrie 1691 generalul Veterani a cucerit Lipova, preocuparea lui principală devenind apărarea Transilvaniei și împiedicarea trecerii turcilor pe Dunăre. Veterani l-a mandatat pe căpitanul d'Arnau să cerceteze peștera cunoscută până atunci drept „Piscabara”, să o ocupe și să o fortifice. Peștera Veterani, cum este numită astăzi, va fi atacată de către o armată turcească la sfârșitul lunii martie 1692. Chiar dacă primele incursiuni ale vaselor otomane au fost respinse, după un asediu de 45 de zile trupele imperiale vor fi nevoite să predea peștera otomanilor⁴³.

În *Raportul despre peștera găsită în stânca din Dunăre*, publicat în 1691 și notat cu nr. 76, sunt relatate informațiile regăsite în scrisorile trimise „din orașul arhiepiscopal Brașov în Transilvania”, în data de 22 mai, conform cărora „a fost găsită o gaură într-o mare peșteră deasupra fluviului Dunărea”, pe care „în antichitate romanii o închiudeau cu un mare lanț și ea se numea Peștera de la Pescabara, aflată la o distanță de trei ore de Piscova [Panciova?]”. Prin urmare, „acum Colonelul Conte Veterani, cu prudența-i cunoscută, a trimis mai multe persoane pentru a o recunoaște”, căci „se găsea îngropată într-un mare munte de pământ, acoperită la suprafață de arbori și de ierburi”. După ce a fost excavat locul, „a fost găsită gaura, adică

poarta mării intrări, capabilă să închidă peste 100 de oameni, care întăriți cu tunuri, arme și alte piese de artilerie”, puteau împiedica „orice barcă a turcilor inamici să treacă în amonte pentru a ajunge la Belgrad sau în alte orașe aflate în posesia barbarilor otomani”, întrucât în acea zonă bărcile trebuiau să fie trase cu coardele, „neputând atât de ușor să se apropie de acea gaură din cauza repeziciunii apei, a vârtejurilor și abisurilor pe care le face în acel loc, și a calității pietrei și înălțimilor de pe care se putea trage cu tunul, apărute de solul stâncos, modelat de natură”, dar „nici pe pământ nu ar putea trece vreunul, prin munții impracticabili și râpele adânci de acolo”. Și apărătorii acelei peșteri vor avea provizii pentru multă vreme, având mari speranțe că, „cu ajutorul lui Dumnezeu va reuși demersul de a respinge dușmanul, când ar dori să încerce să transporte ajutoare prin acel loc, ceea ce va fi în avantajul Armatei Imperiale și în dauna puterii otomane, care fără îndoială că nu va putea să-și transporte pe apă armatei sale, nici la Belgrad, muniții și provizii, nici alte lucruri necesare”⁴⁴.

Se anunță, totodată, că „Principele Antonio Locotenent Colonel al sărbilor s-a înstăpânit din nou pe Insula Dunării de la Orșova [Ada Kaleb], prin uciderea mai multor turci, și tot mărimdu-se numărul sărbilor săi, face incursiuni și dincoace de Dunăre în detrimentul și pentru stărpirea barbarilor și a trădătorului de Tekeli [Thököly]”, despre care se aude a fi în dificultate, așteptându-se și mai multe vești bune în această privință, care cu siguranță vor veni pe viitor, „cu ajutorul lui Dumnezeu și pentru gloria sfântului său nume pentru a răspândi evanghelia pe pământurile turcești și a înălța vexilul creștin unde Hristos a scăldat pământul cu prețiosul său sânge”⁴⁵. Documentul se încheie cu o prezentare a tuturor victoriilor obținute (14) și a orașelor și cetăților (40) cucerite din fostul Regat al Ungariei, dar și a pierderilor materiale și umane din rândul turcilor, respectiv 260 000 de suflete, „toată florea puterii mahomedane”, uciși sau luați prizonieri⁴⁶.

Raportul cu numărul 77, publicat atât la Viena cât și la Veneția în 1691, se axează pe cucerirea din mână turcilor a orașelor Ilock și Petrovaradin, cât și pe relatarea unui confruntări dintre imperiali și otomani în apropiere de Belgrad. „De la Buda s-a primit confirmarea că turcii nu numai că au abandonat orașele Ilock și Petrovaradin, ba chiar s-au

⁴⁰ B. Mihail, *op. cit.*, p. 87.

⁴¹ Vezi: Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690* –, București, 1989.

⁴² B. Mihail, *op. cit.*, p. 88.

⁴³ <https://www.agerpres.ro/social/2015/06/02/reportaj-mehedinti-cetatea-peth-veterani-o-fortificatie-militara-de-monitorizare-a-traficului-naval-pe-dunare-10-18-17>; <http://www.departamentulalphacarpatica.ro/ponicova-peth-peștera-lui-veteran-prima-peștera-cartata-din-europa/>.

⁴⁴ Nova Vera, e Destinta RELAZIONE VENUTA DA VIENNA Li 10. Giugno 1691: Del grandissimo Sasso, ritrovato sopra il fiume Danubio, p. [1–2].

⁴⁵ *Ibidem*, p. [2–3].

⁴⁶ *Ibidem*, p. [3].

retras dincolo de Sava, prefăcându-se că doresc să apere trecerea peste acel râu, când armata noastră a avansat pentru a o ataca. Se mai informează că „generalul conte Guido di Stahremberg a pus la conducerea acelor locuri, Illock și Petervaradin, sârbi și germani”, dar și că „zilnic se întărea acel corp de armată imperială, care se află lângă Eszeck”⁴⁷. „Retragerea inopinată a turcilor poate fi pusă pe seamă frământărilor din Turcia – continuă raportul –, dar știrii că barbarii s-au îndepărtat de împrejurimile Belgradului nu i se poate acorda crezare până nu va veni confirmarea sigură. Îmbolnăvirile cauzate de vreme, care pentru un timp au făcut ravagii la Buda, au încetat prin voia lui Dumnezeu, timp de 14 zile nemaimurind decât un soldat din garnizoană”⁴⁸.

„Generalul de Artilerie Conte de Souches”⁴⁹, după cum se arată în scrisoarea de la Buda, în data de 23 a lunii trecute, a ajuns cu regimentele sale la 2 ore distanță de mers de Ertschin, pentru a se bucura mai bine de provizii, înainte de reunirea întregii armate, care urma să aibă loc peste câteva zile, trecând în data de 22 alte 4 regimente pe Podul de la Buda, pentru a se uni cu primele, iar în 23 s-au pus în mișcare cele ale lui Stahremberg și Erbeville⁵⁰, așteptându-se în aceeași zi trupele din Brandenburg”. „Contele Zicchi [Șefan Zichy] cu 2000 de husari și 1000 de haiduci se află la Alba Regală și trebuia să se unească cu alți 2000 de unguri, care se aflau la distanță de 2 ore de acolo, pentru a se îndrepta împreună spre Eszeck”⁵¹. „Cu certitudine aceste armate imperiale vor fi mai numeroase în această campanie decât în toate celelalte de până acum”, concluzionează autorul raportului.

Opusculul se încheie cu un *Raport distinct despre cele întâmplate în batălia de lângă Belgrad*, care consemnează: „De la Sibiu în Transilvania s-au primit scrisori din data de 10 luna curentă, cu știrea conform căreia Colonelul Baron de Poland nu a

putut veni la timp pentru a bloca de tot Pasul care asigură trecerea bărcilor inamice spre Belgrad, în timp ce turcii înșiși ocupaseră deja acel pas, ba mai mult s-a ciocnit cu un convoi turcesc de 2000 de oameni, din care pe 400 i-a tăiat bucăți, a cucerit 2 steaguri și a rănit și ucis mulți alți turci din bărci”⁵².

Eugeniu de Savoia, cel care participase și la bătălia victorioasă din 1688, va reuși să recucerească Belgradul abia în august 1717, când, în fruntea unei armate de 100 000 de oameni, va înfrânge rezistența pașei Mustafa, care asigura apărarea orașului cu 30 000 de soldați.

Documentele găzduite în Biblioteca Marciana din Veneția oferă noi mărturii despre confruntările dintre habsburgi și otomani pentru stăpânirea orașului Belgrad de la finele secolului al XVII-lea, tipărirea și comercializarea lor în orașul dogilor fiind o dovadă a interesului manifestat de imperiali pentru popularizarea victoriilor sale împotriva Imperiului Otoman, după asediul eșuat al Vienei din 1683, dar și o mărturie a cunoașterii realităților din această parte a Europei la Veneția. Este de remarcat că aceste „ziare”, tipărite în vreo 100 de exemplare, ofereau publicului nu numai detalii precise despre acțiunile militare care au dus la pierderea Belgradului de către trupele otomane, ci și despre alte evenimente considerate relevante pentru facilitarea victoriei armatei imperiale.

⁴⁷ NOVA, VERA, E DISTINTA RELAZIONE Delle Piazze abbandonate da Turchi D'ILLOCK, E PETER VARADINO Che si siano affatto ritirati de là del Savo, *ET CON UN RAGGUAGLIO* D'un COMBATTIMENTO seguito verso BELGRADO, p. [1].

⁴⁸ *Ibidem*, p. [2].

⁴⁹ Karl Ludwig Ratuit de Souches, decedat în 1691 la Salankemen.

⁵⁰ Ludwig von Herbeville (1635–1709), general de cavalerie, din 1704 mareșal în armata imperială.

⁵¹ NOVA, VERA, E DISTINTA RELAZIONE Delle Piazze abbandonate da Turchi D'ILLOCK, E PETER VARADINO Che si siano affatto ritirati de là del Savo, *ET CON UN RAGGUAGLIO* D'un COMBATTIMENTO seguito verso BELGRADO, p. [2].

⁵² *Ibidem*, p. [3].

ANEXĂ DOCUMENTARĂ

Biblioteca Nazionale Marciana, Misc. 449, *Relazioni di vittorie delle armi cesaree sopra turchi*

Op. 7: Nova; e distinta RELATIONE Del grand incendio seguito nella Città di BELGRADO Li 20, del Mese d'Aprile coll'abbruggiamento di quattro mila Case; e delle principali Moschee, e del Palazzo dell'istesso Bassà. IN VENETIA, MDCLXXXVI. Si vende dietro la Chiesa di S. Zulian, all'insegna del Nome di Dio. *Con licenza de'Superiori.*

DISTINTA RELATIONE

La Città di Belgrado famosa per l'antichità, e per i grandi Assedij, che valorosamente sofferte avanti, che cadesse nelle mani di Solimano, al quale si rese con un formidabile Esercito allora appunto, che gli Ungheri stavano in allegrezza per le nozze del Rè Lodovico; è situata alle sponde del Danubio, ove la Sava v'è a baciare quel gran Fiume, e seco si unisce in amistà nella Provincia della Servia, della quale è stata sempre la Capitale. Vien nominata Alba Greca, in Tedesco Griechisch Vveissemburg, & in Ungaro Nandor Alba. Da un forte Castello fabricato sopra una sassosa Montagna viene guardata, e difesa da i fieri assalti degl'Inimici, mà non ha potuto salvarla dal fuoco preparatogli dalla mano del Cielo. Allì 20 del Mese di Aprile già scorso minacciando questi con tuoni, e fulmini spaventosi mortali, ricuoperta l'aria di oscurissime nuvole, dallo squarcio di una delle quali fu partorito alle due della notte un fulmine, che cadendo in un Magazzino, ove si conservava gran quantità di polvere la quale accesi non solo mandò in aria le Case circonvicine, ma attaccandovi il fuoco, fomentato dal vento, che soffiava con rabbia, dilatossi in un deplorabile Incendio. Accorse il Bassà con Principali Ministri seguitati dalle Militie, che vi si tratengono di Presidio per reprimere l'orgoglio di quelle fiamme, che consumano in un momento li combustibili; Fu vana ogni diligenza per raffrenare la rabbia di quell'Elemento feroce, che slargando le sue braccia per tutte le parti riduceva in Ceneri Case, e Moschee senza distinzione di luogo. Apressimando alla Ressidenza del Comandante, fece questi (che prevede il pericolo) trasportare tutti li Mobili in luogo sfogasse il suo furore, che finalmente cessò quando fu stanco di esercitar le sue furie. Quattro mila Case, si fece il conto, che rimasero incenerite con le principali Moschee, che avesse quella Città, che pareva l'antica Troia, quando dal famoso Cavallo fu incendiata la notte. Durò il fuoco dalle due della notte fino alle 23 del giorno seguente, e fù continuamente accompagnato da pianti, ed urlì di quel miserabile popolo, che vedeva in un momento svanite le proprie sostanze; cavando quei Barbari da questo accidente pessimi augurij alla loro vacillante Monarchia. Questi avvisi sono capitati per via di Ragusi, e se n'attendono le confirmationi.

Op. 50: Vera, e Distinta RELAZIONE Dell'acquisto della gran Città di BELGRADO Fatto à forza d'Armi, li sei del Mese corrente, dalle valorose Truppe della M.C. dell'Imperatore, comandate dal Serenissimo Elettore di BAVIERA; Glorioso per tutti li Secoli. IN VENETIA, M.DC. LXXXVIII. Con Licenza de' Superiori.

La Città di Belgrado Metropoli della Provincia della Servia, che vantavasi per l'adietro inespugnabile, che vidde sotto le sue mura cataste di Musulmani trucidati, che con mura di diamante seppa resistere à colpi di tanti Assediati, che deluse tante volte le speranze de più animosi Monarchi della Tracia, e che finalmente ridotta schiava dell'Ottomana barbarie si credeva non ritrovar mai lena, che valesse à sciogliere la durezza di quelle Catene. Mà la divina Onnipotenza riserbò le glorie all'invitta destra del nuovo Marte Serenissimo Elettore di Baviera, il quale con ogni zelante applicatione vi s'impegnò per ridurla alla divotione dell'Imperatore de Romani. Fù assediata la prima volta l'anno 1440. Da Amurat Secondo, mà fù sostenuto valorosamente dal Colonello Giovanni da Ragusa, il quale scoprì una mina, che faceva l'Inimico, il sudetto Colonello fece una contramina, & impitella con Polvere, Salnitrio, e Pece la serò con Muro, e lasciato picciol foro vi diede foco nel medemo punto, che vi era l'Inimico dove da quella gran scossa di tereno restarono soffocati 17000. Turchi, vedendo il Sultano, che doppo un Assedio di sette mesi continui haveva perso 80000 di suoi si ritirò. L'Anno poi 1456. Mahomet Secondo figliuolo del sudetto Amurat vi piantò un orribil assedio con 150000. Turchi battendola con grosse batterie; mà Industria, & valore del Uniade radunò alla sprovista un grosso esercito, e si accampò sopra il Danubio, e diede una fierissima rotta all'Inimico, & in compagnia del Beato Gio: da Capistrano entrò nella Piazza assediata, e la soccorse. Allì 6. d'Agosto doppo haver fatto li Turchi una Brechia lasciò sormontare la detta à quantità di principali, e più esperti Musulmani li fece oprimere da tutte le parti, quali restorono tutti trucidati, e più fece una sortita impatronendosi del Cannone dell'Inimico, battendo poi il Campo stesso. Durò tutto il giorno restando colpito in un occhio Mahomet Gran Signore, onde sbigoritosi di questo la notte seguente incendiato il Campo vi levò l'Assedio havendovi lasciato 40000. de suoi. L'Anno 1493 tentò di sorprendere la Piazza Ali Begh con tradimento, mà Paolo Kanisio scoperti li traditori li fece arostire un doppo l'altro, e mangiar per forza dalli compagni fino all'ultimo qual morì affamato. Finalmente l'Anno 1521. Mentre li Ungari stavano allegri per le nozze del loro Rè Lodovico niente pensando à cose di guerra vene Solimano con numerosissimo Esercito sotto detta Fortezza, e la prese allì 29 d'Agosto per accordo, che però non osservò loro la fede data, mà tagliò tutto il presidio à pezzi perdonandosi così miseramente l'antimurale, & il forte del Regno d'Ungheria, ne da l'hora in quà non vi fu alcuno de Cristiani, che habbia havuto ardire di Assediarla solamente in quest'Anno

1688. Il Serenissimo Elettore di Baviera passò felicemente in faccia del Inimico il Savo col suo poderoso Esercito, e vi si accampò li 10. Agosto à Bresagliare la Fortezza con piccioli Canon, e dispose le Batterie per montarvi sopra il Cannone grosso, che spedito da Buda capitò li 24. del medemo, e con questo si fece Brecchia, benchè li Assediati facessero molte sortite per impedire alli nostri i lavori, nulla di meno furono sempre respinti con loro gran danno.

Il detto racconto Historico è cavato dal Libro del Origine del Danubio stampato dal Albrizzi in Campo della guerra à S. Giulian.

Alli 29 li Nostri si attrovarono già alloggiati nel fosso, che essendo le Militie desiderose di dargli l'assalto si disposero le cose per il giorno delli 6. Settembre tanto più che le brechie e palizzate non erano sufficientemente apianate, e distrutte la mattina dunque delli 6. doppo haver giocato il nostro Cannone si venne furiosamente all'assalto, e li riuscì felicemente impatronirsi del primo, e secondo recinto della Città, e fuggendo li Turchi doppo haver combattuto disperatamente per ricovrarsi nel Castello, non ebbero tempo di porsi in salvo perche inseguiti e mescolati con li Nostri restarono tutti tagliati à pezzi non havendosi havuto riguardo a niuna conditione o a sesto calcolandosi fino al nu. di 16000 Morti, e de nostri solo 600. tra quali il Generale Schaffenberg, il Principe di Forstembergh, un Figliuolo del Starimberg, e ferito leggermente nella testa il Serenissimo Elettore di Baviera da una sassata, come pure il Principe di Savoia da una Moschettata in una coscia, restando al presente in potere de Nostri una sì importante Piazza, sperandosi mediante l'assistenza del Dio delli Eserciti sentirne de giorno in giorno da tutte le parti maggiori acquisti a depressione dell'inimico, & ingrandimento della Sua Santa Fede.

Op. 76: Nova Vera, e Destinta RELAZIONE VENUTA DA VIENNA Li 10. Giugno 1691: Del grandissimo Sasso, ritrovato sopra il fiume Danubio, capace di rinchiudervi 100. Persone armate in fito oportuno di fugar l'Inimico, ed'impedirlo da soccorer la Piazza di Belgrado, ed'altre dall'Ottomana Barbarie possedute, Con i progressi del Principe Antonio Tenente Colonello de Rasciani, e tutti gl'aquisti, e Vittorie fatte dall'Armi Cesaree contro il Trace inimico sin al giorno presente. IN VENETIA, M.DC.XCI. Presso Dom. Miloc. Con Licenza de' Superiori.

RELATIONE Del Bucho ritrovato nel sasso sopra il Danubio.

Dall'Arcipiscopal Città di Constat in Transilvania si hanno lettere de i 22. del passato Mese di Maggio, con aviso sincero, e veridico, che sij stato ritrovato un Buco in un gran sasso vivo sopra il fiume del Danubio. Sasso che come asseriscono l'Historie, anticamente li Romani lo serravano con una grossa catena, e si chiamava il sasso di PESCARA a tre hore di sopra Piscova, ed'ora per tanto il Signor General Conte de Vetteranni col solito della sua prudenza haveva spediti

diversi per riconoscerlo, mentre si trovava sepolto in una gran Montagna di Terra, è ricoperto nella superficie da Albori, ed erbe che col beneficio del escavarlo fu ritrovato il Buco, sive porta del vasto ingresso, capace da rinchiudervi 100 e più huomeni, che muniti di Canone, Armi, ed altri militari ordigni spediranno, che nissuna Barca de Turchi inimici possa passar in sù per andar a Belgrado nè in altre Piazze possedute dall'Ottomana barbaria, dovendo per necessità dette Barche esser tirate per le corde, non potendosi così facilmente avvicinarsi a quel Bucco per la velocità dell'aqua, e per le Vertici, e voraggini che fa in quel fito, e per la qualità del Sasso crodoso con eminenze da poter canonare, difese sempre dal fito Sassoso, trincerato dalla natura medema, ne per terra indubitamente niuno vi può andare, per le Montagne impraticabili, e precipitij grandi, che ivi s'attrovano, anche li difensori di quel Sasso saranno proviandati d'ogni cosa per molto tempo, havendosi gran speranza, che con l'aggiuto d'Iddio riuscirà l'intento di rispinger l'Inimico quando volesse tentar di portar soccorsi a quelle Piazze per quel fito, il che risulterà de gran vantaggio all'Armi Cesaree, e di gran danno all'Ottomana prepotenza, che senza dubio non potrà condurre per aqua alla sua Armata, nè a Belgrado, le Monitioni, viveri, ne altre cose necessarie; havendosi anche qualche anno per via di Buda & Esec, ed altri luochi, che il Principe Antonio Tenente Collonello de Rasciani si fosse di novo impadronito dell'Isola del Danubio sotto Orsova con havervi Tagliati a pezzi diversi Turchi, che aumentandosi sempre il numero de suoi Rasciani, ora faccia con i suoi corsi anco di qua del Danubio a discapito de Barbari, e ad'estirpation de Rebelli è del felone del Tekeli, che si sente esser a mal partito, attendendosi più sicurezze del seguito, che con l'aiuto di Sua Divina Maestà risulterà a gloria del Santo suo Nome per dilatar l'Evangelo nelle Turche contrade ed Inalborar il Christiano Vessilo dove Christo irigò il suolo con suo pretiosissimo Sangue. IL FINE.

Ragguaglio delle Vittorie, Acquisti di Piazze, e Schiavitù dei Turchi nella presente Guerra in Ungaria.

Quatordec sono state le Battaglie havutesi tra li Cesariani, e li Turchi, e tante sono state le Rotte di questi, e le Vittorie di quelli, cioè a Vienna, Barchan, Vaccia, Buda, Strigonia, Ossech, Buda, Seghedino, & ad' Harscan, Illoch, Belgrado, Bosnia, al Fiu. Morava, e a Nissa.

Quaranta le Piazze, e Fortezze principali conquistate, e sono Strigonia, Sarravas, Verovitizza, Unguar, Neijaisel, Cassovia, Tokay, Eperies, Vaccia, Novigrad, Zolnoch, Vicegrad, Pest, Hatvan, Colozza, Seghedino, Simontorna, Cinque Chiese, Sicklos, Caposvar, Mohaz, S. Giob, Baia, Vvucin, Ossech, Valpo, Orovizza, Posega, Valcovar, Peter Varadino, Palotta, Ciocca, Bucchian, Agria, Moncatz, Alba Reale, Illoch, e.....& altre Piazze principali nella Bosnia, e tutta la Transilvania obbligata a dare le Contrib. e quart. a gl'Imper. Nissa, e Canissa. Dalla parte de'Turchi si sono persi nella Battaglie in campagna Piazze, e Fortezze circa 2900. pezzi di cannone,

Vettovaglie, e Munitioni. Più di 50000. Padiglioni, tra quali 45 grandi, e ricchi de principali Bassa, e due de Gran Visiri, uno a Vienna, e l'altro ad'Hardschan, si belli, che mai simili si sono visti; uno de' quali 30. camelli lo portava.

Li Turchi ammazzati nelle Battaglie, & Assedij, dispersi, e fatti schiavi si numerano più di 260000. e questi sono stati tutto il fiore della Maomettana Potenza; ed'altra Gente popolare trovata nelle Fortezze, e Città conquistate, più di 70000. Anime.

Il Chehaia Bey, detto Chissy, Agmet Agà persona di gran stima, pratico appresso quei Barbari, come anco diversi Ciorbagi fatti schiavi, raccontano che in Buda solamente tra Figli, e Figlie, Donne, & Huomini popolari siano restati morti, dispersi, e fatti Schiavi più di 80000. persone; oltre 5000 Soldati che vi erano rimasti nella detta Piazza, de' quali ve ne sono mandati per tutte le parti della Christianità, e a quest'ora si sentono battezzati più di 20000. osservando la buona regola della Christianità, ad' alta voce predicano essere questa la migliore, e più apprezzata Fede appresso il grande Iddio.

Op. 77: NOVA, VERA, E DISTINTA RELAZIONE Delle Piazze abbandonate da Turchi D'ILLOCK, E PETER VARADINO Che si siano affatto ritirati de là del Savo, *ET CON UN RAGGUAGLIO* D'un COMBATTIMENTO seguito verso BELGRADO, con la Morte di una quantità de Turchi, e feriti, e Presa di BANDIERE. *DALL'ARMI CESAREE*. Sotto il Commando del Sig. Colonello Barone di POLLAND. IN VIENNA, & IN VENETIA, M.DC. LXXXI. *CON LICENZA DE' SUPERIORI*. Si vende dal Batti in Piazza di San Marco.

DISTINTA RELAZIONE.

Per via di Buda si ha havuta la confermazione, havere li Turchi non solamente abbandonare le Piazze d'Illock, e Peter Varadino, ma anco che si siano affatto ritirati di là del Savo, facendo mine di voler diffender il Passo di quel Fiume, quando la nostr'Armata vi si avanzasse, a tentarlo: e si aggiunge, ch'il Sig. Generale Conte Guido di Stahremberg habbia fatto senza dilazione presidiare detti Luoghi d'Illock, & Peter Varadino con Rasciani, & Alemanni comandati: e si rinforzava ancora giornalmente quel Corpo d'Armata Cesarea, che sta appresso Eszeck.

La sudetta inopinata ritirata de' Turchi fa congetturare, che ciò possa esser uno degli effetti delle scritte turbolenze nella Turchia; anzi si aggiungono la voce, come se li Barbari affatto si fossero separati da' Contorni di Belgrado; a che però non si attribuisce la credenza sin' alla confermazione. Le malattie solite del Clima, che hanno regnato qualche tempo a detta Buda, si sono per la Dio Grazia affatto estinte, non essendovi morto altro in 14 giorni di tempo, che un solo Soldato della Guarnigione.

Il Sig. Generale dell'Artiglieria Conte e Souches, come da Buda si aggiunge, si era mosto alli 23 del caduto con quei Reggimenti sin'a 2 ore di sotto Ertschin, per

godere meglio la commodità del foraggio sin' all'adunanza intiera dell'Armata, che in pochi giorni doveva seguire; essendo alli vintidue passati quattro altri Reggimenti per il Ponte di Buda, per unirsi colli primi, & alli 23 si erano pure marchiati di passaggio a quella volta quei di Stahremberg, e di Erbeville, & aspettavansi giornalmente le Truppe Brandemburgensi. Il Sig. Gen. Conte Zicchi stava con due milla Ussari, e mille Aiducchi appresso Alba Regale, e doveva unirsi con altri due mille Ungheri, che stavano a due hore di là, per incaminarsi unitamente verso Esseck: e certo, e che gli Eserciti Cesarei saranno in questa Campagna più numerosi, che in tutte le precedenti di questa guerra.

DISTINTO RAGGUAGLIO

Di quanto è seguito del combattimento verso Belgrado. Da Hermanstatt in Transilvania si hanno lettere de' 10. del corrente con aviso, benche il Sig. Colon. Barone di Polland non habbia potuto venir a tempo, per tagliar affatto il Passo alle Barche Nemiche nel montar verso Belgrado, mentre li Turchi stessi havevano già occupato quel Passo, nondimeno si sta azzuffato col Convoglio Turchesco numero di 2000. Huomini, de' quali circa 400 tagliò a pezzi, conquistò 2 Bandiere, e ferì, & uccise molti altri Turchi sulle Barche medesime. Aggiungono le sudette lettere, che per via della Valacchia veniva confermata la scritta ribelione, e tumulto a Costantinopoli: di che si stanno attendendo con curiosità le distinte particolarità, e certezze.

IL FINE.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

CRIZA AGRICOLĂ DIN BANAT DIN ANII 1863–1864

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: criza, agricultură, Banat, 1863–1864

Keywords: crisis, agriculture, Banat, 1863–1864

The agricultural crisis in Banat in the years 1863–1864

(Abstract)

The main cause of the agricultural crisis that took place in Banat in the years 1863–1864, was the fact that 1863 was a very dry year. These circumstances lead to a catastrophic harvest, which had a significant effect on the agriculture of the region, which was based mainly on the monoculture of cereals. Confronted with this dire situation, the peasants of the region were forced to slaughter many of their domestic animals and to search for ways of surviving the coming winter. To make it through this difficult time the needy received the help of the authorities and different charitable initiatives. This situation was widely reflected in the local newspapers *Temesvarer Zeitung*, *Werschetzer Gebirgsbote* and *Grossbecskereker Wochenblatt*. After this difficult time had passed, there were different ideas on how to avoid a similar situation in future.

În deceniul care a urmat după Revoluția de la 1848–1849 au existat mai mulți ani cu recolte bune de cereale în Banat. În aceeași perioadă s-a înregistrat și o creștere a suprafețelor folosite în scopuri agricole, în dauna pășunilor și a izlazurilor. Acest fapt a dus la o predominare a monoculturii cerealelor în structura agricolă a Banatului. Dezavantajele acestei monoculturi au devenit evidente în primii ani ai deceniului al șaptelea, în condițiile unei secete cumplite¹. În pofda progreselor făcute după eliberarea din iobăgie, această criză arăta cu claritate faptul că viața și bunăstarea țăranului erau încă influențate în mod decisiv de capriciile vremii².

Acești ani au adus cu sine scumpirea alimentelor, au avut o influență majoră asupra agriculturii și au pus comunități întregi în fața unei situații de foamete, tipice mai degrabă perioadei premoderne. Remarca unui călător străin, care vizita Transilvania la vremea respectivă „Kein Regen und kein Geld im Lande” (Nu plouă și nu sunt bani în țară) ilustrează cât se poate de bine situația din

momentul respectiv³. Criza a marcat în mod profund mentalul colectiv al comunităților țărănești din Banat, acest lucru fiind ilustrat de numeroasele mențiuni referitoare la acești ani, pe care le regăsim în monografiile de limbă germană ale satelor din Banat⁴. Cauza principală a calamității a fost lipsa

³ Iosif Marin Balog, *op. cit.*, 177.

⁴ În acest sens pot fi consultate de ex.: Anton Peter Petri, *Heimatsbuch der Marktgemeinde Neuarad im Banat*, Ed. Th. Breit, Marquartstein (1985), 215–216; Andreas Vincze, *Monographie der Banater Heckengemeinde Bakowa*, München (2003), 103; Jakob Johann, *Heimatsbuch der deutschen Dorfgemeinschaft aus Kalatscha im Banat*, Mainz (1999), 37; Anton Peter Petri, *Neubeschenowa. Geschichte einer moselfränkischen Gemeinde im rumänischen Banat*, Ed. Pannonia, Freilassing (1963), 67–68; Lisa Flassak, Stefan Czappán, *Ernsthausen. das Schicksal eines deutschen Dorfes im Banat*, Rastatt (1983), 57; Karoline-Lotte Wilhelm, *Heimatsbuch der deutschen Gemeinde Freidorf im Banat. 1723–1973*, München (1985), 120; Anton Peter Petri, *Heimatsbuch der Heidegemeinde Gottlob im Banat*, Altötting (1980), 227; Anton Peter Petri, *Heimatsbuch des Heidestädtchens Hatzfeld im Banat*, Marquartstein (1991), 226–227; Anton Peter Petri, Friedrich Reinlein, Franz Wolz, *Heimatsbuch der Heidegemeinde Marienfeld im Banat*, (1986), 115–116; Anton Peter Petri, *Heimatsbuch der deutschen Gemeinde Moritzfeld im Banat*, (1986), 110; Dengl Johann, *Geschichte der Gemeinde Orzidorf mit Rückblick auf die Vorgeschichte des Banates und der Gemeinde*, Ed. Victoria, Timișoara (1931), 64–65; ***, *Kleinsanktpeter-Totina; ein Heimatsbuch zum Lesen, Schauen und Errinern*, 1843–1993, (1992), 373; Reinhold Appel, Franz Dohr, Anton Weber, Johann Albert, *Großjetscha im Banat. Heimatsbuch einer schwäbischen Gemeinde*, (1991), 36; Michael Gross, Nikolaus

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ Lajos Kakucs, *Contribuții la istoria agriculturii din Banat. Sec. XVIII–XIX*, Ed. Mirton, Timișoara (1998), 116.

² Iosif Marin Balog, *Dilemele modernizării. Economie și societate în Transilvania. 1850–1875*, Ed. International Book Access, Cluj-Napoca (2007), 169.

acută a precipitațiilor în anul 1863, care a dus la uscarea principalelor culturi agricole și implicit la o recoltă catastrofală. Datorită condițiilor meteorologice nefavorabile, grâul și porumbul nu s-au dezvoltat așa cum era normal, iar gospodarii le-au cules cu mâna și le-au folosit drept hrană pentru animale. Nici pășunile nu puteau fi folosite deoarece, în lipsa precipitațiilor, iarba s-a uscat. Situația s-a înrăutățit și mai mult în toamna și iarna anului 1863, când, în condițiile epuizării resurselor de hrană și așa precare, crescătorii au fost nevoiți să hrănească animalele inclusiv cu paie și trestie de pe acoperișul caselor sau din componența zidurilor, care delimitau curtea. Pentru că aceste măsuri s-au dovedit a fi insuficiente, numeroase porcine și vite au fost sacrificate, carnea fiind afumată și conservată. Această măsură era cu atât mai necesară, cu cât nu exista nici hrană suficientă, nici cumpărători pentru animalele respective⁵.

În încercarea de a salva șeptelul, crescătorii din diverse comune au trimis animalele în zonele învecinate Banatului. În cronica comunei Dudeștii Noi⁶ este consemnat un astfel de episod. Primarul localității Jakob Hoffmann a fost trimis împreună cu notarul localității, Johann Glass, la Orșova pentru a cumpăra fânul necesar pentru hrănirea animalelor. Aceștia s-au întors și au spus sătenilor că ar exista o pustă de 900 de iugăre de pășune și că stăpânul pusteii ar fi dispus să îi lase să o folosească până în primăvară, dacă aceștia ar fi cumpărat fânul de la el. În zona respectivă s-ar fi aflat patru fântâni pentru adăparea animalelor și aprox. 30 de care de fân, care urmau să revină gospodarilor din Dudeștii Noi, dacă aceștia se îngrijeau de cosirea lui.

Pornind de la spusele primarului, a fost organizat transportul animalelor către zona Orșova-Cladovo. Ajunși la destinație cu animalele, oamenii au constatat că realitatea din teren nu corespundea deloc cu cele relatate. Nu exista iarbă pentru pășunat datorită lipsei precipitațiilor, iar cele patru

fântâni din relatarea edilului lipseau cu desăvârșire. Astfel, singura posibilitate de adăpare a animalelor era direct din Dunăre. În plus, pusta menționată în povestea lui Hoffmann era de fapt o pădure. În aceste condiții Jakob Hoffmann a fost nevoit să plece și să aducă înapoi animalele sătenilor. Acesta s-a întors pe data de 11 octombrie cu un deficit de aproximativ 100 de cai și cu oile mult slăbite față de momentul plecării spre zona Dunării.

Pentru a putea supraviețui efectelor secetei acute, oamenii au beneficiat de sprijinul statului și al stăpânilor domeniali. Acesta a constatat pe de o parte în semințele necesare pentru semănătură, iar pe de altă parte în pâinea și alimentele strict necesare supraviețuirii. Pe lângă ajutoarele în alimente și împrumuturile de urgență din partea statului, oamenii au beneficiat și de o scutire de impozit, fapt care i-a ajutat într-o oarecare măsură să depășească greutățile momentului⁷. A fost impusă, de asemenea, o cantitate maximă de a douăzecea parte din cereale, pe care o puteau reține morarii din cantitatea măcinată⁸.

Pentru a oferi celor nevoiași un mijloc suplimentar de a obține un venit, au fost executate tot felul de lucrări edilitare în această perioadă. Chiar și în aceste vremuri de restriște, oamenii au încercat să se mai înveselească cu prilejul sacrificării în comun a animalelor, care oricum ar fi decedat datorită nutriției deficitare. Cu acest prilej se consuma și vin din belșug, dat fiind faptul că recolta de struguri din anul respectiv fusese bună⁹.

Sărăcia și foametea au atins apogeul în primăvara anului 1864. Proviiziile majorității locuitorilor Banatului, care în urma recoltei slabe din anul 1863 erau oricum mult mai reduse decât de obicei, erau acum epuizate, astfel că numeroși oameni au fost nevoiți să apeleze la serviciile unei "bucătării a săracilor" pentru a putea trece de lunile de iarnă și primăvară. Această masă caldă, pe care o primeau zilnic, cuprindea o supă hrănitoare, care conținea cartofi, carne de vită, linte, mazăre sau fasole¹⁰.

De anul de criză 1863 este legat și un episod mai puțin cunoscut și anume acela al emigrării mai multor șvabi bănățeni, proveniți îndeosebi din nord-vestul provinciei. Având o situație dificilă și numeroase datorii, aceștia au decis să își încerce norocul pe alte meleaguri. Inițial intenționau să emigreze în Serbia sau România, dar negocierile cu

Hess, *Heimatchbuch der Banater Schwestergemeinden Sankthubert, Charleville, Soltur*, München (1981), 170; Heinrich Lay, *Ebendorf: Monographie und Heimatchbuch einer deutschen Marktgemeinde im Banat (1786–1992)*, Augsburg (1999), 129; Hans Hoffmann, *Uivar. Geschichte einer deutschen Gemeinde im rumänischen Banat*, Ed. Münch-Druck, Ahorn bei Coburg, (1981), 49; Nikolaus Engelmann, *Warjasch. Ein Heimatchbuch*, Mainburg (1980), 64; Michael Laabling, *Heimatchbuch des Heidedorfes Wiseschdia im Banat*, Ed. Hartmann, Serheim (1995), 289; Helmut Frisch, *Werschetz. Kommunale Entwicklung und deutsches Leben der Banater Wein- und Schulstadt*, Ed. Werschetzer Buchauschuss, Viena (1982), 589 sau Nikolaus Geiss, *Guttenbrunn*, Ulm (1985), 221.

⁵ Anton Peter Petri, *Heimatchbuch der Marktgemeinde Neuarad...*, 216.

⁶ Anton Peter Petri, *Neubeschenowa. Geschichte ...*, 67–68.

⁷ Anton Peter Petri, *Heimatchbuch der deutschen Gemeinde Moritzfeld...*, 110.

⁸ Michael Gross, Nikolaus Hess, *op. cit.*, 170.

⁹ Dengl Johann, *op. cit.*, 64–65.

¹⁰ Anton Peter Petri, Friedrich Reinlein, Franz Wolz, *op. cit.*, 115–116.

aceste țări nu au fost încununare de succes, pentru că din diverse motive acestea nu au fost interesate de coloniștii germani. Intențiile șvabilor au stârnit însă interesul unor stăpâni de domenii otomani. În acest context, în toamna anului 1864 a sosit la Jimbolia și în satele din nord-vestul Banatului agentul Alexander Kvacak, care beneficia de împuternicirea acestor stăpâni de domenii. Astfel, în luna septembrie a aceluiași an, aproximativ 2.000 persoane, care proveneau cu preponderență din localitățile din nord-vestul Banatului, au pornit spre Imperiul Otoman. În prima etapă a călătoriei lor s-au deplasat cu trenul până la Orșova. După traversarea Dunării și-au continuat drumul prin Bulgaria otomană cu căruțe trase de boi și au sosit în cele din urmă, după traversarea pasului Schipka și după o călătorie de o săptămână, în mănoasa câmpie a râului Marița. O parte dintre ei s-a așezat în apropierea orașului Plovdiv, iar ceilalți în apropierea portului Burgas de la Marea Neagră. În scurt timp suprafețele agricole alocate coloniștilor au fost deșțelenite și datorită faptului că pământul era odihnit, au dat recolte bogate. Locul colibelor din pământ au fost luate la scurt timp de case solide. Stăpânii otomani ai pământurilor nu și-au respectat însă promisiunile, astfel că nemulțumirea coloniștilor a crescut tot mai mult. Drept urmare aceștia au adresat o petiție împăratului Franz Josef, cu ocazia festivității sale de încoronare de la Budapesta. După cercetarea cazului semnalat, acesta a obținut de la autoritățile otomane întoarcerea coloniștilor în Banat. Conform dreptului otoman coloniștii au fost nevoiți să lase în urmă 9/10 din bunurile mobile, astfel că majoritatea celor 1.365 de coloniști s-au întors sărăciți în Banat, așezându-se în alte localități decât cele de origine¹¹.

Diferitele ipostaze ale crizei agrare din anul 1863 și ale sărăciei, pe care aceasta a provocat-o, sunt reflectate pe larg în presa vremii. Săptămânalul *Werschetzer Gebirgsbote* semnalează deja în numărul din 14 iunie 1863 o scumpire a cerealelor, datorită faptului că se prefigura o recoltă slabă¹². Aceste perspective sumbre atrag și atenția autorităților centrale, astfel că reprezentantul acestora, Stephan von Abonyi sosește la Timișoara și are o întâlnire pe tema secetei cu autoritățile comitatului.

Au apărut temeri că seceta și căldura tropicală, care afectau provincia și au distrus în mare parte recolta de porumb și cereale, urmau să afecteze și recolta de struguri atât de importantă pentru zona

Vârșetului. Se arată cu această ocazie că românii din zonă încearcă să scape de penuria de hrană pentru animale, ducându-le la pășune în zona Almăjului, unde situația pășunilor era aparent mai bună decât în restul Banatului. Ei încearcă, de asemenea, să cumpere porumb la un preț mai mic prin deplasarea în zona Orșovei. Aici vapoarele cu aburi, care transportau cereale, erau nevoite să se oprească, neputând să-și continue drumul datorită nivelului mic al Dunării, datorat la rândul său căldurii și lipsei de precipitații¹³.

În această vreme la Timișoara se consemna începutul lucrărilor de construcție ale sinagogii din Cetate. Construcția acesteia a fost inițiată mai devreme decât era planificat, pentru a oferi o posibilitate de angajare populației puternic afectate de criza agrară. Autorul articolului considera că acesta era un exemplu demn de urmat și că trebuiau demarate și alte lucrări de utilitate publică, care să ofere oamenilor sărmani o sursă de venit¹⁴.

Pe măsură ce situația devenea tot mai grea pentru tot mai mulți cetățeni ai provinciei au fost luate diverse măsuri pentru ajutorarea celor nevoiași¹⁵. Printre acestea se număra donarea banilor proveniți din bilete de intrare la diverse reprezentații sau donarea unor sume de bani prin intermediul unor formulare de subscripție, prin care cei doritori puteau contribui la ajutorarea concetățenilor. O astfel de campanie de strângere de fonduri a fost inițiată de Camera de Comerț din Timișoara¹⁶. În ziarele apărute în Banat în iarna anului 1863 și primăvara lui 1864 au fost publicate o mulțime de înștiințări privitoare la ajutorarea celor sărăciți în urma recoltei catastrofale din anul 1863, cu indicarea donatorilor și a sumelor cu care aceștia au contribuit la ajutorarea concetățenilor. Această inițiativă era de altfel susținută și promovată în mod activ de jurnaliștii periodicelor apărute la vremea respectivă în Banat. Situația de criză a influențat și desfășurarea târgurilor comerciale și a târgului de Crăciun, care au avut un număr foarte mic de vizitatori¹⁷.

Situația provocată de seceta din anul 1863 a dus la creșterea numărului de oameni, care au cerșit de Anul Nou și în primele zile ale anului 1864. În acest context ziaristul de la *Temesvarer Zeitung* saluta inițiativa de fondare a unei „asociații de împărțire a supei”, care să ofere oamenilor o masă caldă și să-i ajute să depășească acest moment

¹¹ Anton Peter Petri, *Heimatbuch des Heidestädchens Hatzfeld*, 226–227.

¹² *Werschetzer Gebirgsbote*, 14 iunie 1863, nr. 24, 2–3.

¹³ *Werschetzer Gebirgsbote*, 9 august 1863, nr. 32, 2–3.

¹⁴ *Temesvarer Zeitung*, 12 august 1863, nr. 183, 3.

¹⁵ *Temesvarer Zeitung*, 20 august 1863, nr. 189, 3.

¹⁶ *Temesvarer Zeitung*, 30 septembrie 1863, nr. 222, 3.

¹⁷ *Temesvarer Zeitung*, 24 decembrie 1863, nr. 294, 3.

deosebit de dificil¹⁸. Astfel de asociații și inițiative caritabile erau consemnate și în alte localități din Banat, precum Becicherecul Mare, Kikinda, Arad sau Vârșeț¹⁹. Pe lângă inițiativa de împărțire a unei mese calde celor săraci, care se bucura de tot mai mulți susținători, se prevedea și amenajarea unei cazemate pe perioada iernii, pentru a-i găzdui pe cei ce nu beneficiau de o casă proprie²⁰. Inițiativa primei „asociații de împărțire a supei” din Cetate a fost preluată în scurt timp și în celelalte cartiere ale orașului, unde au fost înființate asociații similare. Jurnalistul era de părere că activitatea acestor organizații trebuia coordonată și că trebuia efectuat un recensământ al celor nevoiași, pentru o acțiune de ajutorare cât mai benefică și eficientă²¹. Această inițiativă se bucura și de susținerea Primăriei timișorene²², care sprijinea financiar și găzduia sedința comună a acestor asociații de ajutorare.

În mai multe numere ale ziarelor bănățene *Temesvarer Zeitung*, *Werschetzer Gebirgsbote* și *Grossbecskereker Wochenblatt* se adresau mulțumiri tuturor persoanelor, asociațiilor, firmelor și instituțiilor, care au contribuit la ajutorarea sinistratilor din Banat, printre aceștia numărându-se și cetățeni din alte părți ale Imperiului. Criza nu a ocolit nici un domeniu al vieții cotidiene, de aceea nu surprinde nici cererea studenților români și sârbi ai Seminarului teologic de la Vârșeț de a fi lăsați acasă, cu promisiunea de a se prezenta, fără a fi chemați, la sfârșitul anului, pentru a-și susține examenele²³.

Pe măsură ce primăvara și-a intrat în drepturi și situația celor sărăciți s-a mai ameliorat, asociațiile de împărțire a supei și-au încetat activitatea, așa cum consemnau numerele din 24, 26 sau 27 aprilie 1864 ale *Temesvarer Zeitung*. Printr-o dispoziție a autorităților din partea maghiară a Imperiului, din data de 23 mai 1864 se dispunea micșorarea, iar după încheierea secerișului, sistarea totală a ajutoarelor acordate celor sărăciți ca urmare a secetei din anul 1863²⁴. Se considera că aceștia puteau acum să își câștige singuri banii necesari traiului zilnic, cu atât mai mult cu cât recolta anului 1864 a fost una bună. Chiar dacă în contextul unei recolte bune în anul 1864, situația țăranilor a început să

se îmbunătățească, criza din anii 1863–1864 a dus la îndatorarea a numeroși țărani. În această situație mulți țărani au fost nevoiți să își vândă gospodăria, pentru a putea achita datoriile²⁵.

Pentru a evita repetarea situației critice cu care s-au confruntat mulți bănățeni în anii 1863–1864, majoritatea economiștilor vremii propunea o schimbare rapidă în structura producției agrare a Banatului prin punerea unui accent mai important pe creșterea animalelor. Ideea a fost vehiculată și în presa vremii. Astfel, într-un articol publicat în paginile *Temesvarer Zeitung* la începutul anului 1864, țăranul era îndemnat să economisească în anii cu recolte bune. Această recomandare nu ținea însă cont de faptul că țăranul cumpăra de obicei pământ din economiile strânse, deci investea în același domeniu de activitate. În mod evident, în condițiile de criză acest lucru nu l-a ajutat foarte mult pe gospodar, ținând cont de faptul că prețul pământului a scăzut foarte mult în această perioadă. Această conjunctură era văzută ca o oportunitate pentru cei care dispuneau de lichidități. Cotidianul timișorean remarca diferența între țăranii germani, care vindeau pământul foarte rar și erau susținuți în mod solidar de comunitatea satului și cei români, care se despărțeau mult mai ușor de suprafața deținută. După plata impozitelor și a datoriilor, acestora din urmă nu le mai rămăneau mulți bani pentru a putea supraviețui. Autorul articolului considera că pământul fertil și densitatea populației relativ redusă din Banatul acelor vremuri favoriza monocultura cerealelor și defavoriza dezvoltarea industriei în această zonă a monarhiei. El aprecia că „această situație ducea însă la formarea unei concepții despre muncă, care privilegia munca grea, profitabilă dar de scurtă durată în fața muncii constante, solicitante dar mai puțin profitabile” pe termen scurt, tipică regiunilor mai dezvoltate din punct de vedere industrial. Jurnalistul considera utilă atragerea de oameni cu experiență în domeniul industrial și o infuzie de capital pentru dezvoltarea domeniului industrial. El considera că țăranii bănățeni trebuie să renunțe la monocultura cerealelor, să își menajeze suprafețele de pământ și să încerce să își suplimenteze veniturile prin intermediul unor activități, precum creșterea animalelor sau pomicultura. Aprecia, de asemenea, că această experiență neplăcută, trebuia să servească gospodarilor bănățeni ca „învățătură de minte ... pentru ca acesta să nu își mai încredințeze toate speranțele naturii”²⁶.

¹⁸ *Temesvarer Zeitung*, 9 ianuarie 1864, nr. 6, 3.

¹⁹ *Grossbecskereker Wochenblatt*, 17 ianuarie 1864, nr. 3, 22–23.

²⁰ *Temesvarer Zeitung*, 12 ianuarie 1864, nr. 8, 3.

²¹ *Temesvarer Zeitung*, 13 ianuarie 1864, nr. 9, 3.

²² *Temesvarer Zeitung*, 16 ianuarie 1864, nr. 12, 3.

²³ *Werschetzer Gebirgsbote*, 3 aprilie 1864, nr. 14, 3.

²⁴ *Grossbecskereker Wochenblatt*, 28 mai 1864, nr. 22, 184–185.

²⁵ Lajos Kakucs, *op. cit.*, 214.

²⁶ *Temesvarer Zeitung*, 15 ianuarie 1864, nr. 11, 1–2;

Aceste recomandări și altele similare nu puteau fi aplicate într-o perioadă scurtă sau medie din mai multe motive. Pe de o parte, șeptelul de animale din Banat fusese drastic redus ca urmare a recoltei catastrofale din anul 1863, iar pe de altă parte, după o asemenea perioadă dificilă oamenii nu dispuneau de capitalul necesar achiziționării de animale. În plus, suprafețele pășunilor și izlazurilor din Banat fuseseră drastic reduse în ultimele decenii dinaintea crizei²⁷.

Chiar dacă revenirea la o situație economică mai bună nu s-a produs imediat, trendul dezvoltării agriculturii în Banat s-a înscris pe o pantă ascendentă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Printre factorii, care au contribuit la această situație se numără îmbunătățirea posibilităților de transport prin apariția și dezvoltarea rețelei de căi ferate sau dezvoltarea stabilimentelor din domeniul industriei alimentare, profilate pe prelucrarea produselor agricole²⁸.

Ciprian Glăvan, *Presa de limbă germană din Banat. 1771–1867*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca (2015), 187–188.

²⁷ Lajos Kakucs, *op. cit.*, 118.

²⁸ Iosif Marin Balog, *op. cit.*, 169.

NOBILI FRANCMASONI ÎN BANATUL IMPERIAL

Patricia Ghemeș (Manea)*

Cuvinte cheie: Francmasonerie, Nobilime, Coat of Arms, Rosicrucianism, Manuscript, Banat.

Keywords: Freemasonry, Nobles, Blazon, Rosicrucieni, Manuscriese, Banat.

Contribution at fremasonry history from Banat. Fremason nobil în Imperial Banat

(Abstract):

Far from having exhausted specific analysis, the formation and evolution of the Masonic phenomenon in the world elite Banat was studied insufficiently for a long time. Thus topic requires extensive archival research that can objectively enclose the Banat image at the border of the House of Austria. The reach of Freemasonry in Transylvania and Banat in the mid-eighteenth century is due to the establishment of the first lodges in Prussia, the Habsburg Empire, and the spread of the Enlightenment current. While the German Enlightenment militated for the mass culturalization, considering that only by culture a better economic situation could be achieved, in Austria instead, enlightenment became a philosophical conception in full agreement with the state policy, so we speak of an “enlightened absolutism”!

The most important aspect noted during this period is the big number of members of the aristocracy, the counselors of the Vienna Court, the nobility of the empire, the military men of the imperial army, and its officials. There was also the “Yes,” which was their involvement in political decisions, besides the role of “culturalization” and “bringing Light among men”. The initiatic transmissibility for the symbols of Rosicrucian manuscript evidently played a key role in the transmission of the current into Banat and takes place through the mysterious editor J. F. v. T., with the printing of the first esoteric book of the initiating societies on the territory of Romania, in Timisoara in 1771. The heraldic study of the blazon (coat of arms) consists of the art of interpreting and clarifying the symbols, to complement the genealogical data in reconstructing the history of the noble families. In the case of those ennobled after the Masonry affiliation, obvious correlations will be noted between the significance of the composition of the coat and the motives for which it was given the ennoblement and discrete incorporations of the symbols specific to the initiating societies.

Francmasoneria modernă, analizată obiectiv, poate fi o cheie utilă la înțelegerea istoriei naționale și universale. Prea multă vreme¹ considerată un subiect tabu, francmasoneria Banatului istoric a fost scoasă la lumină cu ajutorul câtorva istorici² ce și-au dorit pentru cititori o mai bună înțelegere din această “lume a misterelor”. Departele de a-și fi epuizat analiza specifică, fenomenul formării și evoluției masoneriei în lumea elitelor bănă-

țene a fost o mare parte de timp insuficient studiat, subiectul necesitând ample cercetări de arhivă ce pot întregi imaginea Banatului de la frontiera Casei de Austria. Pătrunderea în Transilvania și Banat a francmasoneriei la mijlocul secolului al XVIII-lea se face o dată cu întemeierea primelor loji din Imperiul Habsburgic și răspândirea iluminismului. Cel mai important aspect remarcat în această perioadă este apartenența masivă la masonerie a consilierilor Curții de la Viena, a nobilimii imperiului, a militarilor de carieră din cadrul armatei imperiale, dar și a funcționarilor acestuia.

Prima lojă înființată la Viena în anul 1742, denumită *Zu Den Drei Kanonen/La Trei Tunuri* l-a avut Mare Maestru pe contele Albrecht Joseph von Hoditz³. Loja vieneză apare cu sprijinul duce-

* Drd. Facultatea de Istorie, Universitatea din București, Consilier Relații I Ministerul Afacerilor Externe / Institutul Diplomatic Român.

¹ Prima lucrare apărută în anul 1993 în România bazată pe documente de arhivă este *Ordinul Masonic Român* avându-l ca autor pe Horia Nestorescu Bălcești. După câțiva ani vor apare lucrările academicienilor Cornelia Bodea (vezi mai pe larg la Bodea 2001, Bodea 2004) și Dan Berindei (vezi mai pe larg la Berindei 1997, 357–406 și Berindei 2009)

² Tudor Sălăjan, Pinca Răzvan, Lajos Kakucs, Varga Attila, Antoniu Martin.

³ Contele Albrecht Joseph von Hoditz (1706–1778) s-a căsătorit în anul 1734 cu Sophie von Saxonia-Weissenfels, văduvă de Brandenburg-Bayreuth, astfel, era apreciat de

lui Francisc de Habsburg Lorena (cunoscut și sub numele de *Francisc Stefan de Lothringen*), soțul împărătesei Maria Terezia, reprezentant de marcă al aristocrației austro-germane, inițiat la rândul său de o delegație a Marii Loji a Angliei, la Praga, la data de 14 mai 1731⁴. Din Loja *Zu Den Drei Kanonen* care își aprinde luminile la data de 17 septembrie 1742⁵ au făcut parte 49 de membrii, majoritatea aristocrați, persoane influente din cercurile curții imperiale, comandanți militari, ofițeri ai Gărzii Imperiale, nobili provenind din familii din Transilvania, cum ar fi contele maghiar Gabriel Bethlen devenit ulterior președintele Cancelariei Aulice a Transilvaniei – inițiat în 19 septembrie 1742, frații Ladislau și János Kemény – primul guvernator mason al Transilvaniei între anii 1758–1762, baronul Samuel von Brückenthal guvernator al Transilvaniei din anul 1777 – inițiat în 2 martie 1743, fostul guvernator al Banatului între anii 1734–1738 contele Johann Andreas Hamilton, contele Andreeas von Kempelen⁶.

Coregentul Francisc de Habsburg Lorena a intrat în masonerie premegător inițierii prințului Frederic al II-lea de Prusia ce are loc la data de 14/15 august 1738 în localitatea Braunschweig⁷. Într-o perioadă marcată de conflictul austro-prusac (războiul de succesiune la tronul Austriei 1740 – 1748) are importanță în acest context, o posibilă concu-

Friedrich al II-lea ca „vărul” său, a se vedea în Krivanec 1975, 98–102.

⁴ Mihăilescu 2001, 242.

⁵ Voigts 1849, 209 (Protocoloalele *La T. R. ð Aux trois Canons a Vienne* (vezi Fig. 1.) și conținutul acestora sunt redactate pentru prima dată de Friedrich Voigts la Leipzig în periodicul *Freimaurer-Zeitung*, a se vedea pe larg în Voigts 1849, 209–216).

⁶ *Ibidem*, 209–216 și ulterior în Abafi 1890–1899, I, 71–110.

⁷ Gerlach 2007, 11.

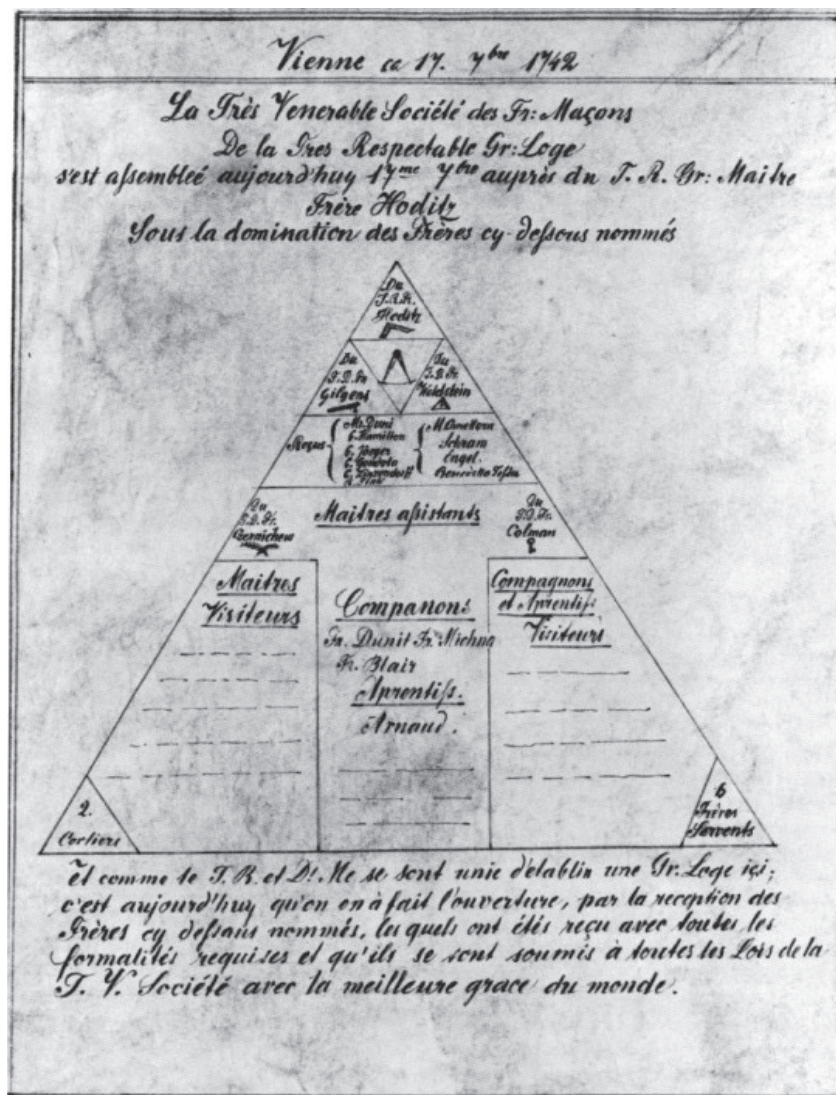

Fig. 1. Primul protocol al T. R. ð Aux trois Canons a Vienne, sursa inițială: Biblioteca Klossiana mss. 190-B-27, copie și la Muzeul Rosenau

rență pentru Frederic al II-lea al Prusiei și într-un domeniu mai puțin vizibil: apartenența la masonerie a soțului împărătesei Mariei Terezia⁸. Deși era coregent, ducele Francisc de Habsburg Lorena nu s-a implicat direct în guvernare și deciziile politice, în schimb a susținut cu ardoare dezvoltarea artelor, științelor, comerțului și industriei⁹. Nu va reuși să obțină titlul de Mare Maestru rezervat lui (în cazul în care s-ar fi reușit transformarea primei loje vieneze în Mare Lojă Națională), deoarece aceasta își va sista activitatea în mod oficial la foarte scurt timp după înființare. Își va folosi totuși influența asupra soției sale, contribuind la eliberarea după doar 12 zile a fraților arestați în Viena ca urmare a acțiunii în forță a poliției secrete, desfășurată la începutul lunii martie 1743. Trebuie însă avut

⁸ Șindilariu 2011a, 34.

⁹ Abafi 1896a, ed. retipărită 2011, 5.

în vedere faptul că principalul motiv pentru care Maria Terezia desființează loja din Viena (cu toate că soțul său era inițiatorul formării acesteia) a fost constituit de activitatea intensă a francmasonilor din lojele controlate de adversarii politici ai Casei de Habsburg. Primul Maestru al lojei din Viena, contele Albrecht Joseph von Hoditz dar și succesorul său, Karl Franz de Grossa erau veniți din lojele prusace, de aici până la presupunerea împărătesei că activitatea lojei vieneze este un fel de *cap de pod uman al inamicului în propria reședință regală*, n-a fost decât un pas, prin desființarea lojei urmărindu-se de fapt prevenirea spionajului în cele mai înalte cercuri de influență ale curții imperiale.

Sfântul Scaun condamnase cu vehemență masoneria prin emiterea bulei papale de către Clement al XII-lea în anul 1738, însă, până în anul 1743 împărăteasa Maria Terezia nu și-a manifestat ostilitatea față de activitățile lojelor și nici nu a luat măsuri vizibile de restricționare a funcționării lor. Arestarea masivă a membrilor lojei din care făcea parte și soțul său, eveniment ce a produs multă vâlvă și reacții în presă în toată Europa, nu doar la Viena, iminența de a transpare în presă numele coregentului a convins-o pe Maria Terezia să publice totuși bula de condamnare a masoneriei. În ciuda persecuției clerului catolic, activitatea masoneriei a continuat și s-a propagat pe tot teritoriul imperiului în următoarele decenii¹⁰. Împăratul Iosif al II-lea a înțeles și a folosit, în consecință, activitatea francmasoneriei de pe întreg teritoriul supus Casei de Habsburg pentru promovarea ideilor reformiste ale politicii sale, dar și pentru slăbirea influenței clerului catolic. Pe meleagurile Transilvaniei și Banatului adepții noilor mișcări secrete, rosacru-ciene, templiere, masonice, se organizează în loji aflate sub diferite obediențe.

Primele loji apărute în Principatul independent al Transilvaniei sunt, potrivit lui Ludwig Abafi-Aigner [Abafi Lajos], cele apărute la Brașov în anul 1749¹¹ la inițiativa lui Martin Göttlieb Seuler von Seulen (1730–1772), fiul unui patrician sas, cu studii făcute la Jena în actuala Germanie. Atestarea documentară a primelor loji francmasonice în Brașov în anul 1749 relevă valabilitatea condițiilor cadru a istoriei francmasonice a epocii: brașoveanul Martin Göttlieb Seuler von Seulen, sas de confesiune evanghelică devenise în anul 1749 în timpul studiilor universitare la Jena, membru al Marii Loje a Prusiei „Zu den Drei Weltkugeln/La cele trei globuri terestre” din Berlin, de unde va

obține permisiunea de a înființa o lojă simbolică (*Zu den Drei Säulen/La cele Trei Coloane*)¹² și una scoțiană (*Zu den Vier Monden/La cele patru Luni*). Conform informațiilor existente, aceste loji brașovene au fost primele înființate în Transilvania¹³.

Îi dam perfectă dreptate lui Thomas Șindilariu care afirma: *“dacă cineva ar citi o istorie tradițională a Transilvaniei într-o versiune românească, maghiară sau germană, ar rămâne cu impresia că are de-a face cu trei țări diferite”*¹⁴. Același lucru este superpozabil și în cazul istoriografiei masoneriei din România, loja din Brașov fiind atribuită eronat *“masoneriei maghiare”*¹⁵, deși în anul 1749 Transilvania era Mare Principat, integrat Imperiului austriac¹⁶ și încă nu făcea parte din viitorul Imperiu Austro-Ungar, iar în componența lojei se regăseau germani și maghiari deopotrivă (tabelul membrilor lojei „Zu den Drei Säulen” întocmit de cercetătorul Thomas Șindilariu, cuprindea un număr total de 35–37 persoane, fiind edificator în acest sens)¹⁷. Predominanța elementului german, în cadrul membrilor lojei, ar putea fi considerat o caracteristică etnică, remarcat fiind totuși spiritul toleranței prin apartenența a cinci preoți: doi evanghelici, unul ortodox, doi catolici și dominația reprezentanților din administrația orășenească, nouă persoane, din care nu mai puțin de șapte senatori¹⁸.

La data de 15 mai 1767 se va impune, la Sibiu, Loja *St. Andreas zu den drei Seeblättern/La cele trei frunze de nufăr*, înființată de cei nouă masoni maeștri (toți aveau gradul 3.: de maestru): Simion Friedrich Edler von Baußnern, Johann Georg Eckhardt, Thomas Filtsch, Johann Hammer, dr. Johann Christian Schmidt, Lukas baron von Hermannsfeld, Johann Michael Linzing, Michael Gottlieb Neustädter, Johann Michael von Ahlefeld¹⁹. În primii săi ani de funcționare, activitatea masonică s-a derulat tacit. Numărul membrilor va crește, după 33 de ani de existență fraternală ajungând în anul 1790 la 270²⁰, loja din Sibiu deschizând porțile templului pentru nobili, funcționari, medici, farmaciști, militari de carieră, preoți, tipografi, meseriași. Pe lângă sași, unguri și secui, români, greci, italieni, croați, belgieni, francezi

¹² Patenta de înființare este primită de la Berlin în 30 iulie 1749, documentul și alte obiecte importante ce au aparținut lojei se află actualmente în colecția Muzeului Brukenthal.

¹³ Șindilariu 2011b, 100–104.

¹⁴ Șindilariu 2010, ed. a III-a, 33.

¹⁵ Varga 2010, 91.

¹⁶ Dörner 2008, 15.

¹⁷ Șindilariu 2011b, Anexa IX, 81–119.

¹⁸ Șindilariu 2011a, 36.

¹⁹ Zieglauer 1874, 455; Cosma 2010, 47.

²⁰ Nestorescu Bălcești 1993, 43.

¹⁰ Lewis 1872, 13–17.

¹¹ Abafi 1890–1899, III, 259–266; Abafi 1890–1899, V, 342–344.

apartenenți ai mai multor confesiuni, în lojă s-a depășit segregarea pe națiuni, confesiuni și stări privilegiate a Transilvaniei. În această lojă din Sibiu au intrat și maghiari, inclusiv din rândul nobilimii, unii dintre aceștia fiind deja inițiați în masonerie în cercurile vieneze: Bánffy György, Bánffy Farkas, Jósika Antal, Túri László, Tholdalagi László, Aranka György, Kemény Farkas, Teleki Lajos și Adam, Esterházy János, Fábian Dániel, Bethlen József²¹. Loja „acoperită” cultural și intelectual, ajunge să fie acoperită și politic prin cooptarea baronului von Roll și a contelui Bánffy²².

Încă din anul 1743, contele Bethlen, Samuel von Bruckenthal²³ și contele de origine croată Joseph Kasimir Drašković von Trakošćan²⁴ (la vârsta de 27 de ani când este inițiat în masonerie, era maior în Regimentul Forgách)²⁵ erau membrii ai Lojei vieneze *Zu den drei Kanonen/ La cele trei*

*tunuri*²⁶. Aceste nume vor fi regăsite ulterior în cadrul lojelor din Transilvania, deși despre Samuel von Bruckenthal nu se poate spune că ar fi avut o prezență foarte activă în cadrul lojei din Sibiu, sau, cel puțin documentele arhivistice studiate până în prezent nu permit această interpretare²⁷. În anul 1777 se fac demersuri către Loja vieneză *Zu den Drei Aldern/La Trei Acvile (Vulturi)* din partea Lojei *St. Andreas zu den drei Seeblättern/La cele trei* frunze de nufăr în vederea eliberării unei patente ce ar permite funcționarea lojii sibiene după sistemul Strictei Observanțe Templiere (SOT)²⁸ declarația formală de respectare a ritualului SOT fiind semnată la data de 09.06.1777²⁹.

În 1779, György Bánffy³⁰ devine Mare Maestru al lojii sibiene ajungând astfel cel de-al treilea demnitar ca importanță în ierarhia acesteia. Mirajul gradelor înalte utilizate în sistemul Strictei Observanțe a pătruns în Transilvania prin interme-

²¹ Mihăilescu, *op. cit.*, 244.

²² Georgescu 2011, 11.

²³ Baronul Samuel von Brukenenthal, a fost inițiat în masonerie la data de 2 martie 1743, în Loja *Zu Den Drei Kanonen*. După desființarea lojei din Viena, va rămâne activ în masonerie. La 23 noiembrie și 6 decembrie 1743 vizitează Marea Loja berlineză *Zu den Drei Weltkugeln*, figurând în protocoalele acesteia. Pe tot parcursul studiilor universitare, până la revenirea în Sibiu (1745) a întreținut strânse legături cu lojele prusace, menținându-și cu abilitate în același timp, contactele cu masoneria vieneză. În anul 1753, părăsește Sibiul pentru Viena unde „*Francmasonii și cunoscuții din acest cerc îl umpleau de speranță*”. La Cancelaria Aulică s-a întâlnit cu contele Bethlen (membru și el al primei loje vieneze încă din anul 1742). Relațiile conservate atent și cu cercurile francmasonice vieneze s-au concretizat pentru Brukenenthal cu audiența din 25 martie 1753 la împărăteasa Maria Terezia! Ulterior, sasul transilvănean de confesiune evanghelică, va avea în mod paradoxal pentru acea perioadă, o ascensiune fulminantă în carieră: va fi numit secretar gubernial 1754, consilier gubernial 1760, cancelar provincial 1762, președinte al Cancelariei aulice în 1766 și din anul 1767 „consilier secret” al împărătesei Maria Terezia, la scurtă vreme după aprinderea luminilor în Loja *St. Andreas zu den drei Seeblättern* din Sibiu. Din anul 1774 a fost numit interimar guvernator al Transilvaniei, apoi confirmat în funcție în anul 1777. Va ocupa această înaltă poziție până în anul 1787. Va fi ridicat la rangul de baron de Maria Thereza în anul 1762. Pentru a-și concretiza ideile politice, culturale, educative va folosi masoneria, atrăgându-și colaboratori pe care i-a sprijinit în carierele profesionale. A se vedea în: Autexier 1998 și Georgescu *op. cit.*, 10.

²⁴ Contele Joseph Kasimir Drašković von Trakošćan (4 martie 1714 – 9 noiembrie 1765), cu o frumoasă ascensiune în cariera militară devine general maior conform Wurzbach 1858, 379–380 și Ersch, Gruber, Vol. 27 (1818), 349. Fiul său, contele Jvan Drašković al VIII (1740–1788) urmează tradiția tatălui său pentru cariera militară, devine colonel în Glină. Va deveni cunoscut prin implicarea sa în fondarea lojelor din Croația și formarea sistemului Draskovich.

²⁵ Abafi 1890–1899, I, 88.

²⁶ Voigts, *op. cit.* 215–216; Abafi 1872, 15. Protocoalele lojei vieneze au făcut inițial parte din colecția francmasonului german Georg Kloss (cunoscută sub numele de *Biblioteca Klossiana*), după moartea acestuia cea mai mare parte a colecției a intrat în posesia Marelui Maestru, Prințul Frederick al Olandei în anul 1866 fiind donate de acesta bibliotecii Marelui Orient al Olandei la Haga.

²⁷ Șindilariu 2004, 311.

²⁸ Strictea Observanță Templieră (SOT) își leagă numele de fondatorul său, baronul Karl Gotthelf von Hund (1722–1776), inițiat în francmasonerie la Frankfurt în 1741. Consilier personal al electorului de Saxa, al regelui Poloniei și al împărătesei Maria Terezia, baronul von Hund pune în anul 1751 bazele unei loji și a unui capitol provincial la Unwuerde, împarte Europa în 9 provincii ale Ordinului după modelul templierilor și pune bazele celor 6 grade ale sistemului său masonic, *Strictea Observanță Templieră*, creat în 1753. Recrutându-și membrii din aristocrația vremii, ordinul Strictei Observanțe va fi sprijinit inclusiv de capetele încoronate ale Europei. Mirajul mistic și iluzia recuperării bunurilor pierdute ale Ordinului Templului vor duce la un moment dat la conflicte cu autoritățile, în special cu cele din Franța. SOT va fi cunoscută prin conexiunea cu acei „*Superiori Necunoscuți*” sau „*Fii văii*”, titlatură sub care se ascund păstrătorii tradițiilor inițiatice, cei ce au stat la baza înființării ordinului dar vor putea și să îl distrugă dacă se va abate de la deviza inițială. Sistemul de grade practicat de SOT avea următoarea structură: primele 3 grade aparțineau masoneriei simbolice (ucenic, calfă, maestru), urmau apoi alte 3 grade (*Scoțian Verde, Novice și Cavalier*). Gradul de Cavalier (VI) se subdiviza în 5 demnități: *Cavalier, Companion de arme, Servant de arme, Valet de arme/Asociat al Templului*. Doar membrilor proveniți din familii nobile li se permitea accesul la gradul de Cavalier și gradul VII. Aceste două grade reuneau membrii Ordinului Intern.

²⁹ Abafi 1890–1899, III, 228; Nestorescu Bălcești 2005, III, 167.

³⁰ Contele Bánffy György (1746–1822) a ocupat funcții înalte în administrația Principatului Transilvaniei: comite suprem al comitatului Cluj, tezaurier al Transilvaniei, iar din anul 1787 devine Guvernator al Principatului.

diul baronului Friedrich von Schmiedburg, fostul comandant al cetății Făgăraș și după moartea acestuia, Bánffy a preluat în anul 1780 funcția de sub-prior al Transilvaniei³¹. Câțiva ani mai târziu, în anul 1782, Bánffy va deveni președintele Capitulului Provincial al Transilvaniei, cea mai importantă structură masonică a provinciei³². Capitulum Provincial al Transilvaniei a existat inițial doar cu numele în perioada 1778–1780, nefiind permise inițierile în gradele înalte ale SOT.

În luna februarie 1778 contele Vincenz von Kollowrat – Liebsteinsky³³ a venit prin transfer din Viena în loja sibiană *St. Andreas zu den drei Seeblättern*, dar, nu va rămâne foarte mult. Va pleca inițial la Praga unde va deveni *Novice* al SOT în 2 mai 1779³⁴. La începutul anului 1780, îl vom regasi la Viena și Pressburg³⁵. Știind că va fi trimis din toamnă înapoi în Transilvania, contele Kolowrat ridică problema situației ordinului în Transilvania. Discuțiile purtate cu oameni influenți ai SOT membrii ai Ordinului Intern, duc la concluzia simplificării situației și a înființării unei noi loji, care să funcționeze de la bun început după sistemul Strictei Observanțe Templiere, în locul vechii loje înființată în Sibiu în anul 1767, găsită într-o stare decăzută de Kolowrat. Baronul Seckendorf, apropiat al Prințului Albert de Saxa-Teschen aflat și el în Pressburg, dar și contele Pufendorf, vicarul capitului vienez, doreau să profite de această ocazie pentru a readuce Transilvania sub obediența lor chiar și indirect, ambii credeau că în Transilvania totul se poate reface fundamental. Baronul Seckendorf era de parere că în Transilvania se poate extinde SOT, deși se știa că în loja din Sibiu nu exista nici un frate inițiat în gradele înalte

ale SOT. Pentru noile inițieri nu-l puteau însărcina cu această misiune pe contele Kolowrat, deoarece acesta nu avea gradul de *Cavaler* la începutul anului 1780³⁶. Astfel, Ordinul Intern al SOT a decis ca Vincenz să rămână la Viena, fiind ulterior desemnat din partea vienezilor comisar / reprezentant pentru loja din Sibiu, activând sub comanda directă a comandantului Provinciei a VIII-a (Hessen). Va fi investit în gradul de *Cavaler* în cadrul unei ceremonii la Praga în cursul anului 1780 și numit oficial comisar reprezentant al Transilvaniei în SOT, Transilvania devenind a VIII-a provincie, aparținând de capitulum St. Polten³⁷. Deși în mod normal, parcurgerea de la gradul de *Novice* la cel de *Cavaler* necesita 3 ani, comportamentul contelui Vincenz von Kollowrat – Liebsteinsky și devotamentul manifestat în cadrul ordinului justifică doar parțial avansarea sa rapidă și încrederea acordată, necesitatea controlului politic asupra Transilvaniei exercitat și prin prisma masoneriei fiind poate un motiv mai aproape de adevăr.

Astfel, s-au pus bazele înființării Marii Loji Provinciale a Transilvaniei. Sub îndrumarea prințului Johann Karl von Dietrichstein, György Bánffy, viitorul guvernator al Principatului Transilvaniei, devine în anul 1784, primul Mare Maestru Provincial al Marii Loji Provinciale a Transilvaniei³⁸. Această Mare Lojă Provincială a Transilvaniei, formată în anul 1784 prin unificarea lojelor din Brașov, Sibiu, Miercurea Ciuc și Prelipcea (Bucovina) va avea o activitate scurtă, în anul 1785 patenta lui Iosif al II-lea limitând activitatea lojelor transilvănene la loja din Sibiu și obligând trimiterea listei cu numele membrilor spre verificare la Viena. Spre deosebire de mama sa, împărăteasa Maria Terezia, care a preferat să aibă “consilieri secreți”, membrii activi în masoneria transilvăneană, cum este cazul baronului Samuel von Bruckenthal, după ce va deveni împărat, Iosif al II-lea va prefera să controleze masoneria în mod direct, cunoscute fiindu-i infiltrarea membrilor *Iluminaților de Bavaria* în lojele de pe cuprinsul întregului imperiu.

Dacă în Transilvania activitatea lanțului de uniune fraternală se desfășura armonios, în cazul apariției lojelor din Brașov și Sibiu, nu același lucru se întâmpla în marile câmpii ale Ungariei și în Banat. Majoritatea tentativelor de înființare a lojelor din deceniile 5 și 6 ale secolului al XVIII-lea au fost considerate experimente eșuate, cu toate că, membrii marcanți ai nobilimii maghiare au

³¹ Șindilariu 2010, 38.

³² Sălăgean 2010, 216.

³³ Contele Vincenz von Kollowrat – Liebsteinsky (n.1747 la Czernikowitz/Černikovice; în alte surse data nașterii apare 11 mai 1750 – d.1824, Viena), fiul contelui Franz Joseph von Kolowrat-Liebsteinsky. Provenind dintr-o familie cu o îndelungată apartenență masonică, va fi primit în Ordinul Cavalerilor de Malta încă de la vârsta de 5 ani, la 7 ani va fi investit ca un adevărat cavaler al Ordinului în data de 6 ianuarie, a se vedea în: Nestorescu Bălcești, II, 2005, 200; Ebert CD. A fost frecvent confundat în literatură de specialitate atât cu fratele său, contele Johan Franz von Kollowrat – Liebsteinsky (n.17 decembrie 1748) și cu alți membri ai aceași familii nobiliare dar aparținând liniei Krakowsky cum ar fi contele Leopold von Kollowrat – Krakowsky și Johan Karl von Kollowrat – Krakowsky, vezi în Lenning 1900, 556.

³⁴ Abafi 1890–1899, III, 65.

³⁵ Pressburg [Prešporok/Pozsony/ Bratislava] – Pressburg este denumirea în lb.germană pentru actualul oraș Bratislava/ Slovacia. În lb.maghiară înaintea sec. al XIX-lea figura Pozsony.

³⁶ Abafi, 1890–1899, III, 255–256.

³⁷ *Ibidem*, 65–66.

³⁸ Nestorescu Bălcești, II, 2005, 304–305.

fost în acest interval de timp inițiați în masonerie, așa cum este cazul contelui Niczky István inițiat la Pesta într-o lojă militară în jurul anului 1768³⁹. La începutul anilor 1770, la Pesta, cu ajutorul contelui Mecklenburg ce desfășoară un lobby favorabil în vederea obținerii patentului de funcționare din partea Marii Loji a Angliei, se va fonda loja *Generozitatea / Zur Grossmuth / Nagyszívűséghez / Ad Magnanimitas*⁴⁰. Loja, în decursul timpului, va deveni faimoasă prin membrii săi, Arhiepiscopul de Ljubljana, Michael Brigido, baronul Paul Davidovici, Matija Philadelphia medic de la Dubrovnik, iezuitul Stephen Katona, contele Joseph Klobušický, scriitorul Stephen Vujanovski. Marii Maeștrii ai acestei loji au fost căpitanul Joseph Jeszenovszky, baronul József Orczy și **contele József Haller** (începând cu anul 1779)⁴¹. Primul Mare Maestru a fost căpitanul Jeszenovszky, membru și în Ordinul Rozicrucienilor din Eperies (Prešov) / Slovacia⁴².

Printre primii membrii ai lojei din Pesta s-au numărat membrii importanți ai armatei imperiale și ai nobilimii, cum ar fi: Samuel Dráskóczy von Dráskócz de Dolina, ridicat la gradul de general maior în armata imperială în 13 Septembrie 1789⁴³; Paul Davidovics (1737, Buda – 18 February 1814 Komárom) general major, decorat cu crucea de cavaler a Ordinului militar Maria Terezia, apoi primește și titlul de baron în 1780), comandant general al cetății Komárno/Komárom (Slovacia); Ferdinand Persz, locotenent apoi locotenent-colonel și comandant al diviziei 1 a Batalionului Grenadier; József Szentiványi, Pausenwein, Batzenheim, Faletti, căpitani probabil în același regiment; contele **József Haller**, consilier cameral, comite suprem al noului comitat Caraș⁴⁴; József Szily de Nagy Sziget (1746–1827), asesor comital, vicecomite al comitatului Pesta, membru al Parlamentului; Ladislau Puky de Bizák (1753–1816); oficialul **Alfréd Diez d'Aux** (regăsit mai târziu, în cursul anului 1785, într-o relație

directă cu membrii Lojei timișorene *Zu Den 3 Weisse Lilien/La trei crini albi*, sub pseudonimul de *Diocletianus*⁴⁵), **contele Károly Keglevich**. Loja se va bucura de o frumoasă ascensiune, la un moment dat va ajunge să numere 28 de membrii activi în perioada în care Marele Maestru a fost baronul **Orczy**, comite suprem de Abauj. Patru dintre fondatori, respectiv: baronul Splény János, Contele Batthyány, Málk Ferenc și Alfréd Diez d'Aux, vor pleca, Splény János la Pressburg, Malik la Güns iar Alfréd Diez d'Aux la Timișoara⁴⁶.

Contele Jvan Draškovič von Trakoštian – contele Draškovič al VIII-lea (fiul contelui Joseph Kasimir Draškovič von Trakoštian), fondează în anul 1773 la Agram⁴⁷/Croatia Loja numită *Prudentia / Zur Klugheit*. În același an, apare la Osijek⁴⁸/Slavonia-Croatia Loja *Zur Wachsamkei t/ Vigilența* fondată de contele Stjepan (István) Niczky, lucrările lojei se desfășurau în limba latină. În anul 1775 Contele Jvan Draškovič von Trakoštian și contele Niczky Stjepan (István), fiul contelui Niczky Kristóf, pentru a nu mai depinde nici de Marea Lojă Provincială Austriacă și nici de Marea Lojă de Rit Scoțian din Praga, în cadrul adunării generale de la Brezovica⁴⁹, la care au participat lojele din Agram/Zagreb, Glina, Varaždin și Križevci, propun să înființeze o Mare Lojă independentă și să adopte un sistem diferit față de cel practicat de celelalte Mari Loji Provinciale din Imperiu, bazat pe o constituție unică: *Die Freimaurerei der Freiheit / Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*. Acest sistem va fi cunoscut ulterior sub numele de “modelul Draškovič”⁵⁰.

Primul convent al lojelor care vor adopta sistemul independent Draškovič și se vor unifica în această Mare Lojă independentă, numită Marea Lojă Provincială a Croației / *Hrvatska Velika loža*, are loc în perioada 22 – 24 iunie 1777 la castelul Brezovica de lângă Zagreb⁵¹. Mare maestru va fi ales contele Draškovič. La acest convent au participat șapte loji: cea din Agram / Croatia (*Zur Klugheit*), Glina⁵² / Galiția (*Zur Kriegsfreundschaft*),

³⁹ Abafi 1900, 35.

⁴⁰ Abafi 1890–1899, III, 382–389; Abafi 1900, 102–106.

⁴¹ Abafi 1890–1899, III, 388.

⁴² Elemér 1936, 200; Jászberényi 2005, 56.

⁴³ Borovszky 1906, 428–429, blazonul fiind publicat în Siebmacher 1893, planșa 114.

⁴⁴ După încorporarea Banatului la Ungaria prin semnarea decretului regal dat de împărăteasa Maria Terezia în data de 1 februarie 1778, majoritatea funcționarilor comitatensi ce își vor începe activitatea după 1 mai 1779 vor proveni din rândurile nobilimii. Printre primii funcționari numiți și nu aleși, ai comitatului Caraș, se va număra contele Haller József, instalat ca prim prefect la Lugoj în data de 22 august 1779, în prezența comisarului împărătesc Niczky.

⁴⁵ Abafi 1896b, Lajos, 236.

⁴⁶ Abafi 1890–1899, III, 385–386.

⁴⁷ Zagreb –Croatia.

⁴⁸ Osijek[Essek, Osiek], localitate situată în Slavonia-Croatia.

⁴⁹ Mužić 2000, 12–13.

⁵⁰ Elemér 1936, 200.

⁵¹ Krivanec 1983, 189.

⁵² Galiția, este o regiune istorică împărțită actualmente între Polonia și Ucraina. Începând cu secolul al XIII-lea a făcut parte din Regatul Poloniei, din 1772 din Imperiul Austriac, iar între 1919 și 1939 a trecut din nou la Polonia.

Varaždin⁵³ / Croația (*Zur Freiheit*), Križevci / Croația, Osijek⁵⁴ / Slavonia-Croația (*Zur Wachsamkeit*), Lika⁵⁵ / Croația (*L'Invincible aux bras armés*), Pesta/Ungaria (*Zur Grossmuth / Nagyszívűséghez / Ad Magnanimitas*)⁵⁶.

Potrivit istoricului Abafi Lajos, modelul Drašković cunoscut și sub numele de "sistemul Draskovich" sau așa numita „Observație Draskovich”, va fi practicat în activitatea următoarelor loji: *Zur Freiheit* din Varaždin, *Zur Klugheit* din Zagreb-Croația, *Zur Kriegsfreundschaft* din Glina-Galiția, *L'Invincible aux bras armes* din cadrul Regimentului de graniță din Lika, *Zur Wachsamkeit* din Osijek, *Zur Grossmuth* din Pesta-Often, *Zur Verschwiegenheit* din Pressburg, *Zu den 3 weissen Lilien* din Timișoara și *Zum grünen Löwen* din Praga.

Fruntașii Timișoarei, în primul rând, cei din administrația imperială, s-au gândit să întemeieze o Lojă încă din anul 1772. Loja din Timișoara, ***Zu Den 3 Weisse Lilien / La trei Crini Albi***, își are practic originea în nucleul rozicrucian format de baronul Jozef Maximilian von Linden⁵⁷, consilier economic, care a primit în luna mai a anului 1772 o patentă de la Viena pentru organizarea acestui cerc rozicrucian. El a început organizarea acestei societăți inițiatice, dar nu va finaliza acest proiect, îmbolnăvindu-se, se va întoarce la Viena în 1774⁵⁸. Baronul Linden utilizează în cadrul întâlnirilor anagrama numelui său: *Ardaxanes Linniphoenul Mimichemen*⁵⁹.

Directoratul Cercului Rozicrucian / Lojii rozicruciene⁶⁰ îi revine negustorului de cereale Jozef

Sauvaigue, membru al Lojii *Zur Hoffnung / Pentru Speranță* din Viena. Sauvaigue va sista activitatea acestuia, dar nu va renunța la ideea înființării unei societăți secrete în oraș. Cu ajutorul câtorva inițiați sosiți de pe întreg teritoriul imperiului, va fonda în Timișoara, cel mai probabil în anul 1776 Loja masonică *Zu Den 3 Weisse Lilien/La Trei Crini Albi* după sistemul observației Draskovich în care va atrage și alte personalități. Plasată sub influența masoneriei vieneze, formată din membrii de naționalități diferite, loja timișoreană și-a ales motto-ul: „**Vivat Concordia et Lux**”! și un sigiliu (vezi **Fig. 2.**) ce are în compoziție o simbolistică specifică ce reunește elemente folosite atât de templieri și rozicrucieni, cât și de masoni⁶¹.

Fig. 2. Sigiliul Lojei *Zu Den Drei Weisse Lilien*, din Abafi Lajos: *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, 5 vol., Budapesta, 1890–1899, vol. 3, Budapesta, 1893, p. 4.

Fig. 3. Reproducere a sigiliului Marelui Maestru al Ordinului Templierilor (+: SECRETUM: TEMPLI) din Bernard Marillier: *Armorial des Maîtres de l'Ordre du Temple suivi de Essai sur la symbolique templière*, Pardès, 2000.

Amprenta sigilară a Lojei din Timișoara, de formă rotundă, prezintă o hexagramă înscrisă într-un cerc. Hexagrama (hexagonul stelat sau steaua cu

⁵³ Varaždin, localitate situată actualmente în nordul Croației.

⁵⁴ Osijek [Eszék, Esseg, Osiek], localitate situată în Slavonia-Croația.

⁵⁵ Lika [Licca], localitate situată actualmente în centrul Croației.

⁵⁶ Krivanec *op. cit.*, p. 189.

⁵⁷ Baronul Maximilian Joseph Freiherr von Linden (1736–1801), din Essingen, președinte al senatului Colegiului din Württemberg, membru al administrației imperiale, șambelan în Köthen, autor al mai multor lucrări de alchimie: *Catalogus manuscriptorum chemico-alchemico-magico-cabalistico-medico-physico-curiousorum* (1788); *Handschriften fuer Freunde geheimer Wissenschaften* (1794), cunoscut cu numele masonic de *Ardaxanes Linniphoenul Mimichemen*.

⁵⁸ Abafi 1890–1899, IV, 3.

⁵⁹ Abafi 1884, 731.

⁶⁰ Abafi Lajos utilizează termenul de *lojă masonică rozicruciană* referindu-se la corespondența dintre baronul Maximilian Joseph Freiherr von Linden și superiorul masonic al acestuia, cunoscut sub numele de Cibanot. Potrivit istoricului maghiar, Cibanot i-ar fi aprobat lui Linden printr-o scrisoare din 5 mai 1772 formarea unei loje masonice rozicruciene la Timișoara, vezi Abafi 1884, 731–732.

⁶¹ Abafi 1890–1899, IV, 4.

6 colțuri) este așezată peste un câmp de flăcări care ies de sub colțurile hexagramei. Sigiliul are dispuși în mijloc trei crini (*Fleur de Lys*) de culoare albă, pe fundal albastru, aceasta fiind o trimitere discretă la masoneria albastră (sau masoneria celor trei grade, ce utilizează din punct de vedere cromatic doar două culori (albastrul și albul). Cei Trei Crini Albi sunt încercuiți de „lanțul de uniune” reprezentat de frânghia cu noduri. În masonerie se consideră că membrii unei loje sunt înălțuiți prin acest lanț de uniune invizibil. Fiecare din cele 6 triunghiuri secundare (rezultate prin suprapunerea celor două triunghiuri echilaterale ce formează hexagrama) sunt ocupate de elemente cu o simbolistică specifică masoneriei: Soarele și Luna, mistria și ciocanul, zidul construit, mai puțin triunghiul din vârful hexagramei, în care-l regăsim pe Abraxas⁶².

Alegerea lui Abrasax⁶³ și poziționarea acestui element în cel mai superior loc pe sigiliul Lojei **Zu Den 3 Weisse Lilien** denotă cunoașterea și persistența utilizării practicilor rozicruciene în cadrul întâlnirilor membrilor lojei și poate, chiar mai mult decât atât, un mesaj subtil pentru doleanța lor de a transforma loja într-o lojă templară⁶⁴. Imaginea hexagramei în cerc a fost uzitată și aleasă pentru bijuteria gradului de Arcă Regală⁶⁵. Bijuteria celui care este inițiat la gradul de Arcă Regală (vezi Fig. 4.) are gravate mai multe cuvinte și expresii. Expresia *Nil nisi clavis deest* (Nimic nu lipsește,

doar cheia...) amplasată subiacent cercului ce conține hexagrama, este oarecum corelată cu expresia gravată pe cercul ce înconjoară hexagrama: *Si talia jungere possis sit tibi scire satin* (Tu poți înțelege ceea ce urmează, dacă tu știi suficient!⁶⁶).

Fig. 4. Imagine a celei mai vechi bijuterii, datată 1766, corespondentă gradului de Arcă Regală. A aparținut Dr.J.J.Rouby. Se remarcă gravate expresiile referitoare la cele 10 sefire pe cele două triunghiuri din care se formează hexagrama. (Bernard E. Jones, *Freemasons' Book of the Royal Arch*, London: George G. Harrap & Company Ltd, 1957)

⁶² Abraxas, o imagine curioasă reprezentând un războinic având cap de cocoș, picioarele fiindu-i reprezentate de doi șerpi, înconjurat de șapte (7) stele. Războinicul deține un scut rotund, însemn al puterii și autorității. Stelele de care este înconjurat semnifică înțelepciunea (Sophia gnosticilor). Cuvântul *Abrasax* apare în Cartea Sfântă a Marelui Spirit Invizibil, unul dintre codex-urile de la Nag Hammadi, cunoscută în unele medii sub numele de „Evanghelia Egiptenilor” și datată în perioada anilor 200–350 e.n. Gnosticii considerau că Abrasax a reprezentat zeitatea supremă de la care, ulterior, au emanat îngerii.

⁶³ Descrierea semnificației lui Abrasax și corelarea cu sigiliul Marelui Maestru al Ordinului Templului (vezi Fig. 3.) în Manea 2016a, 110–113.

⁶⁴ În acest sens, membrii Lojei timișorene adresează o cerere în toamna anului 1778 Lojii *La Trei Acvile* din Viena, pentru o patentă care să permită înființarea și funcționarea unei loje templare, sub obediența SOT, conform lui Petri 1991, 4. Această patentă a fost primită în anul 1780 de la Loja vieneză *Zu den 3 Adlern*, vezi Kodek 2011, 93 *apud* Kakucs 2016, 471.

⁶⁵ Gradul de *Cavaler de Arcă Regală* al actualului R.S.A.A. are ca temă principală căutarea cătorva aleși ce ajung să descopere Cuvântul pierdut sau Numele Inefabil. Ordinul Templului rămâne în istorie prin misterul descoperirilor făcute sub muntele Templului...adoptarea ulterioară în masoneria speculativă a titlaturii de „Cavaler de Arcă Regală” pentru unul dintre gradele de perfecție nu este aleasă în mod întâmplător.

Chiar dacă despre Loja din Timișoara, datele indirecte spun că ar fi fost înființată pe baza unei patente a Marii Loji Provinciale a Regatului Ungariei⁶⁷, datele documentare și bibliografice contrazic acest fapt⁶⁸, iar ritualurile practicate, sigiliul acesteia cât și conexiunile cu Stricta Observanță Templară spun de asemenea altceva...

Loja *Zu Den 3 Weisse Lilien* va avea în componența sa, similar Lojelor din Brașov și Sibiu, membrii ai nobilimii, ofițeri de carieră ai armatei imperiale, funcționari administrativi ai provinciilor imperiului, dar și negustori și meseriași. Lucrările Lojei se desfășurau în limba germană. Membrii Lojei utilizau în cadrul întâlnirilor nume conspirative, conform uzanțelor. Sfârșitul anului 1776 regăsește pe listă 36 de membrii ai acestei Loje⁶⁹ ce-și

⁶⁶ Manea, *op. cit.*, 149.

⁶⁷ *Istoria francmasoneriei în Transilvania de la începuturi până în 1795*, publicat în data de 2011 Ianuarie 30 pe Site-ul Lojei Alutus Orientul Sf.Gheorghe, link: <http://www.rl196alutus.ro/?l=ro&m=masonry&sm=history&id=25>, accesat la data de 08.10.2015.

⁶⁸ Marea Lojă Provincială a Ungariei va fi înființată abia în anul 1784 conform lui Abafi 1890–1899, V, 142–158.

⁶⁹ Abafi 1890–1899, IV, 4–6; Lista prezentată de autor în această lucrare, este o listă considerată de acesta în mod prezumtiv corespondentă primului an de activitate al lojei

desfășura lucrările pe baza “sistemului Draskovich” creat de Conte Joseph Kasimir Draškovič von Trakošćan și continuat de fiul acestuia, comandant al Regimentului 1 secuiesc:

1. Joseph Sauvaigue (Elucidarius): comerciant
2. Jozef Bohoniczki (**Seneca**): comisar militar pentru alimentație
3. Conte Johann Wenzel Pötting (Demostene): consilier imperial
4. Johann Georg Barth (Temistocle): contabil principal al domeniilor camerale din Vrșac
5. Johann Georg Todt (Arcatius): director al oficiului de aprovizionare
6. Ernst Nigg (Aristotel): administratorul depozitelor imperiale de la Lipova
7. Nikolaus Heimeyer (Thirmothenes): administrator adjunct al rezervelor imperiale de grâu
8. Engelbert Kirchgeher (Horatius): controlor forestier
9. Franz Wreden (**Cato**): grefier judecătoresc
10. Johann Joachim Gross (Hypocrates): medic șef al comitatului
11. Joseph Ignat Müller (Florentinus): casier cameral și districtual
12. Larmin (Constantinus)
13. Franz Heigl (Celsus): comerciant
14. Conte Wenzel Ferdinand Cajetan von Sauer⁷⁰ (Constantinus): viceguvernator, președinte al administrației camerale, consilier imperial
15. Cotele Ernst Goltz (Phylopomenes): locotenent colonel, comandantul regimentului Esterházy

(1776). Pentru această listă, Abafi menționează doar numărul documentului din arhiva lojei (XVI.2) regăsit la castelul Dég și precizează “*Liste ohne datum*”. Majoritatea documentelor pentru lojele din sec. XVIII active pe teritoriul Ungariei, Banatului și parțial cel al Transilvaniei, s-au aflat la castelul contelui Paul Festetics von Tolna de la Dég. Din păcate, un fond uriaș de arhivă (după spusele lui Abafi peste 10.000 fișiere cu piese individuale/documente, vezi: Abafi 1890–1899, I, VIII) a fost distrus cu ocazia devastării castelului în timpul și după cel de-al doilea război mondial. După studierea acestei arhive de la castelul Dég, Abafi va publica în mai multe volume cea mai cunoscută lucrare a sa în 5 volume: *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*.

⁷⁰ Conte Wenzel Ferdinand Cajetan von Sauer s-a născut în 14 septembrie 1742 la Graz, devine președinte interimar al administrației camerale a Banatului Timișorii sub conducerea conților Joseph și Pompejus Brigido. Între anii 1776–1779 a fost membru al Lojei *Zu Den Drei Weisse Lilien* din Timișoara, unde deținea gradul de maestru și era cunoscut cu pseudonimul *Constantinus*. Între anii 1786–1791 va deține funcția de președinte gubernial în Tirol. Va ocupa funcția de guvernator al Austriei Inferioare în perioada 1791–1795. Trece în pensie în anul 1795. Decesul său survine în 22 iunie 1799 la Viena conform Petri 1992, 1641–1642.

16. Baronul Andreas Baselli von Suttendorf (Platon): cancelar
17. Matthäus Josepus Heimerl (Livius): tipograf
18. Siegfried Scherübel (Socrates): administrator al rezervelor imperiale de grâu de la Moravița
19. Jakob Swoboda (Pericles): registru în administrația camerală
20. Friedrich Edler von Eckhard (Scipio): administrator al rezervelor imperiale de grâu de la Mănăștiur
21. Baronul Friedrich von Wilberg (Marcus Tullius): căpitan al regimentului de graniță din Panciova
22. Lajos Uberti (Hannibal): locotenent major, inginer cameral
23. Baronul Rehbach Kajetan (Flaminius): președinte al domeniilor camerale de la Lugoj
24. Johann Breuner (Acillo): administrator al rezervelor imperiale de grâu de la Recaș
25. Jakab Paidaly (Scarius): comisar financiar
26. Johann Bundschuh (Ursulus): comisar imperial privind rezervele de grâu din Ciacova
27. Nicolas Rheinfels (Taurus): comisar imperial privind rezervele de grâu din Recaș
28. Johann Georg Wallbrunn (Decentius): proprietarul administrației camerale, administrator financiar, (Cameral administrations besitzer)
29. Johann Bellm (Jovius): percepător fiscal
30. Sebastian von Kirsch (Camech): pădurar adjunct
31. Kilie (Xenophon): miner
32. Nasse (Ovidius): controlor
33. Abaffy (Achilles): vânător
34. Pythagoras
35. Albert Karlitzky (Aron): preot, director al școlilor camerale germane din Banat și Timișoara
36. Franz Hoffmann, chirurg în Oravița.

Explozia generată de revoluționarea gândirii și dezvoltarea cunoștințelor științifice propagată de persoane influente din cercurile aristocrației dar și apoi din rândurile burgheziei, a consolidat și în Banat puntea peste dilemele religioase dogmatice, drept dovadă componența diversă a membrilor lojei. În contextul valorizării raționamentului și credinței în progres, integrarea într-o primă societate inițiativă avea rolul șlefuirii caracterelor și a angajării științei omenirii spre o direcție benefică pusă în slujba dezvoltării societății. Marea majoritate a francmasonilor au fost exponenți ai iluminismului considerând că înlăturarea obscurantismului și formarea unui stat modern nu pot fi înfăptuite decât în urma aplicării unor schimbări majore. Direcția spre reformă va fi creionată cu ocazia primei vizite a împăratului Iosif al II-lea în Banat.

Sosirea lui Iosif al II-lea în Banatul anului 1768 are loc în urma memoriului înaintat de contele Johann Francisc Soro: „În 1767 s-a înmănat, clandestin, Împăratului Joseph al II-lea un memoriu semnat de mai mulți patrioți bănățeni printre alții și de generalul de brigadă Soro. Împăratul l-a citit, l-a băgat în buzunar și fără să spună cuiva ceva, după câteva zile a fost în drum spre Banat. Joseph al II-lea proceda astfel în cele mai multe cazuri, dar și trebuia să procedeze astfel pentru a nu fi indus și el în eroare așa cum i s-a întâmplat mamei sale”⁷¹. Între 14–17 mai 1768 împăratul va vizita Timișoara, își va nota personal impresiile după abordarea demnitarilor, fiindu-i clară împărțirea administrației imperiale în tabere influențate doar de interesul material. Va transmite mamei sale, împărăteasa Maria Terezia, un raport foarte detaliat în care semnalează gravele carențele sesizate: „Lucrurile nu mai pot rămâne așa, sau totul se va duce de răpă...sunt necesari administratori și consilieri mai buni...în Banat funcționează cea mai dezordonată administrație din țară dar și cel mai rău sistem de guvernare... A ajuta la îndreptarea acestor rele ne obligă nu doar conștiința și rațiunea dar și dragostea față de semenii” și va propune soluții în rezolvarea acestora⁷².

Deschiderea unei tipografii în Timișoara care să ofere cărți și ziare pentru populație, indiferent de religie sau naționalitate, s-a considerat o rezolvare simplă pentru educarea populației dar și pentru stoparea unor influențe dăunătoare dominației imperiului habsburgic în Banat. La recomandarea contelui Hatzfeld, privilegiul de a înființa această tipografie i-a fost acordat lui Matthäus Josepus Heimerl, acestuia fiindu-i atribuită în scopul amenajării unui sediu „vechea casă a mătăsii” din cartierul Fabric⁷³.

Născut la Viena în anul 1732, tipograful Heimerl își va împlini visul de a avea propria tipografie în Banatul imperial, pentru dezvoltarea acesteia va primi un împrumut de 1500 de guldeni din partea administrației și exclusivitate pentru următorii 12 ani. Aici a văzut lumina tiparului la 18 aprilie 1771 „Temeswarer Nachrichten”, primul ziar de pe teritoriul actual al din României și zona de Sud Est a Europei⁷⁴. Cu un aspect cosmopolit, în paginile ziarului se vor regăsi alături de decretul Administrației Țării Banatului, știri din Viena și altele de importanță locală, diverse anunțuri iar în suplimentul periodic se publicau materiale cu scop educațional, dizertații privitoare la istoria regiunii.

Încă din primul număr al ziarului „Temeswarer Nachrichten”, Matthäus Josepus Heimerl își va exprima pasiunea pentru istorie, anunțând cu mândrie publicarea unei cărți interesante⁷⁵. Cartea intitulată „*Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum / Fragmente din scriitori necunoscuți din antichitate*” are pe pagina de titlu mențiunea: „tipărită și publicată de Matthäus Josephus Heimerl-tipograf privilegiat al Administrației cezaro-crăiești” și este dedicată „milostivului și plin de har, contele nostru de Clary Aldringen”. Cuvântul de început datat „31 martie 1771, Temeswar” conține o sintagmă interesantă „**este prima lucrare ce va aduce Lumina și va coagula valorile**”⁷⁶. Lucrarea tipărită de Heimerl nu are autor propriu-zis, apare doar un misterios editor care își menționează inițialele „J.F.v.T.”. Încurajate discret de puterea imperială, lojile francmasonice și-au făcut apariția în marile orașe ale Europei Centrale, la Timișoara, nașterea Lojei Zu Den 3 Weisse Lilien probează un astfel efort de coagulare a structurilor civice, reformiste, cosmopolite, în acord cu reformele iosefiniste dar și cu cea mai largă mișcare iluministă din Europa⁷⁷.

Într-o Epocă a Luminilor consacrată unui scop bine definit și anume cel de a aduce Lumina în rândul maselor, acest tip de formulare specifică, regăsit în cartea tipărită de Matthäus Josepus Heimerl, poate fi luat ca atare la prima vedere, însemnând simplist apariția primei cărți tipărite la nivel local, cu un conținut adresat elitelor, sau, poate fi de fapt, o trimitere subtilă la scrierea anonimă tipărită în 1614 la Cassel în tipografia lui Wilhelm Wessel, intitulată „*Allgemeine und General Reformation der gantzen weiten Welt. Beneben der Fama Fraternitatis, Deß Löblichen Ordens des Rosenkreutzes / an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben: Auch einer kurtzen Responsion, von dem Herrn Haselmeyer gestellet / welcher deßwegen von den Jesuiten ist gefänglich eingezogen / und auff eine Galleren geschmiedet: Itzo öffentlich in Druck verfertiger / und allen trewen Herten communiciret worden*”⁷⁸.

Dacă despre francmasonerie sau alte societăți inițiatice erau cunoscute date privind înființarea,

⁷⁵ Costin Feneșan în prefața la Ehrler 2006, 17.

⁷⁶ Lucrarea *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum*, editată de J. F. v. T și tipărită de Mathäus Josephus Heimerl, Timișoara, 1771, obținută prin amabilitatea Österreichischen Nationalbibliothek din Viena.

⁷⁷ Neumann 2015, 112.

⁷⁸ Sau în traducere „*Reformarea generală și universală a întregii lumi. Împreună cu Fama Fraternitas a ilustrului Ordin al Rosa-Crucii, adresată tuturor savanților și capetelor încoronate ale Europei. Cu un scurt răspuns la Haselmeyer care, pentru acest lucru, a fost întemnițat de către iezuiți și trimis la galere. Pregătită acum pentru tipar și difuzată tuturor adeptilor*”.

⁷¹ Böhm 1868, 98; Manea 2017, 35.

⁷² Szentkláray 1879, 206 – 214; Feneșan 2001, 437.

⁷³ Glăvan 2011, 361.

⁷⁴ Petri 1992, 670–671.

statutele, misiunea, ritualurile de inițiere, despre Ordinul Rosicrucian nu se putea spune mare lucru. Rozicrucienii, considerați și în prezent de inițiați „*Păstrătorii Tradiției antice*” iar de profani „*veritabili alchimiști*” și-au făcut apariția în secolul al XVII-lea când în Leipzig, Frankfurt, Paris au început să apară afișe lipite pe ziduri și manuscrise distribuite populației ce anunțau apariția în lume, printre muritori, a fraților rozicrucieni sosiți pentru reformarea societății. Lucrările de bază ale Ordinului Rosicrucian sunt *Reformation*, *Fama Fraternitas* și *Confessio fraternitatis Roseae Crucis*⁷⁹. Toate văd lumina tiparului pentru prima dată la tipografia lui Wessel. Primele două opere, *Reformation* și *Fama Fraternitas*, au fost publicate împreună, fiind cuprinse în scrierea anonimă *Allgemeine und General Reformation...* care, de fapt, este o povestire satirică petrecută în perioada împăratului Iustinian, când **7 (șapte)** înțelepți ai Greciei antice împreună cu **Cato** și **Seneca** sunt chemați de suveran la templul lui Apolo din Delphi pentru un *remède à la misère des humain*⁸⁰.

Similitudinea frapantă cu activitatea derulată de tipografului Matthäus Josepus Heimerl și editorul *J. F. v. T.* este mai mult decât evidentă! În cartea tipărită de Heimerl la Timișoara în luna martie 1771, descoperim în mod curios **șapte (7)** capitole, fiecare capitol fiind elaborat de un „*înțelept*”: Deioces⁸¹, Sesostriș⁸², Servius Tullius⁸³, Alexander, Augustus, Nerva, Sophronim. Toți cei șapte sunt figuri semnificative ale antichității, fiecare dintre ei având origini diferite (Deioces este mez, Sesostriș este egiptean, Tullius este presupus etrusc la origine, Alexandru cel Mare nu mai are nevoie de nici o prezentare ...). **Practic, această modestă carte tipărită în Banatul imperial în anul 1771 nu este așa cum s-a considerat până în prezent „o antologie de izvoare din scrierile unor autori ai antichității”⁸⁴, ea are o importanță capitală**

⁷⁹ Sédar 1932, 47.

⁸⁰ *Ibidem*, 41.

⁸¹ Deioces sau Deiokes (în greacă Διόκης), potrivit lui Herodot a fost primul rege al mezilor, ctitorul primei capitale Ekbátana, o puternică fortăreață ale cărei ziduri erau dispuse dub formă a șapte cercuri concentrice, a se vedea Rüdiger 1994–1995, 226–227.

⁸² Faraonul Sesostriș apare de asemenea în istoriile lui Herodot (cartea a II-a, 102–115), vezi în *Herodotus*, Vol. 1, tradus în engleză la Godley 1921, 391–399.

⁸³ Servius Tullius, cel de-al șaselea legendar rege al Romei antice, cunoscut pentru importante sale reforme civile și militare, construcția zidurilor de apărare în jurul orașului. Este primul demnitar roman care a pus în circulație „bani” de cupru (*Aes Signatum*) pe care erau imprimate imagini de animale, echivalate cu valoarea acestora.

⁸⁴ Costin Feneșan, *op. cit.*, 17.

deoarece reprezintă prima carte esoterică a societăților inițiatice tipărită pe teritoriul actual al României.

Ornamentațiile alese de Heimerl ce constituie antetul fiecărui capitol sunt specifice societăților inițiatice, imaginile sunt semnificative și corelate cu conținutul capitolului în cauză. Lucrarea editorului *J.F.V.T.*, tipărită la Timișoara în 31 martie 1771, are în antetul primului capitol ce-i este dedicat lui Deioces, **patru** sori dispuși liniar (vezi **Fig. 5**).

Fig. 5. Antetul primului capitol dedicat lui Deioces, p. 1 din *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum*, Timișoara, 1771.

Acest număr (**4**) are o importanță crucială pentru Ordinul Rosicrucian. În *Fama Fraternitas* se dezvăluia formarea Fraternității Crucii cu trandafiri, al cărei nucleu inițial era format din **patru (4)** persoane „care au alcătuit limba și scrierea magică, cu un bogat dicționar, pe care îl folosim și astăzi întru lauda și slava lui Dumnezeu”⁸⁵.

În continuarea celor precizate în *Fama* (tipărită în germană), lucrarea rozicrucienilor apărută ulterior intitulată *Secretioris Philosophiae consideratio brevis a Philippo a Gabella, philos. stud. conscripta, et nunc primum una cum Confessione fraternitatis R. C. in lucem edita* (cunoscută generic sub titlul *Confesio*, publicată în același loc și de același tipograf) era redactată în latină, se adresa unui public mai elevat, având intenția de a oferi o interpretare a alegoriilor romantice din primul manifest. Cele mai interesante scrieri ale rozicrucienilor, sunt cele ce au provenit de la oameni educați și bine informați cu privire la mișcare, poate chiar implicați în ea, dar, au rămas ascunși sub vălul misterului, folosindu-se doar de pseudonime. În mod perfect superpozabil, la Timișoara, misteriosul editor *J. F. v. T.* nu dezvăluie în carte numele său și numele *înțeleptului necunoscut*, pe care l-a întâlnit în timpul călătoriei sale, permite cititorilor să afle doar faptul că i-au fost oferite de acel necunoscut manuscrise originale *descoperite în peregrinări prin Orient*⁸⁶.

⁸⁵ Yates 1998, 58.

⁸⁶ În *Fama Fraternitas*, întemeietorul Ordinului Rozicrucian, misteriosul Rosencreutz, un „om luminat”, a fost la rândul său călător, îndeosebi în părțile Răsăritului,

Manuscrisele în posesia cărora a intrat *J.F.v. T.* au stat la baza textelor pe care le-a redactat iar el speră ca această muncă să-i aducă un *spor de salar* ⁸⁷. În ordinele inițiatice, în special în masonerie, se cunoaște faptul că un Maestru poate propune *sporul de salariu* pentru un *Ucenic* sau o *Calfă* doar în cazul în care aceștia *au lucrat suficient timp cu ei însuși*, deciptând cu asiduitate învățămintele grafului în care au fost admiși prin ritual.

Fig. 6. Antetul capitolului dedicat lui Servius Tullius, p. 57 din *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum*, Timișoara, 1771.

Pe ultima filă a cărții tipărite de Matthäus Josephus Heimerl, în capitolul dedicat înțeleptului Sophronim din Argos, apare *oglină* (**Vezi Fig. 7.**) în care se reflectă o lume ideatică a „*misterioasei insule*” unde acesta trăia când a fost descoperit de marinarii ce au naufragiat în călătoria lor spre Creta, navigând din Delos.

Fig. 7. Imaginea Oglinzii amplasată la finalul capitolului dedicat lui Sophronim, din *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum*, Timișoara, 1771, p. 175.

unde „oameni înțelepți doresc să împărtășească ceea ce știu”, a se vedea în Yates, *op. cit.*, 58–59.

⁸⁷ A se vedea „Vorbericht” din *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum*, ed. de J. F. v. T, tipărită de Mathäus Josephus Heimerl, Timișoara, 1771.

Manuscrisul rosicrucian apărut în scurt timp după *Fama Fraternitas*, intitulat *Speculum Sophicum Rhodo-Stauroticeum* (Oglinda înțelepciunii rozicruciene)⁸⁸ conține în titlul său termenul „*oglină*”. Legătura directă între cele două manuscrise ale Ordinului Rosicrucian s-a făcut subtil prin exprimarea vizuală, figurativă, a motto-ului ce încheie *Fama Fraternitas*: „*sub umbra alarum tuarum Jehova*”⁸⁹, amplasată în partea de sus a primei file din *Speculum Sophicum*. Cele două aripi de arhanghel înconjură numele inefabil יהוה (Yahweh), scris de 3 ori în interiorul astrului cersesc.

Tot pe prima filă, *Oglinda înțelepciunii rozicruciene* redă imaginea unei insule, situată în mijlocul mării formate de opinia ignoranților și speculații inutile. Spre această insulă încununată de Roza Cruce, se îndreaptă corabia celor ce caută cunoașterea și aspiră la înțelepciune, ghidată de mâna lui Dumnezeu ce apare desenată între aripile îngerilor (**vezi Fig. 9.**) și deasupra delfinului. Arta creștină timpurie abundă de imagini ale delfinilor. Delfinul, este de departe, cea mai menționată creatură mării din Sfânta Scriptură. Deseori imaginea unui delfin apare plasată pe marcasele creștine care îl reprezintă pe Hristos „îndrumând” sufletele credincioșilor la gloria lor veșnică. În alte piese de artă, apare imaginea unui delfin care se înfășoară în jurul unui trident (acesta simbolizându-l pe Hristos pe cruce). În creștinismul timpuriu simbolismul delfinului mai poate fi conturat adiacent ancorei (un simbol creștin al credinței și stabilității) sau curcubeului lui Noe (simbol al mântuirii)⁹⁰. În mitologia creștină timpurie (*Navigatio sancti Brendani*)⁹¹ apare „*Jasconius*” o balenă enormă ce a oferit un adăpost sigur pentru un grup rătăcitor de

⁸⁸ Această lucrare în manuscris a Ordinului Rosicrucian a apărut în anul 1618. Autorul se semnează cu pseudonimul Teophilus Schweighardt Constantiens, se presupune că acest autor este Daniel Mögling, medic, matematician, astronom (n.1596 – d.1635).

⁸⁹ *Allgemeine und General Reformation der gantzen weiten Welt. Beneben der Fama Fraternitatis, Deß Löblichen Ordens des Rosenkreutzes / an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben: Auch einer kurtzen Responson, von dem Herrn Haselmeyer gestellet / welcher deßwegen von den Jesuitem ist gefänglich eingezogen / und auff eine Galleren geschmiedet: Izzo öffentlich in Druck verfertiger / und allen trewen Herten communiciret worden*, tipărită de Wilhelm Wessel, Casel, 1614, p. 128.

⁹⁰ Pentru simbolistica delfinului și a altor simboluri creștine timpurii pe larg în Aquilina 2008.

⁹¹ *Vita sancti Brendani; Vita sancti Brendani abbatis; Vita sanctissimi confessoris Christi Brendani; Vita sanctissimi confessoris Christi Brandani.*

Fig. 8. Imaginile numelui inefabil amplasat între aripile îngerilor, din Daniel Mögling, *Speculum sophericum rhodo-stauroticum*, 1618, Zentralbibliothek Zürich, SCH R 201.

călugări conduși de Sf. Brandano, aflați în căutarea insulelor binecuvântate (*Terra repromissionis*). În fiecare Paște călugării erau aduși de vânt, înapoi pe aceeași insulă, unde sărbătoreau Liturghia Paștelui. După șapte ani din acest ciclu, au descoperit că insula era de fapt partea din spate a lui Jasconius⁹².

Fig. 9. Imaginea insulei din mijlocul mării ignoranților, spre care se îndreaptă corabia călăuzită divin din Daniel Mögling, *Speculum sophericum rhodo-stauroticum*, 1618, Zentralbibliothek Zürich, SCH R 201.

Misteriosul editor *J. F. v. T.* va păstra această transmisibilitate inițiatică a simbolurilor din manuscrisele roscruiciene în cartea *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum* tipărită de Matthäus Josepus Heimerl la Timișoara în anul 1771. În viitoarea Lojă *Zu Den 3 Weisse Lilien* din Timișoara, ce își va aprinde luminile în scurt timp după apariția acestei cărți inițiatică tipărită în noua provincie imperială habsburgică, vor apare atât „*Cato*” cât și „*Seneca*”⁹³ din *Fama*

Fraternitas a rozicrucienilor, sub aceste nume conspirative fiind regăsiți inițial Franz Wreden și Jozef Bohoniczki.

Alegerea cu predilecție din partea fiecărui membru a numelui său conspirativ nu a fost doar o simplă respectare formală a conduitei specifice organizațiilor inițiatică. O organizație de inițiați nu-și va dezvălui direct secretele, acestea fiind legate de nivelul inițiatic de înțelegere al fiecărui membru ce trece dincolo de pragul Templului. „Secretul” inițiatic este dificil de înțeles de profani, inițierea fiind singurul instrument ce permite cunoașterea acestuia, „secretul” va fi perceput în mod diferit de fiecare membru al Lojei, în funcție de limitele proprii sale gândiri⁹⁴.

Cunoscutul istoric maghiar Abafi Lajos, consacrat studierii societăților secrete din Imperiul Habsburgic, în articolul său intitulat *Societățile secrete din Timișoara în secolul trecut* (publicat în anul 1884, în *Történelmi Tár* (Revista Departamentului de Istorie a Academiei de Științe Maghiare la Budapesta) a completat datele referitoare la Loja din Timișoara⁹⁵. Abafi va descrie mult mai pe larg atât apariția cât și activitatea Lojei *Zu Den 3 Weisse Lilien*, inclusiv după reluarea activității acesteia în anul 1782, redând și în acest nou articol, numele reale ale membrilor și corespondentul conspirativ al acestora. Elementul de noutate prezentat de Abafi constă în dezvăluirea numelui conspirativ al localităților. Astfel, Lugojul, orașul de domiciliu al triumphiului format din trei Il.'F': *Flaminus*, *Hannibal* și *Scarius*, nu apare trecut cu numele real (Lugos, Lugosh, Lugoj) ci sub denumirea de „*Valea*

⁹² Iannello 2013.

⁹³ Numele de „*Seneca*” va fi preluat ulterior de Veith Martin, venit în lojă la începutul anului 1785.

⁹⁴ Manea 2016a, 21.

⁹⁵ Abafi 1890–1899, IV, capitolul „*Die Loge Zu Den 3 weissen Lilien in Temesvar*”, 3–17.

lui *Joshaphat*” (Valea lui Iosafat)⁹⁶. Acest termen corespunde numelui dat de proorocul Ioel locului judecării finale (Ioel 3:2, 12.) ambele versete utilizând numele „Iosafat” (care înseamnă „Iahve a judecat”) pentru asocierea cu faptul că Dumnezeu va judeca. „Valea lui Iosafat” la fel ca și „valea hotărârii”, ce apare în v. 14, sunt doar termeni simbolici ce fac referire la judecată la Dumnezeu și nu nume geografice curente. Timișoara, la rândul său, avea corespondentul (termenul conspirativ) *Ierusalim*, pentru Viena acesta fiind *Salem*, pentru Berlin, *Troia*, pentru Praga, *Cairo*, pentru Vrșac, *Smirna*, pentru Lipova, *Sinai*, iar pentru Ciacova, *Palestina*.⁹⁷

Triumphiul din *Valea lui Joshaphat*⁹⁸, format din membrii de confesiune catolică, al cărui trezorier era F. Paidaly Jakab, a avut o contribuție importantă la transformarea Lugojului ca oraș unitar. Demararea activității de unificare a celor două orașe diferite (Lugojul român și Lugojul german) se face în mod activ de cei trei mai sus menționați, atât prin apartenența la masonerie, dar și prin prisma funcțiilor deținute în viața civilă. Din păcate, acest aspect a rămas anonim în istoriografie, cunoscuții istorici Iványi István și Pesty Frigyes neamintind numele celor trei sau activitatea desfășurată de aceștia (mai corect spus, masoneriei)⁹⁹.

Președintele (administratorul) districtului Lugoj, baronul Rehbach Kajetan, membru al Lojei *Zu Den 3 Weisse Lilien*, regăsit sub numele conspirativ *Flaminus*, alături de inginerul viitorului comitat Caraș, Uberty Lajos, cunoscut în lojă drept *Hannibal* și comisarul financiar Paidaly Jakab, frațele *Scarius*, sunt cei trei exponenți din Lugoj, în cadrul Lojei timișorene în secolul al XVIII-lea.

Baronul Kajetan von Rehbach, provenit dintr-o veche familie nobilă austriacă, originară din Carintia (pentru blazonul familiei, vezi Fig. 10.), a fost crescut în spirit militar de către tatăl său, Maximilian von Rehbach, colonel în divizia de

cavalerie *Maria Terezia*. Cu o frumoasă ascensiune în cariera militară, respectă tradiția familiei devenind căpitanul trupelor staționate în anul 1787 la Szombathely¹⁰⁰.

FREIHERREN von REHBACH auf MEDERNDORF.

Fig. 10. Blazonul familiei publicat în lucrarea *Wappenbuch der Oesterreichischen Monarchie*, vol 21, f. 44, Nuremberg, 1854, autor Tyroff J.A.

Descriere heraldică:

Scut spaniol, dreptunghiular, cu talpa rotunjită, scartelat: 1) pe roșu, un triunghi argintiu, cu vârful alezat; 2-3) tăiat de o bară ondulată, de argint, cu partițiunea dreaptă superioară de aur, cea stângă inferioară neagră, peste care broșează un cerb de argint, stând pe picioarele posterioare, cele anterioare ridicate; 4) despicaț, argintiu la dextra, roșu la senestra. Peste tot, un scut asemănător cu cel de mai înainte, dar de dimensiuni mai mici, despicaț, negru la dreapta, argintiu la stânga, șapat la dextra de argint, la senestra negru. Scutul este timbrat de o coroană deschisă, formată dintr-un cerc frontal, de aur, terminat, în față, cu nouă merloane, în forma literei „T”, având la bază câte o perlă de argint; pe vârfurile merloanelor 1, 3, 5, 7 și 9 sunt plasate cinci perle de dimensiuni mai mari decât primele. Coroana este surmontată de trei coifuri, de argint, cu câte șapte grile, lanțul și marginea de aur, din vârful cărora pleacă, în jos, pe flancuri, până spre jumătatea scutului mare, lambrechini, la dreapta, aurii căptușiți negru, la stânga, argintii căptușiți roșu. Deasupra celor trei coifuri sunt trei coroane

⁹⁶ Abafi 1884 partea I-a, 513-593 și partea a II-a, 730-739.

⁹⁷ Pentru prima prezentare în limba română pentru ambele părți ale lucrării lui Abafi *Titkos társulatok temesvárott a mult században* din Revista Departamentului de Istorie a Academiei de Științe Maghiare, Budapesta, 1884 a se vedea în Manea 2016b.

⁹⁸ Termenul de *Valea lui Joshaphat* este o trimitere subtilă la „Superiorii necunoscuți” sau „Fii Văii” în conexiune directă cu Stricta Observanță Templiară. Despre acei „companioni ai văii” se spunea că ar conduce, de fapt, din umbră, destinele templierilor, *Valea* fiind reprezentarea metaforică pentru Ordinul Superior Invizibil, iar cei ce nu pot respecta doctrina Ordinului, fiind considerați nevrednici de a urma această cale, „Valea” fiind „Calea cea dreaptă”.

⁹⁹ Schwager 1933, 3.

¹⁰⁰ Schlag 2003, 288 și Schlag republicat în limba germană 2003, 109

deschise, cu câte trei fleuroane, din vârful cărora iese câte un cimier: 1) un zbor în sus, compus din două semi-zboruri, cel din dextra roșu (sus) și argintiu (jos), peste care broșează un triunghi asemănător cu cel menționat mai înainte, dar cu baza orientată spre flanc, cel din senestra auriu (sus) și negru (jos), tăiat de o bară de argint, peste care broșează un cerb de argint asemănător cu cel din scut; 2) un trifoi negru între două proboscide de argint alternând cu negru; 3) un cerb, ca cel de mai înainte, ieșind, plasat între două ramuri verzi de salcâm.

Anterior trecerii Banatului la Ungaria, Baronul Kajetan von Rehbach ocupa funcția de președinte (administrator) al districtului Lugoj. În cadrul activității masonice din Timișoara, inițial, Baronul Kajetan von Rehbach nu a ocupat decât gradul de ucenic, dar, mai târziu, va parcurge toate etapele inițierii, devenind Maestru, fiind unul dintre Maeștrii semnatari ai actului de aniversare a Lojii *Zum Goldenen Rad* (Roata de Aur) din orașul Eberau, Austria, la data de 20 iulie 1785¹⁰¹.

Fig. 11. Sigiliul Lojei Roata de Aur, din Abafi Lajos, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, 5 vol., Budapesta, 1890–1899, vol. 3, Budapesta, 1893, p. 335, republicat în Gerald Schlag, *Die Freimaurerloge „Zum goldenen Rad” in Eberau 1775 – 1786 in „Burgenländische Heimatblätter” Nr. 66, Eisenstadt 2004, p. 101.*

Necunoscând foarte bine limba germană, fondatorul Lojei *Zu Den 3 Weisse Lilien*, Jozef Sauvaigie își va aroga, în anul 1776, titlatura de „Maestru venerabil fondator”, lăsându-i pe cei doi Mari Maeștrii: comisarul militar Jozef Bohoniczki și contele Johann Pötting să conducă efectiv lucrările. După plecarea comisarului Bohoniczki la

Liov¹⁰², Marele Maestru al Lojei va rămâne contele Johann Pötting. Sistemul și ritualul elaborat de contele Drašković uzitat la lucrările lojei, îi va plictisi repede pe membrii acesteia. De comun acord, vor conveni să ceară o patentă pentru înființarea unei Loji templiere. În acest sens vor adresa în anul 1778 o cerere lojii *La Trei Acvile din Viena*¹⁰³. Chiar dacă această patentă va fi primită la un moment dat, în anul 1780, tensiunile din interiorul lojei, transpuse public, conflințele cu autoritățile generate de nefericitele combinații financiare ale lui Sauvaigie, implicat în furtul banilor din fondul lojei, o vor face lipsită de interes.

Toată această activitate de înființare și organizare a lojelor din Banat și Transilvania se desfășoară într-o perioadă când Banatului i se decidea soarta. Deși pacea de la Passarowitz din 21 iulie 1718 stabilise statutul de drept internațional al Banatului, statutul său în cadrul monarhiei habsburgice a rămas, pe toată perioada administrației imperiale directe (1716–1778), un subiect activ de dispută, o problemă controversată între autoritățile centrale ale Imperiului habsburgic (Camera Aulică și Consiliul Aulic de Război) și stările privilegiate maghiare, care doreau ca Banatul să revină la regimul comitatens de dinainte de 1552, comitatele bănățene urmând să fie incluse în regatul Ungariei.

În timpul mandatului său de guvernator al Banatului (1734–1737) contele Johann Andreas Hamilton guvernator al Banatului (viitor membru al masoneriei vieneze), prin raportul său întocmit în anul 1734 către Camera Aulică și Consiliul aulic de război, considera Banatul „*zidul avansat împotriva dușmanului ereditar și frâul prin care sunt ținute la respect celelalte țări cum sunt Transilvania și Ungaria*”. Guvernatorul Hamilton preciza posibilitatea intervenției militare rapide, dacă ar fi cazul, în ajutorul Transilvaniei, Serbiei, Slavoniei și Croației. Similar majorității funcționarilor imperiali cu rang înalt, contele Hamilton s-a opus încorporării Banatului la Ungaria, solicitată sistematic de stările privilegiate maghiare, atitudinea sa având la bază rațiuni de siguranță internă a statului (cel mai edificator exemplu la care a făcut referire în raportul său fiind răscoala antihabsburgică a curușilor condusă de Rakoczy al II-lea, încheiată cu puțin timp înaintea dobândirii Banatului)¹⁰⁴.

Contele Hamilton va menține de fapt poziția prințului Eugeniu de Savoia, Președinte al Consiliului Aulic de Război, consilier apropiat

¹⁰¹ Schlag 2003, 277–295 republicat în limba germană 105–109.

¹⁰² Liov [Lemberg] oraș situat actualmente pe teritoriul Ucrainei.

¹⁰³ Petri 1991, 4.

¹⁰⁴ Feneșan 1997, 19–20.

al monarhului Carol al VI-lea, exprimată prin mai multe memorii înaintate Camerei Aulice, Consiliului Aulic de Război și monarhului, în perioada octombrie 1716¹⁰⁵ – iulie 1717¹⁰⁶. În Banat, elita militară și administrativă a fost în mod constant tributară politicii reformiste și iluminismului instituționalizat, cu alte cuvinte, *un absolutism luminat*. Masoneria austriacă a secolului al XVIII-lea, promova la rândul său, în anumite limite, o mișcare reformistă conformă cu programul oficial al Vienei. Desprinderea de influența masonică a Prusiei va începe doar o dată cu Conventul de la Wilhelmsbaden 1782 convocat pentru reformarea structurală a SOT. Dar, la această dată, deja Illuminații preluaseră și infiltraseră masoneria.

După încheierea Războiului de 7 ani presiunea stărilor ungare privind încorporarea Banatului Ungariei, a revenit în forță în anul 1764 cu ocazia Dietei întrunite la Bratislava, apoi din nou, prin memoriul înaintat coregentului împărătesei Maria Tereza, Iosif al II-lea de consilierul Camerei Aulice Ungare, Wolfgang von Kempelen¹⁰⁷. „Motivul” invocat în memoriul său de contele Kempelen se referea la cumpărătorii solvabili pentru domeniile Coroanei ce urmau să fie scoase la licitație „doar între hotarele Coroanei Sf. Ștefan”¹⁰⁸. Propunerea n-a primit aprobarea Mariei Tereza, fiind respinsă de Iosif al II-lea fără echivoc.

Lucrurile vor lua o turnură accentuată după numirea ca Palatin al Ungariei a ginerelui împărătesei Maria Terezia, prințul Albert Kasimir August de Saxonia (Albert Herzog von Sachsen-Teschen)¹⁰⁹. Inițiat în masonerie la Dresda în loja

Zu den drei Schwertern / *La cele trei săbii* în anul 1764¹¹⁰, Palatinul Ungariei (funcție deținută încă din 1765) va avea o influență majoră în dezvoltarea masoneriei la Dresda dar și la Praga, Bratislava și Viena. Va rămâne cunoscut în istoria masoneriei drept un protector puternic al activității acesteia. Loja din Praga *Zu den drei gekrönten Sternen und den drei gekrönten Säulen*, înființată în anul 1773 după sistemul Strictei Observanțe Templiere, își va schimba numele în onoarea sa, adoptând denumirea de *Casimir zu den drei gekrönten Sternen und drei gekrönten Säulen*. În anul 1775 Capitulum Provincial al Saxoniei, înființat la Praga a fost numit *Kasimir zu den neun Sternen*, sigiliul său va avea în compoziție monograma sa (Casimir Albert) și elemente dispuse similar unui scut blazon (vezi Fig. 12.).

Fig. 12. Sigiliul Capitulum Provincial al SOT din Praga, Ludwig Abafi, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, 5 vol., Budapesta, 1890–1899, vol. 3, Budapesta, 1893, p. 12.

Activitatea francmasonilor în imperiul habsburgic se extinsese în tăcere după incidentul din 1743 (declanșat aparent de prigoana clerului împotriva masoneriei), formându-se noi loji în Viena, Praga, Ungaria și Transilvania. Moartea subită a soțului împărătesei Maria Tereza, ducele Francisc de Habsburg Lorena, petrecută în anul 1765 a fost o lovitură majoră pentru frații masoneriei coordonate de Viena, aceștia pierzându-și fratele și tutorile unic. Dar, în curând, aceștia au avut un „avocat” nou în apărarea dezideratelor și activității lor în persoana ginerelui împărătesei¹¹¹.

de *Cavaler al Templului*, a se vedea în *Verzeichnis sämtlicher innern Ordensbrüder der Strikten Observanz*, 1846, 62 și în Lenning 1900, 206.

¹¹⁰ Lennhoff *et alli* 2003, 951.

¹¹¹ Abafi 1896a, 7.

¹⁰⁵ Arneth 1858, 407–408.

¹⁰⁶ Referitor la memoriul redactat de prințul Eugeniu de Savoia la data de 1 iunie 1717, în tabăra de la Belgrad, vezi Jordan 1967, 18–19; Feneșan 1996, 2; Manea 2017, 25.

¹⁰⁷ Johann Wolfgang Ritter von Kempelen născut la 23 ianuarie 1734 era fratele mai mic al contelui Andreas Johann Christoph von Kempelen inițiat la Viena în anul 1742 în Loja *Zu Den Drei Kanonen*, participant în Războiul din Silezia, decedat în 1753 de o boală pulmonară, imediat după ce fusese numit profesorul privat al moștenitorului austriac Joseph al II-lea.

¹⁰⁸ Schünemann 1933, 13; Feneșan 1997, 31.

¹⁰⁹ Prințul Albert Kasimir August de Saxonia, duce de Teschen (1 iulie 1738 -10 februarie 1822), fiul regelui Friedrich August al III-lea al Poloniei (care era și Elector de Saxonia) și al Mariei Josepha Arhiducesă (fica lui Iosif I), se va căsători cu fiica Mariei Tereza, arhiducesa Marie Christine, la data de 8 aprilie 1766. Va intra în armata imperială și va participa la campaniile împotriva Prusiei. După inițierea în masoneria regulată la Dresda, similar majorității fraților aristocrați din lojă, va deveni unul dintre cei mai influenți membri ai SOT, va face parte din Ordinul Intern, apare înregistrat în evidențele interne ale ordinului la nr.1300b, în categoria membrilor cu cel mai mare grad (VII) gradul

„*Francmasoneria este o jucărie în mâinile ignoranților, o armă periculoasă pentru cei ce știu, dacă în ei nu se regăsesc predominante: principiul divin, morala și etica...*” (Dr. Ludwig Lewis, Pest, 1781)

Prințul Albert Kasimir August de Saxonia, duce de Teschen va fi cel mai interesat susținător în rezolvarea problemelor încorporării Banatului la Ungaria, dovedindu-se a fi, pe lângă împărăteasă, un sfătuitor în problemele maghiare dar și cel mai receptiv om politic la cererile formulate de stările maghiare privind cedarea Banatului în favoarea Ungarei¹¹². Aflat la Viena în luna noiembrie 1777, Palatinul Ungariei va facilita înaintarea în mod direct împărătesei, la data de 9 noiembrie, a unui alt memoriu, referitor la încorporarea Banatului, venit din partea nobililor maghiari, demers inițiat și susținut de cancelarul aulic maghiar – contele Ferencz Esterházy¹¹³, președintele Camerei Aulice – contele Leopold von Kollowrat – Krakowsky¹¹⁴

¹¹² Șipoș 2002–2003, 386.

¹¹³ Contele Ferencz Esterházy (n.15 septembrie 1715 – d.7 noiembrie 1785) intră în masoneria vieneză prin prisma funcției importante deținute și a strânselor contacte cu mediul politic al imperiului habsburgic a se vedea în Jászberényi 2005, 47.

¹¹⁴ Contele Leopold von Kollowrat – Krakowsky (n.31 decembrie 1727, Praga – d.2 noiembrie 1809, Viena), unul dintre cei mai longevivi și abili politicieni ai imperiului, și-a desfășurat activitatea timp de 63 de ani în slujba Casei de Austria, slujind sub 4 monarhi. Favorit al împăratului Francisc de Lotharingen, din data de 5 martie 1757 va face parte din consiliul secret al acestuia. În anul 1767 devine șeful poliției secrete din Praga, a se vedea în Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1824, S. 216 ff. După moartea împăratului, contele Leopold von Kollowrat – Krakowsky devine consilier privat al împărătesei Maria Terezia (1769–1771) iar din anul 1769 a fost numit Vice Cancelar al Austriei și Boemiei. Între anii 1771–1782 a ocupat înalta funcție de președinte al Cancelariei Aulice imperiale. În perioada 1782–1796 a avut funcția de cancelar suprem ceho-austriac și a luat parte la încoronarea lui Leopold al II-lea ca rege al Boemiei (6 septembrie 1791) și a soției sale, Maria Ludovika (12 septembrie 1791). Devine prim ministru în anul 1796. După decesul primei sale soții s-a recăsătorit cu contesa von Khevenhüller-Metsch (5 ianuarie 1741 la Viena – 27 noiembrie 1805) în 13 septembrie 1769, fiica contelui Johann Josef von Khevenhüller și a contesei Anna Carolina von Metsch, a se vedea în Arneth 1868, III și în Arneth 1881, IV. Contele Leopold von Kollowrat – Krakowsky a fost recrutat la Viena de Ordinul Iluminaților în luna august 1782 de Knigge, agentul trimis de Weishaupt, în vederea racolării de noi membrii și deputați pentru Conventul de la Wilhelmsbad. Va primi numele conspirativ de „*Numenius*”. Totuși, Weishaupt nu i-a acordat o prea mare încredere și nu l-a considerat un membru marcant al Ordinului, comparativ cu alți aristocrați austrieci racolați în Ordin, cum ar fi: contele Cobenzl (nume conspirativ *Armin*) și fratele său ce avea funcție de cancelar în Viena (nume conspirativ *Memerades*), contele Sonnenfels (nume conspirativ *Fabius*), baronul von

și președintele Camerei Aulice de Conturi – contele Johann Joseph von Khevenhüller – Metsch. Într-o perioadă foarte scurtă de timp, prințul Albert a reușit să o convingă pe Maria Tereza să accepte cedarea Banatului. Chiar dacă, printr-un alt memoriu din data de 29 noiembrie 1777 adresat împărătesei, premegător negocierilor oficiale, consilierii din Cadrul Cancelariei Aulice Boemo-Austriece s-au opus din nou retrocedării Banatului, reamintindu-i că acest teritoriu aparține coroanei, având o poziție militară geo strategică importantă, Maria Tereza nu a ținut cont de aceste mențiuni.

Fig. 13. Albert Herzog von Sachsen-Teschen (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, Porträtsammlung, Nr. Inv. PORT_00055996_01)

Într-o scrisoare adresată prințului Albert Kasimir August de Saxonia, duce de Teschen, împărăteasa își va asuma unul dintre motivele cedării Banatului „*sunt întru totul de acord ca Banatul să fie încorporat, dar cu o asemenea condiție, ca de pe urma lui să putem obține cât se poate mai mulți bani pentru a ne acoperi datoriile și pentru îmbunătățirea în țară*”¹¹⁵. Tratatul ce reiau doleanța nobilimii maghiare pentru încorporarea Banatului la Ungaria încep oficial la Bratislava în 27 decembrie 1777. La aceste tratative conduse de

Schroeckenstein (nume conspirativ *Mahomed*), vezi în Engels 1906, 193–195; Mensing 1978, 271–292.

¹¹⁵ Szentkláray *op. cit.*, 248; Șipoș, *op. cit.*, p. 386.

Palatinul Ungariei, prințul Albert Kasimir August de Saxonia, duce de Teschen, vor participa: cancelarul ungar Ferencz Esterházy și adjunctul său judele suprem al Ungariei, consilierii aulici ungari conții Nádasdy, Niczky, Végh, Győry, Ürményi, Kelcz, Izdenczy, Skultéty, guvernatorul Banatului Pompeius de Brigido, generalul Kempelen și colonelul Schenay¹¹⁶.

„Rolul elementului ocult în declanșarea și desfășurarea marilor evenimente istorice este azi nu doar admis, ci dovedit de fapte ce s-au petrecut și se petrec sub ochii noștri. Fiecare epocă și-a avut forțele sale din umbră, care, i-au influențat ideologia și sensurile. Secolul al XVIII-lea este saturat de activitate masonică, apogeul marcându-l chiar deceniul de dinaintea Revoluției Franceze”¹¹⁷.

Îndatorarea excesivă a Habsburgilor față de nobilimea maghiară în războiul de 7 ani, pretențiile de extensie teritorială ale Rusiei și Prusiei, incapacitatea administrativă a guvernatorului Banatului pentru a aduna impozitele restante, atât de necesare costurilor unei armate moderne, condiționarea din partea nobilimii maghiare de acordare a ajutorului militar în momentele preconizării unui nou conflict austro-prusac ce sta să izbucnească în anul 1778, vor pecetlui „oficial” soarta Banatului.

Coregentul Iosif al II-lea și-a revendicat dreptul să ocupe Bavaria inferioară, o dată cu stingerea dinastiei electorilor din Bavaria. Decesul fără descendenți al lui Maximilian Iosif al Bavariei la 30 decembrie 1777 declanșează problema succesiunii. În data de 3 ianuarie 1778 s-a încheiat o convenție secretă prin care Karl Theodor duce de Jülich, recunoștea pretențiile Austriei asupra Bavariei de jos, sperând să obțină la rândul său, părți din Olanda austriacă. Armata austriacă cu un efectiv de 10.000 militari a reușit astfel să ocupe zona, neîntâmpinând inițial rezistență din partea Prusiei¹¹⁸. Acest pas din partea austriecilor a provocat însă nemulțumirea lui Frederick de Prusia, care și-a mobilizat în mod ostentativ trupele, la granița cu Boemia, amintind de invazia din 1740. Iosif al II-lea ajutat de ministrul său de externe, contele Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg au reușit să concentreze 180.000 de militari în Boemia, Silezia austriacă și Moravia, inclusiv o parte din efectivul trupelor din zonele de graniță cu Imperiul Otoman, lăsând această zonă mai puțin apărată.¹¹⁹ Grănicerii din toate regiunile confinare au contribuit cu mai mult de 20.000 de oameni. Batalionul româno-ilir

sub comanda maiorului Otto von Komorn și a locotenentului Roth, batalionul de ciachiști de la Titel și regimentele transilvănene au luat parte pentru prima dată la lupte în afara circumscripției lor regimentare¹²⁰. Este cel puțin discutabilă cedarea Banatului la data de 1 februarie 1778 cu ocazia emiterii și semnării decretului prin care se ordonă trecerea Banatului la Ungaria de către Maria Terezia, „motivul” constituindu-l ajutorul militar acordat „doar din partea nobililor maghiari”... Zvonurile potrivit cărora Prusia intenționează să atace Austria prin Ungaria prin munții Jablunca iar „această invazie ar provoca urmări primejdioase în Ungaria și în special în Moravia unde locuiesc un număr mare de luterani”¹²¹ au apărut la multe luni, după ce Banatul deja era cedat Ungariei, mai exact în luna iunie 1778¹²².

Promisiunile de ajutor necondiționat în acest război de succesiune făcute de stările privilegiate maghiare îl vor împinge la un gest periculos pe ministrul de externe von Kaunitz, gest ce va stopa negocierile diplomatice. Acesta va declara la 1 aprilie 1778: „Curtea ...nu va lăsa ca regele prusac să devină tutore și judecător peste ceilalți supuși ai săi. Curtea vieneză știe să se apere împotriva oricui ar vrea să facă un asemenea atentat”¹²³. După patru luni de negocieri intense ce au avut loc la Viena, Berlin, Dresda, Regensburg, Zweibrücken, München și Mannheim, la începutul primăverii din 1778, Austria și Prusia erau față în față, beneficiind de forțe armate mult mai mari decât cele din timpul Războiului de șapte ani, confruntarea iminentă a acestora având potențialul de a exploda într-un alt război european¹²⁴. Frederic va intra cu o parte a armatei sale dincolo de granițele Boemiei, iar fratele său mai mic Henry cu cealaltă parte a armatei în Saxonia. Frederic nu va înainta foarte mult în Boemia, armata lui Iosif al II-lea, având o poziție superioară pe înălțimile de deasupra râului Elba (vezi Fig. 14.)

Cu tot entuziasmul lui Kaunitz, eșecul său diplomatic va înrăutății atmosfera deloc optimistă în rândurile statului major al armatei austriece, la 20 aprilie 1778 coregentul Iosif al II-lea îi scria din tabăra de la Königgratz mamei sale să clarifice problema încorporării Banatului la Ungaria pentru că oștile maghiare sosite acolo sunt slab echipate și

¹¹⁶ Szentkláray *op. cit.*, p. 285; Șipoș, *op. cit.*, p. 385.

¹¹⁷ Chindriș 1998, 291–301.

¹¹⁸ Wolf 1855, 557–558.

¹¹⁹ Hochedlinger 2003, 367.

¹²⁰ Vanicek 1875, 488–512.

¹²¹ Szentkláray *op. cit.*, 289–290.

¹²² A se vedea corespondența dintre Maria Terezia și Iosif al II-lea, în Arneth 1867, 294–298.

¹²³ Wolf, *op. cit.*, 564.

¹²⁴ Williams 1908, 624–625; Michael Hochedlinger, *op. cit.*, 367.

Fig. 14. Allegorie auf den Einfall von Preußen in Böhmen 1778 (Bayerischer Erbfolgekrieg 1778–1779 „Kartoffelkrieg“), desen Nicolas Guibal, 1778, ÖNB Nr. Inv. 284.371-B.

din cauza numărului mic al soldaților existenți în tabără este necesar aducerea de noi contingente de ostași din părțile bănățene¹²⁵. În luna iulie 1778 vor mai veni încă 800 de militari din Banat în sprijinul lui Iosif al II-lea¹²⁶. Războiul de succesiune bavarez s-a caracterizat doar prin manevre militare în Boemia, neexistând lupte directe între Austria și Prusia. Din ambele armate au fost dezertori, în majoritatea timpului armatele rivale au umblat după provizii....soldații austrieci au fost obligați să se hrănească în principal cu cartofi din cauza condițiilor meteo nefavorabile și a proastei aprovizionări, motiv pentru care, în batjocură, prusacii i-au spus „războiul cartofului”¹²⁷. Până în octombrie 1778 armata prusacă se retrăsese în țară, ambele părți erau gata să înceapă negocierile pentru pace. Pentru prima dată în istoria puterilor europene,

acest conflict a fost descris ca “luptă fără acțiune militară”.

Masoneria iluministă a secolului al XVIII-lea a fost considerată o mișcare liberă în raport cu statul și biserica permițându-și inițiative de a propune dar și de a susține alternative la vechile administrații monarhice și clericale, bazându-se pe elite din lumea științei, nobilimea dispusă să-și schimbe modul de viață și de a gândi¹²⁸. În secolele XVII-XVIII la Londra, Edinborough, Paris, Montpellier, Bordeaux, Dijon, Lyon, Torino, Sankt-Petesburg, Stockholm, Copenhaga, Gottingen, Mannheim, Berlin și-au dat mâna suveranii, prinții, membrii aristocrației, preoții, miniștrii, funcționarii, medicii, profesorii universitari spre a institui academiile savante, ca membri ai francmasoneriei, cultivând descoperirea științelor spiritului, în schimb, în cazul cedării

¹²⁵ Szentkláray *op. cit.*, 301.

¹²⁶ Marjanucz 2015, 66.

¹²⁷ Meier 2007, 80.

¹²⁸ Neumann 2010, 437.

Banatului Ungariei, principalii decidenți și-au dat mâna pentru a satisface unele interese politice și economice ale stărilor maghiare.

În 8 aprilie 1778 au fost numiți prin ordin regal membrii „Comisiei aulice regale de încorporare” a Banatului la Ungaria. Președinte al comisiei și reprezentant personal al Mariei Tereza a fost numit contele Niczky Kristóf, (comisia a fost cunoscută și sub numele de Comisia Niczky). Din comisie au făcut parte: Ferencz Zichy de Vasankő, ca reprezentant al Cancelariei Aulice Maghiare, vicepalatinul Antal Vörös, Ádám Trajcsik, secretar al Camerei Aulice, Zsigmond Lovász de Eötvenes, subprefect al Aradului din 1770¹²⁹.

Zsigmond Lovász de Eötvenes era descendent al vechii familii nobiliare maghiare Lovász, strămoșul său, Benedek, fiind menționat pe lista nobililor din comitatul Borsod încă din anul 1598, iar fiul acestuia, Ștefan, din anul 1638¹³⁰. Tatăl lui Zsigmond, Lovász Mihály, prefectul domeniului cameral din Arad, primise în anul 1764 prin donație de la împărăteasa Maria Tereza moșia de la Zimandu Nou (Eötvenes)¹³¹. Prin noua diplomă, acordată la Viena de împărăteasa Maria Tereza în data de 12 martie 1765 i se va acorda și dreptul la particula de nobilitate: *de Eötvenes*¹³². Printre primii proprietari de moșii dobândite prin cumpărare la primele licitațiile de la erariu¹³³, desfășurate la 1 august 1781 al Viena și Timișoara, vor fi atât Ádám Trajcsik (moșia de la Nadăș/Mélynádas) cât și Zsigmond Lovász, care cumpără moșia de la Aradul Nou cu suma de 157.501 ft. la licitația din data de 15 septembrie 1781¹³⁴. Intuiția lui Niczky privind faptul că, noii nobili care se vor stabili aici vor putea fi viitorii cumpărători ai proprietăților funciare puse în vânzare de statul austriac, a fost corectă. Momentul s-a dovedit a fi favorabil pentru Ungaria, din cauza conflictelor externe în care a fost implicată Austria în toți acești ani, fapt ce a determinat și o încetinire a colonizărilor habsburgice în Banat.

Puțini se vor bucura de actul încorporării Banatului la Ungaria. Comisia Niczky va ajunge în Timișoara la 31 mai 1778, însă populația nu

va fi foarte entuziasată cu excepția unor sate cu populație maghiară¹³⁵. Nemulțumiți de încorporare au fost și funcționarii austrieci și cehi aflați în subordinea Administrației Banatului (ulterior, a Comisiei Niczky), gest perfect explicabil. După înființarea Cancelariei Aulice și de Stat la Viena, practic, a apărut o nouă clasă ce putea emite pretenția de a fi eminentamente „austriacă” formată din uriașul aparat birocratic implicat în organizarea imperială. Această clasă nu avea o omogenitate ca proveniență națională, o parte dintre ei erau mari aristocrați, unii aveau naționalitate maghiară, alții erau din Boemia, precum contele Franz Joseph von Kollowrat. Cei mai mulți erau germani proveniți din mediul urban. Deși unii dintre ei erau nobili, ei aparțineau celei „de-a doua societăți”. Acești birocrați nu aveau motiv pentru a avea slăbiciuni privind viitoarele privilegii aristocratice, dar nici pentru patriotismul local, singurul lor ideal fiind un imperiu uniform, condus conform principiilor iluministe¹³⁶. Anularea poziției juridice particulare a Banatului va duce la înlocuirea vechii birocrății de filiație germană cu noua nobilime, care va apare prin cumpărarea domeniilor și implicit a titlurilor nobiliare. În administrația provincială vor pătrunde tot mai mult elementele nobiliare maghiare, ce se vor substitui celor germane până la începutul secolului al XIX-lea¹³⁷.

Prezentarea rescriptului cezaro-crăiesc adresat administrației Timișoarei este făcut de președintele comisiei, contele Niczky Kristóf la data de 6 iunie 1778 în palatul guvernatorului Banatului (palatul Mercy). Locțiitorul administrativ al Banatului, contele Wenzel Ferdinand Cajetan von Sauer (membru al lojei timișorene *Zu Den 3 Weisse Lilien/ La trei crini albi* încă din anul 1776, cunoscut sub pseudonimul „Constantinus”), în numele regiunii, va lua la cunoștință noua decizie. Contele Niczky Kristóf prin declarația sa de preluare a întregii regiuni de la vechea administrație și predare a acesteia lui Antal Vörös, subpalatinul Ungariei, va desăvârși procedura oficială de încorporare a Banatului administrației ungare. Prin diplomele emise la data de 23 aprilie 1779, împărăteasa Maria Tereza a înființat comitatele Timiș¹³⁸,

¹²⁹ Lendvai 1905, 91; Marjanucz, *op. cit.*, 63.

¹³⁰ Borowsky 1905, 415.

¹³¹ MOL, Diplomă de donație pentru domeniul Zimandu Nou, acordată de împărăteasa Maria Tereza la Viena, 8 mai 1764, publicată în *Cartea Regală* 47/1764 pp. 81–82. Link: <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/>, pagină consultată în data de 08 noiembrie 2016. Originalul diplomei se găsește la SJAN Arad, Colecția de diplome, Dosar 7/1765.

¹³² MOL, *Cartea Regală* 47/1765 p. 197.

¹³³ Borovszky *op. cit.*, 401–402.

¹³⁴ *Ibidem*, 367.

¹³⁵ WD 1778.

¹³⁶ Taylor 2000, 24.

¹³⁷ Bocșan 1986, 55–56.

¹³⁸ MOL, Diploma publicată în *Cartea Regală*, nr. 51, 1779, pp. 73 – 75, (cu o miniatură reprezentând blazonul acordat ca însemn comitatului Timiș la începutul textului). Link: <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/>, pagină consultată în data de 08 februarie 2016.

Caraș¹³⁹ și Torontal¹⁴⁰ a stabilit granițele teritoriale și însemnele acestora. Formarea comitatelor Caraș, Timiș, Torontal, în primăvara anului 1779, este rezultatul deciziei împărătesei Maria Terezia de a răspunde favorabil pretențiilor nobilimii maghiare de încorporare a Banatului la Ungaria. Banatul a fost împărțit în trei comitate, sediul administrativ a fost stabilit pentru comitatul Timiș la Timișoara, pentru comitatul Caraș la Lugoj, iar pentru comitatul Torontal la Becicherecul Mare. Prefecții și subprefecții numiți de la Cancelaria Curții Ungare vor reprezenta oficialitățile comitatelor. Primii funcționari au fost numiți și nu aleși. Majoritatea funcționarilor numiți proveneau din rândurile vechii nobilimii sau clasei mijlocii maghiare.

Fig. 15. Blazonul acordat ca însemn comitatului Caraș din Diploma publicată în *Cartea Regală*, nr. 51, 1779, pp. 78 – 80, (cu o miniatură reprezentând blazonul la începutul textului). Originalul diplomei se află la SJAN Timiș, Colecția de documente a Muzeului de istorie Lugoj, dosar 108/1779.

¹³⁹ MOL, Diploma publicată în *Cartea Regală*, nr. 51, 1779, pp. 78 – 80, (cu o miniatură reprezentând blazonul acordat ca însemn comitatului Caraș la începutul textului). Link: <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/>, pagină consultată în data de 08 februarie 2016. Originalul diplomei se găsește la SJAN Timiș, Colecția de documente a Muzeului de istorie Lugoj, dosar 108/1779.

¹⁴⁰ MOL, Diploma publicată în *Cartea Regală*, nr. 51, 1779, pp. 80 – 82, (cu o miniatură reprezentând blazonul acordat ca însemn comitatului Torontal la începutul textului). Link: <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/>, pagină consultată în data de 08 februarie 2016.

Fenomenul ascensiunii sociale prin înnobilările de secol XVIII acordate pentru merite administrative, va caracteriza o mare parte a funcționarilor comitatensi, noua nobilime formată pe teritoriul Banatului se va diferenția de vechea nobilime prin compoziția sa diversificată. „Renobilizarea” Banatului și organizarea nobilimii în fruntea administrației a început cu recrutarea funcționarilor¹⁴¹. Niczky va numi în funcții de conducere în cele trei comitate nou înființate maghiari veniți din Transilvania și teritoriul Ungariei de atunci¹⁴². O parte din acești noi funcționari ai celor trei comitate (Caraș, Timiș, Torontal) făceau parte deja din masonerie, alții vor adera mai târziu la aceste societăți inițiate din imperiu, fiind regăsiți inclusiv pe listele lojei timișorene *Zu Den 3 Weisse Lilien/ La trei crini albi*, după reluarea activității acesteia în anul 1782.

În cazul comitatului Timiș au fost numiți: prefect – Contele Niczky Kristóf, subprefect – Zsigmond Lovász de Eötvenes (acesta va deveni din anul 1782 membru al lojei vieneze *Zu den 3 Adler und Zum Palmenbaum*)¹⁴³, procuror adjunct – Urik János (membru al lojei timișorene *Zu Den 3 Weisse Lilien/ La trei crini albi* după anul 1783, cunoscut sub numele conspirativ *Diderot*), prim notar – Aczél István (intră în loja timișoreană cu gradul de maestru în cursul anului 1783, va figura pe lista membrilor sub pseudonimul *Június*); pentru comitatul Caraș, prefect va fi contele József Haller (membru consacrat al lojei din Budapesta *Zur Grossmuth/Nagyszívűséghez/Ad Magnanimitas*), iar subprefect, Ignác Maradász. Torontalul îl va avea ca prefect pe András Semsey și subprefect pe Egyed János¹⁴⁴.

În cazul comitatului Caraș situația privind numirea noilor funcționari a fost următoarea: comite suprem József Haller; subprefectul I Madarász Ignác; subprefectul II Békassy János; prim notarul Kálóczy János; subnotarul Urik Ferencz; prim perceptor Dongó László; subperceptor Szuló Pál; procuror Márffy János; procuror adjunct Zsolnay György; judecători Piketti (Pigethy) Mihály; locul al doilea fiind declarat vacant; inginerul comitatului Uberty Lajos (membru al lojei timișorene *Zu Den 3 Weisse Lilien/ La trei crini albi* încă din anul 1776); director sericicultor baronul Diez Daux Károly (membru consacrat al lojei din *Zur Grossmuth/Nagyszívűséghez/Ad Magnanimitas* din

¹⁴¹ Marjanucz, *op. cit.*, 66–67.

¹⁴² Șipoș, *op. cit.*, 383–433.

¹⁴³ Kodek 2011, 104, *apud* Kakucs 2016, 473.

¹⁴⁴ Szentkláray *op. cit.*, 347–348.

Pesta); inspector sericicultor Lukics; copişti comitatului Szi János şi Palagyi János. În cercul Lugoj au fost aleşi: pretor Miskey Pál; subpretor Polgár György; juraţi Hrabovszky Károly şi Kalacsay Ferencz; postul comisarului fiind declarat vacant. În plasa Căpâlnaş au fost aleşi pretor Piacsek Miklos; subpretor Szluka András; juraţi Bodóky László şi Hamar János; comisar Ginczer József. În cercul Oraviţa au fost aleşi: pretor Junkavics Antal; subpretor Jancsó Antal; juraţi Melegh Mátyás şi Kamenszky László; comisar Körmendy Pál. În cercul Caransebeş au fost aleşi: pretor Hamar Antal, subpretor Valentovics Józsej; juraţi Bokros András şi Légrády Imre; comisar Gilda János. În cercul Bulci au fost aleşi: pretor Somogyi János; subpretor Jelencsics György; juraţi Dobro Tamás şi Falusy Ferencz; comisar Ancher Miklós. “Maghiarizarea” noii administraţii a Banatului este evidentă¹⁴⁵.

Apartenenţa la structurile administrative imperiale şi în acelaşi timp la masonerie atât a aristocraţiei, militarilor, dar şi a funcţionarilor imperiali, respectiv a noii nobilimi, se demonstrează a fi o constantă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea atât în Transilvania cât şi în Banat. Nobilimea era unitară din punct de vedere juridic, stările privilegiate vor reuşi să-şi păstreze privilegiile şi după încorporarea Banatului la Ungaria, iar unii dintre aceştia îşi vor spori averile şi suprafeţele de moşii deţinute, prin cumpărarea de noi terenuri, în urma licitaţiilor din anul 1781.

De aceste privilegii se vor bucura şi nobilii cu veche ascendenţă veniţi în Banat din alte provincii ale imperiului. Baronul Carlos/*Károly* Diez d’Aux/*Daux*, provenea dintr-o veche familie de origine spaniolă, refugiată în Austria la începutul secolului al XVIII-lea¹⁴⁶. În perioada războiului pentru succesiunea la tronul Poloniei, mulţi italieni şi spanioli, susţinători ai habsburgilor se vor refugia în provinciile italiene rămase în stăpânire austriacă sau Austria propriu zisă. O parte dintre aceste familii, vor ajunge în Banat spre sfârşitul primei perioade a colonizărilor habsburgice (1716–1740), când au fost aduse în zona de câmpie mai multe familii de italieni şi spanioli, unii dintre aceştia cu titluri nobiliare. Iniţiativa Guvernatorului Banatului, contele Florimund de Mercy de a ridica o manufactură pentru prelucrarea mătăsii la Timişoara necesita noi plantaţii de duzi pentru creşterea viermilor de mătase, dar şi personal calificat pentru sericicultură şi producţia de mătase¹⁴⁷.

Carlos Diez d’Aux s-a născut la Esseg în prima

jumătate a secolului XVIII. În anul 1764 a intrat în slujba statului în domeniul economic, s-a ocupat de cultura mătăsii sub conducerea inspectorului Solenghy din Esseg în perioada anilor 1770–1772. S-a angajat apoi la Timişoara ca practicant în producerea mătăsii. La propunerea contelui Nitzky, va fi numit în anul 1778 de Maria Terezia conducător în industria mătăsii (director sericicultor) în toate cele 3 noi comitate înfiinţate, având în subordine câte un subinspector desemnat în fiecare comitat, îşi va începe activitatea la data de 1 mai 1779¹⁴⁸. În locul vechii fabrici de mătase din Timişoara, transformată în cazarmă, împărăteasa Maria Tereza a construit la Vrşac o clădire destinată acestui scop, prevăzută cu 6 cuptoare, numeroase încăperi şi toate accesoriile necesare pentru prelucrarea mătăsii brute¹⁴⁹. O dată cu înfiinţarea companiei “Finlanda” de prelucrare a mătăsii, Carlos Diez d’Aux se va muta la Vrşac¹⁵⁰. Sprijinit de împăratul Iosif al II-lea, Diez d’Aux va ridica industria mătăsii la culmi neatinse până atunci în aceste locuri. Pentru rezultatele deosebite în slujba şi în sprijinul imperiului habsburgic, i se va acorda titlul de baron. Fiind şi inspector al tutunului în districtele Timiş, Oradea şi Szegeed, în 1789 avea la Hodaya un complex de 34 de iugăre pentru plantaţii de tutun, unde a plantat tutun de Virginia şi a construit o serie de clădiri industriale. În 1789, ca recunoaştere a rezultatelor, mai primeşte încă 840 de iugăre pe strada Kudritz din Hodaya. Va muri foarte tânăr în data de 1 martie 1795 la Vrşac¹⁵¹.

Împăratul Iosif al II-lea, considerat un amestec de raţiune şi entuziasm, devotat complet ideii de centralizare a statului, a redus numărul înalţilor demnitari ce serveau coroana la patru membrii şi a refuzat să fie încoronat rege al Boemiei şi Ungariei deopotrivă¹⁵². După decesul Mariei Tereza, politica

¹⁴⁸ Szentkláray *op. cit.*, 347–348.

¹⁴⁹ Böhm 1867, 113.

¹⁵⁰ Data naşterii baronului Carlos Diez D’Aux este prezentată diferit la mai mulţi autori, cum ar fi: “anul 1749/1747” (menţionat de Anton Peter Petri în *Biographisches Lexicon des Banater Deutschtums*, Th.Breit Druck +Verlag GmbH, Marquartstein, 1992, p. 322) sau “anul 1737” (menţionat de Felix Mileker în *Geschichte der König. Freistadt Werschetz. Hrsg. aus Anlaß des. 1000 jährigen Bestandes von Ungarn vom Munizipal-Ausschusse d. Königl.*, Vol. I., Moritz Rath’s Commissions-Verl., Budapest, 1886, p. 211). De asemenea şi în cazul perioadei când Carlos Diez D’Aux lucra la Esseg în fabrica expertului italian Solenghy (societatea/compania vieneză înfiinţată pentru a iniţia sericicultura de stat în 1768 de Maria Tereza) apar discrepanţe în lucrările celor doi autori, cum ar fi: “1768–1770” (Anton Peter Petri) şi “1770–1772” (Felix Mileker).

¹⁵¹ Mileker, *op. cit.*, 211–245.

¹⁵² Johnsonn 2000, 28.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 348; Şipoş *op. cit.*, 393.

¹⁴⁶ Mileker 1886, 210.

¹⁴⁷ Ţintă 1970, 111–113.

reformistă a lui Iosif al II-lea va deveni un obstacol în conservarea privilegiilor nobililor, aristocrația magiară devenind cel mai puternic adversar al reformelor inițiate de împărat, în contextul în care prin reformele sale împăratul dorea centralizarea și eficientizarea statului și mai puțin continuitatea supremației feudale deținute de stările din Ungaria, Transilvania și Banat¹⁵³. Cele mai redutabile reforme ale împăratului sunt cele prin care nobililor li se interzicea să cumpere pământurile țăranilor eliberați din iobagie și *Edictul de toleranță* din octombrie 1781 ce garanta libertatea de credință a luteranilor, calvinștilor, greco-ortodocșilor. Nici măcar vizita Papei Pius al VI-lea din anul 1782 la Viena nu a împiedicat aplicarea edictului. În schimb, în interiorul lojelor din imperiu, atmosfera pentru toleranța religioasă a fost pregătită, intențiile erau pozitive, cunoscut fiind faptul că existau legături foarte bune cu fruntașii comitatelor. De exemplu, loja *Generozitate/Zur Grossmuth/ Nagyszívűséghez/Ad Magnanimitas* din Pesta a beneficiat de clarviziunea lui Draškovič de a imprima lojei un scop important, astfel, când Iosif al II-lea a dat edictul de toleranță, loja își armonizase activitatea pentru a se potrivi cu gândirea împăratului¹⁵⁴.

Încă din anul 1779 s-a născut în mijlocul lojelor din sistemul Draškovič ideea alăturării structurii *Strictei Observanțe Templiere*. După plecarea lui Draškovič în Transilvania, frații masoni erau atât de nemulțumiți de conducerea centrală încât au urmărit, încă din 1780, alipirea la *Stricta Observanță*. În anul 1781 Draškovič a convocat un congres la Pesta pentru a discuta unirea lojelor din Ungaria cu Viena. Lojele din Austria doreau să se rupă de Berlin și agreeau ideea unirii cu cele din Ungaria, singura loja care s-a opus unificării de atunci fiind cea din Varaždin. Conte Draškovič a elaborat un protocol în 8 puncte ce a fost acceptat de Austria, urmând ca lojele ungare să preia ritualul și gradele de la cele vieneze. După depunerea mandatului din partea lui Draškovič a fost ales contele Karl Pálffy ca Mare Maestru provincial până la organizarea Lojei Provinciale a Ungariei¹⁵⁵. Organizarea acesteia va întârzia datorită conventului din Wilhelmsbad al Strictei Observanțe¹⁵⁶. La

acest convent, așa cum menționasem anterior în prezentul material, Loja sibiană *St.Andreas zu den drei Seeblättern/ La cele trei frunze de nufăr* din Sibiu fusese reprezentată de contele Vincenz von Kollowrat – Liebssteinsky.

În aprilie 1784 se înființează *Marea Lojă Provincială a Ungariei* a cărei conducere va fi asigurată de contele Karl Pálffy în calitate de Mare Maestru, Joseph Splényi Mare Maestru adjunct, iar secretar va fi numit Pászthory. Regulamentul Marilor Loji Provinciale atât din Ungaria cât și din Transilvania, trebuia să nu difere de cel al Marii Loji Provinciale a Austriei și de cele ale lojelor din Viena. Marea Lojă Provincială din Ungaria va grupa 12 loje din Croația, Slavonia, Dalmația și loja *Zu Den Drei Weisse Lilien/La trei Crini Albi* din Timișoara¹⁵⁷.

Lista acestor loje ce au intrat în anul 1784 în componența Marii Loji Provinciale a Ungariei este următoarea¹⁵⁸:

- *Zur Klugheit* din Agram/Zagreb -Croația
- *Zum tugendhaften Kosmopoliten* din Balassagyarmat-Ungaria
- *Zum Goldenen Rad* din Eberau-Austria,
- *Zu den tugendhaften Reisenden* din Eperies/Prešov-Slovacia
- *Zur Wachsamkeit* din Essek/ Osijek/ Slavonia-Croația
- *Zur Tapferkeit* din Karlstadt-Bavaria
- *Zur Grossmuth* din Pesta-Ungaria
- *Zur Sicherheit* și *Zur Verschwiegenheit* din Pressburg/ Prešporok/Pozsony/ Bratislava-Slovacia
- *Zu den 3 Weisse Lilien* din Timișoara¹⁵⁹ – Ungaria (n.n. Marea Lojă Provincială a Ungariei se formează la distanță de 5 ani după cedarea Banatului Ungariei, ce are loc în anul 1779!)
- *Zur Freundschaft* și *Zum guten Rath* din Varaždin-Croația.

Loja din Timișoara, după încorporarea Banatului la Ungaria, nu va avea o evoluție foarte

Mari Loji. După acest convent vor urma cele de la Brunswick (1775), Wiesbaden (1776), Leipzig (1777). La conventul de la Wiesbaden, SOT va reuși să respingă infiltrația iezuită.

¹⁵⁷ Abafi 1890–1899, V, 147–149.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 149–150.

¹⁵⁹ Loja timișoreană este menționată pe lista lojelor subordonate Marii Loji Provinciale a Galiției și nu a Ungariei într-o lucrare anterioară a lui Ludwig Lewis [Abafi Lajos]: *Geschichte der Freimaurerei in Österreich und Ungarn* apărută la Leipzig în 1872 la p. 26 iar în lucrarea sa apărută ulterior, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, 5 vol., Budapesta, 1890–1899, Vol. V, Budapesta, 1899, Loja timișoreană apare ca o lojă subordonată Marii Loji Provinciale a Ungariei, la p. 150. Aceste mențiuni sunt corecte, nefiind vorba de o confuzie sau contradicție, Abafi respectând derularea evenimentelor istorice.

¹⁵³ Wangermann 1971, 233.

¹⁵⁴ Abafi 1890–1899, III, 384.

¹⁵⁵ Abafi 1890–1899, V, 142–144.

¹⁵⁶ După conventul de la de la Kohlo din anul 1772, baronul von Hund va rămâne onorific Mare Maestru Provincial dar va fi înlocuit la conducerea SOT de ducele Ferdinand de Brunswick. Conventul de la Kohlo va marca restructurarea sistemului, lojile simbolice vor rămâne în obediența diferitelor

îndelungată. Își va relua neoficial activitatea în anul 1782 când Mare Maestru devine Friedrich Edler von Eckhard, lucrările lojei desfășurându-se după „sistemul Draskovich” (mai puțin pretențios față de SOT). Meritele cele mai mari pentru ieșirea din adormire a lojei le are Eckhard. La chemarea sa, cu ocazia primei ținute din 1782, membrii lojei îl vor alege maestru venerabil, Johann Georg Barth și Franz Heigl vor deveni supraveghetori, Engelbert Kirchgeher maestru de ceremonii, Franz Wreden orator și Joseph Ignat Müller trezorier. Din acest moment, prin schimbarea numelor conspirative, în evidențele interne vor figura astfel: Fridrich Edler von Eckhard – „*Anselmus*” (anterior figura „*Scipio*”); Barth – „*Pluto*” (anterior figura „*Temistocle*”); Wreden – „*Augustus*” (anterior figura „*Cato*”) ¹⁶⁰.

După analiza noii liste a membrilor lojei prezentată de istoricul Abafi în articolul său din anul 1884, comparativ cu prima listă din anul 1776, vom observa în anul 1782 dispariția unor membrii importanți ai aristocrației cum ar fi contele Wenzel Ferdinand Cajetan von Sauer, apariția unor noi membrii cu gradul de calfă cum ar fi vicarul Sorgenfrey Jakob dar și cu gradul de ucenic, cum ar fi: plutonierul Tóth, medicul Heigl din Bocșa Montană, Fülöp-Károly D’Ellevaux funcționar cameral, Barzellini – administratorul orezării din Starhemberg și alți locuitori din Timișoara ¹⁶¹.

Fülöp-Károly D’Elle Vaux fusese inițiat în masonerie în Loja *Zur Hoffnung* din Sombor în iarna dintre 1777–1778 ¹⁶². Va veni în Banat și va ocupa între anii 1783–1785 funcția de secretar cameral, devine ulterior consilier între 1795–1811 ¹⁶³. Împăratul Leopold al II-lea îi acordă în data de 18 noiembrie 1790 la Bratislava diploma de înnobilare cu blazon (vezi **Fig. 16.**). Prin Fülöp-Károly d’Elle Vaux, nobilitatea și dreptul de purta blazonul distinctiv acordat, se transferă copiilor săi: Fülöp, János, László, Ferenc, Magdolna, Erzsébet, Éva, Johanna ¹⁶⁴.

Descrierea heraldică:

Scut francez modern, dreptunghiular, cu talpa în acoladă, scartelat: 1–4) pe roșu, trei stele de

aur, cu câte șase raze, dispuse 1:2; 2–3) pe albastru, un leu de argint, limbat și armat roșu, având coada bifurcată. Scutul, așezat cu vârful pe culmea unui deal verde, este timbrat de un coif de argint, căptușit roșu, cu grilele, lăntșorul și marginea de aur, tarat $\frac{3}{4}$ spre dreapta, din vârful căruia pornesc în jos, pe flancuri, lambrechini sub formă de frunze de acant, la dreapta aurii și roșii, la stânga argintii și albaștri. Coiful este surmontat de o coroană deschisă, cu trei fleuroane, de aur, încrustată cu perle și pietre prețioase. Cimier: un leu de argint, asemănător cu cel din scut, însă redat pe jumătate.

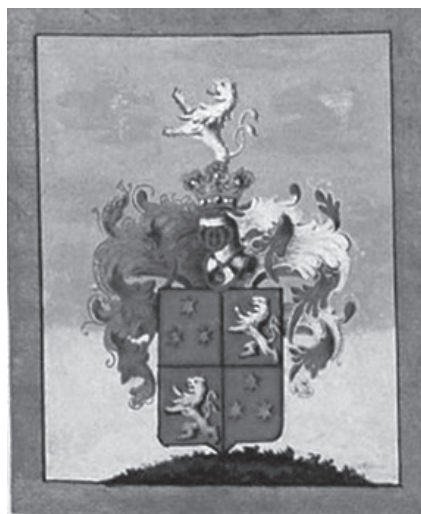

Fig. 16. Blazonul acordat lui Fülöp-Károly d’Elle Vaux de împăratul Leopold al II-lea în 1790 publicat în Cartea Regală nr.55/1790 la ff. 253–256, Acta generalia – 1790 – N°. 9099 (cu o miniatură reprezentând blazonul, la începutul textului).

Studiul heraldic al blazonului (stemei) consta în arta interpretării și clarificării simbolurilor, de a completa datele genealogice în reconstituirea istoricului familiilor nobile ¹⁶⁵. Heraldica, în esență este un limbaj figurativ ce utilizează simbolurile pentru înțelegerea aluziilor și alegoriilor ¹⁶⁶. Acest blazon, în aparență, nu are elemente evidente pentru trimitere directă la simbolistica uzitată de masoneria secolului al-XVIII-lea, așa cum sunt cele regăsite de exemplu pe amprenta sigilară a Lojei *Zu den 3 Weiße Lilien* din Timișoara (vezi **Fig. 2.**) sau a Lojei *Zum Goldenen Rad* din Eberau, Austria (vezi **Fig. 11.**). Stema acordată nobilului Fülöp-Károly d’Elle Vaux, membru al lojei timișorene din anul 1782 (**premergător înnobilării sale**), prezintă în mod discret semnătura “celor trei puncte” specifice masoneriei, redată mascat sub forma celor 3 stele

¹⁶⁰ Abafi 1896b, 400–401.

¹⁶¹ Istoricul maghiar va utiliza la întocmirea noului articol o altă listă regăsită în arhiva de la castelul Dég, datată anul 1782: “*Lista der F. M. Loge zu den 3 Lilien in Temesvár vom Jahre 1782. – Degh XVII. kötet 7. sz.*”, a se vedea Abafi 1884, partea I-a, 514–515.

¹⁶² Abafi 1890–1899, III, 183.

¹⁶³ Fallenbüchl 1972, 347–348.

¹⁶⁴ MOL, *Diploma de înnobilare cu blazon* publicată în Cartea Regală nr.55/1790 la ff. 253–256, Acta generalia – 1790 – N°. 9099 (cu o miniatură reprezentând blazonul, la începutul textului).

¹⁶⁵ Bascapè et alii, 1999, 25.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 182.

hexagonale din cartierele 2; 3 ale scutului scartelat dispuse pe smalț roșu sub formă de triunghi echilateral așezat cu vârful în sus. Cele trei puncte aranjate sub formă de triunghi echilateral, sunt utilizate de obicei pentru prescurtare în masonerie (masonilor li se mai spune și „*Frați trei puncte*”), semnifică triunghiul just sau perfect, provin din tradiția calfelor evului mediu¹⁶⁷.

De obicei, în reprezentarea heraldică franceză, stelele apar cu cinci raze/vârfuri¹⁶⁸, iar în cea germană sunt figurate cu șase raze/vârfuri¹⁶⁹. Dispunerea acestor mobile naturale (stele cu șase raze) sub formă de triunghi echilateral, este o altă trimitere discretă la simbolismul societăților inițiatice, cunoscut fiind faptul că hexagrama rezultă prin suprapunerea a două triunghiuri echilaterale. Ori, acest simbol, al hexagramei este adoptat în cazul sigiliului Lojei *Zu den 3 Weisse Lilien* din Timișoara. În privința triunghiului, nu exista simbol mai important ca semnificație sau ca utilizare a sa în multiple variante pentru masonerie. Triunghiul echilateral, văzut în lumina doctrinele ce-l folosesc drept simbol divin, semnifică atât creatorul dar și recipientul tuturor lucrurilor, ca fiind unul și același tot indivizibil, el însuși manifestându-se într-o infinitate de forme și atribute în acest univers vizibil¹⁷⁰. Așezat cu vârful în sus, triunghiul exprimă prima manifestare a binelui: nevoia de a vrea, nevoia de creștere, de dezvoltare, în ultimă instanță, de inițiere în marile taine ale vieții. Acest simbol apare pe peretele la Orient al Cabinetului de reflecție al Templului masonic¹⁷¹.

Nu avem o explicație clară a motivului real pentru care Fülöp-Károly d'Elle Vaux alege această compoziție cu o simbolistică specifică, în cazul stemei sale, cu atât mai mult cu cât stema (blazonul) acordată acestuia nu se integrează în categoria de armorial „vorbitor” (*armes parlantes*)¹⁷² neexistând corelarea compoziției scutului cu numele familiei înnobilate sau în categoria armorial *de funcție*¹⁷³. Confuzia familiei d'Elle Vaux originară din Pecs, înnobilită în anul 1790 cu familia

baronului de origine spaniolă, Carlos Diez d'Aux, se remarcă în lucrările mai multor autori. (de completat).

Activitatea Lojei *Zu den 3 Weisse Lilien* din Timișoara va primi un nou imbold în anul 1783, când au avut loc noi inițieri și crește numărul de membrii, mulți dintre ei având carieră militară (o parte dintre aceștia aparțineau Corpului Topografic al Armatei Imperiale, venit în Banat în acest an cu scopul cartografierii regiunii), alții fiind noii funcționari ai comitatelor bănățene. După plecarea Marelui Maestru Friedrich Edler von Eckhard la Subotica, va prelua conducerea lojei Wreden, inițial ca Maestru venerabil adjunct. La noile alegeri acesta a fost numit Mare Maestru în anul 1785, Eckhard a rămas Maestru venerabil adjunct, supravegheatori erau Gross și Walbrunn, Swoboda ocupa funcția de secretar, trezorier a rămas Müller iar maestru de ceremonii a ajuns Leopold Pehacker. Până la jumătatea anului 1785 au mai venit în lojă încă 23 de frați: Wegler Carol (*Confucius*), Aczél István (*Június*) – secretar general al comitatului Timiș, Benkhard Johann (*Socrate*)¹⁷⁴, **Urik Johann/János** (*Diderot*) – procuror șef în comitatul Timiș, Larenz József (*Hilarius*), Thuma János (*Placidus*), Mehlan József (*Hypocrate*) – farmacist în armata imperială, Nicoletti Gundacker Franz (*Xenophon*) – colonel, **Veith Martin** (*Seneca*)¹⁷⁵ – ofițer al Administrației Camerale Timiș, Orsáti Péter (*Livius*), Battaglio Martin Peter, Antal Franz (*Sulpitius*), **Tököly Péter** (*Cicero*) – prim perceptor fiscal în comitatul Cenad, Keresztúri József (*Plutarch*) – reprezentant imperial, Zierer Einő (*Spinoza*), Kostial Vicentio (*Huss*), Conte Barkóczy Ferenc (*Barnabas*) și Conte Illésházy István (*Sophronius*) – consilieri al Curții Imperiale din Viena, Seipp Keresztély Lajos (*Vespasianus*), Villius Carol (*Democrit*) – locotenent colonel al Corpului Topografic al Armatei Imperiale, Gayer Ferencz (*Anaxagoras*) – locotenent major din Statul Major, Corpul Topografic al Armatei Imperiale, Aigner Ferencz Adám (*Ethelred*) – locotenent major din Corpul Topografic al Armatei Imperiale, Winhard Vilmos – sublocotenent în Bratislava.

¹⁶⁷ Boucher 2006, 72.

¹⁶⁸ D'Eschavannes 1880, 107.

¹⁶⁹ Sturdza-Săucești 1974, 81.

¹⁷⁰ Mackey 1914, 800.

¹⁷¹ Unghera 2003, 93.

¹⁷² În cazul unui armorial vorbitor „fizic”, principala piesă a stemei poartă același nume cu cel al familiei, în cazul armorial vorbitor „abstract” piesele stemei fac trimiterea la numele familiei în mod enigmatic, vezi în: Strudza-Săucești, *op. cit.*, 141.

¹⁷³ Turnul, castelul și uneori cheile încrucișate erau folosite în armoriarele de funcție, semnificau curtea de justiție seniorială dar și descendența ereditară nobiliară.

¹⁷⁴ Pe lista lui Abafi Lajos referitoare la membrii lojei din anul 1776 îl regăsim cu acest nume masonic pe Siegfried Scherübel, administrator al rezervelor imperiale de grâu de la Moravița, vezi în Abafi 1890–1899, IV, 5 și în Abafi 1896b, 201.

¹⁷⁵ Sub numele conspirativ *Seneca* fusese cunoscut inițial Jozef Bohoniczki (comisar militar pentru alimentație), Mare Maestru al Lojei timișorene, premergător plecării sale la Liov, a se vedea prima listă a lui Abafi Lajos referitoare la membrii din anul 1776 din Abafi 1890–1899, IV, 4 și în Abafi 1896b, 200.

Consilierul regal Pichler David Tivadar va deveni și el membru al Lojei *Zu den 3 Weisse Lilien* în cea de-a doua jumătate a anului 1785, cunoscut sub pseudonimul „*Lycurgus*”. Sosit în Banat pentru îmbunătățirea serviciilor administrative ce aveau ca obiectiv principal stoparea și controlul epidemiilor de ciumă¹⁷⁶.

Fig. 17. Stema conferită prin diploma imperială din 11 septembrie 1765 notarului Urik Andreas și descendenților, originalul diplomei se află la SJAN Timiș, Fond Colecția de documente a Muzeului Banatului: dosar 174/1765

Procurorul șef al comitatului Timiș, Urik Johann/János era fiul cel mare al notarului originar din Makó, Urik András (Andreas), înnobilit de împărăteasa Maria Tereza. Prin diploma cu blazon conferită lui Urik András la Viena în data de 11 septembrie 1765, vor fi înnobilați și copiii acestuia rezultați din căsătoria sa cu Pruszkay Erzsébet și anume: János, Ferencz-Antal, András, Sándor¹⁷⁷. Recunoașterea nobilității este promulgată în ședință publică de autoritățile de la Cenad în 28 iulie 1766¹⁷⁸. Blazonul familiei Urik nu prezintă elemente cu trimitere predilectă la simbolistica

societăților inițiatice. Face parte din categoria armoriarelor de funcție cu trimitere directă la ocupația celui înnobilit, pana argintie de scris din ghiara lebedei fiind edificatoare în acest sens.

Descriere heraldică:

Scut francez modern, dreptunghiular, cu talpa în acoladă, tăiat: 1) pe albastru, o lebedă de argint, ținând în gheara dreaptă o pană de scris, de același metal, așezată în pal; în cantoanele șefului, doi trandafiri de aur, butonați roșu; 2) pe aur, un leu roșu. Scutul, așezat cu vârful pe un pedestal de argint, este timbrat de un coif de argint, căptușit roșu, cu grilele, lăncișorul și marginea de aur, tarat $\frac{3}{4}$ spre dreapta, din vârful căruia pornesc în jos, pe flancuri, lambrechini sub formă de frunze de acant, la dreapta aurii și albaștri, la stânga argintii și roșii. Coiful este surmontat de o coroană deschisă, cu trei fleuroane, de aur, încrustată cu perle și pietre prețioase. Cimier: un dextroșer împlătoșat de argint, ținând o sabie de același metal, cu garda, mânerul și apărătoarea de pumn de aur.

Urik Johann/János cât și fratele său Ferencz, vor primi în Banat funcții importante în aparatul administrativ al noilor comitate (János va fi numit procuror adjunct în comitatul Timiș iar Ferencz va fi numit notar adjunct în comitatul Caraș). Tatăl lor, Urik Andras va activa după anul 1779 ca pretor în comitatul Caraș, prelevând inițiativele sau cerințele stringente ale autorităților comunale, pe care le transmitea conducerii administrației comitatense¹⁷⁹ sau, direct, Consiliului Locumtenețial Ungar și prin intermediul acestuia Cancelariei Aulice Ungare, fie Comandamentului Militar General al Banatului¹⁸⁰ iar prin intermediul acestuia Consiliului Aulic de Război în cazul problematice teritoriului Graniței Militare Bănățene.

Veith Martin similar lui Fülöp-Károly d'ElleVaux va fi înnobilit ulterior apartenenței sale la masonerie. Privilegiul de înnobilitare este acordat de împăratul Francisc I la Viena în anul 1805 (**vezi Fig. 18.**), din textul diplomei reieșind motivele pentru care a fost înnobilit: *pentru merite deosebite în seviceul imperiului derulate pe parcursul unei perioade de 53 de ani de carieră în Banatul Timișan înainte de încorporarea la Ungaria, în calitatea sa de*

¹⁷⁶ Abafi 1896b, Lajos, 401–403

¹⁷⁷ MOL, *Diploma de înnobilitare cu blazon* publicată în *Cartea Regală*, nr. 47/1765, p. 472 – 473, Acta generalia 1766, N°. 97 (cu o miniatură reprezentând blazonul, la începutul textului). Originalul diplomei se află la SJAN Timiș, Fond Colecția de documente a Muzeului Banatului: dosar 174/1765, *Diplomă de înnobilitare dată de împărăteasa Maria Terezia lui Andreas Urik, notar în Mako, soției și urmașilor săi*, f. 1 – 9.

¹⁷⁸ Kempelen ediție online.

¹⁷⁹ SJAN Timiș, Fond Prefectura județului Severin, Inv.1776, Dosare (ani extremi 1776–1849): dosar 62/1819, *Raportul pretorului Andreas Urik privind prezentarea în fața adunării generale a cauzei lui Franciscus Hoffmann, Oravița, 11 ian 1819.*

¹⁸⁰ SJAN Timiș, Fond Prefectura județului Severin, Inv.1776, Dosare (ani extremi 1776–1849): dosar 5/1815, *Raportul pretorului Andreas Urik privind incursiunea turcilor în zona Moldova Nouă și măsurile luate, adresa comitatului către Comandamentul General Bănățean, 20–22 aprilie 1815.*

practicant districtual, apoi la oficiul scribilor, vice-prefect, perceptor, ulterior prefect districtual. După încorporarea Banatului a avut o deosebită activitate în administrația camerală timișană, aprovizionarea și întreținerea armatei limitanee cu turcii, s-a implicat cu mare pricepere și zel primind recunoașterea în decret imperial, apoi ca prefect al mai multor districte ca Vrsec, Szent. Miklos, Lugos, iarăși a slujit cu credință, pricepere și zel încât a meritat o medalie de aur, a promovat industria mătăsii, a extirpat hoții din districtul Lugoj, a deschis pe che-tuială proprie minele de aur și argint din Gladna și alte servicii... („attentis et consideratis ... meritis ... quae idem curriculo quinquaginta trium annorum in banatu Temessiensi, et quidem ante factam eiusdem regno Hungariæ incorporationem in qualitate districtualis practican-tis, demum vero officii scribae, porro vicepraefecti, contraagentis item ac perceptoris, mox districtualis praefecti, facta vero incorporatione qua primarii rationum consultoris officinæ ratio-nariae Temesvariensis, belli et pacis tempore, prae-ter incumbens sibi munus onus quoque provincialis

Fig. 18. Privilegiul imperial din 31 mai 1805 lui Veith Martin și descendenților – f.1v (miniatura heraldică), originalul diplomei se află la SJAN Timiș, Fond Colecția de documente a Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj.

commissarii transennantem militiam providentis supportando, consignationes praeterea super inter-tentione vigiliarum in confiniis Turcicis existentium ea cum dexteritate conficiendo, ut in Signum altissimae complacentiae idem decreto mediante collaudari, sed et qua districtualis praefectus plurium districtuum, utpote Verschetziensis, Szent Miklosiensis, demum

Lugosiensis ea sedulitate et publici emolumento offi-cium gerendo, ut ob testatum eximium zelum aureo numismate condecorari meruerit, in promovenda insuper serici cultura industriam, in exstirpandis praedonibus in districtu Lugosiensi grassantibus effi-cacem operam adhibendo, denique zelum suum per fodinam auro argentoque mixtam ad possessionem Gladna comitatus Krassoviensi ingremiatam propriis expensis adapertam et exultam, in bonum publicum caeteroquin extendentem comprobando, prout alias ... exhibuit et impendit...”)181.

Descrierea heraldică:

Scut francez modern, dreptunghiular, cu talpa în acoladă, tăiat de trei fascii: 1) pe aur, un gri-fon negru trecând, limbat roșu, ținând în gheara dreaptă anterioară un ciocan natural; 2) pe roșu, un brâu undat de argint; 3) pe negru, trei munți de argint, cei doi de pe flancuri sunt mai mici și cu câte trei vârfuluri, cel din mijloc mai înalt, cu șapte vârfuluri și surmontat de o flacăra roșie. Scutul, așe-zat cu vârful pe o tablă de șah cu carouri de culoare crem și cărămizii brăzdate de vinișoare purpurii, este timbrat de un coif de argint, căptușit purpu-riu, cu grilele, lăncșorul și marginea de aur, tarat $\frac{3}{4}$ spre dreapta, din vârful căruia pornesc în jos, pe flancuri, lambrechini sub formă de frunze de acant, la dreapta aurii și negri, la stânga argintii și roșii. Coiful este surmontat de o coroană deschisă, cu trei fleuroane, de aur, încrustată cu trei rubine și trei safire. Cimier: un grifon negru, limbat roșu, redat pe jumătate și ținând în gheara dreaptă un ciocan asemănător cu cel din scut.

Blazonul acordat lui Veith Martin o dată cu pri- vilegiul de înnobilare este descris în limba latină în textul documentului mai sus menționat, dar și în lucrarea lui Áldásy Antal¹⁸²:

„Scutum videlicet militare erectum, ter fas- ciatum, superiore sui parte aureum, gradientem griphum nigrum, rostro patulo, lingua exerta, cau- daque sursum elevata, anteriorum dextro pede pau- lulum elevato malleum deferentem exhibens, media parte rubeum, fascia argentea undulata insignitum, infima vero nigrum, tricipitem petram proferens, e cuius summo vertice flamma erumpere conspicitur. Scuto incumbit galea tornearia, coronata clatrataque seu aperta, purpura suffulta, auro reducta, torque

181 SJAN Timiș, Fond Colecția de documente a Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj: dosar 24/1805, Privilegiu de înnobilare din 31 mai 1805 dat de împăratul Francisc II lui Martin Veith, consilier financiar al oficiului contabil al Administrației camerale Timișoara și urmașilor acestuia pentru serviciile aduse casei imperiale de-a lungul timpului, mss. original f.2 – f.2r. – f.3.

182 Áldásy 1941, 103.

ac monili circumducta, situ pro more ad dextram obliquo nobilibus propria, gripho scutario lumborumtenus emergente fastigiata, laciniis seu lemniscis hinc aureis et nigris, illinc vero argenteis et rubris, scuti latéra decenter ac venuste exornantibus.”

La prima vedere, există o simplă corelare între semnificația compoziției stemei și motivele pentru care i s-a acordat înnobilarea (merite deosebite derulate pe parcursul a peste 5 decenii în slujba casei imperiale a Austriei, suprimarea activității periculoase a lotrilor, deschiderea pe cont propriu a exploatărilor miniere aurifere de la Gladna), reliefată prin următoarele elemente: steagul Austriei (fascia 2 ce taie scutul la mijloc), ciocanul ținut în gheara dreaptă de grifon (fascia 1 a scutului și cimier) și cei trei munți (fascia 3 a scutului).

Veith Martin similar lui Fülöp-Károly d’Elle Vaux, a intrat în rândurile noii nobilimi bănățene după inițierea sa în masonerie. Dacă în cazul nobilului d’Elle Vaux, stema acestuia încorporează în mod discret simboluri specifice societăților inițiatice, blazonul acordat lui Veith se remarcă în schimb prin evidențierea acestora. În definitiv, inițierea în ordinele și societățile discrete are la bază și în prezent studiul gradual al simbolurilor, ucenicul ce pășește pe calea inițierii va depune permanente eforturi „cioplin și șlefuit piatra brută”... folosind dalta și ciocanul. Preluate din confreriile constructorilor (sau masoneria operativă) uneltele zidarilor liberi vor primi mai târziu în masoneria speculativă conotații simbolice.

Ciocanul ținut în mâna dreaptă de ucenic, emblemă a muncii, semnifică puterea materială, voința, capacitatea de a depăși obstacolele, reprezentând elementul activ în raport cu dalta, elementul pasiv¹⁸³. Nu este foarte clară proveniența semnificației simbolice a ciocanului în masonerie, unii autori considerând că există o legătură directă cu zeul tunetului Thor, preoții acestuia folosind ciocanul la oficierea ritualurilor¹⁸⁴. În folclorul scandinav Thor era considerat unul dintre cei trei mari zei ai goșilor, zeu al tunetului, fulgerului, războiului, atributul acestuia fiind ciocanul purtat în mâna dreaptă, semn distinctiv al puterii sale absolute¹⁸⁵. Ciocanul ca atribut al puterii încredințate acestora, este utilizat pe parcursul lucrărilor desfășurate în interiorul lojei de Maestrul Venerabil și cei doi supraveghetori, fiind confecționat din lemn de culoare neagră¹⁸⁶.

Grifonul – mobilă heraldică himerică, îmbină

curajul leului și îndrăzneala vulturului, reprezentând astfel puterea ce îmbină forța cu agilitatea și rapiditatea¹⁸⁷ sau puterea cu inteligența¹⁸⁸. Este portretizat având corp de leu în partea din spate și de vultur în porțiunea din față și considerat gardian vigilent al căii spre mântuire sau spre „pomul vieții”¹⁸⁹. Chiar dacă nu are popularitatea dragonului în heraldică, grifonul este considerat paznicul comorilor ascunse și al aurului¹⁹⁰. Veith era deja inițiat la data compunerii stemei, alegerea predilectă pentru mobilele scutului nu este întâmplătoare în acest caz, blazonul său este în întregime un *blazon aluziv*¹⁹¹, prin mobilele sale heraldice posesorul ne transmite importanța pe care o acordă „comorilor” Austriei, al cărui paznic acerb se consideră. Legenda grifonului¹⁹² (amplasat în cimier și pe fascia 1 a scutului) combinată cu evenimentele reale derulate pe parcursul activității sale timp de 5 decenii în slujba imperiului, stă la baza armoriarului în discuție. În heraldică, cimierul reprezintă în mod alegoric o acțiune memorabilă, încă din cele mai vechi timpuri războinicii își așezau pe creștet obiecte fantastice pentru a părea mai amenințători în fața dușmanilor. Hercule purta capul leului omorât în peștera din Nemea, descendentul său, Aventinus, păstrând aceeași podoabă de coif¹⁹³.

Grupul celor **trei (3)** munți de argint ce mobilează fascia **3** a scutului lui Veith, au trimitere directă la simbolistica specifică și numerologia cunoscută de inițiați, apartenenți ai societăților discrete din Banatul imperial. Cifra **3** apare inclusiv în denumirea lojei timișorene (*Zu Den 3 Weisse Lilien*), al cărui membru Veith devenise încă din anul 1783, premergător înnobilării sale (ce are loc în anul 1805). Cifra **șapte (7)** regăsită subtil pe stema lui Veith, este asociată cu muntele mai înalt, poziționat la mijlocul grupului. Acest număr, **(7)**, aparține Maestrului, în masonerie se fac șapte pași ritualici în inițierea la gradul de *Mastru Mason*. La acest grad se ajunge după parcurgerea primelor două grade, cele de Ucenic și Calfă, urcând simbolic cele **trei (3)** trepte. La rândul lor, primele trei trepte sugerează scara fundamentală (*verticalitatea*) în ierarhia lojelor albastre, semnificând figurativ

¹⁸⁷ Genouillac 1868, 22.

¹⁸⁸ Oliver 2002, 44.

¹⁸⁹ Fontana 1994, 83.

¹⁹⁰ Slater 2010, 93.

¹⁹¹ Căzan 1996, 23.

¹⁹² Primele descrieri ale grifonului, creatură mitică provenită din Asia, apar în Grecia (secolul al 7-lea e.n.). Potrivit legendelor „grifonul lasă ascunse ouă de aur în hrube adânci, în pământ”, vezi în Mayor, Heaney 1993, 40–66.

¹⁹³ D’Eschavannes 1880, 198–199; Ghemeș 2016, 187.

¹⁸³ Ragon 1841, 132.

¹⁸⁴ Wirth 2006, 274; Mackey, *op. cit.*, 783.

¹⁸⁵ Olaus 1555, 100.

¹⁸⁶ Boucher, *op. cit.*, 28–29.

înălțarea către Lumină. Devenit Maestru, inițiatul poate pași pe cea de-a treia treaptă unde va întâlni cunoașterea (*Lumina*), iar dacă își înțelege menirea și datorită față de semenii, va reveni în lumea profană, pentru a transmite la rândul său Lumina primită¹⁹⁴. Veith face o trimitere directă la această alegorie, prin amplasarea flăcării roșii ce surmontează muntele cu 7 piscuri pe fascia 3 a scutului blazon.

Muntele simbolizează centrul și axul universului, în orice ascensiune spirituală dobândită prin purificare, locurile înalte au fost primele etape ale urcușului către piscuri, similar episodului biblic cu Moise primind Tablele legii pe muntele Sinai¹⁹⁵. Legătura cu originile Lojii *Zu Den 3 Weisse Lilien* sunt evidențiate prin acest grup de munți, ce apare atât pe blazonul lui Veith dar și pe oglindit pe ultima pagină a lucrării *Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum* tipărite de Matthäus Josephus Heimerl la Timișoara în anul 1771 (cifră care pentru un inițiat poate semnifica o imagine în oglindă a numerelor ce o compun).

Masoneria va perpetua și va folosi în ritualurile sale **oglindea**, considerată un mijloc al cunoașterii de sine, amplasarea acestui obiect simbolic în camera de chibzuință pentru neofit, premegător inițierii, îi va conferi acestuia o reflectare complexă. Oglinda poate fi, în același timp, o manifestare a mândriei, dar și un atribut al Adevărului, semnul conștiinței veșnic treze. Perpetuând continuitatea propriei autenticități, oglinda a fost întotdeauna un bun instrument al cunoașterii de sine, un martor silențios al multiplelor stări sufletești¹⁹⁶.

Despre Veith Martin nu se cunosc mai multe detalii privind activitatea sa în cadrul lojei timișorene față de cele redată de Abafi¹⁹⁷. Scurte mențiuni documentare despre familia Veith apar în istoriografia maghiară în anul 1743¹⁹⁸. Istoricul Nagy Ivan va consemna familia în lucrarea sa referitoare la istoria familiilor nobile și genealogia acestora, intitulată „*Anuarul de istorie a familiei. Cu heraldică și tabele genealogice*”, apărută la Budapesta în anul 1899, însă va face și o mențiune foarte importantă: „*Veith Marton, diplomă din 31 mai 1805, acordată de Francisc I. la Viena, publicată în Comitatul Caraș pe 30 septembrie. În prezent (perioadă când Nagy lucra la anuar, aproximativ anul 1860!) familia nu mai există în comitatul Caraș*”¹⁹⁹.

Decretul prințului elector Karl Theodor al

Bavariei din 14 iulie 1785²⁰⁰ prin care se desființa *Asociația Iluminaților de Bavaria*, a avut la bază acuzațiile aduse șefului acesteia, Adam Weishaupt, de complotare împotriva statului prin proiecte subversive. Același tip de acuzație va fi adus organizațiilor masonice. Lovitura dată societăților secrete va avea consecință doar dispariția ordinului iluminatiștilor, nu și a masoneriei. Cu toate că epoca lui Iosif al-II-lea a fost considerată perioada de strălucire a masonilor în imperiu, cei mai aleși și mai învățați bărbați din Viena fiind membrii ai lojelor, împăratul sprijinind mișcarea, înțelegând că au obiective comune (iluminismul și reformele)²⁰¹, totuși Iosif al II-lea va suprima, prin patent imperial, Ordinul Rozicrucienilor și Ordinul pseudomasonic al Strictei Observanțe la data de 11 decembrie 1785²⁰², iar masoneriei îi va impune de la acea dată condiții de funcționare foarte stricte.

Această măsură este luată ca urmare a înnăbușirii răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan ce a zguduit puternic rânduielile aristocrației, susținută fiind de francmasoneria europeană, presupunându-se că Horia însuși ar fi fost francmason și în această calitate ar fi fost primit de mai multe ori la împărat²⁰³. Potrivit noilor decrete imperiale va fi permisă doar funcționarea lojelor în marile orașe de reședință a țărilor componente ale imperiului, dar cel mult trei.

În orașele provinciale în care nu erau rezidenți ai administrației provinciale, activitatea lojelor a fost interzisă, legăturile lojelor la scară europeană fiind limitate²⁰⁴. După patenta din 11 decembrie 1785, în Ungaria și Croația s-a permis existența doar a 5 loje în Buda, Pesta, Agram, Karlstad și Petrovaradin. **Privind existența lojei din Petrovaradin, cercetările noastre recente întreprinse la Timișoara dovedesc însă cu totul altceva.** Astfel, Ordinul Consiliului Aulic de Război, transmis în data de 13 mai 1786 Comandamentului General Slavono-Bănățean din orașul Petrovaradin, se referă la dispoziția împăratului Iosif al II-lea **de a interzice** înființarea unei loje francmasone în acest oraș sau în oricare altă localitate din teritoriul graniței militare din Slavonia și Banat.²⁰⁵ Administrația trebuia să nu tulbure cu nimic activitatea acestora²⁰⁶, însă toate lojele din provinciile imperiului erau în

¹⁹⁴ Manea 2016a, 92.

¹⁹⁵ Benoist 1995, 61.

¹⁹⁶ Manea 2016a, 126–113.

¹⁹⁷ Abafi 1896b, 400–402.

¹⁹⁸ Baroti 1896–1904, 622.

¹⁹⁹ Nagy 1899, 130.

²⁰⁰ Le Forestier 1914, p. 614.

²⁰¹ Abafi 1872, 23–24.

²⁰² Dülmen 1975, 89, 90.

²⁰³ Mihăilescu, *op. cit.*, 203.

²⁰⁴ Abafi 1872, 38.

²⁰⁵ SJAN Timis, *Fond Comandamentului General Bănățean*: pachet 48, dosar 20 din anul 1786, ff. 1–2.

²⁰⁶ Abafi 1890–1899, V, 155–157.

aceiași timp obligate să trimită listele cu membrii activi și să trimită rapoarte regulate cu activitatea lor²⁰⁷.

Pentru Loja *Zu Den 3 Weisse Lilien* din Timișoara, patentul imperial emis în decembrie 1785 de împăratul Iosif al II-lea, nu a produs efecte vizibile, deoarece loja chiar dacă își reluase activitatea în anul 1782 și membrii săi participau la întâlniri regionale, loja nu figura oficial reconstituită. Cu toate acestea, Abafi o include pe lista lojelor ce au intrat în componența Marii Loji Provinciale a Ungariei constituită în primăvara anului 1784²⁰⁸. În această perioadă „protectorul” lojei timișorene a fost președintele oficiului cameral baronul Orczy, acesta ocupa poziția de Mare Maestru al Lojei *Zur Grossmuth* din Pesta-Ungaria și Mare Maestru adjunct al Marii Loji Provinciale a Ungariei²⁰⁹.

În anul 1785 contele Karl Pálffy în calitate de Mare Maestru va cere date despre lojele din Pesta, Buda, Timișoara precum și ale altor loje din Ungaria superioară cunoscute doar cu numele. Aceasta a fost ultima măsură administrativă a Marii Loji provinciale a Ungariei luată în 16 decembrie 1785, ce își pierde importanța și rațiunea de a fi, după emiterea decretului lui Iosif al II-lea, fiecare dintre lojele membre descurcându-se pe plan local după posibilitățile fiecăreia. Rosicrucienii au continuat să susțină că patenta imperială dată de Iosif al II-lea la 11 decembrie 1785 se datora sistemului nefericit al celor ce practicau sistemul Drašković, în mare parte similar practicilor folosite și de Ordinul Iluminaților²¹⁰. Este dificil de reconstituit complexitatea cauzală ce a dus la emiterea acelei patente, cert este că balanța a înclinat spre aplicarea fără obstacole a politicii reformiste imperiale, apartenența masivă a aristocrației maghiare la lojele din provinciile unde se dorea implementarea reformelor făcând aproape imposibilă aplicarea lor reală.

După moartea lui Iosif al II-lea, Leopold al II-lea va fi de acord cu proiectul propus în anul 1790 de profesorul Joseph Ernst Mayer de la Universitatea din Viena pentru înființarea unei „alt fel de asociație secretă” (*Die Geheime Assoziation/Asociația Secretă Patriotică*) ce urma să supravegheze toată activitatea intelectuală și politică ale principalelor personalități ale statului, asociație necesară pentru continuarea reformelor începute de Iosif al II-lea.

În noua *Die Geheime Assoziation/Asociația Secretă Patriotică*, profesorul Heinrich Joseph

Wateroth (1756–1816) va deveni observatorul vieții economico-politice, profesorul Leopold Alois Hoffman (1760–1806) era responsabil cu scriitorii și ziariștii iar profesorul Joseph Ernst Mayer (1757–1822) urma să supravegheze învățământul public²¹¹. Prin această asociație, monarhul Leopold al II-lea dorea, de fapt, punerea în practică a ideii sale de a folosi metode conspirative și nu instituțiile existente, pentru desăvârșirea centralizării statului, dar și de a slăbi puterea aristocrației maghiare. Practic, *Die Geheime Assoziation/Asociația Secretă Patriotică* va lua locul celorlalte asociații secrete suprimate și interzise prin decretul imperial din 1785. O măsură esențială de precauție față de oligarhiile aristocratice a fost **recrutarea unor elemente etnice** ce nu proveneau din rândurile acestora. *Die Geheime Assoziation/Asociația Secretă Patriotică* va fi formată din austrieci, sârbi, români, **dar nu maghiari**, având în vedere că orientarea sa era menită să slujească intereselor dinastice și împotriva aristocrației maghiare.

Cea mai clară dovadă a fost numirea la conducerea acestei asociații a austriacului fără origine nobilă, negustorul Franz Gotthardi. Fostului șef al poliției din Ofen (Pesta) i s-a facilitat accesul direct la împărat, asigurându-i-se o locuință chiar sub camera de lucru a monarhului, de ochii lumii, Gotthardi fiind numit consilier la Direcția Teatrului Imperial²¹². *Die Geheime Assoziation* avea ca unică obligație fidelitatea față de suveran, iar „toate celelalte asociații secrete trebuiau să fie denunțate autorităților iar, la nevoie, trebuiau combătute prin publicațiuni și alte măsuri mai drastice.”²¹³ Gotthardi va racola membrii marcanți din toate categoriile de înalți funcționari ai administrației imperiale, inclusiv nobili, păstrând regulile de bază ale societăților secrete: identitatea membrilor era cunoscută doar de superiorul ierarhic, practic membrii nu se cunoșteau între ei, corespondența era cifrată, iar pentru corespondență se foloseau hârtii, ceară și sigilii speciale. Reteaua lui Gotthardi se întindea în toată Ungaria și dincolo de Galiția.

Masoneria va fi și ea infiltrată, o parte dintre membrii acesteia fiind informatori pentru Gotthardi. Rapoartele de natură confidențială erau primite de Gottardi prin rețeaua sa de informatori precum ar fi: contele **József Haller**, soția generalului conte Ignaz Almásy, baroneasa Splényi, episcopi, avocații Samuel Kohlmayer și Mathias Protulepecz, căpitanul Bohus, locotenentul Szvetics, profesori universitari din Pesta: Franz

²⁰⁷ Șindilariu 2010, 33.

²⁰⁸ A se vedea nota 154.

²⁰⁹ Abafi 1896b, Lajos, 403–404

²¹⁰ Abafi 1890–1899, V, 157.

²¹¹ Schembor 2012, 17.

²¹² Silagi 1961, 40–41.

²¹³ Silagi, *op.cit.*, 38–65; Sturza 2013, 16–17.

Rausch și Julius Gabelhofer, canonicul Joseph Calovino, bibliotecarul palatinului Ungariei, pastorul protestant Johann Molnar, comerciantul Samuel Liedemann, librarul Ignaz Strohmayer, oficiali din Pesta: vicecomitele Joseph von Szily, primarul din Ofner, Johann von Margalics, comisarul provincial Joseph von Palocsay, notarul șef Matthäus von Rudics, angajați în poliție Anton Hoffmann și Franz Xaver Troll²¹⁴.

Joseph-Ignatz von Martinovici, provenind dintr-o familie de nobili de origine albaneză, veniți la sfârșitul secolului al XVII-lea în sudul Ungariei²¹⁵, profesor de fizică la Liov /Lemberg, va fi admis în masonerie în perioada în care activa acolo ca profesor²¹⁶. În anul 1783 ajunge membru în loja *Generozitatea /Zur Grossmuth /Nagyszívűséghez (Ad Magnanimitas)* din Pesta²¹⁷ și va fi racolat ca informator de către Gotthardi. Anterior intrării în masonerie, Martinovics devenise membru al Ordinului Iluminaților în care fusese inițiat la Paris, împreună cu contele Potocky în anul 1781²¹⁸. Informațiile transmise lui Gotthardi se vor referi, deopotrivă, la puținii membri ai Ordinului Iluminaților rămași în Buda și Lemberg, precum și la activitatea lojelor masonice la care Martinovics avea acces.

Doleanța lui Leopold al II-lea de a încuraja redeșteptarea naționalistă sârbă în detrimentul aristocrației maghiare, l-a transformat pe sârbul Martinovics în instrumentul perfect al Asociației Secrete Patriotice. La Cluj, persoana de legătură cu *Die Geheime Assoziation* era profesorul Ioan Piurariu Molnar, membru al lojei din Sibiu²¹⁹ iar pentru Bucovina a fost ales Vasile Balș, acceptat după ce Gotthardi și profesorul Mayer primiseră nu mai puțin de 20 de referate și recomandări favorabile de la înalți funcționari și informatori²²⁰. După anul 1792 iosefinismul s-a scindat în două componente, una de dreapta, a guvernanților și una de stânga, ocupând centrul filozofico-religios. Pentru a reduce la tăcere francmasoneria și pe cei suspectați de iacobinism, oamenii administrației au sporit represaliile, mobilizați fiind de ceea ce detestau mai mult, decât de cele cu care se declarau de acord²²¹.

După moartea lui Leopold al II-lea, succesorul și fiul său, împăratul Francisc al II-lea, va dispune dizolvarea Asociației Secrete Patriotice, în

condițiile în care această asociație era puternic atacată de aristocrație și cler. Însă, Gotthardi nu știa că Martinovici crease în interiorul Asociației Secrete o ramură radicală, ai cărei conspiratori acționau împotriva conceptelor pe care Gotthardi luptase să le combată: independența Ungariei față de celelalte componente ale imperiului și neaplicarea reformelor inițiate de Iosif al II-lea. Leopold al II-lea, din păcate, nu bănuise niciodată că asociația sa secretă ce trebuia să ajute la consolidarea statului, va da naștere unui curent radical inspirat de iacobinismul francez ce-l va avea exponent tocmai pe Martinovics. Această grupare de conspiratori conduși de Martinovics se folosise, de fapt, de legăturile atât din cadrul masoneriei dar și din cadrul nucleelor ce rămăseseră după dizolvarea oficială a Ordinului Iluminaților de Bavaria²²².

Dornic să se răzbune pe Francisc al II-lea, Martinovics se aliașe tradiționaliștilor maghiari, datorită unui pragmatism de circumstanță, gășind în aceștia un grup de opoziție antiimperială care dorea transformarea Ungariei într-o republică nobiliară, fără aristocrație și clerul înalt. Va înființa, în anul 1792, Directoriul Secret Maghiar și va încerca să grupeze opoziția maghiară îndreptată împotriva mării nobilimi în două organizații secrete, ce trebuiau să fie independente una de alta, și să funcționeze în paralel: Societatea Reformatoilor (compusă din nobili și intelectuali, de inspirație iluministă) și Asociația Libertate Egalitate (compusă din țărani și intelectuali). Va fi încondeiat de Curtea imperială ca „agent al subversiunii maghiare” arestat la începutul anului 1794 împreună cu 60 de membri ai Asociației Secrete Patriotice, printre care și baronul Riedel. În urma procesului deschis la Viena la 25 iulie 1794, va fi condamnat pentru organizarea unui complot împotriva Austriei și acte de subversiune.

Martinovici și alți 18 acuzați au fost condamnați la moarte și decapitați, sentința fiind pusă în aplicare pe „câmpul mare de lângă Buda”. Baronul Riedel a fost condamnat la 60 de ani de detenție, alți acuzați fiind condamnați la ani grei de temniță. Atât Martinovics, cât și alte persoane condamnate la moarte în cadrul aceluși proces, vor deveni „martiri ai redeșteptării mișcării naționale maghiare”²²³.

După reprimarea mișcării iacobine, reacțiunea se întărește, francmasoneria va fi privită ca una dintre cele mai primejdioase organizații ce subminează autoritatea statului, iar, din anul 1795, va fi interzisă pe tot teritoriul imperiului.

²¹⁴ Silagi, *op. cit.*, 40–41.

²¹⁵ Vilmos 1921, 11.

²¹⁶ *Ibidem*, 247.

²¹⁷ Sturza, *op. cit.*, 17.

²¹⁸ Vilmos *op. cit.*, 249.

²¹⁹ Silagi, *op. cit.*, p. 135.

²²⁰ Prokopowitsch 1961, 274–278; Sturza, *op. cit.*, 20.

²²¹ William M. Johnson, *op. cit.*, p. 30.

²²² Reinalter 1981, 68;122.

²²³ Markov 1962, 493–512; Sturza, *op. cit.*, 23–24.

BIBLIOGRAFIE:

- Abafi 1872
Abafi [Abafi Lajos], *Geschichte der Freimaurerei in Österreich und Ungarn*, Leipzig (1872).
- Abafi 1884
Abafi Lajos, Titkos társulatok temesvárott a mult században (partea I-a și partea a II-a), în „*Történelmi Tár*”, Budapesta (1884), 513–593 și 730–740.
- Abafi 1896a
Abafi Lajos, *A Szabadkőművesség és az uralkodóház*, Budapesta (1896), ediție retipărită (2011), 5.
- Abafi 1896b
Abafi Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Publio Kiadó Kft, (1896).
- Abafi 1890–1899
Ludwig Abafi [Abafi Lajos], *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, 5 vol., Budapesta (1890–1899).
- Abafi 1900
Abafi Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Budapest (1900).
- Áldásy 1941
Áldásy Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke.II.Címereslevelek*, Vol. VII. (1801–1825), Budapesta, 1941, p. 103.
- Allgemeine und General Reformation der gantzen weiten Welt. Beneben der Fama Fraternitatis, Deß Löblichen Ordens des Rosenkreutzes / an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben: Auch einer kurtzen Responsion, von dem Herrn Haselmeyer gestellet / welcher deßwegen von den Jesuitern ist gefänglich eingezogen / und auff eine Galleren geschmiedet: Itzo öffentlich in Druck verfertiger/ und allen trewen Hertzen communiciret worden.*
(Lucrare cunoscută mai mult sub titlul de “Fama Fraternitas”, scriere anonimă tipărită în 1614 la Cassel în tipografia lui Wilhelm Wessel)
- Aquilina 2008
Mike Aquilina, *Signs and Mysteries: Revealing Ancient Christian Symbols*, Our Sunday Visitor, Publishing Division (2008).
- Arneth 1858
Alfred Ritter von Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen. Nach den handschriftlichen Quellen der kaiserlichen Archive*. vol. II, Wien (1858).
- Arneth 1867
Alfred Ritter von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II: ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*, Vol. II, Viena, 1867, pp.294–298.
- Arneth 1868
Alfred Ritter v. Arneth, *Maria Theresia und Josef II.*, Vol. III (August 1778 -1780), Viena (1868).
- Arneth 1881
Alfred Ritter v. Arneth, *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*, vol. 4, Viena (1881).
- Autexier 1998
Philippe A. Autexier, *Samuel von Brukenthal: ein halbes Jahrhundert maurerische Präsenz* (1998), publicată în ediție online în Freimaurerischen Forschungsgesellschaft „Quatuor Coronati“,
link: <http://www.netzwerk-freimaurerforschung.de/>
accesat în 07 mai 2017
- Baroti 1896–1904
Baroti Lajos, Adattár *Délmagyarország XVIII Századi Történetéhez* (Culegere de documente pentru istoria Ungariei de sud în secolul XVIII), XXVII Temesvár Varosa 1718–1753, Temesvár, 1896–1904, p. 622.
- Bascapè et alii, 1999
Giacomo Bascapè, Marcello del Piazzo con la cooperazione di Luigi Borgia, *Araldica publica e private medievale e moderna, Le variazioni degli stemmi comunali*, Roma (1999).
- Benoist 1995
Luc Benoist, *Semne, simboluri și mituri*, traducere de Smaranda Bădiliță, Ed. Humanitas, București (1995).
- Berindei 1997
Dan Berindei, *Românii și francmasoneria în perioadele premodernă și modernă*, Ed. Enciclopedică, București (1997), 357–406.
- Berindei 2009
Dan Berindei, *Românii și Francmasoneria*, Ed. Teșu, București (2009).
- Bocșan 1986
Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Ed. Facla, Timișoara (1986).
- Bodea 2001
Cornelia Bodea, Confederația dunăreană un deziderat masonic, *Inorogul-Caiete Masonice*, Centrul Național de Studii Francmasonice, București (2001), 73–102.
- Bodea 2004
Cornelia Bodea, *Fața secretă a mișcării pașoptiste române*, Ed. Nestor, București (2004).
- Böhm 1867
Böhm Lénárt, *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*, Vol. II, Pest, (1867).
- Böhm 1868
Böhm Lénárt, *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett*

Bánság külön történelme (Istoria separată a Ungariei de Sud sau așa denumitului Banat), Vol. II, Editura Unrich Gusztav, Budapesta (1868).

Borovszky 1905

Borovszky Samu, *Magyarország Vármegyéi és Városai. Temes vármegye*, Budapesta, 1905, pp. 401–402

Borovszky 1906

Borovszky Samu, *Magyarország Vármegyéi és Városai, Hont vármegye és selmeczbánya sz. kir. Város*, Budapest, (1906).

Boucher 2006

Jules Boucher, *Simbolurile francmasoneriei*, trad. în limba română de Cristina Săvoiu, Ed.Rao, București (2006).

Căzan 1996

Ileana Căzan, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, Silex-Casă de editură, presă și impresariat, București (1996).

Chindriș 1998

Ioan Chindriș, *Horea și masoneria?*, în *AIIC (Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca)*, Nr. XXXVII / Anul 1998, București, 291–301.

Cosma 2010

Mihaela Cosma, *Iluminism și masonerie la sași. Proiectul primului cabinet de lectură din Transilvania în Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, Ediția a III-a amplificată și revizuită, coordonator Tudor Sălăgean, Marius Eppel, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca (2010), 47.

D'Eschavannes 1880

Jouffroy D'Eschavannes, *Traité complet de la science du blason*, Paris (1880).

Dörner 2008

Anton E. Dörner, *Statutul juridic al Transilvaniei*, în *Istoria Transilvaniei*, Vol. III (de la 1711 până la 1918)", coordonatori Ioan Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Academia Română, Centrul de Studii transilvane, Cluj-Napoca (2008), 15.

Dülmen 1975

Richard van Dülmen, *Der Geheimbund der Illuminaten*, Frommann-Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1975, p. 89, p. 90.

Ebert CD

Jens-Florian Ebert, *Die Österreichischen Generäle 1792–1815*,

CD-rom: www.militairbibliothek.de/html/oesterr_generale.html

Elemér 1936

Jancsó Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII.században*, Cluj (1936).

Ehrler 2006

Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum*, Editura de Vest, Timișoara (2006).

Engels 1906

Leopold Engels, *Geschichte des Illuminaten Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte Bayerns*, Hugo Bermühler Verlag, Berlin (1906).

Ersch, Gruber 1818

Johann Samuel Ersch, J. G. Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern*, Vol. 27, 1818, p. 349

Fallenbüchl 1972

Fallenbüchl Zoltán, *A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig, 1780–1848* în *Levéltári Közlemények*, Nr. 43, Akadémiai Kiadó, Budapesta (1972), 347–348.

Feneșan 1996

Costin Feneșan, *Cnezi și obercnezi în Banatul Imperial 1716–1778*, Ed. Academiei Române, București (1996).

Feneșan 1997

Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul Imperial*, Ed. de Vest, Timișoara (1997).

Feneșan 2001

Costin Feneșan, *A doua călătorie a împăratului Iosif al II-lea în Banat (1770)*, în *Analele Banatului SN*, Arheologie-Istorie, IX, Timișoara (2001), 437–454.

Fontana 1994

David Fontana, *The Secret Language of Symbols: A Visual Key to Symbols and Their Meanings*, Chronicle Books, San Francisco (1994).

Le Forestier

René Le Forestier, *Les Illuminés de Bavière et la franc-maçonnerie allemande*, Hachette, Paris (1914).

Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum

Fragmente unbekannter Schriftsteller aus dem Alterthum (*Fragmente din scriitori necunoscuți din antichitate*) lucrare tipărită de Mathäus Josephus Heimerl, Timișoara, 1771, obținută prin amabilitatea Österreichischen Nationalbibliothek din Viena, aflată actualmente în custodia acestei instituții.

Georgescu 2011

Adrian Georgescu, *Din istoria francmasoneriei sibieni: Loja St. Andreas zu den drei Seeblättern* în *Colecția de obiecte masonice a Muzeului Național Brukenthal-Catalog*, Sibiu (2011), 7–18.

Gerlach 2007

Karlheinz Gerlach, *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738–1806. Die Logen zwischen mittlerer Oder und Niederrhein*. Partea 1-a (Die Logen in Berlin), Studienverlag, Innsbruck (2014).

- Genouillac 1868
Gourdon de Genouillac, *Les Mystères du blason, de la noblesse et de la féodalité. Curiosités. Bizareries et singularités*, Paris, E.Dentu, 1868, p. 22.
- Ghemeș 2016
Patricia Ghemeș (Manea), *Din lumea elitelor bănățene. Diploma și simbolistica blazonului acordat protopopului Constantin Athanasievics în Tibiscum, S.N.*, Nr. 6, Caransebes (2016), 179–189.
- Glăvan 2011
Ciprian Glăvan, „Premisele, geneza și evoluția presei de limbă germană din Banat între anii 1771–1867”, în „Analele Banatului” SN, Arheologie-Istorie, XIX, Timișoara (2011), 361.
- Godley 1921
A.D.Godley, colecția The LOEB Classical Library, London, W.Heinemann, 1921, pp. 391–399.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1824
Acten des kais. und kgl. Haus-, Hof- und Staatsarchivs, Wien: *Wißgrill, Schauplatz des niederösterreichischen Adels*, Bd. V, Wien 1824, S. 216 ff
- Hochedlinger 2003
Michael Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence, 1683 -1797*, Ed. Longman, Londra (2003).
- Iannello 2013
Fausto Iannello, *Jasconius rivelato. Studio comparativo del simbolismo religioso dell' "isola-balena" nella Navigatio sancti Brendani*, Biblioteca de studii istorico-religioase, vol.9, Edizioni dell'Orso, Alessandria (2013), pp. XXI + 638.
- Jászberényi 2005
Jászberényi József, *A magyarországi szabadkőműveség története*. Budapest (2005)
- Jordan 1967
Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München (1967).
- Johnsonn 2000
William M. Johnsonn, *Spiritul Vienei, o istorie intelectuală și socială 1848–1938*, Ed. Polirom, Iași, 2000, p. 28.
- Kakucs 2016
Kakucs Lajos, Contribuții la istoria francmasoneriei din Banat, în *Analele Banatului, S.N.*, XXIV, Timișoara (2016), 467–494.
- Kempelen ediție online
Kempelen Béla, *Magyar nemes családok* (Familii nobiliare maghiare), vol. X, Editura Krill Károly, Budapest, 1915 și ediție digitalizată, Link: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/10-kotet-12A65/urik-15113/> (accesat în 20 aprilie 2016).
- Kodek 2011
Günter K. Kodek, *Von der Alchemie zur Aufklärung. Chronik der Freimaurerei in Österreich und den Habsburgischen Erbländen 1717–1867*, Wien, Löcker, (2011).
- Krivanec 1975
Ernest Krivanec, Die Loge Aux Trois Canons in Wien (1742–1743), *Quatuor-Coronati-Jahrbuch*, Nr. 12 (1975), 98–102.
- Krivanec 1983
Krivanec Ernest, Die Anfänge der Freimaurerei in Österreich, p. 189, material publicat în cartea autorului Reinalter Helmut, *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*. Izd. Suhrkamp (1983).
- Lendvai 1905
Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, Vol. III., Timișoara, (1905)
- Lenning 1900
Lenning C., *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei*, Vol. I, ediția a III-a, Max Hesse's Verlag, Leipzig (1900).
- Lennhoff et alli 2003
Eugen Lennhoff, Oskar Posner, Dieter A. Binder: *Internationales Freimaurerlexikon, Überarbeitete und erweiterte Neuauflage der Ausgabe von 1932*, München (2003).
- Lewis 1872
Dr. Ludwig Lewis, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich und Ungarn*, Ed.a II-a, Vollrath, Leipzig (1872).
- Mackey 1914
Albert G. Mackey, *An Encyclopedia of Freemasonry and Its Kindred Sciences*, Vol. I., The Masonic History Company, New York and London (1914).
- Manea 2016a
Patricia Manea, *Palatul familiei nobiliare Athanasievici Bejan. Atlas de geometrie sacră*, Ed.Nestor, București (2016).
- Manea 2016b
Patricia Manea, Dincolo de zidul uitării. Din istoria masoneriei lugojene în secolul al XVIII-lea, publicat online în *Ziarul Actualitatea, secțiunea Cultură*, 11.05.2016
Link: <http://www.ziarulactualitatea.ro/dincolo-de-zidul-uitarii-din-istoria-masoneriei-lugojene-in-secolul-al-xviii-lea/>
- Manea 2017
Patricia Manea, Nobilimea bănățeană în secolele XVI–XVIII. Familia conților de Soro în „Administrație Românească Arădeană”, Vol. XII, Arad (2017), 16–57.

- Marjanucz 2015
László Marjanucz, Administrație, colonizări și culturi în vremea comitatelor, în *Istoria Banatului-Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*, Ed. Academiei Române, București (2015).
- Markov 1962
Walter Markov, I giacobini dei paesi asburgici, în *Studi storici*, Nr. III, anno 1962, 493–512.
- Mayor, Heaney 1993
Adrienne Mayor, Michael Heaney, „*Griffins and Ari-maspeans*” în „*Folklore, The Jurnal of the Folklore Society*”, Vol. 104, Nr. 1/2, Taylor & Francis, Ltd., Londra (1993), 40–66.
- Mensing 1978
Wilhelm Mensing, Der Illuminatismus auf dem Freimaurer-Konvent in Wilhelmsbad vom 14.07. bis zum 01.09.1782, în *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte (ZBLG)*, Nr. 41/1978, Munchen (1978), 271–292.
- Meier 2007
Brigitte Meier, *Friedrich Wilhelm II. König von Preussen (1744–1797): ein Leben zwischen Rokoko und Revolution*, Regensburg (2007).
- Mihăilescu 2001
Ștefania Mihăilescu, Liberalismul maghiar și francmasoneria în Transilvania până la 1918, *Inorogul-Caiete masonice*, Vol. I, Nr. 1, Centrul Național de Studii Francmasonice București (2001), 241 – 274.
- Mileker 1886
Felix Mileker în *Geschichte der Kön. Freistadt Werschetz: Herausgegeben aus Anlaß des 1000 jährigen Bestandes von Ungarn vom Munizipal-Ausschusse der Königl.*, vol.I, Moritz Rath's Commissions-Verlag, Budapesta, 1886, p. 210.
- MOL
Magyar Országos Leveltar
- Mužić 2000
Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Laus, Split (2000). pp. 12–13
- Nagy 1899
Nagy Ivan, *Családtörténeti értesítő, Czimerekkel és leszármazási táblákkal*, Vol. 12, Budapesta (1899).
- Neumann 2010.
Victor Neumann, Francmasoneria speculativă în Europa Luminilor, în *Trivium*, Anul II, Nr. 3, Iași (2010), 437.
- Nestorescu Bălcești 1993
Horia Nestorescu Bălcești, *Ordinul Masonic Român*, Ed. Șansa, București (1993), 43.
- Nestorescu Bălcești 2005
Horia Nestorescu Bălcești, *Enciclopedia ilustrată a francmasoneriei din România*, 3 vol., Ed. Phobos, București (2005), p. 167.
- Neumann 2015
Victor Neumann, Iosefism și iosefinism sau reformele modernizatoare în volumul „*Istoria Banatului-Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*”, coordonat de V.Neumann, Ed. Academiei Române, București (2015).
- Olaus 1555
Olaus Magnus [Olof Månsson], *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, Roma (1555).
- Oliver 2002
Stefan Oliver, Introduction to Heraldry, David & Charles, ediția 2002.
- Petri 1991
Anton Peter Petri, Die freimaurerlodge Zu Den 3 Weisse Lilien in Temeschburg in „*Neue Banater Bücherei*“, Mühldorf Inn (1991).
- Petri 1992
Anton Peter Petri, *Biographisches Lexicon des Banater Deuschthums*, Th.Breit Druck +Verlag GmbH, Marquartstein, (1992).
- Prokopowitsch 1961
Erich Prokopowitsch, Die Wiener „Geheime Assoziation“ und Balsch, în *Südost-Forschungen*, nr. 20 (1961), 274–278.
- Ragon 1841
J.M. Ragon, Cours philosophique et interprétatif des initiations anciennes et modernes, Paris, 1841, p. 132
- Reinalter 1981
Helmuth Reinalter, *Der Jakobinismus in Mitteleuropa*, Kohlhammer, Stuttgart, 1981
- Rüdiger 1994–1995
Rüdiger Schmitt, *Deioces*, în „*Encyclopaedia Iranica*”, vol.VII/fascicol 3, Costa Mesa, (1994 -1995), 226–227.
- Sălăgean 2010
Tudor Sălăgean, Repere pentru o istorie a francmasoneriei în Transilvania în epoca modernă în *Tara Bârsei. Revistă de cultură*, Nr. 9, Brașov (2010), 214–221.
- Sédir 1932
Paul Sédir, *Histoire et Doctrines des Rose-Croix, cap.III-Les documents fondamentaux des Rose-Croix*, Bibliothèque des Amitiés Spirituelles à Bihorel (1932).
- Schembor 2012
Friedrich Wilhelm Schembor, *Franzosen in Wien: Einwanderer und Besatzer. Französische Revolution und napoleonische Besatzung in den österreichischen Polizeiakten*, Bochum, Abbildungen (2012).

Schlag 2003

Gerald Schlag, A monyorókeréki „az arany kerékhez” szabadkőműves páholy 1776 és 1786 között in „Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában; Tanulmányok Bariska István 60 születésnapjára”, Szombathely, 2003, 277–295

Schlag republicat în limba germană 2003

Gerald Schlag republicat în limba germană: *Die Freimaurerloge „Zum goldenen Rad” in Eberau 1775 – 1786 (Istoria Lojei Roata de aur din orașul Eberau, între anii 1776–1786.)*, p. 109 în „Burgenländische Heimatblätter” Nr. 66, Eisenstadt (2004), 94–115.

Schwager 1933

Schwager H Jozsef, A szabadkőművesség első nyoma lugașon in „*Krassó-Szörény Lapok*”, nr. LV, 25 martie 1933, p. 3.

Schünemann 1933

Konrad Schünemann, *Die wirtschaftspolitik Josephs II. In der Zeit seiner Mitregentschaft*, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” (MIÖG), Vol. 47 (1933), pp. 13–57.

SJAN Arad

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad

SJAN Timiș

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș.

Silagi 1961

Denis Silagi, *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II*, München (1961).

Siebmacher 1893

J. Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch des Adels von Ungarn, sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*, Nürnberg (1893), planșa 114.

Slater 2010

Stephen Slater, *The complete book of heraldry. An international history of heraldry and its contemporary uses*, Hermes House, London, (2010)

Speculum Sophicum Rhodo-Stauroticeum

Lucrare în manuscris a Ordinului Rosicrucian apărută în anul 1618. Autorul se semnează cu pseudonimul Teophilus Schweighardt Constantiens.

Sturza 2013

Mihai Dimitrie Sturza, Un baron reformat: Vasile Balș în Rușii, masonii, mareșalul și alte răspântii ale istoriografiei românești, București (2013).

Sturdza-Săucești 1974

M. Sturdza-Săucești, *Heraldica. Tratat tehnic*, Ed. Științifică, București (1974).

Szentkláray 1879

Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből 1779*, Temesvár Csanaid-Egyházmegyei Könyvnyomda (1879).

Șindilariu 2004

Thomas Șindilariu, Karrierestart und Freimaurerei bei Samuel von Brukenenthal. Eine offene Frage der Brukenenthalforschung, în „*Transilvania*” (2004), Vol. 1, 44–47 și varianta tradusă în limba română sub titlul Rolul francmasoneriei în începuturile carierei lui Samuel von Brukenenthal. O necunoscută în biografia sa, în volumul *In honorem Gernot Nussbächer* coord.: Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan Popovici, Brașov (2004), 309–313.

Șindilariu 2010

Thomas Șindilariu, O încercare de a depăși segregarea pe stări a societății și un impuls pentru istoriografia critică a Transilvaniei: Loja francmasonică St.Andreas zu den drei seeblättern din Sibiu, în *Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, Ediția a III-a amplificată și revizuită, coordonator Tudor Sălăgean, Marius Eppel, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca (2010).

Șindilariu 2011a

Thomas Șindilariu, Iluminism și francmasonerie la Brașov. Loja „La cele trei coloane”, material prezentat în cadrul *Sesiunii Științifice de comunicări „Țara Bârsei”* / 19–20 mai 2011 și publicat în *Tara Barsei. Revistă de cultură*, an 10 (21), Nr. 10, Brașov (2011), 34–38.

Șindilariu 2011b

Thomas Șindilariu, *Freimaurer in Siebenbürgen. 1749–1790. Die Loge „St. Andreas zu den drei Seeblättern” in Hermannstadt (1767–1790). Ihre Rolle in Gesellschaft, Kultur und Politik Siebenbürgens*, Aldus Verlag/Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde (Veröffentlichungen von Studium Transylvanicum 7), Kronstadt, Heidelberg (2011).

Șipoș 2002–2003

Șipoș Ibolya, Încorporarea Banatului la Ungaria, în *Analele Banatului Arheologie-Istorie*, S.N. X-XI 2002–2003, 383–433.

Taylor 2000

A.J.P. Taylor, *Monarhia Habsburgică 1809–1918. O istorie a Imperiului Austriac și a Austro-Ungariei*, trad. Cornelia Bucur, Ed. Allfa, București (2000).

Țintă 1970

Aurel Țintă, Colonizari forțate de refugiați spanioli și italieni în Banat 1716 – 1740 în *Studii de Istorie a Banatului*, Vol. II., Timișoara (1970), 111–139.

Ungherea 2003

Olimpian Ungherea, *Misterele templului masonic*, Ed. Phobos, 2003, p. 93

Vanicek 1875

Fr. Vanicek, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, Vol. II.,

Kaiserlich-Königlichen Hof-und Staatsdruckerei, Vienna, 1875, pp. 488–512.

Varga 2010

Varga Attila, Dincolo de zidul suspiciunii. Francmasoneria maghiară: trecut, prezent, viitor în *Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, Ediția a III-a amplificată și revizuită, coordonator Tudor Sălăgean, Marius Eppel, Ed.Argonaut, Cluj-Napoca (2010), 90–116.

Verzeichnis sämtlicher innern Ordensbrüder der Strikten Observanz, Oldenburg (1846).

Vilmos 1921

Fraknói Vilmos, *Martinovics élete*, Budapesta (1921).

Vita sancti Brendani

Vita sancti Brendani, Universiteitsbibliotheek, Gent, mss. 401, ff. 1r–21v.

Vita sancti Brendani abbatis

Vita sancti Brendani abbatis British Library, London, ms 36736.

Vita sanctissimi confessoris Christi Brendani

Vita sanctissimi confessoris Christi Brendani, Alençon, Bibliothèque municipale, ms. 14 și *Vita sanctissimi confessoris Christi Brandani*, München, Bayerische Staatsbibliothek, Colecția *Codices latini monacenses* ms. 17139.

Voigts 1849

Friedrich Voigts, Die Loge aux trois Canons in Wien, *Freimaurer-Zeitung*, An apariție III, Nr. 27/iulie (1849) Leipzig, 209–216.

Zieglauer 1874

Friedrich von Zieglauer, Geschichte de Freimaurer-loge St.Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt (1767–1790) în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, Vol XII, Sibiu (1874), 446–592.

Yates 1998

Frances A.Yates, *Iluminismul Rozicrucian*, trad. din engleză Petru Creția, Ed.Humanitas, București (1998). p. 58.

Wangermann 1971

Ernst Wangermann, *Josephiner, Leopoldiner und Jakobiner*, în “Helmut Reinalter, Hg., Jakobiner in Mitteleuropa“, Innsbruck (1971).

WD 1778

“Wienerisches Diarium” din 24 iunie 1778.

Williams 1908

Henry Smith Williams, *The Historians' History of the World: a comprehensive narrative of the rise and development of nations as recorded by the great writers of all ages*, Londra (1908), 624–625.

Wirth 2006

Oswald Wirth, *La Franc-Maçonnerie rendue intelligible à ses adeptes*, Paris, 1894, ediția tradusă în limba română de Cristina Săvoiu, Ed.Rao, București, 2006, p. 274

Wolf 1855

Dr. Adam Wolf, *Österreich Unter Maria Theresia*, Verlag Carl Gerold's Sohn, Viena (1855).

Wurzbach 1858

Constantin von Wurzbach, Draškovič von Trakošćan, Joseph Kasimir Graf, în *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* 3, Wien (1858), 379–380.

EVOLUȚIA RELAȚIILOR CULTURALE ROMÂNNO-SLOVACE ÎN LOCALITATEA NĂDLAC, JUDEȚUL ARAD. SOCIETĂȚILE ȘI ASOCIAȚIILE CULTURALE ÎN PERIOADA 1802–1918

Gabriela Adina Marco*

Cuvinte cheie: Nădlac, cultură, slovaci, români, membri, activitate culturală.

Keywords: Nădlac, culture, Slovaks, Romanians, members, cultural activity.

The evolution of cultural relations between Romanians and Slovaks in Nădlac, Arad County. The societies and the cultural associations from 1802 till 1918

(Abstract)

The Slovaks came in Nădlac in 1802–1803. They always kept in mind the preservation of their ethnic and cultural identity. Both Slovaks and Romanians in Nădlac have set up cultural and economic associations and societies in order to contribute to the economic well-being of the population, also being involved in the local cultural activities. ASTRA from Sibiu had a subsidiary in Nădlac. "The Society for the Romanian Theater Fund" was also supported by many people from Nădlac. The Slovaks have been active in the Slovak People's Circle (Slovenský ľudový kruh). Economically speaking, several banks or credit institutes founded on ethnic criteria functioned in Nădlac.

Nădlacul, acest mic punct de pe harta lumii, este o localitate multietnică, multicultură, o adevărată Europă în miniatură. Din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre pe la Nădlac s-au perindat numeroase populații. Unele doar au trecut, altele însă au rămas aici. Fiecare, cu trăsături morale specifice, și-a pus amprenta mai mult sau mai puțin pe viața materială și spirituală a localității. Conform ultimelor statistici la Nădlac trăiesc peste zece grupuri etnice, mai mari sau mai mici. Dar cele mai importante comunități etnice sunt reprezentate de slovaci și de români, încă de la începutul secolului al XIX-lea.

La începutul secolului al XIX-lea, între 1802–1805, la Nădlac s-a așezat o importantă comunitate de slovaci. Încă din anul 1797 slovaci din Tot-Comloș (Comloșul Slovak – azi în Ungaria) au început să emigreze din cauza sporului demografic. La data de 27 august 1800, prin ordonanța nr. 14158 li s-a aprobat slovacilor să se așeze la Nădlac¹. Autoritățile au motivat că moșia nădlă-

cană era prea întinsă, iar locuitorii orașelului nu reușesc să o lucreze în întregime. În toamna anului 1802, aproximativ 200 de familii de slovaci din Tot-Comloș, Szarvas și Ciaba au semnat un act de învoire cu nădlăcanii și li s-au măsurat pământurile. Dar adevărata așezare a slovacilor a avut loc în anii 1802–1805. În acei ani, locuitorii Imperiului Habsburgic aveau de plătit anumite dări către stat: „impozit după fumuri” (pe case) – 1 florin; „culinaria” – 51 creițari; răscumpărarea robotei pe o zi – 10 creițari; zeciuială din cereale, stupi, miere – în natură. Fiind „locuitori noi”, slovacilor de la Nădlac li s-a iertat contribuția bănească și în natură pe o perioadă de un an și li s-au anulat datoriile în valoare totală de 200 florini².

Încă de la stabilirea, în anul 1803, a slovacilor în orașul Nădlac, această localitate a reprezentat, și continuă să reprezinte și astăzi, leagănul comunității slovacilor din România. Orașul Nădlac a fost și rămâne un model de inter-culturalitate, un model de diversitate culturală și de integrare socială. Comuniunea dintre români și slovaci rămâne exemplară, aceștia din urmă integrându-se deplin în sânul societății românești, contribuind la asigurarea diversității culturale a acesteia.

Simpla prezentare a caracteristicilor culturale,

* Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad, Biblioteca Universitară „Tudor Arghezi”, doctorandă la Institutul „George Barițiu” al Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca; mgabi16@gmail.com

¹ Petre Țiucra, Pribeagul, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*, Imprimeria Căilor Ferate Române, București (1936), 364.

² *Ibidem*, 365.

sociale, istorice a fiecărei etnii în parte, trebuie să fie urmată, firesc, de analiza relațiilor de colaborare existente între membrii comunităților română și slovacă, relații care au fost uneori pașnice, iar alteori tensionate, cum este normal și logic. Aceste relații au fost și sunt inevitabile, în primul rând, aplicându-se principiul „bunei vecinătăți”. Trăind unii lângă ceilalți, muncind cot la cot români, slovaci, sârbi, unguri, germani, inevitabil, a început să apară iubirea, ceea ce a dus la întemeierea familiilor mixte. Aceste familii combină tradiții, obiceiuri, cutume a două culturi diferite, formându-se o nouă cultură, mixtă, mai bogată, mai frumoasă. Românii au „împrumutat” de la slovaci; slovaci au „împrumutat” de la români, și așa mai departe. În numeroase cazuri interferența este atât de puternică, încât nu se mai ține minte cine a fost la origine, cine de la cine a „luat”. Adesea între membrii diferitelor etnii s-au putut constata adevărate „competiții” – cine salută primul pe stradă, cine construiește o biserică mai impunătoare și multe altele. Această trăire comună, dar, totuși, separată, această competitivitate, a dus și la numeroase conflicte, de multe ori încheiate în mod tragic.

Una din principalele preocupări ale comunității slovace a fost păstrarea identității etnice și religioase prin cultură. În vederea înfăptuirii acestui deziderat au creat câteva asociații culturale în care au activat elitele slovace din Nădlac și zona limitrofă. Ca și în cazul românilor transilvăneni sau bănățeni, în cadrul societăților culturale slovace au activat în primul rând preoții și învățătorii, la care s-au alăturat alte persoane care aveau un puternic sentiment de apartenență la etnia slovacă.

Activitatea asociațiilor culturale slovace. La fel ca și în cazul românilor transilvăneni, viața socială și culturală a slovacilor gravita în secolul al XIX-lea în jurul bisericii. Această instituție a patronat școlile, dar s-a implicat și în unele forme de asociere economică sau a unor societăți de înțajitorie. Spre sfârșitul secolului și în prima parte a secolului al XX-lea, biserica și oamenii bisericii au fost cei care au avut inițiativa de a înființa asociații național-culturale. Cu timpul aceste activități naționale, sociale, culturale și politice au câștigat un grad din ce în ce mai ridicat de independență față de Biserică.

Cu mici excepții, preoții care au activat la Nădlac au fost personalități însemnate cu legături trainice în cadrul mișcării de emancipare națională a slovacilor din Imperiu. Au colaborat permanent în presa vremii de limbă slovacă cu articole și știri referitoare la stările de fapt și dezvoltarea comunității din Nădlac. „Marea majoritate a acestor preoți

a fost forța motrică și inițiatorii creșterii sociale și economice a comunităților pe care le păstoreau”³.

În anul 1904 a luat ființă la Nădlac *Cercul Popular Slovac* (Slovenský ľudový kruh). Preotul evanghelic Ludovit Boor a fost primul președinte al asociației. Al doilea președinte a fost preotul Ivan Bujna, care a rămas în funcție până la momentul dispariției asociației de pe scena culturală nădlăcană. Asociația culturală a slovacilor nădlăcani dispunea și de o bibliotecă și o sală de lectură.

Locația unde se desfășurau majoritatea activităților culturale, eclesiastice și economice ale slovacilor din Nădlac⁴

În cadrul Cercului, în anul 1904 a luat ființă o orchestră de tamburine, iar în anul 1905 o trupă de teatru. Această trupă de teatru devine independentă începând cu anul 1913. Începând din acei ani antebelici și până în zilele noastre, cu puține excepții, trupa de teatru amator de la Nădlac a realizat cel puțin un spectacol pe an, jucat pe scene din Nădlac, România, Ungaria sau Slovacia.

Sub egida bisericii și a asociațiilor culturale a pulsat continuu viața culturală a slovacilor, reușind să își păstreze identitatea națională și culturală de-a lungul a unor perioade tulburi ale istoriei.

Acțiunile de promovare culturală inițiată de ASTRA în localitatea Nădlac, județul Arad. Membrii nădlăcani ai ASTREI. Spiritul iluminist al veacului al XVIII-lea continuă să fie activ și în secolul următor, mai ales în urma accesului a tot mai mulți români la diverse școli din imperiu sau străinătate. Reîntorși acasă de la studii aceștia au înțeles că emanciparea românilor din Transilvania și Banat se poate face în primul rând prin cultură, accesul la viața politică fiind în continuare limitat.

³ Ondrej Štefanko, *Ghid despre slovaci din România*, Editura Societății Culturale și Științifice „Ivan Krasko”, Nădlac (1998), 33.

⁴ Fotografii care însoțesc acest studiu provin din arhiva personală a fam. ing. Adrian Ioan Marco și prof. drd. Gabriela Adina Marco.

În acest context și-au făcut apariția în zonele locuite de români asociațiile culturale mai mult sau mai puțin locale sau generalizate în întreaga provincie. Dintre acestea se remarcă ASTRA (Asociația Transilvană pentru literatura română și cultura poporului român), înființată în 1861 la Sibiu și „Asociațiunea națională din Arad pentru cultura și conservarea poporului român”. Ambele asociații culturale au avut filiale în localitățile mai mari sau mai mici unde trăiau români. Membru al acestor Asociații culturale putea deveni orice cetățean care dorea să sprijine cultura poporului român.

Asociația arădeană s-a înființat la scurtă perioadă după înființarea ASTRA, în august 1861⁵. Statutele au fost aprobate de Viena și Budapesta la 17 septembrie 1862. Prima adunare generală a avut loc la 30 aprilie/12 mai 1863 la Hotelul „Crucea Albă” din Arad. Dintre membri fondatori făceau parte personalități ale vieții politice și culturale din Transilvania: Vicențiu Babeș, Antoniu Mocioni, George Popa de Teiuș, Atanasie Șandor, Ioan Popovici-Desseanu, Ioan Arcoși. În anul 1865 Asociația arădeană a numărat peste 2000 membri provenind din toate categoriile sociale. Fiecărui membru i se cerea o contribuție de cel puțin 2 florini pe an.

Înfrântă în războiul cu Prusia în 1866, Austria și-a atras sprijinul nobilimii maghiare și prin realizarea dualismului, Franz Josef, împăratul Austriei devine și rege al Ungariei, fiind încoronat la 27 mai/8 iunie 1867. Legile, care au îngăduit și așa puținele drepturi ale românilor, nu au încetat să apară (în 1868 – legea naționalităților și legea învățământului). În acest context, speranțele românilor s-au îndreptat în principal spre cultură.

În vederea atingerii scopurilor principale prezentate în statutele sale, „dezvoltarea literaturii române și a culturii sociale”, Asociația arădeană acorda burse tinerilor care se pregătesc pentru o carieră științifică, artistică, industrială, economică, comercială, dar și învățătorilor români. Printre tinerii care au beneficiat de stipendiu din partea Asociației arădene s-a numărat și Ioan Rusu⁶ din Nădlac, fiul lui Vasile Rusu, care în anul 1867 era student în anul IV la Facultatea de Drept. În anul școlar 1870/1871⁷ un alt nădlăcan se înscrie pe lista

stipendiștilor, și anume George Șerban, student la „Academia juridică cursul III” la Pesta.

De asemenea, au fost înființate o bibliotecă și o editură, iar cărțile publicate aici erau permanent recomandate spre cumpărare de intelectualii români. În 15 martie 1867 Asociația arădeană își modifică numele în „Asociația națională din Arad pentru cultura poporului român”. În 1924 la propunerea lui Ascaniu Crișan, directorul Liceului „Moise Nicoară” din Arad, Asociația arădeană se unește cu ASTRA sibiană, devenind Asociația ASTRA, despărțământul cultural al județului Arad, care a funcționat până în anul 1944.

Recrutarea de noi membri ai asociației culturale din Arad și ai ASTREI sibiene se realiza prin apeluri repetate către cetățeni. Multe din aceste apeluri erau citite în biserici⁸, duminica, de către preoți, care erau și principalele persoane de contact și pentru „recutate”. În 1863 preotul Vichentie Marcovici a devenit membru al „Asociației naționale din Arad pentru cultura și conservarea poporului român” și a plătit cotizația de 2 florini („ofertul anual, obligato pe trei ani”⁹). Din acel moment a început să se ocupe de recrutarea de noi membri. Prima listă de membri predată de către preotul nădlăcan a cuprins următoarele nume: Mihai Chicin, „docinte” (învățător); Mihai Crișan, econom; Dănică Caba, econom, George Șerban, preot, Teodor Chicin, Alexandru Morariu, Ioan Barbu, Lazăr Totorean junior, Petru Precupaș, toți economi, Teodor Petianu, notar, toți plătesc cotizație de 2 florini; Teodor Drăgan și Jivu Onea, economi, plătesc 2,50 florini, Florea Czilan, militar în Mezöhegyes plătește 3 florini. În total în anul 1863 de la Nădlac se trimite la Arad 39 florini¹⁰.

În anul 1865 în cadrul „Asociației naționale arădene pentru cultura poporului român” activau și plăteau cotizația un număr de 33 români din Nădlac¹¹, iar în anul următor, în 1866 un număr de 69 de nădlăcani doresc să se înscrie în Asociație.

Atașamentul pentru cultura poporului român a fost exprimată și de nădlăcani de alte etnii decât cea română.

Societatea pentru fond de teatru român. O importantă etapă a emancipării românilor din

⁵ Mircea Timbus, Mărturii documentare despre rolul Asociației Naționale din Arad pentru cultura poporului român în lupta pentru emanciparea națională și spirituală a românilor din Transilvania (secolul al XIX-lea), în *Ziridava* (1976), nr. VI, 165–176.

⁶ Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Arad (A. N. S. J. Arad), *Fond ASTRA, despărțământul Arad*, dosarul nr. 69/1867, f. 16.

⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 105/1870, f. 1.

⁸ Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac, *Fond Oficiul Parohial Ortodox Român*, (A. P. O. R. Nădlac), dosarul nr. 25/1911–1913, f. 86.

⁹ A. N. S. J. Arad, *Fond ASTRA, despărțământul Arad*, dosarul nr. 18/1863, f. 109.

¹⁰ *Ibidem*, f. 159.

¹¹ Nicolae Roșu, Societăți culturale arădene până la Unire, în *Ziridava* (1975), nr. V, 213; A. N. S. J. Arad, *Fond ASTRA, despărțământul Arad*, dosarul nr. 61/1866, f. 10–13.

Transilvania și Banat a reprezentat-o lupta culturală. Dacă această luptă a început pe tărâm confesional, desprinderea de ierarhia sârbească de la Carloviț fiind principalul obiectiv, încet-încet, „bătălia” s-a laicizat. Aspectul social al acestei lupte a fost permanent în atenție și a dominat acțiunile celor care participau activ la acest fenomen al emancipării. Permanent s-a avut în vedere faptul că românii puteau deveni egali cu „populațiile recepte” dacă dispuneau de o cultură pe măsură. De multe ori, preocupările politice au fost trecute pe plan secund, predominând acțiunile culturale. La întărirea și diversificarea acțiunilor culturale au contribuit diferite asociații și societăți care susțineau accesul cât mai larg al românilor la cultura națională. O astfel de asociație culturală a fost „Societatea pentru un fond de teatru român”.

Într-un articol al său, Iosif Vulcan caracteriza teatrul astfel: „este o armă a civilizației, un drapel ce ne anunță triumful culturii. ... Să fundăm un teatru prin care să deșteptăm poporul nostru! ... să-l întărim cu armele culturii naționale, să-l mângâiem, să-l încurajăm”¹².

Prin statutul *Societății pentru un fond de teatru român* se preconiza crearea de comitete-filiale care să adune bani și să îndrume activitatea teatrală a amatorilor. Activitatea trupelor de teatru de amatori din Transilvania și Banat a fost strâns legată de formațiunile corale deja existente, acestea, la rândul lor, fiind formate tot din amatori (elevi, țărani)¹³.

Periodic se organizau diverse acțiuni caritabile (baluri, serbări populare, serate literare) cu scopul de a strânge fonduri pentru ajutorarea unor inițiative culturale ale românilor transilvăneni. La data de 28 februarie 1870 s-a organizat la Nădlac un bal „în folosul fondului teatrului național. ... Rezultatul a corespuns așteptărilor” deoarece „calculăm a depune pe altarul Thaliei române o sumă de peste 100 fl. v.a.”. Cel care s-a ocupat cu organizarea acestui bal a fost Mihai Șerban. Același Mihai Șerban adresează o scrisoare lui Iosif Vulcan în care îi relatează despre acțiunile de la Nădlac. În localitatea de pe Mureș a luat ființă un comitet cu scopul de a ajuta teatrul transilvănean românesc. Acest comitet era „compus din elementele cele mai mult promițătoare și cele mai inteligente din Nădlac”, care „are deviza a conlucra cu tot felul întru popularizarea conceptului de teatru național și a mijloci ofertele banale de la aderenții aceleia”. Tot în favoarea fondului teatral, comitetul

constituit la Nădlac „e angajat deci a aranja conveniri amicabile serale, a deschide coli de subscripție” pentru cei ce doresc să facă donații. Scrisoarea lui Mihai Șerban a fost publicată în revista orădeană „Familia”¹⁴. Din partea redacției se adaugă: „recomandăm frumosul exemplu al confrăților noștri din Nădlac și altora, pentru a-l imita”¹⁵. La data de 3 octombrie 1870 comitetul pentru ajutorarea teatrului de la Nădlac adresează o nouă telegramă lui Iosif Vulcan, în care se spune că „românii din Cenadu salută conferința întrunită în cauza Thaliei române și-i doresc rezultatele cele mai îmbucurătoare”. Conferința despre care vorbeau cenădanii a avut loc la Deva. Telegrama nădlăcanilor a fost semnată de către Mihai Șerban, pretor cercual, Mihai Merce, Ioan Belle, avocatul Aurel Petrovici, Nicolae Pețian, Petru Precupaș¹⁶.

Deși nu și-a atins scopul final de a constitui un teatru special pentru români, Societatea a „adus servicii importante culturii românești din Transilvania și Ungaria”¹⁷. A stimulat mișcarea teatrală de amatori, devenind un „așezământ românesc pentru educația artistică și culturală a maselor populare și, totodată, pentru crearea unui repertoriu teatral și muzical și pentru pregătirea, prin burse de specializare, a primului grup de actori și muzicieni români”.

Pe lângă jocul duminical, „sala de joc” a bisericii era utilizată și pentru diverse spectacole organizate de corul bisericesc sau de învățători și elevi, dar și pentru artiști ambulanți care treceau prin Nădlac. Un astfel de caz a fost actorul Augustin Petculescu, care a conceput un spectacol menit să dezvolte gustul publicului pentru teatru¹⁸, spectacol prezentat în mai multe localități din Transilvania și Banat. La data 11/23 ianuarie 1889 Augustin Petculescu, membru a *Societății teatrului național ambulant*, ajunge la Nădlac, unde solicită sala de joc a bisericii, pentru prezentarea spectacolului său, dar publicul nădlăcan „nu prea a venit”, deci sala este închiriată în mod gratuit¹⁹.

La 13/26 decembrie 1909²⁰ meseriașii nădlăcani solicită aceeași sală de joc a bisericii pentru „aranjarea unei petreceri împreunate cu concert și

¹² Maria Berényi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula (2000), 121.

¹³ *Ibidem*, 125.

¹⁴ *Familia* (Oradea), anul 6, nr. 11 din 15/27 martie 1870, 131.

¹⁵ Eugen Glück, Nicolae Roșuț, *Aradul în perioada războiului de independență – 100*, Arad (1977), 107.

¹⁶ *Ibidem*, 123.

¹⁷ Maria Berényi, *op. cit.*, 126.

¹⁸ Vasile Popeangă, *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867–1918)*, Timișoara, Editura Facla (1978), 99.

¹⁹ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 55/1879–1894, f. 103.

²⁰ *Ibidem*, registrul nr. 59/1909–1914, f. 71.

teatru în favorul reuniunii”. În ședința sa, „comitetul decide a le pune meseriașilor acum odată sala gratis la dispoziție, să se dea gratis odată și țăranilor cari ar voi să aranjeze ceva petrecere și asemenea să se dea gratis în anul acesta și pentru 2 oșpețe, iar de aci încolo sala pentru nunți se va da cu 10 cor., iar pentru alte trebuințe cu 20 cor.” Aceste facilități au fost acordate ca un fel de „reclamă”, având în vedere că sala împreună cu școala confesională centrală s-au construit în acel an.

Adesea acea sală era folosită pentru diverse serbări și spectacole organizate de învățători, unde pe scenă evoluau școlarii, iar spectatorii erau familiile acestora, precum și autoritățile administrative și confesionale locale.

Asociații economice și sociale. Asociațiile economice și de înțajutorare înființate la Nădlac pe parcursul secolului al XIX-lea au făcut din această localitate una dintre cele mai prospere din punct de vedere economic. Printre aceste asociații, patronate de biserica evanghelică din Nădlac, se numără *Societatea de îngropăciune*, înființată în anul 1869²¹ și care a funcționat neîntrerupt până la instaurarea regimului comunist în România. În anul 1865 a luat ființă asociația economico-socială *Grânarul bisericesc*, care în 1876 devine *Societatea de ajutor reciproc*.

În a doua jumătate a veacului al XIX-lea, o dată cu înființarea Monarhiei Austro-Ungare, societatea a intrat într-un alert proces de modernizare. Românii din părțile supuse Vienei și Budapestei au întreprins numeroase acțiuni pentru emanciparea din punct de vedere economic, social, cultural și politic. Ideile și doctrinele economice care circulau în provinciile Monarhiei Austro-Ungare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea au vizat domeniul financiar-bancar, acesta fiind considerat nucleul dezvoltării economice a populațiilor din monarhie²². În acest sens, personalități marcante ale vieții politice au avut în preocupările lor aplecări spre ideologia constituirii de bănci și institute de credit, indispensabile pentru acumularea de capital și stimularea modernizării economice. Figuri distinse din viața politică, socială și culturală, care au activat în domeniul bancar, au girat popularitatea instituțiilor financiar-bancare în rândul populației. Crearea instituțiilor financiar-bancare pe criterii

etnice a dus la accentuarea mișcării de emancipare a populațiilor din provinciile supuse Vienei și Budapestei.

Un aport important în emanciparea economică și socială și-au adus-o băncile și institutele de credit. În anul 1872 a luat ființă banca „Albina”²³, cu sediul principal la Sibiu, care a susținut înființarea a numeroase institute de credit în celelalte orașe și comune mai importante din întreaga Transilvanie și Banat.

În părțile arădene o importanță majoră a avut episcopul Aradului Ioan Mețianu, împreună cu colaboratorii săi, care a reușit să inițieze și să finanțeze o serie de instituții indispensabile pentru emanciparea națională. A contribuit decisiv la aceasta și faptul că în Transilvania s-a cristalizat în perioada respectivă conștiința de neam. Pe lângă Arad și în unele localități mai mari s-au înființat unele instituții care să ducă la modernizarea societății. O astfel de instituție a fost la Nădlac *Institutul de credit și economii „Nădlăcana”*, înființată cu scopul ca plugarii să poată să fie finanțați mai ușor.

Salutare din Nădlac.
Sediul Institutului de credit „Nădlăcana”, dar și al unor asociații culturale și partide politice

În întreaga zonă a Aradului²⁴ au funcționat bănci sau case de credit mai mari sau mai mici care satisfăceau nevoile de credit ale locuitorilor. Acestea erau în „localități fruntașe”: „Lipovana” în Lipova (1893); „Nădlăcana” în Nădlac (1896), „Mureșanul” în Radna (1897); „Butinceana” la Buteni (1906); „Codrul” tot la Buteni (1910),

²¹ Ondrej Štefanko, *op. cit.*, 35.

²² Mihai D. Drecin, Vasile Dobrescu, *Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867–1918)*, în *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867–1918)*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca (2001), 41.

²³ Alexandru Pintea, Gheorghe Ruscanu, *Băncile în economia românească. 1774–1995*, Editura Economică, București, (1995), 70–71.

²⁴ *Aradul, permanență în istoria patriei*, Arad (1978), 309.

„Casa de păstrare” Dezna (1908), „Banca populară” Birchiș etc.

La Nădlac au funcționat următoarele bănci sau case de păstrare²⁵: *Casa de Păstrare Nădlac S.A.* (Nagylaki Takarékpénztár Rt.), înființată în 1876; *Banca Circumscripției Nădlac S.A.* (Nagylaki Kerületi Takarékpénztár Rt.), înființată în anul 1893; *Institutul de Credit și Economii „Nădlăcana” S.A.* („Nădlăcana” Takaréék és Hitelintézet Rt.), înființat în anul 1896–1897; *Banca Populară Nădlac S.A.* (Nagylaki Népbank Rt.), înființată în anul 1903.

Institutul de Credit și Economii „Nădlăcana” a fost înființat²⁶ în 1896 de către un comitet din care făcea parte și preotul ortodox român Nicolau Chicin. Acesta a fost președintele comitetului de administrație de la înființare și până aproape de desființarea băncii. La această bancă biserica își avea depuse o mare parte a capitalurilor, inclusiv fondurile și fundațiunile de ajutorare. Bani erau depuși în diferite depozite, dobânda fiind retrasă anual și folosită în diverse scopuri, în special caritabile sau pentru construcții și reparații la imobilele aflate în proprietatea bisericii.

La începutul secolului al XX-lea, în anul 1903 ia ființă *Banca populară slovacă din Nădlac*, care se pare că a fost una dintre cele mai puternice bănci ale slovacilor de pe cuprinsul Monarhiei Austro-Ungare.

Puterea economică a gospodarilor nădlăcani, indiferent de apartenența etnică sau confesională, este demonstrată și de faptul că aceștia cumpărau acțiuni la diverse societăți (bănci, calea ferată Arad-Cenad etc.). Unii credincioși au lăsat mai apoi bisericii aceste acțiuni să fie folosite în scopuri caritabile. În anul 1897 credinciosul George Caba cu soția Maria au donat 50 de acțiuni la Banca „Nădlăcana”, însumând 50 florini. Acesta s-a născut la data de 22 mai 1854, părinții lui fiind George și Petra Caba. În anul 1912 fundația are un capital de 6817,78 coroane²⁷. Fundațiunea și-a încetat existența o dată cu falimentul Băncii „Nădlăcana”, înregistrat în anul 1933. Scopul acestei fundațiuni era ajutorarea școlărilor săraci.

Învățătorul Mihai Chicin, tatăl preotului Nicolau Chicin, a medicului Iuliu Chicin și a

avocatului Remus Chicin, doctor în drept, alături de soția sa Maria, născută Șandor, donează Bisericii 10 acțiuni la Banca „Nădlăcana”, cu scopul ajutorării copiilor săraci cu îmbrăcăminte și încălțăminte. De obicei aceste obiecte erau înmânate școlărilor cu ocazia sărbătoririi Crăciunului sau a Sfântului Nicolae, hramul Bisericii. Donația a fost făcută în anul 1911 și avea capital inițial de 1000 coroane.²⁸

Negustorul Pavel Crișan cu soția Floare au donat 10 acțiuni la Banca „Albina” din Sibiu în valoare de 1000 florini pentru fondul școlar²⁹. Din acest fond se plătea parte din salariul învățătorilor, se efectuau unele reparații la clădirile școlare, se cumpărau haine și încălțăminte pentru școlarii cei mai săraci sau se cumpărau premii pentru elevii cei mai merituoși.

În cadrul ședinței comitetul parohial din data de 14 aprilie 1907 se ia la cunoștință că credinciosul Lazăr Roman din Nădlac³⁰, alături de soția sa Sofia, oferă Bisericii 10 acțiuni la Banca „Nădlăcana” pentru ajutorarea copiilor săraci. Biserica intră în posesia acțiunilor după moartea donatorului, întâmplată la puțin timp după efectuarea donației.

Persida Mărginean donează 10 „acții” la Banca „Nădlăcana”, în valoare de 1000 coroane. În 1906 aceeași credincioasă, care era soția gospodarului Mihai Caba, a donat „o măsură de pluș pentru tetrapod” în valoare de 100 coroane³¹.

Concluzii. Cea mai mare comunitate de origine slovacă de pe teritoriul României se află în orașul Nădlac, județul Arad, constituită începând cu anul 1802, odată cu așezarea aici a primilor coloniști.

Una din principalele preocupări ale comunității slovace a fost păstrarea identității etnice și religioase prin cultură. În vederea îndeplinirii acestui dezerat au creat câteva asociații culturale în care au activat elitele slovace din Nădlac și zona limitrofă.

Încă de la așezarea lor la Nădlac slovacii au avut relații bune de conviețuire cu românii și celelalte etnii care trăiau aici. În popor se spune, cu o undă de admirație pentru timpurile trecute, că dacă se întâlneau pe stradă un slovac cu un român, aceștia se luau la întrecere care dintre ei să salute primul.

²⁵ Alois Weil, *Arad, hârtii de valoare istorice*, Anvers, Centrum Voor Scriptophilie BVBA (2007), 192–193.

²⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Aradului (A. A. O. R. Arad), grupa III, document 348/1894, actul nr. 5926; A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 2/1924–1927, f. 722.

²⁷ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 28/1871–1919, f. 110, 279–280.

²⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 28 (1871–1919), f. 279–280.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, registrul nr. 57/1903–1909, f. 106.

³¹ *Ibidem*; dosarul nr. 28/1871–1919, f. 180.

INTELECTUALI BĂNĂȚENI PE FRONTUL MARELUI RĂZBOI

Maria Alexandra Pantea*

Cuvinte cheie: război, front, intelectuali, români, autorități, memorii.

Keywords: war, front, intellectuals, Romanians, authorities, memoirs

Intellectuals from Banat on the Front of the Great War.

(Abstract)

The outbreak of the conflict and the scale it took affected the Romanian society strongly, and the mourning covered the entire Banat. In this context, some intellectuals from Banat came to the front. They are the ones who lived the drama of the great war, being aware that the thousands of Romanians on the front are in the position to fight for a foreign cause. These intellectuals are those who, through the notes made on the battlefield, have made known the tragedy of the Romanian people, but also the drama of the great war. Interesting are some nuances highlighted by the testimonies of intellectuals like Peter Nemoianu, who in his memoirs speaks of the hardness and discipline of the Austrian front, but also of the hunger he suffered here and of the „Russian spirit” with which the prisoners were treated from the beginning, being accepted and tolerated. Publicist Cassian R. Munteanu, on the front, speaks of the drama of Romanians who have to fight for foreign interests, while Alexandru Țânțariu witnessed a special meeting on the front, being the one who had the opportunity to discuss in Debrecen with a group of Russian prisoners, among whom he also found Romanians from Bessarabia. The lines written by Caius Brediceanu are also enticing. Arrived on the Italian front, he speaks in his memoirs of a „diabolical night”, in which he could no longer distinguish the rustle of the Austro-Hungarian cannon from that of the bugs sent by the enemies. Due to the difficult situation facing the Romanian society, some intellectuals from Banat have come to fight on the side of the Entente, contributing to the organization of Romanian volunteer troops, such as Cassian Munteanu, but also Avram Imbroane and Sever Bocu. All this describes the drama of the Romanian society, a divided society, but which, due to the difficulties that arose during the war and the activities of its intellectuals, succeeded in gathering, defending its national ideal and forming a new state.

Declanșarea conflictului și amploarea pe care a luat-o au afectat puternic societatea românească, iar jalea a cuprins întreg Banatul. Mobilizarea generală din 1914 a fost o ultimă dovadă a loialității dinastice, marcând în același timp un nou început, ce va sta sub semnul realizării României Mari.

Printre cei mobilizați încă din 1914 găsim numeroși intelectuali români din Banat care s-au afirmat la începutul secolului, mai ales în urma intensificării politicii de maghiarizare. Pentru acești intelectuali războiul a fost o schimbare radicală în viața lor, unii nu s-au mai întors de pe front, iar alții, profund marcați de ce au trăit și văzut, s-au schimbat radical, s-au implicat în realizarea României Mari și s-au impus în diferite domenii. Acești intelectuali sunt cei care, prin însemnările făcute pe câmpul de luptă sau în anii care au urmat, ne ajută acum, după un secol, să înțelegem drama marelui război pentru societatea românească, o societate divizată, dar care avea o intelectualitate ce lupta pentru realizarea idealului național.

Războiul a afectat puternic familia Mocioni, cei trei fii ai lui Eugen Mocioni fiind mobilizați, în timp ce fetele s-au implicat într-o serie de evenimente caritabile, care aveau ca scop ajutorarea celor răniți. Imediat după izbucnirea conflictului, în vara anului 1914, printre cei mobilizați îi găsim pe Petru și Alexandru Mocioni. Petru era cel mai mare dintre fiii lui Eugen și avea studii universitare, fiind absolvent al Academiei Agricole. S-a dedicat agriculturii, dar a fost preocupat și de situația românilor bănățeni, fiind membru în Consiliul de administrație al băncii „Timișana”. În 31 iulie 1914 a plecat pe frontul rusesc, unde a fost încadrat ca „sublocotenent în rezervă al regimentului de dragoni Arhiducele Iosif”¹. În același timp, la Viena a fost înrolat și fratele său, Alexandru, care activa în corpul diplomatic din capitala monarhiei,

* Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad. E-mail: mariapantea82@gmail.com

¹ T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, Ed. Academiei, București (2015), 382.

fiind „secretar al legației austro-ungare din Beograd și Constantinopol”. A fost mobilizat în 1914 ca sublocotenent, an în care a fost și rănit. A urmat apoi internarea sa în spitalul din Viena, unde s-a refăcut, iar apoi a ajuns locotenent în rezervă, activând pe frontul rusesc. Pentru activitatea sa a fost decorat în 1915. Anul 1915 a adus însă și multă tristețe familiei, pentru că în 25 iunie Petru a murit lângă Lemberg, la vârsta de 30 de ani. Profesorul arădean Teodor Botiș, cel care l-a cunoscut, mărturisea: „În scurta sa viață a fost sprijinul tuturor intereselor noastre culturale, bisericești, politice și economice”. Din cauza proporțiilor pe care le-a luat conflictul, pe front a ajuns și cel mai mic dintre frați, Ionel Mocioni. Absolvent al Facultății de drept din Budapesta, după terminarea cursurilor a ajuns pe front în 10 aprilie 1916, în regimentul 1 de husari, activând ca stegar pe frontul din Bucovina și Galiția, iar în toamna anului 1918 s-a implicat în realizarea Marii Uniri², luând parte apoi și la tratativele de pace. În 1916 Alexandru Mocioni va ajunge la Sofia, unde a fost „translator pe lângă atașatul militar al Austro-Ungariei”³. În același timp pe surorile lor, Ecaterina și Eugenia, le găsim implicate în diferite acțiuni de ajutorare a răniților internați în spitalele militare.

Printre cei mobilizați încă din 1914 îl găsim și pe avocatul și jurnalistul bănățean Petru Nemoianu. A fost încorporat în regimentul 43 din Caransebeș. Ajuns pe frontul galițian, s-a confruntat direct cu inamicul, „adică cu muscalii”, constatând totodată că războiul era de-a dreptul „tragic”, pentru că armata era slab aprovizionată cu hrană, fapt ce a făcut ca foamea să ia proporții. Pe frontul galițian a activat ca ofițer. A fost martorul luptei de la Rohatyn, unde trupele austro-ungare au suferit pierderi mari, cea dintâi victimă fiind chiar comandantul regimentului, fapt ce a afectat desfășurarea evenimentelor. Apoi a fost martorul luptelor de la Chirov, unde trupele austro-ungare s-au confruntat și cu hrana insuficientă, dar și cu mizeria și păduchii. Potrivit celor mărturisite chiar de Petru Nemoianu, timp de o lună, cât a luptat la Chirov, regimentul său a primit o singură dată mâncare caldă, apoi a mai primit două conserve și câte un sac de cartofi pentru fiecare companie, fapt ce i-a determinat pe militari să ia cartofi dintr-un lan, lucru realizat și de ruși, realizându-se astfel un „armistițiu clandestin în preajma lanului de cartofi”⁴.

² *Ibidem*, 385.

³ Adina Czibula, O jumătate de secol la castel. Familia Mocioni de Căpâlnaș în *Momente din istoria lecturii publice*, Ed. Nigero, Arad (2015), 144.

⁴ P. Nemoianu, *Prizonier la ruși – rob la unguri*, Librăria Pavel Suru, București (1933), 43.

În toamna anului 1914 a fost martorul retragerii armatei austro-ungare la poalele Carpaților, lucru cauzat atât de neajunsurile materiale cu care se confruntau soldații din armata austro-ungară, cât mai ales unor acțiuni de hărțuire organizate de cazacii din armata rusească. Potrivit celor relatate de Petru Nemoianu, „cazacii se țineau mereu în călcâiul nostru. Cum ne observau, imediat descălecau de pe caii lor mărunți și iuți, montau două tunuri ușoare, plus câteva mitraliere și frontul era gata constituit”⁵.

Comandamentul armatei austro-ungare a decis a opri înaintarea trupelor rusești în timpul luptelor de la Novo-Sielo. Aici, în 13 noiembrie 1914, compania din care făcea parte și intelectualul bănățean a fost distrusă în mare parte de ruși, iar cei care au supraviețuit au ajuns prizonieri, printre aceștia fiind și Petru Nemoianu. Intelectualul bănățean relatează că în acel moment considera că pentru el a sosit un nou început și avea încredere în „viața nouă ce i-o deschidea întâmplarea din localitatea polească”.

Ca prizonier a ajuns împreună cu alți ofițeri la Chirov și a avut noroc, pentru că de acest grup s-a ocupat un stegar moldovean din Basarabia. De aici grupul de prizonieri din care făcea parte și Nemoianu a fost dus cu un tren de marfă spre Kiev, iar apoi a ajuns la Darnița, care era punctul de concentrare al prizonierilor luați din Galiția. De aici a plecat spre Siberia, ajungând în zilele dinaintea Crăciunului anului 1914 la Krasnojarsk, acolo unde s-a confruntat cu gerul siberian și a trăit doi ani din viața sa. Chiar dacă viața în lagăr a fost foarte dură, a reușit a se adapta și, după cum afirma, cu toate neajunsurile situația „nu-mi părea de nesuportat. Aceasta fiindcă în cutele ascunse ale inimii noastre nutream o mare speranță”. În lagăr a fost martorul tragediilor provocate de tifos, procentul cel mai mare de morți fiind din rândul doctorilor și soldaților. Ofițerii erau mai norocoși, pentru că aveau o alimentație puțin mai bună.

În lagăr liderul bănățean a fost un bun observator al politicii duse de marile puteri și citea ziarele maghiare, germane și rusești, iar din ianuarie 1916 a avut acces și la publicații în limba română, trimise de Liga Culturală. Era la curent cu deciziile luate de clasa politică românească. Interesant este că în paginile ziarului rusesc *Russkoe Slovo* din Moscova a descoperit personalitatea lui Ionel Brătianu, dar și modul în care acesta trata cu reprezentanții marilor puteri, apărând interesele românilor din monarhie. Vestea intrării României în război de partea

⁵ *Ibidem*, 46.

Antantei a fost primită cu multă speranță de românii din lagăr, fapt ce a făcut ca un grup de români, printre care era și Petru Nemoianu, să inițieze o adresă către comandantul lagărului, cerându-i eliberarea prizonierilor români pentru a lupta alături de armata rusească. În ziua următoare prizonierii români, escortați de soldați ruși, au părăsit lagărul, fapt ce îl va determina pe intelectualul bănățean să afirme: „pornim cu elan tineresc pe drumul învierii neamului nostru oropsit. Firește, nu bănuiam încă, cât de spinos, dar și cât de frumos va fi”⁶. În decembrie 1916 prizonierii, printre care se găsea și Petru Nemoianu, au ajuns la Darnița, localitate care a fost „ultima etapă, deși nu tocmai scurtă a prizonieratului nostru”⁷. Aici s-au mai înrolat alți prizonieri. Potrivit raportului întocmit de seniorul coloniei românești din Darnița erau 252 de ofițeri care erau pregătiți să lupte pentru realizarea României Mari.

Printre intelectualii bănățeni ajunși pe front îl găsim și pe poetul și publicistul Cassian R. Munteanu, care încă din 1911 s-a impus ca un apărător al drepturilor românilor, stabilind o serie de legături cu liderii de la București. În 1914, în momentul declanșării conflictului, activa ca redactor al ziarului *Românul* din Arad. A fost mobilizat încă din acest an și a ajuns pe frontul din Galiția, unde a fost camarad de regiment cu Petru Nemoianu. Impresionat de cele văzute, a scris mai multe articole, care au fost trimise și publicate în paginile ziarelor *Românul* și *Drapelul*. Sunt articole care prezintă tragedia de pe front, dar și eroismul și devotamentul soldaților români. Tot pe front a vorbit camarazilor de arme de intenția sa de a dezerta, dar și de situația dramatică a românilor care erau obligați a lupta în armata imperială pentru niște idealuri străine. Ca urmare a celor afirmate de intelectualul bănățean, mulți ostași au trecut în România. Rănit în 1915, s-a întors în Banat, dar aici a fost arestat de autorități, urmând a fi judecat de Curtea Marțială de la Timișoara pentru atitudinea sa filo-română. A reușit a evada și a trecut în România unde a ajuns în 25 iulie 1915. Aici a colaborat cu Nicolae Iorga, care l-a susținut și apreciat. A ajuns încă din 1915 secretar al Ligii Culturale și s-a interesat de soarta prizonierilor din Rusia. Meritele lui Cassian R. Munteanu în activitatea Ligii au fost descrise de Petru Nemoianu, care în memoriile sale menționează: „Abia pe la începutul anului 1916 am simțit că Liga Culturală a reușit să organizeze un serviciu de asistență sufletească

a prizonierilor români din Rusia și de care ne-am împărtășit și noi prin intermediul regretatului meu camarad de regiment, Casian Munteanu”⁸. Concomitent a colaborat cu cei din redacția ziarului *România Mare* și a trimis mai multe numere românilor din lagărele siberiene, ajutându-i astfel să cunoască realitatea de la București și să facă demersuri pentru a se elibera și înscrie în rândurile voluntarilor români. În 1916, după intrarea României în război, a intrat ca voluntar în armata română, dar a fost dezamăgit de înfrângerile suferite în toamna aceluiași an. Refugiat în Moldova, în 1917 a fost martorul luptelor de la Mărăști, Mărășești și Oituz.

A fost implicat în luptele de la Mărășești, fiind repartizat la biroul de informații, trăind cu „sufletul în tranșee” și constatând că „Mărășeștii fu mormântul iluziilor germane”. În 1918 a trăit bucuria realizării Marii Unirii. Evenimentele în care a fost implicat Cassian Munteanu în anii războiului l-au determinat pe Camil Petrescu să afirme în 1919 că „înainte de toate a fost o figură a vieții naționale și un crâmpel din sufletul cel mare al neamului românesc”⁹.

Coriolan Băran, student la facultatea de drept din Budapesta, a fost mobilizat în 1914, fiind repartizat ca soldat al Regimentului 46 infanterie din Szeged, apoi a primit ordin a se prezenta la „partea sedentară a regimentului care era la Brașov”¹⁰, unde a urmat 6 săptămâni de instrucție, apoi școala de ofițeri de rezervă. Sărbătorile din decembrie 1914 l-au găsit pe frontul italian, „cu mâncare și băutură din abundență în mica localitate Ranziano”. În 1915 Coriolan Băran era în tranșeele din jurul localității Doberdo, fiind comandantul unui batalion și martorul unor lupte crâncene. După un schimb dur de focuri, care a durat 4 ore, au mai supraviețuit 41 de soldați din batalionul pe care-l comanda și care avea 1000 de soldați. Din cei 16 ofițeri au mai supraviețuit 3. Pe frontul italian Coriolan Băran a fost rănit, pentru că nu a luat măsurile de precauție, în momentul în care se făceau pregătirile pentru atac și trebuiau așezate mitralierele pe doline. Pansat de sanitarul Pop, a ajuns într-un spital militar din zonă, apoi a fost trimis la Budapesta pentru a se reface, fiind internat timp de 6 luni. Aici a luat contact cu lumea din afară și a fost vizitat de alți români care erau stabiliți în capitala Ungariei. În momentul internării era ofițer. După cele 6 luni a fost examinat din nou

⁸ *Ibidem*, 136.

⁹ Cassian R. Munteanu, *Bătălia de la Mărășești*, Ed. Facla, Timișoara (1977), 5.

¹⁰ Coriolan Băran, *Reprivire asupra vieții*, Ed. „Vasile Goldiș” University Press, Arad (2009), 97.

⁶ *Ibidem*, 148.

⁷ *Ibidem*, 157.

de o comisie de la Sibiu și, fiind considerat în cele din urmă „apt pentru serviciul militar auxiliar”, a fost trimis comandant militar la Spitalul de Cruce Roșie din Sâmbăta de Sus. Pentru că avea studii în domeniul dreptului i s-a propus a activa la Curtea Marțială de la Cluj ca judecător, dar datorită faptului că a apărut un dosar personal prin care era „suspect de neîncredere” Coriolan Băran a ajuns în ianuarie 1918 din nou pe frontul italian, în zona Tirolului. Aici l-a întâlnit pe generalul Gheorghe Domășneanu, un alt bănățean, care i-a promis că va ajunge într-o situație mai bună. După câteva zile a primit vacanță de studii timp de 3 luni și s-a reîntors la Budapesta, pentru a-și continua studiile. Înainte de expirarea celor trei luni a primit un ordin prin care era chemat la Trieste, fiind repartizat ca „ofițer de aprovizionare la spitalul de rezervă Bielitz”. În septembrie a primit din nou o vacanță de studii de trei luni și a ajuns iar la Budapesta, acolo unde a fost martorul unor evenimente care au marcat profund istoria.

Tot pe front a ajuns și publicistul bănățean Alexandru Țânțariu, care încă de la începutul secolului al XX-lea s-a implicat în viața culturală, dar și în problemele cu care se confruntau școala și biserica românilor. S-a remarcat ca un important publicist, activând din 1899 și în cadrul despărțământului Astei din Panciova. Este cel care, în cadrul activităților organizate de Astra, a ținut mai multe prelegeri prin care a apărut identitatea națională. În anii Primului Război Mondial a fost mobilizat, fiind, după cum mărturisea, „gloaș în serviciul de pază din tabăra de prizonieri ruși din Debrețin”. Aici a cunoscut numeroși români care făceau parte din regimentele 43 și 61. Potrivit celor relatate chiar de Alexandru Țânțariu, „între ostași sunt mulți care luni de zile au petrecut în Galiția și Carpați, luând parte la luptele împotriva Rușilor. Acum, în urma rănilor primite nemaifiind capabili de a merge pe câmpul de luptă, fac serviciu în gardă aici în tabăra de prizonieri ruși”. Printre cei care făceau serviciul de gardă era și Alexandru Țânțariu, ocazie cu care a cunoscut și un grup de prizonieri români din Basarabia, care s-au plâns de situația în care erau românii de acolo ca urmare a punerii în practică a politicii de rusificare. Alexandru Țânțariu descrie întâlnirea cu basarabenii, pe fața cărora se citea durerea și tristețea, dar și bucuria că s-au întâlnit cu alți români, fiind convinși toți că marele dușman era Rusia și în acest război „trebuie să biruim pe Muscal”¹¹.

Un alt intelectual bănățean martor al evenimentelor tragice din anii 1914–1918 a fost Caius Brediceanu. Acesta relatează că a primit „speriat și mirat” vestea adusă de Valeriu Braniște, că moștenitorul tronului a fost asasinat la Sarajevo. A fost un moment în care Caius Brediceanu a „simțit că se răstoarnă toate principiile sale politice”¹². În 1 august era mobilizat, fiind „dezorientat politicește”, dar crezând că România nu va mai merge alături de Puterile Centrale. Pentru Caius Brediceanu au urmat anii grei ai războiului. În acești ani a stat doar 3 zile în linia întâi de front, în rest a activat la bateria din Lugoj și la Pola, fiind profesor de echi-tație la o școală militară și „comandant al trenului regimentar”. La Pola a activat până în toamna anului 1917. Aici a ajuns în contact cu liderii italieni, dar și cu militari cehi, sârbi și italieni care „făceau propagandă subversivă printre marinari” care primeau zilnic cele mai importante ziare din Italia și Franța. În iarna anului 1917–1918 a fost adus la bateria de la Lugoj. Anchetele organizate de autorități și arestarea unor lideri politici au făcut ca Brediceanu să fie calificat „suspect politic”, fiind trimis pe front. A ajuns pe frontul italian, fiind 3 zile în linia întâi. O noapte a dormit într-un bordei acoperit cu paie. Pentru Caius Brediceanu a fost o „noapte diabolică”, în care nu a mai putut deosebi bubuitul tunurilor austro-ungare de cel al obuzelor trimise de inamici. După această noapte a început, după cum mărturisește, „tratative cu comandantul regimentului”, care sub pretextul insuficienței sale pregătiri tehnice l-a îndepărtat după 3 zile de pe front, fiind mutat în dosul bateriei, iar apoi „comandant al trenului regimentar”, la o distanță de 6 kilometri de front, de unde în 15 iulie a asistat la ofensiva sângeroasă de pe întreg frontul italian, care a fost „o ultimă încercare de ofensivă zădarnică, ce a costat 150 000 de vieți omenești”. A urmat apoi descompunerea flotei și intrarea în stare de agonie a monarhiei. A fost martorul revoltei marinarilor din 26 octombrie, ce a avut un caracter bolșevic. Împreună cu subofițerul Virgil Seredan a organizat garda românească, lucru pe care l-au făcut și cehii și italienii. Pentru a evita alte conflicte a lansat o declarație în numele gărzii române, prin care a luat „asupra noastră serviciul de poliție al orașului”, fapt ce a favorizat preluarea zonei de italieni și alipirea acestui teritoriu Italiei. La sfârșitul războiului avea grad de căpitan.

Pe front a ajuns în 1915 și Cornel Groșoreanu, născut în 27 octombrie 1881 în Periam. La

¹¹ *Calendarul P. N. R. din Ungaria*, anul IV (1916), Ed. Concordia, Arad, 104.

¹² Caius Brediceanu, *Amintiri din viața mea*, Legațiunea României, Viena (1935), 13.

începutul secolului s-a remarcat ca un important fruntaș bănățean. În 1911 l-a cunoscut pe Jaszi Oszkar, cu care a făcut cercetări în domeniul sociologiei¹³. Din 1913 a activat ca avocat în Lugoj. În august 1915 a ajuns pe frontul italian, făcând parte din Regimentul 21 artilerie de câmp. În 1915 a participat la bătălia de la Doberdo, apoi, după cum mărturisește, „fără întrerupere a făcut serviciu până la finele lui noiembrie 1918”¹⁴. În această perioadă 16 luni a fost în prima linie și a luat parte la cinci bătălii, fiind martorul unor victorii importante, dar și al marilor înfrângeri. În toamna anului 1918 a luat parte la bătălia de la Piave, pe care o considera „marea înfrângere” și apoi a asistat la prăbușirea frontului.

Un alt scriitor bănățean ajuns pe front a fost Damian Izverniceanu, născut la Ciclova Montană în 2 martie 1883. Este cel care a transpus amintirile sale în mai multe articole publicate în anii care au urmat în *Calendarul Românului*. Potrivit celor povestite de scriitor, la începutul conflictului a ajuns în Galiția, unde a descoperit lumea războiului, pentru că nu se vedeau decât coloane de fum ridicate din sate care erau arse de trupele rusești și nu se auzeau decât „răpăituri de pușcă și detunături de șarpante care făceau văzduhul să vuiască cumplit”. Tot în Galiția, după cum mărturisește, a „trăit multe nopți senine sub cerul albastru”, dar și „nopți întunecate ca iadul, cu furtuni pline de urgie”¹⁵. De pe frontul galițian a ajuns în Italia, pe platoul Doberdo, aproape de Isonzo, unde a fost martorul dezertării unor grupuri de români bănățeni, care au ajuns a lupta apoi în Legiunea Română.

Datorită situației în care erau românii la începutul secolului al XX-lea, unii intelectuali bănățeni au ajuns a lupta de partea Antantei, contribuind la organizarea trupelor de voluntari români, cum este cazul lui Cassian Munteanu, dar și al lui Avram Imbroane și Sever Bocu.

Avram Imbroane era născut în 1881 în Coștei. S-a remarcat la începutul secolului al XX-lea ca un important om politic. În momentul declanșării conflictului era în redacția ziarului *Drapelul* și a fost deranjat de atitudinea de „fidelitate” a majorității intelectualilor bănățeni, refuzând a sluji ca ziarist

cauza Austro-Ungariei, fapt ce l-a determinat să demisioneze și să plece în România. S-a stabilit la București și a colaborat cu Octavian Goga și cu alți intelectuali originari din Transilvania. În 1916, după intrarea României în război, Avram Imbroane s-a înrolat ca voluntar în grupul „Cernă”, condus de generalul bănățean Ion Dragalina. A participat la luptele de pe Valea Cernei și de la Sibiu. În noiembrie 1916 s-a refugiat la Iași. De aici a ajuns în Rusia, unde a activat în rândul voluntarilor.

Tot de partea Antantei a luptat și Sever Bocu, care din 1912 era în România. Imediat după declanșarea conflictului a pledat pentru intrarea României în război de partea Antantei, iar hotelul său de la Techirghiol a devenit punctul de întâlnire al unor importante personalități politice și diplomatice. În 1916, după intrarea României în război, s-a înrolat ca voluntar în armata română, fiind un apropiat al generalului Prezan, despre care avea să afirme că a fost un „excelent șef de oști, un director de conștiințe, de destine istorice”¹⁶. După înfrângerea armatei române a fost nevoit a se retrage în Moldova, unde la Iași a format Comitetul celor 12, care în numele refugiaților ardeleni a declarat în mod simbolic război Austro-Ungariei. Pentru aceasta membrii comitetului au fost condamnați de Viena la moarte. În aceeași perioadă s-a implicat și în organizarea legiunilor de voluntari care erau formate din prizonierii români din lagărele rusești. În 1918 a plecat spre Paris, unde a activat în rândurile Comitetului Național al Unității Române.

Toate acestea descriu drama societății românești, o societate divizată, dar care datorită greutăților ivite în anii războiului a reușit a se aduna și a-și apăra idealul național. Un rol important în acest scop a revenit intelectualității românești, care a știut a se folosi de contextul național și internațional pentru a se impune și a apăra interesul național, contribuind astfel la realizarea României Mari și apoi la recunoașterea internațională a acesteia.

¹³ Carmen Albert, Participarea la Marele Război, prilej de reconsiderare ideologică, în *Taină și Mărturisire*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Ed. Episcopiei Caransebeșului, Caransebeș (2014), 421.

¹⁴ V. Leu, N. Bocșan, M. Bedecan, *Marele război în memoria bănățeană*, vol. III, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca (2015), 169.

¹⁵ *Ibidem*, 238.

¹⁶ Sever Bocu, *Drumuri și răscruci*, Ed. Marineasa, Timișoara (2005), 178.

DOUĂ TIPARE SIGILARE ALE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE DIN LIPOVA

Augustin Mureșan*, Puiu Emilian Valea**

Cuvinte cheie: Biserica ortodoxă română, Lipova, sigilii, sigilografie, scena religioasă „Adormirea Maicii Domnului”
Keywords: the Romanian Orthodox Church, Lipova, seals, sigillography, the religious scene of Assumption of the Virgin Mary

Two seals of the Romanian Orthodox church of Lipova (Abstract)

The authors present two seals (made out of metal) of the Romanian Orthodox Church of Lipova, Arad county. Both seals have in their emblem, the religious scene of Assumption of the Virgin Mary, which is the feast day (the dedication day) of the church of the locality. The first presented seal does not have a date, it probably comes from the 18th century. The second seal dates from 1867, the year of manufacturing the seal. They are sigillography sources for the history of this church.

Cercetările istorice efectuate de-a lungul anilor la Biserica ortodoxă română cu hramul „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova¹ au atestat, vechimea ei (secolele XIV-XV) și nu anul 1732 despre care s-a crezut că este începutul existenței sale, acesta fiind de fapt anul refacerii edificiului prin mari lucrări de reparații¹. Despre anul refacerii

bisericii există o însemnare cu slove chirilice făcută pe foaia de titlu a unui *Apostol* (Moscova, 1751) în care se menționează: „*Aici însemnăm la câta an sau sfârșitu biserica Liepovi la anu 1732*”.

De la această instituție religioasă, prezentăm mai jos, două tipare sigilare³ care s-au păstrat până în zilele noastre⁴. Actele emise de către această unitate administrativ-bisericească erau întărite cu peceti de ceară, fum sau tuș, iar acest lucru necesita existența unor tipare sigilare proprii care să o individualizeze.

Revenind la cele două tipare sigilare eclesiastice, ele sunt izvoare sigilografice pentru cunoașterea mai amănunțită a istoriei acestei instituții. Introducerea lor în circuitul științific de specialitate, mărește numărul vestigiilor sfragistice⁵ cunos-

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: augmuresan@gmail.com

** Societatea Numismatică Română-Secția Arad.

¹ În acest sens, vezi Ioachim Miloia, Biserica română din Lipova (Banat), în *Analele Banatului*, an I, nr. 1, ianuarie-decembrie, (1928), 26–42; I. Stoica Udrea, Biserica greco-ortodoxă română din Lipova, cu un eseu de istorie de dl. Ministru Sever Bocu și o dare de seamă asupra restaurării arhitectonice de arh. I. A. Popescu, Timișoara (1930); Viorel Țigu, Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova, în *Mitropolia Banatului*, anul XXI, nr. 7–9, (1971); Viorel Gh. Țigu, Costin Feneșan, Adriana Buzilă, Biserica ortodoxă română din Lipova, în *Banatica*, I, (1971), 353–372; E. Greceanu, Un tip singular al arhitecturii feudale românești, biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad, în *Muzeul Național*, III, București, (1976), 279–289; Horia Medeleanu, Noi precizări în legătură cu Nedelcu Popovici și pictura murală de la Lipova, în *Mitropolia Banatului*, anul XXX, nr. 4–6, (1980); idem, Perspectivă nouă asupra picturii din biserica română Lipova (jud. Arad), în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, an. L, nr. 1, (1981); Pavel Vesa, Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate, Editura Mirador, Arad (2000), 143–146; idem, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706–1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, (2006), 628–631; Victor Arsenie, *Contribuții la istoricul Bisericii ortodoxe române-Lipova*, f.a., f.l. ș.a.

² Vezi I. Stoica Udrea, *op. cit.*, 33–34 și Elena Rodica Colta, Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute, în *Ziridava*, XI, (1979), 1064.

³ *Tiparul sigilar* sau *matricea sigilară* este obiectul confecționat din material dur (fier, oțel, alamă, aur, argint sau diferite pietre prețioase etc), care poartă gravate pe suprafața sa, în negativ, un text și o reprezentare menite a individualiza posesorul, exprimând atributele sale în viața socială, vezi *Dicționar al științelor speciale ale istoriei. Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București (1982), 163.

⁴ Aceste două tipare sigilare fac parte din colecția d-lui Puiu Emilian Valea (Arad), coautor al acestui articol.

⁵ Vestigiu sfragistic = termen ce definește generic totalitatea izvoarelor sigilare, adică a matricelor sigilare (tipare de peceti)

cute până în prezent aparținând bisericilor ortodoxe românești din nordul Banatului.

Tiparele sigilare pe care le prezentăm sunt alcătuite din două părți: rondela sigilară și mânerul. Iată descrierea lor:

1. *Primul tipar sigilar* (Fig. 1) confecționat din fier are rondela oval-verticală cu dimensiunile de 39 mm × 34 mm, gravată în incizie, pentru sigilarea cu ceară.

În câmpul sigilar scena religioasă „Adormirea Maicii Domnului”⁶, hramul acestei biserici⁷. În centrul compoziției Maica Domnului reprezentată întinsă pe catafalc, cu mâinile încrucișate pe piept, înveșmântată în maforion și acoperită cu un lințoliu, de la picioare până la brâu. La căpătâi, dincolo de catafalc și la picioare este înfățișat un grup de ierarhi și ucenici. În fața catafalcului pe o terasă acoperită cu numeroase cruciulițe se află două sfeșnice, fiecare cu câte o făclie. Privind cu atenție emblema se pot observa veșmintele unor personaje, care poartă haine lungi specifice cu cruciulițe și pe cap coroana-mitră, iar altele au în jurul capetelor aureolă în formă de semicerc. Lințoliul este ornamentat la margini cu cruciulițe.

În exergă, între două ovale liniare, legenda în limba română, scrisă cu caractere chirilice: PECETE[A] PAROH.[IEI] BESERICII LIPOVII. Începutul legendei este marcat de o steluță, iar sfârșitul acesteia de un punct. Textul legendei conține apelativul sigilar (PECETEA), denumirea acestei unități administrative bisericesti (PAROHIA BISERICII) și numele localității (LIPOVA). Datorită prescurtării unui cuvânt al legendei, spațiul de la sfârșitul exergăi a rămas liber, nescris. Mânerul piesei sigilare, confecționat din lemn, este înmănușat la prelungirea metalică a rondelai și are o formă cilindrică, terminându-se în partea superioară cu o sferă (neilustrat).

Tiparul sigilar nu este datat. O cercetare sistematică și amănunțită a documentelor pe care s-a conservat sigiliul, ar putea facilita datarea lui aproximativă și stabilirea perioadei de folosire.

și a impresiunilor acestora, inclusiv a fragmentelor și resturilor de sigilii, existente pe documente importante, pentru efectuarea cercetărilor sigilografice. Sinonim, *vestigii sigilare*, vezi *Dicționar al științelor speciale...*, 236.

⁶ Sărbătoarea Adormirea Maicii Domnului (Uspenia) este trecută în calendarul ortodox în ziua de 15 august, vezi *Lista alfabetică de sfinți, sărbători ortodoxe și diferite denumiri cronologice*, (anexa VI), în *Documente privind Istoria României, Introducere*, vol. I, Ed. Academiei Române, (1956), 517.

⁷ Vezi *Tabel statistic-Șematism I. Județul Arad. Protopopiatul Lipova*, pct. 25. Lipova, bis.[erica] „Adormirea Maicii Domnului” – sec. XV, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic*, Episcopia Aradului, Arad (1984), 87.

Deocamdată noi ne îngăduim o încadrare cronologică largă între secolele XVIII-XIX. El poate fi totuși datat cu probabilitate, ca fiind din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Fig. 1.

2. *Al doilea tipar sigilar* (Fig. 2) este confecționat din bronz și are forma rondelai oval-verticală ca la cel descris mai sus, dar diferă dimensiunile (36 mm × 33 mm). Tehnica lucrăturii este și la acesta, gravarea în incizie.

În emblema (Fig. 2) s-a reprezentat aceeași scenă religioasă „Adormirea Maicii Domnului”, hramul bisericii. În mijlocul compoziției Maica Domnului, întinsă pe catafalc, cu mâinile împreunate pe piept a rugăciune, înveșmântată în maforion și acoperită la picioare cu un lințoliu. Dincolo de carafalc asistența îndurerată. Jos, în fața catafalcului, pe un postament, scena cu tăierea mâinilor lui Jephonias de către Arhanghelul Mihail, care ține în mâna dreaptă sabia (spada n. n.) ridicată. În partea dreaptă a acestuia se află un sfeșnic cu o lumânare aprinsă, așezat la căpătâi. Privind emblema observăm gravate clar veșmintele personajelor care poartă haine lungi specifice și pe cap mitra. Veșmintele tuturor personajelor din scenă, cât și mitrele sunt tipice versiunii creștin-ortodoxe. Lințoliul este frumos ornamentat pe mijloc și pe margini. Sub terasă: 1867 – anul confecționării tiparului sigilar.

Data gravată în câmpul sigilar ne permite a cunoaște anul în care această biserică și-a făurit un nou tipar sigilar și punerea lui în folosință. Legenda s-a scris circular cu litere majuscule în limba română: SIGILULU BISERICII GREC.[O] RESAR.[ITENE] DIN LIPOVA. Textul legendei

conține apelativul sigilar (SIGILULU), denumirea instituției (BISERICII), confesiunea GRECO-RĂSĂRITEANĂ și numele localității (LIPOVA). Începutul și sfârșitul legendei sunt delimitate de o mică cruce. Mănerul lucrat din lemn este înmănușat la prelungirea metalică dinspre rondelă având la mijloc o formă de pară, suprapusă de un ornament imitând o ciupercă, destinat ca apucătoare pentru mai buna utilizare a piesei sigilare (neilustrat).

Fig. 2.

După părerea noastră, primul tipar sigilar care este mai vechi, prezentat mai sus, a fost scos din uz, ca urmare a trecerii de la scrierea cu alfabet chirilic, la scrierea în limba română cu caractere latine.

Prin compozițiile din embleme, ambele tipare sigilare sunt de tip hagiografic. Nu excludem posibilitatea întrebuințării lor, uneori, și la sigilarea cu fum⁸ sau tuș. În stadiul actual al cercetărilor nu cunoaștem date despre meșterii pecetari⁹ care au confecționat aceste două tipare sigilare bisericești, dar probabil că ele au fost executate la comandă în ateliere din Arad sau Timișoara, de către pecetari buni cunoscători ai artei gravării metalului. Studiarea vestigiilor sfragistice eclesiastice bănățene este importantă, deoarece ne facilitează cunoașterea

simbolisticii bisericești din zonă¹⁰. După cum s-a apreciat, astfel de sigilii, oferă prin reprezentările lor, un prețios material pentru istorie, iar pentru modul de execuție, contribuie la cunoașterea evoluției gustului artistic¹¹. Mai mult încă, aplicarea lor conferă autoritate actelor emise, integritate și autenticitate indiscutabilă¹².

⁸ *Fum* = substanță de sigilat, obținută prin ținerea matricei sigilare deasupra flăcării unei lumânări, în vederea imprimării acesteia pe suportul actului ce urmează a fi validat; fiind mai ușor de procurat, această substanță s-a folosit în special de către locuitorii satelor, vezi *Dicționar al științelor speciale...*, 124–125.

⁹ Pecetarul este gravorul sau artistul care execută gravarea tiparelor sigilare, vezi *Dicționar al științelor speciale...*, 183 și *** *Vocabulaire international de la Sigillographie*, Roma (1990), 101.

¹⁰ Vezi Ioan-Sabău Lucaci, Peciți și amprente sigilare parohiale din Banat, în *Altarul Banatului*, Anul VIII (XLVII), serie nouă, 1–3 (ianuarie-martie), (1997), 135–145

¹¹ Ieremia B. Ghiță, Fabian M. Polgar, Vechi sigilii bisericești ale unor parohii din jurul Oraviței, în *Mitropolia Banatului*, 35, nr. 5–6, (1985), 337.

¹² *Ibidem*.

COLECȚIA DE TEXTILE A MUZEULUI FORMAȚIEI DE POMPIERI SFÂNTUL FLORIAN DIN JIMBOLIA

Hedy M-Kiss*

Keywords: fire-fighters museum, Jimbolia, textile heritage, fire-fighters flag, inaugural ribbon, uniform, scarf, Jimbolia Fire-Fighters Museum.

Cuvinte cheie: patrimoniu textil, drapel de pompier, panglică de inaugurare, uniformă, eșarfă, Muzeul Pompierilor, Jimbolia.

Textile Collection of the Museum for Firefighters Formation St. Florian in Jimbolia (Abstract)

In this paper are presented the significant pieces from the mobile collection of textile, fire flags, scarves, pennants, uniforms, painting, of the St. Florian Firefighters Museum in Jimbolia. This is a first description of the pieces and their conservation status.

Scurt istoric

*Reuniunea Pompierilor Voluntari din Jimbolia*¹, a fost înființată în toamna anului 1875, având

* Conf. Univ. Dr. Habil. Hedy M-Kiss, la Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Arte și Design, Director de Program de Studii Conservare și Restaurare, expert atestat în *Restaurare textile, Bunuri arheologice și istorico-documentare pe suport textil, Bunuri cu semnificație artistică, artă plastică, decorativă, liturgică, pe suport textil, Conservare-restaurare piele*, conferit de Ministerul Culturii și Cultelor, București. E-mail: hedy.m@e-uvv.ro

¹ Pe parcursul timpului denumirea și structura organizatorică a formației jimboliene a suferit câteva modificări, în funcție de schimbările administrativ-teritoriale survenite, precum în funcție de diferite legi, ordine și hotărâri, privind pompierii voluntari. De exemplu: la cumpăna secolului, în 1900, se numea *Zsombolyai Polgári Önkéntes Tűzoltóegylet*; la 25 septembrie 1927 s-a semnat un act constitutiv, care a fost înregistrat ca persoană juridică la Tribunalul Timiș – Torontal, în anul 1928 cu denumirea *Reuniunea Pompierilor Voluntari din Jimbolia*; la 21 ianuarie 1940 a survenit o schimbare și totodată o reorganizare din ordinul maiorului Alexandru Peneș, comandantul trupelor de pompieri militari din județul Timiș. Numele nou dat a fost: *Formațiunea Pompierilor Rurali Jimbolia*, fiind subordonați grupei 10 Timiș, al pompierilor militari. Comandant a fost denumit Gheorghe Anghel (notar), Locșitor 1 Peter Schwarz, Locșitor 2 Ion Drăgulescu (milițian). La 20 octombrie 1992 s-a înființat *Asociația Pompierilor Civili „Florian” din Jimbolia*. La data de 4 mai 2000, la aniversarea existenței de 125 de ani, s-a confecționat un nou drapel, fiind donat D-l Ion Ignat formațiunii cu numele de *Serviciul Public de Pompieri Civili din Jimbolia*, ca în 2008 să se treacă la numele de *Serviciului Voluntar Pentru Situații de Urgență din Jimbolia*, utilizat până astăzi, iar la aniversarea a 140 de ani de existență, la 12 septembrie 2015, s-a sfințit un al doilea drapel, confecționat la Sibiu. M-KH.

denumirea *Hatzfelder Bürgerlichen Freiwilligen Feuerwehrverein*, mai târziu *Zsombolyai Polgári Önkéntes Tűzoltóegylet*, statutele fiind aprobate de Ministerul Regal de Interne în anul 1877, cu nr.27906². Deviza acestei asociații civile de la început a fost: *Gott Zur Ehr Dem Nächsten Zur Wehr, Egy Mindnyájunkért, Mindnyájant Egyért*³, adică *Lui Dumnezeu Mărire, Aproapelui Iubire*. Ideea înființării a venit din partea D-lor Johann Nekolla și Josef Krauszhaar, care au vizitat fiecare gospodărie din localitate și au explicat scopul și menirea unei formații civile de pompieri voluntari. Membrii puteau fi cetățenii comunei Jimbolia, de diferite meserii, care au depășit vârsta de 18 ani. Succesul și utilitatea acestei inițiative s-a dovedit de la început un succes, deoarece s-au înscris, ca membrii fondatori, peste 70 de voluntari și 10 muzicieni.

Primul președinte al reuniunii a fost ales contele Andreas Csekronics (1846–1929)⁴, mai târziu, pe o perioadă îndelungată, președinte de onoare. Primul comandant, în 1875, a fost Andreas Camerlenghi, hotelier, care părăsește reuniunea în 1887. A urmat la comandament Georg von

² ANS.Jud.Timiș, Fond nr.972, dosar 1/1923.

³ Într-o altă formă, *Egyesült erővel egymásért a veszélyben*. M-KH.

⁴ Conte de Jimbolia și de Ianova, a ocupat diferite funcții, ca stolnic principal regal, director al Societății de Cale Ferată Kikinda-Zrenjanin (azi în Serbia), președinte al Uniunii de Crucea Roșie Ungară, politician, moșier ș.a.

Duffaud, care a îndeplinit această funcție pe perioada 1876–1886, fiind ajutat de doi vicecomandanți, în persoana lui Andreas Camerlenghi și a lui Gustav Wiszkidenschky, iar aghiotantul și secretarul a fost ales Josef Krauszhaar. Activitatea a început prin procurarea uniformelor și a două pompe manuale, cedate de către primăria comunei, amenajarea remizei, inițierea donațiilor, a serbărilor date în favoarea reuniunii și prin stabilirea cotizațiilor membrilor. Mai târziu s-a construit un turn de instruire din lemn și s-a început amenajarea sediului formației.

Pe parcursul timpului, atât baza materială cât și cea umană a Reuniunii Pompierilor Voluntari din Jimbolia s-a dezvoltat neconținut fiind în permanență în sprijinul salvării oamenilor și al avuției lor⁵. Astăzi se numește Serviciul Voluntar Pentru Situații de Urgență și este susținut financiar de către Consiliul Local al Primăriei Orașului Jimbolia, șeful formației, începând din 2011, este D-l Adrian Hălăucă.

Patrimoniul mobil al muzeu

Patrimoniul mobil al Serviciului Voluntar Pentru Situații de Urgență din Jimbolia este semnificativ, rar și unicat în felul său. În Muzeu se găsesc numeroase obiecte, accesorii și dotări utilizate de către pompieri, specifice formațiilor voluntare de pompieri din Banat, începând din perioada anilor 1880–1970. Obiectele de patrimoniu au fost păstrate prin grija camarazilor, chiar în incinta remizei de pompieri, într-o sală amenajată în acest scop. Patrimoniul mobil istoric, în special, constituie o valoare deosebită documentar-istorică și culturală.

Recunoscând importanța comunitară de neegalat a unei formații de pompieri voluntari, ideea reorganizării activității paralel cu etalarea pieselor istorice, specifice pompierilor, într-un muzeu și, implicit, crearea posibilității vizitării publice ale acestora, le-a venit D-lor Ionel Nițoi și Mircea Romănu, secretarul, respectiv primarul orașului Jimbolia, la 20 octombrie 1992, când s-a înființat *Asociația Pompierilor Civili „Florian” din Jimbolia*. Dintre membri fondatori mai amintim pe D-nii Ionel Iacob Bencei, Ioan Jigalov, care a devenit șef de formație și șofer, Géza Gyenge secretar ș.a.

La aceea dată obiectele istorice erau păstrate în cutii și lăzi de lemn, iar pentru aranjamentul muzeotehnic, s-a primit ajutor de la Muzeul Banatului

Timișoara, în persoana D-lor Octavian Dogaru, director, Marcel Colceriu și Răzvan Găvan restauratori. Punctul muzeistic a fost aprobat de către consiliul local al primăriei fiind denumit, la inițiativa D-lor Ionel Nițoi și Ioan Jigalov: *Muzeul Pompierilor Sfântul Florian⁶ Jimbolia⁷*.

Prezentarea patrimoniului mobil textil

Patrimoniul mobil a fost cercetat și structurat în mai multe grupe reprezentative. În lucrarea de față prezentăm *colecția de patrimoniu mobil* textil, drapele de pompieri, eșarfe, fanioane, uniforme, pictură, realizând o primă descriere a pieselor și a stării lor de conservare.

– **Drapelul Asociației Civile a Pompierilor Voluntari din Jimbolia 1902**, este de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de 160 × 115 cm. A fost conceput pentru orientare verticală. A fost compus din trei lați de material textil, țesătură damasc roșu de cinabru (sulfură de mercur HgS), puse pe orizontală. Damascul este ornamentat cu motive vegetale, flori, fructe, frunze, vrejuri, spice de grâu, viță de vie.

⁶ Sfântul Florian a fost un martir creștin executat de către romani la data de 4 mai 304, d.C., în localitatea Lauriacum sau Lauria, astăzi Lorch în Austria. Deoarece Florian nu adora zeii romani a fost exilat și trimis în nord-estul imperiului, provincia Noricum, azi în Austria, la Sankt Pölten. Nu s-a supus, însă, nici în exil, și a ajutat pe grupul de creștini să-și păstreze credința. Drept pedeapsă a fost ars și ucis în chinuri, tăiat de viu, și cu o piatră de moară legat la gât, a fost aruncat în râul Enns. Pe lângă orașul Linz din Austria și polonezii l-au ales ca pe un sfânt protector, începând din anul 1184, când papa Lucius al III-lea a aprobat ca moaștele sfinte a lui Florian să fie duse în Cracovia (Polonia). Bazându-se pe această întâmplare reală, toate meseriile care au de a face cu arderea și cu stingerea focului, respectiv cu focul și cu apa, în frunte cu pompierii, l-au ales ca protector. Sfântul Florian este sărbătorit de Biserica Romano-Catolică la 4 mai. Wikipedia.org.

⁷ Se menționează în documente, reluat și de Walter Tendler, că pe 20 martie 1866 a izbucnit un incendiu în partea de sud a comunei, care datorită vântului puternic, s-a răspândit și în direcția NV. Flăcările au mistuit 42 de gospodării, inclusiv turnul de instruire din lemn. În memoria acestui dezastru în centrul comunei s-a înălțat statuia Sfântului Florian, sfânt protector al pompierilor. Așadar, numele Sfântului Florian, în zona centrală și de est a Europei, se asociază cu stingerea focului. În reprezentările sfântului el este înfățișat în vestimentația unui comandant de centurion roman (companie), într-o mână ținând un steag roșu iar cu mâna cealaltă varsă apă dintr-un ciubăr pe un imobil în flăcări. Doar în trei localități din Banat se regăsește câte o statuie reprezentând Sfântul Florian: la Jimbolia, la Aradul Nou și la Zădăreni. Formația de Pompieri Voluntari Civili (*Önkéntes Polgári Tűzoltókar*) din Arad, prima formație de acest gen din Banat, a stabilit în statului ei din 1861, că pe steagul de pompier trebuie să fie reprezentat, în mod obligatoriu, Sfântul Florian precum și textul: „Egy Mindnyájunkért, Mindnyájant Egyért”, (Unu pentru Toți, Toți pentru Unu). M-KH.

⁵ Reperle ale evoluției formațiunii de pompieri din Jimbolia se află scrise, la început bilingv, în *Regulamente interioare cu privire la exerciții, folosirea furtunilor și administrarea patrimoniului*, adaptată și îmbunătățită, începând din 1878 și 1882, 1906, 1925, 1927 până la cel actual. M-KH.

Pe trei laturi, steagul este prevăzut cu franjuri metalici, realizați mecanic, de 4 cm lungime. La colțuri sunt cei doi ciucuri, formați din 5 piese strunjite din lemn, ornamentate între ele cu paiete și acoperite cu fire metalice subțiri, inițial de culoare aurie. Franjuri de pe ciucuri sunt din două tipuri de fire, simple și cablate, ele fiind intercalate.

Pe latura superioară se găsesc șapte găici metalice, utilizate pentru fixarea steagului, piese ce au fost adaptate prin coasere manuală, ulterior realizării.

Fața A: În medalionul central este reprezentat Sfântul Florian, dimensiunea este de 55 × 44 cm. Inscriptia, în limba maghiară: A „ZSOMBOLYAI POLGÁRI ÖNKÉNTES TŰZOLTÓ EGYLET-NEK” / GRÓF CSEKONICS ENDRE PÁRTFOGÓ 1902. În traducere: Formației de Pompieri Civili Voluntari din Jimbolia, Conte Cskonics Endre, protector, 1902.

Literele, toate majuscule, au înălțimea de 5,5 cm, sunt realizate prin tehnica broderiei înalte (altorelief), cu fir metalic subțire, de culoare aurie.

Fața B: În medalionul central de 65 × 45 cm, este reprezentată Fecioara Maria, așezată pe Crai Nou, între nori, în brațul stâng cu Pruncul Divin, iar în mâna dreaptă ținând Coroana Regală a Ungariei. Coroana a fost acoperită cu o bucată de material textil cu fir metalic. La picioarele Sfintei Fecioare se află un înger. Pe mantie se află un scut heraldic, acoperit de o mătase albastră, prin cusătură manuală, pe care a fost cusută stema mică a Regatului Ungariei.

Tehnica de realizare a medalionului este colaj din mătase, de diferite culori, bej, albastru, gri, roșu, galben, ivoir, ș.a., formele și drapajele fiind conturate, accentuate, cu ață de brodat, de diferite tipuri în degradé.

Starea de conservare a feței A: Partea textilă de suport, în special în partea inferioară, este puternic deteriorată, în unele locuri chiar 100%, deteriorare care se întinde spre latura exterioară și a părții centrale. În colțuri se observă intervenții, prin diferite tipuri de cusături manuale, probabil în vederea salvării prin reparații a materialului textil roșu deformat. Firele metalice din inscripție prezintă o uzură funcțională puternică, fiind, totodată, de culoare închisă, datorită oxidării. Se constată, în câteva locuri desprinderi de fire de pe forma altorelief a broderiei înalte a inscripției.

Starea de conservare a feței B: Această parte a steagului prezintă o uzură funcțională foarte pronunțată. Starea colajului însă este relativ bună. Se constată aici mici desprinderi de părți textile din colaj, și de fire ornamentale din broderie. Suportul

textil, este păstrat în stare mai bună, dar și aici partea inferioară, prezintă deteriorări însemnate. În colțuri se observă intervenții, prin diferite tipuri de cusătură manuală, probabil în vederea salvării prin reparații a materialului textil roșu deformat. Un petec mare din material textil de culoare vișinie închis se întinde pe o suprafață de 12 × 40 cm, care avea menirea să acopere partea cea mai deteriorată. Firele țesăturii sunt excesiv fragilizate, se constată ruperi de urzeală și bătătură, zone mari lacunare, sfășieri, pete de murdărie ș.a. Imaginile nedorite au fost acoperite cu bucăți de material textil, de aceeași culoare cu culoarea de fond, prin cusătură manuală, la o dată necunoscută.

Foto 1 – Drapelul pompierilor din Jimbolia, 1902, avers

Foto 2 – Drapelul pompierilor din Jimbolia, 1902, revers

Foto 3-Medalion central avers, Sfântul Florian

Foto 4 – Medalion central revers, Sfânta Maria

– **Panglica inaugurală a drapelului, 1902**, este din mătase în legătură rips, de culoare ivoir. Căptușeala este din pânză de in alb. Are următoarele dimensiuni: lungimea este de 135 cm, lățimea este de 25 cm., Cele două brațe inscripționate se termină într-o fundă, cu lățimea de 25 cm și lungimea de 60 cm.

Brațul 1 este inscripționat, în limba maghiară: *Gróf Csekonics Sándorné / sz. báró Vay Margit*. Forma scrisului este caligrafic frumos ornamentat. A fost realizat cu două tipuri de fire metalice, de diferite structuri, prin broderie înaltă ce alternează cu cea plată. Broderia este aplicată prin căptușeală.

Brațul 2, este inscripționat, în limba maghiară:

zászlóanya 1902. În traducere: Doamna contelui Csekonics Sándor, născută baroană Vay Margit, Nașa steagului 1902.

Panglica inaugurală este prevăzută, la capetele terminale, cu franjuri metalice aurii de două tipuri, subțiri și cablate, compuse din două feluri de fir metalic, care alternează în proporție de 15:1.

Starea de conservare a panglicii inaugurale prezintă o deteriorare foarte avansată, chiar integrală, atât pe față cât și pe verso, a materialului textil suport, mătase naturală și o uzură funcțională specifică. Căptușeala, țesătură din bumbac alb, este nedeteriorată. Structura inscripției este în stare relativ bună, firele metalice însă sunt puternic oxidate și prezintă câteva zone mici lacunare.

Atât steagul cât și panglica necesită conservare și restaurare prin curățare, consolidare și completare. Obiectul textil va fi restaurat și păstrat într-un modul de expunere, transparent și ermetic.

Foto 5 – Panglica inaugurală a drapelului de pompieri, 1902

– **Panglica din 1935**, este din mătase în legătură rips, inițial de culoare roșie. Este atașat hampei inaugurale a drapelului din 1902. Brațul 1 are lungimea de 140 cm, lățimea de 20 cm, paspolat cu șnur metalic argintat. Franjuri, de 3,5 cm, sunt din fire metalice argintii împletite. Inscripția în limba germană: 60.JUBILÄUMSFEST 9.II.1935, în traducere: Serbarea jubiliară de 60 de ani, 9 februarie 1935. Literele majuscule sunt de 9 cm, literele mici de 5 cm, broderia este realizată cu fir metalic argintiu. Brațul 2: identică cu cea precedentă. Inscripția în limba germană: JIMBOLIAER FRAUEN u. MÄDCHEN, în traducere: Doamne și Domnișoare din Jimbolia. Funda, ce leagă cele două panglici, este de 50 cm. Starea de conservare este precară: reflectă uzură funcțională și mod de păstrare incorectă, partea textilă, puternic decolorată, fragilizată, părțile metalice, lezarda, franjuri și literele brodate sunt puternic oxidate.

Foto 6 – Panglică drapel, 1935

Foto 8 – Panglică drapel, 1935, brațul 1

Foto 9 – Panglică drapel, 1935, brațul 2

– **Drapelul Formației Voluntare de Pază Contra Incendiilor a Orașului Jimbolia, 1875**, posibil din 1965. Drapelul este dreptunghiular, cu dimensiunile de 95 × 68 cm din mătase artificială, de culoare roșie, brodată cu ață galbenă. Fața A, inscripția în spațiul central brodată cu: FORMAȚIA VOLUNTARĂ DE PAZĂ / CONTRA INCENDIILOR / A ORAȘULUI / JIMBOLIA / 1875, este brodată cu ață galbenă. Fața B, medalionul central este brodat cu ață galbenă și reprezintă obiectele de lucru, caracteristice și specifice pompierilor: furtun și 2 țevi de refulare, precum și simboluri, ca spicul de grâu și o

stea cu cinci brațe. Inscripția: PENTRU PAZA CONTRA INCENDIILOR, este boltită și brodată cu ață galbenă. În medalion se află inscripția: F.P.C.I. brodată cu ață roșie. Dimensiunea literelor majuscule este de 6,5 cm, ale literelor mici de 4 cm. Ciucurii sunt din ață galbenă de bumbac, răsucite, de 14 cm lungime, iar franjurii, din material similar, de 8 cm. Drapelul nu are hampă. Starea de conservare este relativ satisfăcătoare. Materialul textil este decolorat, uzura funcțională parțială la nivelul franjurilor, a ciucurilor dar și a broderiei.

Foto 13 – Drapelul Formației Voluntare de Pază Contra Incendiilor a Orașului Jimbolia, 1875–1965, avers

Foto 14 – Drapelul Formației Voluntare de Pază Contra Incendiilor a Orașului Jimbolia, 1875–1965, revers

– **Drapelul Serviciului Public de Pompieri Civili al orașului Jimbolia 2000**. Drapelul este dreptunghiular realizat din material textil, satin roșu, dimensiunile sunt 67 × 100 cm. Fața A: medalionul central este de 44 × 30 cm, conturul este o lezardă lată de 2,5 cm, din țesătură galbenă cu motiv de cruce. În interior este reprezentat Sfântul Florian, pictură în ulei. Inscrisiționat este textul:

SERVICIUL PUBLIC DE POMPIERI CIVILI / AL ORAȘULUI / JIMBOLIA / 1875–2000 cu litere brodate, de 4 cm cu ață galbenă, scris boltit. Fața B: medalionul central, structura este identică cu cel de pe fața A, reprezentând-o pe Maica Domnului cu Pruncul Divin în brațe. Inscripția este boltită: LUI DUMNEZEU MĂRIRE / APROAPELUI IUBIRE. Franjurii textili, sunt realizați din ață galbenă răsucită, de 5 cm lungime. Ciucurii în număr de doi, sunt realizați pe structură de lemn, de 8 cm lungime sunt îmbrăcați cu ață de culoare roșie,. Steagul prezintă trei agățători din sârmă dublă îndoită, fixate de suportul textil prin cusătură, cu bucată de piele interpusă.

Foto17 – Medalion cu Sfântul Florian, 2000

Foto15 – Drapelul Serviciului Public de Pompieri Civili al orașului Jimbolia 2000, avers

Foto16 – Drapelul Serviciului Public de Pompieri Civili al orașului Jimbolia 2000, revers

– Drapelul Serviciului Voluntar pentru Situațiile de Urgență Jimbolia 2015.

Drapelul este dreptunghiular din material textil, satin roșu, dimensiunile sunt de 78 × 121,5 cm. Prevăzut pe cele trei margini libere cu franjuri textili din ață răsucită de culoare galbenă de 5 cm. Fața A: În medalionul central oval este reprezentată stema orașului Jimbolia în tehnica serigrafiei, dimensiunile sunt de 66 × 45 cm. Conturul este dintr-o lezardă mecanică aurie, de 2,5 cm. Inscrisiționat este textul boltit: SVSU / JIMBOLIA / JUDEȚUL TIMIȘ, literele sunt de 3,5 cm, și sunt brodate cu ață galbenă. Fața B: structura este identică cu a feței A, reprezentând-o pe Maica Domnului cu Pruncul Divin în brațe. Inscrisiționat este textul boltit: LUI DUMNEZEU MĂRIRE, cu litere înalte de 3,5 cm / APROAPELUI IUBIRE, cu litere de 3 cm. Partea textilă este fixată de hampă în trei puncte printr-o tijă metalică de alamă, cu lungimea de 80 cm, ornamentat la cele două capete cu câte un model strunjit de 3 cm, fixate de tija metalică prin înșurubare. Hampă are 2,5 m, fiind confecționată din lemn fag, lăcuită în culoare natur, având diametrul de Ø 3,5 cm. Vârful hampei, este din tablă de metal alămit, cu lungimea de 36 cm, din care lancia este de 20 cm, ornamentat în tehnica bazorelief reprezentând o rolă de furtun de pompieri. Vârful continuă cu un ornament sferic turtit, intermediar, de 2 cm și cu lățime de 10 cm, iar manșonul de îmbinare cu lemnul, tubular, de 14 cm. Șurubul de fixare cu piuliță fluture este de 2 cm. Panglica 1: este de culoare bordo, lungime de 115 cm, lățime de 13 cm. Inscrisiția CURAJ ȘI DEVOTAMENT este realizată prin tehnica serigrafiei. Panglica 2: este tricolor, roșu, galben, albastru, lungimea este de 115 cm, lățimea este de 13 cm. Steagul se păstrează vertical pe un trepied. Starea de conservare este foarte bună.

Foto18 – Drapelul Serviciului Voluntar pentru Situațiile de Urgență Jimbolia 2015, avers

Foto 19 – Drapelul Serviciului Voluntar pentru Situațiile de Urgență Jimbolia 2015, revers

Foto 20 – Medalion central cu stema Orașului Jimbolia, 2015

Foto 21 – Medalion central cu Sfântul Florian, 2015

– **Eșarfă de paradă din 1880**, este realizată dintr-un material textil bicolor, roșu și negru, lungimea este de 170 cm, lățimea de 5,2 cm, la capătul terminal este câte un ciucure textil, de 32 cm, în interior este o structură din lemn, în exterior sunt franjuri de ață împletită, de 26 cm, de culoare roșie și neagră. Starea de conservare este relativ bună.

Foto 23 – Eșarfă de paradă, 1880

– **Eșarfă de paradă din 1880**, este realizată dintr-un material textil bicolor, roșu și negru, lungimea este de 110 cm, lățimea este de 5 cm, la capătul terminal este un ciucure textil de 30 cm, cu franjuri de ață împletită, de 20 cm, roșu și negru. Ornamentul de la baza ciucurelui este de 6 cm, personalizat cu inițiale Ö T, înălțimea literelor 4 cm. Starea de conservare este relativ bună.

Foto 24 – Eșarfă de paradă, 1880

– **Panglică bicoloră 1934**, este din mătase naturală, roșu și albastru. Inscricționat cu șablon, cu litere aurii, cele mari de 5,5 cm, cele mici de 4 cm: Pompierii Voluntari Timișoara / 1882–1934. Lungimea totală este de 140 cm, lățimea este de 10 cm, franjurii din materialul panglicii, sunt de 3 cm, legătura de atașare, este de 64 cm. Starea de conservare este nesatisfăcătoare: panglica fiind foarte decolorată, șifonată, vopseaua scrisului este uzat și oxidat.

Foto 25 – Panglică bicoloră, 1934

– **Fanionul campionilor județului Timiș**, este nedatat, forma este triunghiulară, din mătase artificială, cu lățimea de 40 cm, lungimea este de 64 cm, marginile sunt delimitate de un șnur galben de bumbac, ciucurele de 9 cm este plasat la vârf și este confecționat din ață galbenă de bumbac. Fanionul este postat pe un stativ de lemn lăcuit, cu bază rotundă. Fața A. Inscricția: SERVICIUL PUBLIC / DE POMPIERI / CIVILI / FRUNTAȘ / ÎN / PREVENIREA / ȘI / STINGEREA INCENDIILOR este brodată cu ață galbenă-aurie dimensiunea literelor este de 3 cm. Fața B: Medalionul central cu dimensiunea de 20 × 18 cm, este brodat cu ață colorată. Inscricția este boltită: FRUNTAȘ ÎN PAZA CONTRA INCENDIILOR. Deasupra medalionului este inscripția: JUDEȚUL TIMIȘ, cu litere brodate de 2 cm. Starea de conservare este satisfăcătoare: este foarte decolorat, prăfuit, cu pete de murdărie, datorită uzurii funcționale.

Foto 26 – Fanionul campionilor județului Timiș, avers

Foto 27 – Fanionul campionilor județului Timiș, revers

Foto 28 – Medalion central pe Fanionul
campionilor județului Timiș

– **Fanion**, nedatat, realizat din material textil, satin roșu, este brodat cu ață galbenă. Fanionul este triunghiular, cu o singură față, lungimea este de 30 cm, lățimea este de 22 cm. Fața A. Inscripția: FORMATIUNE FRUNTASE / ÎN PAZA CONTRA / INCENDIILOR / medalionul aplicat, Ø 5 cm, lipsește / PE REG. TIMIȘOARA. Literele brodate cu ață galbenă sunt de 3 cm. Agățătoarea este din ață galbenă răsucită. Starea de conservare este satisfăcătoare: este foarte decolorat, prăfuit, cu pete de murdărie, datorită uzurii funcționale.

Foto 29 – Fanion, nedatat

– **Fanion 1962**, este realizat din material textil, satin roșu, brodat cu ață galbenă de formă triunghiulară, cu o singură față, lungimea este de 49 cm, lățimea este de 34 cm. Inscripția: SFAT. POP. RAION TIMIȘOARA / FORMAȚIE PRUNTAȘĂ / ÎN P.C.I / emblema pompierilor, cască, târnăcop, toporaș, frânghie și scară, flancate de două ramuri de măslin / PE RAION / 1962. Ciucurii, trei la număr, lungime 9 cm, ață galbenă, aurie, răsucită. Doi sunt plasați în partea superioară, unul la vârf. Șnurul este din ață galbenă împletită, litere sunt de 3 și 2,5 cm. Starea de conservare este satisfăcătoare: este foarte decolorat, prăfuit, cu pete de murdărie, datorită uzurii funcționale.

Foto 30 – Fanion, 1962

– **Fanion 2015**, din material textil roșu, dimensiunea este de 22 × 16 cm. Fața A, inscripția realizată prin serigrafie: SERVICIUL VOLUNTAR / PENTRU SITUAȚII DE URGENȚĂ / emblema pompierilor, cu cască și două topoare, flancate de o cunună cu frunze de stejar / ORȚIȘOARA / JUD. TIMIȘ. Fața B, realizată în aceeași tehnică ca fața A, stemă combinată, acvilă heraldică ce poartă în gheare sabia și o ramură de măslin, poartă pe piept un scut cu câmp roșu, în care este reprezentată emblema pompierilor, cu anii 1930 – 2015 și cifra de 85. Sub stemă pe o panglică, în limba latină: AUDACIA ET DEVOTATIO. În traducere. Curaj și Devotament.

Franjurii sunt de 2 cm, și realizați din ață galbenă. Șnurul de agățare este din ață tricoloră. Stare de conservare foarte bună.

Foto 31 – Fanion, avers, 2015

Foto 32 – Fanion, revers, 2015

– **Fanion**, textil alb cu dimensiunile de 24 × 18 cm, ambele fețe fiind identice, cu desene și inscripție realizate prin serigrafie: cască de pompier, două topoare, emblema pompierilor din Roubaix⁸, Franța, într-un scut leul heraldic ridicându-se din foc. Inscripția în limba franceză: SAPEURS / POMPIERS / DE ROUBAIX SAUVER / OU / PERIR. Franjurii, de 2,5 cm, sunt realizați din

⁸ Roubaix oraș industrial în trecut, în Nord-Estul Franței, în regiunea Hauts-de-France, aproape de granița cu Belgia. Wikipedia.org

ață albă. Șnur de agățare ață albă răsucită. Stare de conservare foarte bună.

Foto 33 – Fanion, textil alb

– **Fanion cu Sf. Florian** realizat din material textil satin galben, imprimat prin serigrafie în culoare neagră, dimensiunea este de: 80 × 134 cm. Inscripția este în limba maghiară: Szt. Flórián ÖTE / Pusztamérgeş. În traducere: Asociația Pompierilor Voluntari din Pusztamérgeş, Ungaria. Stare de conservare foarte bună.

Foto 34 – Fanion cu Sfântul Florian

– **Vestimentația și echipamentul de pompier din secolul al XIX-lea**, este expus pe un stativ. Format din sacou, pantaloni, șapcă și cizme. Echipamentul de accesoriu este compus din topoarăș, curea, carabină, mască de gaze și fum. Starea de conservare a părții textile, stofă de culoare neagră, este foarte precară: fiind atacată masiv de molii,

este prăfuit, prezintă uzură funcțională, rupturi și șifonări. Cizmele sunt în stare relativ bună, dar pielea este deshidratată., Tot echipamentul prezintă uzură funcțională semnificativă.

Foto 35 – Vestimentația și echipamentul de pompier din secolul al XIX-lea

– **Costum de pompier din Franța**, compus din cămașă, pantalon, vestă și caschetă. Stare de conservare relativ bună.

Foto 36 – Costum de pompier din Franța

– **Costum de pompier din Belgia**, compus din pantalon și vestă. Stare de conservare relativ bună.

Foto 37 – Costum de pompier din Belgia

– **Pictură în ulei, de Becker F.**, nedatăată, în formă dreptunghi, cu dimesiunea de 175 × 222 cm, reprezentând activitatea pompierilor din Jimbolia. Suportul textil, țesătură de cânepă, pictură în ulei, fixat pe două bare din lemn, Ø 5 cm, cu profil de semicerc, panotat parietal cu două inele metalice. Incripția, în limba germană, sloganul pompierilor: „Gott zur Ehr Dem Nächsten zur Wehr”, în traducere: Lui Dumnezeu Mărire Aproapelui Iubire. Starea de conservare, este relativ bună. Suportul textil este uscat, fragilizat, decolorat, prăfuit, expus intemperiilor, cu numeroase cracluri. Necesită intervenție de curățare, conservare și restaurare.

Foto 38 – Pictură în ulei, de Becker.F

Concluzii

Patrimoniul mobil textil păstrat la Muzeul Pompierilor Sfântul „Florian” din Jimbolia este valoros prin unicitatea unor piese istorice, care dovedesc că la Jimbolia exista și există până în ziua de astăzi, o atracție sentimentală pentru preocupări pompierești și implicit pentru aceste piese, precum și o preocupare pentru a le salva cu orice efort. Cercetarea, cunoașterea și evaluarea obiectelor patrimoniului mobil textil⁹ le considerăm un deziderat obligatoriu. Ne referim mai cu seamă ale obiectelor istorice, în acest caz specifice pompierilor, deoarece ele au devenit rare, cu trecerea timpului, datorită schimbării modelelor, ordinelor, hotărârilor și legilor administrative, care au avut efectul scontat cu ocazia diferitelor campanii de colectare, centralizare și neglijare ale acestora. De multe ori s-a constatat că prin necunoașterea

însemnătății lor complexe, prin nepăsarea față de moștenirea istorică reprezentativă a reuniunilor pompierilor voluntari din Banat, acest patrimoniu mobil a fost în pericol. Modul de păstrare și de manipulare, de etalare în muzeu, în cazul nostru a pieselor de patrimoniu textil, nu respectă întotdeauna principiile muzeotehnicii și prevederile de păstrare. Dorința revenirii la un atașament normal față de patrimoniu comunitar al Jimboliei, și, în special, față de patrimoniului mobil al muzeului pompierilor, se dovedesc astăzi prin fapte concrete ale Primăriei Orașului Jimbolia. Începutul salvării patrimoniului, prin conștientizarea valorii lor, prin realizarea unei evidențe și inițierea unor intervenții de conservare-restaurare, ale celor mai rare și valoroase piese istorice, va garanta păstrarea lor pe o perioadă sustenabilă.

⁹ Vezi și alte lucrări de referință în acest domeniu: M-KISS, HEDY, *Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara, secolele XVIII-XX*, 2009, Ed. Brumar, Timișoara; M-KISS, HEDY, *Colecția de steaguri a Muzeului Breslelor din Târgu Secuiesc*, 2009, Ed. Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe; M-KISS, HEDY, *A Temesvári Bánát Múzeum történelmi textiliáinak konzerválási állapota, Starea de conservare a textilelor istorice în Muzeul Banatului Timișoara, Conservation conditions of Historical Textiles in the Banat Museum Temesvár*, 2011, Isis, Erd. Magy. Rest. Fü. 11, p. 49–52, 141–143, 192, Ed. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely; M-KISS, HEDY, *Cercetarea stării de conservare a steagurilor istorice din județul Timiș, Research on the conservation condition of historical flags in Timiș county*, 2014, Restitutio, Conservation-restoration bulletin, Relities and solutions of the specialists in the heritage conservation and restoration domain, in the 2014 Romania, Nr. 8, p. 67–73, Ed. Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti” București; M-KISS, HEDY, *The Issue of Conserving the Medallions of Historical Flags*, p. 8, 72–73, 2014, in E-BOOK of ABSTRACTS, 3 International Seminar & Workshop, 16–18 October 2014, Emerging Tehnology and Innovation for Cultural Heritage, Advanced Tehnology for Diagnosis, Prevention and Management of Historical and Archaeological Parchment, Leather and Textile Artefacts, Astra Centre for Heritage-CePCor, Ed. Astra Museum, Sibiu; M-KISS, HEDY, *Medalioanele steagurilor istorice din Județul Timiș*, 2014, pliant, Editat de Asociația pentru Patrimoniu, Artă și Natură Timișoara; M-KISS, HEDY, *Muzeul Pompierilor „Florian” Jimbolia*, 2014, pliant, Editat de Asociația pentru Patrimoniu, Artă și Natură Timișoara; M-KISS, HEDY, *Aspectele conservării și restaurării Steagului Reuniunii Pompierilor Voluntari din Ciacova 1881–1931, Județul Timiș*, 2016, Restitutio, Conservation-restoration bulletin, Nr. 10, Vol. 2, p. 99–103, Ed. Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti” București; M-KISS, HEDY, *Colecția de steaguri istorice a Bisericii Millennium Timișoara*, 2017, Editura Eurostampa, Timișoara; M-KISS, HEDY, *Steagul aniversar al Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia, 1893–1910*, 2017, PB, Vol. VI, p. 271–278, Ed. Mega, Cluj-Napoca.

IDENTITATE ȘI ALTERITATE ETNICĂ ȘI CONFESIONALĂ ÎN SPATIAL ARĂDEAN INTERBELIC

Stelean-Ioan Boia*

Cuvinte cheie: Arad, perioada interbelică, minorități, autorități locale, toleranță.
Keywords: Arad, interwar period, minorities, local authorities, tolerance.

Ethnic and Confessional Identity in Arad between World Wars. (Abstract)

After the First World War, the minorities were represented in Arad / Arad County by: Hungarians, Jews, Germans, Serbs, Croats, Czechs, Roma. The Romanian authorities faced numerous situations in which ethnic minorities opted for the citizenship of another state (the Hungarians) but refused to leave the country. The Romanian authorities had to organize their repatriation on several occasions. There was also the refusal of certain socio-professional categories (civil servants) to take the oath of loyalty to the Romanian state, to acquire Romanian language, to observe the national holidays and insignia. The local authorities' reaction was in all cases moderate.

The analysis of the demographic and socio-professional structure in Arad County allowed us to conclude on the existing relations between the majority and the minority, starting from the fact that the minorities constituted the majority of the population in the city of Arad (68,18% in 1925) and the Romanians the minority. In the rural settlements, the relations between the majority and the minority were changed, the Romanians having the highest weight.

Throughout the interwar period, Arad represented a pattern of interethnic and interconfessional tolerance.

Nevoia de identitate culturală, etnică, lingvistică este o condiție a echilibrului psihic uman. Nevoia de alteritate, de raportare la altul, asigură însă o posibilitate a dialogului. Nevoia psihologică de identitate își găsește expresia juridică în dreptul la identitate etnică, asigurat și garantat de societățile civilizate, în statul de drept al comunității pluraliste cu regim democratic.

Cum se construiește o identitate? Răspunsul specialiștilor este unanim: prin raportare la celălalt, la străin¹. Imaginea unui *alter* este adesea oglinda propriei identități, condiție și consecință a acesteia². Admirat, respins sau detestat, model ideal sau figură a marginalului, imagine a străinului bun sau rău, acest *celălalt* este, într-o mare măsură, o proiecție de sine³.

* Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad. E-mail: steleanioanboia@yahoo.com

¹ Pentru detalii vezi *Identitate/alteritate în spațiul românesc* (ed. Alexandru Zub), Iași (1996), 162–171; M. Săvulescu-Voudouris, C. Fuchs, *Identitatea iudaică după cel de al Doilea Război mondial. Un studiu pilot*, București (1999).

² N. Turliuc, Conceptul de identitate: conținut și procese, în *Xenopoliana*, VIII, 1–4 (2000), 5.

³ A. Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română. Studiu*

La finalul primei conflagrații mondiale, colapsul marilor imperii multinaționale era urmat de nașterea noilor state europene, ale căror granițe urmau să fie trasate pe baza principiului naționalităților. Decizia extrem de dificilă datorită realităților demografice existente la acea vreme în Europa, revenea marilor puteri reunite în anii 1919–1920 la Paris. În cadrul Conferinței de pace de la Paris a fost lansat dreptul la existență și liberă dezvoltare a minorităților naționale, dorindu-se ocrotirea, cât și integrarea lor în noile state europene. În cadrul României, dreptul minorităților etnice din țară era stipulat în Tratatul minorităților din 9 decembrie 1919 și în articolele Tratatului de la Trianon din 4 iunie 1920. Membru al Societății Națiunilor, statul român a fost nevoit, de nenumărate ori, să rezolve divergențele cu diferite minorități naționale în fața reprezentanților Societății Națiunilor.

În primii ani după Marea Unire de la 1918, reacția minorităților naționale față de noul stat român a fost diferită. Etnicii rămași în România s-au integrat în noile structuri; un număr însemnat de imagologie în context est-central european, București (2001).

de etnici neromâni au optat pentru cetățenia altor state, printre aceștia s-au numărat marii proprietari de pământ și funcționarii care au refuzat să depună jurământul față de statul român. Ca și în restul Transilvaniei, și în județul Arad minoritățile erau reprezentate de maghiari, șvabi, evrei, slovaci, romi, sârbi, croați și cehi. După anul 1920, autoritățile românești din Arad s-au confruntat cu numeroase situații în care etnicii minoritari optaseră pentru cetățenia altui stat, dar refuzau să părăsească țara. Autoritățile românești s-au văzut nevoite să organizeze în mai multe rânduri repatrierea acestora. De asemenea, autoritățile s-au confruntat și cu refuzul unor funcționari publici de a depune jurământul de fidelitate față de statul român, de a-și însuși limba română, de a respecta sărbătorile și însemnele naționale. Reacția autorităților locale a fost una moderată: dispozițiile privind minoritățile erau amânate de nenumărate ori, reformulate în favoarea lor.

Statul român, reprezentat în Transilvania între anii 1919–1920 de Consiliul Dirigent, a început munca de uniformizare a sistemului existent în Transilvania. Introducerea administrației românești a însemnat în primul rând promovarea românilor și a etnicilor neromâni care au înțeles să colaboreze cu noua patrie. Etnicii minoritari aveau obligația de a respecta statul român, precum și Casa Regală. Limba română era tot mai des folosită în administrație și actele oficiale, în școală, la noua denumire a localităților și străzilor. Legislația de uniformizare trebuia să fie aplicată în acord cu tratatele internaționale, pentru a nu încălca drepturile minorităților. Chiar dacă în județul Arad în lumea rurală, locuitorii români erau majoritari, în municipiu românii erau – așa cum vom vedea – în minoritate. Un număr prea mic era implicat în viața politică, economică și culturală a orașului în primii ani după Unire. Până în deceniul patru al secolului al XX-lea, elementul românesc a pătruns destul de lent în lumea urbană, dominată în continuare de neromâni.

Sistemul administrativ românesc avea prea puțini funcționari români care să poată gestiona problemele politice, economice și culturale de aici. În consecință, în perioada interbelică autoritățile statului român s-au străduit să transforme economia românească într-o economie susținută de elementul etnic românesc. Eforturile au fost pe măsură, întrucât forța economică din mediul urban era susținută preponderent de etnicii minoritari. Legislația favorabilă pătrunderii românilor în viața economică a îmbrăcat forma „românizării”, iar rezultatele au fost vizibile abia în timpul regimului antonescian.

Analiza structurii demografice a populației din județul Arad ne ajută să înțelegem raportul existent între diferite etnii și, în primul rând, între românii majoritari și etnicii minoritari. La granița de vest a țării, statul român a administrat o populație diversă din punct de vedere etnic și confesional, unde românii erau în general majoritari. La nivelul orașului Arad și a unor localități din mediul rural, numărul românilor era sensibil egal sau depășit de cel al etniilor minoritare. Aici autoritățile românești erau obligate să depună un efort considerabil pentru a integra noii cetățeni în structurile statului român, în concordanță cu legile țării.

Dar iată statistica populației orașului Arad în anul 1925:

I. După confesiune:

1. Greco-ortodocși (români): 27.054
2. Greco-ortodocși (sârbi): 2825
3. Greco-ortodocși (ruși): 31
4. Greco-ortodocși (bulgari): 52
5. Greco-ortodocși (greci): 5
6. Greco-catolici: 2184
7. Romano-catolici: 38.839
8. Luterani: 1917
9. Reformați: 5731
10. Unitarieni: 109
11. Izraeliți: 13.440
12. Bapțiști: 236
13. Fără confesiune: 13
14. Mahomedani: 3
15. Liber cugetători: 2
16. Nazarineni: 21⁴

II. După naționalitate:

1. Români: 29.356
2. Evrei: 13.440
2. Sârbi: 2.825
3. Francezi: 7
4. Italieni: 24
5. Cehoslovaci: 33
6. Unguri: 41.453
7. Germani: 5.158
8. Greci: 5
9. Polonezi: 13
10. Ruși: 31
11. Bulgari: 52
12. Turci: 3
13. Slovaci: 62⁵

În anul 1925, Aradul avea 92.462 de locuitori, din care 63.044 minoritari, deci 68,18%.

⁴ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad (în continuare SJAN Arad...), *Fond Prefectura Jud. Arad. Acte Administrative*, dos. 16/1925, f. 145.

⁵ *Ibidem*.

La aceștia se adaugă locuitorii străini supuși în număr de 199 francezi, 31 ruși, 16 italieni, 1145 unguri, 74 sârbi, 7 chinezi, 71 germani, 3 englezi, 3 belgieni, 15 bulgari, 9 polonezi, 134 austrieci și 14 americani, populația orașului ridicându-se la 94.183 de locuitori⁶.

În primii ani după război, minoritarii – cu excepția ungarilor – ne referim la șvabi, sârbi și slovaci – „se manifestă ordonat și în vederile politice dusă de poporul românesc”⁷, în timp ce maghiarii speculează în folosul propagandei lor orice fricțiune din politica internă⁸, „și prin viu grai sau scris împrăstie nădejdea unor vremuri mai bune pentru interesele lor naționale”⁹. Între acțiunile subversive ale propagandei maghiarilor, se evidențiază repertoriul teatrelor care pun în scenă „piesele cu caracter tendențios și întreținătoare ale spiritului șovinist, cari nu știm cum se strecoară vigilenței cenzurei”¹⁰. Prin presa de limbă maghiară „se caută a se promova neîncredere în puterea de administrație a autorităților noastre, mergând până acolo cu îndrăsneală de inventează „pericole” și „comploturi”. Astfel ziarul *Erdely Hirlap* din Arad a plăsmuit o așa-zisă corespondență despre existența unor comploturi în orașul Arad „pentru care după susținerea lor, autoritățile au fost silite să ia strajnice măsuri”¹¹. Propaganda maghiară din Arad a fost influențată și de vestea arestării fostului ministru de interne maghiar, Benyczky „minoritatea maghiară din sectorul nostru manifestându-se pentru regimul Horthy și aprobând actul comis”¹². În articolul de fond al ziarului *Erdely Hirlap* din 27 mai 1925 se scuză actul regentului Horthy cu privire la arestarea fostului ministru de interne al Ungariei, susținându-se că „ungurimea de pretutindeni rămâne devotată și srâns unită în jurul regentului lor care luptă pentru consolidarea și propășirea poporului maghiar”¹³. Din frazele acestui articol „reiese în mod sfidător atitudinea nepăsătoare și disprețuitoare pentru țara în care trăesc, desconsiderând-o cu îndrăsneală de parcă ar edita foile lor în altă țară”¹⁴.

Ziarele maghiare din străinătate (*Pesti Hirlap* din 28 mai 1925 și *Sozat* din 29 mai 1925 de la Budapesta și *Detroate Ujsag* din 6 martie 1925,

respectiv *Kanadai Magyar Ujsag* din 17 martie 1925 din America), exploatând declarațiile fruntașilor noștri politici și actele guvernului nostru, cărora le dau o cu totul altă interpretare decât cea reală, „ne înjură în mod trivial și promit revanșa exprimând și speranța pe care o dau ca imediat realizabilă că în curând graiul unguresc se va auzi din nou în Ardeal și Banat, iar steagul unguresc va fâlfâi iarăși în Carpați”¹⁵. De altfel, într-o „Notă de informațiuni” primită la Direcțiunea Poliției și Siguranței Generale, se precizează că în capela Spitalului de Stat din Arad „s-ar afla un tablou care reprezintă chestiuni naționale maghiare”¹⁶. Verificările făcute au confirmat „că în adevăr este în altarul bisericii un tablou mare cam de 2 m înălțime, care în loc să reprezinte un sfânt oarecare conform religiei, reprezintă încoronarea unui rege maghiar, stând în genunchi un înger și îi pune emblema maghiară în cap, iar înaintea lui este stema maghiară care reprezintă următoarele: cele 4 râuri a (le) fostului stat maghiar, Dunărea, Tisa, Drava și Sava care în prezent numai două sunt sub stăpânirea lor. Al doilea cei trei munți principali: Tatra, Matra și Fatra, care în prezent sunt sub stăpânirea Cehoslovaciei. Al treilea, teritoriul Ardealului, al patrulea-Croato-Slavonia etc.”¹⁷. Și „deosebit se află tot pe tablou tricolorul maghiar. Tot la fel și la Administrația Financiară în partea de către primărie se află Coroana maghiară cu emblema maghiară, chiar și sigiliile maghiare se folosesc pentru a ștampilări etc.”¹⁸.

În ziarul *Aradi Kozlony* din 8 ianuarie 1929 a apărut un articol tradus în limba română privitor la muncitorii străini care iau locul românilor în fabricile din Arad, situația fiind aceeași și pentru funcționarii arădeni români¹⁹. Revizuirea străinilor urma să revină Prefecturii județului, concret subprefectului Augustin Lazăr, cu recomandarea „să nu jignească interesele unor „întreprinderi”²⁰. Prioritară la angajarea în producție era calificarea „căci dacă unei întreprinderi îi convine mai mult un specialist, acea întreprindere nu poate fi obligată a angaja un alt specialist mai puțin convenabil, numai de aceia că acesta din urmă este cetățean român”²¹. La 12 ianuarie 1929, prin dispoziția dată de prefectul județului Arad, subprefectul dr.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, f. 25.

⁸ Vezi cazul Pactului de la Ciucea.

⁹ SJAN Arad., *fond. cit.*, dos. 16/1925, f. 25.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Erdely Hirlap*, 17 mai 1925.

¹² SJAN Arad., *fond. cit.*, dos. 16/1925, f. 25v.

¹³ *Ibidem*, f. 26.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Idem, dos. 14/1925, f. 18.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, dos. 13/1929, f. 45.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

Augustin Lazăr face personal controlul la nivelul întreprinderilor arădene. De la minister a venit la Arad, un ordin de natură confidențială, care arată că în fabricile și întreprinderile din Arad lucrează foarte mulți lucrători specialiști străini²². De asemenea s-au prezentat termenele de rămânere în țară a refugiaților ruși, armeni și turci până la 1 iunie 1929²³.

Datele statistice privitoare la încadrarea în întreprinderile arădene din Arad și din județul Arad a muncitorilor în funcție de etnie se prezenta în felul următor în anul 1938:

Plasa Ineu

1. Comuna Moroda: proprietari de ateliere (5) –
 - 4 români
 - 1 maghiar
 proprietari de prăvălii (3) –
 - 2 români
 - 1 maghiar²⁴
2. Comuna Iermata: patroni ateliere (4) –
 - 1 român
 - 1 maghiar
 - 1 german
 - 1 alții²⁵
3. Comuna Mocrea: patroni de ateliere (4) –
 - 1 maghiar
 - 1 german
 - 2 alții
 proprietari de prăvălii (2) –
 - 1 maghiar
 - 1 german²⁶
4. Comuna Ineu: patroni de ateliere (75) –
 - 2 români
 - 44 maghiari
 - 5 germani
 calfe și alte categorii de calificați (28) –
 - 14 români
 - 13 maghiari
 - 1 german
 muncitori necalificați-ucenici (28) –
 - 13 români
 - 12 maghiari
 - 2 germani
 - 1 evreu
 patroane de ateliere (8) –
 - 2 românce
 - 5 maghiare
 - 1 evreică
 proprietari de prăvălii (38) –

11 români
16 maghiari
3 germani
8 evrei

calfe (19) –

6 români
13 maghiari²⁷

În total personalul din ateliere și prăvălii încadrat în comuna Ineu era de 205 persoane din care 69 români, 111 maghiari, 11 germani și 15 evrei²⁸.

5. Comuna Gurba: proprietari de prăvălii (4) –
 - 3 români
 - 1 evreu²⁹
6. Comuna Chereluș: proprietari de prăvălii (3) –
 - 2 români
 - 1 evreu³⁰

Plasa Radna

1. Comuna Milova: patroni de ateliere (1) –
 - 1 german
 Personal din întreprinderi industriale mici (1) –
 - 1 german
 proprietari de prăvălii (3) –
 - 3 români
 ucenici (3) –
 - 3 români³¹
2. Comuna Conop: patroni de ateliere (7) –
 - 2 români
 - 2 maghiari
 - 2 germani
 - 1 alții
 ucenici (1) –
 - 1 român
 proprietari de prăvălii (2) –
 - 1 german
 - 1 evreu³²
3. Comuna Odvoș: patroni de ateliere (8) –
 - 3 români
 - 5 maghiari
 personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (10) –
 - 4 români
 - 5 maghiari
 - 1 german
 proprietari de prăvălii (3) –
 - 1 român
 - 2 evrei
 vânzători calificați (2) –

²⁷ *Ibidem*, f. 32.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, f. 34.

³⁰ *Ibidem*, f. 36.

³¹ *Ibidem*, f. 41.

³² *Ibidem*, f. 42.

²² *Ibidem*, f. 46.

²³ *Ibidem*, f. 48.

²⁴ Idem, dos. 317/1938, f. 26.

²⁵ *Ibidem*, f. 28.

²⁶ *Ibidem*, f. 30.

- 2 români³³
4. Comuna Cladova: patroni de ateliere (2) –
2 români
proprietari de prăvălii (2) –
1 român
1 alții³⁴
5. Comuna Miniș: patroni de ateliere (10) –
4 români
4 maghiari
2 germani
calfe (1) –
1 maghiar
ucenici (1) –
1 român
proprietari de prăvălii (4) –
3 români
1 alții
alte categorii de salariați (5) –
5 români³⁵
6. Comuna Sâmbăteni: patroni de ateliere (10)
– 9 români
1 german
ucenici (1) –
1 român
personal întreprinderi industriale mici
(inclusiv patroni) (11) –
10 români
1 german
proprietari de prăvălii (5) –
3 români
2 evrei
personal ateliere și prăvălii (17) –
14 români
1 german
2 evrei³⁶

În total, în comuna Sâmbăteni lucrau în ateliere și prăvălii 17 persoane, din care 14 români, 1 german și 2 evrei³⁷.

Plasa Săvârșin

1. Comuna Petriș: personal din întreprinderi industriale mici (12) –
11 români
1 german
ucenici (1) –
1 german
personal din ateliere și prăvălii (23) –
20 români
2 germani

³³ *Ibidem*, f. 43.

³⁴ *Ibidem*, f. 44.

³⁵ *Ibidem*, f. 45.

³⁶ *Ibidem*, f. 60.

³⁷ *Ibidem*.

- 1 evreu³⁸
2. Comuna Monoroștia: personal din ateliere și prăvălii (2) –
2 maghiari³⁹
3. Comuna Bârzava: calfe și alți lucrători calificați (13) – 8 români
1 maghiar
4 germani
lucrătoare necalificate (2) –
2 maghiare
personal din întreprinderi industriale mici
(inclusiv patroni) (17) –
10 români
3 maghiari
4 germani
proprietari de prăvălii (6) –
5 români
1 german
vanzători calificați (1) –
1 român
ucenici (1) –
1 român⁴⁰
4. Căpruța: patroni (6) –
6 români
personal întreprinderi industriale mici
(inclusiv patroni) (6) –
6 români
proprietari de prăvălii (11) –
9 români
2 evrei
alte categorii de salariați (1) –
1 român⁴¹
5. Comuna Săvârșin: patroni de ateliere (17) –
9 români
6 maghiari
2 germani
calfe și alți lucrători calificați (5) –
5 maghiari
muncitori necalificați (154) –
150 români
4 maghiari
ucenici (2) –
1 maghiar
1 german
lucrătoare necalificate (24) –
20 române
1 germană
personal întreprinderi industriale mici
(inclusiv patroni) (106) –
100 români
4 maghiari

³⁸ *Ibidem*, f. 40.

³⁹ *Ibidem*, f. 46.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 47.

⁴¹ *Ibidem*, f. 48.

2 germani
 proprietari de prăvălii (17) –
 5 români
 4 maghiari
 8 alții
 vânzători calificați (2) –
 2 maghiari
 alte categorii de salariați (23) –
 15 români
 6 maghiari
 2 germani
 ucenici (2) –
 2 maghiari⁴²

În total, în comuna Săvârșin, reședința plasei, erau încadrate 352 de persoane în ateliere și prăvălii, din care 299 români, 38 maghiari, 7 germani și 8 alții⁴³.

Plasa Aradul Nou

1. Aradul Nou: patroni de ateliere (130) –

3 români
 12 maghiari
 115 germani
 calfe și alți lucrători calificați (115) –

7 români
 5 maghiari
 103 germani

ucenici (42) –

5 români
 3 maghiari
 34 germani
 patroane de ateliere (8) –

1 româncă
 1 maghiară
 6 germane

lucrătoare calificate (1) –

1 germană

ucenice (2) –

2 germane

personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (298) –

16 români
 21 maghiari
 261 germani

proprietari de prăvălii (55) –

2 români
 53 germani
 vânzători calificați (26) –
 6 români
 2 maghiari
 18 germani

ucenici (16) –

4 români
 12 germani
 alte categorii de salariați (11) –
 3 maghiari
 11 germani⁴⁴

În total în Aradul Nou lucrau în ateliere și prăvălii 406 persoane, dintre care 26 români, 28 maghiari și 352 germani⁴⁵.

2. Comuna Cruceni: patroni de ateliere (13) –

13 germani
 proprietari de prăvălii (4) –
 4 germani⁴⁶

3. Comuna Engelsbrunn: patroni de ateliere (9) –

9 germani
 calfe și alți lucrători calificați (1) –
 1 german
 muncitori necalificați (2) –

2 germani

personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (12) –

12 germani
 proprietari de prăvălii (15) –
 15 germani⁴⁷

În total, 27 de angajați, toți de etnie germană⁴⁸

4. Comuna Guttonbrunn: patroni de ateliere (106) –

1 român
 105 germani
 calfe și alți lucrători salariați (30) –
 1 român
 29 germani

muncitori necalificați (1) –

1 german

ucenici (27) –

5 români
 1 maghiar
 21 germani

patroane de ateliere (1) –

1 germană

lucrătoare necalificate (11) –

1 româncă
 10 germane

personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (176) –

8 români
 1 maghiar
 167 germani
 proprietari de prăvălii (12) –

⁴⁴ *Ibidem*, f. 50.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 52.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 54.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, f. 49.

⁴³ *Ibidem*.

12 germani
ucenici (2) – 2 germani⁴⁹
Totalul personalului angajat în ateliere și prăvălii se ridica la 190 de persoane, din care 8 români, 1 maghiar și 181 germani⁵⁰.

5. Comuna Livada: patroni de ateliere (11) –

11 germani
calfe (2) –
2 germani
ucenici (2) –
2 germani
proprietari de prăvălii (3) –
3 germani

În total, erau 18 angajați în ateliere și prăvălii în comuna Livada⁵¹.

6. Comuna Mândruloc: patroni de ateliere (7)

– 5 români
2 maghiari
calfe (1) –
1 român
ucenici (2) –
2 români
personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (10) –
8 români
2 maghiari
proprietari de prăvălii (7) –
2 români
1 german
4 evrei⁵²

În total, în comuna Mândruloc lucrau în ateliere și prăvălii 17 persoane, din care 10 români, 2 maghiari, 1 german și 4 evrei⁵³.

7. Comuna Sânleani: patroni de ateliere (3) –

2 maghiari
1 german
calfe (1) – 1 german
ucenici (1) – 1 maghiar
personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (5) –
3 maghiari
2 germani⁵⁴

8. Comuna Sânnicolaul Mic: proprietari de ateliere (6) – 2 români

4 germani
calfe (5) –
1 român
4 germani

ucenici (1) –

1 german
patroane de atelier (1) –
1 germană
ucenice (2) –
2 românce
personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (15) –
5 români
10 germani
proprietari de prăvălii (11) –
4 români
7 germani⁵⁵

În total 26 de angajați, din care 9 români și 17 germani⁵⁶.

9. Comuna Șag: patroni de ateliere (20) –

20 germani
calfe și alți lucrători calificați (7) –
7 germani
ucenici (20) –
20 germani
personal din întreprinderi industriale mici (inclusiv patroni) (47) –
47 germani
proprietari de prăvălii (12) –
12 germani⁵⁷

În total în comuna Șag erau încadrate în ateliere și prăvălii 59 de persoane, toate de etnie germană⁵⁸.

10. Comuna Schondorf: patroni de ateliere (34) – 34 germani

calfe (2) –
2 germani
ucenici (8) –
1 român
7 germani
proprietari de prăvălii (9) –
9 germani
ucenici (2) –
2 germani
personal din ateliere și prăvălii (55) –
1 român
54 germani⁵⁹

11. Comuna Traunau: patroni de ateliere (29)

– 29 germani
calfe (1) –
1 german
ucenici (5) –
5 germani
proprietari de prăvălii (3) –

⁴⁹ *Ibidem*, f. 56.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, f. 57.

⁵² *Ibidem*, f. 58.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 61.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 62.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 63.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 64.

3 germani
vânzători calificați (1) –
1 german
ucenici (1) –
1 german⁶⁰
În total 40 de persoane încadrate în ateliere și
prăvălii, din care 1 maghiar și 39 germani⁶¹.
12. Comuna Wiesenheid: patroni de ateliere
(1) – 1 german
proprietari prăvălii (3) –
3 germani
alte categorii de salariați (1) –
1 german⁶²
13. Comuna Zădârlac: patroni de ateliere (30)
– 1 român
29 germani
calfe (15) –
15 germani
ucenici (7) –
7 germani
proprietari de prăvălii (9) –
9 germani⁶³
În total, 61 de persoane încadrate în ateliere și
prăvălii, din care 1 român și 60 germani⁶⁴.

Plasa Curtici

1. Comuna Curtici: patroni de ateliere (40) –

19 români
12 maghiari
5 germani
4 evrei
calfe și alți lucrători calificați (16) –
8 români
6 maghiari
1 german
1 alții
ucenici (28) –
17 români
4 maghiari
7 germani
patroane de ateliere (1) –
1 româncă
lucrătoare necalificate (1) –
1 româncă
personal din întreprinderi industriale mici
(inclusiv patroni) (86) –
46 români
22 maghiari
13 germani

⁶⁰ *Ibidem*, f. 65.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, f. 66.

⁶³ *Ibidem*, f. 67.

⁶⁴ *Ibidem*.

4 evrei
1 alții
proprietari de prăvălii (33) –
22 români
4 maghiari
2 germani
5 evrei
vânzători calificați (2) –
1 român
1 maghiar
alte categorii de salariați (3) –
3 maghiari
ucenici (1) – 1 german⁶⁵

În total 125 de angajați ca personal în ateliere
și prăvălii, din care 69 români, 30 maghiari, 16
germani, 9 evrei și 1 alții⁶⁶.

2. Comuna Dorobanți: proprietari de prăvălii
(8) – 3 maghiari
1 german
4 evrei⁶⁷

Așadar, în județul Arad, în anul 1938, situația
angajaților din ateliere, prăvălii și cooperative de
consum, în funcție de apartenența etnică se pre-
zenta în felul următor:

1. Patroni de ateliere – 2089, din care:

627 români
582 maghiari
809 germani
30 evrei
41 alții⁶⁸

2. Calfe și alți lucrători calificați – 74, din care:

206 români
249 maghiari
280 germani
4 evrei
8 alții⁶⁹

3. Muncitori necalificați – 298, din care:

209 români
59 maghiari
29 germani
1 evreu⁷⁰

4. Ucenici – 866, din care:

415 români
168 maghiari
270 germani
1 evreu
12 alții⁷¹

⁶⁵ *Ibidem*, f. 51.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 53.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 74.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

Total bărbați – 4000, din care:

1457 români
1388 germani
1058 maghiari
36 evrei
61 alții⁷²

5. Patroane de ateliere – 64, din care:

14 românce
26 maghiare
19 germane
3 evreice
2 alții⁷³

6. Lucrătoare calificate – 11, din care:

1 româncă
7 maghiare
3 germane⁷⁴

7. Lucrătoare necalificate – 43, din care:

25 românce
8 maghiare
10 germane⁷⁵

8. Total femei angajate – 148, din care:

52 românce
50 maghiare
40 germane
3 evreice
3 alții⁷⁶

În întreprinderile industriale mici, incluzând și patronii, erau angajate 4148 persoane, din care:

1509 români
1108 maghiari
1428 germani
39 evrei
64 alții⁷⁷

Un număr de 955 persoane erau proprietari de prăvălii, din care:

342 români
171 maghiari
236 germani
163 evrei
43 alții⁷⁸

Vânzători calificați – 185, din care:

54 români
55 maghiari
42 germani
18 evrei
16 alții⁷⁹

În județul Arad erau și alte categorii de salariați – 161, din care: 56 români

59 maghiari
22 germani
12 evrei
12 alții⁸⁰

și de asemenea un număr de 141 ucenici, din care:

53 români
25 maghiari
46 germani
1 evreu
16 alții⁸¹

Analizând aceste date statistice, rezultă că în județul Arad numărul salariaților din ateliere și prăvălii se ridica la 5590 de persoane, din care:

2014 români
1418 maghiari
1774 germani
233 evrei
151 alții⁸²

În întreprinderile industriale mari – uzine, fabrici – situația salariaților la 15 noiembrie 1938 se prezenta astfel: personalul aparținând conducerii administrative (25), din care: 3 români, 5 maghiari, 3 germani, 13 evrei (1 femeie) și 1 alții⁸³. Un număr de 63 de salariați reprezentau personalul administrativ inferior, din care 26 români, 14 maghiari 11 germani, 12 evrei⁸⁴. Personalul tehnic superior avea un efectiv de 21 angajați, din care 11 români, 8 germani și 2 evrei⁸⁵, iar angajații tehnici inferiori și muncitorii calificați erau în număr de 241, din care 109 români, 65 maghiari, 40 germani, 5 evrei și 22 alții⁸⁶. Numărul muncitorilor necalificați din întreprinderile industriale arădene era de 1044, din care 768 români, 183 maghiari, 41 germani, 1 evreu și 51 alții⁸⁷, iar al ucenicilor era de 22, din care 8 români, 2 maghiari și 12 alții⁸⁸.

După război își face tot mai simțită prezența iredentismul maghiar. Se accentuează propaganda pentru revizuirea tratatelor de pace. „În Ungaria se vorbește că pe ziua de 1 ianuarie 1933, românii trebuie să se retragă, iar ungurii vor ocupa ardealul”⁸⁹. Propaganda ungurilor se baza și pe faptul că „au făcut o cerere la Liga națiunilor și că au fost asigurați

⁷² *Ibidem.*

⁷³ *Ibidem.*

⁷⁴ *Ibidem.*

⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ *Ibidem.*

⁷⁸ *Ibidem.*

⁷⁹ *Ibidem.*

⁸⁰ *Ibidem.*

⁸¹ *Ibidem.*

⁸² *Ibidem.*

⁸³ *Ibidem*, f. 79.

⁸⁴ *Ibidem.*

⁸⁵ *Ibidem.*

⁸⁶ *Ibidem.*

⁸⁷ *Ibidem.*

⁸⁸ *Ibidem.*

⁸⁹ *Idem*, dos. 31/1933, f. 46.

că o comisie internațională va veni în România să cerceteze prin comune și acolo unde vor fi de la 15% în sus unguri acele comune vor fi cedate Ungariei⁹⁰.

Într-o adresă a Biroului Poliției de Siguranță către Comisariatul de Poliție de frontieră Nădlac, se face precizează că „Autoritățile ungare eliberează de multe ori pașapoarte de complezență ungurilor ce posedă indigenatul la noi, pașapoarte cari nu mai pot fi prelungite de Legația ungară din București⁹¹. Mai mult, există bănuiala că „acele autorități fac sus arătata corectură pe pașapoarte, după obținerea vizei consulare⁹². Se face recomandarea ca, în caz de constatare a unor „corecturi sau ștersături” ale cuvintelor „naționalitatea maghiară”, corectură acoperită cu sigiliul autorității care le-a eliberat, „ca și orice indiciu din care ar reieși că posesorul pașaportului nu ar avea cetățenia bine stabilită”, „veți refuza categoric intrarea, chiar dacă posedă viza consulară română, raportându-se pentru fiecare caz în parte⁹³.

Prin adresa Chesturii către Biroul Poliției de Siguranță Arad, se solicită comisariatelor și detașamentelor de poliție Curtici, Nădlac, Grâniceri, Pecica, Turnu să nu mai permită „intra-rea în țară nici chiar cu viză consulară română în regulă supusei americane Feiga Sender originară din comuna Cedineți, județul Hotin, deoarece ea a activat în organizația comunistă descoperită în acel târg în anul 1930, și când a dispărut din țară plecând în america, unde s-a naturalizat⁹⁴.

Într-un raport al Chesturii Poliției Municipiului Arad din 20 ianuarie 1933, se face remarcă, privitor la iredentismul maghiar, că „ungurii sunt puțini și cei cari sunt, de la cei bătrâni până la cei mai tineri, sunt șoviniști, explicația se găsește în faptul că ei sunt minoritari cari au câștigat și au avut diferite favoruri în vechea Ungarie⁹⁵. Și, continuă raportul: „Propaganda iredentistă se face reflex prin elementul ce a trăit o epocă de bine în vechea Ungarie și cari în judecata limitată nu poate concepe un salt la starea de lucruri de astăzi și-o comparație obiectivă dela noi la unguri în timpul de azi⁹⁶. Treptat, cu trecerea timpului, propaganda iredentistă pentru revizuirea tratatelor de pace se reduce „totuși se zice că se vorbește în Ungaria că România cu Ungaria se vor uni așa cum a fost mai înainte Ungaria cu Austria sub domnia M.S. Regelui

Carol II⁹⁷. Erau luate măsuri de către autoritățile și serviciile locale pentru a obstacula propaganda curentelor extremiste. Astfel, în conformitate cu Ordinul nr.4819/1934 al Inspectoratului Regional de Poliție Timișoara „și ca urmare a comunicărilor anterioare, referitoare la mijloacele clandestine de trecere frauduloasă a comuniștilor prin sectorul Dvs., vă semnalăm pe avocatul LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU zis ANDREI MOLDOVEANU, originar din București, cunoscut comunist, care în prezent se află în Moscova și se va înapoia în țară la 1 Maiu 1934⁹⁸. Mai mult, „în caz de prezentare să fie amănunțit percheziționat, arestat și înaintat Direcțiunei, la ordinul Nr. 24369 din 23 Martie 1934⁹⁹.

Izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial a influențat, așa cum era de așteptat, starea de spirit a populației, mai ales în mediul rural. Ungurii și șvabii „nu sunt de încredere și continuă să constituie un pericol permanent pentru Statul Român¹⁰⁰. Șvabii „spun că Banatul va deveni autonom, iar românii vor fi colonizați în Transnistria; ungurii continuă a spune că întreg ardealul va fi înglobat în curând la Ungaria¹⁰¹. Șvabii „au tendința de a conduce ei totul și se consideră stat în stat” și „continuă să poarte uniforme, sustrag corespondența de la cenzură, făcând serviciu de poștă prin curieri proprii, se sustrag de la rechiziții și chiar de la mobilizare¹⁰². Ungurii „care fac parte din armată, fug în Ungaria trecând fraudulos frontiera când primesc ordine de concentrare sau mobilizare¹⁰³. Tineretul șvab „a abandonat biserica și a început o campanie de prigoană împotriva preoților, atacându-i chiar pe timpul nopții în locuințele lor. S-a (u) îndepărtat din școli și case particulare icoanele sfinte, înlocuite cu portretul cancelarului Hitler. Rugăciunile în școlile șvăbești sunt înlocuite cu marșul național-socialist¹⁰⁴.

Urmând legislația de „românizare” a economiei, măsurile luate în anii regimului Antonescu (1940–1944) au exclus evreii din toate domeniile de activitate, dar cu precădere din viața economică. Excluderea din rândul funcționarilor publici, armată, școli publice, etc., a fost urmată de exproprierea imobilelor și folosirea evreilor la munca de folos obștesc. Legea pentru reglementarea situației

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*, f. 47.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 49.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 68.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 110.

⁹⁸ *Idem*, dos. 38/1934, f. 1.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Idem*, dos. 165/1943, f. 2v.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

evreilor, prin care conducătorii întreprinderilor evreiești sun scoși din funcțiile de administratori-delegați, a produs „oarecare slăbire a bunului mers al industriilor respective, acești foști administratori – delegați căutând să saboteze noua conducere românească, care este nevoită să depună o muncă forte pentru a nu produce o stagnare în mersul întreprinderilor”¹⁰⁵. Funcționarii particulari români sunt „foarte nemulțumiți și așteaptă ca nu numai administratorii-delegați evrei să fie schimbați, dar și conducătorii de secții, care au o influență și contact direct cu personalul românesc”¹⁰⁶. Prin eliminarea avocaților evrei din barouri, „s-a produs o mulțumire în rândul tinerilor avocați români”¹⁰⁷. Avocații evrei manifestă nemulțumire, „dar au reușit o avere însemnată pentru a nu-și face probleme de existență”¹⁰⁸.

Atrocitățile autorităților horthiste asupra populației românești din teritoriile cedate prin arbitrajul de la Viena din august 1940 au produs, așa cum era firesc, o „ură și mai pronunțată față de națiunea maghiară, cu toate acestea însă se abțin dela orice manifestațiuni sau răsbunări, căutând a menține ordinea și liniștea internă a țării, purtându-se cu loialitate exemplară față de minoritatea maghiară”¹⁰⁹. Populația maghiară în număr destul de mare solicită plecarea în mod definitiv din România în Ungaria, indicând diferite interese personale și familiare”¹¹⁰. Odată plecați în Ungaria, ungurii „inventează diferite minciuni, tratament prost în România, lipsa locurilor de muncă, obstacole puse de autoritățile românești în a-și câștiga pâinea de toate zilele, trâmbițate prin radio și pe toate căile posibile în fața opiniei mondiale”¹¹¹, „ca și atrocitățile întrebuițate de autoritățile românești contra ungurilor rămași pe teritoriul românesc, ca apoi la rândul lor să procedeze, după cum spun ei, la represalii contra populației românești de acolo, aceasta ca un răspuns pentru tratamentul la care este supus (ă) minoritatea maghiară dela noi din țară”¹¹².

Printr-o adresă a Ministerului Afacerilor Interne din 25 martie 1941, Prefectura județului Arad este informată că din ordinul generalului Ion Antonescu „urmează ca în toată țara, în Capitală și în toate centrele urbane și rurale, evreilor să li se fixeze

anumite cartiere unde să fie obligați a locui”¹¹³. Stabilirea cartierului la Arad, urma să se stabilească în urma unei consfătuiri organizate la Prefectura județului la 26 martie 1941¹¹⁴. Cei aproximativ 7.000 de evrei urmau să locuiască într-un „cartier evreiesc” care cuprindea „toate instituțiunile mai de seamă ale evreimei localnice și aici locuiește în masă mai compactă populațiunea evreiască a orașului”¹¹⁵. Românii care locuiau în acest cartier „desemnat a deveni evreesc, să fie obligați a se muta în oraș, dându-li-se în schimb locuințe sau imobile corespunzătoare”¹¹⁶. Acest cartier urma să beneficieze de „puncte obligate de eșiri, cari ar permite controlul mișcării populațiunei evreești în afara cartierului”¹¹⁷.

Pe teritoriul județului Arad „populațiunea evreiască este răspândită în 33 localități cu un total de 1862 persoane”¹¹⁸. „Deși până în prezent, nu s-au dovedit în rândurile lor acțiuni dăunătoare ordinii și siguranței Statului, totuși datorită faptului că evreii sunt pretabili acțiunilor comuniste și de spionaj și prezintă un pericol permanent mai cu seamă în ce privește siguranța de stat”. Prefectura județului Arad propunea impunerea măsurilor „cuvinte pentru ca efectul Decretului-Lege Nr. 842, pentru trecerea proprietăților urbane evreești în patrimoniul Statului să li se aplice și evreilor locuitori ai comunelor rurale”¹¹⁹. Evreii din satele/comunele județului Arad urma a se muta obligatoriu în oraș „unde ar fi plasați în cartierul desemnat pentru evreii orașeni”, bunurile lor urmând a trece în patrimoniul statului, care le putea folosi ca edificii pentru sediile primăriilor, dispensare, școli¹²⁰. În acest scop, Legiunea de Jandarmi Arad a elaborat un studiu privind plasarea populației evreiești în cartierele anume destinate. Din acest studiu rezultă că evreii din județul Arad sunt masați în număr mai mare în comunele: Buteni, Chișineu Criș, Curtici, Gurahonț, Ineu, Nădlac, Pâncota, Pecica, Rovine, Săvârșin, Sebiș și Zerind¹²¹.

Pentru plasarea lor într-un anumit cartier al Aradului se propune:

1. Constituirea unei comisii alcătuite din pretorul plășii, primarul comunei respective și șeful secției de jandarmi care urma să studieze la fața

¹⁰⁵ Idem, dos. 290/1940, f. 3.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 6.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 3.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 4.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ Idem, dos. 360/1941–1943, f. 1.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 2.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 5.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, f. 7.

locului posibilitatea „așezării lor în 1–2 străzi periferice ocupate de populație creștină”.

2. Evitarea creerii de nemulțumiri în rândurile românilor în urma așezării evreilor în imobilele acestora, urmând ca „creștinul să ocupe un imobil de aceeași valoare și aceeași posibilitate de așezare gospodărească”¹²².

3. Interzicerea prin „sanctiuni legale” a înțelegerilor între părți, „pentru a nu se da loc la negocieri în dauna scopului ce se urmărește”¹²³.

Studiul urma să fie validat la fața locului de către o comisie superioară instituită la reședința județului, alcătuită din: un delegat al Prefecturii, un delegat al Serviciului tehnic și un delegat al Tribunalului. Punerea în executare a ordinului urma să se facă numai după ce această comisie va constata „că studiul este bine întocmit”¹²⁴. Dar, prin adresa Prefecturii județului Arad către Biroul Populației de pe lângă Chestura Poliției din 2 aprilie 1942, se precizează că se amână aplicarea ordinului nostru Nr. 1166 din 14 iunie 1942 privitor la restricțiunea aplicată evreilor în ce privește mutarea lor dintr-o locuință într-alta pe raza Municipiului Arad, în lipsa unui cartier destinat evreilor aprobat de guvern și a măsurilor de a se putea organiza acel cartier, urmând ca până la sosirea unor atari dispozițiuni, evreii să se poată muta fără această restricțiune”¹²⁵.

La 23 ianuarie 1942, „pentru a descongiona centrul orașului Arad de evrei și a-i putea supraveghea mai ușor”¹²⁶, s-a dispus la Biroul Populației Arad prin Ordinul Nr. 1166 din 1942 ca evreii să nu fie înscrși la acel birou, fără autorizația Prefecturii, urmând ca prin „măsuri administrative să se asigure mutarea evreilor, astfel cum s-a propus Ministerului prin Raportul Nr. 506 din 2 aprilie 1941”¹²⁷. Toate schimbările de domiciliu aprobate pentru evrei, urmau să fie comunicate direct „atât Cercului de Recrutare de unde pleacă, cât și Cercului pe raza căruia se stabilesc”¹²⁸. Dar propunerea comisiei formată în scopul fixării „cartierului evreiesc” din Arad nu a fost validată de către Minister niciodată.

Analiza structurii demografice a populației municipiului/județului Arad, ne ajută să înțelegem, raportul existent între diferitele etnii și în primul rând între românii majoritari și etnicii minoritari. La granița de Vest a țării, statul român administra

o populație diversă din punct de vedere etnic și confesional, unde românii erau în general majoritari. La nivelul orașului Arad și a unor localități din mediul rural, numărul românilor era sensibil egal sau depășit de cel al etniilor minoritare. Aici autoritățile românești erau obligate să depună un efort considerabil pentru a integra noii cetățeni în structurile statului român, în concordanță cu legile țării.

Confesiunile diferitelor minorități au avut un aport considerabil la dezvoltarea unei noi societăți arădene. Mulți dintre reprezentanții minorităților etnice și confesionale au înțeles să colaboreze cu autoritățile și cu biserica românească, lăsând deoparte interesele proprii. Prin școală, biserică și cultură, comunitățile reprezentând minoritățile etnice din orașul/județul Arad au încercat să păstreze nealterată moștenirea culturală dobândită deja, dar și să-și afirme identitatea națională. Biserica, școala, presa, asociațiile culturale, au fost canalele prin care propaganda și ideologia de import, din Ungaria, respectiv Germania, a fost răspândită în rândurile populației consanguine. Din păcate, nu puține au fost cazurile semnalate, atât în presă, cât și de către autorități, în care etnicii minoritari au preferat să „închidă” cultura proprie în interiorul comunității, accesul publicului larg fiind restrâns datorită diferențelor lingvistice și culturale.

Liderii de opinie maghiari au aplicat tactica pasivismului politic în relațiile cu statul român, colaborând în schimb cu Ungaria revizionistă. Pasivismul a fost înlocuit cu tendințele iredentiste promovate prin intermediul partidelor, școlilor, bisericii, presei minoritare și publicațiilor tipărite în afara granițelor statului român. Evreii, deși puternic atașați culturii maghiare, și-au constituit propriul partid, sionismul militând nu pentru ruptura de statul român, ci pentru emigrarea în Palestina. Printre locuitorii de origine evreiască din Arad, sionismul s-a răspândit după 1920.

În general însă, între români ca majoritate etnico-religioasă și comunitățile minoritare din orașul/județul Arad, au existat raporturi de înțelegere, toleranță și încredere, care se regăsesc în întreg intervalul de timp pus în discuție în plan economic, social, spiritual și cultural. Orașul/județul Arad a reprezentat, ca și în perioada dualismului austro-ungar și între cele două războaie mondiale, un model de toleranță între majoritate și minoritățile etnice și confesionale din spațiul arădean.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*, f. 14.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 17.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 20.

STUDIAREA CĂRȚII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Vasile Ioan Apahidean*

Cuvinte cheie: Transilvania, carte românească veche, interbelic.
Mots cle: Transylvanie, ancien livre roumain, l'entre-deux-guerres

L'étude du livre roumain de Transylvanie pendant l'entre – deux-guerres (Résumé)

L'auteur essaie de surprendre les contributions historiographiques sur l'ancien livre roumain de Transylvanie, réalisées par les représentants d'écoles historiographiques de Cluj, Sibiu et Blaj (universitaire, bibliologique, philologique et ecclésiastique) et des principaux savants étrangers roumainistes (E. Picot, C. Tagliavini et A. Veress) pendant l'entre-deux-guerres. Tout en cet intervalle est finalisée l'oeuvre monumentale Bibliografia românească veche (la „Bibliographie roumaine ancienne”).

După Marea Unire, pe fundalul complexității problemelor societății românești, în confruntările ideologice privind problema națiunii și clarificarea căilor de dezvoltare viitoare a României, se înregistrează succese în consolidarea economică a țării, pe de o parte, iar pe de alta, unele schimbări considerabile în peisajul politic, acestea constând, în principal, în dispariția unor partide „istorice” (Partidul Conservator) sau crearea unei noi forțe politice, alături de cea a Partidului Liberal, în urma fuzionării Partidului Țărănesc cu Partidul Național din Transilvania. Tot în acea perioadă are loc un amplu proces de unificare a structurilor instituționale; sub raport cultural, la Cluj sunt întemeiate „Universitatea Daciei Superioare” (1919) și „Institutul de Istorie Națională” (1920), înfățișându-se cu reviste proprii, ca prestigioasa „Anuarul Institutului de Istorie Națională” (1921) și „Revue de Transylvanie” (1934), patronată de ASTRA. Alături de acestea, tot aici vor lua ființă și alte instituții de importanță națională, precum: Institutul de Istorie Universală (1925), Institutul de Studii Clasice (1927) și Muzeul Limbii Române (1919), fiecare cu reviste proprii¹. Pe plan extern se intensifică relațiile culturale, înființându-se cele două „Școli române” din Franța (Fontenay-aux-Roses) și Italia (Roma). Noua „fizionomie” a țării

generează un nou cadru de evoluție pentru istoriografia națională, ca, de altfel, pentru întreaga cultură românească, deschizând noi dimensiuni și perspective spre istoriografia europeană².

Noul spirit critic și direcțiile istoriografice promovate prin cursurile inaugurale. Istoricii ardeleni. În perioada interbelică, peisajul istoriografic românesc este dominat de figura prodigioasă a lui Nicolae Iorga, care, deși părăsește treptat concepția și metoda pozitivist-critică a „Școlii vechi de istorie” germane, apropiindu-se tot mai mult de concepția și principiile „Școlii Analelor” franceze – care, la vremea respectivă, reprezenta „cea mai modernă orientare a istoriografiei europene”³, acesta este dezavuat și considerat, mai departe, romantic și tradiționalist, de către câțiva dintre discipolii săi (C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, G. I. Brătianu ș.a.), grupați în jurul Revistei Istorice Române (1931), prin care promovează așa-numita „noua școală de istorie”⁴. „Școala istorică de la Cluj”⁵ debutează programatic odată cu inaugurarea

² Despre aspectele generale ale perioadei, vezi la: P. Teodor, Noi orientări în istoriografia română în deceniul trei al secolului XX, în *Studia. Historia*, 26, nr. 2 (1981), 46–62; V. Curticăpeanu, *op. cit.*, 114–119; L. Boia, *op. cit.*, București (1976), 231–235.

³ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, 115.

⁴ *Ibidem*, 118.

⁵ O prezentare sintetică vezi la Șt. Pascu, L'École historique de Cluj pendant l'entre-deux-guerres, în L. Boia (sous la direction de), *Études d'histoire*, Bucarest, Université de Bucarest (1985), 217–226.

* Universitatea Babeș Bolyai, Str. M. Kogălniceanu nr. 11, Cluj-Napoca. E-mail: viapahidean@yahoo.com

¹ Acestea sunt *Mélanges d'Histoire Générale*, *Anuarul Institutului de Studii Clasice și Dacoromania*.

învățământului istoric românesc la Universitatea Daciei Superioare, prin lecția de deschidere a cursului de Istorie veche a românilor de către Alexandru Lapedatu, intitulată *Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale*⁶, unde, printre altele, își manifesta încrederea în importanța pe care o vor avea instituțiile de învățământ superior în „dezvoltarea viitoare a istoriografiei române de dincoace de Carpați”⁷. Alexandru Lapedatu este nu numai un creator de școală istorică, ci și un precursor al cercetărilor de istoria istoriografiei, preocupat de „noile împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale” sau de „istoria ardeleană română în legătură cu desfășurarea vieții politice din Transilvania”⁸.

Alt strateg al „Școlii istorice de la Cluj”, Ioan Lupaș, cel care vorbise, în 1920, despre Individualitatea istorică a Transilvaniei⁹, este cel dintâi istoric român care atrage atenția asupra complexității problematicei pe care o ridică istoriografia transilvană, începând chiar cu definirea acesteia ca noțiune¹⁰. Învățăutul istoric, în lecția de deschidere a cursului de Istoria Românilor la Universitatea din Cluj, refugiată vremelnice la Sibiu, ținută la 18 noiembrie 1940, specificând, mai întâi, ce se înțelege îndeobște prin istoriografie „moldovană” sau „munteană”, subliniază faptul că, în afară de cele trei istoriografii diferite, scrise în limbile de circulație din Transilvania (maghiara, germana și româna), „mai există una tot atât de importantă și poate chiar mai respectabilă prin vechimea ei, databilă din veacul al XIII-lea și al XIV-lea: istoriografia transilvană scrisă latinește”¹¹.

Ca atare, într-o definiție completă a istoriografiei transilvane va trebui ținut cont – scrie I. Lupaș – de faptul că: „în cuprinsul ei se împletesc, – întregindu-se, uneori, contrazicându-se, altă dată – patru literaturi istorice: 1. cea mai veche în limba latină, până în veacul al XVIII-lea; 2. cea germană din veacurile XVI–XX; 3. cea maghiară și 4. cea română cu aproximativ aceeași întindere seculară”; de unde, spune în continuare același istoric, și necesitatea cunoașterii celor patru limbi în abordarea

calificată a chestiunilor și izvoarelor istorice proprii Transilvaniei¹².

Prin lecțiile ținute de istoricii clujeni Al. Lapedatu și Ioan Lupaș, cu prilejul inaugurării celor două catedre de Istoria Românilor, adevărate platforme-program ale istoriografiei naționale, nu numai că s-a arătat stadiul la care se afla istoriografia ardeleană la 1919, dar s-a precizat totodată „metoda și cadrul cercetărilor ce urmau să se facă la nou înființata Universitate”¹³, prefigurându-se direcțiile și orientările viitoare de dezvoltare a producției istoriografice, în care istoriografia culturii își va găsi locul binemeritat. Contribuțiile ardelene în istoriografia cărții nu vor pregeta să vină doar dinspre istoriografia propriu-zisă, ci și dinspre filologie și bibliologie, după cum vom vedea în continuare.

Școala bibliografică clujeană și istoriografia cărții. Ca urmare a specializării tot mai profunde a științei, noile tendințe ale cercetării științifice din această perioadă converg tot mai mult spre tratarea monografică a problemelor, ceea ce impune imperios munca „în colaborare”, ca o „condiție sine qua non a oricărei opere de mari proporții”, în fața palidei inițiative individuale. Asupra acestui fapt atrăgea atenția și istoricul C. C. Giurescu, cu prilejul prelegerii inaugurale a conferinței de Istorie Modernă a Românilor, ținută la Universitatea din București (4 februarie 1926), prelegere intitulată Considerații asupra Istoriografiei Românești în ultimii douăzeci de ani¹⁴. De aici, necesitatea repertoriizării complete a materialelor publicate, care va crea „monografii temeinice, rezumând toate cunoștințele dintr-un moment dat asupra unei chestiuni”¹⁵.

O astfel de direcție a „noului spirit critic” va prinde roade mai întâi prin Școala bibliografică clujeană¹⁶, devenită model, nu numai pe țară, prin activitatea prodigioasă, care a cultivat, la înalt nivel

¹² *Ibidem*.

¹³ I. Moga, Contribuția membrilor Institutului de Istorie Națională la istoriografia română în primul sfert de veac (1920–1945), în *Institutului de Istorie Națională din Cluj-Sibiu 1920–1945. Activitatea științifică prezentată în ședința comemorativă din 4 februarie 1945*, Sibiu, Tipografia „Cartea Românească din Cluj” (1945), 13.

¹⁴ Constantin C. Giurescu, *Considerații asupra Istoriografiei Românești în ultimii douăzeci de ani*. Extras din „Revista Istorică”, anul XII, No. 7–9, Iulie-Septembrie 1926, Vălenii-de-Munte (1926), 34–35.

¹⁵ *Ibidem*, 36–37.

¹⁶ Șt. Pascu, Începuturile bibliologiei și biblioteconomiei la Universitatea din Cluj, în *Biblioteca și Cercetarea*, IV, Cluj-Napoca (1980), III-IX; N. Edroiu, *Ioachim Crăciun și bibliologia românească*, [Studiu și bibliografia operei de...], Cluj-Napoca, Editura „PHILOBIBLON” a BCU (1994).

⁶ Alex. Lapedatu, *Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale* [...], ținută în 6 Nov. 1919, în *AIIIN*, 1921–1922, I, 1–18. *Apud Alma Mater Napocensis. Idealul universității moderne*, Cluj-Napoca, (1994), 74–90.

⁷ *Ibidem*, 74.

⁸ P. Teodor, Alexandru Lapedatu istoric al istoriografiei, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași (1994), 632–633.

⁹ I. Lupaș, *Scrisori alese I*, Cluj-Napoca (1977), 39–53.

¹⁰ I. Lupaș, Probleme de istoriografie transilvană, în *Studii istorice*, V, Sibiu-Cluj (1945–1946), 28.

¹¹ *Ibidem*, 29.

profesional european, bibliografia istorică¹, în special, și, la fel, bibliologia, disciplină care, din 1932, la Universitatea din Cluj va fi predată, pentru prima dată la noi, la nivel de catedră, având ca titular pe Ioachim Crăciun. Sintetizând aceasta, Gh. Buluță și V. Petrescu, afirmă că: „Modelul bibliografic a fost dezvoltat de profesorul Ioachim Crăciun, la Universitatea din Cluj, prin studiul bibliografiei istorice, biblioteconomiei (aplicată mai ales ca istorie a bibliotecilor), bibliologiei generale (înțeleasă ca istorie a scrisului și cărții universale), și bibliologiei românești (adică evoluția istorică a scrisului și cărții românești)”².

După cum se poate constata, bibliografia retrospectivă intră în penumbră, prioritară fiind de acum bibliografia curentă, introdusă din inițiativa lui Sextil Pușcariu³ și practică aici după metodologia bibliografică uzitată în țările occidentale; însăși Academia Română a lăsat în urmă grandiosul proiect bibliografic al lui I. Bianu. Ca să ne dăm seama de amploarea fenomenului, ilustrat atât prin Istoriografia Română (repertoriu bibliografic), publicată pe ani, de regulă, în fiecare număr al Anuarului, și de importanța ce i se acordă bibliografiei ca instrument de lucru, dar și ca operă istoriografică, în ultimă instanță, exemplificăm cu un singur fapt: un întreg tom din *Revue de Transylvanie*⁴ este dedicat unei *Bibliographie de la Transylvanie Roumaine 1916–1936*, număr alcătuit de I. Crăciun.

De-a lungul anilor, în repertoriile bibliografice vor fi înregistrate și preocupările legate de cartea veche tipărită și manuscrisă, fiind încadrate în subdiviziunea „Literatură. Filologie”, „1. Literatură”, „a. Cărți și manuscrise vechi”. „Istoriografia Română în 1925 și 1926. Repertoriu bibliografic” apare prefătată de un studiu introductiv *Bibliografia la români*, compus din două prezentări istorice: *Bibliografia la alții* și *Bibliografia la noi*, în care, autorul readuce în discuție adevărul cu privire la polihistorul Vasilie Popp care „este părintele bibliografiei românești, iar nu Dimitrie Iarcu, cum s-a crezut până acum”; al doilea bibliograf fiind, în ordine cronologică, *Istoriografia asupra cărții românești din Transilvania*, în perioada interbelică marele erudit de la Blaj, Timotei Cipariu,

a cărui Crestomație „valorează, oricâte obiecțiuni s-ar aduce, cât o lucrare bibliografică de factura primelor Bibliothecae incomplete și timide ale Apusului”⁵.

Cu toate că „ramura predilectă” a școlii clujene de bibliologie a fost bibliografia, I. Crăciun și colaboratorii săi au cultivat și istoria cărții, studiind îndeosebi evoluția tipăriturilor românești⁶, aceasta fiind congruentă scopului Conferinței de bibliologie, al cărui program era comunicat pe larg (atât structura tematică, cât și repartizarea cursurilor pe ani de studiu), în prelegerea inaugurală din 1932, intitulată *O știință nouă. Bibliologia în învățământul universitar din România*⁷.

Primele sinteze și monografii asupra cărții din Transilvania. Consecvent cu intențiile programului cursului său de bibliologie, de a demonstra utilitatea bibliologiei sub diferitele ei aspecte, de la organizarea cărții, la tehnica muncii științifice și viața cărții, în general, „o preocupare de căpetenie ne va fi să deșeptăm în sufletul ascultătorilor acestor cursuri sentimentul adânc de venerație și prețuire a cărții”⁸ – spune profesorul Ioachim Crăciun. Pentru această nobilă cauză, el se va servi de toate mijloacele de comunicare posibile în deceniile patru și cinci ale secolului XX: prelegerea universitară sau conferința publică în cadrul „Extensiunii universitare”, conferința la radio, articolul sau monografia științifică etc.

Astfel, la 16 aprilie 1937, în cadrul „Extensiunii universitare”, el va ține o consistentă conferință intitulată *Cartea românească în decursul veacurilor*, publicată atât în românește, în revista „Viața

¹ A se vedea repertoriile bibliografice semnate de I. Crăciun, citate în bibliografia referatului.

² Gh. Buluță, V. Petrescu, *Galeria bibliologilor români*, Târgoviște (2003), 10.

³ S. Pușcariu, Pour l'organisation du travail scientifique, în *Dacoromania*, IV (1927), 1–12.

⁴ *Revue de Transylvanie*, tom III, nr. 4, Cluj (1937), 366+ III p.

⁵ I. Crăciun, *Istoriografia română în 1925 și 1926. Repertoriu bibliografic întocmit de...*, Cu un studiu introductiv asupra bibliografiei la români, în *AIIN Cluj*, IV, 1926–1927, București, „Cartea Românească” S. A. (1929), 493.

⁶ Șt. Pascu, *op. cit.*, V.

⁷ I. Crăciun, intitulată *O știință nouă. Bibliologia în învățământul universitar din România*, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, (1933). *Apud*, N. Edroiu, *op. cit.*, reproducere anastatică, 77–103. Cartea este în același timp și un succes tipografic, inaugurând seria „Bibliotheca Bibliologica”, cu inconfundabila-i copertă inspirată grafic după un frontispiciu din Mineiul (Antologhion), tipărit în 1643, la Câmpulung.

⁸ *Ibidem*, 14.

⁹ Sistem de conferințe pentru mediul urban în cadrul Universității Populare din Cluj. Vezi: V. I. Bărbat, Fl. Ștefănescu-Goangă, *Extensiunea Universitară*, Cluj (1926); St. Neagoe, *Viața universitară clujeană interbelică (Triumful rațiunii împotriva violenței)*, Cluj-Napoca (1980), vol. I, 239–246; O. Boitoș, Le progrès culturel en Transylvanie de 1918 à 1940, în *Revue de Transylvanie*, Tomes VII-IX, Sibiu, Roumanie (1941–1943), 201–202.

Ilustrată¹⁰, cât și în franceză¹¹, în care discută pentru prima dată problema incunabilelor românești. După ce ne introduce în temă, asigurându-ne că, în ciuda vicisitudinilor vremii, noi nu suntem în întârziere față de popoarele vecine, „ni pour le livre manuscrit, ni pour le livre imprimé”¹², autorul ne vorbește despre primele manuscrise românești (Evangheliarul slavon, 1405, copist Nicodim de la mănăstirea Tismana; manuscrisele de la mănăstirile Neamțu și Humor, din timpul lui Ștefan cel Mare etc.), continuând cu răspunsul la întrebarea: „La ce moment apăreau primele texte și prima carte scrise în română?”, cu prezentarea celor opt incunabile românești și a principalelor etape înregistrate de tiparul românesc de-a lungul veacurilor. Deși de dimensiuni relativ mici, lucrarea reprezintă cu adevărat un compendiu de istoria cărții românești, din perspectivă comparată chiar, prin exemplele și situațiile statistice oferite cititorului, autorul neuitând să scoată în evidență, de fiecare dată, contribuția Transilvaniei în acest sens.

Pe aceeași linie se înscrie și Tiparul la români din Transilvania¹³, mai întâi lecția de deschidere ținută la Universitatea din Cluj-Sibiu, la 20 noiembrie 1940, refugiată la Sibiu în urma arbitrajului de la Viena din 30 august al aceluiași an. Cu prilejul anului jubiliar Gutenberg, autorul și-a propus această „privire sintetică asupra anilor de trudnică muncă tipografică în Transilvania, oropsită în trecut, sfârtecă acum”¹⁴. După un excurs prin istoria universală a scrisului, I. Crăciun conchide că: „Depărtarea geografică și complicațiile alfabetului chinez exclud, deci, orice model anterior și astfel invenția germanului Ioan Gutenberg s-a făcut cu totul independent de orice influențe din Orient”¹⁵; în pofida tuturor incertitudinilor, „în istoria cărții – în bibliologie – e admis, însă, ca an al strămutării lui Gutenberg de la Strassburg la Maiența, unde și-a început activitatea tipografică, anul 1440”¹⁶. I. Crăciun reia în discuție problema celor opt incunabile românești, începând cu singura dintre ele

care are „voroavă” românească, Catehismul românesc (Sibiu, 1544), a lui Philip Mahler. Speculând în legătura cu presupusul format mic în -120 al acesteia, autorul emite ipoteza că, această carte „ni se pare a fi cea dintâi carte «aldină» /.../ din sud-estul european și cu 100 de ani înainte de celebrele ediții elzeviriene”¹⁷.

În continuare, sunt prezentate principalele etape ale evoluției tiparului românesc din Transilvania, pe secole și centre tipografice, amintindu-se aici cărțile fundamentale tipărite, împreună cu particularitățile titlului respectiv și cu menționarea numelor autorilor, tipografilor sau patronilor spirituali din fiecare officină (Sibiu, Brașov, Orăștie, Alba Iulia, Sebeș, Blaj). Tot aici se răspunde parțial, cu argumente statistice, dar și cu cele furnizate de către însăși autorii unor teze greșite privind exagerarea influenței confesionale în dezvoltarea tiparului în Transilvania și socotirea, de exemplu, a Budapestei ca „centru al tiparului pentru Românii din Transilvania”. În privința secolului al XVIII-lea, bibliologul I. Crăciun constată că acesta „își are mormanul lui de manuscrise” și, spre exemplificare, prezintă situația celor trei corifei ai Școlii ardelenice: S. Micu – cu 13 cărți tipărite din 68 scrise, Gh. Șincai – cu 12 (din totalul de 23 manuscrise) sau P. Maior cu 14 cărți tipărite din 24 scrise. Cât despre cărțile tipărite în veacurile al XIX-lea și al XX-lea, nu ne comunică, în mod justificat, vreo carte reprezentativă, ci doar trei nume, „revelate” autorului, care i se par „proeminente și dominante pentru deceniile în care au activat: Gheorghe Barițiu, Andrei Șaguna și Octavian Goga”. Față de situația Transilvaniei din acele momente își exprimă încrederea că se va reveni la „timpurile senine de altă dată” și la „emulația tipografică și științifică cu țările civilizate din lume”; în caz contrar, „invenția minunată a lui Gutenberg de acum cinci veacuri ar fi să cadă în fața invențiilor distrugătoare din zilele noastre, iar bietul homo sapiens nu i-ar rămânea decât să se întoarcă din nou la caverne și să redevină omul-animal de altă dată”¹⁸.

În ciclul *Inițiative transilvane în trecutul românesc*, la Radio-București, în 15 iunie 1943, va ține conferința intitulată *Cartea românească în Transilvania*; textul *Istoriografia asupra cărții românești din Transilvania*, în perioada interbelică aceasta fiind și contribuția sa la primul număr (și ultimul) al noii reviste brașovene de profil, *Buletinul bibliologic „Scriptum”*¹⁹. Scrisă, la fel, în

¹⁰ I. Crăciun, *op. cit.*, în *Viața ilustrată*, 4 (1937), 6, 17–21; 7, 13–17. Și extras, Cluj (1937), 30 p.

¹¹ Idem, *Le livre roumain au cours des siècles*, în *Revue de Transylvanie*, tom IV, nr. 3–4, iulie – decembrie (1938), 210–232; *Ibidem*, extras, București, M. O. Imprimeria Națională (1938), 25 p.

¹² Menționăm că am avut la îndemână doar versiunea franceză.

¹³ I. Crăciun, *Tiparul la români din Transilvania*, în *Revista Teologică*, 31 (1941), 3–4, 157–169; *Ibidem*, extras, Sibiu (1941), 15 p.

¹⁴ *Ibidem*, 157.

¹⁵ *Ibidem*, 159.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, 161.

¹⁸ *Ibidem*, 169.

¹⁹ I. Crăciun, *Cartea românească în Transilvania*, în *Scriptum. Buletin bibliologic*, I, 1942, Brașov, Tip. „Astra” (1944),

perioada ocupației vremelnice a părții de nord a țării, conferința nu e scutită, pe alocuri, de accente patetice; sunt reluate aici în rezumat tezele și ideile din Cartea românească în decursul veacurilor, încheind cu următoarele: „De la călugărul Nicodim, înainte-mergătorul din Prislopul începuturilor, până la vlădica Nicolae din Clujul desăvârșirilor, Transilvania a stat mereu în fruntea atător inițiative românești, în privința cărților, încât fără Sudul Prislopului și fără Nordul Clujului, țara nu e țară și România nu e Românie”.

Omagierea unor personalități marcante sau comemorarea unor evenimente semnificative din istoria culturii noastre sunt adesea un bun prilej de impulsivare a cercetării științifice, prin convergența – pe moment – a tuturor eforturilor naționale fie către exegeza operei și vieții respectivei personalități, fie spre cercetarea exhaustivă, monografică a obiectului propriu-zis al comemorării. Astfel, în ședința din 4 martie 1944 a secțiunii istorice a ASTREI, în colaborare cu Institutul de Istorie Națională al Universității din Cluj-Sibiu s-a hotărât aniversarea a 400 de ani de la apariția Catechismul românesc din 1544 (Sibiu, 1544) – primul incunabul în limba română²⁰. În astfel de condiții istorice și culturale s-a elaborat și tipărit lucrarea semnată de același Ioachim Crăciun, Catechismul românesc din 1544, urmat de celelalte catechisme româno-luterane: Bârseanu, Sturdzan și Marțian, Sibiu-Cluj, Tip. Cartea Românească, 1945–1946²¹. Cu prilejul comemorării, cartea își propunea să „reîmpătrăze” problema catechismului românesc de la 1544, „privind-o mai mult prin prisma bibliologică, fără a neglija nici celelalte aspecte necesare pentru clarificarea fondului”²². Pe lângă recapitularea istoriografiei adiacente cercetării dedicate acestui catechism pierdut și publicarea în facsimil a celorlalte catechisme „româno-luterane” pomenite, dezbătând deci „problema încălțită a acestei cărți”, autorul a mers până la a reconstitui textul Catechismului de la Sibiu, fapt considerat, azi, de către filologi ca fiind o „operație neștiințifică și profund arbitrară”²³. Un exemplu concludent de mobilizare intelectuală în perioada interbelică, prilejuită de omagierea unei

personalități îl avem în volumul Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani. August 1940 (București, 1943), unde găsim publicată interesanta contribuție a lui I. Mușlea, intitulată „Pânea pruncilor” (Bălgrad 1702). Din istoria unei cărți vechi românești, practic o micromonografie de titlu²⁴.

Școala filologică clujeană și istoriografia cărții vechi. Primele cursuri universitare și istorii ale literaturii vechi și moderne. Nicolae Iorga a scris multe pagini memorabile despre istoria Transilvaniei, sub diferitele sale aspecte²⁵; pagini inconfundabile, presărate prin numeroasele sale opere, ca să pomenim aici doar pe acelea, dintre ele, care interesează direct subiectul nostru, și anume: Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor (1908–1909), Istoria românilor din Ardeal și Ungaria (1915); nu în ultimul rând, Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821), vol. I-II (1901), în special volumul al doilea, subintitulat „Epoca lui Petru Maior – Excursuri”. Această monumentală operă și „carte fundamentală și astăzi, actuală”²⁶, va influența puternic scrierea altor opere similare²⁷, cum ar fi Istoria literaturii române. Cursuri populare (Vol. I. Epoca veche), apărută, într-o primă ediție, la Sibiu (1920), sub semnătura marelui filolog clujean Sextil Pușcariu. Deși acest curs, chiar în concepția autorului, nu vroia să fie mai mult decât „o operă de popularizare de ținută academică înaltă, mijlocind difuziunea unei materii aride pe un teren public mai larg”²⁸, interesează îndeosebi prin iconografia inclusă (61 ilustrații alb-negru); ediția a doua²⁹ se îmbogățește cu încă 20 de ilustrații, dintre care șase planșe „în culori, în afară de text”, de o deosebită frumusețe grafică, reprezentând câteva miniaturi după Evangheliarul slavo-grec, scris în 1429, la Mănăstirea Neamțu, și, la fel, scene miniaturate din Erotocritul lui Cornaro³⁰.

Tot din vechea școală de formație filologică, pentru care „istoria literaturii este o istorie a

40–46. Versiunea germană: Das rumänische Buch in Siebenbürgen, în *Siebenbürgen*, I, București (1943), 257–268 (Institut für Rumänische Geschichte in Bukarest); *Ibidem*, extras, Brașov, Tip. „Astra” (1943), 12 p.

²⁰ Din cauza împrejurărilor din vara aceluși an, aniversarea va avea loc numai în anul următor, pe 19 februarie 1945.

²¹ Extras din *AIIN Cluj*, XI (1946).

²² *Ibidem*, 4.

²³ Vezi I. Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București (1985), 220.

²⁴ I. Mușlea, „Pânea pruncilor” (Bălgrad 1702). Din istoria unei cărți vechi românești, în *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani. August 1940*, București (1943), 617–631.

²⁵ Vezi P. Teodor, *Nicolae Iorga și istoria Transilvaniei. Câteva repere, în Istoricii români și probleme istorice*, Oradea, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri” (1993), 12–23.

²⁶ *Ibidem*, 16.

²⁷ M. Bucur, *Istoriografia literară românească. De la origini până la G. Călinescu*, București (1973), 180–182.

²⁸ *Ibidem*, 180.

²⁹ S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche, ediția a doua revăzută și adăugită*, Sibiu, Tiparul și Editura Krafft & Drotleff S. A. (1930).

³⁰ Ms. 3514 Biblioteca Academiei Române.

tipăriturilor și a transcrierii manuscriselor”, face parte și Nicolae Drăganu, autorul unei istorii a literaturii române din Transilvania, publicată direct în limba franceză, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*³¹, care este o lucrare realizată după modelul Istoriei lui Sextil Pușcariu. De numele lui N. Drăganu, reputat exeget și descoperitor al unor foarte vechi texte românești, sunt legate cel puțin alte două importante opere interferente cu bibliologia: Două manuscrise vechi. Codicele Todorescu și codicele Marțian (Studiu și transcriere de, București, 1914), precum și monografia, subintitulată semnificativ, Mihai Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII (Cluj, 1924)³².

Aportul istoriografiei ecleziastice din Transilvania. Nu numai urmași ai făuritorilor și depozitari ai atâtor comori bibliofile fiind, ci și moștenitorii unei tradiții îndelungate a scrisul istoric³³, ca dători de seamă față de acestea, învățații clerici români din perioada interbelică s-au aplecat cu toată osârdia asupra istoriei cărții, tipărită sau manuscrisă în veacurile trecute. Astfel, Ioan Georgescu³⁴, canonicul de la Oradea, va scrie o primă monografie de oficină, închinată tipografiei Blajului³⁵, reconstituind istoricul acesteia, prezentând atât tipăriturile religioase, lucrările didactice, de știință, literare, juridice și politice, administrative, publicațiile periodice etc. realizate aici, deci cam toată producția tipografică de până atunci (1934). Apărut în eleganta „revistă ilustrată de cultură”, Boabe de Grâu, în numărul imediat următor, studiul va primi serioase și documentate „întregiri și rectificări” din partea istoricului Z. Păclișanu³⁶, primul director al „Bibliotecii Centrale” din Blaj; observații comunicate printr-o scrisoare (datată: „București, la 15 mai 1934”), adresată lui Em. Bucuța, directorul revistei. Autorul sintezei de mare valoare Istoria

Bisericii Române Unite³⁷ aduce clarificări privind „privilegiul tipografiei blăjene” (scrisoarea împărătesei Maria Tereza din 6 iunie 1768), care, în fapt, este exact contrariul, adică: prohibirea introducerii în țară a cărților tipărite în Moldova și Muntenia și introducerea cenzurii pentru cărților teologice și „politice” ce se vor tipări acolo. În continuare, Z. Păclișanu enumeră cele zece „patente” împăratești tipărite la Blaj, aduce noi lămuriri asupra „privilegiului” tipografiei (monopolul lui J. Kürtzböck din 1770 și anularea acestuia), precum și detalii privind înăsprirea cenzurii, după anul 1772, prin obținerea dreptului ca episcopul să poată confisca cărțile bisericești aduse de peste munți și „să le ardă în loc secret”³⁸. Se dă, apoi, un tablou cronologic al cărților (25), apărute în primele două decenii de activitate a tipografiei de la Blaj, începând cu Floarea adevărului (1750), până la Triodion-ul din 1771, urmat de mai multe informații inedite despre tipografie: ordinul Curții din Viena (1788), privind scoaterea la licitație a cărților aflate în depozit (25) și prețurile lor stabilite de către Consistoriu, informații despre modul de plată a personalului din tipografie și, la fel, despre veniturile și dotările tipografiei, precum și alte date de „interes pentru istoria noastră culturală”.

Despre manuscrisele românești din Biblioteca Seminarului din Blaj a scris și le-a catalogat Nicolae Comșa³⁹. Credem că o menționare aparte în contextul de față merită monografia Cazania lui Varlaam. 1643–1943. Prezentare în imagini, elaborată de părintele prof. Florea Mureșan, apărută la Cluj⁴⁰, consacrată împlinirii a trei sute de ani de la tipărirea Cărții românești de învățătură (Iași, 1643) și socotită de autor ca „un smerit omagiu memoriei marelui mitropolit Varlaam al Moldovei”, adus „în numele obștei românești din Transilvania de Nord”, cum aflăm din Predoslovie autorului⁴¹. „Româniști” de seamă și cărțile noastre vechi. La eforturile autohtone pe

³¹ N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, în *La Transylvanie. Ouvrage publié par l'Institut d'Histoire Nationale de Cluj*, București (1938), 599–665.

³² Extras din *Dacoromania*, IV, 1924–1925, Cluj, 77–168. Sublinierea în subtitlu ne aparține.

³³ Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850–1920*, Cluj-Napoca, PUC (2003).

³⁴ Asupra unor aspecte ale activității sale ca istoric al bisericii, vezi R. Câmpeanu, *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Cluj-Napoca, PUC (2003), 150–153.

³⁵ I. Georgescu, *Tipografia seminarului din Blaj*, în *Boabe de Grâu*, V (1934), 1–31.

³⁶ Z. Păclișanu, *Tipografia din Blaj*, în *Boabe de Grâu*, V (1934), nr. 2, 105–108.

³⁷ Idem, *Istoria Bisericii Române Unite. Partea I-a*, 1697–1751, Ediția I, [editor Flaviu Popan], în *Buna Vestire*, Roma, 1975–1978; Ediția a II-a, [editor Octavian Bârlea], în *Perspective*, Anul XVII, 1994–1995, Nr. 65–68; Partea a II-a, 1752–1783, în *Perspective*, Anul XIV–XVI, 1991–1993, Nr. 53–60.

³⁸ Idem, *op. cit.*, în *Boabe de Grâu*, V (1934), nr. 2, 106–107.

³⁹ N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj (1944).

⁴⁰ Fl. Mureșan, *Cazania lui Varlaam. 1643–1943. Prezentare în imagini*, Kolozsvár (Cluj), Editura ERAN (1944). O carte similară în concepție realizase, cu același prilej, și At. Popa, *Cazania lui Varlaam. 1643. Prezentare grafică*, Timișoara (1943).

⁴¹ Fl. Mureșan, *op. cit.*, XI.

tărâmul istoriografiei asupra cărții românești din Transilvania se adaugă fericit contribuțiile remarcabile ale unor savanți străini româniști, din galeria cărora vom aminti aici, în primul rând, pe francezul Émile Picot, italianul Carlo Tagliavini și pe istoricul maghiar Andrei Veress. Încă de-acum câteva veacuri, istoria și cultura noastră veche au fascinat pe mulți învățați străini, într-atât încât unii au devenit printre cei mai de seamă specialiști în aceste domenii, lor datorându-le importante contribuții inclusiv în istoriografia cărții. Astfel, unul dintre româniștii importanți din spațiul francez este eminentul savant și marele bibliofil Émile Picot (1844–1918), a cărui operă și metodă bibliografică l-a influențat mult pe Ioan Bianu în alcătuirea Bibliografiei românești vechi. Însăși realizarea acestei opere era unul dintre proiectele ambițioase ale lui Émile Picot. Posesorul unei colecții de cărți și periodice vechi românești (980 titluri din care 57 periodice), singulară în Occident⁴², savantul francez este autorul unor *Notices biographiques et bibliographiques* referitoare la Petru Movilă, Antim Ivireanul și Nicolae Milescu Spătaru. Cu ocazia sărbătoririi centenarului Școlii de Limbi Orientale (1895), contribuția sa era intitulată *Coup d'œil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle*; fiind, de fapt, începutul unui proiect istoriografic – spun biografi săi – ce se întindea și asupra următoarelor două veacuri⁴³.

Carlo Tagliavini (1903–1982), lingvist italian, a scris Contribuții la Bibliografia românească veche (trei tipărituri unite de la Blaj)⁴⁴, rod al cercetării sale întreprinse în Biblioteca Muzeului Național Maghiar din Budapesta, fondul Todorescu, din care descrie amănunțit un exemplar din Floarea adevărului (Blaj, 1750), considerat de autor ca fiind un unicum, Strastnic (Blaj, 1753) și, de asemenea, exemplarul din Învățătură creștinească, ediția întâi (Blaj, 1755) – „probabil unicum”. În descrierea celor trei cărți (articolul are, în anexă, 8 planșe cu facsimile), savantul italian se raportează tot timpul la Disertația lui Vasile Popp, I. Georgescu, M. Gaster, însă, unele din susținerile sale au fost infirmate de cercetările ulterioare. Andrei Veress (1868–1953) a desfășurat o prodigioasă activitate de istoriograf și bibliograf consacrată relațiilor româno-maghiare, publicând colecții și volume separate de documente, monografii și studii, dintre care se detașează tematic Bibliografia română-

ungară. Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura română⁴⁵, considerată de experți ca o „adevărată enciclopedie a relațiilor culturale româno-maghiare din secolele XV-XIX”⁴⁶. Student la Cluj fiind, aici l-a cunoscut pe Szabó Károly, „întemeietorul bibliografiei ungare”⁴⁷, a cărui personalitate și operă l-au fascinat de la început și i-au determinat cariera de bibliograf și bibliofil, încât „descrierea cărților a devenit la mine o a doua natură” – cum singur se destăinuie A. Veress, în introducerea la primul volum⁴⁸.

Și, totuși, modelul pe care l-a urmat a fost Bibliografia Românească Veche, despre care A. Veress a scris, poate, cel mai frumos dintre toți, după cum vom vedea în capitolul următor.

După cum însuși relatează, în aceeași Introducere la primul volum al Bibliografiei româno-ungare, A. Veress își propunea ca program de cercetare, exprimat într-o frază: „Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura română, adică tot ce s-a tipărit în Ungaria – afară de Români – ori de Unguri în străinătate despre Români și tot ce s-a tipărit în România ori în străinătate de Români despre Unguri, de la început până în ziua punerii pe teasc a ultimei coale a publicațiunii, luând în seamă până și așa-numitele foi volante, adeseori foarte importante”⁴⁹. Pe tot parcursul elaborării lucrării sale, au apărut aspecte noi de tratat, obligând autorul să-și adapteze programul inițial, iar în ce privește cuprinsul acesteia, autorul a ținut să sublinieze de la început că: „ea nu este rezultatul despuierii bibliografiilor existente – care de altfel trebuiau folosite pentru controlul materialului adunat – și al răsfoirii cataloagelor bibliotecilor, ci produsul literar al unei autopsii speciale” (s.n.), principiu care l-a urmat toată viața și în toate bibliotecile unde i-a fost dat să lucreze⁵⁰. Mai mult, lucrarea depășește cadrele obișnuite ale unei bibliografii, devenind după expresia autorului, „în același timp un Magazin istoric și un repertoriu amănunțit de date privitoare la poporul român și maghiar”⁵¹, întrucât nu se limitează la consemna-

⁴² M. Breazu, *op. cit.*, 5.

⁴³ *Ibidem*, 3.

⁴⁴ C. Tagliavini, Contribuții la bibliografia românească veche (trei tipărituri unite de la Blaj), în *Cercetări literare*, V (1943), 1–8.

⁴⁵ A. Veress, *Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura română* vol. I (1473–1780), II (1781–1838), III (1839–1878), București, „Cartea Românească” (1931–1935), XXXI+[1]+367; XII+397; XVIII+387 p.

⁴⁶ L. Demény, De l'activité historiographique d'André Veress, în *Revue Roumaine d'Histoire*, VI, 1, 23.

⁴⁷ Szabó, K., *Régi magyar könyvtár*, I-IV, Budapesta (1880–1898).

⁴⁸ A. Veress, *op. cit.*, I, VI.

⁴⁹ *Ibidem*, VII.

⁵⁰ *Ibidem*, VIII.

⁵¹ *Ibidem*, IX.

rea pasajelor din aceste cărți privitoare la istoria și cultura celor două popoare, ci reproduce din ele „părți și date esențiale”⁵².

Bibliografia română-ungară – așa cum s-a spus – întregeste în mod fericit Bibliografia românească veche⁵³. I. Bianu o considera o operă „minunată”, care îl așează pe autor „în fruntea bibliografiilor din țările europene”⁵⁴. Biografia sa susțin că, după moartea sa, s-au găsit cca. 28.000 file manuscrise inedite, printre care și manuscrisul unei cercetări bibliografice, Publicațiile românești ale tipografiei universitare din Buda (1780–1861), numărând peste 900 de file⁵⁵. Cum A. Veress s-a mai ocupat de acest subiect⁵⁶, este mai mult decât probabil ca manuscrisul să fie o dezvoltare a articolului din revista „Boabe de Grâu”; mai ales că, respectivul manuscris nu se rezumă doar la secvența repertorială, ci cuprinde informații extrem de valoroase, legate de pregătirea și tipărirea unor cărți românești, date pe care autorul le-a strâns fie din arhiva tipografiei, fie din corespondența purtată în acest scop⁵⁷.

Bibliografia Românească Veche – ultimele tomuri. Adăugiri și îndreptări. Contribuții. Dacă primele două fascicule din volumul al treilea apăreau în 1912, din cauza războiului și a urmărilor lui, restul fasciculelor (III–VIII) vor apărea de-abia în 1936, sub semnătura lui I. Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu. Urmând aceleași principii bibliografice cunoscute din tomurile anterioare, cel de-al treilea tom cuprinde 1526 de titluri descrise sau semnalate și a fost întâmpinat ca pe „o mare realizare a științei românești” iar prin cele 470 de planșe – dintre ele „adevărate podoabe ale artei grafice” – reprezentând „o icoană plastică a dezvoltării tipografiei românești”⁵⁸.

La aceeași cotă valorică a fost receptat și ultimul tom al monumentalei B. R. V., de astă dată acesta fiind semnat doar de I. Bianu și D. Simonescu⁵⁹;

primul dintre autori ne mai apucând să-și vadă opera împlinită, încoronarea muncii sale de o viață. Cel care va desăvârși valoroasa lucrare va fi Dan Simonescu (1902–1993)⁶⁰, „vrednicul continuator și emul al răposatului Ion Bianu”⁶¹, prin conceperea ultimului tom după „neorânduitul material” preluat de la mentorul său, împreună cu numeroase „contribuții” venite din partea cercetătorilor din țară, împlinind astfel „o dorință fierbinte, pe care Ion Bianu a purtat-o în inimă, până la moartea lui”⁶². Volumul cuprinde 832 descrieri de opere „alcătuite de Români și tipărite la noi sau în străinătate, între anii 1508–1830”, dintre care 491 la Adăugiri (adică necunoscute autorilor și descrise pentru prima oară) și 341 în secțiunea a doua, Îndreptări (adică titluri înregistrate în volumele anterioare, dar necunoscute de visu sau incomplet descrise). Este extrem de importantă observația lui D. Simonescu din prefața tomului IV (Lămuriri), și anume că: „Aceste completări pentru cărțile sumar semnalate, cât și viitoarele descoperiri de alte cărți românești, vor îndreptăți și de acum înainte actualitatea mereu vie a așa-ziselor contribuții la Bibliografia românească veche, căci doară spiritualitatea românească n-a produs între anii 1508–1830 numai 1526 opere tipărite, câte erau cunoscute în 1936, când se termina tipărirea tomului III, nici 2017 câte se cunosc azi, când terminăm acest volum cu adăugiri”⁶³.

Deși, când a scris, acesta se referea doar la primele două volume apărute, poate că cea mai frumoasă caracterizare a operei și cel mai frumos elogiu adus autorilor ei vine din partea unui

1508–1830, tom IV. *Adăugiri și îndreptări*. București, Academia Română (1944), IX.

⁶⁰ Despre personalitatea și opera lui D. Simonescu, care a introdus abordarea pluridisciplinară în bibliologia românească, vezi Gh. Buluță, V. Petrescu, *op. cit.*, 36–38; *Centenar Dan Simonescu. Cartea și biblioteca – contribuții la istoria culturii românești*, Antologie, prefață, tabel cronologic, bibliografie selectivă și note de Gh. Buluță și Victor Petrescu, Târgoviște, Editura „Bibliotheca” (2002).

⁶¹ Crăciun, recenzie la: Ioan BIANU și Dan SIMONESCU, *Bibliografia românească veche, 1508–1830, tom IV. Adăugiri și îndreptări*. București, Academia Română (1944), în -40, XIII+375 p. (fig. facsim.), în *AIIN*, [Publicat de I. Lupaș, directorul Institutului], X, 1945, Sibiu, Tipografia „Cartea Românească din Cluj” (1945), 441–445.

⁶² I. Bianu, D. Simonescu, *op. cit.*, XIII.

⁶³ *Ibidem*, X. Dintre principalele contribuții contemporane realizării B.R.V.-ului merită să amintim aici: A. Filimon, Contribuțiuni la „Bibliografia veche românească”, în *Dacoromania*, anul V, 1927–1928, Cluj (1929), 601–619; idem, Noi contribuțiuni la „Bibliografia veche românească”, în *Dacoromania*, anul VI, 1929–1930, Cluj (1931), 374–387; C. Lacea, Contribuție la Bibliografia Românească, în *Dacoromania*, anul III, 1923, Cluj (1924), 799–801.

⁵² Informații extrem de importante referitoare la istoria și cultura noastră veche, găsite în cărțile descrise, ne dă A. Veress și în prefețele volumelor al II-lea, p. V–VIII, și al III-lea, p. V–XI.

⁵³ L. Demény, *op. cit.*, 34.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Csátári, Dániel, *Veress Endre emlékezete*, Gyula (1960). *Apud* L. Demény, *op. cit.*, 37.

⁵⁶ A. Veress, Tipografia românească din Buda, în *Boabe de grâu*, 3, nr. 12 (1932), 593–611.

⁵⁷ L. Demény, *op. cit.*, 37.

⁵⁸ I. Breazu, recenzie la: Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508–1830)*. Tomul III (1809–1830). București, 1912–1936. Ed. Academiei. Tip. Socec, VIII+778 p. în -40., în *Dacoromania*, IX, 1936–1938, București (1938), 357.

⁵⁹ I. Bianu, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*,

savant străin, istoricul maghiar A. Veress, un admirator fără margini și continuator pe un plan complementar special al acesteia: „Bibliografia Românească Veche făcută de Ioan Bianu și de decedatul Nerva Hodoș e cea mai desăvârșită din câte cunosc și chiar unică în toată literatura universală. Ea se deosebește de altele prin marele număr al specimenelor de tipar reproduse din cărți aflate de cele mai multe ori numai într-un singur exemplar și mai cu seamă prin faptul că s-au retipărit în ea prefețele și dedicațiile cărților cu toate însemnările caracteristice pentru vremea în care ele au apărut și pentru autorii ori mecenații cari le-au scos. Publicațiunea e astfel monumentală, prezentându-ne idealul unei bibliografii model,

întrucât reunește tot ce un bibliograf modern trebuie să aibă în vedere la descrierea cărților”⁶⁴.

Pentru toate aceste calități care îi consacra monumentalitatea, Bibliografia românească veche „rămâne până astăzi temelia oricărei cercetări asupra cărții”, impunând-o de la apariția sa ca „un instrument de lucru indispensabil pentru cercetătorii vechii culturi românești” – după cum afirmă Daniela Poenaru, autorul cu cele mai consistente completări și adăugiri la această bibliografie⁶⁵, iar, din punctul de vedere al permeabilității acesteia la continua îmbogățire și interpretare, este, după noi, o veritabilă „opera aperta”⁶⁶ și, în același timp, capodopera cu care, practic, din punct de vedere bibliologic, se încheie o epocă⁶⁷.

⁶⁴ A. Veress, *Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura română* vol. I (1473–1780), București, „Cartea Românească” (1931), V.

⁶⁵ D. Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița (1973).

⁶⁶ Caz concret: I. Oros, *Addenda la o contribuție la Bibliografia Românească Veche – Ceasoslov* (București, 1760), exemplarul de la Zalău, în „Valori bibliofile”, Târgoviște (2006).

⁶⁷ Proiecte și încercări de reeditare a capodoperei bibliografice vezi la: Dan Simonescu, Principii și propuneri de reeditare a „Bibliografiei românești vechi”, concepută monumental de Ioan Bianu, în *Târgoviște, cetate a culturii românești*. [Partea I. Studii și cercetări de bibliofilie], București (1974), 39–45; Al. Sacerdoțeanu, *Ad multos annos!*, în *Studia bibliologica*, vol. III, partea I, București (1969), 13–17.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA POMPIERILOR VOLUNTARI DIN TIMIȘOARA (DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ÎN ANUL 1936)

Lajos Kakucs*

Cuvinte cheie: pompieri voluntari, formații, cetățeni, stingerea focului, aniversare
Keywords: volunteer firefighters, formation, citizens, extinction of fire, anniversary

Contributions to the history of volunteer firefighters from Timișoara (from the very beginnings to 1936) (Abstract)

We have got the first sporadic references to the activity of volunteer firefighters from Timișoara from the period succeeding the formation of the town's civilian leadership after January 1, 1718, when the fireman's duties, as well as those regarding the internal order, were related to the Civil Magistracy which was also supervised by the Administration of Banat County. The 22nd point of the *Regulations* from 1755 for the town's organisation (*Policy Ordnung*) demanded the construction of a separate building, from solid materials, for the preservation of objects (such as stairs, dishes etc.) and cars needed to stop the fire (*Wasser Maschinen*). The new regulations of the Administration of Banat County, in March 31, 1774, envisaged the participation of citizens, especially of the craftsmen in the town, in the extinction of fire. In the decades after 1718 the chimney sweeps from Timișoara had an important role in the extinction of fire; after 1815 they were organised in a mutual guild together with masons, stone carvers, carpenters, roofers and street pavers. The sealing field of this guild's signet dominated the silhouette of their patron, St. Florian, holding a flag in his left hand, a milk pail in his right hand, from which he was pouring some water on a house in fire.

After the guild's dissolution, the first group of volunteer firefighters from Timișoara was organised in the Fabric District in September 1867, relying on a much older structure belonging to Timișoara town. The status of the structure from Fabric was authorized only on August 22, 1868. The Volunteer Firefighter Corporation from Iosefin (*Josefstädter Feuerlösch-Corp*) was founded on August 5, 1868, in a restaurant (*Zum König von Ungarn*). The information of a newspaper, *Temesvarer Zeitung*, in 1873, certifies the alliance of volunteer firefighters from two districts, Iosefin and Elisabetin. The Volunteer Firefighter Corporation from the fortified town, as the third corporation in the town of Timișoara, was founded in 1873. In 1877 the three volunteer firefighter corporations were united under the name of *Temesvarer Freiwillige Feuerwehr*. They preserved their own authority. According to our information, the groups of volunteer firefighters from the outskirts of Mehala and Fratelia were organised in 1894.

În decursul timpului, pe lângă calamitățile naturale care au lovit diferitele localități, istoriografii au consemnat în scrierile lor și alte evenimente tragice trăite de comunitățile unor așezări. Printre acestea se numără și incendiile de proporții cauzate de forțele naturii sau de intenția (ori neglijența) umană. Din cele mai vechi timpuri lupta cu focul mistuitor a obligat oamenii să își unească forțele, să se organizeze în scopul salvării bunurilor și chiar a vieții lor. Aceste forme organizate, grupuri „specializate” locale – de cele mai multe ori voluntare – care cu timpul au dobândit sarcini bine definite în localizarea sau stingerea incendiilor, s-au bucurat prea puțin de atenția cercetătorilor.

Atât din cuvântările stereotipe ale politicienilor, cât și din publicațiile sporadice ale istoricilor,

lipsesc și azi referiri la pompierii voluntari locali, iar în expozițiile răzlețe, tradițiile pompierești locale sunt reduse la câteva căști și unele fotografii ale formațiilor de mult dispărute. Așa se întâmplă și la Timișoara, unde, în monografia de aproape 600 de pagini a orașului, apărută în limba română în anul 2002¹ – poate din cauza dezordinii totale din structura volumului sau din cauza neglijării aproape complete a literaturii de specialitate în limba germană – nu găsim referiri la pompierii locali. Chiar dacă în materialele mai recente, prezentate de Mirel Opreș pe internet² și

* E-mail: LajosKakucs@online.de

¹ Munteanu-Munteanu 2002.

² Istoric S.V.S.U., Timiș, <https://pompiieriromanitm.wordpress.com/.../istoricul-pompierilor> (accesat în 2017).

de Irina Vastag într-un studiu³, sunt aduse unele noutăți binevenite, accentul cade și aici pe istoria pompierilor militari. Deși nu suntem specialiști în tema abordată și nu putem aduce multe noutăți în acest domeniu, totuși, dorim să publicăm unele date legate de istoria pompierilor voluntari din Timișoara, rezultate ale cercetărilor noastre din ultimele decenii.

În ceea ce privește istoria pompierilor voluntari din Timișoara nu deținem informații despre organizarea combaterii incendiilor din perioada în care localitatea, cu rang de oraș liber regesc din anul 1364, a fost un centru important al regatului feudal maghiar. Este cunoscut faptul că prima asociație cetățenească, o gardă înarmată – numărând în jur de 200 de membri, având rădăcini probabil deja în anul 1364 – a participat la apărarea orașului în anul 1552. Desigur, nu putem afirma în mod cert dacă această formațiune paramilitară a avut și atribuții de apărare împotriva incendiilor⁴. Cât de serios a fost privită problema combaterii incendiilor în epoca respectivă ne arată codul penal, *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae* – elaborat de juristul Verbőczy István (1458–1541) în anul 1514 – care a prevăzut pedeapsa capitală chiar și pentru o amenințare cu focul împotriva caselor sau a localităților.

Pericolul incendiilor în Timișoara a crescut considerabil în perioada ocupației otomane, când, după informațiile cronicarilor vremii, marea majoritate a clădirilor a fost construită din lemn. Cum au arătat casele în oraș și în suburbiile aglomerate ne informează Evlia Celebi, dar mai relevantă ni se pare o relatare apărută la Augsburg în anul 1716, unde, referitor la clădirile de lemn din Timișoara, s-a menționat că „*însăși casa pașei din cetate nu este mai bună decât casa unui cetățean obișnuit dintr-o localitate din Germania*”⁵.

În primele luni după ocuparea orașului de către Habsburgi, problemele legate de combaterea incendiilor a fost asigurată de militari. Datoria militarilor în această direcție a fost reglementată prin instrucțiunile (*Feuerordnung*) emise de generalul Franz Paul Wallis (1678–1737), comandantul garnizoanei între 1716–1729, instrucțiuni intrate în vigoare deja în luna noiembrie a anului 1716⁶. Imediat după constituirea conducerii civile a orașului, la data de 1 ianuarie 1718, atribuțiile pompierești, ca și cele de ordine interioară, au intrat în competența magistraturii civile, aflată la rândul

ei sub supravegherea Administrației Banatului, care a ordonat ca pentru combaterea incendiilor fiecare cetățean să țină în casa lui o scară și un butoi cu apă. De altfel, una dintre primele prevederi ale magistraturii a fost demolarea hornurilor de lemn și de lut ale caselor vechi și înlocuirea lor cu hornuri construite din cărămidă și piatră⁷.

Cât de importantă a fost combaterea incendiilor încă din primii ani de după 1716 ne arată și prezența cultului protectorului pompierilor, al Sfântului Florian, sărbătorit anual în 4 august prin procesiunile solemne ținute în Palanca Mică. În cazurile de excepție, cum a fost și incendiul din noaptea de 14 octombrie 1723, care a periclitat și casa generalului Wallis, ajutorul ceresc a fost invocat personal de superiorul iezuiților, care s-a rugat cu crucea în mână pentru stingerea incendiului⁸.

În anul 1739, Administrația Banatului a reînnoit cererea adresată conducerii orașului ca în fiecare casă să fie păstrat permanent un vas cu apă pentru stingerea incendiilor⁹. Chiar dacă informațiile păstrate nu ne confirmă direct existența unei astfel de formațiuni, o consemnare din anul 1727 vorbește despre văduva unui pompier (*Feuerwerkerin*) din Timișoara¹⁰. În ciuda măsurilor luate după 1717, se pare că inițiativele conducerii orașului nu au fost suficiente pentru organizarea eficientă a combaterii și preîntâmpinării incendiilor. În acest sens trebuie interpretat raportul din anul 1734 al generalului comandant al Banatului (între anii 1734–1738), baron Johann Andreas Hamilton (1679–1738), care sublinia necesitatea elaborării unui regulament pentru preîntâmpinarea și combaterea incendiilor¹¹. Observațiile critice ale lui Hamilton au stat la baza elaborării Regulamentului din anul 1755 pentru organizarea orașului (*Policey Ordnung*), care, prin cele 27 de puncte reglementa viața localității. Punctul 22 al Regulamentului se referea la combaterea incendiilor, cerându-se construirea unei clădiri separate, din materiale solide, pentru păstrarea obiectelor (precum scări, vase etc.) și a mașinilor necesare combaterii incendiilor (*Wasser Maschinen*). Aceste rechizite trebuiau să fie păstrate permanent în căruțe speciale, care – în cazul incendiilor – să fie deplasate la locul acestora. Punctul 23 preciza că semnalarea incendiilor cade în sarcina paznicilor de noapte de la primăria orașului, iar punctul 24 a prevăzut că o comisie specială (*Feuer Comission*) va controla anual de două ori

³ Vastag 2015, 399–412.

⁴ Kakucs 2014, 339.

⁵ Tradus după un citat din Petri 1988, 442.

⁶ Mraz 1984.

⁷ Preyer 1995, 68–69.

⁸ Szentkláray 1910.

⁹ Hoffmann 1924, 32–37.

¹⁰ Baróti 1893–1907, II, 283.

¹¹ Wolf 1995, 67, 119.

atât sursele de incendii, precum și starea rechizitelor și a rezervoarelor de apă prevăzute pentru combaterea incendiilor¹².

În data de 31 martie 1774 Administrația Banatului a elaborat un nou regulament privind organizarea combaterii incendiilor din Timișoara. Cele 67 de puncte ale regulamentului au creionat modul de organizare a restrângerii incendiului bazat pe participarea cetățenilor, dar mai ales a meșteșugarilor din oraș. Greutățile cele mai mari în stingerea incendiilor erau legate de distanțele mari dintre Cetate și cartierele Fabric, Iosefin și Elisabetin. Se pare că regulamentul din anul 1774 a prevăzut amenzi, chiar și pedepse corporale, pentru cei care au refuzat să participe la stingerea incendiilor. În deceniile următoare Primăria orașului a încercat să rezolve aplicarea pe cartiere a prevederilor privind combaterea incendiilor. În acest scop a fost creat sistemul vecinătăților – având în frunte doi *vilici* care răspundeau de câteva străzi, precum și de grupurile organizate acolo. Aceste grupuri, având în frunte câte un comandant, au fost mai bine organizate; în cazul incendiilor, pie-larii asigurau transportul apei, tâmplarii demolau obiectivele incendiate, iar meșterii hornari lichidau focul¹³. Greutățile enorme privind semnalizarea incendiilor, cauzate de distanțele mari dintre cartiere, au fost rezolvate – după cum arată relatarea ziarului *Temesvarer Wochenblatt* din 20 mai 1844 referitoare la incendiul din noaptea de 13/14 mai – prin focurile de armă ale membrilor gărzilor cetățenești care au executat servicii de noapte¹⁴.

Ca și în cazul altor orașe unde au existat bresle, membrii breslelor din Timișoara au jucat un rol deosebit de important în combaterea incendiilor. În primele decenii după 1716, dar cel mai târziu în 1749, hornarii din Timișoara, al căror patron a fost protectorul pompierilor (Sfântul Florian), au făcut parte din Lada Principală a breslei hornarilor de la Buda¹⁵. Apartenența este dovedită și de o diplomă emisă de Lada hornarilor din Buda, păstrată în colecția Muzeului Național Maghiar din Budapesta¹⁶. Printre hornarii timișoreni din secolul al XVIII-lea se remarcă numele lui Pietro Antonio Delpondio (uneori Delbondio) (1707–1792). Numele lui a fost înregistrat în *Registrul cetățenilor* din anul 1739. Mai târziu, hornarul Delpondio a

devenit senator și primar al orașului. Un caz unic în istoria meșteșugarilor din Banat organizați în bresle l-a constituit faptul că în anul 1749 Pietro Antonio Delpondio a obținut un brevet prin care funcția sa – de hornar oficial al orașului – a fost moștenită de urmașii lui¹⁷.

Din anul 1815 hornarii din Timișoara, împreună cu zidarii, cioplitorii de piatră, dulgherii, țiglarii și pavatorii de străzi, s-au unit într-o breaslă comună. Mai târziu această breaslă s-a dizolvat, iar în anul 1856, așa cum o demonstrează sigiliul păstrat în colecția Secției de Istorie a Muzeului Național al Banatului, hornarii vor fi organizați într-o breaslă proprie. Câmpul sigilar al breslei a fost dominat de silueta patronului, Sf. Florian, având în mână stângă un drapel, în mână dreaptă un șistar din care toarnă apă asupra unei case aflată în flăcări.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, instrumentele pompierilor civili din Cetate au fost păstrate într-un depozit (*Bürgerliche Feuer Requisiten Schupfen*), aflat în clădirea Școlii Normale din Timișoara, situată în vecinătatea Cazărmii Transilvaniei¹⁸.

Pompierii voluntari din

Timișoara în epoca modernă

Spre mijlocul secolului al XIX-lea, odată cu extinderea orașelor s-au înmulțit incendiile și în spațiul central european, dar mai ales au crescut pierderile umane în urma acestor catastrofe. Pentru combaterea acestor pierderi, în 1686 în capitala Imperiului Habsburgic, a fost înființată prima unitate a pompierilor profesioniști din Europa. Instituții similare se vor organiza în anul 1728 la Constantinopol și în anul 1802 la București. În ceea ce privește istoria pompierilor voluntari, întâietatea europeană îi revine orașului vecin, Arad, unde în anul 1835 a fost organizată prima unitate a pompierilor voluntari. Exemplul arădean a fost urmat în anul 1855 de Șantierul naval de la Buda cu o unitate proprie, în anul 1866 de orașul Sopron și în anul 1870 de Pesta¹⁹.

În ceea ce privește vechimea primelor asociații ale pompierilor voluntari din Timișoara, în lipsa unei monografii corespunzătoare, avem unele nelămuriri. În lucrarea istoricului Barát Ármin²⁰ se spune că ideea înființării unui corp al pompierilor voluntari din Timișoara a fost lansată în anul 1867 de un comitet cetățenesc din Fabric, compus din Fehér Károly, Anton Suchan, Moritz Wessel,

¹² Hoffmann 1924. Conform adnotărilor istoricului Leo Hoffmann (1902–1944), putem presupune că în anul 1924 originalul actului se afla în posesia autorului.

¹³ Vastag 2015.

¹⁴ *Temesvarer Wochenblatt*, 1844, nr. 21.

¹⁵ Milleker 1949, 8.

¹⁶ Stopp 1982–1992, bd. 12, 164.

¹⁷ Kakucs 2008, 191.

¹⁸ Petri 1980, 42. Vezi și Kovács 1908, 419.

¹⁹ Markusovszky 1911.

²⁰ Barát 1902, 254–255.

Donat Papp și Csuman Antal. Statutele asociației cu numele de *Freiwillige Bürgerliche Feuerlöschkorp der Vorstadt Fabrik* au fost votate de acest comitet în 30 iunie 1868 și aprobate de conducerea orașului Timișoara în 22 august 1869.

În lucrarea apărută în anul 1927 a istoricului Josef Geml, care între anii 1881–1919 a îndeplinit funcțiile de notar adjunct, notar-prim, mai apoi primar al orașului, se confirmă faptul că prima unitate a pompierilor voluntari a fost înființată în anul 1869 în cartierul Fabric, urmat în același an de cea din Iosefin și în anul 1873 de cea din Cetate. La reorganizarea celor trei corpuri, în anul 1877, ele au păstrat o autonomie proprie, dar au coordonat mai bine activitatea lor. Sediile celor trei corpuri, cu paze permanente, au fost legate prin linii telefonice proprii, corpurile au fost înzestrate cu instrumente de stingere standardizate, iar instruirea pompierilor a fost executată după aceleași metode. Pe lângă comandantul corpurilor, comanda principală a aparținut judecătorului funciar (*Grundrichter* în limba germană și *telekbiró* în limba maghiară) din cartiere, iar orașul a acordat anual suma de 6.000 de coroane pentru întreținerea celor trei corpuri²¹. Ce rol important au jucat formațiunile pompierilor voluntari din Timișoara în viața socială a urbei se poate observa la aniversarea a 100 de ani de la acordarea drepturilor de oraș liber regesc, organizată între 16–18 septembrie 1882, unde procesiunea oficială a autorităților militare și civile spre Catedrala romano-catolică din Cetate a fost condusă de fanfara pompierilor. În ziua următoare formațiunile au demonstrat pregătirea lor profesională la Turnul Pompierilor voluntari din Fabric²². Pentru o mai bună cunoaștere a istoriei celor trei corpuri de pompieri, pe lângă informațiile lui Barát Ármin și Josef Geml, vom folosi în continuare date și informații apărute în ziarul *Temesvarer Zeitung*, articole apărute cu ocazia aniversărilor legate de unitățile amintite. De asemenea, vom încerca creionarea istoricului celor trei corpuri în ordinea cronologică a înființării lor.

Pompierii voluntari din Fabric

Primele informații despre activitatea unui corp separat al pompierilor voluntari din cartierul Fabric le avem din timpul asediului Cetății Timișoara, în primăvara și vara anului 1849, când un grup de cetățeni, la inițiativa profesorului de desen Henrik Dunaiszky (1811–1875), a organizat un corp de pompieri în Fabric, care a jucat un rol important

în stingerea incendiilor provocate de artileriile austriece și maghiare²³.

Fără să luăm în calcul existența corpului de pompieri inițiat de Henrik Dunaiszky, mențiunile oferite de lucrările lui Barát Ármin și Josif Geml ne transmit informații referitoare doar la formația pompierilor voluntari din Fabric, înființată în anul 1869. Dorim să subliniem faptul că marea majoritate a societăților civile, atât cele culturale, cât și cele de binefacere din Timișoara, a apărut în cartierul Fabric. În articolul *Das 25 jährige Jubiläum der Fabriker freiw. Feuerwehr* (25 de ani de la înființarea organizației de apărare a pompierilor voluntari din Fabric)²⁴, secretarul Asociației pompierilor voluntari din Fabric, profesorul Johann Graf, a recapitulat istoricul formațiunii. Conform acestor informații, grupul pompierilor voluntari din Fabric a fost înființat deja în luna septembrie 1867, având la origine o formațiune mai veche care a aparținut orașului Timișoara. Conform scrierii lui Graf, Statutul formațiunii din Fabric a fost aprobat abia în 22 august 1868. Primii comandanți ai formațiunii nou create au fost: Martin Suchan (1817–1898), George Kis, iar din anul 1880, Lorenz Varga. În anul jubiliar 1894, primul comandant al corpului, *Oberdirector* cum s-a numit în acea vreme, a fost farmacistul Eduard Becker, iar al doilea comandant maestrul constructor Jakab Forgács. Prima intervenție mai mare, „botezul formațiunii”, a avut loc la incendiul care în anul 1868 a mistuit Moara Sănger din Fabric. În anul 1872 un grup de 20 de membri ai corpului pompierilor voluntari din Fabric a participat la congresul pompierilor din Graz, unde cei din Fabric au învățat foarte mult din activitatea colegilor austrieci. În anul 1873 asociația pompierilor din Fabric avea 230 de membri, din care 104 activi. Grupul din Fabric a deținut o avere de 30.000 de forinți, din care în anii următori a investit 13.000 de forinți în achiziționarea rechizitelor moderne. Prima reorganizare a corpului a avut loc în anul 1873, a doua în anul 1878, când a fost introdus serviciul de noapte permanent și a fost dat în folosință primul sediu cu turn de observație al pompierilor din Timișoara-Fabric.

Din relatările secretarului Johann Graf reiese că pompierii din Fabric au avut deja în anul 1873 un drapel propriu, a cărei patroană în anul 1894 a fost soția comandantului, doamna Éva Forgács. Imaginea drapelului amintit s-a păstrat pe o diplomă de onoare a pompierilor voluntari din

²¹ Geml 2010, 373–375.

²² Rosenfeld 1882.

²³ *Temesvarer Zeitung*, 21 decembrie 1875 (informație amabilă Ilona Miklósik).

²⁴ *Temesvarer Zeitung*, 1894, nr. 190, 22 august.

Fabric, acordată cetățeanului Johann Schlichting în anul 1871. Acest document păstrează imaginea sigiliului, precum și a drapelului pompierilor voluntari din Fabric, care a fost decorat cu imaginea Sf. Florian. Conform tradițiilor democratice ale orașului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, drapelul a purtat lozinca pompierilor în patru limbi: *Unul pentru toți și toți pentru unul*²⁵.

În 5 mai 1878, în prezența primarului Török János, a fost inaugurat Turnul Pompierilor din Fabric, având patru etaje în corpul central și două în cele laterale. Clădirea s-a aflat în Piața Rozelor de atunci (*Rózsa-tér, Rosenplatz* – azi str. Aurel Vlaicu), denumită după restaurantul *La cele trei roze*, care domina piața. Inventarul pompieresc, depozitat anterior în sediul Judecătoriei Funciare din cartier (*Telekbírószág, Grundgericht*), (azi str. Theodor Neculuță), a fost transferat în nou inauguratul Turn al Pompierilor²⁶.

La serbările din anul 1894 în Fabric au fost prezente formațiuni ale pompierilor voluntari din Mehala, Giarmata, Budapesta, Szabadka, Grabaș, Receaș, Arad, Vinga, Vârșeș și Lugoj, dar din cauza neînțelegerilor locale, corpurile din Cetate și din Iosefin au boicotat festivitățile. Cu această ocazie au fost distinși veteranii: Lorenz Varga, Donat Papp, F. Sussnetter, Franz Schneider, Ludwig Schmalbach, Johann Adami, Josef Kánya, F. Romanov, Johann Szarka, George Ungureanu și Alexander Demeter.

Comandanți și funcționari ai pompierilor voluntari din Fabric în anul 1894 au fost:

- comandant al corpului – Lorenz Varga;
- adjunct – Adolf Drexler;
- secretar – Johann Graf;
- comisar – Sabas Savits, judecătorul funciar din Fabric;
- responsabil cu înzestrarea tehnică – Georg Kis;
- mânăuitori de furtunuri: Donat Papp, Josef Bay, Josef Sichlar și Michael Glass;
- purtător de drapel – Ferdinand Gussnecker;
- medici: dr. Michael Karl, dr. M. Breuer, dr. Josef Hartmann, dr. Milos Karakassevits și dr. Bruchard Weiss;
- comandanți ai căruțelor cu pompe: Max Paral, Eugen Fischer și Josef Kánya;
- comandanți de grup: Franz Romanov, Stefan Popovits, Michael Greis, Johann Edert, George Ungureanu și Jakob Ries.

În anul 1894 au fost distinși cu

medaliile pompierilor: Lorenz Varga, Donat Papp, F. Sussnetter, Franz Schneider, Ludwig Schmalbach, Johann Adami, Josef Kánya, F. Romanov, Johann Szarka, George Ungureanu și Alexander Demeter.

Pompierii voluntari din cartierele

Iosefin și Elisabetin

Conform informațiilor apărute în ziarul *Temesvarer Zeitung* din 18 august 1868²⁷, la data de 5 august în restaurantul *Zum König von Ungarn* a fost înființat Corpul pompierilor voluntari din Iosefin (*Josefstädter Feuerlösch-Corps*), aflat sub conducerea directorului Anton Band și a adjunctului Michael Nagy. Cu această ocazie, industriașul Karl Schlosser a deschis o listă de donații pentru înzestrarea pompierilor, donând el însuși suma de 100 de forinți.

Nu avem informații sigure despre anul înființării Corpului pompierilor din Cartierul Elisabetin. Ziarul *Temesvarer Zeitung* din 1873²⁸ ne informează despre unirea formațiunilor de pompieri voluntari din cartierele Iosefin și Elisabetin. Știrea a parvenit de la comandantul Ferdinand Klein. Cele două formațiuni au rămas unite între anii 1885–1918 sub comanda lui Josef Novotny. Datorită perseverenței lui Novotny, cu o investiție de 34.000 de coroane a fost construit în anul 1905 primul sediu modern al pompierilor din Timișoara, sediul actual al pompierilor militari. În grajdul cu o capacitate de 40 de cai, construit cu această ocazie, puteau fi ținuți și caii particulari, cu condiția ca în caz de incendiu și caii particularilor să poată fi înhămați de pompieri.

Pompierii voluntari din Cetate

Corpul pompierilor voluntari, ca al treilea corp de pe teritoriul orașului Timișoara, a fost înființat în anul 1873. Între 1873–1875 sediul corpului, deja cu pază de noapte, s-a aflat în magazinul comerciantului Friedrich Szabady, care a deținut și conducerea corpului. Între 1875–1895 sediul pompierilor voluntari din Cetate s-a aflat în clădirea Primăriei. După incendiul Teatrului din noaptea de 30 aprilie 1880, din inițiativa primarului Telbisz Károly și a comandantului corpului militar din Banat, Johann Baptist von Waldstätten (1883–1914), a fost asigurată construirea noului sediu. Acest sediu, clădit pentru suma de 36.000 de forinți pe strada Wallstrasse (azi Piața Oituz), a fost inaugurat în anul 1896. La serbarea din 20 august 1898, la aniversarea celor 25 de ani de activitate a

²⁵ Röder 2002, 243–244.

²⁶ *Temesi Lapok*, 1878, nr. 104, 5 mai (informație amabilă Ilona Miklósik).

²⁷ *Temesvarer Zeitung*, 1868, nr. 189.

²⁸ *Temesvarer Zeitung*, 1873, nr. 243.

pompierilor voluntari din Cetate, corpul a primit un drapel nou, păstrat și azi în colecția Muzeului Național al Banatului²⁹. În relatarea apărută în *Temesvarer Zeitung* se găsește și o scurtă prezentare a istoriei pompierilor. Accentul principal al articolului a căzut pe o prezentare nominală a primei generații, după cum urmează:

- comandant – Friedrich Szabady;
- comandant-adjunct – Sigmund Kisfaludy;
- locțiitor adjunct – Kasa Ignatz;
- casier – Gustav Janky;
- secretar – Michael Krisch;
- responsabili cu înzestrarea tehnică: Karl Rasztoczy, Karl Roth, Karl Gustav Förck și J. R. Stampa;
- comandanții de grup: Johann Milacsek, Eduard Filipp, Karl Koch și Jacob Leitgeb;
- comandanții căruțelor: Karl Bayer, Eduard Angyal, Johann Schmitz și Josef Janky;
- pompieri: Alois Seidel, D. Messer, Emanuel Magyar, G. Herzl, August Uhrmann, Josef Havelka, Roth Gazda, Josef Matosel, Koloman Glass, Theophil Doktal, Karl Hromasu, Franz Schramm, Josef Meyer, Karl Pollak, Joseph Bakalovits, Filip Walz, Wilhelm Russ, Ede Themák, Josef Mülbach, Karl Szász, Johann Barát, Karl Weiss, Franz Heissinger, Moritz Weiss, Gabriel Deutsch, Arthur Meyer, Konstantin Konstantin, Anton Vitalky, Jakob Spitzer, Johann Kella, Karl Schopfer, Johann Viela, Eduard Kraul și Heinrich Wolf.

Comandanții corpului din Cetate, după Szabady, au fost Josef Janky (1878–1881), Ignatz Leyritz (1881–1885), Ladislau Nagy (1885–1897) și Eduard Hermann (1897–?).

În luna mai a anului 1923 pompierii voluntari din Cetate au sărbătorit 50 de ani de activitate depusă în slujba societății. Serbările s-au desfășurat în sediul pompierilor din str. Oituz, în prezența prefectului dr. Iulius Costea, a comandantului garnizoanei militare generalul Constantin Găvenescu și a primarului dr. Lucian Georgevici. În anul 1923 funcția de președinte al pompierilor voluntari din Cetate a fost deținută de inginerul Stan Vidrighin. În fața sediului pompierilor au defilat cele 22 de mașini ale pompierilor voluntari din Timișoara. Raportul celor patru corpuri, prezentat din partea lui Adolf Drexler (din Fabric), Moritz Blum (din Iosefin), Josef Mark (din Cetate) și Ioan Petrovici (din Mehala) a fost primit de comandantul general al celor patru formațiuni – Lorenz Varga. Din raportul secretarului pompierilor, Paul Leonhard, reiese că în anul jubiliar 1923, sub comanda

formațiunii din Cetate s-au aflat 6 membri de onoare, 48 de membri activi și 200 membri sprijinitori. Colaborarea excelentă dintre pompierii voluntari și Salvarea din Timișoara a fost subliniată de reprezentantul Salvării la serbările din 1923, dr. Moritz Schönberger³⁰.

Asociația pompierilor voluntari din Timișoara (1877–1936)

În anul 1877 cele trei formațiuni ale pompierilor voluntari au fost unite sub denumirea de *Temesvarer Freiwillige Feuerwehr*. Cele trei corpuri și-au păstrat în continuare comanda proprie: Corpul I din Fabric a rămas sub comanda lui Lorenz Varga, Corpul II din Iosefin a rămas sub comanda lui Josef Novotny, iar Corpul III din Cetate a rămas sub comanda lui Eduard Hermann.

Pompierii voluntari din Mehala (1894)

La serbările din anul 1894 ale pompierilor din Fabric a fost prezentă și formațiunea pompierilor voluntari din Mehala. Acest lucru este confirmat și de informațiile provenite de la Damó Jenő³¹. Conform datelor furnizate de Damó, comandantul pompierilor voluntari din cartierul Mehala a fost Peter Petrovici, născut în anul 1867, cel care în anul 1930 a avut o vechime de 37 de ani la pompieri, din care o perioadă de 22 ani a fost comandantul grupului V Mehala. În anul 1934 din grupul pompierilor din Mehala au fost decorați: Nicolaus Neuer și Peter Petrovici pentru 40 de ani, iar Nicolae Iorga pentru 10 ani de activitate.

Pompierii voluntari din Freidorf/Fratelia

Nu cunoaștem anul înființării grupului de pompieri voluntari din Fratelia. Este cunoscut faptul că în luna ianuarie 1912 ajutorul financiar al pompierilor voluntari din Freidorf a fost mărit de la 400 la 800 de coroane. Pe lângă Adolf Drexler din Fabric, Moritz Blum din Iosefin, Josef Mark din Cetate și Ioan Petrovici din Mehala, în anul 1923 ei au fost prezenți la serbările pompierilor voluntari din Cetate. În anul 1934 printre pompierii decorați apar și numele pompierilor din Freidorf/Fratelia: Josef Kocsi – cu 40 de ani, Josef Wolmütz – cu 35 de ani, Franz Kayser – cu 30 de ani, Mathias Zachner și Karl Allar – cu câte 15 ani de activitate. Pornind de la activitatea lui Josef Kocsi, suntem tentați de a crede că grupul pompierilor voluntari din Fratelia fusese înființat deja în anul 1894.

La sfârșitul secolului al XIX-lea orașul Timișoara

²⁹ *Temesvarer Zeitung*, 20 august 1898.

³⁰ *Temesvarer Zeitung*, 1923, nr. 102.

³¹ Damó 1934, 245.

a sprijinit cu o sumă anuală de 5.740 coroane, iar cetățenii urbei cu 6.000 de coroane activitatea pompierilor. La suma respectivă s-au mai adăugat 16.500 de coroane din partea statului, 6.000 din partea cetățenilor din Fabric, 5.500 din Cetate și 5.000 din Iosefin. În anul amintit corpul din Fabric a avut 105, cel din Iosefin 82 și cel din Cetate 64 membri activi. Serviciul permanent a fost asigurat de 6 pompieri de serviciu, în caz de foc alarma între sedii s-a transmis prin telefon și cu trompete în cartiere. În anul amintit, pe lângă cele trei corpuri, a existat și un corp de pompieri format din 80 de persoane la CFR și 40 la Fabrica de chibrituri. Având în vedere complexitatea colaborării dintre corpurile amintite, conducerea orașului Timișoara a făcut deja planuri pentru crearea unui grup de intervenție format din pompieri profesioniști.

Aniversarea comună – 110 ani de activitate a pompierilor voluntari din Timișoara – organizată în anul 1934

Trebuie să menționăm de la început că nici până la ora actuală nu am găsit o explicație sau o dovadă clară de care eveniment s-au legat serbările de 110 ani de activitate a pompierilor voluntari din Timișoara în anul 1934. După o socoteală simplă, presupunem că autorii acțiunii, deosebit de bine organizate în luna septembrie a anului 1934³², cu o participare mare din toată țara, au pornit de la un eveniment legat de istoria pompierilor voluntari din Timișoara din anul 1824. Din sursele cunoscute de noi, singurul eveniment care ar explica probabilitatea înființării unei formațiuni a pompierilor voluntari ar fi fost incendiul din jurul anului 1824 la atelierele pentru confecționarea lumânărilor, aflat în proprietatea Breslei Măcelarilor din cartierul Iosefin. După 1824 pe locul atelierelor distruse a fost construit restaurantul numit *La Glonțul Albastru* (*Zur Blaue Kugel*), sediul Societății de tir; restaurantul s-a aflat în zona de azi a Pieței Küttel. Proprietarul de mai târziu al clădirii restaurantului de odinioară *La Glonțul Albastru* și al depozitului de lemn din fosta zonă a Pieței Küttel, Weisz Hugó, a donat în anul 1886 Muzeului Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara o placă de marmură cu o lungime de 174 cm, inscripționată în limba germană: *Dem schätzbaren Beförderer dieser Anstalt, Johann Schimtsch gewidmet von der Schützen-Gesellschaft 1823* (Sprijinitorului acestei societăți, Johann Schimtsch, ridicat de Societatea de tir în anul 1823). Înregistrat sub nr. de inv. 662 în registrul vechi, această dovadă a sediului Societății de

tir din Timișoara a dispărut din colecția Muzeului Național al Banatului după anul 1922³³. Nu avem informații concrete despre activitatea pompierilor voluntari din Timișoara, întreruptă cândva între anii 1824–1868. La această întrerupere s-a referit probabil și articolul din ziarul *Delejtű* din 4 ianuarie 1859, care relatează despre un incendiu de la Fabrica de stearină din Maierle Vechi, cu o pagubă produsă de 16.000 de florini. Redactorul ziarului, istoricul Pesty Frigyes, a subliniat ajutorul populației la stingerea incendiului, dar a semnalat și dotarea cu totul insuficientă a instrumentelor care au stat la dispoziția lor (ex. furtunuri care au o capacitate de 10 m pentru transportul apei) și a cerut reînființarea asociației pompierilor voluntari. O situație similară putem constata și în cazul pompierilor voluntari din Arad, cu o societate înființată în anul 1834, a cărei activitate întreruptă a fost reluată în anul 1861 cu 399 de membri, dintre care 193 activi³⁴.

Așa cum se poate vedea și din materialul prezentat de noi, primul statut al pompierilor voluntari din Timișoara-Fabric, având la origine o formațiune mai veche care a aparținut orașului Timișoara, a fost elaborat în 1867 și aprobat de organele competente la data de 22 august 1868. Oricum, prezentăm descrierea serbărilor din septembrie 1934 ca un document deosebit de interesant, cu referiri asupra participării trimișilor din 87 de formațiuni ale celor 131 existente în România. A fost probabil ultima acțiune de acest gen a pompierilor voluntari din Timișoara.

Lucrările adunării au fost deschise de primarul adjunct al orașului, Géza Löffler. Raportul despre activitatea pompierilor de la adunarea din anul precedent a fost prezentat de Ernest Heim, secretarul general al Asociației din Timișoara. Lucrările adunării au fost salutate în numele pompierilor voluntari din Banat de dr. Andreas Buchmann, din partea pompierilor militari din România de căpitanul Peteleanu din București, de secretarul asociației pompierilor voluntari din județul Brașov, Ernst Lutz, din Sibiu de Dimitrie Manteia, din Oradea de Aurel Sărac, din Bistrița de Karl Lasellner și din Mediaș de Fritz Binder. Din Banat și din județele înconjurătoare au fost prezenți delegați ai pompierilor voluntari din: Arad, Aradul Nou, Uzinele Textile din Arad, Baia de Criș, Băile Herculane, Bencecul de Sus, Becicherecul Mic, Beșenova Nouă, Buziaș, Bacova, Bozovici, Biled, Beșenova Veche, Cenadul Mare, Cheglevici, Ciacova,

³² *Temesvarer Zeitung*, 1934, nr. 197.

³³ Kakucs 2014, 339–381.

³⁴ *Vasárnapi Újság*, 1862, an IX, nr. 14.

Comloșul Mare, Deta, Denta, Fratelia, Gelu, Gottlob, Guttenbrunn, Gătaia, Ghiroc, Ghizela, Giarmata, Jimbolia, Jamu Mare, Lenauheim, Lugoj, Lipova, Merțișoara, Neudorf, Orțișoara, Pișchia, Periam, Haulic, Recaş, Reșița, Tăuț, Sânnicolau Mare, Sadova Veche, Frumușeni, Șagu, Sânpetru German, Sânpetru Mare, Steierdorf-Anina, Sănandrei, Teremia Mare, Topleț, Tormac, Uivar, Zăbrani și Zădăreni. Delegații din localități mai îndepărtate au venit din: Carei, Oradea, Orșova, Caransebeș, Bistrița, Brașov, Orăștie, Mediaș și Sibiu.

Din raportul lui Andreas Buchman a reieșit că autoritățile din comitat au sprijinit pe deplin atât înzestrarea formațiunilor cu tehnică modernă, cât și pregătirea profesională a unităților, inclusiv pentru combaterea pericolului gazelor de luptă în caz de război. Cu ocazia adunării, 121 de pompieri voluntari au fost distinși pentru activitatea depusă (între 5 și 45 de ani). Printre cei distinși s-au numărat și pompieri din grupurile Timișoara IV și Timișoara V, ceea ce arată că pe lângă cele trei grupuri vechi, Fabric, Iosefin și Cetate, au fost prezente și cele din Mehala ca grup V (figurând cu numele distinșilor Peter Petrovici, Nicolaus Neuer și Costa Iancu) și Freidorf ca grupul nr. IV (cu distinșii Iosef Kocsi, Iosef Walter, Peter Kayser și Franz Kayser).

Legăturile pompierilor voluntari din Timișoara cu alte formațiuni

Prima adunare a pompierilor voluntari din Ungaria s-a desfășurat în luna septembrie a anului 1871, la care a participat și Nagy Ferenc din Timișoara. La congresul următor, din anul 1874, a fost semnalată existența pompierilor voluntari din Timișoara, Vârșeț și Lipova, la care în anul 1880 se adaugă și cea a pompierilor voluntari din Becicherecul Mare, Lugoj, Kikinda, Pecica, Sânnicolau Mare și Aradul Nou. Defalcate pe comitate, în anul 1882, sunt semnalate următoarele organizații ale pompierilor voluntari din Banat. Astfel, din comitatul Timiș: Buziaș, Ciacova, Biserica Albă, Deta, Zăbrani, Cubin, Kudriț, Liebling, Lipova, Mramorak, Németság, Recaş și Vinga. Din comitatul Torontal: Becicherecul Mare, Kikinda, Cenadul Sârbesc, Cenadul German, Panciova, Periam, Starciova și Jimbolia. Din comitatul Caraș-Severin: Lugoj, Bocșa Germană, Oravița, Reșița și Caransebeș. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, reprezentanții pompierilor voluntari din Banat au fost aleși în diferite comisii centrale: Lorenz Varga (1896–1900, 1893–1911)

și Martin Suchan (1880–1882) din Timișoara, Ternajgó Cézár (1880–1889) din Aradul Nou și Alexander Breuer (1899–1902) din Lugoj³⁵.

Pompieri voluntari mai cunoscuți din Timișoara **Pietro Antonio Delpondio/ Delbondio (1707–1792)**

Numele lui îl găsim în *Registrul cetățenilor* în anul 1739. Mai târziu, hornarul Delpondio a devenit senator (1758–1761 și 1774–1780) și primar al orașului (1780). În anul 1749 Delpondio a obținut un brevet prin care funcția sa de hornar oficial al orașului putea fi moștenită de urmașii săi.

Petru Cermena (1807–1882)

Petru Cermena, în funcția sa de căpitan al orașului, a răspuns și de organizarea pompierilor voluntari. De activitatea sa de pompier s-a legat cel mai frumos episod din viața personală: dragostea dintre pompierul-salvator și femeia salvată. Conform relatărilor lui Aurel Cosma, în anul 1868 la un incendiu din Mehala, Petru Cermena i-a salvat viața, iar apoi s-a îndrăgostit de viitoarea sa soție, Maria Doctorovici³⁶.

Lorenz Varga

În anul 1867 probabil că s-a aflat deja printre primii pompieri voluntari din Fabric, al căror comandant a fost între anii 1877–1894. În anul 1894, din inițiativa lui Lorenz Varga, s-a format Asociația pompierilor voluntari din comitatul Timiș. La marea aniversare comună – 110 ani de activitate a pompierilor voluntari din Timișoara, organizată în anul 1934 la Timișoara – Lorenz Varga deținea încă funcția de comandant al pompierilor din Banat. Între anii 1896–1900, 1893–1911 numele lui Varga îl întâlnim în diferite funcții importante ale organelor centrale ale pompierilor voluntari din Ungaria. În anul 1914 a fost distins cu Crucea de Merit cu Coroană (*Grosse Verdienst Kreuz mit Krone*) a împăratului Franz Josef.

Nicolaus Heim (1877–1934)

Senator din anul 1914, a fost membru activ începând din anul 1898, iar din 1926 a fost comandant al pompierilor voluntari din Cetate. Activitatea obștească a lui Heim a fost onorată în anul 1934 cu înalte decorații de către guvernul român.

Edward Hermann (1840–1922)

Unul dintre cei mai cunoscuți constructori de case din Timișoara, Edward Hermann, la începutul deceniului opt al secolului al XIX-lea era

³⁵ Markusovszky 1911.

³⁶ Cosma 1977.

deja pompier, deținând din anul 1895 funcția de comandant al grupului din Cetate. Împreună cu pompierii Julius Kerschek, comerciant și Iosef Novotny, hornar, a fost distins în anul 1900 cu Ordinul Medjidije, clasa a III-a al Imperiului Otoman³⁷.

Iosef Novotny

A fost una dintre personalitățile cele mai cunoscute din cartierul Iosefin în a doua jumătate a secolului XIX. Restaurantul lui Iosef Novotny a fost centrul vieții civile, locul de adunare al tuturor societăților civile și culturale din cartier. În calitatea sa de comandant al corpurilor unite din Iosefin și Elisabetin (1895–1918) a fost inițiatorul construirii sediului modern, existent și azi în Iosefin.

Incendii mai mari semnalate de-a lungul anilor în Timișoara

În jurul anului 1824 un incendiu deosebit de puternic a distrus atelierele pentru confecționarea lumânărilor, aflate în proprietatea Breslei măcelarilor, pe locul unde mai târziu va fi construit restaurantul numit *La Glonțul Albastru* (*Zur Blaue Kugel*), azi zona Küttel. Incendiul din anul 1868 a distrus clădirea morii (*Sängermühle*) din Fabric. Incendiul din Ungargasse, azi în zona Simion Bărnuțiu din Fabric, a distrus 48 de case. A ars magazia de fân a orașului. În anii 1880 și 1922 au avut loc incendii la Teatrul din Cetate, în 1878 și 1891 la rafinăria din Iosefin, iar la sfârșitul secolului al XIX-lea, Fabrica de bere din Fabric a fost complet arsă.

BIBLIOGRAFIE

Barát 1902
Ármin Barát, *Die königliche Freistadt Temesvár*, Temesvár (1902).

Baróti 1893–1907
Dr. Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. I (1–4), II (5–9), Pótfüzet. II, Temesvár (1893–1907).

Cosma 1977
Aurel Cosma, *Prin Timișoara de altădată*, Ed. Facla, Timișoara (1977).

Damó 1934
Damó Jenő, *Ki kicsoda? A bánsági közélet lexikonja*, Budapest (1934).

Geml 2010
Josef Geml, *Alt-Temesvar im letzten Halbjahrhunder*

1870–1920. Reeditat de dr. Walther Konschitzky, Banater Verlag Erding (2010).

Geyer 1976
Luzian Geyer, *Der Temesvarer Feuerwehrkommandant Edward Hermann war träger der Medjidie Ordens. Neuer Weg* (16 noiembrie 1976).

Hoffmann 1924
Leo Hoffmann, *Beiträge zur Geschichte des Banats*, Hermannstadt (1924).

Kakucs 2008
Lajos Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918*, Timișoara (2008).

Kakucs 2014
Lajos Kakucs, *Gărzile civice și societățile de tir din Banat între anii 1717–1919. AnB (S.N.), Arheologie-Istorie XXII* (2014).

Kovács 1908
Kovács Sándor, *A Csanádi Papnevelde története. A mai papnevelde megalapításának első centenáriuma alkalmából 1806–1906*, Temesvár (1908).

Markusovszky 1911
Markusovszky Béla, *A magyar országos tűzoltó-szövetség története*, Budapest (1911).

Milleker 1949
Felix Milleker, *Geschichte des Gewerbes im Banat 1716–1919*, Wien (1949).

Mraz 1984
Henrike Mraz, *Die Einrichtung der kaiserlichen Verwaltung im Banat von Temesvar*, teză de doctorat, manuscris, Wien (1984).

Munteanu-Munteanu 2002
Munteanu Ion-Munteanu Rodica, *Timișoara monografie*, Timișoara (2002).

Petri 1980
Anton Peter Petri, *Die katholische Normalschule in Temeschwarer Banat (1775–1844)*, München (1980).

Petri 1988
Anton Peter Petri, *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat*, Herausgegeben von der Semmelweis-Vereinigung banater Heilberufler e.V., Marquarstein (1988).

Preyer 1995
Johann N. Preyer, *Monographie der königlichen freistadt Temesvár – Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*, Timișoara (1995).

Rosenfeld 1882
Moritz Rosenfeld, *Erinnerungsblatt zur Centennarium feier der königl. Freistadt Temesvar*, Temesvar (1882).

³⁷ Geyer 1976.

Röder 2002

Annemarie Röder, Von Schlichte zu Schlichting – auf den Spuren einer württembergischen Auswandererfamilie in Temeswar, De la Schlichte la Schlichting – pe urmele timișorene ale unei familii de emigranți din Württemberg. *Dan hier ist beser zu leben als in dem Schwabenland: vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen*. Catalog de expoziție bilingv (ed. Annemarie Röder), Stuttgart, Haus der Heimat (2002).

Stopp 1982–1992

Klaus Stopp, *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsattestate wandernder Handwerksgelesen*, Bd.1–17, Stuttgart (1982–1992).

Szentkláray 1910

Szentkláray Jenő, Temesvár története. *Magyarország városai és vármegyéi. Temesvár* (szerk. Borovszky Samu), Budapest (1910), 1–108.

Vastag 2015

Irina Vastag, Cultura instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și a acțiunii de intervenție la calamități naturale și catastrofe – produsul evoluției sale istorice distincte. *AnB (S.N.)*, Arheologie-Istorie XXIII (2015), 399–412.

Wolf 1995

Josef Wolf, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert. Materialien*, Institut für sonaeschwäbische Geschichte und Landeskunde, Heft 5, Tübingen (1995)

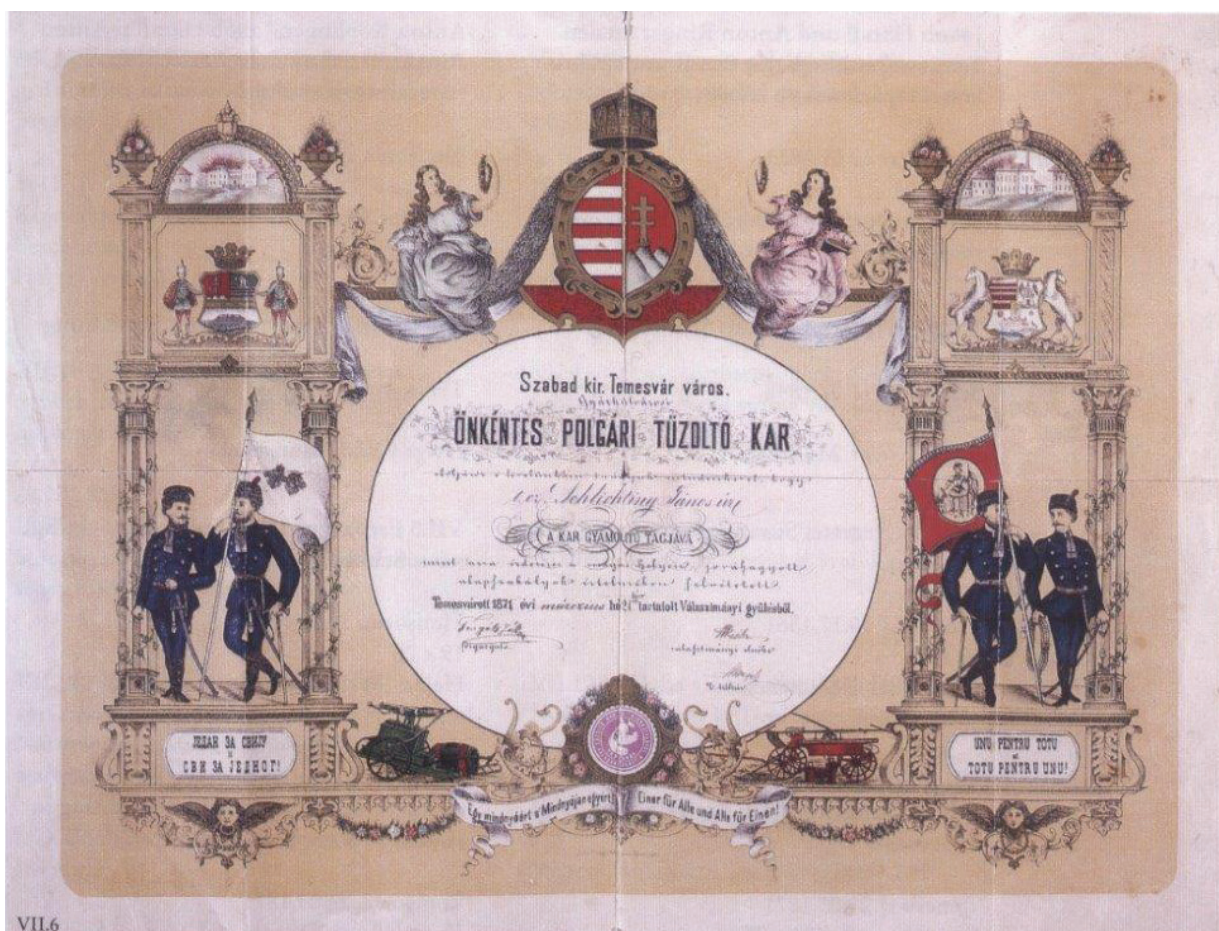
Temesi Lapok (1878)

Temesvarer Wochenblatt (1844)

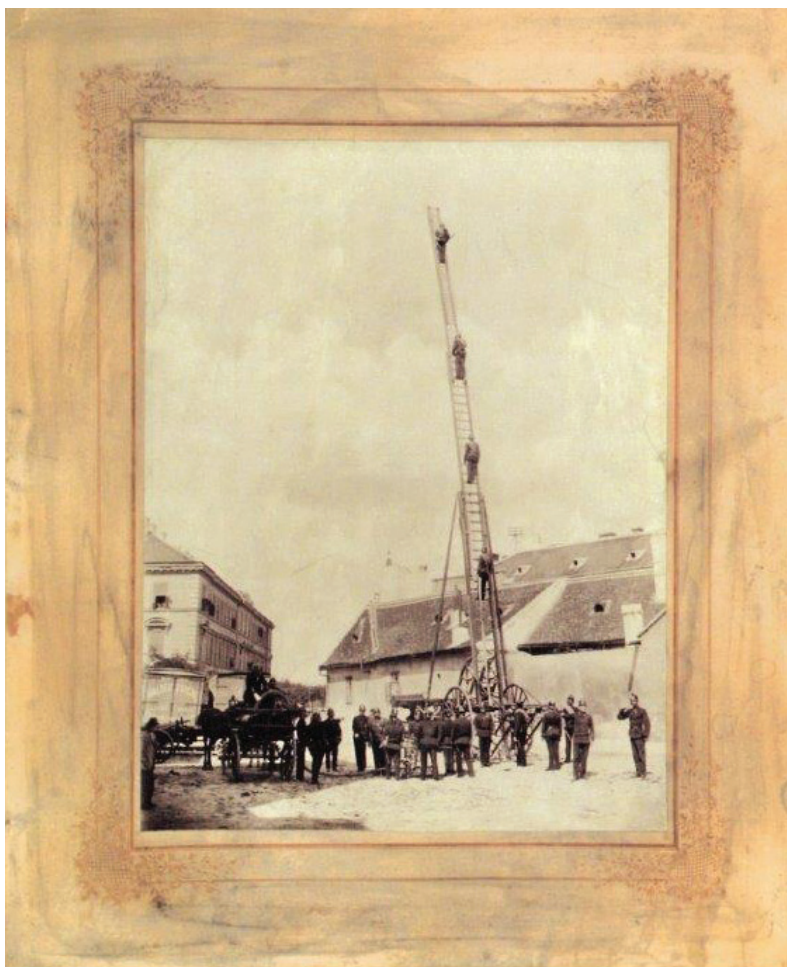
Temesvarer Zeitung (1868, 1873, 1875, 1894, 1898, 1923, 1934)

Vasárnapi Újság (1862)

1. Tiparul sigilar al breslei
hornarilor din Timișoara
din anul 1856 / The sealing
pattern of the chimney sweeps'
guild from Timișoara in 1856.

2. Drapelul pompierilor voluntari din Fabric din anul 1871 de pe o diplomă acordată cetățeanului Schlichting Johann
/ The flag of the volunteer firefighters from Fabric in 1871 on a diploma awarded to citizen Schlichting Johann.

3. *Exercițiul pompierilor voluntari din Cetate în ultimele decenii ale sec. XIX. Publicat de Graure Cristian, Purtători ai luminii. Fotografia în Banat între 1840 și 1910, Muzeul Banatului, Ed. Brumar, 2012. Probabil pe lângă depozitul pompierilor (Bürgerliche Feuer Requisiten Schuppen) aflat în clădirea Școlii Normale din Timișoara / The exercise of the volunteer firefighters from the fortified town in the last decades of the 19th century. Published by Graure Cristian in 2012. Probably by the firefighters' storehouse (Bürgerliche Feuer Requisiten Schuppen) in the Training school from Timișoara.*

4. *Sediul pompierilor voluntari din Fabric, inaugurat la data de 5 mai 1878 (Geml, 83) / The volunteer firefighters' headquarters from Fabric, inaugurated on May 5, 1878. (Geml, 83).*

5. Sediul pompierilor voluntari din Cetate construit în anul 1896 / The volunteer firefighters' headquarters from the Fortress town built up in 1896.

6. Sediul pompierilor din Iosefin construit în anul 1905 (Geml, 127) / The firefighters' headquarters from Iosefin built up in 1905 (Geml, 127).

7. Aversul drapelului pompierilor din Cetate din anul 1898 / The obverse of the firefighters' flag from the Fortress town in 1898.

8. Reversul drapelului pompierilor din Cetate din anul 1898 / The reverse of the firefighters' flag from the Fortress town in 1898.

THE INTERRUPTION OF THE BRITISH-ROMANIAN RELATIONS IN 1941

Marian-Alin Dudoi*

Keywords: Ion Antonescu, Communism, Foreign Affairs, Nazi Germany, World War II.

Cuvinte-cheie: Ion Antonescu, Comunism, Afaceri Externe, Germania nazistă, Al Doilea Război Mondial

(Abstract)

The study analyses the withdrawals of the British Legation from Bucharest and of the Romanian Legation from London.

The research was undertaken at the Central Historical National Archives of Romania in Bucharest where the author studied the microfiches of the Public Record Office of the Great Britain, Foreign Office, Political, 371/29992, 371/29993 and 371/29994.

The United Kingdom declared war on Germany on September 3, 1939.

The British Legation could not gather military, political and economical information as the new regime in Romania had invited the troops of Nazi Germany in the country. As the British found themselves implied only in formal activities, they decided to withdraw the Legation on February 15, 1941 and the Romanian Government acted on reciprocal basis but few Romanians returned from the London staff.

The study deals with the preparations needed to withdraw the two Legations and the modalities required for the British and Romanian staffs for departure.

General Ion Antonescu, Romanian Prime-Minister and de facto ruler of the country, was more than pleased with the British proposal of the interruption of bilateral relations.

In the autumn of 1940, the first German troops entered Romania in large numbers as General Ion Antonescu headed the National Legionary State. On October 8, Reginald Hoare, the British Minister in Bucharest, received from the Foreign Office discretionary authority as to the timing of the Legation withdrawal.¹ Already on November 4, he admitted to the Foreign Office: "This country is already an enemy protectorate and the occupation is daily more effective. It is an open question how long we should be able to remain...".² After Antonescu defeated the Legionary Movement in January 1941, he kept for himself not only the chair of the President of the Council of Ministers, but also became Minister for Foreign Affairs for five months.

On February 5, the Foreign Office notified the

Chiefs of Staff about the British Legation's withdrawal, although the Chiefs preferred the opposite from the military point of view. John Dill, the Chief of the Imperial General Staff, would notify about it to British General Archibald Percival Wavell, Commander-in-Chief Middle East Command which organized the Expeditionary Force for Greece.³

Admiral of the Fleet Dudley Pound, who chaired the Chiefs of Staff Committee, considered the British Legation's withdrawal insufficiently justified, remembering the sudden withdrawal of the British Embassy after the German-French armistice which damaged the British relations with the Vichy Government.⁴

* The Secondary School, 35A Unirii Street, Segarcea, Romania. E-mail: marianalindudoi@yahoo.com.

¹ Maurice Pearton, "British Policy towards Romania: 1939–1941," in Dennis Deletant, Maurice Pearton, *Romania Observed: Studies in Contemporary Romanian History* (Bucharest: Encyclopaedic Publishing House 1998), 93.

² Cited by *Ibid.*

³ The letter of Major-General Hastings Lionel "Pug" Ismay, the representative of the Minister of Defence in the Chiefs of Staff Committee, of 08.02.1941 to Orme Sargent, Deputy Under-Secretary of State at the Foreign Office (hereafter FO), The Microfiches of Great Britain, Public Record Office, Foreign Office (hereafter PRO FO), 371/29993, 9–10.

Minutes of Meeting of a Chiefs of Staff Committee no. 41 (46) of 08.02.1941, *Ibid.*, 18.

⁴ *Ibid.*, 17.

At the Chiefs of Staff Committee, Phillip Nichols of the Foreign Office explained that Hoare was permitted to decide the time of withdrawal as long as the Legation had a reasonable staying. Until then, the Legation had to gather important political and military information but the flow of intelligence reduced as Germans did not allow it. The withdrawal could be considered by Romanians and Germans as a reason for the bombing of oil fields and refineries.⁵

P. Broad, the representative of the Special Operations Executive, informed the Chiefs of Staff Committee that special activities could not begin unless the withdrawal took place.⁶

Hugh Montgomery Knatchbull Hugessen, the British Ambassador in Turkey, had already notified Hoare on February 5, 1941, about the small and unprepared house in Istanbul.⁷ British Ambassador in Turkey managed to persuade by payments the Turkish Government to send in Constanza on February 14 the ship "Izmir" that could accommodate over 100 persons at first and second classes and 30 persons at third class.⁸ Required by the Dutch Minister in Bucharest and gladly accepted by Eelco Nicolaas van Kleffens, Minister for Foreign Affairs of the Government in Exile of the Netherlands in London, the Dutch staff would embark in the same ship.⁹

Due to Antonescu's return of influenza after a week, Alexandru Creșianu, Secretary-General of the Ministry of Foreign Affairs, informed the British Legation that he would receive Hoare on February 10.¹⁰ Hoare insisted for an audience but he received a diplomatic reply in the negative although Hoare knew Antonescu would receive the French Military Attaché even though they had not met each other but British Minister decided to make another try.¹¹

The British withdrawal note was delivered on February 10 and criticized the Romanian

Government for allowing the presence of German Army while Creșianu expressed Antonescu's concern in regard to how the Romanians would find means of transport in order to return.¹²

What was the real state of mind in Romania in this matter? Hoare did not require a farewell visit to the powerless King Michael as this "would perhaps be painful for both of us."¹³ On February 13, Dimitrie Jurașcu, head of Consular and Affairs of the Ministry for Foreign Affairs and former Minister in Norway, told Hankey, Secretary of the British Legation, that Romania would preserve the army in order to throw away the Germans at the proper time! When leaving, the British provided Iuliu Maniu, the opposition's leader, a transmitter, the only one considered to lead a resistance movement but, in the summer of 1941, Serviciul Special de Informații (Romanian Counter-Espionage Service) discovered a group of Romanians that sent to British Intelligence Service (MI6) in Istanbul a number of fifty-three political, military and economical messages.¹⁴

The British leaving was scheduled for February 15 by means of the Turkish ship anchored at Constanza. Hoare insisted the same facilities should be granted to the Romanian staff in London by the Foreign Office.¹⁵

On February 13, 13,00, Hoare succeeded in paying a farewell visit to Antonescu.¹⁶ The Romanian Government declined using a ship for the withdrawal of the Romanian Legation and asked the British that the Romanians should leave by plane. The Romanians' number should rise as many as 25, but Hoare took into account several would refuse to return. The Antonescu Government required

¹² Hoare's telegram no. 307 of 10.02.1941 to FO, *Ibid.*, 139.

Hoare's Report no. 32 of 10.02.1941 to Churchill and Hoare's Note no. 21 of 10.02.1941 to "General Antonescu, Conducator and Minister for Foreign Affairs", Id., 371/29994, 57–59.

¹³ Hoare's letter of 14.02.1941 to Ralph Clarmont Skrine Stevenson, Principal Private Secretary to the Foreign Secretary, Gheorghe Buzatu, Marusia Cârstea, "Românii în arhivele britanice și americane," in Gheorghe Buzatu, *Românii între est și vest* (Iași: Tipo Moldova, 2011), doc. no. 26, 1424.

¹⁴ Valeriu Florin Dobrinescu, Ion Pătroi, *Anglia și România între anii 1939–1947* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1992), 104.

Adrian Vișțaru, "Romanian Diplomats in the Scandinavian Countries (1916–1947)," *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, Volume 6, Issue 2/2014:158.

¹⁵ Hoare's telegram no. 316 of 11.02.1941 to FO, PRO FO, 371/29993, 11.

¹⁶ Gheorghe Buzatu, Marusia Cârstea, Stela Cheptea, *Pace și război (1940–1944). Jurnalul mareșalului Antonescu (comentarii, anexe, cronologie)*, vol. I, *Preludii. Explozia. Revanșa* (4. IX. 1940–31.XII.1941), Ediția a II-a, revăzută și adăugită (Iași: Tipo Moldova, 2011), 254.

⁵ *Ibid.*, 18.

⁶ *Ibid.*, 18.

⁷ Knatchbull Hugessen's telegram no. 255 of 5.02.1941 to Foreign Office (hereafter FO; repeated as FO's telegram no. 169 to Hoare), Id., 371/29992, 102.

⁸ Knatchbull Hugessen's telegram no. 281 and 286 of 10.02.1941 to FO (repeated as FO's telegrams no. 204 and 206 to Hoare), *Ibid.*, 158–160.

⁹ Anthony Eden's Letter no. 10 of 10.02.1941 (signed by Nichols) to George Nevile Maltby Bland, the British Minister to the Government in Exile of the Netherlands in the United Kingdom, Id., 371/29993, 22.

¹⁰ Hoare's telegram no. 296 of 9.02.1941 to FO, Id., 371/29992, 131.

¹¹ Hoare's telegram no. 297 of 9.02.1941 to FO, *Ibid.*, 133.

as the British should withdraw on February 15, warned about refusing any postponement and if the Romanian staff in London did not leave the United Kingdom, Romania would not allow the ship to leave Constanța.¹⁷

Antonescu warned Hoare that he would remain as guest until the Romanians returned; consequently, British Minister insisted to Foreign Office to keep the ciphers.¹⁸

When Antonescu inquired if Romania would be bombarded until Romanians came back, Hoare assured him about impossibility of the action.¹⁹ Antonescu had already ordered the anti-air artillery to be prepared in order to defend Bucharest, the oil region of Prahova, the Cernavodă bridge and intensified the surveillance of the remaining British and their Romanian agents.²⁰

The Romanian Government's insistence for the simultaneous departures of Legations were based on the fact the British required the end of relations but Hoare believed that although Antonescu's opinion was correct, the international media sympathized with the Great Britain in this matter as the United Kingdom was at war with Germany while Romania remained formally neutral.²¹

The Foreign Office did not expect to be faced with such rigidity from the Romanian Government and informed Chargé d'Affaires Radu A. Florescu about the discord and proposed six places in the plane to Lisbon on February 15, but the rest of Romanians should leave by a ship seven days later. The Foreign Office proposed to Hoare to inquire the Romanian Government in this matter, if not the British Government would try to find extra places.²²

Finally, Antonescu accepted as a part of diplomats to leave Great Britain by plane and the last by ship on February 22 although all British Mission, including Hoare, could exit Romania on February 15.²³

Usually, the Romanian people blamed the British for this interruption as the British-Hungarian relations continued to exist although

Hungary had not supported the British foreign policy in the Interwar period.²⁴

On February 13, Florescu notified the Romanian Ministry for Foreign Affairs upon his resignation although six members of the Romanian Legation wished to return but none was a diplomat. Diplomats Matyla Costiescu Ghyka, Bianu, Stîrcea and Munteanu had already resigned, diplomat Vardala was ill but Ion Pușcaru remained at his post in order to organize the departure. Worried about repercussions, the Foreign Office tried to persuade Florescu to leave by plane to Lisbon and there he should explain to his Government why he did not wish to return.²⁵

Military attachés Captain N. Țenescu, V. Barbu, A. Nicolae, I. Felea and C. Făgărășanu accepted to return but Florescu did not change his mind and Foreign Office thought to expel him.²⁶ Florescu tried the only possible solution as he decided to work at the sixth passenger.²⁷ Finally, Mrs. A. Tomescu agreed to be the six passenger in the plane to Lisbon.²⁸ On February 15, Mrs. Tomescu fainted, remained in Great Britain and became a clerk at the Swedish Legation.²⁹

On February 12, Eden was questioned in the House of Commons in regard to the withdrawal. Although the questions referred to the severe limitation of bilateral relations (if Romania was an enemy state, if Great Britain had to declare war on Romania due to the latter's alliance to Nazi Germany or if it was true that the Germans captured the British military equipment sent previously to Romania), Eden offered a "diplomatic" answer: "I have chosen the word of this Note, which was sent on my instructions, with some care. I prefer to leave it there".³⁰

The withdrawal of the British Legation continued to create emotion in the Foreign Office so they required information from the United States Embassy in London and the British Consulate-General in Istanbul.³¹

¹⁷ Hoare's telegrams no. 327 and 328 of 13.02.1941 to FO, PRO FO, 371/29993, 50.

¹⁸ Hoare's telegram no. 332 of 13.02.1941 to FO, *Ibid.*, 55.

¹⁹ Hoare's telegram no. 333 of 13.02.1941 to FO, *Ibid.*, 59.

²⁰ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, vol. II (ianuarie-martie 1941), Ediție de documente întocmită de: Marcel-Dumitru Ciucă, Aurelian Teodorescu, Bogdan Florin Popovici (București: Arhivele Naționale ale României, 1998), 209–214.

²¹ Hoare's telegram no. 336 of 13.02.1941 to FO, PRO FO, 371/29993, 61.

²² FO's telegram no. 216 of 13.02.1941 to Hoare, *Ibid.*, 53.

²³ Hoare's telegram no. 337 of 14.02.1941 to FO, *Ibid.*, 90.

²⁴ Hoare's telegram no. 334 of 13.02.1945 to FO, *Ibid.*, 84.

²⁵ FO's telegram no. 219 of 14.02.1941 to Hoare, *Ibid.*, 64.

²⁶ FO's telegram no. 222 of 14.02.1941 to Hoare, *Ibid.*, 67.

²⁷ Meeting between Nichols and Florescu of 13.02.1941, *Ibid.*, 76–77.

²⁸ FO's Note of 14.02.1941 to the Portuguese Ambassador in London (R. 1180/80/37 in FO), *Ibid.*, 92–93.

²⁹ Dumitru G. Danielopol, *Jurnal londonez*, Ediție îngrijită de: Valeriu Florin Dobrinescu și Valeria Dumistrăcel (Iași: Institutul European, 1995), 197.

³⁰ Parliamentary questions in regard to the withdrawal of the Diplomatic Mission, PRO FO, 371/29993, 73.

³¹ Nichols's Minute of 16.02.1941 to Alexander Cadogan, Permanent Under-Secretary of FO, *Ibid.*, 108.

On February 16, 9,55 a.m., the Foreign Office deciphered the British Legation in Sofia's telegram about the departure of British staff from Bucharest and their arrival in Constanza on February 15, 7,00 a.m.³²

On February 17, 19,45 p. m., the news of their arrival in Istanbul the previous day reached the Foreign Office.³³

Later, United States Embassy in London notified the Foreign Office about the departure from Bucharest by train on February 14th, 10 p. m., the Turkish ship "Izmir" left Romania the following day, 4 p. m. Until Constanza, two representatives of the Romanian Ministry for Foreign Affairs and one of the United States Legation accompanied the British.³⁴

At British suggestion, the Romanian Government designated the Swedish Legation in London to represent the Romanian interests in the Great Britain and the British Empire.³⁵

The British consuls in Romania were withdrawn, just as the career Romanian consuls, but the British authorities could taken into custody the latter if charged with espionage activities. The honorary Romanian consuls lost their diplomatic privileges but if they held British citizenship or another citizenship of a country allied of the United Kingdom, they could keep informally some privileges and also informally could assist Romanian citizens in need. All Romanian consuls lost the right to use cipher telegrams.³⁶

At the inquiry of British Embassy in Moscow

FO's telegram no. 47 of 16.02.1941 to the British Consul-General in Istanbul, *Ibid.*, 111.

³² The telegram of Rendel (British Legation in Sofia) no. 247 of 15.02.1941 to FO, *Ibid.*, 109.

³³ Paton's telegram (en clair) from Istanbul of 17.02.1941 to FO, *Ibid.*, 113.

³⁴ RBI Dispatch of the US Chargé d'Affaires in London no. 2839 of 18.02.1941 to FO (the note is the substance of a telegram of 17.02.1941 sent from Bucharest by Franklin Mott Gunther, US Minister), *Ibid.*, 115.

³⁵ The note of Gustaf Björn Prytz, Swedish Minister in London, no. 11 of 15.02.1941 to A. Eden, Foreign Secretary, *Ibid.*, 121.

Copy of the Dominion Office's telegram no. 161 of 13.03.1941 to the Government of the Commonwealth of Australia, *Ibid.*, 123.

Copy of the Dominion Office's telegrams nos. 56, 119, and 130, of 4.04.1941 to the Governments of Canada, New Zealand and the Union of South Africa, *Ibid.*, 122.

Nichols's note of 05.03.1941, Id., 371/29994, 27.

Valeriu Florin Dobrinescu, Ion Pătroiu, *Anglia și România între anii 1939–1947*, 104.

³⁶ FO's telegram no. 135 of 13.03.1945 to the Governments of Canada, Commonwealth of Australia, New Zealand and Union of South Africa, PRO FO, 371/29993, 124.

in what concerned the attitude of the pro-British Grigore Gafencu, Romanian Minister in Moscow, Foreign Office forbade any official contact as in all such cases but foreign head of missions might officially contact British Missions; privately, discussions could be discretely be engaged but British officials should abstain any approach.³⁷

The Foreign Office designated the United States Legation in Bucharest to represent the British interests in Romania.³⁸ After December 12, 1941 when Romania declared war on the United States, British interests were represented by the Swiss Legation at Bucharest.³⁹ As the United States Government considered Romanian ministers as mere puppets, President Roosevelt postponed until June 1942 the issue of a declaration of war on Romania but this happened in order to meet a harmonious cooperation with the Allies.⁴⁰

Iuliu Maniu, the opposition's leader, declared himself ready to make personal sacrifices for democracy and Allied victory, including some sabotages, but he hoped for the cancellation of the second Vienna Award (August 30, 1940) which granted the North-Eastern Transylvania to Hungary, at Germany and Italy's dictate; instead, Hoare warned Maniu in that meeting of February 10 about the Hungarian support of the British public opinion due to Antonescu Government's recent events (the presence of German troops, the torture of several British nationals for espionage activities etc).⁴¹

Only on December 7, 1941, the Great Britain declared war on Romania.⁴² Despite Prime-Minister Churchill's reluctance as he considered

³⁷ The telegram of Richard Stafford Cripps, the British Ambassador in the Soviet Union, no. 120 of 11.02.1941 to FO and FO Circular no. T. 10078/10078/377 of 22.08.1938, *Ibid.*, 44–46.

³⁸ The telegram of S.F. Stewart, Under-Secretary of State for India, no. 3868 of 9.04.1941 to the Government of India, *Ibid.*, 126.

³⁹ Buzatu, Cârstea, Cheptea, *Jurnalul mareșalului Antonescu*, 252.

Mircea Ionițiu, "American-Romanian Relations during the reign of King Mihai," in *The United States and Romania. American-Romanian Relations in the Twentieth Century*, ed. Paul D. Quinlan (Woodland Hills, California: American Academy of Arts and Sciences, 1988), 88.

⁴⁰ *Ibid.*, 92.

Joseph F. Harrington, Bruce J. Courtney, *Relații româno-americeane (1940–1990)*, Traducere de Mihaela Sadovschi, Prefață de V. Fl. Dobrinescu (Iași: Institutul European, 2002), 32.

⁴¹ Hoare's telegram no. 317 of 11.02.1941 to FO, PRO FO, 371/29993, 39.

⁴² Valeriu Florin Dobrinescu, *Emigrația română din lumea anglo-saxonă* (Iași: Institutul European, 1993), 90.

East-Europeans as friends of the British that were obliged by Hitler to ally with Germany, Stalin insisted and succeeded to determine the British Government to take that step.⁴³ This happened in a time when Churchill and Eden desperately looked for allies.⁴⁴

The British Minister did not pay a farewell visit to King Michael as they both personally could not believe their eyes the severity the bilateral relations have reached but Antonescu trusted that Germany would protect Romania against Communism and there was no place for the British.

The process of withdrawal implied the use of means of transport for the personnel. Due to the war in Europe, a careful attention regarded the assurance of ships and planes.

15 February 1941 represented the first and only interruption of the British-Romanian relations that would be overcome only five years later.

BIBLIOGRAPHY

A. Archives

Great Britain, Public Record Office, Foreign Office, Political, 371/29992, 371/29993, and 371/29994) (studied at the Central National Historical Archives of Romania, Bucharest, 1940–1945 England [Anglia] Microfiche Collection, Envelopes nos. 246, 247 and 248).

B. Published Documents

Correspondența Președintelui Consiliului de Miniștri al URSS cu Președinții SUA și Primii-miniștri ai Marii Britanii din timpul Marelui Război pentru apărarea patriei 1941–1945, volume I. București: Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1954.

Buzatu, Gheorghe, Marusia Cârstea, “Românii în arhivele britanice și americane.” In Gheorghe Buzatu, *Românii între est și vest*. Iași: Tipo Moldova, 2011, 1375–1486.

Buzatu, Gheorghe, Marusia Cârstea, Stela Cheptea, *Pace și război (1940–1944). Jurnalul mareșalului Antonescu (comentarii, anexe, cronologie)*, vol. I, *Preludii. Explozia*.

Revanșa (4. IX. 1940–31.XII.1941), Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Iași: Tipo Moldova, 2011.

Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. II (ianuarie-martie 1941),

⁴³ *Correspondența Președintelui Consiliului de Miniștri al URSS cu Președinții SUA și Primii-miniștri ai Marii Britanii din timpul Marelui Război pentru apărarea patriei 1941–1945*, vol. I (București: Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1954), doc. no. 19, Churchill's dispatch of 7.11.1941 to Stalin, 35. Paul D. Quinlan, *Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană față de România (1939–1947)*, Traducere de Gheorghe Onișoru (Iași: Centrul de Studii Românești-Fundația Culturală Română, 1995), 68.

⁴⁴ Alan Farmer, *Marea Britanie: Politica externă și colonială (1939–1964)*, Traducere: Simona Ceașu, Ediția a 2-a (București: Editura BIC ALL, 2000), 21.

Ediție de documente întocmită de: Marcel-Dumitru Ciucă, Aurelian Teodorescu, Bogdan Florin Popovici. București: Arhivele Naționale ale României, 1998.

C. Sources

Danielopol, Dumitru G. *Jurnal londonez*, Ediție îngrijită de: Valeriu Florin Dobrinescu și Valeria Dumistrăcel. Iași: Institutul European, 1995.

Dobrinescu, Valeriu Florin. *Emigrația română din lumea anglo-saxonă*. Iași: Institutul European, 1993.

Id., Ion Pătroiu. *Anglia și România între anii 1939–1947*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1992.

Farmer, Alan. *Marea Britanie: Politica externă și colonială (1939–1964)*, Traducere: Simona Ceașu, Ediția a 2-a. București: Editura BIC ALL, 2000.

Harrington, Joseph F., Bruce J. Courtney. *Relații româno-americane (1940–1990)*, Traducere de Mihaela Sadovschi, Prefață de V. Fl. Dobrinescu. Iași: Institutul European, 2002.

Ioniță, Mircea. “American-Romanian Relations during the reign of King Mihai.” In *The United States and Romania. American-Romanian Relations in the Twentieth Century*, ed. Paul D. Quinlan. Woodland Hills, California: American Academy of Arts and Sciences, 1988, 88–96.

Pearton, Maurice. “British Policy towards Romania: 1939–1941.” In Dennis Deletant,

Maurice Pearton, *Romania Observed: Studies in Contemporary Romanian History*. Bucharest: Encyclopaedic Publishing House, 1998, 65–102.

Quinlan, Paul D. *Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană față de România (1939–1947)*, Traducere de Gheorghe Onișoru. Iași: Centrul de Studii Românești-Fundația Culturală Română, 1995.

Vițalaru, Adrian. “Romanian Diplomats in the Scandinavian Countries (1916–1947).” *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, Volume 6, Issue 2/2014:147–167.

ASPECTE PRIVIND EVOLUȚIA COMERȚULUI ÎN JUDEȚUL SEVERIN ÎN PERIOADA 1944–1948

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: comerț, evoluție, Convenția de Armistițiu, orașul Lugoj, județul Severin

Keywords: commerce, evolution, Convention of Armistice, city of Lugoj, district of Severin

Aspects from the evolution of the commerce in the district of Severin between 1944–1948

(Abstract)

The commerce was also affected of different problems: the control of the state in this domain; maintaining the private property; changing the tax system; refuse of the romanian government to participate to Marshall Plan, proposed by U.S.A.; high prices to all merchandises; low quality of products; laws were changed (organisation of Professional Rooms).

In this agitated period (1944–1948) there were necessary a series of measures that would stabilise the industry and trades. For the urban traders, an important action was the reopening of the industrial railways Oravița-Ieșenova-Vârșeț-Timișoara, belonging to the U.D.R. Society.

Between 1944–1947 took place some legislative changes, for example, the law for organizing the Professional Chambers, establishing prices for different trades, even banning some of them to get on the markets.

The Severin district had to deal with some negative effects too, because the state started to controll everything and everyone from the trading domain. Its commerce was affected by the sovietic robberies and abuses from 1944–1945.

The instability of the internal market, and the lack of products because of the soviet army have encouraged the traders to form societies of their own, professional organisations of traders, such as: The Society of Traders specialised in: wood, cereals, iron, meat and lambs, textiles, glass, food, skin and shoes, but all of them had to respect the government's rules.

In conclusion, the commerce in Severin between 1944–1948 was limited by the political factor and the state's control over it.

În aproape întreaga perioadă dintre cele două războaie mondiale, comerțul interior se desfășoară într-un cadru juridic neunitar și relativ învechit. Astfel, pe teritoriul României de atunci erau în vigoare trei *coduri comerciale*: primul, datând din 1887, al României Vechi și aplicabil din 1928 și în Basarabia, unde până atunci funcționau legile comerciale ale imperiului în care fusese înglobată până în 1918 această parte a României; altul, austriac, din 1862 și aplicabil în Bucovina; și ultimul, ungar, datând din 1875 și aplicabil în Transilvania. Toate codurile comerciale menționate mai sus își trăgeau principalele prevederi din coduri comerciale elaborate în țări vest-europene, la începutul secolului al XIX-lea, sub influența majoră a concepției liberale. Ca atare, codurile comerciale care erau în vigoare atunci în țara noastră s-au dovedit suficient de flexibile pentru apariția de instituții care, prin mijloace și pârghii adecvate, favorizau

funcționarea unui mecanism al economiei de piață de esență liberală.

Încă din primii ani postbelici se constată o tendință vădită de creștere a numărului întreprinderilor comerciale, tendință atestată elocvent de datele recensământului general al populației din 1930. Astfel, la recensământul menționat s-a constatat că 66,1% din totalul întreprinderilor comerciale au fost înființate după Marea Unire, adică în perioada 1919–1930, și doar 23,2% datau din perioada anterioară anului 1914, iar 5,2% au fost înființate între anii 1914–1918 și 5,5% în ani nedeclarați. La sfârșitul deceniului trei, reveneau 6,7 întreprinderi comerciale la 1.000 locuitori¹.

Cea mai mare parte a întreprinderilor

* Lect. univ. dr., Universitatea de Vest din Timișoara, bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ M. Mureșan, D. Mureșan, *Istoria economiei*, București (1995), 220.

comerciale, adică peste 73%, precum și cea mai mare parte a personalului, adică 66%, aveau ca obiect al activității comerțul alimentar, incluzând aici și alimentația publică. Întreprinderile comerciale erau, în majoritatea lor covârșitoare, întreprinderi de dimensiuni mici, cu 1–5 persoane, aceasta reprezentând peste 95% din totalul întreprinderilor, iar în cadrul lor își desfășurau activitatea peste 78% din personalul ocupat în comerț².

În cadrul procesului de creștere a numărului întreprinderilor comerciale, un loc aparte, tot mai important, în deceniul la care ne referim, dar mai ales în cel următor, față de perioadele anterioare, l-au ocupat *societățile anonime* ce aveau ca obiect activități comerciale. Este consemnat statistic că din cele 857 societăți anonime profilate pe activități comerciale, care funcționau în 1938, numărul celor constituite între 1919–1930 a fost de 216 față de 37 înființate înainte de 1914 și de 11 înființate între 1914–1918. Ca urmare, ponderea societăților comerciale în totalul societăților anonime din România a crescut de la 12,6% în 1921 la 15,7% în 1929, iar ponderea capitalului lor în capitalul social total al societăților anonime a înregistrat, în perioada respectivă, o ușoară scădere, de la 5,8% la 5,3%. Procesul de constituire a societăților anonime cu profil comercial se va amplifica în deceniul al patrulea³.

Corespunzător cerințelor dezvoltării activității comerciale și ale perfecționării acesteia, în deceniul al patrulea are loc un proces relativ amplu de modernizare și îmbogățire a legislației comerciale. Astfel, în 1931 își începe activitatea *Oficiul Registrului Comerțului*, cu sarcina de a înregistra firmele înființate și a le radia pe cele desființate, în aprilie 1934 este adoptată o nouă *Lege pentru organizarea camerelor de comerț și industrie*, iar în 1938 este adoptat un nou *Cod comercial*. Prin toate acestea și alte reglementări legislative se unifică prevederile referitoare la activitatea de comerț, la raporturile de schimburi economice în general, este înlăturat cadrul normativ juridic anterior, neunitar și relativ vechi, și favorizată funcționarea mecanismului economiei de piață. În cadrul măsurilor legislative referitoare la comerț un loc aparte îl ocupă, desigur, adoptarea noului Cod comercial, care îl înlocuiește pe cel vechi, din secolul al XIX-lea, și în care sunt stipulate reglementări unitare, potrivit normelor de drept ale timpului, adoptate în țări cu o bogată experiență în domeniu.

Firmele comerciale, în deceniul patru, cresc sub

aspect numeric față de deceniul anterior. Astfel, la 1 aprilie 1936, potrivit datelor Oficiului Registrului Comerțului, numărul firmelor comerciale era de 173.261, cu 43% mai mare decât la recensământul din 1930, ceea ce înseamnă că într-un interval de aproape 6 ani ritmul lor mediu anual de creștere s-a ridicat la peste 6%. În 1936 reveneau 9,7 întreprinderi comerciale la 1.000 de locuitori, față de 6,7 în 1930⁴.

Predominante, ca și la sfârșitul deceniului trei, după numărul lor, sunt unitățile alimentare, urmate de cele de îmbrăcăminte și confecții ș.a. Rezultă că și în anul 1936, ca și în anul 1930, comerțul alimentar este predominant, deși se constată unele schimbări semnificative de structură, o deplasare spre cel nealimentar, cu deosebire spre cel cu îmbrăcăminte și confecții, cu aparate și mașini etc.⁵

Numărul firmelor comerciale continuă să crească și după anul 1936, în 1938 numărul firmelor comerciale și comerciale de producție de tip-cofetării, de transport etc., ajungând la 231.999.

În deceniul al patrulea, în cadrul firmelor comerciale o importanță crescândă capătă *societățile anonime comerciale*, a căror înființare se înscrie, în continuare, pe traiectoria tendinței din deceniul anterior, tendință ce se manifestă însă mult mai puternic. Astfel, potrivit statisticilor din epocă, în perioada 1931–1938 s-au înființat 587 societăți anonime comerciale, ceea ce reprezintă 68,5% din numărul celor existente în 1938. În acest an societățile anonime comerciale, în număr de 857, dispuneau de un activ de 20.677 milioane lei. În decursul perioadei menționate societățile respective s-au afirmat ca o forță economică în ascensiune în ansamblul societăților anonime existente în țara noastră. Astfel, ponderea societăților anonime profilate pe activități comerciale în numărul total al societăților anonime din țara noastră a crescut de la 15,7% în 1929 la 21,1% în 1933 și la 30,0% în 1938, iar ponderea capitalului lor în capitalul social total al societății anonime a crescut, în aceiași ani, de la 5,3% la 6,4% și respectiv la 8,2%. De remarcat că forța lor economică se amplifică încă din anii crizei, dar cu o deosebită tărie în perioada 1933–1938. Ca urmare, în totalul societăților anonime din 1938, societățile anonime cu profil comercial dețineau active în proporție de 6,7%, realizau o cifră de afaceri de 9,1% și în rețeaua lor lucrau 7,7% din personalul ocupat⁶.

Politica economică în anii 1941–1944 s-a

² *Ibidem*, 221.

³ *Ibidem*, 221–222.

⁴ *Ibidem*, 286.

⁵ *Ibidem*, 287.

⁶ *Ibidem*, 288.

caracterizat prin intervenția directă a statului, preocupat să asigure producții cât mai mari pentru necesitățile războiului. Încă în octombrie 1940 s-a înființat *Ministerul coordonării și al statului major economic*, care avea dreptul de a controla activitatea întreprinderilor particulare. Printr-un *decret-lege* din martie 1941 s-a asigurat dreptul statului de a folosi capitalurile din întreprinderile industriale și comerciale în care capitalul străin avea participatii, pentru a le determina să execute comenzi ale guvernului. Aceleași drepturi de a controla și dirija producția industrială le avea și Ministerul Economiei Naționale.

Pierderile suferite de economia României în anii 1941–1944 prin comerțul de cliring privind armamentul și petrolul (95,4 milioane de dolari) prin sistemul de prețuri impuse, prin stabilirea unui raport arbitrar între marca germană și leu, defavorabil României (69,9 milioane), prin exonerările de taxe vamale și impozite (46,7 milioane dolari), daunele rezultate din neachitarea taxelor și tarifelor la transporturile efectuate și la telecomunicațiile folosite în România (231,9 milioane de dolari) s-a ridicat la suma de 446,1 milioane dolari la cursul anului 1938⁷.

Victoria asupra Germaniei hitleriste a pus economia românească, aflată de-acum într-o stare de slăbire și uzură înaintată, în fața problemelor învingerii greutăților produse de marile pierderi și distrugerii suferite de-a lungul războiului, ale trecerii pe picior de pace și depășirii conflictelor sociale, precum și ale îndeplinirii la timp a sarcinilor față de aliați, care decurgeau din condițiile păcii. Populația era istovită de efortul la care fusese supusă pe parcursul războiului. În anul bugetar 1944–1945, patru cincimi din cheltuieli fuseseră acoperite, în esență, prin emisiuni monetare.

Starea economică de la care se pornea în perioada postbelică se caracteriza prin faptul că, potrivit unor calcule oficiale, în 1945 *venitul național* al României era de 537 milioane de dolari, practic aproape jumătate din cel antebelic.

Linia fundamentală a tuturor forțelor politice din țară era aceea a refacerii economice. Deosebiri apăreau în concretizarea căilor – economia liberală sau economia dirijată – de atingere a scopului. Guvernul constituit în martie 1945 a preferat controlul statului și un rol sporit al acestuia în economie, în condițiile recunoașterii proprietății private și ale efectuării unor reforme sociale. În paralel, va acționa un „control de jos”, mai ales prin sindicate,

control care a predominat de-a lungul anului 1945, dar după aceea a slăbit, în 1947 rolul principal ocupându-l aparatul de stat⁸.

De altfel, în cursul anului 1945, Comisia Centrală Fiscală a adoptat mai multe *decizii* privind sistemul de impozitare. Astfel, prin *decizia nr. 1460* din 21 iunie 1945, impozitele directe pe venit datorate de întreprinderile comerciale și industriale nou înființate, ale căror mijloace de finanțare în primul an nu depășeau 25 milioane lei, se reduceau cu 50% pentru primul an de la înființare și cu 33% pentru cel de-al doilea an. De asemenea, *decizia nr. 1467* din 13 iulie 1945 stabilea că veniturile realizate de comis-voiajorii și agenții din industrie și comerț urmau să fie supuse impozitului profesional⁹.

În pofida măsurilor de redresare luate, în anul 1946, starea economiei românești a continuat să fie precară. În primul rând, anul 1946, continuând negativ anul 1945, a fost un an deosebit de secetos, iar producția agricolă, total insuficientă, a influențat mai departe în rău toate ramurile.

Pierderile mari suferite de agricultură și starea celor mai multe ramuri industriale au făcut ca, în 1946, *venitul național* să fie mai mic decât cel din 1945, ministrul Finanțelor considerându-le doar de circa 100 miliarde lei (valută 1938) sau 461 milioane dolari, ceea ce reprezenta doar circa 40% față de cel din 1938¹⁰.

În anul 1947, *venitul național* a atins 65% din cel obținut în anul 1938. Problemele *comerțului exterior*, la rândul lor, se impuneau cu o deosebită forță, mai ales după ce, la 10 februarie 1947, fusese semnat *Tratatul de pace*. Pentru reconstrucția economică erau obiectivele necesare dezvoltării comerțului și cooperării economice internaționale. Din păcate, țara noastră, ca și țările din jur, suferise foarte mari pierderi și distrugerii în timpul războiului, economia ei aflându-se într-o stare foarte critică (anii 1945–1946 fuseseră ani de cumplită secetă), avea de făcut față obligațiilor în cadrul armistițiului și, drept urmare, disponibilitățile de export în primii ani au fost aproape inexistente. La rândul ei, blocarea valutei și a devizelor deținute de România în țările occidentale contribuia și ea la extraordinara îngreunare a importurilor. La rândul său, faptul că relațiile dintre foștii aliați au început să se deterioreze a afectat negativ starea de lucruri. Majoritatea țărilor europene începuseră

⁷ I. Puia, J. Tambozi, *Istoria economiei naționale*, Constanța (1993), 220.

⁸ N.N. Constantinescu (coord.), *Istoria economică a României*, vol. 2, București (1998), 93.

⁹ *Revista Fiscală și Financiară*, București, anul XIII, nr. 153–154, octombrie 1945, 12–17.

¹⁰ N.N. Constantinescu, *op. cit.*, vol. 2, 97–98.

să graviteze către una din cele două supraputeri – S.U.A. și U.R.S.S. – din considerente, în primul rând, politice și strategice. Drept urmare, guvernele de atunci ale României au intensificat colaborarea economică cu vecinii și, în primul rând, cu Uniunea Sovietică.

În aceste condiții, guvernul român a răspuns negativ (după ce și U.R.S.S. procedase așa) la invitația francă-britanică de participare la Conferința internațională ce urma să aibă loc la Paris, la 12 iulie 1947, convocată la sugestia secretarului de stat al S.U.A. – generalul Marshall, care voia să organizeze cunoscutul „*Plan Marshall*” de contribuire a Statelor Unite la refacerea economică a Europei prin credite. S-a pierdut, în felul acesta, o însemnată ocazie favorabilă pentru România.

Cu toate acestea, îmbunătățirea, într-o anumită măsură, a producției naționale a permis o oarecare înviorare a comerțului exterior, acesta rămânând însă foarte mult în urma celui antebelic (față de 1938 = 100, în anul 1947 importul era pe jumătate, iar exportul ceva mai puțin de pătrime). În același an 1947, însă, Uniunea Sovietică deținea aproximativ 70% din importul românesc și circa 91% din exportul nostru, în condițiile în care numărul țărilor cu care România avea raporturi comerciale se ridica la 26 (față de numai 12, în 1945).

În structura importurilor s-a evidențiat vechea tendință antebelică de creștere a ponderii semifabricatelor și materiilor prime, ceea ce a favorizat producția industrială. Dacă, totuși, importurile nu acopereau decât insuficient nevoile industriale, aceasta se datora nivelului scăzut al exportului. De altfel, este caracteristic faptul că, atunci când se făcuse import de porumb din Statele Unite, el a putut să fie realizat pe bază de gaj în aur, iar pentru o importantă parte din mărfurile importate din U.R.S.S. a trebuit obținut de la această țară un credit în cadrul acordului economic încheiat cu ea la 20 februarie 1947. Deci, redresarea economică se înfăptuia, în esență, cu posibilitățile oferite de însăși economia noastră¹¹.

Comerțul interior era supus, tot acum, unui control riguros din partea organelor statului. Astfel, *decizia ministerială nr. 4561* din 10 noiembrie 1947 limita beneficiul obținut de întreprinderile comerciale care vindeau produse instituțiilor civile și militare, cooperativelor, economatelor și întreprinderilor industriale la maximum 7% (art. 29). De asemenea, *ordinul circular nr. 1008756* din 7 ianuarie 1948, emis de către Direcțiunea Generală

a Controlului Economic, interzicea – pentru o perioadă nedefinită – comercializarea făinii albe și a derivatelor, consumul acesteia fiind considerată „o crimă”¹².

Legea naționalizării principalelor mijloace de producție (11 iunie 1948) a trecut în proprietatea statului un număr însemnat de întreprinderi din industrie, transporturi, telecomunicații, comerț, precum și unele bănci. Potrivit recensământului industriei, din 31 octombrie 1948, ponderea sectorului de stat, format din întreprinderi de subordonare centrală și din cele de interes local, calculată după numărul de salariați, era în industrie de 76%, în transporturi și comunicații de 98%, în comerț și credit de 42%. În 1949 este instituit monopolul statului asupra comerțului exterior, prin *Decretul* din 28 iulie 1949 *pentru reglementarea operațiunilor de import, export și tranzit*, iar pentru facilitarea și coordonarea relațiilor economice externe ale României, în decembrie 1949 este înființată *Camera de Comerț Exterior a României*. Din considerente de oportunitate politică, cu scopul de a antrena o mare adeziune a populației pentru noua putere care se instala, naționalizarea nu a cuprins pământul, întreprinderile mici, cele care aveau sub 10 lucrători și sub 20 CP, și comerțul mic. Acestea din urmă au constituit, însă, domeniul unei politici sistematice de îngrădire – limitare – lichidare, desfășurată în deceniul 1950–1960¹³.

Județul Severin se confrunta cu aceleași fenomene negative semnalate pe întreg cuprinsul țării. În perioada studiată, comerțul de pe raza județului manifesta următoarele *caracteristici*:

- *Comerțul oficial* se afla într-o situație alarmantă: creșterea continuă a prețurilor la majoritatea mărfurilor și imposibilitatea materială de a înlocui – decât într-o măsură foarte redusă – mărfurile vândute diminuau capitalul comercianților, cu precădere în primul trimestru al anului 1945; majoritatea prăvăliilor erau goale, fără mărfuri sau cu mărfuri de calitate inferioară; în urma majorării salariilor și a sarcinilor sociale, cheltuielile generale au ajuns la un nivel foarte ridicat.

- *Întreprinderea importului mărfurilor din străinătate* a făcut înlocuirea lor aproape imposibilă, lipsa lor pe piață era cvasi-generală, iar cele ce se mai găseau puteau fi cumpărate la prețuri exorbitante.

- *Blocarea diferitelor mărfuri și produse, interzicerea vânzării și circulației altora* au avut drept

¹² Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), fond *Prefectura județului Severin*, d. 34/1947, f. 47, 51.

¹³ M. Mureșan, D. Mureșan, *op. cit.*, 325–326.

¹¹ *Ibidem*, 111–113.

consecință faptul că o parte din ramurile de comerț nu mai efectuau tranzacții de mult timp.

- *Comerțul clandestin* nu putea fi eliminat atâta timp cât nu se normalizau transporturile și nu apăreau oferte serioase pe piață.

- Cel mai mare neajuns pentru comercianți s-au dovedit a fi *supraprețurile*, care continuau a se aplica la o gamă de produse destul de diversificată. Comercianții care preferau să nu plătească supra-prețuri, de altfel pușini la număr, nu se puteau reproviziona, astfel încât aveau magazinele goale și nu puteau face față obligațiilor financiare.

- *Comerțul cu cereale* era complet dezorganizat, de când aprovizionarea județului a fost încredințată unor persoane fără pregătire comercială, iar prețurile pieții depășeau prețurile maxime afișate.

- *Comerțul cu alimente*, exceptând mezelurile, se reducea la câteva articole lipsite de mare importanță. Lipseau de pe piață sarea, zahărul, uleiul, untul, untura, carnea și brânza, care puteau fi procurate numai la prețuri speculative.

- *Comerțul cu băuturi* era, practic, inexistent în urma interzicerii complete a desfacerii băuturilor alcoolice. Prețurile la aceste articole au crescut foarte mult, situația debitanților de băuturi spirtoase devenind alarmantă.

- *Comerțul cu coloniale* se găsea într-o situație similară, magazinele comercianților de profil fiind aproape goale.

- *Comerțul cu manufactură și textile* se confrunta cu un nivel ridicat al cererii, însă oferta, destul de redusă din păcate, se dovedea – în majoritatea cazurilor – de calitate inferioară și "pe sprânceană", iar reprovizionarea era extrem de dificilă și la prețuri cu mult mai ridicate decât cele cu care s-au vândut produsele.

- *Comerțul cu încălțăminte* desfășurat în condiții legale se limita, cu precădere, la încălțăminte cu talpă de lemn, ghetele de piele putând fi achiziționate doar în mod clandestin. De asemenea, o mare cantitate de manufactură, textile, confecții și încălțăminte a fost cumpărată de către supușii sovietici care s-au repatriat (aluzie evidentă la basarabeni și bucovineni – n.n.).

- *Comerțul cu săpunuri și produse de parfumerie* era aproape inexistent. Se constata absența următoarelor articole: săpun, pastă de dinți, perie de dinți, dezinfectante etc.

- *Comerțul cu produse farmaceutice* se practica la prețuri enorme, deoarece oferta era redusă, iar cererea era mult peste așteptări. Circulau foarte multe medicamente falsificate, mai ales preparate farmaceutice, comerțul clandestin fiind înfloritor.

- *Comerțul cu chimicale* întâmpina o serie de

greutăți. Articolele considerate strict necesare nu se găseau pe piață. Chimicalele grele, care se desfășeau anterior în prăvăliile mixte, puteau fi achiziționate cu dificultate și la prețuri considerabile. În egală măsură, lipseau următoarele articole: preparatele pentru stropirea pomilor, dezinfectările uzuale, vopselele ș.a.m.d.

- *Comerțul cu materiale de construcție* se desfășura în condiții dificile. *Comerțul cu var* era practicat numai acolo unde comercianții puteau aduce, cu trăsurile, varul de la fabrici. *Comerțul cu țigle și cărămizi* era, în multe cazuri, nominal. În ceea ce privește *comerțul cu cherestea*, depozitele erau goale și nu se puteau aproviziona, din cauza greutăților de transport și a obiceiului autorităților administrative și militare de a achiziționa cantități masive de produse la prețuri maxime, mult inferioare celor reale. Cu probleme similare se confrunta și comerțul cu lemne de foc, furaje, sticlărie și articole de menaj, profund afectat de rechizițiile masive și de obligația de a hrăni un număr impresionant de animale aparținând armatei sovietice¹⁴.

În data de 11 august 1945 s-a desfășurat, la sediul Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara, o *consfătuire* a cercurilor economice locale, inițiată de Uniunea Patrioților în cadrul acțiunii de sprijinire a guvernului Groza. Cu acest prilej, s-a evidențiat necesitatea constituirii unui *Consiliu economic regional bănățean*, care trebuia să facă propuneri autorității de stat în legătură cu normalizarea, reconstrucția și ridicarea economică a țării, ținând cont de specificul regiunii; din acest Consiliu urmau să facă parte atât reprezentanți ai vieții economice regionale, cât și delegați ai sindicatelor muncitorești și ai consumatorilor din celelalte straturi sociale (liber-profesioniști, funcționari, profesori etc). De asemenea, s-a admis necesitatea exercitării controlului de stat asupra producției și prețurilor. Pentru a controla eficace prețurile de desfacere, s-a găsit necesară restrângerea acestui control asupra mărfurilor de primă necesitate (alimente, îmbrăcăminte, articole medicale și de igienă). În ceea ce privește *fixarea prețurilor*, s-a preconizat stabilirea prețurilor pe baze reale ținând cont de costul materiilor prime, de spelele de transport și de cheltuielile de fabricație¹⁵.

În cursul anului 1946 s-a îmbunătățit considerabil aprovizionarea județului, datorită concursului unor factori obiectivi: producția abundentă de legume, zarzavaturi, fructe etc, la nivel local,

¹⁴ SJTAN, fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ, d. 189/1944, f. 1–3.

¹⁵ *Lupta patriotică*, Timișoara, anul III, nr. 31, 30 august 1945, 8.

precum și primirea unor cantități apreciabile de cereale din URSS (27 vag grâu, 30 vag orz și 37 vag porumb). Astfel era asigurată, în mare parte, alimentația pentru populația urbană, pentru muncitorii din întreprinderile industriale, comerciale și forestiere din județ¹⁶.

Activitatea comercială din județul Severin în anii 1947–1948 a cunoscut o evoluție sinuoasă, statul impunându-și rapid controlul asupra tuturor operațiunilor comerciale din zonă.

Pentru a înțelege mai bine unele aspecte ale comerțului desfășurat pe raza județului Severin merită să prezentăm o *statistică* a firmelor comerciale înregistrate și radiate în anii 1944–1948.

• În ceea ce privește *firmele* comerciale *radiate*, numai în intervalul august-decembrie 1944 au dat faliment 29 firme de diverse profiluri (comerț mixt, brutării, confecționarea mașinilor de treierat, măcelării, debite de băuturi spirtoase, comercializarea lemnului de construcție, societăți de asigurări etc.) situate în următoarele localități: Țipari, Rusca Montană, Măguri, Marginea, Dumbrava, Caransebeș, Căvărnan, Orșova, Balinț, Băile Herculane ș.a.m.d.¹⁷

Unele firme comerciale de pe cuprinsul județului Severin și-au închis porțile și în cursul anului 1945. De pildă, comerciantul Vichentie Munteanu din Ohaba-Bistra era obligat, de către Camera de Comerț și Industrie Lugoj, să renunțe la vânzarea sării și a petrolului, fără a avea firmă înmatriculată, putând comercializa doar tutun și spirt, astfel încât, până la urmă, a renunțat la firma sa. În schimb, firma comercială "Agricola" din Lugoj, aflată în proprietatea lui Alexandru Cădar, solicita radierea sa din Registrul Comerțului Lugoj și mutarea sediului la Crasna (județul Sălaj), localitatea natală a proprietarului, de unde a fost expulzat în anul 1940. De asemenea, în baza Ordinului General nr. 9000/1945, prin care toți refugiații din Ardealul de Nord trebuiau să părăsească localitățile unde s-au refugiat și a Ordinului nr. 142/1945, emis de Comisia pentru verificarea situației notarilor publici din Circumscripția Curții de Apel Oradea, prin care soțul Anei Moldovan, proprietară a unui magazin de manufactură și mărunțișuri din Caransebeș, era silit să se prezinte la Oradea pentru a-și lua în primire postul de notar public, Camera de Comerț și Industrie Lugoj a fost înștiințată de faptul că proprietara a închis prăvălia

deținută în Caransebeș după ce a achitat – la zi – toate impozitele comerciale și angajații săi au primit toate drepturile legale¹⁸.

Desigur, exemplele pot continua, însă am prezentat câteva cazuri relevante din punct de vedere al motivației gestului adoptat.

• Datorită unor facilități fiscale, în anii 1944–1948 a fost semnalată *înregistrarea unor noi firme comerciale* pe raza județului Severin. De pildă, numai în luna noiembrie 1945 au fost eliberate 20 autorizații pentru exercitarea comerțului, dintre care: 3 – pentru comerțul cu băuturi spirtoase, brevetele de băuturi fiind deja eliberate de Administrația Financiară; câte una pentru auto-taxi, tăbăcărie, vânzarea de alimente, lăptărie, parfumerie, comercializarea de aparate tehnice și de radio, distribuirea de cereale, fabricarea de ghetete, pastă de parchete și articole cosmetice; 2 – pentru măcelării; 7 – pentru comerț mixt¹⁹.

În anul 1946, pe raza județului Severin erau înregistrate 2.188 firme comerciale, marea majoritate a acestora fiind reprezentată de: brutării, mori, măcelării, cârciumi, restaurante, societăți de transport, puncte de vânzare băuturi spirtoase, depozite de sticlărie, ospătării, băcănii, ceasornicării, magazine pentru desfacerea de coloniale, farmacii, librării, tipografii, ateliere fotografice ș.a.m.d. Acestea erau concentrate în localitățile: Lugoj, Caransebeș, Orșova, Băile Herculane, Coștei, Mehadia, Zgribești, Nevrincea, Balinț, Iaz, Mărul, Teregoava, Bucosnița, Bethausen, Ciuta, Plavișevița, Bucovăț, Făget, Nădrag etc. În funcție de ponderea profitului obținut și de piața de desfacere tradițională, pot fi enumerate *cele mai importante firme comerciale* din această regiune: "Lutex" S.A.R., sucursala Lugoj (reprezentanță și comerț cu articole textile); "Bourne & Comp" s.i.n.c. Lugoj (comerț cu mașini de cusut "Singer"); "Arthur Deutsch & Fiii" s.i.n.c. Lugoj (comerț de pielărie și blănărie); librăria "Diecezana" din Lugoj; farmacia lui Francisc Freyler din Orșova; "Husveth & Hofer" s.i.n.c. Lugoj (tipografie și librărie); "Kincs & Tauber" s.i.n.c. Lugoj (comerț mixt); "Frații Pollak" Caransebeș (vânzare de coloniale, fierărie și manufactură); sucursalele Lugoj și Caransebeș ale firmei "Romcolind" S.A., profilată pe comercializarea de coloniale și produse industriale; societatea internațională de transport fluvial aparținând lui Iosif Salmen din Orșova; "Alcovina" S.A. Caransebeș (comerț cu băuturi spirtoase); "Prima" S.A., sucursala Caransebeș (comerț cu bere, vin și băuturi

¹⁶ SJTAN, fond *Prefectura județului Severin – Biroul Armistițiului*, d. 2/1946, f. 16.

¹⁷ Idem, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ*, d. 191/1944, f. 4, 35, 48.

¹⁸ *Ibidem*, d. 207/1945–1946, f. 14, 44, 94.

¹⁹ *Ibidem*, d. 214/1946, f. 21.

spirtoase); restaurantul aflat în proprietatea lui Samson Talpeș din Caransebeș ș.a.²⁰

Operațiunea de înregistrare a firmelor comerciale pe cuprinsul județului Severin a continuat în anii 1947–1948, dând falsa impresie a neimplicării excesive a statului în activitatea acestui important sector al economiei naționale. De pildă, în perioada februarie-decembrie 1948, un număr de 320 firme comerciale din județul Severin au obținut certificate de existență: restaurante; depozite de vânzare a băuturilor spirtoase; cârciumi; băcănii; magazine de desfacere a produselor alimentare (ouă, brânzeturi, mezeluri, pește etc); brutării; cofetării; puncte de vânzare a articolelor textile și de galanterie; ceasornicării; tipografii; librării ș.a.m.d. Răspândite în mai multe localități (Lugoj, Caransebeș, Orșova, Băile Herculane, Balinț, Margina, Mehadia, Pecinișca, Găvojdia, Căpâlnaș, Rusca Montană, Făget, Sacul ș.a.), firmele enumerate mai sus dispuneau de un capital social cuprins între 1.000–6.020.928 lei (în condițiile reformei monetare din 1947 – *n.n.*) și de o piață de desfacere destul de extinsă²¹.

Numărul ridicat al firmelor comerciale care-și desfășurau activitatea pe raza județului Severin în perioada studiată reflectă dezvoltarea remarcabilă de care se bucura această ramură economică în plan zonal.

- Comerțul practicat în județul Severin a fost afectat, într-o măsură considerabilă, de *jafurile sovietice* din anii 1944–1945. De pildă, în intervalul septembrie-decembrie 1944, valoarea totală a pagubelor cauzate de sovietici unui număr de 203 comercianți de pe cuprinsul județului Severin era estimată la 268.115.173 lei. Cele mai mari distrugerii au fost provocate comercianților din plășile Caransebeș (82.323.802 lei), Margina (69.370.197 lei), Făget (34.629.227 lei) și Orșova (34.600.816 lei)²².

În majoritatea cazurilor, autoritățile locale evitau să intervină în favoarea reclamanților, de teamă să nu intre în conflict cu ostașii sovietici. Astfel, în zilele de 15–16 septembrie 1944, câțiva soldați sovietici au pătruns în localul comerciantului Ioan Bancu din Lugoj, profilat pe coloniale și produse de băcănie, luând – fără forme legale – o cantitate apreciabilă de mărfuri (600 kg orez, 500 kg zahăr, 100 sticle de vin, 90 l lichior și rom, 680 l țuică ș.a.m.d.) în valoare totală de 685.000 lei. Reclamantul și soția sa au fost reținuți în locuință de 2 ofițeri sovietici, în timp ce ucenicii

comerciantului au fost nevoiți să asiste neputincioși la jefuirea localului amintit. Soția comerciantului a reușit să părăsească locuința și a încercat să obțină sprijinul autorităților locale, însă acestea au evitat să se implice în rezolvarea situației²³.

Desigur, pe raza județului Severin au fost semnalate o multitudine de cazuri similare. În decurs de 3 luni (septembrie-noiembrie 1944), militarii sovietici au jefuit magazinele a 12 comercianți lugojeni, ridicând bunuri în valoare totală de 7.920.364 lei, constând în: cereale (grâu, porumb, orz, ovăz); cartofi; băuturi (vin, țuică, lichior etc); alimente (slănină, cârnați ș.a.); căldări de fier; scânduri de esență tare; furaje; benzină și ulei; animale de tracțiune; vehicule cu tracțiune animală și mecanică ș.a.m.d.²⁴

De asemenea, în intervalul septembrie-octombrie 1944, sovieticii au provocat pagube estimate la 57.998.795 lei unui număr de 10 comercianți din Caransebeș. Gama produselor ridicate – în mod abuziv – de către soldații Armatei Roșii era destul de variată: cereale, alimente, băuturi, mărunțișuri, articole de sticlărie, articole tehnice, furaje, nimer, bunuri de valoare, animale de tracțiune și de reproducere, vehicule cu tracțiune animală²⁵.

Jafurile la care s-au pretat ostașii sovietici pe raza județului Severin au destabilizat activitatea comercială din zonă, având – drept consecință – scăderea dramatică a nivelului de trai al populației.

- În perioada la care ne referim, comercianții din județul Severin s-au văzut obligați să respecte prevederile înscrise în Convenția de Armistițiu, deși acestea împietau grav asupra desfășurării – în condiții normale – a comerțului în zonă. Au fost vizate, cu predilecție, *firmele comerciale deținute de minoritarii germani și maghiari*, asupra cărora s-a instituit un control strict din partea statului, monitorizându-se – în mod constant – activitatea acestora.

Conform unei statistici oficiale, în anul 1944, pe raza județului Severin figurau 7 întreprinderi comerciale aparținând cetățenilor români plecați cu armata germană. În funcție de profitul obținut în primele luni ale anului 1944, firmele menționate mai sus au fost lichidate sau menținute provizoriu în activitate, până la adoptarea unei soluții definitive în această problemă²⁶.

Arbitrariul care domina comerțul regional în această perioadă rezultă și dintr-un comunicat emis

²⁰ *Ibidem*, d. 222/1946, f. 3, 8, 14, 25, 31.

²¹ *Ibidem*, d. 238/1948–1949, f. nenumotată.

²² *Ibidem*, d. 196/1944, f. 22.

²³ *Ibidem*, f. 1.

²⁴ *Ibidem*, f. 6.

²⁵ *Ibidem*, f. 43.

²⁶ Idem, fond *Delegatul Comisiei Române pentru Aplicarea Armistițiului – județul Severin*, d. 6/1945–1946, f. 90.

de Camera de Comerț și Industrie Lugoj la data de 13 noiembrie 1944. Din comunicatul amintit rezulta faptul că au fost afectate, în intervalul septembrie-noiembrie 1944, două firme comerciale lugojene. Astfel, prăvălia și magaziile din proprietatea lui Eugen Mayer au fost sigilate, în ziua de 11 noiembrie 1944, de către delegatul Garnizoanei Sovietice din localitate, pretinzând ca numerarul firmei (cca 1.600.000 lei) să revină Garnizoanei Sovietice. Proprietarul firmei, etnic german, a fost mobilizat – inițial – în armata română, însă, la începutul lunii noiembrie 1944 a fost internat în lagărul din Târgu-Jiu, fiind acuzat că a făcut parte din conducerea organizației Lugoj a Grupului Etnic German. Această firmă, constituită în urmă cu aproximativ 30 de ani, deținea cel mai important magazin de fierărie din județ și avea 12 angajați, a căror existență era periclitată de măsurile adoptate la mijlocul lunii noiembrie 1944. De asemenea, "*Comerțul Lugojan*", cea mai importantă firmă de coloniale en gros și en detail din localitate, a fost sigilată în cursul lunii septembrie 1944, pornind de la faptul că 50% din acțiuni aparțineau supușilor germani, iar 50% se aflau în posesia unor cetățeni români de origine etnică germană. În prima jumătate a lunii noiembrie 1944 comerțul lugojan era în degringoladă, în urma zvonurilor potrivit cărora trebuiau sigilate – în cel mai scurt timp cu putință – alte 17–18 întreprinderi comerciale cu proprietari de naționalitate germană²⁷.

Verificarea activității firmelor comerciale cu proprietari de etnie germană din județul Severin a continuat și în perioada 1945–1947, fiind considerată – de multe ori – prioritate absolută. De pildă, în anul 1945 erau înregistrate 342 întreprinderi comerciale, de diverse profiluri, aflate în proprietatea unor etnici germani: ateliere fotografice, băcănii, magazine de comercializare a lemnului de foc, depozite de vânzare a băuturilor spirtoase, frizerii, farmacii, cofetării, restaurante etc. O pondere însemnată a acestora era semnalată în cele trei comune urbane de pe raza județului (Lugoj, Caransebeș și Orșova). Cele mai importante firme comerciale de acest tip erau: magazinul "*Dunărea*" S.A. din Orșova; magazinul de comercializare a articolelor de menaj, a obiectelor de cristal și optice din Caransebeș (proprietar Ludovic Gutschmied); tipografia, librăria, manufactura de încălțăminte, magazinul de confecții și galanterie din Orșova (proprietar Iosif B. Handl); depozitul de vânzare a articolelor de sticlărie, porțelanuri, sobe de

teracotă, geamuri și rame, fierărie pentru mobile și binale din Orșova (proprietar Iosif Gyűjtő); restaurantul și cârciuma aparținând lui Andrei Pfeffer din Lugoj; tutungeria și depozitul de ziare deținute de Francisc Hamerac din Caransebeș; magazinul de articole tehnice și electrotehnice aflat în proprietatea lui Francisc Rekasi din Lugoj; restaurantul, hotelul și cafeneaua aparținând lui Ioan Volk din Făget; "*Ocularium*" – magazin de articole optice și fotografice, parfumerie, galanterie și instrumente muzicale (proprietar Gheorghe Engbarth) din Lugoj; ceasornicăria lui Ervin Bastius din Caransebeș; agenția teatrală și biroul de afișare a reclamelor aparținând lui Eugen Bossel din Lugoj; magazinul de desfacere a articolelor de modă bărbătească (stofe, pălării, lenjerie) și a uniformelor (proprietar Iuliu Kokai) din Lugoj; depozitul de comercializare a cherestelei și articolelor de construcție (proprietar Mihai Schnur) din Balinț; restaurantul și cafeneaua "*Central*" (proprietar Emil Schneider) din Caransebeș ș.a.m.d.²⁸

În cursul anului 1945 au fost instalați, în mod oficial, primii administratori de supraveghere pe lângă firmele "inamice" (germane și maghiare – *n.n.*) din județul Severin. De exemplu, în luna mai 1945 au fost desemnați administratorii de supraveghere la un număr de 7 întreprinderi comerciale de pe cuprinsul județului: dr. Francisc Balogh – la magazinul de pălării aparținând lui Matei Andress din Lugoj; Gabriela Tiron – la magazinul optic aflat în proprietatea lui Gheorghe Engbarth din Lugoj; dr. Alexandru Țiplea – la librăriile "*Litera*" și "*Husveth & Hoffer*" din Lugoj; Nelly Cantemir – la magazinul "*Optica*", aflat în posesia lui Cornel Muhos din Lugoj; Ernest Partoș – la librăria lugojeană "*Patria*"; Victor Lăzărescu – la cofetăria "*Mignon*" din Lugoj²⁹.

La sfârșitul anului 1945 și începutul anului 1946 au fost numiți administratorii de supraveghere la alte două firme comerciale lugojene: Ion Moisescu – la farmacia aparținând lui Carol Fohlbert și Pavel Fekete la firma "*Comerțul Lugojan*"³⁰.

În a doua jumătate a anului 1946 au fost instalați, în mod oficial, administratori de supraveghere la 37 de firme comerciale de pe cuprinsul județului Severin (Lugoj, Caransebeș, Orșova, Teregova, Balinț, Topleț, Făget ș.a.m.d.), de diverse profiluri: ateliere de fierărie și de tâmplărie, magazine de

²⁷ Idem, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ*, d. 214/1946, f. 28.

²⁸ *Ibidem*, d. 205/1945, f. 9–28.

²⁹ Idem, fond *Delegatul Comisiei Române pentru Aplicarea Armistițiului – județul Severin*, d. 6/1945–1946, f. 54.

³⁰ Idem, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ*, d. 200/1945–1946, f. 10.

articole electrotehnice și de pălării, mori, restaurante, librării, farmacii etc³¹.

După schimbări majore survenite în componența Consiliilor de Administrație și alte modificări întreprinse în statute în favoarea unor apropiați ai regimului pro-comunist, în luna ianuarie 1947 au fost scoase – de sub incidența administratorilor de supraveghere – 13 întreprinderi comerciale din circumscripțiile Camerei de Comerț și Industrie Lugoj: magazinul de pălării din proprietatea lui Petre Reinboldt; librăria "*Patria*" aparținând Ecaterinei Doroghi; restaurantul lui Anton Planinger; magazinul "*Optica*", proprietar Cornel Muhos; librăria "*Litera*" aparținând lui Dumitru Moise; magazinul alimentar aflat în proprietatea lui Ladislau Jungberth; galanteria și manufactura lui Iosif Kern; cofetăria "*Mignon*", proprietar Robert Stetin; drogheria lui Erwin Fromm; ceasornicăria aparținând Rozaliei Hendel; farmacia lui Carol Fohlbart; magazinul de articole electrotehnice din proprietatea lui Ștefan Csorba; atelierul de pălării aparținând lui Matei Andress³².

Instituirea unui control strict din partea statului asupra firmelor comerciale cu proprietari de etnie germană (cu precădere – *n.n.*) sau maghiară de pe cuprinsul județului Severin făcea parte dintr-un ansamblu de măsuri menit să satisfacă pretențiile sovietice, însă acestea au provocat o gravă dezorganizare în activitatea comercială, datorită ponderii semnificative a firmelor amintite în zonă.

- Instabilitatea pieței interne, inflația galopantă, tendințele speculative accentuate, posibilitățile limitate de desfacere a mărfurilor, lipsa acută a unor categorii de mărfuri determinată de abuzurile armatei sovietice și de rechizițiile pentru front, și – în special – tratamentul discriminatoriu aplicat firmelor comerciale cu proprietari de origine etnică germană, precum și alți factori au stimulat încercările de *organizare a comercianților* de pe raza județului Severin în vederea reprezentării intereselor acestora și a redresării comerțului în regiune.

Anul 1946, de altfel foarte dificil pentru toate sectoarele economice, a fost marcat și de constituirea organizațiilor profesionale ale comercianților din județul Severin. De pildă, în ziua de 28 februarie 1946 s-a format *Asociația industriașilor și comercianților de produse lemnoase* din județul Severin, datorită preponderenței sectorului forestier. Printre fondatori se numărau: inginerul-șef I. Filipovici (șeful Serviciului Silvic județean, membru în Comisia de Coordonare de

pe lângă Oficiul Economic județean), inginerul V. Georgescu (consilier silvic, directorul Regionalei a X-a Silvică, reprezentantul CAPS-ului), inginerul Nicolae Boboc (inspector general, reprezentantul CAPS-ului), Romulus Șoimu (prim-secretar al Camerei de Comerț și Industrie din Lugoj) și exploatatorii forestieri (inginerul Andrei – inspector la Comunitatea de Avere, R. Deutelbaum – Întreprinderea Forestieră "*Zăvoi*", R. Reiszner – "*Forestiera Severinului*", inginerul Breier – "*Forestiera Bănățeană*" S.A., B. Kisikovits – firma "*Bradul*", Gh. Sebestyen – firma "*Lemnex*" și A. Spitzer – directorul Economatului Forestier)³³.

La o ședință desfășurată la sediul Camerei de Comerț și Industrie Lugoj (1 martie 1946), cu participarea principalilor exponenți ai comercianților lugoieni, s-a decis înființarea asociațiilor comercianților de specialitate pentru organizarea colectării de produse agricole, vegetale și animale și, respectiv, distribuirea de produse industriale și alimentare în comunele rurale, conform Legii nr. 68, publicată în "*Monitorul Oficial*" nr. 40 din 16 februarie 1946. Colectarea și distribuirea produselor de mai sus trebuia să se facă, în fiecare județ, prin următoarele unități: INCoop (prin unități cooperative mandatare), cooperative locale izolate și comercianți de specialitate, constituiți în asociații sau oficii. Comercianții lugoieni au primit mandat pentru colectarea și distribuirea unui larg sortiment de mărfuri, precum: textile, geamuri, sticlărie, hârtie, produse finite de metalurgie ușoară și cereale³⁴.

În luna martie 1946 s-au constituit marea majoritate a asociațiilor profesionale care reprezentau interesele comercianților de pe raza județului Severin: *Asociația comercianților de cereale*, *Asociația comercianților de fier*, *Asociația măcelarilor și comercianților de miei*, *Asociația comercianților de articole textile*, *Asociația comercianților de articole de sticlă*, *Asociația comercianților de coloniale, alimente și chimicale* și *Asociația comercianților de pielărie și încălțăminte*³⁵.

Alături de asociațiile amintite, fondate – în general – de comercianții lugoieni, în cursul lunii martie 1946 s-au constituit alte două asociații de profil, de mai mică importanță: *Asociația comercianților de miei din comuna Domașnea* și, respectiv, *Asociația măcelarilor și comercianților de miei din orașul Caransebeș*³⁶.

În luna aprilie 1946 s-a format ultima asociație

³¹ *Ibidem*, d. 217/1946, f. nenumărată.

³² *Ibidem*, d. 234/1947, f. 11.

³³ *Ibidem*, d. 215/1946, f. 8.

³⁴ *Ibidem*, f. 6.

³⁵ *Ibidem*, f. 9–10, 12, 14–17.

³⁶ *Ibidem*, f. 3–4.

reprezentativă a comercianților de pe cuprinsul județului Severin: *Asociația comercianților de ouă*³⁷.

Asociațiile profesionale ale comercianților din județul Severin trebuiau să suplinească măsurile timide adoptate de autorități pentru redresarea situației economice, în primul rând cele vizând relaxarea fiscală. Ele puteau să-și ducă la îndeplinire scopul, doar dacă acceptau să colaboreze îndeaproape cu autoritățile și să se adapteze – în plan politic – schimbărilor impuse de cabinetul prezidat de dr. Petru Groza.

• După monopolizarea vieții politice românești de către comuniști, singura șansă de supraviețuire a asociațiilor profesionale care reprezentau interesele comercianților era susținerea necondiționată acordată guvernului, în speranța unei reglementări favorabile a situației comercianților. O asemenea atitudine a fost sesizată și la nivelul județului Severin.

În luna martie 1948, Uniunea Sindicatelor din Industrie și Comerț Lugoj (USIC – *n.n.*) a lansat un apel către membrii de sindicat în *problema alegerilor* pentru Marea Adunare Națională (noua denumire a parlamentului unicameral al țării – *n.n.*). Apelul reitera acuzele la adresa majorității industriașilor și en-grosiștilor "speculanți, care, în setea lor de mari câștiguri, au dus comerțul în stare haotică". În schimb, apelul avea un ton extrem de laudativ la adresa micilor comercianți, care practicau comerțul legal. Desființarea comerțului particular era considerată un zvon cu tentă răutăcioasă "lansat de reacțiune, prin unealta sa (marele capital)", aducându-se, ca argument în acest sens, *declarația lui Dej*, potrivit căreia sectorul particular va rămâne predominant în ceea ce privește comerțul cu amănuntul, înființarea magazinelor de stat fiind un factor regulator în domeniul circulației mărfurilor și al prețurilor, ceea ce semnifică posibilitatea coexistenței sectorului de stat și particular în domeniul comerțului. În apelul amintit se sugera faptul că reforma fiscală asigură posibilități reale de aprovizionare pentru micii comercianți. Acest lucru rezulta din *Manifestul-program al Frontului Democrației Populare* (F.D.P. – *n.n.*), care promova o reformă fiscală "democratică", bazată pe principiul progresivității impunerilor, degrevările fiscale, sistemul fiscal în ansamblu și reducerea numărului impozitelor urmând să contribuie la scăderea prețurilor și să reducă sarcinile fiscale care apăsau pe umerii salariaților, meseriașilor, micilor comercianți, agricultorilor cu loturi mici de pământ și intelectualilor cu venituri limitate, precum și *proiectul*

noii Constituții, în care proprietatea particulară era respectată și garantată prin lege. În același apel se aduceau critici virulente la adresa reprezentanților grupării tătărăsciene din guvern ("apărătoarea marii finanțe exploatare"), subliniindu-se faptul că doleanțele micilor comercianți au găsit "înțelegere la forurile conducătoare democrate". În finalul apelului, toți comercianții afiliați la Comitetul Județean USIC Lugoj erau îndemnați să-și ridice din timp cărțile de alegător, să participe la alegeri și să voteze F.D.P.-ul³⁸.

Evident, acest apel simbolizează atașamentul – față de regim – al comercianților din raza județului Severin, în condițiile în care măsurile de ordin fiscal adoptate de guvernul Groza îi afectau în mod direct.

De altfel, comercianții din zonă considerau că singura șansă pentru menținerea comerțului particular erau declarațiile repetate de fidelitate față de regim, coroborate cu acțiuni concrete în această direcție.

Județul Severin se confrunta cu aceleași *feno-mene negative* semnalate pe întreg cuprinsul țării: creșterea continuă a prețurilor la majoritatea mărfurilor, preponderența mărfurilor de calitate inferioară, scăderea gradului de pregătire a comercianților, achiziționarea produselor de primă necesitate în mod clandestin etc. În anii 1947–1948, activitatea comercială din județul Severin a cunoscut o evoluție sinuoasă, statul impunându-și rapid controlul asupra tuturor operațiunilor comerciale din zonă.

Comerțul practicat în județul Severin a fost afectat, într-o măsură considerabilă, de *jafurile sovietice* din anii 1944–1945. În majoritatea cazurilor, autoritățile locale evitau să intervină în favoarea reclamanților, de teamă să nu intre în conflict cu ostașii sovietici. Jafurile la care s-au pretat ostașii sovietici pe raza județului Severin au destabilizat activitatea comercială din zonă, având – drept consecință – scăderea dramatică a nivelului de trai al populației.

În perioada la care ne referim, comercianții din județul Severin s-au văzut obligați să respecte prevederile înscrise în Convenția de Armistițiu, deși acestea impietau grav asupra desfășurării – în condiții normale – a comerțului în zonă. Au fost vizate, cu predilecție, *firmele comerciale deținute de minoritarii germani și maghiari*, asupra cărora

³⁷ *Ibidem*, f. 7.

³⁸ *Ibidem*, d. 241/1948, f. 1.

s-a instituit un control strict din partea statului, monitorizându-se – în mod constant – activitatea acestora. În cursul anului 1945 au fost instalați, în mod oficial, primii administratori de supraveghere pe lângă firmele "inamice" (germane și maghiare – *n.n.*) din județul Severin. Instituirea unui control strict din partea statului asupra firmelor comerciale cu proprietari de etnie germană (cu precădere – *n.n.*) sau maghiară de pe cuprinsul județului Severin făcea parte dintr-un ansamblu de măsuri menit să satisfacă pretențiile sovietice, însă acestea au provocat o gravă dezorganizare în activitatea comercială, datorită ponderii semnificative a firmelor amintite în zonă.

Instabilitatea pieței interne, inflația galopantă, tendințele speculative accentuate, posibilitățile limitate de desfășurare a mărfurilor, lipsa acută a unor categorii de mărfuri determinată de abuzurile armatei sovietice și de rechizițiile pentru front, și – în special – tratamentul discriminatoriu aplicat firmelor comerciale cu proprietari de origine etnică germană, precum și alți factori au stimulat încercările de *organizare a comercianților* de pe raza județului Severin în vederea reprezentării intereselor acestora și a redresării comerțului în regiune. Anul 1946, de altfel foarte dificil pentru toate sectoarele economice, a fost marcat și de constituirea organizațiilor profesionale ale comercianților din județul Severin: *Asociația industriașilor și comercianților de produse lemnoase, Asociația comercianților de cereale, Asociația comercianților de fier, Asociația măcelarilor și comercianților de miei, Asociația comercianților de articole textile, Asociația comercianților de articole de sticlă, Asociația comercianților de coloniale, alimente și chimicale, Asociația comercianților de pielărie și încălțăminte ș.a.m.d.* Asociațiile profesionale ale comercianților din județul Severin trebuiau să suplinească măsurile timide adoptate de autorități pentru redresarea situației economice, în primul rând cele vizând relaxarea fiscală. Ele puteau să-și ducă la îndeplinire scopul, doar dacă acceptau să colaboreze îndeaproape cu autoritățile și să se adapteze – în plan politic – schimbărilor impuse de cabinetul prezidat de dr. Petru Groza.

După monopolizarea vieții politice românești de către comuniști, singura șansă de supraviețuire a asociațiilor profesionale care reprezentau interesele comercianților era susținerea necondiționată acordată guvernului, în speranța unei reglementări favorabile a situației comercianților, atitudine sesizată și la nivelul județului Severin cu prilejul alegerilor pentru Marea Adunare Națională (noua denumire a parlamentului unicameral al țării – *n.n.*) din anul 1948. De altfel, comercianții din

zonă considerau că singura șansă pentru menținerea comerțului particular erau declarațiile repetate de fidelitate față de regim, coroborate cu acțiuni concrete în această direcție.

În concluzie, comerțul practicat pe suprafața județului Severin în anii 1944–1948 a fost supus unor constrângeri de natură economică și politică, impuse sub diverse pretexte, constrângeri care au determinat amplificarea controlului statului în acest domeniu și desființarea comerțului particular, considerat ca o expresie – în plan economic – a regimului politic democratic din perioada interbelică.

LISTĂ BIBLIOGRAFICĂ

1. Constantinescu, N.N. (coord.), *Istoria economică a României*, vol. 2, București, Ed. Economică, 1998.
2. *Lupta patriotică*, Timișoara, 1945.
3. Mureșan, Maria; Mureșan, Dumitru, *Istoria economiei*, București, Ed. Economică, 1995.
4. Puia, Ilie; Tambozi, Justin, *Istoria economiei naționale*, Constanța, Ed. Fundației „Andrei Șaguna”, 1993.
5. *Revista Fiscală și Financiară*, București, 1945.
6. Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ*.
7. Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, fond *Delegatul Comisiei Române pentru Aplicarea Armistițiului – județul Severin*.
8. Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, fond *Prefectura județului Severin*.
9. Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, fond *Prefectura județului Severin – Biroul Armistițiului*.

DR. ELIE MIRON CRISTEA – PATRIARH ȘI PERSONALITATE POLITICĂ

Deheleanu Adrian

*Cuvinte cheie: Biserica Ortodoxă Română, patriarh, 1918, prim ministru, dictatură, guvern, autoritate monarhică.
Keywords: Romanian Orthodox Church, Patriarch, 1918, Prime Minister, dictatorship, government, monarchical authority.*

Dr. Elie Miron Cristea – patriarch and political personality

Abstract

During the Hungarian domination of Transylvania, Romanian priests, the Orthodox ones as well as the Greek-catholics – were strongly involved in the struggle for the defense of the Romanian national and for the union of this historic province with the mother country, Romania. The priest Miron Cristea was an emblematic personality of political militancy, on a national field. After the Great Union of December 1, 1918, Miron Cristea had to take the most important political positions in the Romanian state: member of the Regency (July 1927 – June 1930) and Chairman of the Council of Ministers (February 10, 1938 – March 6, 1939).

Miron Cristea was an excellent leader of the Romanian Orthodox Church, who has linked his name that not only was the first patriarch, but also for his contributions in the field of theology, monastic life organization etc. He was involved in the Romanian state politics in the difficult moments of Romania's existence, with the hope that through his balance spirit he will succeed to end the disputes, to introduce an atmosphere of normalcy in the Romanian society. Unfortunately, his good intentions were canceled by the interwar Romanian realities.

În timpul stăpânirii maghiare asupra Transilvaniei, preoții români – atât cei ortodocși, cât și cei greco-catolici – s-au implicat profund în lupta pentru apărarea ființei naționale a românilor și pentru unirea acestei provincii istorice cu țara-mamă, România. O personalitate emblematică a militantismului politic, pe teren național, a fost preotul Miron Cristea. După Marea Unire de la 1 Decembrie 1918, Miron Cristea avea să îndeplinească cele mai importante funcții politice în cadrul statului român: membru al Regenței (iulie 1927 – iunie 1930) și președinte al Consiliului de Miniștri (10 februarie 1938 – 6 martie 1939).¹

Miron Cristea a fost un excelent conducător al

Bisericii Ortodoxe Române, care și-a legat numele nu numai de faptul că a fost cel dintâi patriarh, ci și de contribuțiile sale în domeniul teologiei, organizării vieții monahale etc. S-a implicat în politica statului român în momente dificile din existența României, cu speranța că prin spiritul său de echilibru va reuși să pună capăt disputelor, să introducă o atmosferă de normalitate în societatea românească. Din păcate bunele sale intenții au fost anulate de realitățile românești interbelice.²

Miron Cristea s-a născut la 18 iulie 1868, în Toplița Română; a obținut licența în teologie, la Sibiu, și doctoratul, la Budapesta, în filosofie și filologie modernă, cu o teză privind viața și opera lui Mihai Eminescu. S-a consacrat activității monahale și a ajuns, în 1909, episcop de Caransebeș. A fost unul dintre cei mai activi intelectuali pe tărâmul luptei naționale, remarcându-se în cadrul „Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român din Transilvania” (ASTRA) și în presa românească. A avut intense relații în Regatul României, mai ales cu Ion I.C. Brătianu, președintele PNL, pe care l-a vizitat atât în București, cât și la Florica (lângă Pitești). Miron Cristea a fost prezent în febra mișcării naționale din toamna anului 1918, care avea să ducă la Unirea Transilvaniei cu România. În însemnările

¹ Ioan Scurtu, *Un om al bisericii în politică: Miron Cristea*, în *Dosarele Istoriei*, An XII, Nr. 1 (125), 2007, p. 41.

² *Ibidem*, p. 42.

sale personale, menționează că a participat la definirea declarației Partidului Național Român (introducând formula: „vom dispune noi de soarta noastră”), pe care Alexandru Vaida-Voevod a citit-o în Parlamentul de la Budapesta, în ziua de 18 octombrie 1918.³

S-a implicat în alegerea deputaților pentru Marea Adunare Națională, care s-a întrunit în Alba Iulia, la 1 decembrie 1918. După ce a votat împreună cu ceilalți deputați pentru unirea Transilvaniei cu România, s-a deplasat pe Câmpul lui Horea, unde erau adunați peste 100.000 de români; alături de alți fruntași ai românilor, între care episcopul greco-catolic, Iuliu Hosu, a susținut și explicat „Rezoluția” adoptată.

Miron Cristea a făcut parte din legația care, în ziua de 14 decembrie 1918, a venit la București, unde a predat regelui Ferdinand „Rezoluția” privind Unirea Transilvaniei cu România. Pe această bază, suveranul a semnat decretul de ratificare a Unirii și de numire a trei ardeleni în guvernul Ion I.C. Brătianu. Potrivit unor relatări, la dîneul oferit la Palat, regele s-ar fi adresat oaspeților cu următoarele cuvinte: „Să nu vă supărați, dar pe Prea Sfințitul de la Caransebeș vi-l luăm în curând”. Era o primă sugestie potrivit căreia pe Miron Cristea îl aștepta o carieră la nivelul României întregite. Într-adevăr, la 4 ianuarie 1920, Miron Cristea a fost investit în funcția de primat al Bisericii Ortodoxe Române. În această calitate, Miron Cristea s-a dovedit a fi un excepțional organizator al vieții bisericești; el a elaborat principiile fundamentale pentru organizarea unitară a Bisericii Ortodoxe Române, pregătind Legea cultelor, care urma să fie dezbătută în Parlament.⁴

Evident, calitățile personale au, avut un rol extrem de important în afirmarea sa în istoria României întregite. Dar, nu mai puțin importantă a fost conjunctura politică. Miron Cristea s-a aflat în relații apropiate cu Ion I.C. Brătianu, președintele PNL, care a dominat viața politică în primul deceniu de după Marea Unire. În același timp, el îl antipatiza pe Iuliu Maniu, președintele Partidului Național și un greco-catolic militant. Între Brătianu și Maniu, exista o acerbă dispută politică, iar Miron Cristea s-a situat alături de fruntașul liberal.

Miron Cristea a făcut parte din Comisia de încoronare, constituită în luna iulie 1920; care a pregătit festivitățile ce aveau să se desfășoare la Alba Iulia și București, în luna octombrie 1922.

Festivitățile încoronării au început la Alba Iulia, în dimineața zilei de 15 octombrie, cu slujba religioasă în Catedrala Încoronării, recent construită, oficiată de mitropolitul primat și de 17 episcopi, acompaniați de corul „Carmen”, format din 120 de persoane. A doua zi, festivitățile au continuat în București, debutând cu o slujbă în catedrala Mitropoliei.⁵

Miron Cristea a fost adesea consultat de regele Ferdinand în legătură cu problemele politice ale țării. Astfel, în luna iunie 1925, acesta i-a cerut sfatul în legătură cu problema succesiunii la guvern, în condițiile în care liderii Partidului Național și Partidului Țărănesc se agitau, pretinzând că lor li se cuvine puterea. Miron Cristea i-a spus suveranului: „În împrejurări normale, trebuie dată puterea și grupării naționaliste din Ardeal, că – dacă sunt capabili de muncă – să facă ce pot, dacă nu pot să se înfunde și țara să vadă c-au fost nule, goale. Numai asta i-ar putea cura și aduce la rezon”. Beneficiind de sprijinul regelui și al lui Ion I.C. Brătianu, precum și al altor oameni politici și de cultură (din rândul cărora s-a detașat N. Iorga), Miron Cristea avea să devină cel dintâi patriarh al României. După Unirea din 1918, România avea cei mai mulți credincioși ortodocși din lume, după Uniunea Sovietică. Pentru a asigura Bisericii Onodoxe Române locul cuvenit în rândul celorlalte biserici răsăritene, atât ierarhii, cât și oamenii politici au apreciat că se impunea ridicarea Mitropoliei Ungro-Vlahiei la rangul de Patriarhie. În ziua de 1 noiembrie 1925, a avut loc, la Palatul Regal din București, ceremonia de investire a lui Miron Cristea în funcția de patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. După festivitate, Miron Cristea a hotărât să-l viziteze pe Ion I.C. Brătianu, motivând: „să-i mulțumesc pentru tot ce mi-a făcut. El a stăruit pentru a fi mitropolit primat. El a forțat urgent Patriarhia”. Cu acel prilej, Miron Cristea l-a rugat pe Brătianu ca guvernul să sprijine începerea lucrărilor la Catedrala „Mântuirii Neamului”, precizând că și regele a fost de acord, că era necesar ca un asemenea impozant monument să fie ridicat în capitala României. Primul ministru, Ion I. C. Brătianu, s-a declarat de acord, iar guvernul sau a deschis un credit de 3 milioane lei pentru elaborarea planurilor și pregătirea lucrărilor.⁶

Peste puțin timp, la 31 decembrie 1925, Miron Cristea avea să fie convocat la Consiliul de Coroană,

³ *Ibidem*, p. 43.

⁴ *Ibidem*, p. 44.

⁵ Victor N. Popescu, *IPS Patriarhul Miron Cristea, Președinte al Consiliului de miniștri, cronică internă BOR*, anul LVI, Nr. 1–4, București, 1938, p. 173.

⁶ *Ibidem*, p. 174.

care urma să decidă asupra celei de-a treia declarații de renunțare a principelui Carol la calitatea sa de moștenitor al tronului. Înainte de Consiliu, patriarhul a fost primit succesiv de rege și de regină, care l-au informat despre situația creată. Patriarhul a precizat că el, „ca preot iertător, ca duhovnic, va asculta de decizia pe care o vor lua ei în calitate de părinți. Regele a afirmat că prințul Carol era matur și „...știe bine ce face. Nu putem, expune dinastia la mai multe zguduiuri”. Patriarhul a fost invitat și la „consiliul intim” desfășurat la Sinaia, în ziua de 3 ianuarie 1926, la care au mai participat regele Ferdinand, regina Maria, Ion I. C. Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, Gh._Gh. Mărzescu și Alexandru Constantinescu, miniștri. Cu acel prilej s-a stabilit componența Regenței: principele Nicolae, patriarhul Miron Cristea și juristul Gheorghe Buzdugan. A doua zi 4 ianuarie, Parlamentul a adoptat legile care prevedeau: se accepta renunțarea lui Carol; principele Mihai devenea moștenitor; se institua o Regență, pentru eventualitatea că acesta ar ajunge pe tron înainte de vârsta majoratului (18 ani). Aceste legi (intrate în istorie sub numele de „actul de la 4 ianuarie”) au fost interpretate de adversarii PNL ca un act de voință al primului ministru, înpus regelui. N. Iorga avea să scrie: „Acum nu mai erau doi stăpâni în România ci unul singur: Ion Brătianu. Dinastia de Argeș biruia cu totul pe cea de Sigmaringen”.⁷

Aprecierile la adresa Regenței erau, în general, negative. Chiar și liberalul Amedeu Bădescu avea să afirme: „Buzdugan și Miron Cristea, oameni capabili, de o mare autoritate profesională și de un imens prestigiu, erau personal devotați lui Brătianu și subordonați total lui. Principele Nicolae, sub influența mamei lui și intimidat de personalitatea lui Ionel Brătianu, se alia « fără murmur » celor doi colegi de Regență”. În urma morții lui Ferdinand I, la 20 iulie 1927, a intrat în funcțiune Regența, iar din acel moment, patriarhul Miron Cristea s-a implicat plenar în viața politică a României. Prin „Proclamația Înaltei Regențe”, difuzată la 25 iulie 1927, acesta se angaja să asigure regelui Mihai „putința să domnească peste o țară care, prin dezvoltarea ei firească și neîntreruptă, să răspundă așteptărilor puse de marii lui înaintași în viitorul României”.

Regența era mai mult un „birou de înregistrare” a legilor votate de un Parlament, pe care membrii ei le semnau în vederea promulgării; nu avea inițiative, nu formula obiecții. Era receptată de opinia publică și de mulți lideri politici ca o

instituție lipsită de vigoare și autoritate. Ofițerii îi priveau cu neîncredere pe regenți, știind prea bine că nici unul dintre ei nu putea îndeplini prerogativa constituțională de „cap al puterii armate”. În aceste condiții, pe fondul crizei economice și al frământărilor sociale, s-a dezvoltat curentul „carlist” « (în favoarea venirii lui Carol pe tron). Profitând de situația creată, principele Carol a sosit inopinat în țară, la 6 iunie 1930, decis să ocupe tronul. La Palatul Cotroceni, a avut discuții cu Iuliu Maniu, care i-a propus intrarea în Regență. Ceilalți oameni politici, invitați la Cotroceni, s-au pronunțat pentru anularea „actului de la 4 ianuarie” și urcarea lui pe tron. În dimineața zilei de 7 iunie, s-a format un nou guvern național-țărănist, prezidat de Gh. Gh. Mironescu, având misiunea de a organiza „restaurația”. Regenții au semnat proiectul de lege pentru anularea „actului de la 4 ianuarie”, după care Miron Cristea și C-tin Sărățeanu și-au anunțat demisia motivând că, „prin actul îngăduit de guvern, se atinge grav prestigiul Regenței” și sunt puși în situația „de a nu mai fi credincioși regelui căruia i-au jurat credință”. Astfel, se încheia activitatea de regent a lui Miron Cristea, iar efortul său de a-i „împăca” pe liderii politici, îndemnându-i să aibă în atenție numai interesele României, nu a dat rezultatele dorite.⁸

În anii care au urmat, patriarhul Miron Cristea s-a concentrat asupra problemelor bisericești, dar a fost prezent și în viața publică, mai ales prin conferințe și articole publicate în presa vremii, prin care se pronunța pentru cultivarea sentimentului național, încetarea dezbinării politice, adoptarea măsurilor necesare pentru apărarea statului român. Sfaturile sale au avut prea puțin ecou. Viața politică a devenit tot mai tensionată, partidele democratice s-au discreditat în ochii electoratului. Alegerile parlamentare, din decembrie 1937, au consfințit această realitate, nici un partid nereușind să obțină cel puțin 40% din voturi pentru a beneficia de prima electorală. Regele a încredințat mandatul lui Octavian Goga, al cărui Partid Național-Creștin câștigase doar 9,15% din opțiunile alegătorilor. Guvernul și-a asigurat astfel răgazul necesar pregătirii loviturii de stat, de la 10 februarie 1938. În acea zi, guvernul Goga a fost demis și s-a constituit un nou cabinet, sub președinția patriarhului Miron Cristea.⁹

Guvernul Miron Cristea (10 februarie 1938 – 6 martie 1939) a asigurat trecerea de la regimul democratic la cel de autoritate monarhică. Guvernul s-a

⁸ *Ibidem*, p. 45.

⁹ Nicolae Iorga, *Memorii*, Vol. VII, Ed. Națională Ciornei, București, 1939, p. 460.

⁷ Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 44.

constituit în noaptea de 10/11 februarie 1938. Din noul guvern făceau parte, ca miniștri secretari de stat, șase foști președinți ai Consiliului de Miniștri (Arthur Văitoianu, Alexandru Averescu, Alexandru Vaida-Voevod, Nicolae Iorga, Gheorghe Tătărescu, Gheorghe Gh. Mironescu). Dintre primii miniștri care erau în viață, Iuliu Maniu și Octavian Goga au refuzat să accepte demnitatea oferită de Carol al II-lea, iar Barbu Știrbey nu a fost solicitat de rege. În prima ședință de guvern, regele a prezentat textul unei Proclamații către români, în care spunea: „Timp de 8 ani mi-am închinat toate gândurile și toate eforturile mele să cârmuiesc țara rezemându-mă pe organizațiile politice constituite. Din cauza cerinței de a dobândi un număr mai mare de voturi, propaganda făcută cu prilejul diferitelor alegeri a adus o nesfârșită neliniște și tulburare în viața și sufletul poporului meu. Această tulburare sufletească s-a dovedit adânc dăunătoare săpând chiar ființa neamului. România trebuie salvată și sunt hotărât să o fac, mînat de singurul și veșnicul gând: interesele permanente ale patriei și neprecupețita ei întărire. Voi schimba deci această stare primejdioasă și voi păși fără șovăire la o cât mai grabnică îndreptare a acestor stări”. Suveranul anunța că a alcătuit un guvern cu oameni „descătușați” de activitatea de partid, care va depoliticianiza viața administrativă și gospodărească a statului, va alcătui schimbările constituționale care să corespundă nevoilor noi ale țării”. Carol al II-lea își exprima convingerea că „În timpuri grele, singure mijloacele eroice sunt acelea ce pot întări România și salvarea ei este suprema noastră lege, pe care o voi urma fără ezitare”.¹⁰

În aceeași noapte de 10/11 februarie 1938 s-a hotărât introducerea stării de asediu pe întreg cuprinsul țării, autoritățile militare având dreptul de a face percheziții „oriunde și oricând va cere trebuința”, de a „cenzura presa și orice publicațiune”, de a „împiedica apariția oricărui ziar sau publicațiune, sau numai apariția unor anumite știri sau articole”, de a „dizolva orice adunări, oricare ar fi numărul participanților și oriunde s-ar întruni”. În aceeași noapte au fost numiți noi prefecți de județe din rândul ofițerilor superiori și a fost revocată convocarea corpului electoral.¹¹

La 20 februarie 1938, Consiliul de Miniștri a aprobat proiectul noii Constituții și a decis ca ea să fie supusă cetățenilor spre „bună știință și învoială”, votul făcându-se prin „declarațiune verbală

înaintea biroului de votare”, ținându-se liste separate cu cei care au votat împotriva. Plebiscitul s-a desfășurat la 24 februarie 1938, covârșitoarea majoritate a populației – mai ales cea din mediul rural – neavând timpul material necesar pentru a cunoaște textul noii Constituții. Radu Rosetti nota: „Așa-zisul plebiscit este o vastă farsă. Funcționarii sunt aduși pe câprării cu liste nominale, toți aceia care au nevoie de guvern – și cine nu are? – sunt amenințați într-un fel sau altul. Pentru a face presiuni asupra restului cetățenilor, sunt amenințați cu amenzi etc., dacă nu vin la vot. Când am spus «nu», și la mirarea funcționarului am repetat acest «nu», sala întregă s-a întors spre mine. Atât de nepregătiți au fost ca cineva să spună «nu», încât nu găseau lista pe care se înscriau cei ce votau «nu»”. Potrivit datelor oficiale, s-au înregistrat 4. 297.581 voturi pentru și 5. 843 contra (adică 0,13%).¹²

Noua Constituție a fost promulgată în cadrul unei ceremonii desfășurate la Palatul Regal în prezența tuturor membrilor guvernului, în ziua de 27 februarie 1938. Cu acest prilej, președintele Consiliului de Miniștri a rostit un amplu rechizitoriu la adresa partidelor politice: „Astăzi s-a distrus hidra cu 29 capete electorale care ne-a învrăjbit fără nici un folos pe toți spre paguba tuturor și a țării. Astăzi s-a rupt păienjeniișul de pe ochii cetățenilor României întregite, ca să vadă limpede de unde vine mântuirea: de la eroica hotărâre a Majestății Tale și de la înțelegerea rosturilor țării și adevăratele ei interese. Astăzi s-au mai distrus zarva, certurile, bătăile electorale și chiar omorurile și în în locul lor se va întrona liniștea, munca, pacea și unirea, pecetluite pe frățeștile îmbrățișări ale poporului, ca în timpurile legendare”.¹³

Deci Constituția din 1938, a fost o Constituție autoritară, fiind practic impusă de către Carol al II-lea, ca rezultat al instaurării dictaturii regale. A fost prima Constituție română care a fost supusă sancțiunii populare (referendum sau plebiscit). În cazul de față, plebiscitul a fost impus, având o formă orală, iar participarea la vot a avut un caracter obligatoriu. Din punct de vedere practic, a intrat în vigoare la data publicării în «Monitorul Oficial» (27 februarie 1938), abrogând în același timp Constituția din 1923. La rândul ei, a fost «suspendată» tot de către Carol al II-lea, pe 5 septembrie 1940. La fel ca și cele două Constituții precedente și aceasta avea tot 8 titluri (și 100 de articole). Cu foarte mici excepții titlurile aveau

¹⁰ *Ibidem*, p. 461.

¹¹ Academia Română, *Istoria Românilor, Vol. VIII, România Întregită (1918–1940)*, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 391.

¹² *Ibidem*, p. 392.

¹³ *Ibidem*, p. 393.

aceleași denumiri ca și în cazul celor două «legi fundamentale» precedente.¹⁴

Un prim indiciu al caracterului autoritar este numele Titlului II («Despre Datoriile și Drepturile Românilor»). «Datoriile Românilor» (Capitolul I) erau înainte de «Drepturile Românilor» (Capitolul II). Este exact o prefigurare a concepției totalitare potrivit căreia datoriile erau considerate mai importante decât drepturile. În precedentele formulări, Titlul era intitulat numai «Despre Drepturile Românilor». În articolul 4, al cărui limbaj era apropiat de cel al Constituțiilor comuniste, se arăta că toți cetățenii români aveau obligația de «a socoti Patria drept cel mai de seamă temei al rostului lor în viață, a se jertfi pentru apărarea integrității, independenței și demnității ei; a contribui prin munca lor la înălțarea ei morală și propășirea ei economică; a îndeplini cu credință sarcinile obștești ce li se impun prin legi». Mai mult decât atât, prin articolul 7 se interzicea «a propovădui prin viu graiu sau în scris schimbarea formei de guvernământ a Statului» (formulare foarte asemănătoare cu prevederea din actuala Constituție potrivit căreia nu poate fi supusă revizuirii forma republicană de guvernământ – articolul 148).¹⁵

O restrângere foarte importantă a drepturilor fundamentale ale omului era prevăzută în articolul 15. În conformitate cu acest articol, pedeapsa cu moartea nu mai era aplicată numai pe timp de război (potrivit Codului Justiției Militare), ci și pe timp de pace. Aceasta era agravată de faptul că situațiile de aplicare a pedepsei capitale în timp de pace erau decise de către Consiliul de Miniștri (Guvernul), ceea ce putea da naștere la abuzuri din partea puterii executive (cum s-a și întâmplat în realitate). Situațiile se refereau la «atentate contra Suveranului, Membrilor Familiei Regale, Șefilor statelor străine și demnitarilor Statului din mobile în legătură cu exercițiul funcțiilor ce le sunt încredințate, precum și în cazurile de tâlhărie cu omor și asasinat politic». Se introducea și pedeapsa confiscării averilor, în cazurile de «înaltă trădare și delapidare de bani publici».¹⁶

Secretul scrisorilor, telegramelor și convorbirilor telefonice nu mai era chiar inviolabil, deoarece erau exceptate «cazurile în care justiția e datoare să se informeze conform legii» (formulare foarte ambiguă, care ușura săvârșirea de abuzuri).

Prevederile Titlului III conduceau la concentrarea puterii în stat în mâinile regelui. Puterea

legislativă nu mai era exercitată împreună de către Rege și Reprezentațiunea Națională, ci numai de către »Rege prin Reprezentațiunea Națională». Inițiativa legislativă aparținea practic în cea mai mare măsură regelui, nu și Adunării Deputaților și Senatului. Cele două camere parlamentare puteau avea inițiativă legislativă, dar numai dacă aveau drept scop «legi în interesul obștesc al Statului». Această formulare era foarte ambiguă, blocând practic orice inițiativă legislativă parlamentară, deoarece nu se specifica cine decidea în ce consta «interesul obștesc al Statului». Articolul 46 confera unele prerogative suplimentare regelui. În primul rând, el putea emite decrete cu putere de lege între sesiunile parlamentare, decrete care trebuiau votate de către Parlament în prima sesiune ulterioară apariției decretelor respective, în al doilea rând, avea competența de a acredita «Ambasadorii și Miniștrii Plenipotențieri pe lângă Șefii Statelor Străine».¹⁷

O altă omisiune importantă, care putea îndemna la lovituri în forță și instaurarea unui regim autoritar sau totalitar, era aceea că nu se mai specifica că nu putea fi pusă nici «o putere armată» la «ușile» celor două camere parlamentare, fără încuviințarea lor. Au fost modificate și condițiile de eligibilitate ale deputaților și senatorilor. Astfel, cei eligibili pentru Adunarea Deputaților trebuiau să aibă cel puțin 30 de ani împliniți. Tot vârsta de 30 de ani era necesară și pentru cei care îi alegeau pe deputați. Acestora (alegătorii), pe lângă condițiile de vârstă, li se cerea să desfășoare o activitate conștând în «agricultură și muncă manuală, comerț și industrie, ocupațiuni intelectuale».

Numărul de deputați pentru fiecare circumscripție urma să fie fixat prin lege. Deputații erau aleși pe bază de scrutin uninominal (pentru prima dată în România), pe o perioadă de 6 ani. Mandatul senatorilor era de 9 ani. Nu erau cerute nici un fel de condiții de eligibilitate pentru senatorii aleși și nici pentru alegătorii pentru Senat. Pe lângă senatorii aleși (tot pe bază de scrutin uninominal) și cei de drept, apărea o nouă categorie de senatori, cea a senatorilor numiți de rege. Numărul senatorilor numiți era jumătate din cel al senatorilor aleși. Era restrânsă sfera senatorilor de drept. Aceștia erau reprezentați de prințul moștenitor (peste 18 ani), principii majori ai familiei regale, precum și aceleași categorii de prelați prevăzute de Constituția din 1923. Locurile de senatori aleși se reînnoiau în proporție de 1/3 la fiecare 3 ani.¹⁸

¹⁴ Ovidiu Horia Maican, *Constituții Monarhice*, în *Sfera Politicii*, An. VIII, Nr. 81, 2000, p. 37–39.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

În ceea ce privește Guvernul, acesta era alcătuit din miniștri și subsecretari de stat. Miniștrii răspundeau din punct de vedere politic numai în fața regelui. Puteau fi miniștri numai cei care erau cetățeni români de cel puțin 3 generații, cu excepția celor care fuseseră deja miniștri. Foștii miniștri de Justiție nu puteau exercita profesia de avocat timp de 1 an după încetarea funcției, iar foștii miniștri nu puteau fi membri ai consiliilor de administrație ai întreprinderilor cu care semnaseră contracte pe o durată de 3 ani după părăsirea funcției. Erau menținute aceleași prevederi în privința Consiliului Legislativ. La Titlul IV, singurul aspect negativ era desființarea juriilor. În domeniul finanțelor, pe lângă înalta Curte de Conturi, mai era creat un corp superior de control, subordonat primului-ministru («Șefului Guvernului»). În sfârșit, la Titlul VII («Revizuirea Constituției»), se specifica că orice revizuire constituțională nu putea avea loc «decât din inițiativa Regelui și cu consultarea prealabilă a Corpurilor Legiuitoare care urmează a indica și textele de revizuit».¹⁹

Legea electorală din 9 mai 1939 a detaliat prevederile din Constituție; femeile aveau drept de vot, dar nu erau eligibile; numărul deputaților era stabilit la 258, iar al senatorilor aleși prin vot universal la 88, plus 88 numiți de rege și alții „de drept” în virtutea „înaltei lor situațiuni în stat și în biserică” (art. 8). Legea introducea încă o restricție – pe lângă cea de vârstă – și anume, aceea ca alegătorii să fie știutori de carte. Acest fapt a avut ca rezultat scăderea numărului de alegători de la 4,6 milioane în 1937 la 2 milioane în 1939. Un alt element nou este introducerea jurământului de credință față de regele Carol al II-lea pe care parlamentarii erau obligați să-l presteze.²⁰

La 30 martie 1938, patriarhul Miron Cristea și-a prezentat demisia, apreciind că guvernul său „a pus bazele noului regim, a dat o nouă Constituție. Astfel, fiind oarecum terminată construcția podului pentru a trece pe drumul unei noi vieți de stat în cadre mai normale, nu mai este absolută necesitate guvernul în formația sa de astăzi”. Regele l-a însărcinat tot pe Miron Cristea să constituie noul guvern, care din punctul de vedere al structurii politice nu se deosebea de cel anterior. Postul cheie – Ministerul de Interne – îl deținea în continuare Armand Călinescu, la Justiție a fost numit Victor Iamandi, la Afaceri Străine – Nicolae Petrescu-Comnen, la Finanțe – Mircea Cancicov. Din

guvern mai făceau parte: Petre Andrei, Mihai Ralea, Mihail Ghelmegeanu, Mitiță Constantinescu, Eugen Titeanu ș.a.²¹

Printr-un decret regal din 30 martie 1938 s-a înființat Consiliul de Coroană, compus din membri desemnați de suveran; acesta se întrunea „ori de câte ori regele socotește util să-i ceară părerea, cu titlu consultativ, asupra problemelor de stat de însemnătate excepțională”. Membrii Consiliului purtau titlul de consilieri regali, aveau rang de miniștri de stat și ocupau la ceremoniile oficiale locul de după președintele Consiliului de Miniștri; ei primeau o indemnizație de reprezentare. În funcția de consilieri regali au fost numiți foști miniștri de stat din primul guvern Miron Cristea, la care s-au adăugat mareșalul Constantin Presan și generalul Ernest Baliff.²²

În aceeași zi a apărut și decretul privind dizolvarea partidelor politice. Acesta avea următorul conținut: „Art. 1. Toate asociațiunile, grupările sau partidele actualmente în ființă și care s-au constituit în vederea propagării ideilor politice sau a realizării lor sunt și rămân dizolvate. Art. 2. Nici o nouă organizație politică nu va putea lua ființă în viitor și nu va putea activa decât în condițiunile și în formele prevăzute printr-o lege specială ce se va întocmi în acest scop”. În raportul prezentat regelui de președintele Consiliului de Miniștri se scria: „Constituțiunea de la 27 februarie 1938 a introdus un nou sistem, cu totul opus. El constă în alegerea membrilor Camerelor prin scrutin uninominal și reprezentarea pe profesii. Pe de altă parte, guvernul are responsabilitate politică numai față de rege. În asemenea condițiuni vechile organizații de partid nu mai corespund unei funcțiuni politice, ele nu mai au o rațiune de existență și devin astfel perimate. Mai mult chiar, acțiunile unor organisme incompatibile cu noua organizare ar putea constitui o piedică în calea unei normale dezvoltări a noii ordini publice în România”. Acest act temerar, prin care se urmărea lichidarea unei componente fundamentale a regimului democratic, nu a provocat aproape nici o reacție din partea opiniei publice, iar opoziția liderilor unor partide a fost declarativă și inefficientă, deoarece ei nu aveau în vedere acțiuni practice pentru revenirea la regimul democratic.²³

În ziua de 14 aprilie 1938 a fost publicat decretul privind apărarea ordinii în stat, care preciza că dizolvarea unei grupări sau asociații cu caracter politic atrăgea după sine în mod automat

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Radu R. Rosetti, *Pagini de jurnal. Ediție Cristian Popișteanu, Marian Ștefan, Ioana Ursu*, București, 1993, p. 42.

²¹ *Ibidem*, p. 43.

²² „Monitorul oficial”, Nr. 75 din 31 ianuarie 1938.

²³ *Ibidem*, Nr. 88, din 14 aprilie 1938.

închiderea cluburilor sau localurilor de întruniri ale acestora.

Noul regim a procedat la reorganizarea administrativă a țării. La 14 august 1938 a fost decretată reforma administrativă pe baza căreia, alături de vechile unități – comuna, plasa, județul –, s-a introdus una nouă: ținutul. Au fost create zece ținuturi – Olt, Argeș, Mării, Dunării, Nistru, Prut, Suceava, Alba Iulia, Crișurilor, Timiș –, în fruntea cărora se aflau rezidenți regali, numiți prin decret de către Carol al II-lea. Aceștia se bucurau de largi împuterniciri, principala lor sarcină fiind aplicarea întocmai a hotărârilor guvernamentale, asigurarea ordinii și liniștii publice în ținutul respectiv. Conform noii legi, primarii nu mai erau aleși, ci numiți pe o perioadă de 6 ani.²⁴

Reorganizarea a cuprins și domeniul social: sindicatele au fost dizolvate, iar prin decretul-lege din 12 octombrie 1938 s-au creat breslele de lucrători, funcționari particulari și meseriași, ce aveau ca obiect apărarea și dezvoltarea intereselor profesionale ale membrilor, făcându-se precizarea că interesele profesionale „sunt limitate prin însăși natura lor la acelea de ordin industrial, comercial, agricol, tehnic, cultural și social”, excluzându-se activitățile politice. De asemenea, decretul menționa că breslele „își exercită activitatea numai pe plan național”, ele „nu vor putea fi afiliate organizațiilor cu caracter internațional sau să fie reprezentate la manifestațiuni sau congrese internaționale fără autorizația expresă a Ministerului Muncii”. Regimul a acordat o atenție specială tineretului: prin decretul-lege din 15 decembrie 1938, toți băieții între 7 și 18 ani și toate fetele între 7 și 21 de ani erau obligați să facă parte din Straja Țării, al cărei comandant suprem era regele, căruia străjerii trebuiau să-i jure credință. Deviza străjerilor era „Credință și muncă, pentru țară și rege”. La 19 octombrie 1939 a fost înființat Frontul Național Studentesc, în care au fost înscrși, în mod automat, toți studenții.²⁵

Mijloacele de propagandă au fost puse în slujba regimului, având ca principal obiectiv elogiarea lui Carol al II-lea – „salvatorul”, „omul providențial”, „voievodul culturii”. Radioul transmitea zi de zi declarații, proclamații, relatări despre vizitele regelui, elogii rostite de oameni de știință și cultură, de artiști etc. Presa consacra pagini întregi lui Carol al II-lea, a cărui fotografie trebuia să se întipărească bine în mintea cititorilor; pe baza unei dispoziții date de Serviciul de cenzură, nu mai erau îngăduite să apară în presă fotografiile liderilor politici din

opoziție, declarațiile lor sau relatări despre activitatea pe care aceștia o desfășurau. Din inițiativa lui Carol al II-lea și a lui Armand Călinescu a apărut un ziar oficial al regimului, intitulat „România”, sub direcția cunoscutului scriitor Cezar Petrescu.²⁶

Pe de altă parte în plan extern în toamna anului 1938 – după acordul de la Munchen din 30 septembrie, prin care Franța, Marea Britanie, Italia și Germania, au stabilit sacrificarea integrității teritoriale a Cehoslovaciei – regele Carol al II-lea a efectuat vizite la Londra (15–18 noiembrie) și Paris (19–21 noiembrie), prezentate de presa și radioul din România în termeni extrem de elogi- oși. Iată câteva extrase din presa timpului: „Regele nostru, cu privirea deschisă, cu zâmbetul pe buze, înfășurat în mantia albă a lui «Mihai Viteazul», dă mâna cu lordul Chamberlain, sir Reginald Hoare, ministrul Angliei la București, lordul Halifax, sir Samuel Hoare, primul lord al flotei”. Gara „Victoria”, cea mai importantă a Londrei, fusese pavoazăată cu flori, drapele, ghirlande; un covor roșu era așternut de-a lungul peronului; pereții gării erau decorați cu enorme draperii roșii de sus până jos; ușa principală a salonului Regal era încadrată cu drapelele României și Marii Britanii. Dar, dincolo de aceste elogii, realitatea este că vizitele în Marea Britanie și Franța s-au încheiat cu un eșec, liderii de la Londra și Paris neluându-și nici un fel de obligații față de România. De altfel, însuși Carol al II-lea avea să aprecieze că aceste vizite „au fost folositoare din punctul de vedere al întăririi regimului care începea în sfârșit a fi priceput, dar din punct de vedere economic și al întăririi rezistenței [aceste vizite] n-au adus decât decepții. Politica de împăciuire, care avea să culmineze prin rușinea de la Munchen, ne azvârlea, vrând-nevrând, în orbita germană”.²⁷

Se poate observa că instaurarea regimului autoritar al regelui Carol al II-lea, în februarie 1938, avându-l ca președinte al Consiliului de Miniștri pe Patriarhul Miron Cristea, a fost rezultatul a doi factori. Este vorba, în primul rând, de intenția regelui Carol al II-lea de a instaura un regim de autoritate personală la care se gândise încă din momentul urcării sale pe tronul României, în 1930, și în direcția căruia a acționat după aceea permanent, prin diverse metode: formarea unei camarile, fărâmițarea partidelor politice, atragerea de partea sa a unor personalități politice nemulțumite de minsurile democrației românești, compromiterea sau

²⁴ *Ibidem*, Nr. 187, din 14 august, 1938.

²⁵ *Ibidem*, Nr. 237, din 12 octombrie, 1938.

²⁶ Carol al II-lea, regele României, *Însemnări zilnice*, 1. Ediție Viorica Moisuc și Nicolae Rauș, București, 1995, p. 155.

²⁷ *Ibidem*, pp. 156–160.

izolarea oamenilor politici care nu răspundeau cerințelor suveranului etc.²⁸

Al doilea factor era reprezentat de cadrul politic intern și internațional. Climatul politic intern, la sfârșitul anului 1937 și începutul anului 1938, se caracteriza prin ascensiunea forțelor politice de extremă dreapta, ca urmare a pierderii încrederii populației de către partidele politice democratice, fărâmițarea forțelor politice, rivalitățile dintre partide și dintre oameni politici atinseseră cote extrem de înalte (de care regele nu era străin), cu alte cuvinte autocompromiterea democrației românești, la care contribuise și regele.²⁹

Momentul în care regele Carol al II-lea a decis să treacă la instaurarea unui regim personal era foarte favorabil „loviturii de stat” (Constantin Argetoianu). La începutul lunii februarie 1938, eșecul guvernării Goga-Cuza era evident: în plan intern, neînțelegeri, chiar în guvern, haos în țară, ciocniri între forțele politice, neîncrederea în guvern a factorilor economici; în plan extern, guvernul era criticat de democrațiile occidentale, iar regimurile totalitare îl priveau cu neîncredere. Extrema dreaptă „concurrentă” (Garda de Fier), aflată în plină ascensiune și încurajată atât de rezultatul bun obținut în alegeri, cât și de forțe externe (Germania, Italia), animată de puternice sentimente de răzbunare (ce nu puteau lăsa insensibile celelalte forțe politice, inclusiv pe regele Carol al II-lea) putea profita de nemulțumirile provocate de instabilitatea politică și economică a țării pentru a pune mâna pe putere. În partidele democratice istorice – Partidul Național-Liberal și Partidul Național-Țărănesc – disensiunile dintre diverse grupări și dintre fruntașii partidelor ajunseseră, practic, la paroxism. Iar posibilitatea colaborării între P.N.L. și P.N.Ț. nici nu putea fi luată în considerare. Dar poate factorul cel mai grav îl reprezenta ideea conform căreia niciun partid nu era în stare să rezolve problemele acute ale țării, care fusese însușită în mare măsură de majoritatea liderilor politici și, lucrul cel mai grav, de largi părți ale populației.³⁰

Alegerea de către regele Carol al II-lea a primului Patriarh în funcția de prim-ministru al unui guvern pe care suveranul și-l dorea a fi „o largă și atotcuprinzătoare uniune națională” nu este surprinzătoare și are logica sa. Să spunem însă, în primul rând, că rolul Patriarhului Miron Cristea în formarea și conducerea celor trei guverne a fost

minim. Adică, exact ceea ce dorea regele, care voia ca guvernul să fie „al lui”, din toate punctele de vedere, adică program, structură, oameni. Dacă regele asigura în mod nemijlocit rolul de principal organizator al activității guvernului, prezența lui Miron Cristea îi permitea să păstreze, formal, postul de prim-ministru, care-și pierdea practic însemnătatea din trecut. Totodată, această numire avea și rolul de a implica Biserica Ortodoxă, clerul și masele de credincioși în sprijinirea noului regim.³¹

Foarte important era și faptul că numirea Patriarhului atenua temerile manifestate de diverse cercuri politice că, prin instaurarea noului regim, unul sau altul dintre partide ar fi putut să-și consolideze pozițiile în detrimentul celorlalte, în același timp, dacă numirea unui om politic ar fi trezit orgolii și rivalități personale, un om din afara „politicului”, care în plus era și Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române era o soluție ce putea fi ușor înghițită. Nu în ultimă instanță atașamentul doctrinar al mișcării legionare față de învățătura Bisericii Ortodoxe și, indirect față de capii Bisericii oferea, de asemenea, premise solide pentru obținerea unei atitudini mai puțin intransigente a acesteia pentru noul guvern, precum și posibilitatea desprinderii de Garda de Fier a unei părți a adepților ei, atrași spre ea de manifestările religioase ale acesteia.³²

În ceea ce privește motivația de natură bisericească, principiul simfoniei între Biserică și stat, specific spațiului răsăritean ortodox, era viu în conștiința Patriarhului. Din perspectivă ortodoxă, relația Bisericii cu lumea era înțeleasă potrivit formulei că Biserica este „busola care dă direcția, iar statul ține cârma existenței concrete a popoarelor” (Paul Evdokimov). Apoi, postura de om de echilibru în stat pe care i-o oferea regele îl măgulea pe Patriarh nu prin componenta sa politică, ci prin rolul pe care i-l recunoaște și cultivă regele Carol în stat. Atât calitățile personale, cât și trecutul său de luptător naționalist pentru unirea tuturor românilor la 1918 îi conferea Patriarhului Miron un prestigiu evident în viața publică, de care regele Carol al II-lea a știut să se folosească.³³

Fără doar și poate acceptarea funcției de prim-ministru s-a produs și ca o adversitate față de cercurile iscate între partide în detrimentul consolidării situației țării. În noua demnitate, Patriarhul se plasa deasupra disputelor politice, sperând să inaugureze o nouă eră în viața politică, să ajute țara să depășească momentul dificil în care se afla. Era

²⁸ Cristian Vasile Petcu, *Guvernarea Miron Cristea*, Ed. Enciclopedică, București, 2009., p. 385.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 387.

³¹ *Ibidem*, p. 388.

³² *Ibidem*, p. 389.

³³ *Ibidem*.

un moment de criză și patriarhul nu putea să răspundă „nu”. Lovitura de stat din 10 februarie 1938 și instaurarea regimului autoritar al regelui Carol al II-lea a avut ca justificare crearea condițiilor pentru ca România să facă viață amenințărilor interne și

externe. Având în vedere evenimentele care au avut loc în România în vara anului 1940, devine evident că regimul nu a reușit să atingă aceste obiective. Este adevărat, într-un cadru politic intern și internațional total schimbat.³⁴

³⁴ *Ibidem*, p. 390.

ISTORIA ARTEI, MUZEOLOGIE,
MUZEOGRAFIE, RESTITUIRI

BOTEZURI, CUNUNII ȘI ÎNMORMÂNTĂRI. ÎNSEMNĂRI MANUSCRISE ȘI INFORMAȚII TIPĂRITE DEZVĂLUIND PREZENȚA ARTIȘTILOR ÎN CETATEA TIMIȘOAREI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Miklósik Elena*

Cuvinte cheie: Cetate, registre, pictor, sculptor, botez, căsătorie, deces, Academie

Keywords: Fortress, Registers, painter, sculptor, Christening, wedding, burial, Academy

Christenings, weddings and burials. Manuscript records and printed information revealing the presence of artists in the fortified town of Timișoara in the first half of the 19th century
(Abstract)

The first half of the 19th century provided the areas from Banat with a certain degree of material prosperity, which could be closely pursued in the county's capital, Timișoara. Although it preserved a prevalent military character, the town also comprised numerous civilians (noblemen living in the town, clerks, traders, doctors, teachers etc.) who gradually secured the commodity market for the art products. The orders of this social class had drawn the artists of the time towards the Empire's eastern area, where they hoped to ensure their livelihood from their creation, which was paid more or less. Among these travelling artists – painters, drawers, gilders, engravers, stucco workers and, more seldom, sculptors – there had already been some who could be proud of their academic artistic training. Thus, K. Brocky, B. Schäffer, A. Faix, I. Neugass, N. Aleksić, J. Krämer or H. Dunajsky had graduated from the Art Academies of the great European centres (Vienna, Berlin, München). They were the ones who conducted the Central European art – even if only for a short period of time, as long as they worked here – towards the areas of Timiș county. Besides well-known artists, there were some other painters (J. Fiala, K. Daniel, S. Petrović, I. Vizkelety), living in the town, and specialised in local workshops, who contributed to the improvement of public preferences: they made portraits, frescoes, historical and religious paintings, guild flags or miniatures, they adorned the sleeping partners' churches and houses. Some of the works created by the artists in the first half of the century were preserved in family and museum collections. Another aspect of their presence in the town is certified by *Registers of births, marriages and burials (Civil registries)*, the *List of Citizens*, the private notes/records of the time or by the newspapers/weekly papers letting the eager public know about their specialized services. The confirmation of more documents allows us to outline a dynamic artistic life in the fortified town during the first half of the 19th century while emphasizing new data regarding the biography and creation of some of these artists.

La finele secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, odată cu dezvoltarea provinciilor aflate la marginea Imperiului austriac, a început să se creioneze o viață mai liniștită, mai prosperă, atât în orașele, cât și în târgurile din aceste zone. Chiar dacă în primele două decenii ale secolului al XIX-lea neliniștea produsă de războaiele napoleoniene – recrutările masive de soldați, ultima „răscoală nobiliară” din 1809 sau aducerea în „mare secret” a vistieriei imperiale în cetatea Timișoarei – a ajuns și în aceste părți, orașele și târgurile din regiune și-au continuat aproape netulburat viața de zi cu zi.

Producția agricolă, datorită în primul rând colonizării din deceniile anterioare (dar și diversificării culturilor), a crescut, breslele au asigurat mărfurile atât de căutate de negustorii sosiți din toată Europa Centrală și din părțile Orientului. Pe lângă nobili, stăpâni ai moșiilor din zonă, și-au făcut apariția și acei funcționari, avocați, ofițeri, comercianți și medici care pe parcursul carierei lor au reușit să acumuleze sume considerabile de bani sau averi semnificative. Unii dintre ei au reușit să își sporească aceste averi intrând în afaceri rentabile... deseori cu statul. Pentru a reuși să străbată în lumea nobililor, în mâinile cărora se afla puterea politică și, prin urmare, puterea decizională, atât de importantă în lumea afacerilor, ei au

* E-mail: ili_kem@yahoo.com

încercat să „se alinieze în sus”, să imite, să copieze mediul de existență, modul de viață al acestora. La început și-au ridicat case impunătoare în orașe, aidoma palatelor nobiliare, mai apoi au început să achiziționeze moșii, construind conace pe aceste pământuri, sfârșind prin a dobândi în urma diferitelor „merite” (prin căsătorii sau prin plata unor sume considerabile) până și diplome nobiliare. La începutul secolului al XIX-lea, pentru înzestrarea palatelor și a caselor domnești ale acestora, pe lângă meseriașii iscusiți, ajunși în Cetate, își ofereau serviciile și artiștii. Alături de meseriașii care au migrat în Banat dinspre vestul continentului – unde pătrunderea industrializării a amenințat afacerile lor manufacturiere – în zonă și-au făcut simțită prezența din ce în ce mai mulți creatori de frumos. La fel precum meseriașii, majoritatea acestora s-a stabilit în Cetate sau în noile suburbii ale acesteia, recent conturate cu caracter de oraș. Dacă pentru majoritatea artiștilor din această perioadă încă nu avem informații bogate legate de detaliile vieții lor de oameni așezați sau de peregrini și încă nu deținem destule detalii referitoare la activitatea lor specifică, pentru câțiva dintre ei găsim deja informații – uneori lacunare – în izvoarele istorice ale epocii. În cazul unora dintre ei s-au păstrat și operele create.

Continuând răsfoirea Registrelor de stare civilă¹ ale Cetății, putem descoperi prezența unor pictori sau sculptori care au pășit pentru un timp mai scurt sau pentru o perioadă mai îndelungată în interiorul zidurilor. Coroborând datele noastre cu alte surse arhivistice, unele publicate de iluștri cercetători din domeniu² sau cu reclamele ziarelor și hebdomadarelor din epocă și folosindu-ne de fondul muzeistic bogat, putem contura mai sigur – în câteva cazuri – activitatea lor desfășurată în zonele noastre.

Cercetând Registrele de cununii, de botezuri și de decese întâlnim artiști, majoritatea pictori și câțiva sculptori, care s-au perindat ori s-au așezat în capitala Banatului în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, aflăm că la 13 mai 1806 s-a căsătorit în Cetate pictorul **Josephus Volk** cu tânăra

Anna Müller³. Volk este menționat în această calitate de actele de stare civilă. Pesemne că artistul a intenționat să își construiască un viitor în oraș pentru că, la puțin timp după cununie, a optat pentru obținerea calității de cetățean al acestuia, ceea ce a și reușit la data de 11 mai 1807. *Nomenclatorul cetățenilor* oferă câteva date în plus referitoare la persoana lui: este un „domn” (probabil un tânăr mai bine situat, ori posibil cu studii academice) născut în Freiburg im Breisgau, de religie catolică și are 33 de ani⁴. Ulterior însă nu avem date legate de prezența sa în oraș.

La fel de puțin cunoaștem și despre pictorul **Joannes Lentaczkj/Lendartzky**, pomenit prima dată în 20 decembrie 1813 în Registrele de cununii, menționat cu domiciliul în suburbia Fabric⁵. Posibil să se fi mutat ulterior în Cetate, deoarece în 1837, la decesul soției sale, Theresia, domiciliată în fortăreață, în dreptul acesteia în Registru s-a completat că ea fusese văduva pictorului⁶. Date foarte sumare s-au notat în Registre și în cazul nesăbuitului pictor tânăr, de 20 ani, **Michael Pischorner**, o calfă venită de la Pesta, care – în 27 iulie 1821 – s-a înecat (*aquis suffocatus est*) la Timișoara și a fost înmormântat în cimitirul comunal⁷. În localitate și-a găsit sfârșitul la 3 iulie 1827 și un tânăr artist vienez, pictorul **Franciscus Dentzel**, de doar 23 ani, care a fost înmormântat în același cimitir⁸.

De profesie pictor a fost și **Eduardus Mülbach** pe care îl întâlnim pomenit de trei ori în Registre. Trebuie să fi fost un localnic relativ tânăr la 13 martie 1836, când, la înmormântarea băiețelului său, de doar un an jumătate, s-a notat despre el că este un locuitor al orașului⁹. Peste trei ani, chiar în ziua de Crăciun, actele i-au consemnat decesul unei fiice, care s-a născut cu numai câteva săptămâni mai devreme¹⁰. Nu cunoaștem alte date legate de acest artist, care pare-se că a locuit mai mult timp în Cetate. Peste șapte decenii mai apare un Mülbach (Ferdinand) în Registre¹¹, un meșter pietrar; până în prezent însă nu am descoperit vreo legătură între personajele care au purtat același nume de familie (relativ frecvent).

³ Cetate R. 9, f. 109 verso.

⁴ *Nomenclator*, anul 1807, litera V; Berkeszi 1909, 26.

⁵ Cetate R. 9, f. 129.

⁶ Cetate R. 12, f. 19. Scrierea numelor cu rezonanță străină deseori diferă, celelalte date ale persoanelor sunt identice.

⁷ Cetate R. 10, f. 145.

⁸ Cetate R. 10, f. 175; Petri 1992, col. 309, presupune (fără indicarea vreunei surse) că ar fi ajuns la Timișoara în jurul anului 1820.

⁹ Cetate R. 12, f. 30.

¹⁰ Cetate R. 12, f. 39.

¹¹ Cetate R. 15, f. 249 verso.

¹ Mă refer în mare parte la consultarea Registrelor de stare civilă ale Parohiei romano-catolice din Timișoara-Cetate; în puține cazuri le-am utilizat și pe cele din Timișoara-Iosefin, Timișoara-Fabric și doar în câteva cazuri, pe cel al Parohiei luterane-reformate din Cetate. În continuare, pentru aceste registre se va folosi abrevierea R., urmată de nr. respectivului registru și nr. filei.

² Ex. Samuel M. Hetzel, Felix Milleker, Berkeszi István etc. au avut șansa să consulte până la începutul secolului XX fondul arhivistic timișorean mai bogat, nedecimat de evenimentele Primului război mondial.

Doar o singură notă din documentul de naștere atestă prezența (posibil trecătoare) în zonă a pictorului **Andreas Veilinger**. El a fost părinte de botez pentru fetița unei servitoare necăsătorite, venită din Biserica Albă. Cazuri de acest gen sunt frecvent întâlnite în epocă, deseori nașii sunt acele persoane care le-au angajat pe tinerele fără sprijin, sosite din zonele din preajma orașelor să servească, devenite apoi mame singure, fără ca tatăl să-și recunoască copilul „din flori”. Însă sunt și numeroase cazuri când (deseori după un timp îndelungat) bărbații revin asupra deciziilor inițiale, își recunosc copiii, iar rubricile din Registre referitoare la părinți se completează cu noi date. O informație de acest gen avem pentru data de 10 aprilie 1842, când a primit botezul copilul nelegitim (dar recunoscut) al pictorului **Theodorus Alconiere** (Nagymarton, 1797/1798 – Viena, 1857), conceput cu o servitoare din Viena, care își declarase domiciliul la Timișoara și care l-a întâlnit pe cunoscutul artist probabil în timpul peregrinărilor sale pe aceste meleaguri. Se știe că Alconiere (născut Hermann Cohn), după ce și-a schimbat numele și a trecut la religia catolică, prin anul 1830, a întreprins o lungă călătorie în Italia, unde a ajuns pictor de curte al ducelui de Lucca și a revenit la Pesta după o perioadă de aproximativ 13 ani. După titulatura sa complexă (declarată la oficierea botezului)¹², putem presupune că acesta a poposit în Cetate, deși biografia lui nu menționează secvența timișoreană din călătoria sa. Copilul a decedat după o lună, însă de data aceasta în Registru nu s-a mai acordat atât de mare atenție numelui și titulaturii pictorului¹³. Cariera tristă a artistului – bun portretist, pictor de scene de gen, caricaturist și iscusit gravor – a continuat la Pesta și a luat sfârșit la Viena.

În anul semnalării în Cetate a acestui pictor peregrin, un alt copil nelegitim (recunoscut de tatăl său la naștere), ajuns deja la maturitate, a făcut carieră departe de locurile sale de baștină. La 22 mai 1807 a văzut lumina în Cetate **Carolus Brocky**¹⁴, fiul nelegitim (*spurius*) al peruchierului vienez Carolus Brocky și al Catharinei Paulovics/Paulovits¹⁵. Carolus senior (*Perügenmacher*) a

devenit cetățean al orașului Timișoara în 4 ianuarie 1813, fiind încă necăsătorit¹⁶. După decesul prematur al mamei, a luat cu el băiețelul și câțiva ani au cutreierat împreună ținutul alături de trupa de teatru pe care o deservise. Apoi, băiatul a frecventat Școala Normală din Timișoara, unde talentul său a fost descoperit foarte devreme de profesorul său de desen, Johann Schütz și de unde, susținut de bine situatul morar-brutar Franz Weldin – care pe linie maternă a fost rudă cu mama tânărului – a reușit să plece la Academia de Arte din Viena¹⁷. A atins apogeul carierei sale la Londra, unde a și decedat în 1855. Legăturile sale cu familia binefăcătorului său au rămas documentate prin două superbe portrete-bust, lucrate în stil biedermeier, la revenirea sa în Timișoara în anul 1833: imaginea lui Franz Weldin și a frumoasei sale soții, Barbara Friedrich – opere cu care azi se poate mândri Muzeul de Artă din Timișoara. Picturile au fost expuse la Academie în 1834¹⁸. Nu se cunoaște sigur dacă tot la Timișoara a terminat (sau au fost aduse aici ulterior) alte două tablouri pândant, la fel de strălucitoare, aproximativ din aceeași perioadă, reprezentând membrii familiei Eisenstädter¹⁹, aflate azi într-o colecție particulară din oraș.

Cu ocazia unei perioade petrecute la rude la Vârșeț, încă în copilărie, Brocky a făcut cunoștință cu un alt artist bănățean, cu talentatul pictor și litograf **Gábor Melegh** (Vârșeț, 1801 – Viena, 1832²⁰), dispărut prea devreme din peisajul artiștilor bănățeni. Acesta, deja la vârsta de 19 ani, a deschis un atelier în orașul natal, unde probabil l-a îndrumat în desen (posibil și în tehnica picturii în ulei) pe Brocky. Mai târziu, în anul 1829, a venit la Timișoara să obțină pe cale judecătorească de la tutorele său banii dispăruți din moștenirea sa. Apelând la ajutorul casierului-șef al orașului, istoricul István Bogma, cu ocazia șederii sale în Cetate, a realizat în acuarelă, atât portretul acestuia, cât și pe

Catharina Paulovics, decedată; Petri 1992, col. 224–226: confundă numele ei, o citează ca mamă pe mătușa artistului, Elisabetha, căsătorită Gindl (o actriță prin 1811–1812 în Timișoara).

¹⁶ Documentele consemnează căsătoria *capillamentarius*-ului holtei Carolus Proki [Sic!] cu *nobilis hungara* Maria Papp abia la 27 ianuarie 1817. Cetate, R. 9, f. 136.

¹⁷ Szögi 1994, 202 (poz. 6268: *Brocki Karl, 14 [ani], Temeswar*).

¹⁸ Lajta 1955, 15.

¹⁹ Portretele care redau personajele jumătate de figură (bănuim că ar fi afaceristul Simon Eisenstädter de Buziaș și soția sa, Ernestine Guttmann) sunt produse tot la mijlocul anilor '30 ca și cele ale familiei Weldin.

²⁰ O presupunere greșită a lui Berkeszi (cum că s-ar fi înecat în mare la Triest în 1835) a fost preluată și perpetuată mult timp de istoricii de artă (Berkeszi 1909, 56).

¹² Cetate, R. 11, f. 224 verso: “Parentum: *Franc[iscus] Sales[ianus] Theodorus Alconiere pictor aulic[us]. Sereniss[imae] Ducis Luccae*.” Preotul a mai completat cu: “*Pictor peregrinans lucr[us] quegratia hic tom morans – locus Viennae habitans*”. A adăugat și faptul că ambii părinți au dorit să fie consemnați în acte.

¹³ Cetate, R. 12, f. 71 verso: “*Franciscus Theodor Alconiere pictor*”.

¹⁴ Cetate, R. 7, f. 307 verso.

¹⁵ Berkeszi 1909, 56: citează corect numele mamei,

cel al soției sale²¹. În același an s-au născut și miniaturile care redau trăsăturile prim-pretorului Antal Dessewffy și ale Susanei Koppauer-Dessewffy, cei care, de asemenea, l-au susținut pe parcursul procesului. Lucrările de dimensiuni modeste, redată în ulei pe suport de lemn, pot fi admirate în pinacoteca Muzeului de Artă din Timișoara²².

Din Registrul de căsătorii al suburbiei Iosefin ne parvine o altă mențiune scurtă, referitoare la un pictor din Arad, care la 2 mai 1830 a încheiat aici o căsătorie cu o localnică²³. Documentele anunță cununia „domnului pictor academic” **Josephus Girsik** din Arad (Arad, 1804 – Pesta, după 1857) cu domnișoara Theresia Fischl, dintr-o aleasă familie de patricieni. Numitul *dominus pictor academicus* a frecventat într-adevăr cursurile Academiei de Arte din Viena (secția de artă în 1826 și secția pentru pictură istorică în anul următor)²⁴, figurând în actele institutului cu locul de naștere Arad. Aici a revenit după terminarea studiilor (vizitând frecvent și Pesta) și aici a lucrat cea mai mare parte a elegantelor sale portrete feminine pline de farmec, precum și unele imagini de copii în atât de îndrăgitul stil Biedermeier al secolului al XIX-lea. În afara de momentul căsătoriei, nu am reușit să depistăm alte legături ale sale cu Timișoara²⁵.

La fel de puține informații obținem și în privința prezenței lui **Johann Brausch**, numit *pictor et renovator imaginum*, cel care a îndeplinit rolul de martor la cununia unui *rusticus* în 10 februarie 1835²⁶. Deși numele nu-l mai regăsim în acte, artistul nu pare să fi fost foarte tânăr, el fusese amintit deja prin anii 1820 printre cunoscuții pictori-restauratori din Pesta²⁷. În preajma anilor '20 a restaurat două portrete de mari dimensiuni din secolul al XVIII-lea ale unor membri ai familiei Esterházy (János și Ferenc)²⁸ și a lăsat pe versoul

pânzelor acestora o etichetă cu adresa lui din Pesta pentru a fi contactat. Nu este exclus să fi călătorit la Timișoara pentru o comandă similară, particulară sau oficială (de ex. în primele decenii ale secolului al XIX-lea au fost restaurate și câteva portrete oficiale ale Casei comitatului Timiș).

Urmărind firul informațiilor din documente, observăm un număr considerabil de pictori stabiliți în Cetate, deși nu putem documenta îndeletnicirile lor cu opere în cazul tuturor. În schimb, după deceniul trei al secolului un număr relativ mare de artiști cunoscuți, sosiți din alte regiuni, ne-au lăsat câteva lucrări care atestă trecerea lor prin oraș. Astfel, mai multe surse²⁹ afirmă prezența scurtă în oraș, în anul 1832, a pictorului (și zugravului) **Szikora Döme/György** jun. (? , 1788 – Makó, 1862). A învățat meserie de la tatăl său³⁰, un pictor de fresce, decoruri pentru teatru, dar și auritor, membru al breslei din Eger. Fiul însă a optat, la început, pentru cariera didactică. Totuși, și acestuia i-au fost comandate diferite lucrări din domeniu, în special executarea unor fresce³¹ și a unor portrete. Este posibil ca încă la Makó pictorul să se fi cunoscut cu inginerul comitatului (*geometra comitatensis*) Böjtös Imre (Szentes, 1796 – Timișoara, 1842), care prin 1823 s-a mutat la Timișoara. El l-a invitat pe pictor să-i decoreze pereții casei din suburbia Iosefin cu scene istorice. Artistul a făcut față cu bine acestei provocări așternând pe pereți două scene ample din istoria națională maghiară (*Bătălia de la Catalaunum* și *Ieșirea sau atacul asupra turcilor al lui Zrínyi Miklós la Szigetvár*) și două peisaje-catastrofă, emoționante, atât de agreate în epocă (*Trăsnetul și Erupția Vezuviului*). Decorurile amplasate în colțurile sălii (vulturul, pasărea totemică a triburilor maghiare) și în centrul ei (acvila romană) au avut rolul de-a completa scenele cu accente legendaro-dramatice. Apetitul pentru redarea vulcanului, din craterul căruia țâșnesc limbi de foc purpurii spre cerul nopții, a fost alimentat în prima parte a secolului de artiștii care au copiat seria de „erupții” pictate de renumitul Michael Wutky (1739–1822), profesor al Academiei de Artă din Viena³². Picturile, cu

²¹ În 1904 Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie a comandat portretul istoricului István Bogma de Nebojsza (în ulei pe pânză) după această acuarelă. În 1909 lucrările se mai aflau în proprietatea familiei Bogma. Vezi și Berkeszi 1909, 53, 57. Bănuim că un alt portret al lui I. Bogma, de dimensiuni mai mari, realizat anterior în ulei pe pânză, descoperit la Vârșet de F. Milleker și donat muzeului timișorean ar fi tot opera lui Meleg. Starea de degradare a lucrării îngreunează foarte mult stabilirea autorului.

²² Nr. inv. PMT 143 și 144. Miklósik 2003, 146–149.

²³ Timișoara-Iosefin, R. 2, f. 82.

²⁴ Szögi 1994, 203, 204.

²⁵ Câteva dintre portretele sale se află în colecția Galeriei Naționale Maghiare, dar în ultimul timp exemplare frumoase apar și în renumite licitații europene.

²⁶ Cetate, R. 9, f. 173.

²⁷ Jajczay 1941, 9.

²⁸ Portretele, care azi aparțin colecției Magyar Történeti Képcsarnok (Galeria Istorică Maghiară), sunt publicate pe

Internet cu fișa lor completă, având menționată și eticheta artistului „renovator”.

²⁹ Printre care cel mai amplu relatează Berkeszi 1909, 95.

³⁰ Szikora György (Eger, 1751–1806). În mod greșit, prenumele acestuia este asociat deseori cu cel al fiului.

³¹ Printre altele, el a lucrat decorul mai multor biserici (la Makó, Orosháza, Bánfalva, Békéssámson) și a ornamentat cu fresce reședința episcopală de la Makó și sălile Casei comitatului din aceeași localitate.

³² În anul 1799 pictorul M. Wutky l-a însoțit pe vulcanologul Sir William Hamilton în Italia și a fost martorul unei

evidente accente romantice, păstrate până în zilele noastre în fosta casă parohială din cartierul Iosefin, poartă semnătura autorului: *Festette Szikora Döme Makórol 1832* [le-a pictat Sz. D. din Makó]. Chiar dacă proporțiile corpurilor umane și colorația unori foarte stridentă trădează mâna unui amator, merită apreciat curajul artistului care s-a încumetat să redea aceste tablouri complexe, cu perspective cvasi-corecte, cu fundaluri de peisaje romantice, plăcute. Posibil, ca mulți alți artiști din epocă, să fi folosit caiete-modele sau schițe proprii făcute după operele unor artiști cunoscuți³³. Abordarea temelor alese dovedesc frecventarea de către artist a unor colecții de opere renumite în epocă. Preferința pentru decorarea pereților din casele domnești cu picturi/fresce s-a menținut până la finele secolului al XIX-lea.

În anul 1833, după alții în 1838, la cererea Magistratului din Szeged, a pictat portretul episcopului de Cenad, Kőszeghy László (Szeged, 1745 – Timișoara, 1829), pentru Sala de consiliu a orașului Szeged³⁴. Bănuim că un portret nesemnăt (mult timp neidentificat) al episcopului, o copie de autor al celui de mai sus, aflat în colecția Muzeului de Artă Timișoara³⁵, provine tot din atelierul lui Szikora Döme.

De prin anii '20 ai secolului XIX, a fost cunoscut în Timișoara pentru desenele sale modeste – și pentru abilitatea cu care picta la comandă blazoane nobiliare și diplome de felicitare cu note comice – funcționarul din administrația militară **János Fiala/Fialla** (Radisch, Moravia, 1795 – Timișoara, 1849)³⁶. Puținele informații legate de activitatea sa provin din memoriile fiului său³⁷, inginerul militar revoluționar, aghiotant al generalului Jozef Bem, János Fiala junior (Timișoara, 1822 – San Francisco, 8 dec. 1911). Fiala senior,

erupții vulcanice puternice. Schițele sale de la fața locului au fost transpuse ulterior pe pânze, care la rândul lor au fost „reproduse” de foarte mulți studenți, atrăgând atenția altor pictori asupra temei fascinante; după erupțiile din 1822, 1834, 1863 foarte multe astfel de picturi au invadat Europa Centrală.

³³ Scena istorică având ca personaj principal pe eroicul căpitan Zrínyi, posibil să fi fost inspirată de monumentala lucrare a lui Peter Kraft senior (1780–1856), care a luat naștere în urma unei comenzi a Curții și care a fost foarte repede asociată cu sentimentul patriotic maghiar.

³⁴ Reizner 1899–1900, 406; Szelesi 1972–1973, 26.

³⁵ Autor necunoscut, *Portretul unui episcop*, ulei/pânză, 71 × 57 cm, nr. inv. PMT 446, achiziție (?) 1917.

³⁶ Cetate, R. 12, f. 168.

³⁷ Ács Tivadar, *Fiala János emlékiratai + Árvay László naplója* [Memoriile lui Fiala J. + Jurnalul lui Árvay L.], Internet, <https://terebess.hu/keletkultinfo/fiala1.html> (accesat în iulie 2017).

stabilit înainte de anul 1819 în Timișoara, după căsătoria sa cu Elisabeta Graef, nepoata renumitului constructor de orgi Welden, apare în Registrele de nașteri ale suburbiei Iosefin din anul 1820, cu ocazia nașterii fiicei sale³⁸; ulterior însă și-a mutat domiciliul în Cetate. Conform mărturiei fiului, care descrie ilustra sa familie, tatăl „a fost deosebit de versat în limbile latină, greacă, slavă, germană și maghiară, ceea ce ne dovedesc și articolele de ziar referitoare la el ce ni s-au păstrat, a fost maestru în executarea diplomelor nobiliare, un excelent cunoscător al heraldicii”³⁹. Talentul său înăscut posibil să fi fost dezvoltat în școlile absolvite, unde în această perioadă de timp desenul se afla printre disciplinele obligatorii. Mărturiile ale activității sale se regăsesc și în *Regulamentul de Comportare al Gărzii Călare a cetățenilor din Timișoara*, din anul 1822, păstrat în colecția Muzeului Național al Banatului⁴⁰. Ilustrațiile – figura gornistului, ofițerul gărzii, gardistul, semnate și datate de J. Fiala – au apărut în studiul publicat de Kakucs Lajos despre gărzile civile timișorene⁴¹. Punerea în pagină a silueteilor călare, plasate în peisaje liniștite, proporțiile și racursiurile corect realizate, sugerarea mișcării, redarea figurilor umane în uniforme lor caracteristice dovedesc priceperea acestui artist amator atât de apreciat în epocă.

În peisajul artistic timișorean din acele vremuri, începând din anul 1836 și până în 1854 și-a făcut prezența și un (?) alt personaj, purtând același nume de familie (foarte frecvent în zonă în vremea respectivă): Fiala/Fialla⁴². S-au păstrat, atât în colecții particulare, cât și în cele publice, numeroase portrete semnate **Ant[on] Fiala** sau doar **A. Fialla**. Nu doar forma numelui, dar și caligrafia aplicată pe lucrări diferă, la un studiu atent putem deosebi și stilul artistic aparte al celor doi artiști. Pe când portretistul Anton Fiala⁴³ prezintă toate argumentele artistice care ne indică o tipică, dar bună pregătire academică vieneză în domeniul picturii

³⁸ Iosefin, R. 1, f. 190.

³⁹ Ács Tivadar, *Fiala János emlékiratai + Árvay László naplója* [Memoriile lui Fiala J. + Jurnalul lui Árvay L.], Internet, <https://terebess.hu/keletkultinfo/fiala1.html> (accesat în iulie 2017).

⁴⁰ MNB, Colecția Istorie, nr. inv. 20.802.

⁴¹ Kakucs 2014, 380.

⁴² Berkeszi 1909, 68–70.

⁴³ Posibil și pictor de scene istorice (vezi Popică 2008, f. nr. p. emblematica lucrare *Bătălia de la Feldioara*), dar și de imagini religioase. Conform unei monografii, bănuim că el a fost acel artist „arădean” care a executat și cele două picturi de altar pentru biserica romano-catolică din Kevermes (Sf. Rozalia și Sf. Vendelin) în anul 1835. Nu se cunoaște soarta acestor lucrări, posibil distruse odată cu ruinarea primei biserici în 1847. Vezi Pelle 2003, 38.

portretelor (de ulei pe pânză, de mari dimensiuni), semnatarul portretelor, miniaturilor, peisajelor și copiilor, A. Fialla, rămâne oarecum în urma acestuia. Deși preferat de personalități ale claselor superioare bănățene, episcopi, rabini, familii timișorene renumite⁴⁴, care i-au comandat numeroase portrete, mai îndrăzneț, el a atacat și alte teme – peisaje, naturi statice, compoziții – lucrate în diferite tehnici (desen peniță, ulei pe pânză, guașă pe pergament, excelând în acuarelă). Prospețimea portretelor sale îl distanțează de pedanteria seacă a lui Anton Fiala. Însă stângăcia lui evidentă la realizarea lucrărilor, redată mai degrabă cu ajutorul desenului și mai puțin prin mânuirea penelului, „ajutată” deseori de tehnica de fotograf, rămâne evidentă. Totuși, comparând cunoscutele lucrări din diferite colecții, nu recunoaștem nicicum stilul acestui artist în cele cinci peisaje citadine timișorene publicate la *Concluziile cărții Baroc în Banat*⁴⁵. Ele sunt nesemnate (ceea ce nu caracterizează pictorul invocat), mult mai primitive, ignorând perspectiva corectă; este posibil ca ele să provină de la un artist amator mult mai puțin inițiat în domeniu decât pictorul peregrin A. Fialla. În ciuda străduințelor mai multor istorici de artă⁴⁶ biografiile celor două figuri enigmatice încă nu s-au putut contura în mod decisiv. Lexicoanele și lucrările mai nou publicate, pornind de la o pardonabilă eroare a lui I. Berkeszi, accentuată de A. P. Petri⁴⁷, au preluat date de naștere greșite, au contopit figurile și creația celor doi artiști. În ultimele decenii însă (în muzee, în colecții particulare, la licitații etc.) au apărut și alte câteva opere care ajută la conturarea *oeuvre*-ului fiecărui artist. Revista *Banater Telegraph*, nr. 25 din 1851, a semnalat atelierul celui de-al doilea pictor funcționând în Cetate în acel an.

La 11 august 1844 s-a consemnat în Registre decesul băiețelului unui alt artist, al lui **Andreas Kortsak**⁴⁸. Acesta se pare că fusese un personaj cunoscut pentru cel care a completat rubrica, deoarece îl numește zugrav de portrete (*pictor imaginum*) provenit din suburbie (*Vetero Allodie*), însă

domiciliat deja în Cetate. În continuare însă se pierde urma artistului.

Registrul de cununii al parohiei romano-catoalice din Cetate menționează la data de 4 martie 1837 căsătoria unui *pictor civilis*, de 28 de ani, de rit greco-oriental, cu o tânără catolică, fica unui ofițer, născută la Verona. Este vorba de căsătoria Mariei Sztankich, încheiată cu talentatul artist de origine sârbă, **Nicolaus Alexits** (Nikola Aleksić, Stari Bečej, 1808 – Arad, 1873)⁴⁹, a cărui activitate și-a pus amprenta timp de aproape jumătate de secol asupra Banatului istoric. A studiat pictura la Viena⁵⁰ și a petrecut un timp în Italia, unde a fost influențat de pictorii nazareeni. A revenit la Novi Sad, apoi la Timișoara, ulterior stabilindu-se la Arad. Aleksić, foarte bun portretist, în timpul șederii sale la Timișoara, deja în 1836, a realizat portretul episcopului ortodox sârb Maksim Manojlović și a obținut mai multe comenzi, în special din partea Episcopiei Sârbe de Timișoara. Conform unei informații din anul 1908 a nepotului său: „a lucrat enorm de mult însă activitatea sa de pictor, în care a excelat îndeosebi în domeniul portretisticii, până în prezent nu l-a apreciat nimeni după merite”⁵¹. Descendentul – și el pictor – a amintit faptul că Nikola Aleksić a așternut pe pânză și portretul generalului baron Anton Scudier, care ulterior ar fi servit ca model pentru sculptura acestuia, ridicată în parcul care i-a purtat numele. Deoarece nu a reușit să obțină comanda pentru pictarea noului iconostas al Catedralei sârbe din Timișoara, a căutat oferte în orașul Arad, unde s-a și stabilit. Aici a realizat, printre altele, minunata pictură murală a bisericii sârbe din localitate, numeroase portrete și câteva frumoase steaguri ale plugarilor⁵². Prezența sa ulterioară la Timișoara a fost semnalată de mai multe ori de ziarele care au publicat lista persoanelor importante aflate în trecere prin Cetate⁵³.

Un confrate de-al său, pictorul **Sava Petrović** (Izvin?, 1794 – Timișoara, 1857), a locuit aproape

⁴⁴ A realizat portretul episcopului de Cenad Josephus Lonovics în 1836 și în 1840, al bogatului evreu spaniol timișorean Derera, al rectorului Seminarului catolic Joseph Koppold (artist amator și el, învățăcel al pictorului), ai unor ofițeri timișoreni, portretele pandant în miniatură ale tinerei familii Bielitzky, portretul figură întreagă al baronului Ervin Hiller în copilărie etc.

⁴⁵ Vărtaciu-Medeleț 2015, 411–412.

⁴⁶ Klein 2005, nr. 1, 22–39 preluat de Radu Popică, în 2008, f. nr. p. (cu trimiteri la activitatea pictorului într-o perioadă mult mai restrânsă: 1845–1860); Popică 2015, 40.

⁴⁷ Petri 1992, col. 449.

⁴⁸ Cetate, R. 2, f. 99.

⁴⁹ Cetate, R. 9, f. 180. Se menționează: *originis: Kikindensis in Comit[at]us Torunthal*, însă *hic habitans*.

⁵⁰ Szögi 1994, 204 (la poziția 6373: *Aleksitsch (Alexitsch) Nicolaus*, [înscriș în] 1828, 1829, [la secția] *Art*, [născut la] *Neusatz*, [vârsta] 20, [de religie] g.orient., [tatăl] *Schneider* [croitor]).

⁵¹ Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale Române (DJTANR), fond 299 *Societatea de Istorie și Arheologie*; dos. 14 (anii 1909–1910, Scrisori către Berkeszi), *Scrisoarea lui Ivan Aleksić către Berkeszi*, f. 18–21.

⁵² Costescu 1979, 818: descrie două astfel de steaguri; cel din 1851 reprezintă o scenă de gen cu țărani muncind la câmp, are ca fundal tocmai orașul Arad și biserica menționată.

⁵³ *Temesvarer Zeitung*, 1853, nr. 163 îl pomenește ca locuind la hanul “La cei șapte prinți electori”.

toată viața în oraș; la început în suburbia Fabric, mai apoi în Cetate. A obținut dreptul de cetățenie în 1815⁵⁴ și a servit publicul doritor cu picturile sale mai modeste care s-au cizelat în decursul anilor. Posibil să fi învățat de la artiștii academici din zonă, nu deținem dovezi legate de studiile sale efectuate în cadrul vreunei academii. Totuși, o clientelă provenită din straturile sociale mai importante ale vremii a apreciat talentul său. Astfel, încă în 1815, foarte tânărul artist a realizat portretul „academic” al consilierului orășenesc Franciscus Mayer, în 1817 portretele pandant ale unei perechi necunoscute de nobili sârbi⁵⁵. În 1819 a pictat iconostasul bisericii sârbe din Mehala, apoi a lucrat fresce și pictură de iconostas în alte biserici din regiune, a executat comenzi de portrete (familiale și oficiale) de dimensiuni mari sau miniaturale, cu precădere pentru burghezia sârbă a orașului și pentru înalții prelați, a restaurat picturile vechi ale colecției Catedralei Ortodoxe Sârbe din Timișoara⁵⁶. În Registrul de decese s-a notat în data de 16 aprilie 1846 trecerea în neființă a Mariei Petrovits, soția pictorului (*Sabbae Petrovits Civis et Selecta Communit. membra*) din capitala Banatului⁵⁷.

Numele artistului îl reîntâlnim cu ocazia publicării unei știri în ziar⁵⁸, legată de călătoria în Orient a unuia dintre fiii săi, **Pavel Petrović** (Timișoara, 1818 – Roma, 1887), devenit pictor⁵⁹, unde se afirmă că acesta i-a trimis tatălui său, „cunoscutul pictor local”, diferite obiecte exotice colecționate în deplasările sale, iar el a obținut un succes remarcabil la o expoziție personală deschisă la Paris.

Tot prin săptămânalul local au fost înștiințați locuitorii urbei că un alt apreciat artist de aici, [*Konstantin*] **Daniel** (Lugoj, 1802 – Becicherecul Mare, 1873)⁶⁰, care în 1837 a decorat cu „picturile sale istorice” Catedrala Episcopiei Sârbe din

Timișoara⁶¹, plănuia să pornească anul următor într-o călătorie de studii în Italia. Acest personaj, care a parcurs o excepțională carieră artistică în Banatul istoric, a locuit câțiva ani în orașul de pe Bega, unde probabil a început să studieze cu pictorul Ignatz Georg Nesselthaler. Micile știri ale revistelor vremii mai elucidează întrucâtva unele aspecte ale vieții lui Daniel, care de-a lungul vieții sale a încercat să mențină secretul în privința pregătirii sale artistice.

Urmărind publicațiile de la mijlocul anilor '40 întâlnim diverse informații referitoare la viața artistică din zona Banatului. Astfel, în 2 ianuarie 1845 *Temesvarer Wochenblatt* a publicat o rectificare privind paternitatea tabloului *Botezul regelui Sfântul Ștefan*, expus în Domul catolic din Timișoara. Pictorul Schäffer Béla, care și el a petrecut câțiva ani în oraș, a atras atenția redacției că nu el este autorul acestuia, ci **Andreas Faix**, un alt artist stabilit în oraș încă dinainte de anul 1843. Faix, născut în 1794 sau 1795 la Lőcse (azi Levoča, în Slovacia), a studiat la Academia de Artă din Viena⁶², iar după terminarea școlii și-a câștigat existența ca portretist călătorind pe teritoriul Ungariei. Sosit în oraș, prin reclamele publicate în săptămânal, și-a oferit serviciile de pictor celor care doreau tablouri istorice, portrete sau diferite steaguri pictate. La botezul băiețelului său, a fost trecut în Registre ca *tinctor* (vopsitor) însurat, fiind soțul nobilei Charlotte/Carolina Povolny⁶³. O notă tristă a documentelor a consemnat însă, la scurt timp, decesul *pictorului* de 46 de ani (?) în 19 februarie 1846, în urma unei boli grave a coloanei vertebrale⁶⁴, fără să se fi păstrat în urma lui în Cetate vreo lucrare cunoscută.

De o carieră mult mai evidentă, presărată cu succese, a avut parte amintitul artist **Schäffer Adalbert/Béla** (Carei, 1815 – Düsseldorf, 1871). Curând după terminarea studiilor a poposit și el între zidurile Timișoarei. La 29 octombrie 1844 aici a luat-o de soție pe tânăra văduvă, Karolina Händl, membra vechii familii aristocratice Diemer⁶⁵. Pesemne că unchiul său, moșierul Ferenc Schäffer din Cenei, martor la cununie, a avut vreo legătură cu realizarea acestei alianțe. Pictorul academic a

⁵⁴ *Nomenclatorul*, litera P: „Petrovics Szava von Iszvin gebürtig Gr.N.U, Mahler, Bürger geworden den 2 Decemb. 1815”.

⁵⁵ Textul operat în chirilice pe întregul verso al pânzelor reflectă mândria artistului care le-a realizat, deși tehnica neadevărată a unui începător nu a asigurat o bună stare de conservare în timp pentru aceste picturi. Nr. inv. 1561 și 1562.

⁵⁶ Berkeszi 1909, 12; Уметничко 1991, 50–51; Bugarski-Stepanov 2010, 83, 136, 160, 182.

⁵⁷ Cetate, R. 12, f. 116 verso.

⁵⁸ *Temesvarer Wochenblatt*, 1847, nr. 36.

⁵⁹ Szögi 1994, 207. Vezi și Marković 2015. Îi mulțumesc dr. Nicoleta Demian pentru semnarea apariției acestei monografii, care lămurește foarte multe aspecte legate de pictor.

⁶⁰ *Temesvarer Wochenblatt*, 1845, nr. 49: „Unser trefflicher Maler, Herr Daniel, derselbe, der die griechische Domkirche in Temesvar mit seinen herrlichen historischen Bildern schmückte...”

⁶¹ *Temesvarer Wochenblatt*, 1841, nr. 45, lauda iconostasul: „o expoziție de 52 de tablouri ale unui pictor”.

⁶² Szögi 1994, 21. În registrul Academiei este greșit indicat locul de naștere Pesta.

⁶³ Cetate, R. 14, f. 15 verso, la 1 februarie 1846.

⁶⁴ Cetate, R. 12, f. 114 verso, menționează cauza morții: *tabes dorsalis*. Éber 1935, 301 și Zádor-Genthon 1966, 11, aproximează data morții sale în jurul anului 1850.

⁶⁵ Cetate, R. 9, f. 217: se menționează că „pictorul de imagini” (*képiro*) Schaeffer Béla Adalbert András Korzin locuiește în suburbia Fabric, iar mireasa în orașul interior.

rămas în Timișoara, unde, conform uzanțelor, a oferit publicului serviciile sale prin ziarul local. În ianuarie 1845 însă, pregătit deja de plecare, îi invita pe doritori la achiziționarea unor studii originale și copii realizate de el după artiști italieni (Correggio și Guido Reni)⁶⁶. A făcut o călătorie de studii și prin Transilvania⁶⁷, apoi pașii l-au purtat prin Pesta, Sankt Petersburg, Viena și în final la Düsseldorf. A realizat numeroase portrete, adevăratul succes însă l-a cunoscut cu tablourile sale pline de culoare și ciudate reflexe de lumini, reprezentând naturi moarte și compoziții florale foarte elaborate. Lucrările sale sunt la mare căutare și în zilele noastre la licitațiile internaționale. Nu se știe cu ce ocazie și unde a așternut pe pânză elegantul portret feminin, de mari dimensiuni, care ulterior a intrat în colecția Muzeului de Artă Timișoara. Nu este o creație originală: posibil să fi avut un model (un portret încă necunoscut?) de epocă după care a realizat (copiat) acest portret *biedermeier* care o reprezintă pe *Împărăteasa Carolina Augusta a Austriei*⁶⁸. Posibil ca datarea operei (apare înscris anul 1844!) să fi fost modificată, deoarece pictura este aproape identică cu portretul împărătesei executat de pictorul Frantz Schrotzberg în 1864(!). În perioada șederii sale în Banat, Schäffer a pictat în ulei pe pânză și un impresionant *Sfânt Rochus* pentru capela cu nume identic a comunei Dudeștii Noi⁶⁹.

Mult mai des apare în paginile publicațiilor locale numele pictorului **Ferenc Komlóssy**. Artistul, fiul unui ceasornicar timișorean, s-a născut în Cetate la 17 decembrie 1817⁷⁰, a urmat Academia de Artă vieneză⁷¹ și a devenit capul unei dinastii de pictori. A locuit vreme îndelungată la Timișoara, având un atelier de pictură frecventat de discipoli (el l-a inițiat și pe pictorul Adolf Humborg în tainele meseriei)⁷². Komlóssy a umblat prin întregul Banat de sud. Aflăm din știrile revistelor despre călătoria sa efectuată în pitoreasca zonă a Băilor Herculane, în urma căreia colecția sa de desene a fost publicată la Viena sub forma unui album litografiat, *Ansichten von Mehadia*, recomandat spre achiziționare și

publicului timișorean⁷³. Tot de aici obținem informația că artistul a pregătit o nouă expediție de-a lungul malurilor Dunării, probabil nerealizată din cauza evenimentelor tulburi de la începutul anului 1848, când a pierdut și casa din zona controlată de trupele sârbești. Și-a încercat norocul la Pesta, unde a condus o școală de pictură, desprinsă din institutul lui Jakab Marastoni. După diferendele cu acesta, a revenit la Timișoara (din 1854), unde a continuat să formeze în atelierul său talentele locale⁷⁴. A lucrat foarte mult, peisaje, portrete și pictură cu temă religioasă, a executat numeroase copii – în diferite tehnici. A stăpânit în egală măsură desenul și tehnica picturii în ulei pe diferite suporturi. În anul 1912 Muzeul din Timișoara a cumpărat un foarte bun portret miniatural bărbătesc (atribuit artistului ca operă originală), datat 1847⁷⁵. Mult mai târziu am reușit identificarea personajului, bancherul evreu *Móric Sztányi Ullmann* (1782–1847). Lucrarea însă – deși posedă unele elemente originale – pare să fie o copie micșorată, mai târzie, bine realizată, după portretul executat de Barabás Miklós în anul 1857 (!). Familia Sztányi Ullmann a fost coproprietara comunei Cruceni până în anul 1884 și protectoarea bisericii din sat. Posibil ca pictura, pe care cineva a marcat anul decesului modelului, nu cel al realizării, să fi ajuns la anticar de la vreun descendent sau o cunoștință a familiei⁷⁶. De-a lungul anilor și alte portrete, peisaje și compoziții religioase sau florale, pictate cu predilecție în ultima parte a vieții sale, au îmbogățit colecția muzeală; însă numeroase lucrări semnate de artist se află și în prezent în colecții particulare din Banat.

De numele lui Komlóssy se leagă și organizarea primelor expoziții de pictură în orașul Timișoara în anul 1864⁷⁷. Deși mai târziu a părăsit orașul natal stabilindu-se la Graz, mai apoi la Viena (unde a decedat în 1892), până la finele vieții a menținut legătura cu cunoștințele sale din Timișoara, interesându-se de viața culturală de aici.

Mult mai multe referințe conțin Registrele de botez și căsătorii, dar și publicațiile locale cu privire la un alt pictor timișorean, **Ludovicus Leopoldus Bersuder** (Timișoara, 1825–1895). Descendent

⁶⁶ *Temesvarer Wochenblatt*, 1845, nr. 2.

⁶⁷ Popică 2015, 23.

⁶⁸ *Portret de femeie*, ulei/pânză, 148 × 117,5 cm, dr. jos: “*fes. Schäffer Béla/1844*”, achiziție 1956, inv. PMT 1235.

⁶⁹ Röder 2002, 74, 120. Mulțumesc d-lui Claudiu Sergiu Călin pentru amabilitatea de a-mi transmite fotografia lucrării.

⁷⁰ Cetate, R. 11, f. 56.

⁷¹ Szögi 1994, 209. În Registrul Academiei Komlóssy figurează ca fiind de religie reformată.

⁷² Berkeszi 1909, 71.

⁷³ *Temesvarer Wochenblatt*, 1847, 29, *Aus der Kunstwelt*.

⁷⁴ În atelierul său a început studiile de desen, pe atunci foarte tânărul Adolf Humborg (1847–1921).

⁷⁵ *Portret de bărbat*, ulei/lemn, 26,2 × 20 cm, semnat ulterior cu majuscule Komlóssy F/1847, inv. PMT 145.

⁷⁶ În urma acestor date doresc să reconsider și să completez cele deja publicate în Miklósik 2003, 150 și Miklósik 2004, 30.

⁷⁷ *Temesvarer Zeitung*, 1864, nr. 180: *Der Temesvarer Kunstsalon*.

al unei familii deosebit de bogate de comercianți din Köln, stabilită în Cetate și ulterior înnobilită, foarte tânărul amator de pictură s-a remarcat printr-o pictură-document, redând *Parada* care a urmat sfințirii drapelului gărzii civile călare din Timișoara la 27 octombrie 1844⁷⁸. Evenimentul solemn s-a desfășurat în piața centrală, în fața Domului catolic; la el a participat toată suflarea orașului, în frunte cu oficialitățile militare, religioase și civile. Primarul J. N. Preyer a pomenit în *Monografia orașului* faptul că: „*Această sărbătoare s-a păstrat sub forma unei reușite prezentări în imagine, în comerțul de artă, spre fericita amintire a cetățenilor Timișoarei*”⁷⁹. Momentul a fost repede transpus în litografii, oferite spre cumpărare cetățenilor din oraș prin elogioasele reclame aferente. Pentru atragerea publicului, în perioada 1844–1845, mai mulți artiști ambulanți (pictori, daguerotipiști, opticienii) au copiat aceste reprezentări în „panoramele” lor și le-au proiectat alături de acele minunate imagini ale locurilor istorice cu care au delectat publicul din provincii. Unul dintre aceștia, **Opticus Heinrich**, a prezentat ca un bonus respectiva „dioramă” după expunerea celor 12 peisaje urbane, care puteau fi vizionate la hanul „La cei șapte prinți electori”⁸⁰. Luna următoare, a intrat în concurs și tipografia locală M. Uhrmann, apelând la patriotismul local al timișorenilor și oferindu-le, pentru doar 4 florini, litografia executată de firma Kaiser din Viena⁸¹. În anul 1847 încă se resimțea ecoul marelui eveniment, deoarece pictorul academic (de portrete, de transparente, dar și pictor-zugrav) **András Nüppnau** din Pesta, aflându-se în oraș, a reluat prezentarea tabloului în cadrul reprezentărilor sale panoramice⁸² pe aburi. Vibrația obținută prin proiectarea imaginilor pe aburii produși artificial a făcut să pară mai palpitantă „participarea” spectatorilor la aceste reprezentații.

Bersuder, deși a activat în domeniul comerțului cu articole de fier (la fel ca tatăl său, considerat nababul bănațean)⁸³, a urmat și cursurile de

artă ale Academiei din Viena⁸⁴. După absolvirea institutului s-a lansat în pictarea numeroaselor scene istorice de mari dimensiuni, unele expuse și la Viena. Despre o astfel de lucrare, păstrată de familie – *Persecutarea creștinilor în catacombele romane* – a relatat și revista *Banater Telegraph* în 1851, reproducând știrea măgulitoare apărută în *Wiener Allgemeine Zeitung*⁸⁵. Mai târziu a realizat o altă amplă pictură istorică, înfățișând momentul *Alegerii ca împărat a lui Rudolf de Habsburg în 1273*⁸⁶, cu multe personaje figură întreagă, dar și cu evidente stângăcii. Compoziția demonstrează ambiția autorului, care a redat mult mai bine peisajele orașului său natal și portretele decât scenele istorice complexe. A pictat mult, a rămas un împătimit al genului, a călătorit la marile expoziții universale pentru a admira noutățile din domeniul artei. La moartea sa au existat mai multe lucrări neterminate în atelierul său de pictură construit în inima Cetății Timișoara. Câteva dintre pânzele sale au intrat în colecția muzeului local, majoritatea prin donație de la autor, însă portretele sale plăcut colorate, proaspete au rămas în colecția familiei și a comanditarilor vremii.

În decembrie 1847 în rubrica știrilor locale ale săptămânalului german din Timișoara a fost semnalată între zidurile orașului prezența unui alt pictor peregrin⁸⁷: **Isidor Neugass** (Berlin, aprox. 1780–?, post 1847?) – un portretist german, format la Academia din Berlin, care a devenit cunoscut în urma realizării portretelor compozitorilor Ludwig van Beethoven și Joseph Haydn (în 1806). A lucrat câțiva ani la Viena, la Pesta, a călătorit prin Italia și Rusia, apoi, începând din 1841, câțiva ani a semnat din nou în capitala maghiară portretele sale elegante⁸⁸, în ulei pe pânză, executate pentru societatea selectă. În anul 1845 a sosit la Brașov, unde probabil a intenționat să se stabilească o vreme, în speranța obținerii unor comenzi însemnate⁸⁹. Totuși, la finele anului 1847 și-a oferit serviciile de portretist și pictor de scene istorice în Timișoara, lăudându-se cu calitatea sa de artist, membru al Academiei de Artă din Berlin. O parte din operele sale create pe teritoriul Transilvaniei a intrat în diferite colecții muzeale importante din țară

⁷⁸ *Parada*, ulei/pânză, 95 × 86 cm, nesemnată, nedată [1844], inv. PMT 769, donație a autorului. La baza acestei picturi a stat momentul solemn al preluării steagului de către comandantul Gărzii Cetățenești, colonelul Ludovicus Bersuder senior, tatăl artistului.

⁷⁹ Preyer 1995, 213.

⁸⁰ *Temesvarer Wochenblatt*, 1845, nr. 21.

⁸¹ *Temesvarer Wochenblatt*, 1845, nr. 24: „...ein gelungenes Werk an Tag zu legen, welches bei jedem pl. T. Herrn Bewohner's Temesvars in seiner Wohnung als Andenken prangen durfte.”

⁸² *Temesvarer Wochenblatt*, 1847, nr. 44.

⁸³ Registrele parohiale îl amintesc doar în calitatea sa de mercator și de nobilis.

⁸⁴ Petri 1992, col. 126–127.

⁸⁵ Berkeszi 1909, 82.

⁸⁶ *Alegerea lui Rudolf I ...*, ulei/pânză (rulată), 278 × 388 cm, inv. PMT 469, donat de autor în 1881.

⁸⁷ *Temesvarer Wochenblatt*, 1847, nr. 52.

⁸⁸ Ex. Portretul soției lui Szirmay Mihály, D-na (soția) baronului Prónay Simon, Portretul primatului József Kopácsy (aflat în colecția Muzeului Creștin din Esztergom).

⁸⁹ Popică 2015, 39–48, despre activitatea artistului la Brașov.

documentând activitatea artistului în această regiune. Până în prezent la Timișoara sau în zonă nu au fost descoperite lucrări provenite de la pictorul Neugass, a cărui urmă nu o mai regăsim după data publicării anunțului în decembrie 1847.

Numele lui **Imre Vizkelety** (Aradul Nou, 1819 – Pécs, 1895) apare în Registrul de căsătorii al orașului în toamna anului 1845⁹⁰, când s-a cununat cu domnișoara Albertina Reck. Atât el, cât și cei trei frați ai săi, au petrecut o bună parte din copilăria lor în orașul de pe Bega, unde părintele lor a lucrat în administrație. Încă de la o vârstă fragedă a fost atras de peisajele din zonă; conform *Autobiografiei* sale, pusă la dispoziția Societății Muzeale de Istorie și Arheologie⁹¹ (al cărei membru și donator a fost), a cutreierat regiunea și a executat în acuarelă peisaje înfățișând Valea Mureșului, Cetatea Șoimoș, Biserica de la Radna, Mehadia⁹² etc. Dorința sa de a urma Academia de Artă la Viena a fost un timp sprijinită financiar de sora tatălui. După terminarea primului an de studii⁹³, în 1841, a fost nevoit să abandoneze cariera de artist: tatăl său a decedat, iar el a trebuit să contribuie la susținerea familiei. Un timp a fost profesor de desen al fiilor baronului Nikolics, Feodor și Miloș, care tocmai se pregăteau pentru studii de artă la Viena. Apoi, a beneficiat de atenția binevoitorilor, care l-au recomandat în serviciul erarial. De la mijlocul secolului a rămas fidel carierei de funcționar (după o mică secvență de câteva luni, când a participat la Revoluția din 1848–1849, fiind încarcerat un timp în Cetatea Aradului⁹⁴), continuând să execute doar în timpul liber peisaje, portrete și picturi de altar. La începutul anilor '40 el a fost primul care a realizat un portret al prim-pretorului Zsigmond Ormós, colecționarul de mai târziu, cel care l-a invitat în casa sa de la Buziaș și cu care a avut lungi discuții pe teme de istoria artei. Deseori s-a alăturat grupului și mai tânărul său frate, **Béla Vizkelety** (Aradul Nou, 1825 – Pesta, 1864). Acesta a urmat studii de drept la Timișoara⁹⁵, dar s-a afirmat ca pictor la Pesta, fiind un deschizător de drumuri în studierea și redarea corectă a costumelor de epocă, dar și

un priceput desenator al scenelor istorico-romantice, multiplicat prin litografiile foarte populare în epocă.

Pentru o scurtă perioadă s-a aflat în Cetate și pictorul **Josephus Kletzer** (Komárom, 1824 – Retz, 1887), citat de Registre în august 1850 cu ocazia botezului⁹⁶ (mai apoi a decesului) fiicei sale, născută dintr-o legătură extraconjugală cu văduva unui măcelar. Documentele pomenesc calitatea de *pictor și typographus* al miniaturistului care în curând a îmbrățișat cariera de fotograf, părăsind orașul pentru mai promițătoarea Viena. Din același an, petrecut în Cetate, datează o miniatură semnată de artist⁹⁷, cu specificarea locului în care a fost făcută și o alta, din aceeași perioadă, fără menționarea acestui detaliu. Luând în considerare faptul că în 1853 Kletzer încă își făcea reclamă în revista locală, prezentându-se în dubla sa calitate, de pictor portretist și fotograf, cu atelierul situat în fața Castelului Huniade⁹⁸, e posibil ca și cea de-a doua miniatură să fi fost lucrată în oraș. Nu cunoaștem anul părăsirii orașului bănățean – prin anii '70 era deja un fotograf recunoscut cu atelierul stabil în Viena.

Cu ocazia căsătoriei sale, la 5 februarie 1855, un alt tânăr, **Julius Páva** (Timișoara, 1834 –?), descendent al unei vechi familii de patricieni ai orașului, este pomenit în Registre ca *Pictor et Photographus*⁹⁹. Până în prezent nu ne sunt cunoscute lucrările sale. Registrul Academiei de Artă dovedește însă trecerea sa prin instituția vieneză în anul 1850, la vârsta de 16 ani¹⁰⁰, iar reclama unui ziar local¹⁰¹ anunță dispoziția tânărului fotograf întors acasă de a executa pentru publicul doritor orice fel de tablou în ulei sau acuarelă, la prețuri modice.

Deținem mai puține informații legate de activitatea pictorilor scenografi. Majoritatea acestora au fost prezenți în viața artistică în dubla lor calitate, cea de actor și cea de pictor-scenograf. Până în 1836 a lucrat în domeniu **Joannes Nesselthaler** (Szeged, 1802 – Timișoara, 1836)¹⁰², fiul renumitului *pictor scenicus et mechanicus* Ignatius; referitor la munca depusă de el nu ni s-au transmis multe informații. Un alt artist legat de activitatea teatrală

⁹⁰ Cetate, R. 9, f. 21: s-a menționat calitatea sa de administrator erarial regal (*királyi kincstári ispán*).

⁹¹ Vizkelety 1889, 82–87.

⁹² În anul 1927 *Călușza Pinacotecei Muzeului Bănățean din Timișoara* încă semnală prezența miniaturilor *Băile Herculane în 1845* și *Honvezi din Arad în 1848*, alături de picturile în ulei ale artistului.

⁹³ Szögi 1994, 212.

⁹⁴ Desenele sale, reprezentând revoluționarii prizonieri în Cetate, au fost larg difuzate de presa vremii. Unele dintre acestea se păstrează în colecția Muzeului arădean.

⁹⁵ Bugarski 2008, 432, 438, 560, 561.

⁹⁶ Cetate, R. 14, f. 44 verso și R. 12, f. 184.

⁹⁷ *Portretul locotenentului major Johann Csorús* din regimentul de infanterie 39 (care în acel an staționa în oraș). Micuța lucrare, executată cu pricepere în guașă pe fildeș, s-a perindat prin mai multe licitații de artă.

⁹⁸ *Temesvarer Zeitung*, 1853, nr. 300. Informație amabilă primită de la dl. Oliviu Gaidoș.

⁹⁹ Cetate, R. 9, f. 270.

¹⁰⁰ Szögi-Kiss 2003, 241.

¹⁰¹ *Temesvarer Zeitung*, 1854, nr. 252.

¹⁰² Cetate, R. 9, f. 156 (la cununia sa) și R. 12, f. 6 (la decesul său specificat: „*pictor natu Szegediensis*”).

a fost și **Oswaldus Welsz/Velsz** (Buda, 1805/1806 – Timișoara, 1843), care și-a întemeiat o familie în orașul de pe Bega. Nici în legătură cu el nu deținem alte informații decât cele oferite de Registre¹⁰³. Săptămânalul local face cunoscut faptul că în 1856 locuiește la hanul „Șapte prinți electori” pictorul și actorul de scenă **Carolus Slavik**¹⁰⁴. Prezența sa în oraș a fost atestată în toamna anului 1857 și de Registrul de botez¹⁰⁵. Nu este prima sa apariție în Cetate, în 1820 acest impresar „de Arad” a concurat la Timișoara, fără succes, pentru obținerea unui contract¹⁰⁶. În 1831 a fost semnalat la Cernăuți, venind cu trupa sa din Tarnopol, Ucraina¹⁰⁷.

Începând din a doua parte a secolului al XVIII-lea, postul respectabil de profesor la școala de desen a orașului, frecventată (obligatoriu) de ucenici și calfe și de cei care visau să urmeze studii de artă, a fost ocupat de o serie de pedagogi. Numele acestor respectabili *graphidis magister*-i însă în foarte rare cazuri poate fi asociat cu vreo creație artistică, născută din munca lor. Majoritatea lor s-a străduit să fie buni și exigenți pedagogi, pregătind generațiile tinere pentru viitor. Profesorul Franciscus Antonius Schapka a declarat profesia de *pictor* în momentul admiterii sale în rândul cetățenilor orașului, însă cu excepția unui portret de față (doar atribuit lui!) nu cunoaștem alte opere care să fi rezultat din activitatea sa de artist. Este însă adevărat că și-a trimis unul dintre fii la studii academice la Viena¹⁰⁸, poate ca o continuare a tradițiilor familiale. Aceste studii, precum și bunul renume al părintelui, i-au permis tânărului **Franz Schapka** (Timișoara, 1788–?) să ocupe atât de râvnitul post de profesor de desen la Școala Normală din oraș în primăvara anului 1826. Postul rămăsese vacant în urma decesului pictorului și profesorului **Johann Schütz** (1779–1825), sosit de la Viena și stabilit în Cetate. În urma unor neînțelegeri iscate între Schapka junior și Magistrat, după nici patru ani, tânărul a părăsit orașul, oferind posibilitatea anunțării din nou a unor concursuri pentru ocuparea postului.

Locul vacant a fost preluat din nou (în 1825 a mai predat temporar aici) de **Joseph Krämer**

(Viena, 1797¹⁰⁹ – Timișoara, 1841), pictor de scene istorice și de peisaje. La început el a fost suplinitor, însă – urmând calea legală – înarmat și cu recomandarea Consiliului Orașenesc, a ieșit victorios din grupul celor care au ținut la poziția de profesor „regal de desen orașenesc”. Documentele și mapa cu desene trimise la Buda, aprobate de Locumtenența Regală, au ajuns în oraș abia în august 1830, faptic însă el a început predarea în toamna anului 1829¹¹⁰. Pentru un deceniu grija ocupării postului nu mai apăsa umerii Consiliul Orașenesc. Krämer, cunoscut în mediul timișorean (unde suplinise un an la Școala Normală după decesul lui Schütz), a predat un timp și la gimnaziul din Oravița. Bănuim că el a fost acel „profesor german de gimnaziu” de la care a luat ore – în mare secret – și tânărul ucenic Dimitrie Turcu¹¹¹ (Oravița, 1810–1883) și care l-a îndemnat pe acesta să-și continue studiile de artă. Nu știm la cererea cui (probabil la începerea unui nou volum, în anul 1836) a ajuns pictorul să execute un peisaj simbolic pe foaia de titlu a Registrului de decese a Parohiei romano-catolice din Cetate¹¹². Un alt peisaj – romantic, descriptiv, plin de farmec, compus dintr-un șir de scene de gen pastorale cu personaje în costum popular românesc – semnat de Krämer, a intrat în colecția Muzeului de Artă Timișoara¹¹³.

În iulie 1841, tocmai în perioada examenelor, profesorul Krämer, în vârstă de 44 ani, a fost lovit de apoplexie și s-a stins din viață¹¹⁴. Prin recomandarea preotului Grossek a fost adus la catedră, ca suplinitor, un profesor de desen tot din Oravița, **Frank Mayer/Mager**¹¹⁵. Magistratul a trebuit să parcurgă din nou lunga cale legală: oferta orașului, publicarea postului vacant de profesor de desen (s-a făcut în revista *Pesti Hirnök*), examinarea candidaților, trimiterea în capitală a actelor la k.u. *Landes*

¹⁰⁹ Thieme-Becker 1927, 420 menționează greșit data nașterii: 1793.

¹¹⁰ Hetzel 1873, 196–197.

¹¹¹ Frunzetti 1991, 91.

¹¹² Frumos executat, în laviu: o poartă gotică, deasupra căreia planează blând îngerul Morții, jos un schelet cu coasă conduce de mână un bărbat în haine lungi spre cimitir. În dreapta: *Krämer*. Central cu litere mari: „*Ecclesia Parochialis [!]/Temesvar arcensis/ab Anno MDCCCVI*”. Cetate, R. 12, foaie de titlu.

¹¹³ *Peisaj cu figuri*, ulei/pânză, 87 × 113,5 cm, dr. jos: „*Jos. Krämer pinx.*”, nedatat, nr. inv. PMT 323.

¹¹⁴ Cetate, R. 12, f. 55 verso.

¹¹⁵ În câteva documente figurează cu numele de Franz Mager (din Oravița). În 1839 s-a înscris și el la examenul pentru ocuparea postului de la Școala de Desen de la Buda, dar s-a retras. Probabil este unul și același cu Mager Frank din Oravița, care în 1832 a studiat pictura istorică la Academia de Arte Frumoase din Viena. Vezi Szögi 1994, 206.

¹⁰³ Cetate, R. 12, f. 74 (decesul fetei sale) și R. 12, f. 81 (moartea lui Velsz: „*37 ann[orum] Theatri pictor, Buda oriunde*”).

¹⁰⁴ *Temesvarer Zeitung*, 1856, nr. 163.

¹⁰⁵ Cetate, R. 14, f. 94. A botezat copilul profesorului de anatomie Elias Hahn, din Buda, aflat aici în trecere.

¹⁰⁶ Ivan 2006, 51.

¹⁰⁷ Niculică 2005, 66.

¹⁰⁸ Szögi 1994, 196: „*Schabatka Johann, Art Landschaft, 1804, 1807, 1812, aus Klausenburg*” (locul nașterii indicat greșit).

Ober Bau Direction, la comisia de specialitate a Locumtenenței Regale și... așteptarea aprobării.

Alături de Frank Mayer/Mager și-a anunțat intenția de a participa la concurs și un profesor de desen, sculptor din Pesta, **Henrik Ágost Dunaiszky** (Pesta, 1812 – Timișoara, 1875). El a început să studieze cu tatăl său, cunoscutul sculptor Dunaiszky Lőrinc, apoi s-a înscris la Academia de Artă din München¹¹⁶. Moartea părintelui său a pus capăt studiilor academice. A predat în orașul natal, unde a realizat câteva sculpturi, a încercat să obțină un post de profesor la Școala de desen de la Buda¹¹⁷, apoi la cea din Timișoara. Consiliul orașului bănățean a optat pentru el deoarece avea o bună calificare pentru postul didactic, era sculptor și poleitor, stăpâna limbile germană, maghiară, slavă¹¹⁸ și latină, a prezentat impecabil planșele cerute, necesare predării în cadrul orelor, a anexat și câteva din creațiile proprii pentru a convinge comisia de aptitudinile sale. Despre unele metode de predare în școală – copierea unor planșe concepute de profesori – stau mărturie și cele șase desene în creion, reprezentând compoziții florale „baroce”, executate (după modelele profesorului) de elevii mai talentați ai lui Henrik Dunaiszky. Planșele de 32 × 40 cm, provenite din perioada anilor 1854–1857, adnotate de pedagog, au fost achiziționate în 1911 de custodele muzeului timișorean, Berkeszi.

Au apărut câteva articole în presă, referitor la expozițiile elevilor, organizate anual de profesorul lor la terminarea anului școlar. Cea mai importantă manifestare de acest gen pare-se că ar fi avut loc în vara anului 1847, când, la festivitatea de premiere au participat și membrii Consiliului Orășenesc, precum și episcopul de Cenad, Lonovics József (1793–1867), foarte interesat de dezvoltarea învățământului. Legătura lui Dunaiszky cu episcopul este documentată și de o însărcinare primită de la înaltul prelat, tot în 1847, când, la insistențele Consiliului Orășenesc s-a hotărât mutarea grupului statuar al Sfintei Marii, ridicat în 1753 în piața din fața Primăriei. Lonovics a apelat la cunoștințele de sculptor ale profesorului Dunaiszky, cerând să întocmească lista cheltuielilor estimate. Documentele pregătite au fost semnate atât de

königlicher Zeichenmeister und Bildhauer însărcinat cu calculele, cât și de evaluatorul de construcții, Franz Mayer. Costurile au fost calculate conștiincios, urmărind toate detaliile. „*Toate lucrările de renovare, de decorare, de pictare și de modificare a soclurilor, poleirea textului de pe tăblița cu inscripție precum și crearea zonei pietruite în jurul sculpturii ar costa în total 1262 forinți și 41 creițari*”, după care „*sculptura ar părea că este nouă*”. Deoarece felinarele plasate pe cele trei laturi ale grupului statuar, susținute de figurile unor îngerași sculptați în piatră, lipseau deja, Dunaiszky s-a oferit să le sculpteze din nou pentru câte 100 de forinți¹¹⁹. Mutarea însă nu s-a efectuat decât în 1852, în grabă, fără consultarea documentației deja pregătite, sub supravegherea unui arhitect militar. Henrik Dunaiszky a rămas profesor de desen la Școala Normală din Cetate, apoi din 1870 a predat desenul ca mirean în cadrul Liceului Superior Piarist din oraș. S-a mutat în suburbia Fabric, mai aproape de malul râului Bega, unde în zona cioplitorilor de piatră (trecută pe hartă cu numele de *Köfaragó sor/Steinmetz Zeile* – azi str. Fr. Chopin) a executat mici lucrări, neidentificate, pentru comanditarii mai modești¹²⁰. În Registre ultima referire la el consemnează decesul lui în decembrie 1875¹²¹.

Față de finele secolului al XVIII-lea, în decursul secolului următor întâlnim foarte puțini sculptori în Cetate. Oare s-a redus oferta în acest domeniu? Oricum, foarte puținele comenzi (statui, monumente funerare, fântâni „țâșnitoare” etc.) nu au fost caracteristice orașului, în majoritatea cazurilor ele fiind destinate castelelor și parcurilor de pe moșiile noilor stăpâni ai pământurilor din întregul Banat. Lexicoanele de artă îl pomenesc pe **Michael Kopf** din Apatin¹²², care, după terminarea studiilor de sculptură, prin 1843 s-ar fi așezat în oraș și ar fi lucrat sculpturi decorative și cu temă religioasă pentru biserici. În anul 1852, mai apoi în 1853 și în 1855, prin Cetate a fost semnalat un cioplitor (*lapicida*), **Mathias Schilbeck** (*Posonium/Bratislava*, 1814 – Timișoara, 1855), care însă a locuit în suburbia Iosefin. De altfel, în decursul secolului al XIX-lea marea majoritate a constructorilor, zidarilor, dulgherilor și cioplitorilor de piatră și-a stabilit domiciliul în acest cartier

¹¹⁶ Somogyi 1912, nr. 5, 178.

¹¹⁷ Cifka 1972, 243, 245, 248.

¹¹⁸ Acest lucru s-a specificat în Protocolul întocmit cu ocazia examenului din 1839 la Buda: „*26 Jahre alt, er spricht deutsch, ungarisch, slavisch und lateinisch*”. Cifka 1972, 248–249. Sub expresia de limba „slavă” probabil trebuie înțeleasă limba slovacă, tatăl său fiind originar dintr-o familie de tâmplari din localitatea Libetbánya din nordul Ungariei (azi L'ubietová, în Slovacia).

¹¹⁹ Tóth 1913, 51–72.

¹²⁰ Unul dintre fiii săi, Antal, a urmat profesia de sculptor a tatălui. A devenit sculptor de fațade; în 1891, cu ocazia Expoziției Industrial-Agrare de la Timișoara a obținut un premiu pentru lucrările sale.

¹²¹ Cetate, Parohia luterană-reformată, R. 5, f. 59. Vezi și *Temesvarer Zeitung* din 21 decembrie 1875.

¹²² Éber 1935, 581; Szögi 1994, 208; Petri 1992, col. 989.

mai modest, unde pricepuții meseriilor amintite își puteau ridica casele fără îngrădirile impuse în Cetate. Schilbeck, mai degrabă un meseriaș decât artist, a fost victima unui accident care s-a produs la locul de muncă, de unde, conform Registrului, a și fost condus la cimitir¹²³. Mai numeroși au fost „sculptorii” decoratori. Stucatorii, veniți în special din nordul Italiei, au prestat munca în general în afara breslelor, implicându-i deseori și pe membrii familiilor lor în aceste operații. La sfârșitul secolului al XIX-lea, atât în suburbia Iosefin, cât și în orașul Lugoj, pot fi reperate câteva familii de italieni, „turnători de modele de ghips” (dar și noi generații de cioplitori de piatră). În 1815 s-a notat în Registrul din Cetate decesul stucatorului **Antonius Crisanti** (*Sculptor ex Gypso*), de 50 de ani, care a migrat pe aceste meleaguri din Milano¹²⁴. În 1833 un alt italian, **Nicolaus Marbeta**, de 38 de ani și-a găsit sfârșitul în Timișoara. Cei care i-au declarat decesul au afirmat pentru Registru că a fost originar din Lutka, Italia și că a fost lucrător (poate vânzător?) de figuri din gips¹²⁵.

În urma cererii au apărut și primii comercianți de bunuri de valoare. Deja prin 1830 s-a consemnat decesul unui vânzător de tablouri (un *iconium distractor*) în oraș: în cimitirul comunal a fost înmormântat **Cristophorus Hoffer**, de 35 de ani, din Trident, Tirol¹²⁶. După patru ani, o altă notă trecută în Registru ne indică prezența în Cetate a unui comerciant de vase antice: ginerele defunctului profesor de desen Josephus Fino, **Caetan Gaszner**, proprietar al imobilului nr. 37 din Cetate, și-a pierdut fika. Documentul îl numește cetățean, comerciant cu vase antice făcute din materiale prețioase¹²⁷.

Din 1833 avem informații despre stabilirea unui gravor în oraș. **Georgius Hertzog**, de 47 de ani, s-a cununat aici¹²⁸, avându-l ca naș de cununie pe unul dintre cunoscuții meșteri argintari ai Cetății, pe **Franciscus Klama**. Deși nu ne sunt cunoscute piesele lucrate de nicare dintre cei doi meșteri (pomeniți și în alte documente ale vremii), e posibil ca ei să fi găsit comenzi pentru bijuterii, vase ornamentale, teci de săbii, vase liturgice, legături (ferecături) de carte, medalii sau sigilii de tot felul,

atât de des utilizate în viața de zi cu zi sau achiziționate pentru ocazii speciale de locuitorii înstăriți ai orașului. Numărul meșterilor aurari și argintari a fost relativ mare atât la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cât și la începutul celui următor. În 1858 a fost amintit la Timișoara un alt gravor, austriacul **Felix Treberer de Treberspurg**, un văduv de 38 de ani din Hainfeld, Austria, care și-a găsit aici sfârșitul¹²⁹. Nu deținem date referitoare la activitatea lui și nici la locul în care ar fi avut atelierul. Posibil să fi lucrat mai mulți gravori în Timișoara¹³⁰, ei deserving și regiunea din jurul orașului, dar operele lor – deseori supuse unor modificări ulterioare – cu greu pot fi descoperite sau identificate, în ciuda mărcilor aplicate pe ele în momentul finalizării lor. În schimb, s-au păstrat câteva vase liturgice și sigilii de breaslă, care poartă inițialele unor meșteri (gravori sau bijutieri, lucrători în aur sau argint) rămași necunoscuți până în zilele noastre.

Probabil după anul 1838 s-a stabilit în Cetate, venind de la Arad, acel gravor care a devenit unul dintre cei mai apreciați meșteri ai orașului: **Michael Schwefelberg** (Lemberg, 1810¹³¹ – Timișoara, 1880). În 1846 a executat un sigiliu pentru Societatea muzicală *Temeswarer Musikverein*, înființată cu un an mai devreme, dar a gravat și numeroase sigilii de breaslă. După decesul lui, văduva Schwefelberg a donat muzeului timișorean o colecție de 157 sigilii¹³², o parte din rodul muncii gravorului. În anul 1862, de ziua lui, comitele Ormós Zsigmond a primit în dar (din partea funcționarilor și a Consiliului comitatului) un sigiliu lucrat în argint cu reprezentarea blazonului său familial. Fusesse o comandă lansată meșterului local¹³³, Michael Schwefelberg. În 1872, același gravor a executat primul sigiliu al Societății Muzeale¹³⁴, al cărei membru a fost și el.

Posibilitățile materiale, dar și apetitul pentru anumite produse de artă ale unor locuitori din Timișoara pot fi deduse din reclamele care au inundat paginile suplimentelor revistelor locale și care au oferit spre achiziție picturi, litografii (din import sau mai târziu producții locale), mobilă elegantă, ceasuri¹³⁵, arme valoroase, vase de por-

¹²³ Cetate, R. 12, f. 224 verso: *ex domo armamentaria, inopinatae mortis improvisus...*

¹²⁴ Cetate, R. 10, f. 103 verso.

¹²⁵ Cetate, R. 10, f. 222: „*Nicolaus Marbeta figurarum ex Gypso Manipulans, Lutka ex Italia, 38 Annorum*”.

¹²⁶ Cetate, R. 10, f. 20 verso.

¹²⁷ Cetate, R. 10, f. 227: „*Caetan Gaszner civis membrique Selecta communitatis et Murrchinorum vasorum mercator*”.

¹²⁸ Cetate, R. 9, f. 165: „*Georgius Hertzog Sculptor vulgo gravirer*”.

¹²⁹ Cetate, R. 12, f. 259.

¹³⁰ Preyer 1995, 251, în anul 1853 amintește un gravor, 12 lucrători în aur și argint, două ateliere de aurit.

¹³¹ Petri 1992, col. 1793, folosind datele lui Milleker, menționează greșit anul nașterii în 1804.

¹³² Milleker 1930, 82.

¹³³ DJTANR, fond 131 *Ormós Sigismund*, dos. 13 (Note autobiografice, 1871–1873), f. 15: „*egy helyben lakó metsző készíté*”.

¹³⁴ Kakucs 2010, 482–483, 487.

¹³⁵ Preyer 1995, 251, are cunoștință de 6 ceasornicari.

țelan sau chiar bijuterii. Pe la mijlocul anilor '40 industriașul local, Johann Schlichting, a fost prezent continuu în săptămânalul german făcând reclamă la porțelanurile aduse în magazinul său. La începutul anilor '60 întâlnim un comerciant de bijuterii, sosit de la Buda, *Joannes Georgius Lavner* (*negotiator gemmarius*)¹³⁶, care a preluat afacerea tatălui său, continuând negoțul cu pietre prețioase în acest ținut.

Noile cercetări din domeniu probabil că vor mai îmbogăți peisajul artistic atât de divers din Timișoara primei jumătăți a secolului al XIX-lea. În cele prezentate mai sus nu sunt citați toți artiștii care au locuit sau au trecut temporar prin centrul sau suburbiile orașului, precum nici cei consemnați în documentele Bisericii ortodoxe (decât în rare cazuri). Pe lângă toți aceștia au mai pășit prin porțile Cetății și foarte mulți alți artiști, acei „anonimi” (mai corect: neidentificați) de la care un număr însemnat de lucrări a ajuns în diferite colecții publice sau particulare.

Documentele consultate indică uneori apartenența sculptorilor și a pictorilor la bresle. În alte dați însă, spre mijlocul secolului, această „obligativitate” lipsește și nici nu pare să fi fost reclamată. Nu toți cei care au fost calificați „pictori” sau „sculptori” în documente pot fi incluși ușor în rândul artiștilor creatori. Unii, dotați mai degrabă cu pricepere decât cu talent, s-au situat la limita dintre meșteri și artiști amatori, imitând sau reproducând stângaci cele deprinse prin atelierele unor artiști calificați. Chiar dacă se mai poate urmări o anumită păstrare a tradiției, o respectare a unor clișee/canoane vechi, se manifestă din ce în ce mai mult libertatea artistică. Siguranța pe care creatorii au dobândit-o în urma studiilor academice le-a asigurat independența, dar le-a oferit și o bună recomandare către comanditari¹³⁷. Acești artiști, prin creațiile lor, au contribuit din plin la satisfacerea cererilor (din ce în ce mai numeroase și mai exigente) sosite din partea comanditarilor proveniți din diferitele pături sociale. Totodată, ei și-au adus aportul la cultivarea simțului artistic în regiune, iar prin peregrinările lor au facilitat unele legături, atât cu centrele culturale apusene, cât și cu regiunile

învecinate. Pentru toate aceste motive nu putem subscrie părerilor acelor istorici care mai cred că în această perioadă nu a existat o prezență artistică vie și continuă în Cetatea Timișoarei.

BIBLIOGRAFIE

- Berkeszi 1909
Berkeszi István, *Temesvári művészek*, Temesvár (1909)
- Bugarski-Stepanov 2010
Stevan Bugarski, Ljubomir Stepanov, *Bisericile și mănăstirile sârbilor din România*, Timișoara (2010)
- Bugarski 2008
Stevan Bugarski, *Lyceum Temesvariense*, Timișoara (2008)
- Călăuza 1927
Călăuza Pinacotecei Muzeului Bănățean din Timișoara, elaborată de Direcțiunea Muzeului, Timișoara (1927)
- Cifka 1972
Cifka Péterné, Adatok Hofbauer János működéséhez valamint a Budai Rajziskola történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából* 1, Budapest (1972), 239–250.
- Costescu 1979
Eleonora Costescu, Steaguri de breaslă pictate în Banat în veacurile XVIII-XIX. *Ziridava*, XI, Muzeul Județean Arad (1979), 817–822.
- Éber 1935
Éber László (szerk.), *Művészeti lexikon*, I-II, ed. II, Budapest (1935)
- Frunzetti 1991
Ion Frunzetti, Arta românească în secolul XIX. *Pictura românească în Banat în secolul XIX*, București (1991), 89–145
- Hetzel 1873
S. M. Hetzel, *Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der kön. freistadt Temesvár. Ein Beitrag zur Geschichte des vaterländischen Schulwesens*, Budapest (1873)
- Ivan 2006
Nicolae Ivan, *Istoria a două secole de teatru liric la Timișoara. Studiu monografic*, Timișoara (2006)
- Jajczay 1941
Jajczay János, Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből. Max Felix Paur rajzai a Fővárosi Könyvtárban. *Tanulmányok*, kiadja a Fővárosi Könyvtár Budapest XVI, Budapest (1941)
- Kakucs 2010
Kakucs Lajos, Temesvár városának régi pecsétjei. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Historica*, 13, Szeged (2010), 459–487.

¹³⁶ Cetate, R. 15, f. 14 verso.

¹³⁷ Din această cauză, foarte mulți au ținut să demonstreze pregătirea lor „superioară” prin adăugarea la nume a termenului de „artist academic”.

Adresez mulțumiri d-lui arhitect Mihai Botescu pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție fotografiile lucrărilor lui Szikora, d-lui Walter Konschitzky pentru fotografia de la Dudeștii Noi și d-nei Margaretta Tasi pentru traducerea rezumatului în limba engleză.

- Kakucs 2014
Kakucs Lajos, Gärzile civice și societățile de tir din Banat între anii 1717–1919, *AnB*, SN, Arheologie-Istorie, XXII (2014), 339–382
- Klein 2005
Konrad Klein, Anton Fiala, ein böhmischer Maler und Fotograf um 1850 in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 28 (99), Heft 1, Mörlenbach (2005), 22–39
- Lajta 1955
Lajta Edit, *Brocky Károly (1807–1855)*, Budapest (1955)
- Marković 2015
Miodrag Marković, *Od Temišvara do Havaja. Pavel Petrović – zaboravljeni srpski slikar*, Beograd (2015)
- Miklósik 2003
Miklósik Ilona, Bánsági művészek biedermeier portréi. Melegh Gábor és Komlóssy Ferenc képei a temesvári Bánsági Múzeum gyűjteményében. *Művészeti Értesítő LII* (2003), 1–2 sz., Akadémiai kiadó, Budapest, 145–152
- Miklósik 2004
Elena Miklósik, *Interferențe culturale în pictura Banatului, secolul al XIX-lea*, Timișoara (2004)
- Milleker 1930
Milleker Felix, *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat. 1716–1918*, Vrșac (1930)
- Niculică 2005
Alis Niculică, Teatrul german din Cernăuți (1803–1923). *Codrul Cosminului*, nr. 11 (2005), 65–73
- Nomenclator*
Nomenclatorul timișorenilor din perioada 1718–1832 (Catastrum Civium), manuscris, col. Istorie, Muzeul Național al Banatului
- Pelle 2003
Pelle Ferenc, *A 150 éves Kevermes község története*, Gyula, reeditare (2003)
- Petri 1992
Peter Anton Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein (1992)
- Popică 2008
Radu Popică, *Artiști brașoveni uitați. 1700–1950. Catalog*, Brașov (2008)
- Popică 2015
Radu Popică, Activitatea pictorului Isidor Neugass la Brașov (1845–1847). *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia Artium* 60 (LX), (2015), 39–48
- Preyer 1995
Johann N. Preyer, *Monographie der königlichen freistadt Temesvár – Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*, Timișoara (1995)
- Reizner 1899–1900
Reizner János, *Szeged története*, 1–4, Szeged (1899–1900)
- Röder 2002
Annemarie Röder (Hrsg.), *Dan hier ist beser zu leben als in dem Schwaben Land/Pentru că aici este mai bine de trăit decât în Țara Șvabilor*, catalog de expoziție bilingv, Stuttgart (2002)
- Somogyi 1912
Somogyi Miklós, Magyarok a Münchener Képzőművészeti Akadémián 1824–1890. *Művészet*, 5, Budapest (1912)
- Szelesi 1972–1973
Szelesi Zoltán, Művek és mesterek a régi Szegeden. *Szeged képzőművészete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, (1972–1973), 9–36
- Szögi 1994
Szögi László, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén, I. 1790–1850*, Budapest-Szeged (1994)
- Szögi-Kiss 2003
Szögi László, Kiss József Mihály, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1849–1867*, Budapest (2003)
- Thieme-Becker 1927
Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis in die Gegenwart*, XXI, Leipzig (1927)
- Tóth 1913
Tóth Ferenc, A temesvár-belvárosi Mária-szobor története, Gozdu Elek előszavával. *TRÉT*, SN, XXIX (1913), III-IV, 51–72
- TRÉT*
Történelmi és Régészeti Értesítő (Temesvárott), Timișoara
- Уметничко 1991
Уметничко благо срба у Румунију/The Artistic Treasure of Serbs in Romania, catalog, Belgrade-Novi Sad (1991)
- Vizkelety 1889
Vizkelety Vizkelety Imre életírása, *TRÉT*, SN, V (1889), II-III, 82–87.
- Vărtaciu-Medelet 2015
Rodica Vărtaciu-Medelet, *Valori de artă barocă în Banat. Un peisaj cultural european*, Timișoara (2015)
- Zádor-Genthon 1966
Zádor Anna, Genthon István (szerk.), *Művészeti lexikon*, II. F-K, Budapest (1966)

1. Szikora Döme, Eruptia Vezuviului, pictură în ulei pe perete (1832) / The eruption of Mount Vesuvius

2. Szikora Döme, Atacul lui Zrínyi Miklós asupra turcilor la Szigetvár, pictură în ulei pe perete (1832) / Miklós Zrínyi's attack against the turks at Szigetvár

3. Brocky Károly, Portretul Barbarei Weldin, ulei pe pânză (1833) / The portrait of Barbara Weldin

4. Brocky Károly, Portretul lui Franz Weldin, ulei pe pânză (1833) / The portrait of Franz Weldin

5. A. Fialla, *Portul Buccari* (1845),
acuarelă/hârtie / Buccari harbor

6. A. Fialla, *Confluența râului Sava cu Dunărea la Belgrad* (1845), acuarelă/hârtie / The discharging
of Sava river into the Danube at Belgrad

7. Joseph Krämer, *Peisaj cu figuri*, ulei pe pânză
(cca. 1840) / Landscape with figures

8. Joseph Krämer, *Detaliu* / Detail

9. Konstantin Daniel, *Copil cu câțel în brațe*, ulei pe pânză (1840) / *Child with a dog in his arms*

10. Schöffler Béla, *Portretul împărătesei Carolina Augusta*, ulei/pânză (1844?) / *Empress Carolina Augusta of Austria*

11. Schöffler Béla, *Sfântul Rochus*, ulei/pânză (după 1844) / *Saint Roch*

PICTORUL FERENCZY JÓZSEF (1866–1925) ȘI COLECȚIONARI DE ARTĂ DIN TIMIȘOARA

Marius Cornea*

Cuvinte cheie: pictorul Ferenczy József, Timișoara, colecționari de artă, Ervin Salló, Pogány Mihály și László, familia dr. Moritz și Bianka Schönberger, poetul Endre Károly, Else Kornis, medicul Eugen Schuber, Olga Suits

Keywords: painter Ferenczy József, Timișoara, art collections, Ervin Salló, Pogány Mihály and László, the family of dr. Moritz and Bianka Schönberger, poet Endre Károly, Else Kornis, physician Eugen Schuber, Olga Suits

The painter Ferenczy József (1866–1925) and the art collectors in Timișoara (Abstract)

The Art Museum of Timișoara is the institution that has preserved the memory of collectors from the historical Banat, a region from the today western Romania, by works of art acquired or donated when the Historical and Archaeological Society of Banat was founded in 1872 in the city of Timișoara, then one of the cities within the Austro-Hungarian Empire.

The current study deals with the art collectors in Timișoara during the XXth century and their interest for the oeuvre of the painter Ferenczy József (1866–1925), who made studies in Budapest and Paris at the Julian Academy. From 1901 the painter has settled down in Timișoara, becoming of one the most requested portraitist within the city. The article presents the Museum of Banat's acquisitions policy between the 1950s and the 1960s, during the period of dissolution of the collections assembled between the two World Wars and the valorisation of the oeuvre of the painter Ferenczy József through an exhibition from the year 1973 with the art works from the collections of the poets Endre Károly and Kuban Endre, the Mühle family, the physician Eugen Schuber, and Olga Suits, the muse of the painter Ștefan Szönyi.

Instituția care păstrează amintirea unor colecționari din Banatul istoric este Muzeul de Artă Timișoara, înființat în anul 2006 prin transformarea Secției de Artă a Muzeului Banatului, locul unde sunt conservate mărturiile despre fenomenul colecțiilor de artă o dată cu Societatea de Istorie și Arheologie din Banat în anul 1872. Prin donația testamentară din 18 septembrie 1895, majoritatea lucrărilor din colecția lui Zsigmond Ormós (Pecica, 20 februarie 1813 – Budapesta, 17 noiembrie 1894) au intrat în patrimoniul acestei societăți, constituind nucleul actualei colecții de pictură și grafică europeană (secolele XV-XX) și al colecției de artă din Banat. Prefect al comitatului Timiș în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, colecționar și istoric de artă, Zsigmond Ormós a avut o contribuție remarcabilă în domeniul muzeologiei din această provincie prin publicarea catalogului colecției sale de artă în 1874 (ediția a doua revizuită și adăugită din 1888) și înființarea Societății de Istorie și Arheologie din Banat, precum și obținerea unei clădiri pentru muzeul din Timișoara.

În *Dicționarul colecționarilor de artă din*

România, apărut în anul 2011, sunt consemnate 249 de colecții de artă și 681 de persoane menționate în sursele bibliografice cu lucrări ale unui singur artist în colecție. Doar opt deținători de bunuri cu valoare artistică din Timișoara și unul din Lugoj sunt prezenți în lista celor 681 de colecționari, nefiind documentată prin fișă nicio colecție din Banat în cadrul celor 249 menționate anterior. În dicționarul său, Vasile Petrovici citează trei cataloage de expoziții dedicate lui Sándor Ziffer (1957)¹, Ion Theodorescu-Sion (1971)² și Aurel Ciupe (1980)³, alături de numele colecționarilor Sándor și Ödön Borgida (coproprietarii librăriei Moravetz), dr. Eugen Schuber (medic), Sim. Sam. Moldovan (autorul monografiei Oraviței) și Martin Szász pentru pictura lui Sándor Ziffer, în timp ce medicul Florin Atanasescu este menționat cu lucrări de Ion Theodorescu-Sion, iar pentru pic-

* Muzeul de Artă Timișoara, Piața Unirii nr. 1, corneamarius@hotmail.com

¹ Borghida 1957.

² Schöbel-Clonar 1971.

³ Ciupe 1980.

tura lui Aurel Ciupe sunt amintiți avocatul Ionel Ciupe (în mod greșit menționat ca fiind medic), colonelul Florea Branic din Timișoara și medicul Ion Mihoc din Lugoj⁴. Colectționarii amintiți în catalogul expoziției Ziffer din anul 1957 aparțin cercului pasionaților care au alcătuit colecții de artă în perioada interbelică, alături de avocatul Ionel Ciupe, în timp ce colecționarii Atanasescu, Branic și Mihoc și-au format colecțiile după al doilea război mondial.

Organizarea expoziției temporare *Colecții în colecția de artă a Muzeului Banatului* și publicarea catalogului de expoziție în 2001 au marcat o etapă în domeniul cercetărilor colecțiilor de artă, care au fost alcătuite cu precădere în secolul al XIX-lea și în perioada interbelică în Banat, Elena Miklóšik, curatoarea expoziției, punând în evidență rolul jucat de reprezentanți ai aristocrației (comitele suprem Ormós Zsigmond, conții Karátsonyi de Banloc și Beodra), dar și ai meseriilor liberale (medicul Eugen Schuber, inginerul scriitor Virgil Birou, judecătorul scriitor Gozsdu Elek, cei trei frați Kepecs)⁵. Deținătorii din Timișoara ai unor bunuri culturale cu valoare artistică au colaborat cu muzeografi Secției de Artă a Muzeului Banatului la organizarea expozițiilor temporare dedicate unor artiști, care au fost activi în secolul al XIX-lea și în perioada interbelică în partea de vest a teritoriului actual al României: Ferdinand Gallas (1965, 2003), Alexandru Popp (1966, 1988), Ștefan Jäger (1967), Oskar Szuhaneck (1967, 1972, 1987, 2007), Catul Bogdan (1970), Ion Isac (1971, 1973, 2000), Ferenczy József (1973), Ștefan Szönyi (1974, 1984, 1988), Aurel Ciupe (1975), Nicolae Popescu (1977), Corneliu Liuba (1980), Julius Podlipny (1974, 1983, 1988, 1998), Tibor Bottlik (1982). Care este importanța acestor expoziții pentru cercetarea colecțiilor de artă formate în Banat?

O mărturie despre gustul și alegerile celor pasionați de artă din perioada interbelică este conservată și în interviul din 2003 cu profesorul Ervin Salló din arhiva Fundației *A treia Europă*: „Tatăl meu a fost un mare prieten al artei. I s-a făcut și un bust, de către Rubletzky, care era un polonez. Tabloul cu acel peisaj de Caraș este făcut de Albert Krausz, care a fost evreu. Peisajul acela furtunos, întunecat, din mijloc, a fost făcut de Sebastian Rotschingk, un neamț; peisajul acela cu vaci, porțiuni dintr-o pădure, a fost făcut de Pál, un ungur; tabloul acesta e o porțiune riverană dintr-un fluviu, cred că de Sárossy pictat.

(*I-ați cunoscut pe cei care au pictat tablourile acestea?*) Da, păi au umblat la noi în casă, au trăit la noi mult timp, căci au fost musafiri aproape zilnici. Nu ne-a interesat cine ce etnie sau ce religie are, nici măcar atitudinile politice nu ne-au interesat, dar erau prieteni cu taică-meu. Podlipny Julius, care de fapt era slovac, ca să fie paleta completă, era prieten și el cu taică-miu, și el avea concepții politice de extremă stânga, iar unul din frații Ferch a fost nazist. Se întâlneau, discutau (...)”⁶.

Ervin Salló senior, tatăl celui intervievat, a donat muzeului încă din anul 1933 lucrarea artistului, care a expus în Timișoara, János György Simon, *Stradă din Maroc* (datată 1930, nr. inv. 720). Prieten al artiștilor, Ervin senior a fost portretizat de Podlipny Gyula în 1934 (pastel) (fig. 1) și de Krausz Albert în 1932 (ulei pe pânză, fig. 2), bustul lui în bronz fiind executat de Rubletzky Géza (fig. 3). În proprietatea familiei se mai aflau o plachetă din bronz cu chipul doamnei Salló Raimunda Beatrix (fig. 4), realizat de același Rubletzky și portretul fiului ei, Ervin Raimund, pictat de Krausz în 1933 (fig. 5), alături de placheta în bronz cu chipul poetului Ady Endre, văzut frontal, realizată de Gallas Nándor⁷ și 6 lucrări Podlipny în pastel și conté, *Bătrâna cerșetoare* participând la expoziția retrospectivă din 1983 și în 2014 la expoziția temporară *Artă interbelică din Banat* organizată de Muzeul de Artă Timișoara⁸.

În arhiva Muzeului Național al Banatului se află o adresă din 1968 către forurile centrale din București și cele regionale din Timișoara privind achizițiile instituției în perioada următoare celui de al doilea război mondial: intervalul 1952–1967⁹. Documentul are o importanță deosebită pentru cei interesați de studiul colecțiilor de artă formate în Timișoara în perioada interbelică, depunând mărturie despre actanții principali de pe scena artelor vizuale dintre cele două conflagrații mondiale: pictori, sculptori, graficieni, critici de artă, poeți, farmaciști, medici și avocați, din toate comunitățile cultural-lingvistice ale orașului Timișoara. Politica de achiziții de opere de artă a muzeului în acea perioadă a beneficiat de consilierea unui comitet format din Marius Moga, directorul Muzeului

⁴ Petrovici 2011, 120, 122, 125, 143, 145.

⁵ Miklóšik 2001.

⁶ Site-ul www.memoria.ro (accesat în 4 martie 2014), Arhiva de istorie orală a Fundației *A treia Europă*, interviu realizat cu ing. Ervin Salló, născut în 1929, autor: Roxana Onică, 2003.

⁷ Hajnalka Salló, comunicare verbală, 17 septembrie 2014.

⁸ Podlipny-Hehn – Babeți 1983, nr. cat. 9.

⁹ Arhiva Muzeului Național al Banatului, referatul nr. 376 din 18 iunie 1968 privind lucrările de artă achiziționate în perioada 1952–1967.

Banatului, graficianul Julius Podlipny, sculptorul Andrei Orgonaș și pictorul Franz Ferch.

În anul 1973 Muzeul Banatului Timișoara a organizat expoziția retrospectivă dedicată pictorului Ferenczy József, născut la Târgu Mureș în 17 decembrie 1866 în familia organistului Ferenczy István. În 1886 este ucenic în atelierul fotografului Karol Divald la Eperjes, căsătorindu-se cu fiica acestuia, Emilia. Ferenczy intră în atelierul pictorului Karlovsky Bertalan din Budapesta, iar în perioada 1892–1894 frecventează Academia Julian din Paris la clasa profesorilor L. Doucet și A. Bramtot. După frecventarea școlii particulare a pictorului Benczur Gyula din Budapesta în 1899, artistul se va stabili în 1901 la Timișoara, devenind un portretist cu multe comenzi din partea oficialităților locale. Participă la Saloanele de iarnă din Budapesta (1902–1903, 1904–1905, 1909) și la Saloanele Naționale Maghiare organizate la Timișoara în 1906 și 1910. Face călătorii de studii la München (1895, iarnă 1906–1907) și în Italia (1904, 1923). Execută frescele capelei piariștilor din Timișoara în perioada 1909–1910, fiind prezent în perioada 1911–1924 în expoziții colective din Budapesta, Vârșeț, Suboțita și Timișoara. Ferenczy József a decedat la Timișoara în 30 noiembrie 1925 în vârstă de 59 ani¹⁰.

Lucrările lui Ferenczy József au participat la Salonul Național Maghiar deschis la Timișoara în perioada 30 septembrie – 7 octombrie 1906, în această expoziție cu 305 lucrări Banatul fiind reprezentat și de creațiile lui Bottlik Tibor, de cele 3 studii în cărbune ale tânărului Oskar Szuhaneck (nr. 203, 233, 234) și naturile statice semnate de Viola Ányos (nr. 152, 208). Catalogul Salonului Național a fost publicat la editura Uhrmann din Timișoara și putea fi achiziționat la prețul de 20 de filleri¹¹. Lucrările lui Bottlik Tibor sunt menționate la nr. 46 – *Arckép* (olajf.) (colecție particulară), 63 – *Arcképtanulmány* (olajf.) – propus spre vânzare cu 800 k. și nr. 92 – *Bátyán arcképe*, nr. 155 – *A mi udvarunk* (Curtea noastră) și 135 – *Önarckép* (autoportret, ulei), alături de cele 3 lucrări semnate de Ferenczy: la nr. 5 – *Visszaemlékezés a temesvári csatára* (olajf.) – prețul de vânzare 1400 korona și la nr. 84 – *Tacsó* (pastell) cu prețul de 180 korona, împreună cu *Portretul canonicului Dr. Szentkláray Jenő* (1903, ulei pe pânză) din proprietatea Societății *Arany János*, ulterior depus la Muzeul Banatului¹². La Salonul Național Maghiar organizat în 1910 la Timișoara cu 373 de lucrări, Ferenczy participă cu

10 picturi, pasteluri și desene, menționate în catalog la nr. 337–346, alături de două picturi executate de Oskar Szuhaneck (nr. 347–349 în catalogul expoziției)¹³.

După dispariția pictorului Ferenczy József, văduva artistului a organizat la sfârșitul lunii ianuarie 1926 în Timișoara o expoziție cu lucrările rămase în atelier. Cele 126 de lucrări de pictură și grafică au fost expuse și oferite spre vânzare la *Atheneum* în perioada 31 ianuarie – 14 februarie, în sălile redacției ziarului *Temesvári Hírlap* din Piața Libertății. Un exemplar al catalogului „expoziției lăsamântare a artistului pictor Josif Ferenczy” (fig. 6) s-a păstrat în biblioteca pictorului Oskar Szuhaneck (1887–1972) cu atelierul în aceeași Piață a Libertății, care a publicat un articol în 1911 despre frescele executate de Ferenczy în capela piariștilor¹⁴. Acest catalog trilingv de opt pagini (română-maghiară-germană), publicat în 1926 la tipografia Hunyadi din Timișoara, reprezintă un document de valoare excepțională pentru studierea lucrărilor lui Ferenczy, alături de catalogul elaborat în 1973 cu ocazia expoziției retrospective organizată de Secția de Artă a Muzeului Banatului din Timișoara.

După expoziția din 1926 Muzeul Banatului a achiziționat de la văduva artistului șapte lucrări de grafică: portretele lui Salácz Béla, președintele Tribunalului Timiș, al judecătorului Gozsdul Elek, scriitor și colecționar de artă, al preotului-scriitor Szabolcska Mihály și al scriitorului rus L. N. Tolstoi, alături de cele trei desene cu imagini din Timișoara veche – Piața Balaș și Biserica românească din Fabric¹⁵. Organizarea expoziției Ferenczy în sălile redacției *Temesvári Hírlap* de la etajul I al clădirii din colțul Pieței Libertății nu a reprezentat un episod singular în activitatea lui Pogány Mihály (fig. 7) și a fiului său, László, proprietari ai ziarului, editori și jurnaliști, care au format o colecție de artă. Ferenczy a realizat ex-libris-ul pentru Pogány Mihály (fig. 8), iar Podlipny Gyula ex-libris-ul pentru László.

¹³ Nemzeti Szalon 1910.

¹⁴ Oskar Szuhaneck, *Die Fresken der Piaristenkappelle*, în *Neue Temeswarer Zeitung*, 25 martie 1911.

¹⁵ *Portretul lui Salácz Béla*, președintele Tribunalului, 39,5 × 29,5 cm, creion pe carton, nr. inv. 709; *Biserica românească din Fabric*, creion pe hârtie, 23,5 × 29,5 cm, nr. inv. 710; *Curtea casei din Piața Balaș*, creion pe hârtie, 28 × 24 cm, nr. inv. 711; *Portretul lui E. Gozsdul* pe verso: schița unei dansatoare, cretă colorată, 27 × 23 cm, nr. inv. 712; *O parte din curtea casei din Piața Balaș*, creion, 36 × 27 cm, nr. inv. 713; *Portretul lui Szabolcska Mihály*, cărbune, 42 × 32 cm, nr. inv. 714; *Portretul scriitorului Tolstoi*, cărbune pe carton, 61,5 × 41,5 cm, nr. inv. 715.

¹⁰ Radu 1973, 6–7.

¹¹ Nemzeti Szalon 1906.

¹² Muzeul de Artă Timișoara, nr. inv. 335.

În aceste spații au fost organizate numeroase expoziții în perioada interbelică, inclusiv pentru pictorul Anton Rugescu și sculptorul-pictor Gheorghe Groza, grație interesului familiei Pogány pentru artele plastice. În anii '20 ziarul *Temesvári Hírlap* a organizat o strângere de fonduri pentru o placă memorială a lui Ady Endre, fixată pe casa din cartierul Iosefin pe strada János Arany la nr. 12 (azi, str. Ion Ghica), unde a locuit poetul, portretul în relief al lui Ady Endre fiind executat de Gallas Nándor¹⁶. Pogány László a publicat un articol în ziarul *Temesvári Hírlap* după decesul pictorului Ferenczy József în noiembrie 1925¹⁷.

Pogány László (fig. 9, 10) s-a născut la Győr în 1901 ca fiu al ziaristului Mihály și al Eugeniei (născută Fuchs, din Jebel). S-a căsătorit cu Annamaria (1907–1989), una dintre ficele medicului Lichtscheindl Géza, directorul spitalului din cartierul Cetate¹⁸. Cei doi au format o colecție importantă cu lucrări de Lotz Károly, Stevan Alexici, Adolf Humborg, Szuhaneck Oskar, Litteczky Endre și, în special, Varga Albert, alături de caricaturi ale personalităților timpului executate de Nándor Kórá Korber și publicate în paginile ziarului condus de Pogány László. După falimentul din 1938 familia este obligată să vândă casa de pe strada Remus nr. 13, din cartierul Elisabetin și să se mute în casa bunicii Lichtscheindl din cartierul Fabric. Înainte de decesul survenit în 1956, Pogány László a vândut Muzeului Banatului câteva lucrări de Varga Albert și Stevan Alexici¹⁹, păstrând în familie portretele sale executate de Novák Rezső în 1909 și Litteczky Endre în 1934, alături de caricatura sa (fig. 11) și ale prietenilor săi realizate de Nándor Kórá Korber: Járóssy Dezső, Scheer József (proprietarul cafenelei *Palace* din Timișoara), Szini Gyula, Kastriener

Samu, Karinthy Frigyes, dr. Pál, Finta Zoltan și Endre Károly (fig. 12).

Numele poetului-colecționar Endre Károly este întâlnit și cu ocazia expoziției retrospective a pictorului Ferenczy József, organizată de Stella Radu în anul 1973 la Muzeul Banatului Timișoara, fiind expuse cu acea ocazie 37 de picturi și 19 lucrări de grafică din patrimoniul muzeului și din colecții particulare. Lista lucrărilor Ferenczy aflate în proprietate privată în anul 1973 poate fi alcătuită pe baza fișelor din catalogul expoziției, constituindu-se într-o adevărată radiografie a fenomenului colecțiilor de artă din Timișoara prin participarea celor 17 colecționari particulari.

O prezență notabilă din cartierul Iosefin este constituită de lucrările împrumutate de inginerul Ferenczy László, fiul artistului: trei picturi în ulei (*Ghiveci cu mușcată*, *Matyok*, *Portretul soției artistului*, *Scenă religioasă*) și două desene (*Turnătorie*, *Fierăria Uzinei Reșița*), familiei Ferenczy aparținând și un caiet de schițe, diploma de studii, cartea lui Ferenczy despre cursurile teoretice despre pictură și cele două desene *În uzină* și *Învingătorii*. În același cartier locuia și Lucia Heim, care a împrumutat *Natură statică cu mușcată*.

Bulevardul Mihai Viteazu din cartierul Elisabetin și colecționarii săi se face remarcat prin lucrarea *Peisaj cu case* (ulei pe pânză) din colecția medicului Ernest Mühle, descendentul celebrelor dinastii de grădinari Niemetz și Mühle, care moștenise și portretul bunicului Wilhelm Mühle, realizat de Ferenczy, donat Muzeului Banatului de Clara Liselotte Basica Mühle în anul 1995²⁰. O altă colecție de pe același bulevard era reprezentată prin pictura în ulei *Zi de sărbătoare* (Matyok) din proprietatea doamnei Fogarassy Éva Klára, fiica lui Székely László, arhitectul-șef al orașului Timișoara, căsătorită cu medicul Fogarassy Zoltán. În cartierul Elisabetin locuiau Alex. Hladik, care a participat cu lucrarea *Învingătorii – alegorie* (ulei), Eugen Schaff (*Stradă din Neapole*, ulei pe pânză) și scriitorii Kuban Endre (*Tineri în port maghiar*, ulei pe carton) și Endre Károly (*În fața casei*, ulei pe pânză, 58 x 45,5 cm).

Fenomenul colecțiilor de artă din cartierul Fabric era ilustrat prin lucrarea împrumutată de Olga Suits, alături de trei picturi Ferenczy din colecția medicului Eugen Schuber și de două picturi din proprietatea inginerului lutier Cornel Suboni (*Visul ostașului*, 112 x 82 cm, ulei pe pânză; *Malul râului*, ulei pe pânză, 34 x 30 cm), înrudit prin soția sa Suboni Ildiko, născută Risztics, cu

¹⁶ Szekernyész 2013, 630–631.

¹⁷ Pogány László, *Ferenczy József*, în *Temesvári Hírlap*, 30 noiembrie 1925.

¹⁸ Dr. Geza Lichtscheindl (1851–1928) medic chirurg, a urmat cursurile Universității de Medicină din Viena. S-a căsătorit cu Maria, născută Ellinger (1869–1959), care în perioada interbelică a deschis o grădiniță pentru copii în limba germană, în cartierul Fabric, în ultima casă de pe str. Bușteni. Pogány András, născut în 1935, fiul lui László, comunicare verbală, 2 aprilie 2014. Vezi și Petri 1992, col. 1132–1133.

¹⁹ Albert Varga, *Autoportret*, ulei pe pânză, datat 1923, nr. inv. 1202; A. Varga, *Nud de bărbat șezând*, desen în creion, data 1925, nr. inv. 1203; A. Varga, *Nud de bărbat*, desen în creion, datat 1925, nr. inv. 1204; A. Varga, *Biserica Notre-Dame din Paris*, desen în conté nr. inv. 1205; Adolf Humborg, *Cap de bărbat*, ulei pe pânză, nr. inv. 1206; Stevan Alexici, *Trei orfani*, ulei pe pânză, nr. inv. 1207; Stevan Alexici, *Scenă de circiumă*, ulei pe pânză, datat 1921, nr. inv. 1208.

²⁰ Muzeul de Artă Timișoara, nr. inv. 5956.

dr. E. Risztics, care a expus *Malul râului* (ulei pe pânză).

Cele două surori Nemes Rozalia (1898–1979) și Uhljarik Elisabeta (1897–1995), comuniste ilegale, locuiseră în cartierul Fabric, dar după decesul soțului, Nemes Rozalia se va muta în blocul de lângă Primăria orașului, unde locuia sora ei, Uhljarik Elisabeta. Aceasta din urmă se transferă în București, după moartea surorii sale, la fiul ei, care studiasse științe politice. Nemes Rozalia a împrumutat muzeului două gravuri (*Peisaj cu copaci*, *Peisaj cu casă/Casă la țară*), iar Uhljarik Elisabeta o pictură (*Fată cu flori*, ulei pe placaj, 40 × 30 cm) și două lucrări de grafică (*Peisaj cu figuri*, guașă, 21 × 14 cm, *Mirii*, gravură). Casa familiei Nemes din Piața Traian și mormintele Nemes-Uhljarik din cimitirul din Calea Buziașului sunt mărturii tăcute ale istoriei unei familii din burghezia cartierului Fabric, cu interes pentru mobilierul istorist, o oglindă de dimensiuni monumentale păstrându-se astăzi în colecția unui medic din Timișoara. În proprietatea aceluiași medic se găsește și un desen (*Nud feminin*) al pictorului Varga Albert, cu care doamna Uhljarik Elisabeta era prietenă, împărțând aceleași convingeri politice²¹.

Adella Muth, probabil descendentă a avocatului Kaspar Muth, a participat cu lucrarea *Primăvara* (ulei pe pânză), alături de Fr. Pistori (*Peisaj cu bărci*, ulei pe carton) și dr. Marosi cu trei picturi în ulei (*Reșița noaptea*, *Bucătăria de vară*, *Crizanteme*).

Trei dintre colecționarii participanți cu lucrări la expoziția Ferenczy din anul 1973 se numără printre colaboratorii Muzeului Banatului la organizarea mai multor expoziții temporare: Endre Károly, medicul Eugen Schuber și Olga Suits.

Endre Károly a participat cu lucrări și la expoziția sculptorului Gallas Nándor în anul 1965 organizată de Annemarie Podlipny-Hehn, această expoziție reprezentând ocazia de a expune în Muzeul Banatului lucrări din colecții particulare pentru prima oară după al doilea război mondial, o stradă din Timișoara ocupând un loc remarcabil în cercul restrâns al colecționarilor: *strada Fucik din cartierul Elisabetin*, unde locuiau Kepecs Oskar²², fotograf și pasionat de turism montan,

²¹ Dr. Elena Bugarin, comunicare verbală, Timișoara, octombrie 2017.

²² Oskar Kepecs (1906–1981), născut într-o familie modestă de croitori evrei din Timișoara, locuind împreună cu surorile sale, Cecilia (1905–1997) și Magdalena (1908–1980) pe str. Fucik la nr. 9, a fost vecinul poetului-colecționar Endre Károly de la nr. 7A. Cei trei frați Kepecs nu s-au căsătorit și au cultivat pasiunea pentru artă și turismul montan, organizând excursii în Munții Carpați, la care a participat și Géza Kornis, fiul poetei Else Kornis. După decesul celor doi frați, Cecilia

Wisinger Endre²³, pianist și cântăreț de jazz și poetul Endre Károly. Colecționarii și lucrările de artă de pe aceeași stradă rămân în atenția muzeografilor cu ocazia unor donații sau achiziții, ca de exemplu, în anul 1974, când de pe str. Fucik nr. 7 muzeul a achiziționat de la Francisca Beck lucrarea lui Ferenczy *Tineri în fața casei* (ulei pe carton, nr. inv. 4175) și bustul doctorului Schönberger Moritz, realizat de Gallas, din colecția lui Endre Károly, care s-a căsătorit în 1929 cu văduva Bianka Schönberger.

În anul 1965 din colecția Endre Károly au fost prezentate în expoziția Gallas bustul doctorului Moritz Schönberger în bronz (fig. 13)²⁴ și bustul colecționarului poet Endre Károly în marmură (fig. 14). După moartea Biankăi în 1949, lucrările din colecția dr. Schönberger – Endre Károly au ajuns în strada Fucik la nr. 7A, în momentul în care poetul s-a recăsătorit cu Eta, născută Speidel (1897–1980), văduva inginerului Endre Koós (1889–1940). În anul 1988 legatarul testamentar a împărțit rămășițele colecției dr. Schönberger – Endre Károly cu descendenții surorii lui Endre din Cluj și a depus la Muzeul Banatului portretul poetului realizat de pictorul Oskar Szuhaneck în 1922²⁵. Mormântul Biankăi din cimitirul de pe str. Rusu Șirianu a fost vândut în 1988, numele ei fiind șters de pe lespede de marmură roz, iar urna cu cenușa doctorului Schönberger, care a rămas în casa bunului său prieten Endre Károly vreme de 60 de ani, s-a pierdut²⁶.

La începutul deceniului trei personajul care adună în jurul său artiști și intelectuali locali este dr. Moritz Schönberger (1886 – 29 martie 1928).

a donat muzeului în 1982 un ceas Jugendstil și 4 vase Zsolnay, sute de cărți și albume de artă pentru biblioteca Secției de Artă a Muzeului Banatului. Oskar Kepecs a participat la expoziția Gallas din 1965 cu lucrarea *Mama curățind cartofi* (bronz).

²³ Endre Wisinger (Timișoara, 1924 – Köln, 1991), poreclit „a Viziló” a locuit pe str. Fucik la nr. 8, fiind prieten cu poetul Endre Károly, împrumutând pentru expoziția din 1965 bustul acestuia din urmă realizat în ghips de Gallas și un tors feminin. Înainte de a emigra în Israel, pianistul a vândut Muzeului Banatului două desene în cărbune, două pasteluri și un desen în creion de Podlipny, două desene în cărbune de Varga Albert, un ghips patinat de Gallas și un desen în cărbune de Leon Alex.

²⁴ Ferdinand Gallas, *Bustul doctorului Moritz Schönberger*, bronz, nr. inv. 4174, achiziție de la Endre Károly în 1974 (variante în ghips a fost reprodușă în revista *Banatul*, Timișoara, anul I, nr. 1, din ianuarie 1926).

²⁵ Oskar Szuhaneck, *Portretul poetului Endre Károly*, ulei pe pânză, 85 × 66,5 cm, semnat și datat în dr. jos *Szuhanek O. 1922*, nr. inv. 5624, reproduș în: Miklósik 2006, 72.

²⁶ Francisc Márton, comunicare verbală, 9 octombrie 2014.

În necrologul publicat în ziarul de limbă germană *Temeswarer Zeitung* din 1928²⁷ este menționată originea socială modestă a celui care, mai târziu, alcătuiește o colecție de artă importantă alături de soția sa, Bianka²⁸. Muncește din copilărie și studiază medicina la Budapesta. În 1912 ajunge la Timișoara ca și *k.u.k. Assistenzarzt-Stellvertreter* în spitalul garnizoanei militare. Devine un membru „simpatîc” al societății locale, dar părăsește orașul după numai șase luni pentru a se dedica carierei de medic civil. Înainte de război se întoarce în oraș și preia cabinetul de stomatologie al dr. Julius Áldor, care s-a sinucis²⁹. Dr. Schönberger și soția Bianka erau amfitrionii unui salon deschis artiștilor și intelectualilor orașului, în care cei doi vorbeau despre teoriile doctorului Sigmund Freud. În același ziar de limbă germană a fost publicat un articol în memoria doctorului colecționar scris de dr. Viktor Déznai, unul dintre apropiații familiei³⁰. Cine erau persoanele care frecventau casa lui *Schöni*? Cercul de prieteni și de artiști ai familiei dr. Schönberger erau pictori (Szuhaneck Oskar, Varga Albert, Krausz Albert), sculptori (Rubletzky Géza, Gallas Nándor), graficieni (Podlipny Gyula), muzicieni (Kardos Magda) și ziariști (poetul Endre Károly)³¹.

În cartierul Fabric, la marginea parcului Coronini, pe Calea Andrásy (astăzi Bulevardul 3 August 1919) a fost inaugurată în noiembrie 1926 *Casa Artiștilor*, de către pictorul Varga Albert și

graficienii Kórá Korber Nándor și Podlipny Gyula, în mansarda imobilului de la nr. 4 închiriat de la bancherul Lovas. Cei trei au organizat școala de pictură și sculptură *Ars*, Kórá Korber urmând să predea grafica artistică și decorativă, litografia și gravura, precum și istoria artei grafice³².

Rudele familiei Kornis au păstrat o galerie de portrete ale bunicilor, mătușii Eugenia (Jenny) și unchiului Ferenc, personaje din burghesia orașului Timișoara, care în primele decenii ale secolului al XX-lea au lansat comenzi de portrete artiștilor locali: Ferenczy József a executat portretul bunicii Fanny Kohn (fig. 15), Szuhaneck Oskar portretul bunicului Adolf Kohn (fig. 16, 17) și a mătușii Eugenia/Jenny Kohn, căsătorită Mann (fig. 18), iar Varga Albert a realizat portretul unchiului Mann Ferenc (fig. 19). În proprietatea descendenților familiei din Israel sunt păstrate astăzi cele patru portrete împreună cu un autoportret al lui Varga Albert (fig. 20), în memoriile lui Geza Kornis³³ fiind evocate aceste persoane:

”Firma *Adolf Kohn și Fiul* avea și în Iosefin, un cartier al orașului Timișoara, o filială condusă de unchiul Emil – o altă legătură cu familia Mann. Mătușa Jenny era o bucătăreasă și o cofetăreasă extraordinară. Rețetele din cartea de bucate a lui Bandi provin, în cea mai mare parte, de la mama sa. Această artă a mătușii era cunoscută, iar prăjiturile ei erau apreciate. De aici și versul lui Feri și Bandi din limba maghiară: „és amikor megszólalt a tésztafelző gépe, megjelent a Reiter család igen számoss népe!” (când suna mașinăria, care semnala servirea prăjiturii, își făcea apariția și numeroasa familie Reiter). În timpurile în care a trăit tanti Jenny nu cunoșteam cuvântul „hobby”. Ea însă avea un hobby: iubea, mai presus de orice, obiectele antice. Cumpăra mobilă veche, lucruri din sticlă, o jucărie ce reprezenta o păpușă ce cânta diferite melodii la pian și multe altele. Am văzut aceste obiecte în locuința lui Feri din București, chiar și Erich a mai moștenit câteva. Câteva versuri au apărut și pentru acest hobby: „éhezünk, éhezünk, de antikot vesszünk” (flămânzim, flămânzim, dar cumpărăm antichități)”³⁴.

Geza Kornis, fiul poetei Else Kornis (1889–1983)³⁵, scrie în memoriile sale despre cei care frecventau casa Kornis din Timișoara: „Printre prietenii de familie se numărau sculptorul Gallas

²⁷ *Temeswarer Zeitung*, 29 martie 1928, 7.

²⁸ Bianka Schönberger, născută Weinberger (1889–1949), recăsătorită cu Endre Károly (1893–1988), un bun prieten al dr. M. Schönberger.

²⁹ În 1920 publică lucrarea *Despre tratarea dinților și a gurii* la editura Moravetz din Timișoara. Mochacs 2013, 252.

³⁰ *Temeswarer Zeitung*, 31 martie 1928, 3–4, în *Memoiriam Dr. Schönberger*, articol semnat de dr. Viktor Déznai (Arad, 1884 – Cluj, 1968). Viktor Déznai a studiat la Budapesta și Paris limba și literatura franceză; doctor în filologie; din 1907 profesor în Timișoara, publicist, cercetător în urbanistică, în perioada 1948–1950 profesor la Universitatea Babeș-Bolyai, unde a predat studii urbane. Din 1958 a lucrat la Biblioteca Academiei din Cluj.

³¹ Miklósik 2003, 5. Vezi și Podlipny-Hehn – Babeți 1983, 99–100. Gallas a realizat o serie de busturi în bronz, piatră, marmură sau ghips pentru acești prieteni: *Bustul pictorului Varga Albert*/1926, ghips alb, nr. inv. 1304, achiziție din 1957 de la librăria Borgida Sándor, reproduș în revista *Banatul*, anul I, nr. 2, din februarie 1926; *Portretul lui Varga Albert*/1924, medalion ghips, nr. inv. 1312, achiziție de la graficianul Julius Lausch, din 1957; *Portretul pictorului Oskar Szuhaneck*/1928, bronz, nr. inv. 1451, achiziție de la Oskar Szuhaneck, din 1961; *Portretul poetului Endre Károly*, marmură, nr. inv. 1781, achiziție de la Endre Károly, 1965; *Portretul lui Varga Albert*, piatră, nr. inv. 2843, achiziție de la Andor Emerich, din 1972; *Portretul poetei Else Kornis*, ghips patinat, nr. inv. 5052, donație din anul 1981 din partea scriitorului Erik Májtenyi, rudă cu Else Kornis.

³² Miklósik 2006, 9, 46.

³³ Portretul lui Geza Kornis a fost realizat de Ștefan Szönyi (ulei pe pânză, colecție particulară).

³⁴ Kornis 2009, 215.

³⁵ Portretul bust al poetei Else Kornis a fost executat de Ferdinand Gallas (Muzeul de Artă Timișoara).

Nándor, pictorul Krausz Berci, Szuhaneck Oskar, poetul și scriitorul Károly Endre și alții. Și cu Jenny Janura a legat o prietenie ce a durat până la adânci bătrânețe (...) La noi existau seri culturale în care acești intelectuali se întâlneau, dar și alții. Casa noastră era locul unor astfel de întâlniri³⁶. În proprietatea familiei Kornis s-au mai păstrat ex-libris-ul Else Kornis realizat de Gallas, masca din ghips al lui Edith Janura, sora mai mică a lui Jenny și desenul în creion cu soldați prizonieri în primul război mondial din caietul cu suveniruri al poetei Else Kornis (1889–1983), care obișnuia să organizeze un salon literar-artistic în casa Kornis și invita prietenii să lase o amintire scrisă sau desenată într-un caiet.

Un caz particular în rândul colecționarilor de artă din Timișoara l-a reprezentat familia Szobovich cu 16 picturi Oskar Szuhaneck, alături de lucrări semnate de Ferenczy József, Szuhaneck realizând trei portrete pentru membrii familiei Szobovich: bunica Wilhelmina, fiul Ernő și nepotul Paul³⁷.

Prieten al artiștilor și oamenilor de cultură ai orașului, dr. Eugen Schuber (1906–1999) a avut cabinetul de medicină generală pe str. Ștefan cel Mare nr. 5, în cartierul Fabric, iar în locuința sa de pe Bulevardul 3 August 1919 nr. 8 își etala lucrările la parterul unei case de la sfârșitul secolului XIX³⁸. Pentru expoziția *Gallas* din 1965 dr. Eugen Schuber a împrumutat Muzeului Banatului zece lucrări, printre care și masca poetului Endre Károly în ghips³⁹, rămânând în memoria urbei drept cel mai pasionat colecționar de sculpturi Gallas⁴⁰, în timp ce la expoziția retrospectivă Ferenczy din anul 1973 a participat cu trei picturi – *Peisaj cu dealuri*, *Natură statică cu mușcate* și *Cireadă de vaci*⁴¹. Dr. Eugen Schuber, născut la Timișoara, era fiul lui Johann Schuber și al Paulinei Hausz, germani șvabi din Banat. În anii '20 a urmat cursurile Facultății de Medicină din Budapesta, fiind un pasionat jucător de șah și având ocazia să joace

cu campionul mondial Alehin, în timpul studenției. În Timișoara, după al doilea război mondial, este membru al clubului de șah *Sănătatea* alături de Robert Patera Trebor, bibliotecar la Clinica de Psihiatrie a doctorului Eduard Pamfil⁴².

Această colecție a supraviețuit celui de-al doilea război mondial⁴³, Muzeul Banatului achiziționând cinci sculpturi Gallas după expoziția din 1965⁴⁴. La începutul anilor '80 muzeografi de la Oficiul Județean de Patrimoniu au inventariat peste 40 lucrări de pictură, grafică și sculptură aflate încă în proprietatea medicului Eugen Schuber, majoritatea acestor lucrări fiind creații ale artiștilor prieteni activi în Timișoara între cele două conflagrații mondiale (Podlipny, Gallas, Varga Berci), alături de opere create de artiști din Budapesta (Mednyánszky László, Márffy Ödön, Szüle Péter, Rátz Péter, Pirk János, Rotmann Mozart, Ruzicskay György, Liezen-Mayer Sándor), din Școala de la Baia Mare (Thorma János, Ziffer Sándor, Littezy Endre), din Cluj (Nagy István, Pintye Rudolf) și din Banat (Diószeghy László, Franz Ferch, Komlóssy Ferenc). La începutul anilor '80 dr. Eugen Schuber avea în colecție două lucrări de Ferenczy József, lucrarea *Peisaj cu dealuri*⁴⁵ realizată la Ferdinandsberg după primul război mondial⁴⁶ și expusă în anul 1973 cu ocazia retrospectivei Ferenczy și gravura *Lupta*⁴⁷, care ar putea fi identificată cu gravura *Luptători* de la nr. 122 din catalogul expoziției organizată de văduva artistului în 1926 la *Atheneum*.

Colecționarul de artă dr. Eugen Schuber împreună cu prima soție, care avea un real talent în arta recitării din poezia maghiară, au vizitat adesea o casă din cartierul Fabric, în care locuia Olga Suits (fig. 21), muză a pictorului Ștefan Szönyi (1913–1967) în perioada interbelică, model de frumusețe, având vocația cultivării unor prietenii de lungă durată cu artiști și colecționari de artă, ea însăși

³⁶ Kornis 2009, 216.

³⁷ Yvonne Szuhaneck Stoiian, comunicare verbală, Timișoara, octombrie 2017.

³⁸ Colecția era accesibilă celor interesați de artă. Prof. dr. Virgil Feier, comunicare verbală, 14 decembrie 2011.

³⁹ *Masca poetului Ady Endre* – ghips, *Nud cu balalaică* – bronz, *Nud pe stâncă* – ghips, *Durere* – bronz, *Torso* (femeie îngenunchiată) – ghips, *Masca lui Endre Károly* – ghips, *Radio* – ghips spart, *Mama cu copilul* – ghips, *Madona cu pruncul* – ghips (spart) și *Mujic cu balalaică* – ghips (spart).

⁴⁰ Géza Kornis, născut în 1917, comunicare scrisă, 9 martie 2013.

⁴¹ *Peisaj cu dealuri*, ulei pe carton, 34,5 × 50 cm, *Natură statică cu mușcate*, ulei pe pânză, 90 × 69 cm și *Cireadă de vaci*, ulei pe pânză, 25 × 34 cm.

⁴² Robert Patera Trebor, născut în 1930, membru al Asociației Artiștilor *Romul Ladea* din Timișoara, comunicare verbală, 10 octombrie 2014.

⁴³ Miklóssik 2001, 23.

⁴⁴ *Nud cu balalaică*, bronz, datat 1928, nr. inv. 1795; *Durere*, bronz, datat 1930, nr. inv. 1796; *Tors îngenunchiat*, ghips patinat, datat 1927, nr. inv. 1797; *Mamă cu prunc*, ghips patinat, nr. inv. 1798, reproduș în revista *Helikon* din 1929; *Radio*, ghips, nr. inv. 1800.

⁴⁵ *Peisaj cu dealuri*, ulei pe carton, 50 × 34 cm, semnat dreapta jos cu brun *Ferenczy*, fără ramă, fișă FAE cu foto, nr. 5877 din 10.02.1981, redactată de Rodica Medeș.

⁴⁶ Elena Miklóssik, comunicare verbală, Timișoara, 11 martie 2014.

⁴⁷ *Lupta*, acvaforte, 17 × 13 cm, fișă FAE cu foto, nr. 5875, din 10.02.1981, redactată de Rodica Medeș.

fiind pasionată de artă și urmând studii de desen la clasa graficianului Podlipny Gyula. Casa Olgăi Suits era deschisă tinerilor artiști și cercului lor de prieteni: graficianul Podlipny Gyula, pictorul Szönyi Ștefan, arhitectul și pictorul Krausz Albert, sculptorul Andrei Orgonaș, ziaristul Dobrivoi Jovanović și graficiana Gal Anna.

Născută într-o familie mixtă (tatăl sârb, mama germană), poliglotă, Olga Suits (1911–1992) vorbea limbile sârbă, germană, maghiară, română, franceză și engleză, îndeplinind funcția de secretară la ILSA pentru baronul Hatvany Pál. Olga era pasionată de drumeții, muzică și teatru, jucând după al doilea război mondial în trupa de amatori a Teatrului Maghiar și devenind a doua soție a medicului psihiatru Eduard Pamfil. Pasiunea pentru echitație a împărtășit-o cu pictorul Ștefan Szönyi, care a copilarit la castelul din Banloc, unde tatăl său era medic veterinar pentru caii conților Karátsonyi de Banloc și Beodra. Olga Suits a inspirat artiștilor prieteni diverse lucrări de pictură, sculptură și grafică, portretele ei fiind realizate de către pictorul și graficianul Ștefan Szönyi și sculptorul Andrei Orgonaș. Deși Olga Suits deținea mai multe sculpturi realizate de Gallas în ghips și bronz (*Durere, Salomea cu capul sfântului Ioan Botezătorul, Nud cu balalaică*), aceasta nu s-a numărat printre persoanele care au împrumutat muzeului lucrări pentru marea expoziție retrospectivă organizată în anul 1965, fiind însă prezentă printre colecționarii particulari care au colaborat cu Muzeul Banatului la expoziția Ferenczy din anul 1973 cu lucrarea *Peisaj de toamnă*, ulei pe pânză, 62,5 × 80 cm (fig. 22) și în anul 1974 cu ocazia expoziției retrospective Ștefan Szönyi. Patruzeci de ani mai târziu, când Muzeul de Artă Timișoara a organizat o expoziție dedicată artelor și culturii din Timișoara interbelică (2014), portretul Olgăi Suits realizat în 1939 de Ștefan Szönyi a fost lucrarea cu cel mai mare succes în rândul publicului (fig. 23). În colecția Olgăi Suits s-au aflat picturi și lucrări de grafică executate de Szönyi (*Autoportretul pictorului Ștefan Szönyi, Nud feminin culcat, Peisaj, Beatrice Amati*), busturile în ghips ale Olgăi realizate de Szönyi și Orgonaș Andrei, alături de picturi semnate de Ioan Isac, Krausz Albert și Diószeghy László.

După al doilea război mondial patrimoniul Muzeului Banatului a fost îmbogățit prin achiziții și donații cu lucrări de pictură și grafică Ferenczy, care s-au aflat în proprietatea unor persoane cunoscute în Timișoara interbelică, cum este cazul lui Borgida Sándor (1894–1965), care a locuit în cartierul Elisabetin, pe str. Doja la nr. 42, într-o

casă din moștenirea familiei Kimmel⁴⁸. Trei picturi executate de Ferenczy – *Munții pornesc, Peisaj* și *Fierărie* – și alte 12 lucrări din colecția Borgida Sándor au intrat în patrimoniul muzeului în anii '50–'60 ai secolului al XX-lea⁴⁹, oferind informații despre gustul și alegerile celebrului librar Borgida Sándor, activ alături de fratele său Ödön în librăria *Moravetz* din Timișoara⁵⁰: portrete și naturi statice ale unor artiști din Banat din secolul al XIX-lea (Ludwig von Bersuder, Sava Petrovici), dar, mai ales, lucrări ale artiștilor contemporani lui – Podlipny și Varga – care au fost expuse în vitrina și în sălile librăriei de pe str. 10 Mai (actuala str. 9 mai) din cartierul Cetate.

Muzeul Banatului a achiziționat din Consignație în anul 1952 lucrarea *Turnătorie* (nr. inv. 862), iar în 1956 pictura *Piață din Napoli* (nr. inv. 1238) din colecția lui Ion Simion din Timișoara⁵¹ și *Țărancă* (nr. inv. 881) de la Toth György⁵².

Grație politicii de achiziții a Muzeului Banatului în anii '50–'60 ai secolului al XX-lea, în perioada destrămării colecțiilor interbelice, în patrimoniul instituției sunt prezente 35 lucrări de pictură și grafică create de Ferenczy József, care între cele două războaie mondiale au aparținut

⁴⁸ Prof. dr. Emil Luzan, descendent al familiei Kimmel pe linie maternă, comunicare verbală, 8 octombrie 2014.

⁴⁹ József Ferenczy, *Munții pornesc*, ulei pe carton, nr. inv. 1253; Stevan Alexici, *Coborârea de pe cruce*, ulei pe carton, nr. inv. 1262; Albert Varga, *Înmormântare*, desen în sepia pe hârtie, nr. inv. 1263; A. Varga, *Studiu de bărbat*, datat Paris 1925, nr. inv. 1264; Ferdinand Gallas, *Portretul lui Albert Varga*, ghips, nr. inv. 1304, reproduș în revista *Banatul*, anul I, nr. 2, din februarie 1926; Ludwig von Bersuder, *Natură moartă*, ulei pe pânză, nr. inv. 1309; A. Varga, *Autoportret*, desen în creion, datat 1923, nr. inv. 1310; A. Varga, *În gară*, desen în creion, semnat dr. jos *Varga Dresden*, nr. inv. 1311; Sava Petrovici, *Portret de femeie*, ulei pe pânză, nr. inv. 1317; Sava Petrovici, *Portret de femeie cu pălărie*, ulei pe pânză, nr. inv. 1318; József Ferenczy, *Peisaj*, ulei pe carton, nr. inv. 1320; Julius Podlipny, *Doi bătrâni pe o bancă*, ulei pe lemn, nr. inv. 1674; J. Podlipny, *Tunel*, desen în cărbune, nr. inv. 1677; József Ferenczy, *Fierărie*, ulei pe pânză, nr. inv. 1685; J. Podlipny, *Fântână cu cumpănă*, ulei pe lemn, datat 1928, nr. inv. 1693.

⁵⁰ Tipografia *Iuliu Moravetz* este amintită de Nicolae Ilieșiu între cele 32 de tipografii care sunt active la Timișoara în perioada 1898–1914, iar în anul 1914, tipografia *Frații Moravetz* printre cele 17 stabilimente grafice ale orașului. Ilieșiu 2003, 245–248, Mochacs 2013, 252–253.

⁵¹ În anul 1956 Ion Simion a vândut muzeului nouă lucrări de Corneliu Liuba, Ion Isac, Diodor Dure senior, Botlik Tibor, Barabas Márton, Stevan Alexici și Ferenczy József. În anul 1964 Muzeul Banatului a achiziționat din aceeași colecție gravura pe oțel *Fată cu stridii*, nr. inv. 1706.

⁵² De la Toth Gy. Muzeul a cumpărat în anii '50 mai multe obiecte de artă decorativă și trei lucrări de Diodor Dure senior și Ion Isac.

unor colecționari din diverse comunități cultural-lingvistice ale orașului, oferind prin intermediul lor o vizită imaginară în lumea scriitorilor și artiștilor din Timișoara.

BIBLIOGRAFIE

- Borghida 1957
Ștefan Borghida, *Sándor Ziffer – expoziție retrospectivă*, Muzeul Regional, Baia Mare (1957)
- Ciupe 1980
Aurel Ciupe – expoziție retrospectivă, Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, Muzeul de artă Cluj-Napoca, mai-iulie 1980, Întreprinderea Poligrafică *Arta Grafică* (1980)
- Ilieșiu 2003
Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, ediția a II-a revăzută, Ed. Planetarium, Timișoara (2003)
- Kornis 2009
Geza Kornis, *Memorii*, în *Memoria salvată. II* (ed. Smaranda Vultur și Adrian Onică), Ed. Universității de Vest, Timișoara (2009)
- Miklósik 2001
Elena Miklósik, *Colecții în colecția de artă a Muzeului Banatului*, catalog de expoziție, Ed. Brumar, Timișoara (2001)
- Miklósik 2003
Elena Miklósik, *Ferdinand Gallas (1893–1949)*, Ed. Mirton, Timișoara (2003)
- Miklósik 2006
Elena Miklósik, *Artă bănățeană interbelică*, Ed. Graphite, Timișoara (2006)
- Mochnacs 2013
Thomas Remus Mochnacs, *Despre tipografiile și editurile timișorene*, în *Memorie și diversitate culturală la Timișoara. Meșteri de care ne amintim*, Ed. Brumar, Timișoara (2013)
- Nemzeti Szalon 1906
Nemzeti Szalon 25-ik vidéki kiállításának katalogusa, Temesvár 1906. szept. 30. – okt. 7. ára 20 filler, Uhrmann, Temesvár (1906)
- Nemzeti Szalon 1910
A Nemzeti Szalon harmadik Temesvári műkiállításának katalogusa, Gergely Miksa, Budapest (1910)
- Petri 1992
Anton Peter Petri, Petri, Anton Peter, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Th. Breit Druck+Verlag GmbH, Marquartstein (1992)
- Petrovici 2011
Vasile Petrovici, *Dicționarul colecționarilor de artă din România*, Ed. Corint, București (2011)
- Podlipny-Hehn – Babeți 1983
Annemarie Podlipny-Hehn, Coriolan Babeți, *Julius Podlipny*, catalogul expoziției retrospective, Timișoara (1983)
- Radu 1973
Stella Radu, *Expoziția retrospectivă a pictorului Ferenczy József (1866–1925)*, catalog de expoziție, Muzeul Banatului, Timișoara (1973)
- Schöbel-Clonaru 1971
Doina Schöbel, Hariton Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*, Muzeul de Artă al R.S.R., Ed. Arta Grafică, București (1971)
- Szekernyész 2013
János Szekernyész, *A magyarság emlékjelei a Bánságban*, Ed. Hangart, Timișoara (2013)
- www.memoria.ro*, accesat în 4 martie 2014, Arhiva de istorie orală a Fundației *A treia Europă*, interviu realizat cu ing. Ervin Sallo, născut în 1929, autor: Roxana Onică, 2003.

Fig. 1. Podlipny Gyula, Portretul lui Salló Ervin senior, colecție particulară / Portrait of Salló Ervin senior, private collection

Fig. 2. Krausz Albert, Portretul lui Salló Ervin senior, colecție particulară / Portrait of Salló Ervin senior, private collection

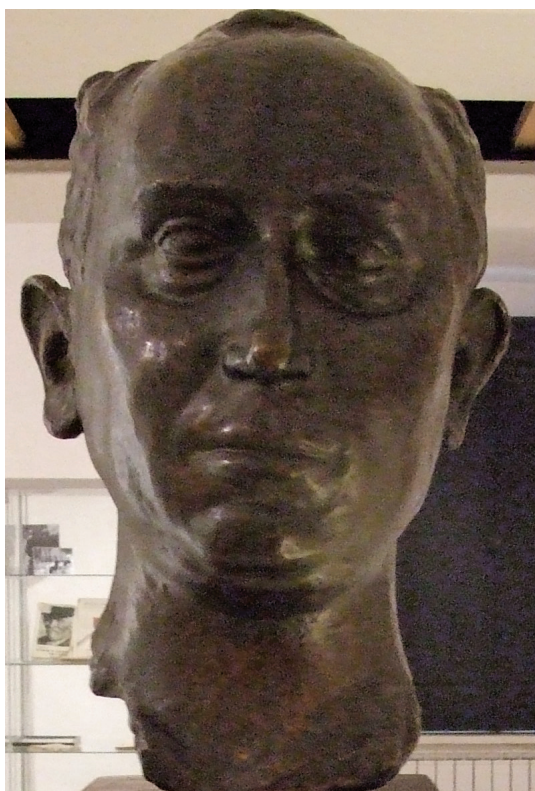

Fig. 3. Rubletzky Geza, Bustul lui Salló Ervin senior, colecție particulară / Portrait of Ervin senior, private collection

Fig. 4. Rubletzky Geza, Portretul doamnei Salló Beatrix Raimunda, colecție particulară / Portrait of Salló Beatrix Raimunda, private collection

Fig. 5. Krausz Albert, Portretul lui Salló Ervin junior; colecție particulară / Portrait of Salló Ervin senior; private collection

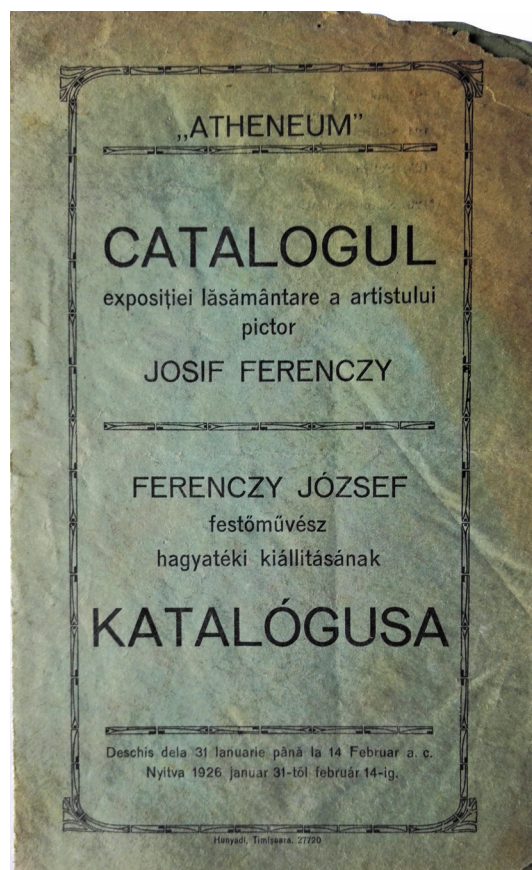

Fig. 6. Catalogul expoziției Ferenczy József din 1926, pag. 1 / The exhibition catalogue Ferenczy József from the year 1926, page 1

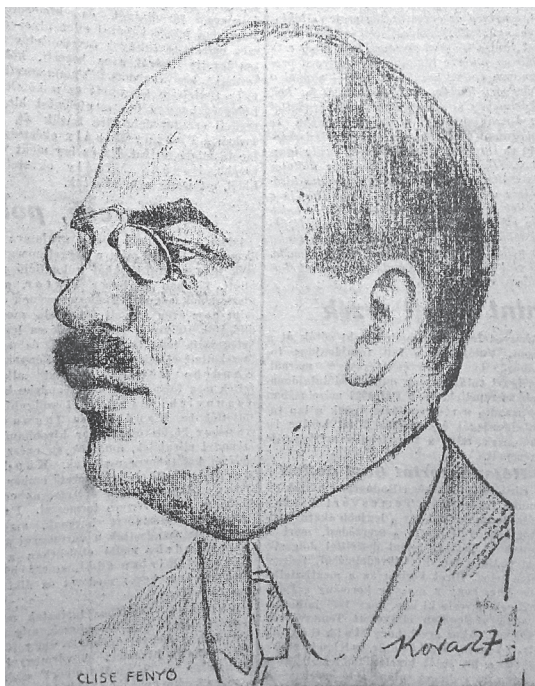

Fig. 7. Korá Korber Nándor, Portretul lui Pogány Mihály, reproduș în ziarul Temesvari Hirlap din 23 decembrie 1927 / Portrait of Pogány Mihály, published in the newspaper Temesvari Hirlap from 1927, 23 December

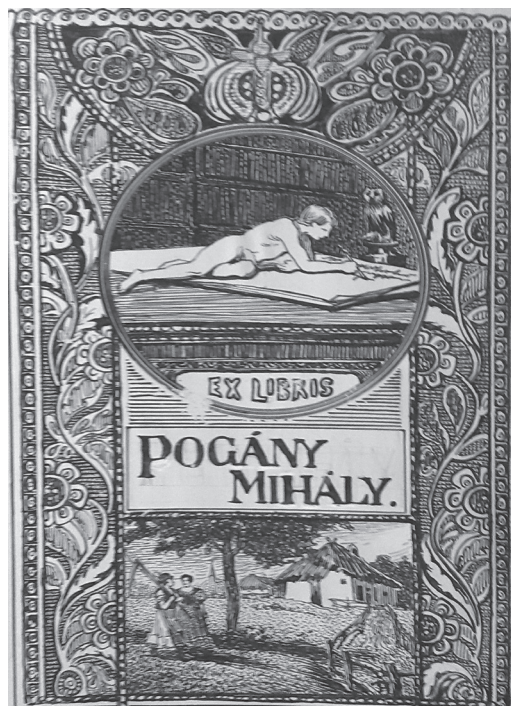

Fig. 8. Ferenczy József, Ex-libris Pogány Mihály, colecție particulară / private collection

Fig. 9. Novák Rezső, Portretul lui Pogány László copil, colecție particulară / Portrait of Pogány László as Child, private collection

Fig. 10. Litteczky Endre, Portretul lui Pogány László, colecție particulară / Portrait of Pogány László, private collection

Fig. 11. Korá Korber Nándor, Portretul lui Pogány László, colecție particulară / Portrait of Pogány László, private collection

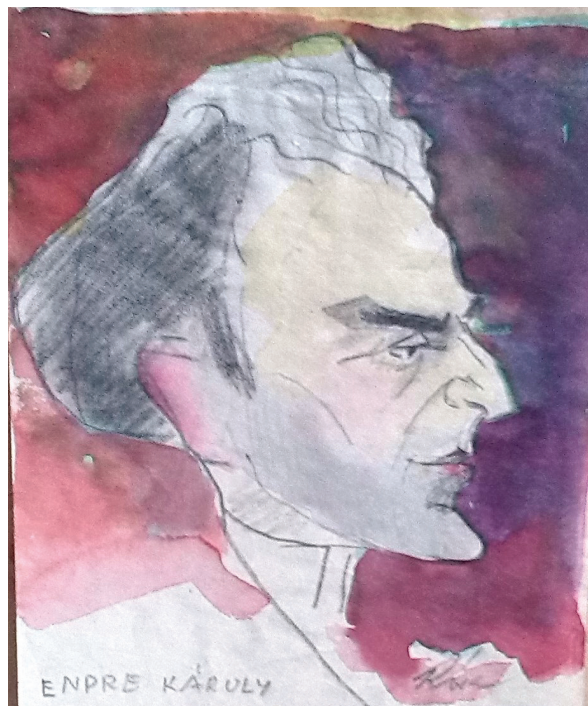

Fig. 12. Korá Korber Nándor, Portretul lui Endre Károly, colecție particulară / Portrait of Endre Károly, private collection

Fig. 13. Ferdinand Gallas, Bustul doctorului Moritz Schoenberger, Muzeul de Artă Timișoara / Portrait of the physician Moritz Schoenberger, Timisoara Art Museum

Fig. 14. Ferdinand Gallas, Bustul poetului Endre Károly, Muzeul de Artă Timișoara / Portrait of the poet Endre Károly, Timisoara Art Museum

Fig. 15. Ferenczy József, Portretul lui Fanny Kohn, colecție particulară / Portrait of Fanny Kohn, private collection

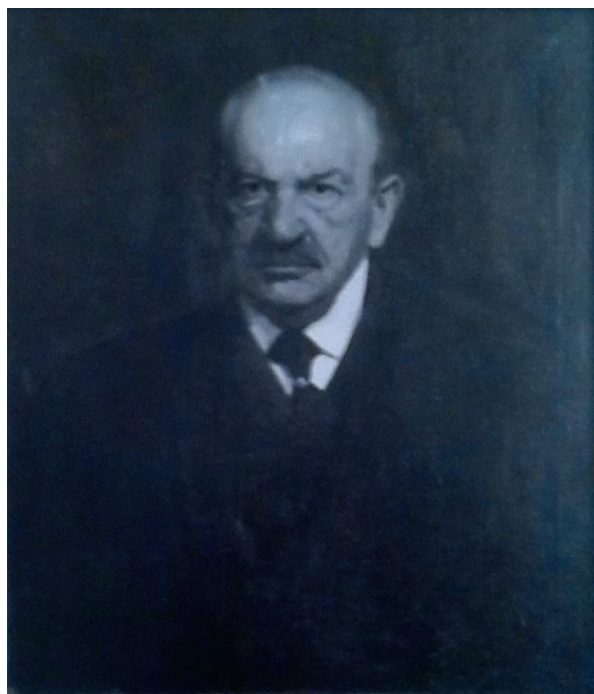

Fig. 16. Oskar Szuhaneck, Portretul lui Adolf Kohn, fotografie atelier Pittoni, înainte de intervenția de decupare / Portrait of Adolf Kohn, photograph Pittoni, before restoration

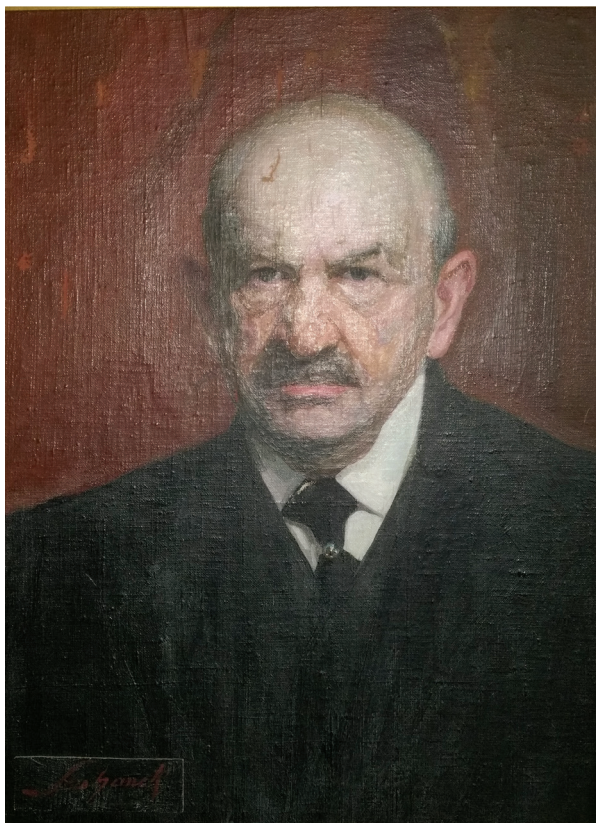

Fig. 17. Oskar Szuhaneck, Portretul lui Adolf Kohn, după intervenția de decupare, colecție particulară / Portrait of Adolf Kohn, after restoration, private collection

Fig. 18. Oskar Szuhaneck, Portretul Eugeniei/Jenny Mann, născută Kohn, colecție particulară / Portrait of Eugenia/Jenny Mann, born Kohn, private collection

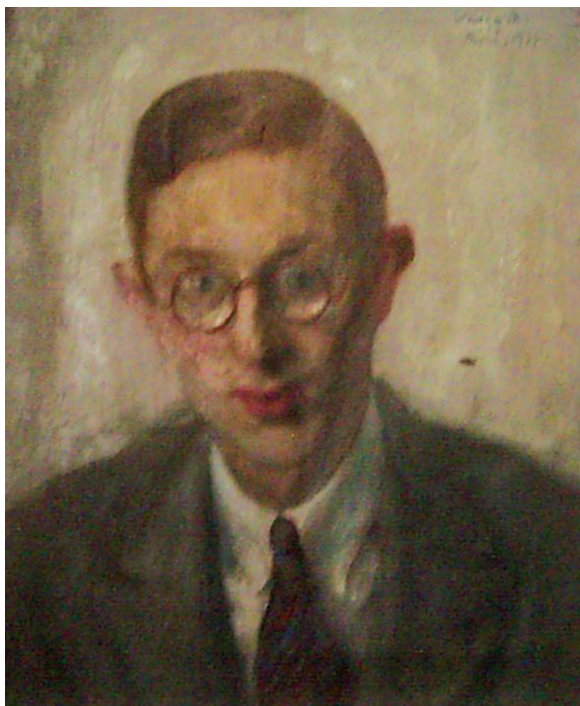

Fig. 19. Varga Albert, Portretul lui Mann Ferenc, colecție particulară / Portrait of Mann Ferenc, private collection

Fig. 20. Varga Albert, Autoportret, colecție particulară / Selfportrait, private collection

*Fig. 21. Olga Suits, fotografie, atelier Roth
/ Olga Suits, photograph, Roth*

*Fig. 22. Ferenczy József, Peisaj de toamnă, colecția
Olga Suits / Autumn Landscape, Olga Suits collection*

*Fig. 23. Ștefan Szönyi, Portretul Olgăi Suits,
1939, colecția Olga Suits / Portrait of Olga
Suits, 1939, Olga Suits collection*

A SHORT REVIEW OF THE INTERNATIONAL EXHIBITION “HEINRICH SCHLIEMANN-THE DISCOVERER OF TROY”

Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie, Cristine Harnischfeger, Andrei Georgescu

Keywords: National Museum of Banat, Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin, Heinrich Schliemann, exhibition.

History lovers memorize not only historical figures but also ancient monuments. However, not all those interested in the past associate the monument with its discoverer. This fact is quite natural since the archaeological investigation is not meant to promote the archaeologist but rather the historical monument, which based on the artefacts, represents a landmark in the evolutionary history of mankind.

The fascination of history is not based just on written texts, but also on tangible archaeological objects, some of which are meant to fill the gaps in the written sources. Not all history fans know that behind the process of bringing to light ancient artefacts there are other devoted people, whose passion transforms them into specialists. The efforts and passion of archaeologists is converted in years of study and excavations, sometimes done in unfriendly conditions far from the comfort of modern civilization. Following this effort, the archaeological monuments gradually unveil and after putting together all the gathered information, history pages that fascinate all those intrigued by the past of human civilization are written.

Even if for some of the monuments of human civilizations, the name of the discoverer is hard to remember, there are some discoveries that are undoubtedly linked to the person that investigated them. If we mention the place of Hisarlik, located nearly 30 km southwest of the city of Çanakkale, not all will know the historical monument that is situated there. But if we say Troy we automatically think of Homer and not lastly of Heinrich Schliemann. Ascribing the ruins from Hisarlik to ancient Ilion is not the achievement of Heinrich Schliemann. Not even the first excavations here are his merit.

Then why do people associate Troy with Schliemann? Maybe because he was the first to identify one of the layers of the archaeological site with the legendary town of Troy, whose name reunited in the Homeric poems nearly all the known gods of the Greek pantheon and was an inspiration for millennia of literature creations, paintings and sculptures? Maybe we are associating him with the so-called “Treasure of Priam” or maybe with the questionable methods with which he brought to light these marvels of Turkish archaeological heritage. Just as well, some may know him for his passion and determination that sometimes made him bend the rules in order to achieve his goals. Nonetheless, for some history lovers, Heinrich Schliemann is best known for his decision to donate his entire collection of artefacts to the Museum of Berlin, and consequently to the whole world. Definitely, beside intelligence and determination, Schliemann also had flaws, some of which were dictated by his burning passion for Homeric Greece. At the same time, through his documenting of archaeological layers, Schliemann became one of the pioneers of modern archaeology.

Based on the friendship and partnership relations established during the Romanian-German collaboration during the Cornești-Iarcuri research project, the idea of combining the scientific research with a cultural collaboration seemed natural. A first step was made when the National Museum of Banat and the Museum of Prehistory and Early History from Berlin (Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin) decided to bring in Romania an exhibition that combines the personality of a passionate treasure hunter with the fascinating world of the Bronze Age Mediterranean.

An exhibition about Troy and the life of Schliemann was opened almost 10 years ago in Poland¹, enjoying a great success among history and museum lovers.

From 4.01.2016 until 30.06.2016 the Museum for Prehistory and Early History from Berlin commemorated 125 years since the death of Heinrich Schliemann with an exhibition called “Tod in Neapel-Heinrich Schliemann zum 125.Todestag”².

Following numerous ideas of cultural collaborations, during the summer of 2016, the idea of bringing to Timișoara an exhibition dedicated to the life of Heinrich Schliemann was born. This event was meant to be a “preview” of a much larger project intended to bring the entire collection of findings from Troy to Timișoara.

Therefore the idea of bringing to Timișoara the exhibition “Tod in Neapel-Heinrich Schliemann zum 125. Todestag” was transposed into a project by the National Museum of Banat and submitted to the Timiș County Council. After the approval of this project, the exhibition “Heinrich Schliemann – The Discoverer of Troy” was included in the “Minimal project of cultural events 2017”. For organizing this exhibition, the Timiș County Council approved a budget that would fit an event of the highest etiquette.

The main goal of this exhibition was to present the life and personality of Heinrich Schliemann. The artefact selection from Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos etc. was meant to show a sample of the great archaeologist's work and also to signal a much more ambitious project, that of bringing the entire collection of Troy to Timișoara.

The basic concept of this exhibition was created by a group of curators from the Museum for Prehistory and Early History from Berlin and was adapted to fit the space of the Maria Theresa Bastion attic. The technical team, coordinated by Andrei Bălărie and Cristine Harnischfeger, managed in a short period of time to ensemble the exhibition space³ (Pl. III).

The structure of the exhibition was built following the wooden beams of the roof, forming a labyrinth shape that represents a reference to the mythology of Aegean world. The walls were painted in contrasting red and black, which represents

another hint towards the dawn of the late Bronze Age civilizations and the beginning of the transition period called “from the fall of the Mycenaean civilization to the rise of the Archaic Greek”⁴ (the so-called Dark Ages of Greece)⁵ (Pl. II/1).

The circuit of the exhibition incorporates 18 “halls” in which the glass cases containing the artefacts and description panels are placed. The 14 glass cases in which personal belongings and artefacts discovered by Schliemann were custom made for this event. The cases were accompanied by 16 boards with images and descriptions. These boards had standard dimensions (75 × 150 cm). In total, 139 objects were displayed, most of them coming from Troy, as well as other sites like Hanai Tepe, Bözüyük (Turkey), Mycenae, Tiryns, Orchomenos and Kamiro (Greece).

The opening of the exhibition took place Friday 10th of November 2017 at 18:00. It was a high-class event at which several political and cultural personalities from Timișoara attended. Managers and colleagues from other culture institutions also honoured the invitation. Among the guest we can mention Mrs. Lidija Milašinović, manager of National Museum from Kikinda (Serbia), as well as Dr. Adrian Ardeț, manager of the Ethnography and Border Regiment County Museum of Caransebeș.

The opening presentation belonged to Dr. Marion Bertram, the deputy manager of the Museum for Prehistory and Early History from Berlin. She was followed by Mr. Adrian Negoiaș, cultural counsellor of Călin Dobra, the president of Timiș County Council. Mr. Ralf Krautkrämer, the German Federal Republic consul in Timișoara and Mr. Claudiu Ilaș, manager of the National Museum of Banat finished the opening ceremony.

The night continued with some special events. Eli Lășlean gave a fashion presentation revolving around themes of Ancient Greece, while Mr. Florin Voica, president of the Romanian Association of Sommeliers (Pl. I, V-VIII) gave a presentation about the role of wine and conviviality in ancient Greece.

The exhibition and opening event were advertised in local media (radio, newspapers and on-line media).

Through this exhibition, the National Museum of Banat tried to elaborate collaborations with the major museums of Europe but also to open the gates for future partnerships that might bring other major exhibitions to Timișoara.

¹ Brzeziński 2006.

² Bertram et alii 2016, 3–4, 36.

³ The organization of this exhibition in such a short period of time was possible due to the collaboration of different departments within the National Museum of Banat. We would like to use this occasion to thank them once more for their effort.

⁴ Snodgrass 1994, 19.

⁵ Snodgrass 1994, 19–21; Pomeroy et alii 2004, 5, 36–60.

BIBLIOGRAPHY

Bertram et alii 2016

M. Bertram, B. Heeb, B. Wehry, *Tod in Neapel – Heinrich Schliemann zum 125. Todestag*, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, 2016.

Brzeziński 2006

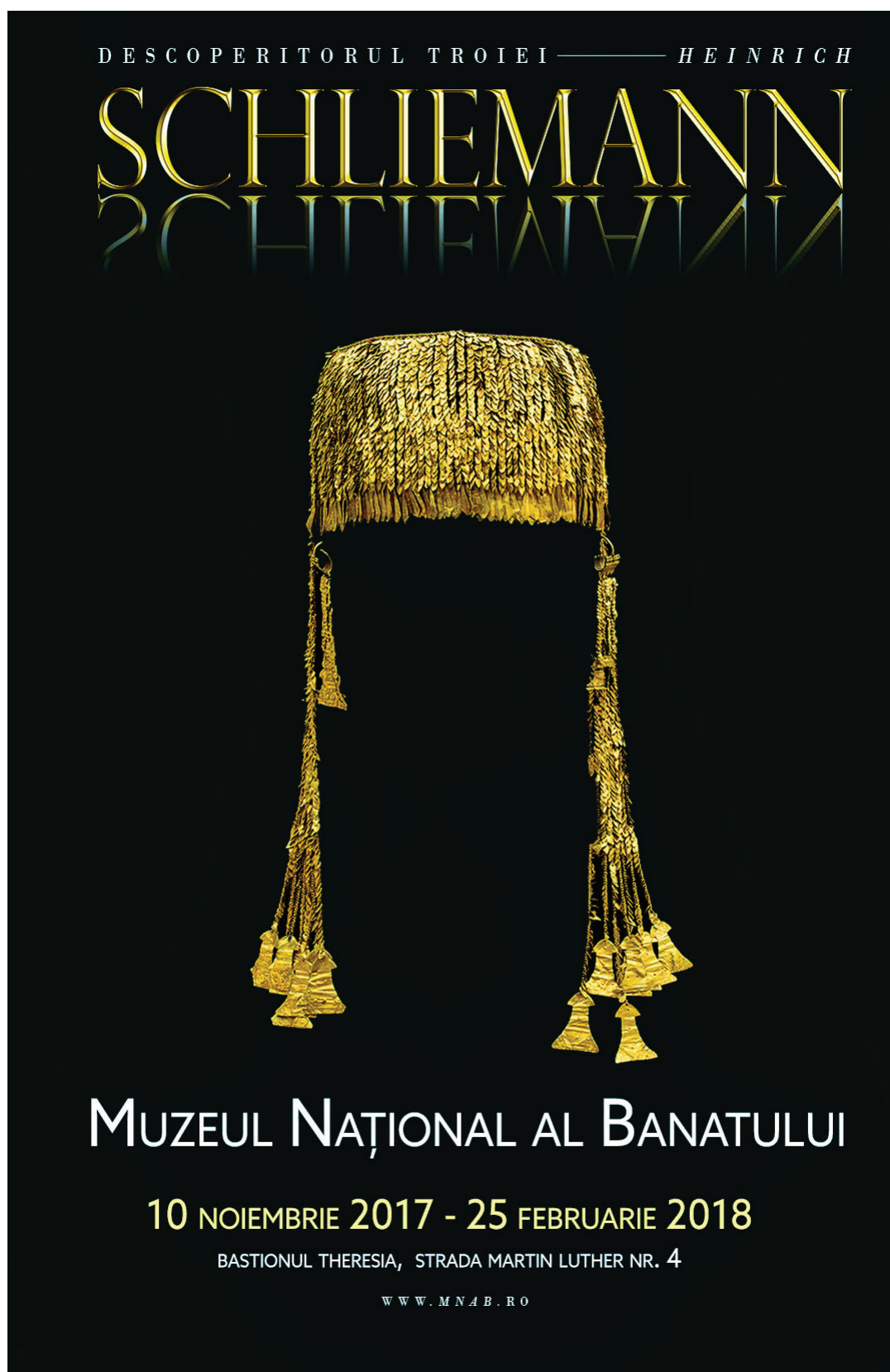
W. Brzeziński (redaktor), *Troja. Sen Henryka Schliemanna. Katalog wystawy ze zbiorów Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie*, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Warszawa, 2006.

Snodgrass 1994

A.M. Snodgrass *Grecia epocii întunecate. Cercetare arheologică asupra secolelor XI-VIII î.e.n.*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1994.

Pomeroy et alii 2004

S.B. Pomeroy, S.M. Burstein, W. Donlan, J.T. Roberts, *A brief history of ancient Greece: politics, society, and culture*, Oxford University Press, New York-Oxford, 2004.

Pl. I – Poster of the exhibition “Heinrich Schliemann-Discoverer of Troy”

Pl. III: 1–3 Preparations for the exhibition.

Pl. IV: 1-Entrance into the exhibition area (source: <http://www.tion.ro/viata-si-activitatea-arheologului-german-heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei-prezentate-la-timisoara/1932373>); 2-Details from the exhibition build-up.

Pl. V: 1–2 – Pictures from the opening event (photo Florin Ianăș and <http://www.tion.ro/viata-si-activitatea-arheologului-german-heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei-prezentate-la-timisoara/1932373>).

Pl. VI: Aspects from the opening ceremony: Mr. Ralf Krautkrämer, consul of the German Federal Republic in Timișoara (1), Mr. Adrian Negoită, cultural counselor of the President of Timiș County Council (2), Dr. Marion Bertrand, deputy manager of the Museum of Prehistory and Early History from Berlin (3) (Photo Florin Ianăș).

Pl. VII: 1-Moments from the fashion presentation by Eli Lăşlean, showing Bronze Age garments in the vision of fashion designer (source: sursa <http://www.opiniatimisoarei.ro/povestile-glorioasei-cetati-troia-aduse-la-timisoara-intr-o-expozitie-impressionanta-la-muzeul-banatului-foto/11/11/2017>); 2-A survey into the history of wine and wine drinking in Protohistoric Greece, presented by Mr. Florin Voica, president of the Romanian Association of Sommeliers (<http://www.tion.ro/viata-si-activitatea-arheologului-german-heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei-prezentate-la-timisoara/1932373>);

Pl. VIII: 1–2 – Visiting the exhibition after the opening ceremony (<http://www.ordineazilei.ro/life/arta-si-cultura/p/heinrich-schliemann-descoperitorul-troiei>).

ÎN LEGĂTURĂ CU SICA*

Florin Medeleț

Sica este o armă de pedestraș, cum o sugerează încă Herodot (VII, 75 = Izvoare, I, 69 “săbiile mici ale tracilor”).

Forma ei, mai mult sau mai puțin curbată, cu tăișul în interior, indică o anumită tactică și tehnică individuală de luptă, ce diferă de cea impusă de folosirea pumnalelor de tip *akinakes* (vezi Tucidide, Istorii, II, 96 = Izvoare, I, 75: “geții și sciții au aceleași arme” – indiciu limpede al neutilizării, în sec. V a.Chr., a armei curbe de pedestraș la geții arcași călăreți).

HARPA – cuțit încovoiat inventat de traci (Clemens din Alexandria, *Etromateis* [covoarele], I, 16 = Izvoare, I, 637). La aceasta se adaugă, poate, și tribul harpilor (Ptolemeu, III, 10, 7 = Izvoare, I, 555).

ROMPHAIAS – armă tracică, vezi N. Sekunda, *The Romphaia, a Thracian weapon of the Hellenistic Period*, în *Ancient Bulgaria*, Nottingham, 1983, I, 275–288. Vezi și D. Stoianova-Seraphimova, *Vă oraženie na Trakiec ot s. pletena Blagoiev – gradski obrăc*, *Arh.Sofija*, XVII, 1975, 4, pp 47–48; M. Domaradzki, *Les épées en Thrace de la deuxième moitié de Ier millénaire avant notre ère* în *Revue Aquitania*, suppl., I, 1986, 227–231. În special p. 231, n. 22.

MAHAIRA: vezi M. Guštin, *Mahaïre*, în *Situla*, Ljubljana, XIV–XV, 1974, 77–94 (non – vidi). Ca tip de piesă, vezi cuțitul de la Ciomaković, raion Loves, Bulgaria, publicat de B. Nikolov, *Trakijski nahodki ot Severo-zapadna Bălgarija*, în *ArhSofija*, XXXII, 1990, 4, 14–26 = p. 16, fig 3/a.

La SICA: Ennius, Ann., 504 (ed. Vahlen, Lipsia, 1903)

– *Lexicon Totius Latinitatis: sica sibina*, tom IV, p. 352–354

– Daremberg-Salieux, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, s.v. *sica*, p. 1300.

– În albaneză și azi cuvîntul *thika*; vezi Selim Islami, *Aspects de la civilisation tumulaire de Math dans la préhistoire, în Interaction and acculturation in the Mediterranean*, II, f.a., (extras), 121–152; în special n. 20. (ed. Joh G.P. Best and Nanny M.V. Devries. B.R. Grûn er Amsterdam).

– Poate e o legătură și cu tribul *sicaboilor* și regele lor Cosingas (*singas* – *singi* – *sigini* – *sigina* = lance din fier, vezi discuția la Pârvan, *Getica*; vezi și Singidunum, Singidava; vezi și discuția din vol. Mircea Rusu, O. Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumești, Baia Mare*, 1970, unde e o notă voluminoasă privind *siginii* din vestul Daciei; vezi și M. Garašanin, *Ein Beitrag zum Namen der Stadt Singidunum*, în *Zbornik Filozofski Fakultet Belgrad*, VII, 1, 1963, 45–53, unde consideră numele Singidunum o combinație între dacicul *sing*, indicînd așezarea acestora pe noul loc, de unde veniseră dinspre nord (Singidava) cîndva în sec. I a.Chr., și unde, în amestec cu scordiscii, rezultă în epocă romană numele Singidunum (evident, celticul *dunum*). Mutarea dacilor e pusă în legătură cu Aelius Cattus (la cumpăna erelor). Oricum, *Cosingas*, cu suirea lui pe scări la cer, amintește de solul aruncat în lăncii de la Herodot, episodul fiind tot în vremea lui Darius. Pentru povestea *Sicaboi* – *Cosingas*, vezi Polyainos, *Stratagemata*, VII, 22 = Izvoare, I, 605.

Pentru armele curbe la daci, vezi Fronto, *Principia historiae*, II, 204 = Izvoare, I, 533 și n. 3: „săbiile încovoiate ale dacilor = *dacorum falcibus*” în vremea lui Traian. O armă de tip *falx* ar putea fi cea din Bulgaria, din satul Zabardo, raion Smoljan, peștera Celevečnica. Ea se adaugă celor reprezentate pe Columnă, scenele LXXVII (Cichorius, I, 1896) și XCV – XCVI, CXLIV (Cichorius, II, 1900). Un monument de la Sarmizegetusa Regia ale leg. IV Flavia Felix avea literele F făcute în forma a 2 săbii curbe (vezi la problemă I. Glodariu, în *ActaMN*, II, 1965, p128, nr. 1, cu bibl.) vezi și I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la*

* Text dictat de Florin Medeleț în anul 2004. Cules și aranjat Valentin Cedică. Textul redă strict dictarea lui Florin Medeleț (paranteze, majuscule, sublinieri, citări, bibliografie).

daci, Cluj-Napoca, 1979, 137–138. La aceștia din urmă, pl. 71/1 e prezentat exemplarul descoperit la Grăștea Muncelului, pe terasa a VIII-a.

Revenind la SICA, același monument al leg. IV FF, are cifra IIII scrisă din patru pumnale drepte (NU curbe!!). În schimb, pe columnă, scena CXLV (Cichorius, II, 1900) cu sinuciderea lui Decebal, prezintă o sica în mîna regelui. La subiect vezi și monumentul de la Philippi, referitor la capturarea lui Decebal lîngă Ranistorum (M. Speidel, The Captor of Decebalus. A new inscription of Philippi, în The Journal of Roman Studies, 60, 1970, 142–153; idem, Ranistorum – ultimul punct de sprijin al lui Decebal, în ActaMN, VII, 1970, 511–515).

În legătură cu armele dacice, vezi Pârvan, Getica, 1926, pp. 124, 143, 150, 516, 583. Vezi și B. Mitrea, Sabie dacică pe un monument roman din Britania, în Rev.Ist.Rom., IX, 1939, 264–270, cu 4 fig., – monumentul ridicat de coh. I Aelia Dacorum în sec. II p. Chr.. Spada fusese eronat considerată partică. Vezi și Oct. Mărculescu, Spada de fier de la Dumești – Noi, Vaslui, în Rev.Ist. Rom., XIV, 1944, I, p. 101–103 + 1 fig. = sabie dacică sec I p. Chr. (?)

Ca o curiozitate, în biblioteca regală a Belgiei, la secția manuscrise, sub nr. 18.088–18.106 se află armorial général din sec XVI, 219 fig.. La fila 6 se află reprezentate armele (imaginare!!) ale regiilor Daciei, (inspirate de columnă). Pentru aceasta vezi: Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique, T. XII, Remaix, 1936, p. 152, nr. 7519.

Sica e dificil de separat de cuțitul curb în general. Diferențierea e posibilă datorită dimensiunilor mai mari ale sicăi, de peste 25–30 cm lungime. Cuțitele curbe sînt pictate în mormîntul de la Kazanlık vezi L. Živkova, The Kazanluk Tomb, Recklinghausen, 1975, fig. 14–18; vezi și M. Domaradzki, 1986, *op. cit.*, 228, fig. 1.

Fără a epuiza lista cuțitelor curbe, amintesc cîteva dintre ele: Arad (Hunyady, Kelták a kárpát-medencebén, Diss.Pann. II, 18, Budapesta, 1944, enie 125, Lt C); Lozna (S. Teodor, P. Șandurschi, Dépôt d'outils en fer d'époque Latène de Lozna, Dép. de Botoșani, în Inventaria Arheologica, R. 71, a-I, București, 1979, K/2; Socu – Bărbătești (P. Gherghe, Săpăturile din așezarea geto dacă de la Socu – Bărbătești (jud. Gorj), în MCA, XIII, 1979, 98, fig. 12; Sanislău – morm. 19 (V. Zirra, Noi necropole celtice în nord-vestul României. Cimitirele birituale de la Sanislău și Dindești, în Satu Mare, Studii și Comunicări, 1972, 179–180, fig. 6/7 = Lt. B₂; Prisovo (Bulgaria) (I. Țirov,

Vioriženie ot kasnoželeznata epoha ot regiona na Veliko Trnovo, în Izvestija na istoriceskija muzei Veliko Trnovo, IX, 1994, p. 105, pl 2/3); ca și Zemun – Boljević, „Fenečka Bara” (J. Todorović, Scordisci. Istorija i kultura, Novi Sad – Belgrad, 1974, p. 39, fig. 20); ca și la Piatra Craivii, de exemplu (M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, Cetăți dacice din sudul Transilvaniei, București, 1966, p. 49, fig. 23, Lt. D). Vezi la problemă și exemplarele de cuțite curbe de la I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 139 și fig. 72/6–9.

Unele din aceste sica sînt îndoite ritual. Îndoirea spadelor la celți e descrisă de Polybios în sec. II a.Chr., apud Daniel Viollier, Les sépultures du seconde âge du fêr sur le plateau suisse, Geneva, 1916, p. 15.

E. Tudor, Morminte de luptători din a doua epocă a fierului, descoperite la Rastu, în SCIV, XIX, 1968, 3, p. 524 consideră, pe baza descoperirilor de la Ferigele (Al Vulpe, Necropola hallstattiană de la Ferigele. Monografie arheologică, Bucurșei, 1967) îndoirea armelor ca autohtonă și anterioară contactului cu celții.

De aceeași părere și E. Moscalu, Sur les rites funéraires des Gêto-daces de la plaine du Danube, în Dacia NS, XXI, 1977, 337.

Nu intru în detaliile problemei îndoirii armelor – f. complicată.

Chiar dacă cuțite curbe sînt utilizate ca arme de luptă mai devreme de sec II a.Chr. (vezi în acest sens Al. Vulpe, Ferigele ..., passim, dar și cuțitul de la Brebu, în Banat, – V. Leahu, Mormînt hallstattian descoperit la Brebu, în SCIV, XVI, 1965, 1, 159–162) [tipul fiind ilir!! Și diferind de sica propriu zisă] grosul descoperirilor aparține Lt C (probabil C₂) și secolelor I a.Chr. – I p. Chr.

După părerea mea, meșterii care le produc sînt cuprinși în lumea amestecului dintre traci, scordisci mici (de la est de scordiscii propriu ziși) și geto daci, ce acționează la sud de Dunăre și mai ales la vest de Iskâr, pînă spre Macedonia, în veacul II a.Chr. dar și mai tîrziu. După înfrîngerea lor pe la 110 a.Chr. (Marcus Minucius Rufus – Titus Livius – Periochae, LXV = Izvoare, I, 263; Veleius Paternullus, II, 8, 3 = Izvoare, I, 347; Florus, I, 39, 1–5 = Izvoare, I, 521–523; Frontinus, Stratagemata, II, 4, 3 = Izvoare, I, 431) urmele lor arheologice se regăsesc în Oltenia, dar și în Transilvania sudică, aducînd probabil cu ei sica, gata formată ca tip, la fel cu cea din mîna lui Decebal, în zona nord dunăreană. Arma nu este celtică și, date fiind antecedentele, ea poate fi considerată, prin momentul maxim de înflorire a utilizării ei, dacică sau geto-dacică iar prin origini tracică sau balcanică.

În listele ce urmează, vei constata și singur, chiar dacă ele sînt incomplete, ponderea numerică precumpănitoare în zona de V – NV a Bulgariei ca și prezența ei sporadică în aceeași perioadă de timp pînă în sec I p. Chr., în Muntenegru (Cetinje), în Slovenia, în zona scordiscilor mari. În consecință, urmează listele. Înainte de a face lista pumnalelor curbe, îți amintesc că multe dintre acestea au fost descoperite împreună cu tecile lor de fier de asemenea curbe. Dintre aceste teci pomenesc cîteva:

a) în Bulgaria: Pavolce (B. Nikolov, Trakijski pametnici vāv vračansko, în IAI [Izvestija na arheologiceski Institut, Sofija], XXVIII, 1965, 181, fig. 21); Vinograd (I. Țirov, 1994, pl. 3/4); Pleven (Z. Wozniak, Wschodnie pogromicze kultury latènskiej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1974, pl II/12).

b) în România: Zimnicea C.10. M.108 (A.D. Alexandrescu, La nécropole gète de Zimnicea, în Dacia NS, XXIV, 1980, 107, fig 59/14). C.19 M.5 (Ibidem, fig 59/15) databile în sec II a.Chr.; Rastu (E. Tudor, *op. cit.*, 519, fig. 3–4). Cetate (Oltenia) (C.S. Nicolaescu-Plopșor, Les celtes en Oltenie, în Homagem a Martins Sarmento, Guimares, Portugal, 1933, 311, fig 2), dar și la Cugir (I.H. Crișan, Necropola dacică de la Cugir, jud. Alba. Considerații preliminare, în Apulum, XVIII, 1980, 81–87; I.H. Crișan, F. Medeț, Raport preliminar asupra săpăturilor din 1978 la cetatea dacică de la Cugir (jud Alba), în MCA, XIII, 105–107; vezi și A. Rustoiu, Observații privind înmormântările tumulare în Dacia pre-romană (sec. I î.e.n. – I e.n.), în Studii de istorie a Transilvaniei, Cluj, 1994, 33–37. Publicarea necropolei urmează a fi făcută de **I.H. Crișan** și **Florin Medeț**. Un exemplar de teacă de fier pentru sica în T II – M de incinerare princiar cu car.

Urmează lista (incompletă) dar destul de consistentă, a pumnalelor sica din România:

– Bratei – Ațel (V. Zirra, 1974 (1975) = Influence de Gêto-Daces et de leur voisins sur l'habitat de Transylvanie, în Alba Regia, XIV, 1975, 54, n. 68 și pl V/2: Lt C)

– Bălava (com. Cornești, jud. Gorj) (D. Popescu, Două descoperiri celtice în Oltenia, în SCIV, XIV. 1963, 2, 410, fig V/2; date: sec II-I a.Chr.) vezi și E Tudor, *op. cit.*, 522, n.7.

– Călărași (C.S. Nicolaescu-Plopșor, Antiquités celtiques en Olténie, în Dacia, XI-XII, 1945–1947, pl I/6; E Tudor, *op. cit.*, 522, n. 7; V.Zirra, Stand der Forschung der keltischen Spätlatènezeit in Rumänien, în Arch.Rozhl., XXIII, 1971, 5, 541, fig 5/11; O. Zirra, Beiträge zur kenntniss des keltischen Latène in Rumänien, în Dacia, N.S.,

XV, 1971, fig 23/27 = Zirra 1971/b; date: sfîrșit Lt C2.

– Cetate (jud Dolj) (C.S. Nicolaescu-Plopșor, 1933, 311, fig 2; idem, 1945–1947, pl III/6; E Tudor 1968, 522, n.7.

– Cugir (vezi bibliografia de la teacă; date: a 2-a jumătate a sec II a.Chr.)

– Golenți (jud Dolj) (C.S. Nicolaescu-Plopșor, 1945–1947, pl. IV/7; E Tudor, 1968, 522, n. 7; O. Zirra 1971/a, 541, fig 5/13)

– Histria (D.M. Pippidi și colab., Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956, în Materiale, V, 1959, 311, fig 11; Istoria Romîniei, I, 1960, 174, fig 34; E. Tudor, 1968, 522, n. 7, datată cu ceramică greacă la sf. sec. II începutul sec I a.Chr.; într-un mormînt de incinerare).

– Orodel (Oltenia) (C.S. Nicolaescu-Plopșor, 1945–1947, pl. III/5; E Tudor 1968, 522, n. 7).

– Padea (jud Dolj) (V. Zirra, 1971/b, 234, n. 303, fig 23/29; V. Zirra, La probleme des Celtes dans l'espace du Bas-Danube, în Thraco-Dacica, I, 1976, 180 fig 4/8; Z. Wozniak, 1974, fig 9/15).

– Rastu (E Tudor, 1968, 519, fig 1,2,5; V. Zirra, 1971/b, 234, n. 303, fig 23/21,30).

– Silivaș (M. Roska, Keltisches Grab aus Siebenburgen, în PZ, XVI, 1925, 3–4, 212–213, fig 2; idem, Á kelták erdélyben (Les Gaulois en Transylvanie, în Közlemenyek IV, Cluj, 1944, 1–2, 70, fig 38/3; idem, Un mormînt celtic în Ardeal, în Arh.Olteniei, Craiova, 1926, 50–51; E Tudor, 1968, 522, n. 19; V. Zirra, 1975, 54, pl. V/1, datat Lt B1-B2.

În privința mormîntului de la Silivaș și a datării pieselor, vezi IH Crișan „Așa numitul mormînt de la Silivaș și problema celui mai vechi grup celtic din Transilvania” în Sargeția, X, 1973, 45–78, unde piesa nu este inclusă în complexul tipuriu Lt B1-B2, fiind socotită secară.

– Sisești (jud Mehedinți) (C.S. Nicolaescu-Plopșor, 1945–1947, pl. IV/11; E Tudor, 1968, 522, n. 7).

– Viiașu (jud Dolj) (D. Berciu, Les celtes et la civilisation de La Tène chez les Gêto-Daces, în Bulletin of the Institute of Archaeology London, VI, 1967, fig. 5/1; V. Zirra 1971/a, 541, fig. 5/11; idem 1971/b, 234, n. 303; Z. Wozniak, 1974, fig 9/13; E Tudor 1968, 522, n. 7).

– Ogradena (jud Mehedinți) (J. Mihalik, Múzeumi és könyvtári értesítő, Budapest, II, 1908, 12; D. Popescu, Săpăturile arheologice din RSR în 1967, în SCIV, 19, 1968, 4, 698, nr 127/8; V. Zirra, 1971/a, fig. 5/12, datat în Lt C2-D1; idem, Descoperirile celtice de la sfîrșitul Latène-ului mijlociu în depresiunea Bistriței, în File de Istorie, III,

Bistrița, 1974, 143, n. 13; C.S. Nicolaescu Plopșor și colab., Rezultatele cercetărilor arheologice de la Porțile de Fier, în Academia RS România. Grupul de cercetări complexe Porțile de Fier. Comunicări Craiova. Seria arheologică, IV, Craiova, 1968 (non-vidi); V. Zirra, 1976, 179, fig 13, nr 18, ș datat în sec II a, Chr.; A. Cremene, L'archéologie celtique en Roumanie, I-II, Paris, 1979, I, 125 (teză de doctorat, mss).

La problema sica din Oltenia vezi și I. Nestor, Der Stand, 1932 156, n. 645.

pentru BULGARIA

– Altimir – „*Ulovica*” (B. Nikolov, 1965, 177, zona Vraca), fig. 18, descoperirea V, numerele 63–65, cu fibulă de tip Lt C2 final

– Altimir „*Drăndovska košara*” (Ibidem, 174, fig 15/b, descoperirea I)

– Bakovice (J. Todorović, Kelti u Jugoistočnoj Evropi, Beograd, 1968, p. 93, fig 24 – Lt D.)

– Bukiovci (I. Velkov, Nahodki ot antičnoto i srednovekovno selište pri Bukiovci, Orehovsko, în IAI, XXI, 1957, 312, fig 2 (descoperirea din 1948) și 313, fig 5, îndoit ritual, într-un mormînt de incinerare în urnă.

– Bogomilova (raion Stara Zagora) (N. Koičev, Neohronodnani pametnici ot Novo Zagorsko, în ArhSofija, I, 1959, 1–2, 95, fig 88, într-un mormînt tumular descoperit în 1943, datat în sec III a Chr, cu mîner mai aproape de mahaira, probabil prototipul sica – elor curbe de care discutăm.

– Čomakoviči (Loveš) (B. Nikolov, Trakijski nahodki ot severno-zapadna Bălgarija, în ArhSofija, XXXII, 1990, 4, 16, fig 3/a, tip Mahaira)

– Dobrolevo (J. Todorović, idem)

– Dolec (J. Todorović, idem)

– Galatin (Z. Wozniak, 1974, fig 8/11)

– Gornja Oriahovica (J. Todorović, idem)

– Hassan Faka (R. Popov, Novo otkriti predhistoriceski starini, în IAI, VII, 1932–1933, 350–351, fig 98)

– Hristodanovo (Z. Wozniak, 1974, fig 11/18)

– Kabile. Morm. 45 (M. Domaradzki, Zapadna kreposna stena gorada Kabile, în Kabyle, 2, Sofia, 1991, fig 26/9 = 29/3.

– Kamburovo (J. Todorović, idem; M. Domaradzki, Keltite na Balkanskiia poluostr, Sofia, 1984, fig. 35.)

– Komarevo „*Kirkov vrăh*” (B. Nikolov, 1965, 185, nr 89, fig 25/a)

– Județul Lovčansko R. Popov, Novo otkriti

pamiatniki od Železnata epoha Bălgarija, în IAI, V, 1928–1929, 283, fig.143.

– Nedejda „*Kovanlăk*” (V. Mikov, Moghilni nekropoli ot Lovčansko i Tetevensko, în IAI, VI, 1930–1931, 160, fig. 141/b, în Tumulul II de incinerare.

– Osen (B. Nikolov, 1990, 20–22, fig 9–10, 2 exemplare Lt. C2 – D1)

– Pavolce „*Kopana moghila*” (B. Nikolov, 1965, 180–181, nr 75, fig. 75/b,v, cu teacă, cu o fibulă de argint de tip Orlea (fig 21/g) și o spadă Lt C2

– Pleven (R. Popov, 1928–1929, 278, fig. 140/3–4, cu fibulă de schemă Lt C2 final).

– Prisova (Z. Wozniak, 1974, p. 97, fig. 9/16; I. Țirov, 1994, pl. 2/2)

– Ravno Pole (Z. Wozniak, 1974, fig. 9/8)

– Robertovo (raion Sofia) (R. Popov, 1928–1929, 289, fig. 165 – cu mîner diferit.

– Seutopolis (3 exemplare databile în a 2-a jumătate a sec IV a Chr – prima jumătate a sec III a.Chr.; Dimităr P. Dimitrov, Marija Čičikova, Ana Balkanska, Ljuba Ogdenova-Marinova, *Sevtopolis*, I, Bit i kultura, Sofia, 1984, 184, fig. 17

– Sokolare (B. Nikolov, 1965, 187, fig 28/b)

– Tărnovo „*Mitkov vrăh*” (B. Nikolov, 1965, 179–180, nr 71, fig 20/d.)

– Vinograd (R. Popov, Materiali za proučvanje na halštatska i latenska kultura v Bălgaria i Makedonija, în Godišnik na narodnaja (Arheologiceski) Muzei Sofia, III, 1921, 166–167, fig 161. V. Mikov, Predhistoričeski selište u nahodki v Bălgarija, în Materiali za arheologičesko karta na Bălgarija, VII, Sofia, 1933, 155, fig. 109, 159, fig 116 (?).

În SLOVENIA

Sica este prezentă în grupele culturale de tip celtic din Lt C Mokronog și Vinica, piesele supraviețuind pînă în Lt D. Vezi S. Gabrovec, Srednjolatensko obdobje v Sloveniji, în Kelti v Sloveniji, Ljubljana, 1976, pl. 20/1. Vezi și idem, Latensko obdobje na gorenjskom, în același volum, 107–134.

În SERBIA

vezi Boljević, lingă Zemun, punct „Fenečka Bara”, cuțit curb (J. Todorović, 1974, 39, fig 20, de dimensiuni mai mici; idem, Die ethnogenese der Skordisker, în Alba Regia, XIV, 1975, fig 15, de dimensiuni mai mici.

– Belgrad – „*Karaburma*” Morm. 112. datat în sec I p. Chr. (J. Todorović, Praistorijska Karaburma, I. Nekropola mladog grvozdenog doba, Beograd,

1972, pl. XXXIV/6; M. Sladić, Keramika skor-diska, Belgrad, 1986, 27).

– Rospî Čuprija (J. Todorović, Praistorijska nekropola na Rospî Čuprija kod Beogradu, în Godišnjak Muzeja Grada Beograda, III, Belgrad, 1956, 29. Idem, Dosadatni nalazi keltskog oružja na teritoriji Srbje, în Vjestnik Vojnog Muzeja, V, Belgrad, 1958, 35, fig. 3.

– Sotin (N. Majnarić-Pandžić, Kasnolatenki keltski grobovi iz Zmajevca kod Sotina, în Vjestnik arheološkog muzeja Zagreb, VI-VII, Zagreb, 1972–1973, pl. IV/2,4 Morm. III, datate în epoca lui Claudius.

În **MUNTENEGRU**

– Cetinje (Morm. 41; I. Marković, Iskopavanja kamenih gomila oko vrla rijeke Cetine god 1953–1954 i 1958, în Vjestnik za arheologiju i historiju dalmatinsken, LXI, 1959, (1959), 51–52, fig. 32/1–3, mormînt de incineratie sec I p Chr.

În **BOSNIA**

– Untal (Z. Marić, Die japodischen nekropolen im Untal, în Wiesenschaftliche Mitteilungen des Bösnisch – Hercegovinische Landesmuseum, Ser. A, Archäologie, N.S., I, Sarajevo, 1971, pl 21/37, morm. 78, faza V/b, sec I a Chr.

Sica este atribuită de V. Zirra traco-dacilor (1971/a). Același discută și de caracterul traco-ilir al descoperirilor de acest tip. B. Jovanović, The Scordisci and their Art, în The Celts in central Europe, Székesfehérvár, 1975 = Alba Regia, XIV, 1975, 169, n. 24 consideră că cuțitele de tip sica vin la scordisci de la daci. De aceeași părere este și N. Majnarić-Pandžić, Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srjemu, Vinkovci, 1970, 43, ca și D. Berciu, Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre, București, 1966, 291, care socotea că în vreme ce dacii și-au însușit spadele de tip celtic Lt târziu, scordiscii și-au însușit cuțitele curbe – sica dacice. J. Todorović (1975, p. 217) consideră că originea acestor cuțite curbe este neclară, menționându-le în contextul discuției despre etnogeneza scordiscilor și a amestecului celților cu autohtonii la Dunărea mijlocie.

Pe baza descoperirilor de la Ferigele, E. Tudor (1968, 523) le socotește de origine locală, evoluînd din cuțitele curbe hallstattiene (care ca tip rămîn ilire însă!).

V. Vasiliev, Despre cuțitașele curbe din Hallstattul târziu, în ActaMN, X, 1973, 523–527, discutînd originea cuțitașelor curbe din sec. V-IV a.Chr, relevînd găsirea lor în morminte scitice

transilvănene și semnificația lor rituală, în legătură cu ofranda alimentară, aceste piese mai mici ca dimensiuni de origine răsăriteană.

Cum ele se găsesc însă și în medii nescitice, hallstattiene târzii și de epocă Latène, originea lor locală pare mai probabilă.

Asta e ceea ce știu despre sica. Sper să ajungă.

RECENZII

Laurențiu Nistorescu, *Oglinzile Celuilalt. Barbaricum, între admirație și teamă*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2017, 218 p.

Fixându-și un tărâm de cercetare complex, care presupune, deopotrivă, investigarea operelor care vorbesc despre *barbaricum* în spațiul latin, pe de o parte, și, pe de alta, analiza acestora în contextul evoluției societății, cartea lui Laurențiu Nistorescu, *Oglinzile Celuilalt. Barbaricum, între admirație și teamă*, se dovedește o cercetare solidă, edificată într-o arhitectură laborioasă, cu multiple deschideri și concluzii de o mare densitate ideatică. Meritul său capital îl constituie, din punctul meu de vedere, perspectiva integralistă, ce pune laolaltă literatura latină, mentalitățile romane, istoria genului, cele mai noi teorii în domeniu. Preocupat constant de comprehensiunea problematicei abordate, Laurențiu Nistorescu explorează și cartografiază teritorii diverse (istoria mentalităților, evoluția în spațiul cultural latin a ideii de *barbaricum* așa cum o reflectă textele literare, dar și teoriile moderne asupra subiectului), elaborând o veritabilă strategie de călătorie în universul semnificațional al conceptului de *barbaricum*.

Lucrarea se articulează după o dinamică impusă de relația antinomică, în acest caz, admirație – teamă față de Celălalt, urmărind cu sagacitate dimensiunea instituțională pe care o dobândește barbaritatea, după cum o denumesc autorul. Declarând capcanele pe care tema sa le presupune, autorul își circumscrie deopotrivă și sfera investigațională, precum și instrumentele fundamentale de care uzează, sociologia imaginarului, așa cum o reflectă textele literare, *largo sensu*: „nu realitatea istorico-factuală desemnată prin această vocabulă, ci *imaginea* (s. m.) sa” (p. 24). Cum procedează pentru acest obiectiv? Fără să se limiteze la o simplă incursiune, fie ea și diacronică, pe traseul unei noțiuni transformate treptat în concept, autorul cărții străbate toate nivelurile și dimensiunile existenței, pentru a vedea devenirea ideii de *barbaricum*. Astfel, pe cât de simplu și de unidimensional ne apare a fi aprioric subiectul, pe atât ni se dezvăluie de complex și de profund, grație unei cercetări în care sunt juxtapuse etapele devenirii conceptului în lumea romană și, totodată, elementele care au dus

la schimbarea de percepție asupra acestui aspect. Acest proces se desfășoară cu o rară minuție în cele cinci capitole ale cercetării, fiecare constituind o etapă decisivă în construirea edificiului: *Capitolul 1. Așezarea în paradigmă* (pp. 11–53), *Capitolul 2. Între disprețul și admirația latentă a scriitorilor latini* (pp. 54–111), *Capitolul 3. Realitate istorică și opțiune literară* (pp. 112–158), *Capitolul 4. De la Barbaricum nostrum la Dacia Felix* (pp. 159–190), *Capitolul 5. Între Romanitate și Barbaricum: un exercițiu aplicativ* (pp. 191–197). Un *Index: Entități din Barbaricum* (pp. 211–218) întregeste o cercetare ce se desfășoară pe paliere multiple și convergente. Înșiruirea capitolelor fundamentale, ce își subsumează mai multe subcapitole într-o perfectă organizare logică, probează, chiar la o atare privire sinoptică, coerența logico-teoretică și soliditatea cercetării. Autorul ne cartografiază teritoriul, asaltându-l din toate unghiurile, nemulțumit, scrutător, îndepărtându-se și revenind, de pe altă traiectorie, pentru a înțelege și a explicita întocmai fenomenele „fluide” – cum el însuși le denumesc – care se petrec în zona mereu în mișcare denumită *barbaricum*. Capacitatea de a realiza o scufundare în chiar centrul preocupărilor sale, dar și, apoi, de a-și lua distanța cuvenită pentru o dreaptă și adecvată analiză constituie altă virtute a cărții lui Laurențiu Nistorescu, indiciu sigur al cunoașterii instrumentelor cu care operează o veritabilă cercetare științifică, dar și al calității investigației autorului.

În egală măsură, structura lucrării, de așezare în dialog a autorului cu sine însuși – într-un plan, cercetătorul rece și distant, în celălalt, omul de cultură pasionat, scrutând cu sagacitate un alt orizont –, conferă lucrării alte virtuți incontestabile. Consecvența îndârjită cu care Laurențiu Nistorescu asaltează subiectul din câmpuri diferite, atenția acordată detaliilor, semnificative în coagularea și devenirea conceptului de *barbaricum*, selectarea subtilă, analiza și ordonarea materiei de investigat, veridicitatea punctelor de vedere, sunt, deopotrivă, mărcile ce asigură excelența cărții.

Virtuților, nu puține și nu mărunte, așadar, ale valoroasei cărți pe care ne-o oferă Laurențiu

* Șeful Laboratorului Zonal de Restaurare al Muzeului Național al Banatului Timișoara.

Nistorescu, evidențiate mai sus, le-aș adăuga încă un element, fundamental: el adună și sistematizează un material informațional bogat, recurge la autoritatea textului autorilor latini, dar, deopotrivă, consultă cele mai numeroase dintre lucrările dedicate acestei teme. O bibliografie foarte amplă și în acord cu cele mai noi cercetări în domeniu, cu preponderență din aria lingvistică engleză, dar și germană și română, îi asigură ancorarea subiectului în stricta proximitate a cercetărilor actuale. În felul acesta, avem avantajul unei priviri implicite și lucide într-un univers ideatic plurivalent,

certificând calități de cercetător meticulos, cu jindul exhaustivității, chiar dacă autorul insistă – cu obstinație, aș zice – să ne asigure că nu urmărește epuizarea problematicii. Marea grijă a autorului pentru decelarea cât mai profundă și nuanțată a fațetelor problematicii investigate, neliniștea spirituală permanentă, ce-l antrenează pe cititor într-un viu și permanent dialog, formula de scriere aleasă, contrapunctică, reprezentând nota personală a lui Laurențiu Nistorescu, constituie laolaltă indiciile certe ale unei cărți ce merită să se impună în spațiul cultural actual.

Valy Ceia

Universitatea de Vest din Timișoara

Maria Alexandra Pantea, *Relatări din Primul Război Mondial prezentate în presa ecleziastică din Banat*, Editura Tritonic, 2017, 302 pagini

Volumul semnat de Maria Alexandra Pantea, intitulat *Relatări din Primul Război Mondial prezentate în presa ecleziastică din Banat*, publicat recent la Editura Tritonic, reprezintă o culegere de texte dedicate participării românilor din fosta monarhie dualistă în Marele Război, publicate în gazetele și revistele editate de Biserica Ortodoxă Română și de Biserica Greco-Catolică din Banat.

Dr. Maria Alexandra Pantea este Licențiată a Facultății de Litere, Istorie și Teologie din cadrul Universității de Vest din Timișoara. Masteratul și-l susține la Universitatea „Vasile Goldiș” din Arad în anul 2006, având ca temă „Istoria Transilvaniei în context central-european”. Studiile doctorale le face la Universitatea din Oradea, coordonator prof. univ. dr. Vasile Godea. Este autoarea câtorva monografii și a mai multor studii publicate în volume și reviste științifice din România și Serbia, având ca subiect istoria culturală și istoria învățământului, dar și istoria ecleziastică a românilor din județul Arad, Transilvania și Banat. Este participantă la numeroase reuniuni științifice și proiecte în țară și străinătate. Doctor în istorie și cercetător consacrat, Maria Alexandra Pantea își documentează lucrările publicate prin izvoare de o inestimabilă valoare istorică, culese în special din arhivele și bibliotecile din Arad și Timișoara.

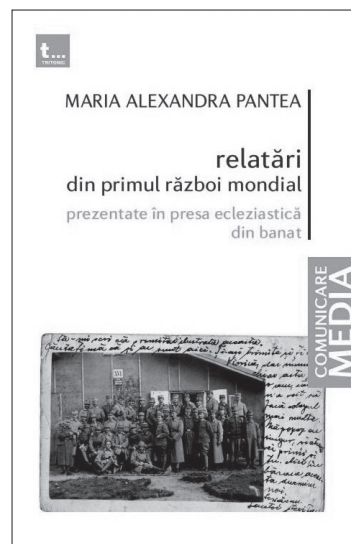
Prima parte a volumului cuprinde un studiu introductiv vast, în care autoarea își prezintă punctul de vedere asupra importanței surselor pe care le publică în acest volum, argumentând prin numeroase citate și comentarii rolul publicațiilor editate de biserica ortodoxă și de cea greco-catolică română din Banat în anii primei conflagrații mondiale.

Presa ecleziastică, mai concret *Biserica și școala* din Arad, *Foaia diecezană* din Caransebeș, *Revista preoților* din Timișoara, diferite calendare și anuare în limba română publicate pe teritoriul austro-ungar, publică în anii războiului (1914–1918) numeroase articole din care încercăm să scoatem anumite concluzii despre atmosfera care domnea în societatea românească din Austro-Ungaria în anii războiului. Aceste publicații treceau prin cenzura

regimului și de aceea informațiile și comentariile de pe paginile lor nu se pot accepta fără o analiză atentă și fără păstrarea unei doze de rezervă față de realitatea impusă de aceste texte, în care „eroismul românului”, „patriotismul” său și „fidelitatea” față de coroana habsburgică reprezintă

un instrument de propagandă menit să modeleze opinia publică după placul autorităților. Este evident că biserica dovedea încă din epocile anterioare o loialitate față de dinastia habsburgică ca urmare a privilegiilor acordate ierarhilor încă pe timpul Războiului Vienei, ceea ce, de exemplu, nu era cazul cu gazetele și revistele editate de oameni politici români – opozanți ai regimului de la Budapesta. Autorii articolelor glorifică „eroismul” românului care își sacrifică viața pentru interesele coroanei cezaro-crăiești și ale cercurilor militare de la Viena și Budapesta, însă analizând cu atenție textele lor, republicate într-un volum comun de dr. Maria Alexandra Pantea și citite azi ca un întreg, putem trage concluzia că aceste articole reprezintă o mărturie foarte valoroasă a vremurilor grele prin care trecea omenirea la mijlocul deceniului al doilea al secolului al XX-lea. Ele aduc o imagine mai clară asupra modului în care autoritățile cereau de la popoarele minoritare să-și prezinte adeviziunea față de imperiul Habsburgilor și totodată să ilustreze publicului cititor entuziasmul și „eroismul” etnicului român în apărarea „patriei”.

Culese din diferite publicații editate de Biserica Ortodoxă Română din Austro-Ungaria, textele publicate de autoarea volumului, 93 la număr, completează imaginea războiului mondial din unghiul românului – cetățean și soldat

austro-ungar, aceste izvoare istorice fiind din acest motiv marginalizate de istorici în anii interbelici și în epoca comunistă. Ultimele decenii aduc în sfârșit o abordare mai obiectivă a acestei teme, din care au rezultat studii științifice competente în care a fost prezentată în mod realist poziția românilor din monarhia dualistă în anii Marelui Război. Un astfel de volum este și cel semnat de Maria Alexandra Pantea.

Volumul de față are chiar această menire de a reactualiza unele probleme mai puțin cunoscute,

referitoare la biserică și la ostașul găsit „de partea cealaltă a frontului”, dacă privim din perspectiva armatei române și a statului român, care a fost începând cu anul 1916 implicat în război în cealaltă tabără, cea a Triplei Înțelegeri. De aceea, considerăm binevenită această culegere de texte apărută sub îngrijirea Mariei Alexandra Pantea și o recomandăm istoricilor și publicului cititor interesat de istoria Primului Război Mondial și de poziția românilor din Austro-Ungaria în această conflagrație.

Mircea Măran
Vârșeț

Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (coordonatori), „The Unknown War” from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916–1918), Iași/Konstanz, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”/Hartung-Gorre Verlag, 2016, 308 p.

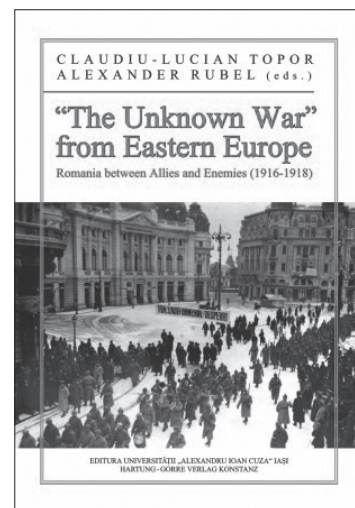
În vara anului 2016 s-au împlinit o sută de ani de la intrarea Regatului României în Marele Război, conflict care a adus, cu prețul a numeroase jertfe umane și materiale, drame, suferințe și traume resimțite până astăzi, realizarea unității naționale a românilor. Sub semnul comemorării acestui moment, în intervalul 14–15 aprilie 2016, la Iași, sub egida Universității „Alexandru Ioan Cuza” și a Centrului Cultural German, s-au desfășurat lucrările conferinței internaționale „Romania between Allies and Enemies. 100 Years after the Entry into the War”, în urma căreia a rezultat și volumul supus atenției noastre.

Volumul coordonat de istoricii Claudiu-Lucian Topor și Alexander Rubel vine, într-o mare măsură, să întregască seria contribuțiilor individuale (mult prea lungă pentru a fi enumerată în cadrul unei recenzii), a volumelor colective și a revistelor cu tematici dedicate istoriei Primului Război Mondial (amintim, în acest sens, volumele *Primul Război Mondial. Perspectivă istorică și istoriografică*, coordonat de Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru și Oana Mihaela Tămaș, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană/Centrul de Studii Transilvane, 2015, *World War I. The Other Face of the War*, coordonat de Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner și Oana Mihaela Tămaș, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană/Centrul de Studii Transilvane, 2016, precum și cel de-al doilea număr al anuarului „Astra Sabesiensis”/2016-numărul 3/2017, în pregătire, de asemenea, fiind dedicat aceluiași subiect).

Volumul se deschide printr-o notă introductivă (pp. 9–13), semnată de istoricul ieșean Claudiu-Lucian Topor, care prezintă, succint, motivația publicării acestei culegeri de studii, precum și principalele contribuții istoriografice ale ultimelor secole dedicate participării Regatului României la conflagrația care a zguduit lumea începutului de secol XX.

Din punct de vedere structural, într-un mod ingenios, lucrarea este împărțită în cinci secțiuni,

în cadrul fiecăreia fiind grupate mai multe studii, după cum urmează: „*A Nation before the Storm: The Controversy over Romanian Neutrality*” (cu studiile: „Romanian Neutrality in Context: Comparative Remarks on Romania and Sweden during the First World War”, semnat de Michael Jonas de la Universitatea „Helmut-Schmidt” din Hamburg; „The Controversy over the Bessarabian Question in the Romanian Kingdom (1914–1916)”, semnat de Andrei Cusco de la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău și Flavius Solomon de la Institutul de Istorie Națională „A. D. Xenopol” din Iași; „Italy and Romania: Glances Crossed between Common Interests and Divergences”, semnat de Emanuela Constantini de la Universitatea din Perugia), „*War Decisions: August 1916-People Reactions and Expectations*” (cu studiile: „The 1916 Moment from the Perspective of the Ottoman-Romanian Relations-an Overview”, semnat de Silvana Rachieru de la Universitatea din București; „Austria-Hungary and Romanian Entry into the War 1916. A Study of Viennese Public Opinion”, semnat de Alma Hannig de la Universitatea din Bonn; „How Did the Two Romanian Churches from Transylvania React to Romania’s Entrance in the First World War?”, semnat de Lucian Turcu de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca), „*Military Strategy and War Experiences*” (cu studiile: „Die militärischen Maßnahmen Österreich-Ungarns gegenüber Rumänien bis zu Beginn der Mackensen-Offensive unter Berücksichtigung des

politischen Kontexts”, semnat de Christian Ortner de la Muzeul de Istorie Militară din Viena; „Pain and Relief in the Shadow of the Carpathians: the French Medical Mission at Iași, 1917–1918”, semnat de Nicholas Pitsos de la Centrul pentru Studii pentru Europa și Eurasia; „The Romanian Central Military Senate of the Officers and Soldiers from Vienna (31st October–27th November 1918)”, semnat de Mihai-Octavian Groza și Diana-Maria Dăian de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; „German War Participants’ Spatial Experiences in Romania 1916–1918”, semnat de Gundula Gahlen de la Universitatea din Berlin), **„Military Administration and Victims of the War”** (cu studiile: „A Challenging Endeavour? Romanian Administration in the Territory Occupied by the Central Powers (November 1916–April 1917)”, semnat de Andrei Florin Sora de la Universitatea din București; „The Romanian Orthodox Church under German Military Occupation 1916–1918. A Reassessment of the Metropolitan Conon’s Attitude”, semnat de Dorin Demostene Iancu de la Arhiva Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române; „Thinking of Loved Ones and Always Away from Home. Refugees from the War in the Unoccupied Territory of Romania (1916–1918)”, semnat de Adrian Vițalaru de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; „The Routine of Suffering. Breaking the Laws of War on Romanian Territory”, semnat de Claudiu-Lucian Topor de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași); **„The Traces of War: Historical Memory and Cultural Heritage”** (cu studiile: „The Romanian Archives during the Great War”, semnat de Daniel Cain de la Institutul de Studii Sud-Est Europene; „Behind the Scenes of the Great War-General G. A. Dabija’s Memoirs”, semnat de Raluca Tomi de la Institutul de Istorie Națională „Nicolae Iorga” din București; „State and Church during the Great War. Protecting the Treasure of the Monasteries in Moldova (1916–1917)”, semnat de Ionel Moldovan de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; „Battles and Heroes in Teaching History: The Remembrance of the Romanian Military Campaign–1917”, semnat de Serinela Pintilie de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași).

Observăm, așadar, din simpla enumerare a titlurilor materialelor publicate, că acestea reconstituite etapele premergătoare intrării Regatului României în conflictul militar de partea Antantei, obiectivele urmărite, contribuția unor personalități politice și militare, precum și modul în care acest conflict a fost perceput în mentalul colectiv românesc.

De asemenea, publicarea materialelor în limba engleză și limba germană contribuie și va contribui la diseminarea acestora în rândul comunității academice internaționale, ceea ce, fără doar și poate, constituie un punct forte al volumului.

La toate acestea, se adaugă tipăritura în condiții grafice excelente, așezarea elegantă a textului în pagină, coperta atrăgătoare (care reproduce o fotografie, datată 6 decembrie 1916, cu soldații germani mărșăluind prin Bucureștiul ocupat), elemente care îndeamnă la o lectură imediată.

Reunind, astfel, 18 studii, grupate în cinci secțiuni, volumul supus atenției noastre reprezintă o veritabilă contribuție istoriografică, necesară revigorării cercetării istorice românești privind participarea Regatului României la Marele Război. Aceasta era necesară cu atât mai mult cu cât trăim și activăm într-o perioadă în care se manifestă, în scris și nu numai, o întreagă pleiadă de cercetători, specializați pe anumite sectoare și domenii ale istoriei, mai mult sau mai puțin avizați, mai mult sau mai puțin documentați, care compromit anumite subiecte. Din acest motiv, îi felicităm pe cei 20 autori ai celor 18 studii, precum și pe cei doi editori, care și-au dat mâna pentru publicarea acestui volum, care completează, redeschide sau reevaluează anumite dosare ale implicării românilor în Primul Război Mondial.

Mihai-Octavian Groza

Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian, Iuliu-Marius Morariu, *Romanians Defending Vienna. The Romanian Central Military Senate of the Officers and Soldiers, Saarbrücken, Éditions Universitaires Européennes, 2017, 94 p.*

Apărută în decursul acestui an, lucrarea *Romanians Defending Vienna. The Romanian Central Military Senate of the Officers and Soldiers* încearcă (și din punctul nostru de vedere și reușește) să aducă noi informații despre Senatul Militar Român Central al Ofițerilor și Soldaților din Viena, care a activat pentru o scurtă perioadă de timp dar care și-a îndeplinit misiunea (deloc ușoară) pe care și-a ales-o. În aparență, o structură fragilă, cu un scop dificil de atins și care poate părea a fi peste puterile sale, el a reușit, așa cum au demonstrat și autorii, să-i atragă pe soldații români, lucru deloc ușor de realizat dacă ne gândim la perioada în care Senatul Militar a activat.

Apărut în 31 octombrie 1918 și dizolvat în 27 noiembrie 1918, acest Senat Militar și-a propus un lucru care poate părea a fi unul extrem de simplu: adunarea, organizarea și repatrierea în siguranță a soldaților români din Transilvania, Bucovina și Banat, lucru care în realitate este dificil de realizat, dacă avem în vedere că în capitala de astăzi a Austriei existau peste 70.000 de soldați de origine română din diverse zone.

Rod al unei munci intense, cartea are mai multe atuuri care necesită a fi evidențiate. În primul rând, ea este bine documentată, având prezentate numeroase documente descoperite în diverse arhive. În egală măsură, autorii oferă multe explicații referitoare la unii termeni sau la unele personaje care apar în studiu sau în anexele textului, lucru care caracterizează în general lucrările scrise de cei trei cercetători.

Limbajul este unul simplu, fără fraze prea lungi și prea complicate. Unul dintre marile puncte tari ale lucrării semnate de Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian și Iuliu-Marius Morariu este acela al redactării textului în limba engleză, dar și aici într-un stil simplu, fără cuvinte prea complicate sau termeni de specialitate, astfel că lucrarea este ușor de citit. Un avantaj este faptul că lucrarea nu este masivă, ceea ce contribuie pozitiv la o mai bună accesibilitate a volumului. Cartea a văzut

lumina tiparului la Éditions Universitaires Européennes din Germania, fapt care, din punctul nostru de vedere, trebuie și el evidențiat, puțini având posibilitatea, dar și disponibilitatea de a publica în afara graniței.

Lucrarea devine cu atât mai importantă cu cât vine în contextul în care peste doar un an vom aniversa un secol de la cel mai mare moment din istoria României: Marea Unire. Cartea își aduce și aici o mare contribuție, deoarece subiectul abordat în această lucrare este foarte bine prezentat, iar această instituție a avut și ea o contribuție la ceea ce a însemnat realizarea unității naționale mult dorite, după cum s-a arătat în paginile cărții.

Autorii și-au propus și chiar au reușit să vorbească și despre aspecte legate de constituirea acestei instituții, despre activitatea depusă în timpul existenței sale, dar și despre rolul avut de unii oameni importanți, cum a fost generalul Ioan Boeriu. Compusă din două părți principale, cartea este formată dintr-o primă secțiune în care se discută topicul anunțat și dintr-o a doua, care conține o serie de 12 documente. Acestea din urmă sunt documente esențiale, care ne ajută să vedem și mai de aproape rolul și activitatea senatului ofițerilor și soldaților. Primul și ultimul sunt protocoalele de formare, respectiv de dizolvare a senatului, în timp ce restul textelor cuprind protocoalele de la cele 10 întâlniri care au avut loc cu diverse ocazii.

Nu trebuie uitată nici bibliografia, una extrem de vastă, după cum veți putea observa dacă lecturați această carte sau pur și simplu dacă aruncați o privire la secțiunea aferentă de la sfârșitul volumului. Astfel, se va putea lesne vedea că s-au consultat diverse documente din fonduri de la unele instituții precum Biblioteca Facultății de Teologie din Sibiu, Arhivele Naționale-filiala Alba, Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, dar și documente editate de Mihai-Octavian Groza în alte lucrări. La acestea se adaugă și numeroase articole de presă, dar și o mulțime de lucrări, studii și articole de specialitate,

un alt aspect care caracterizează lucrările semnate de autorii volumului.

Toate acestea arată că și astăzi se poate lucra bine, fără a publica doar colecții de documente sau a reîncălzi subiecte care au fost epuizate și deci care nu mai pot aduce nimic nou în planul istoriografic.

În concluzie, lucrarea *Romanians Defending Vienna. The Romanian Central Military Senate of the Officers and Soldiers* de Mihai-Octavian Groza,

Diana-Maria Dăian, Iuliu-Marius Morariu este una care aduce informații noi despre Senatul Militar Român Central al Ofițerilor și Soldaților din Viena, contribuind la o mai bună cunoaștere a acestuia. Bogat documentată și prezentând o serie de noi documente identificate, publicate și valorificate de-a lungul textului, această carte este binevenită în contextul centenarului Marii Unirii.

Adrian-Cosmin Iușan

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABBREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9–15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AHP – Archaeologia Historica Polona, Toruń.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AJPA – American Journal of Physical Anthropology, Smithsonian Institution's National Museum of Natural History, New York.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- AMS – Annual of Medieval Studies at CEU, Budapest
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine "Dimitrie Cantemir", Seria Istorie, București.
- AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istoric din Moldova, Chișinău.
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității "A.I. Cuza", Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- Archaeometry – University of Oxford.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.

- ArchCech – Archeologie ve středních Čechách, Praha.
ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapesta.
ArchHist – Archaeologia Historica, Brno.
ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta
Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
ArchMed – Archeologia Medievale, Firenze.
ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
ArchPolona – Archaeologia Polona, Wroclaw-Varşovia-Cracovia.
ArchRevC – Archaeological Review from Cambridge, Cambridge.
ArchRozhl – vezi, AR.
ArhJ – Arheo Journal, Ljubljana.
ArhMed – Arheologia Medievală, Reşiţa.
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
ArhSofia – Arheologija, Sofia.
ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoecológicas Andinas, Trujillo, Peru.
AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Instituti Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovaca), Bratislava.
ASDI – Anuarul Şcolii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
BAM – Brukhental. Acta Musei, Sibiu
BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
Banatica – Banatica, Reşiţa.
BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
BCCIT – Buletinul Camerei de Comerţ şi Industrie Timişoara.
BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
BCSS – Buletinul Cercetărilor Ştiinţifice Studenteşti, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. - Berlin.
BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara.
BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
BThr – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.
BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BMJG – Buletinul Muzeului Judeţean Giurgiu.
BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
BMÖ – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Wien.
BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
Buridava – Buridava. Studii şi materiale, Râmnicu Vâlcea.
CA – Current Anthropology, Chicago.
CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, Bucureşti.
CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.
Carpica – Carpica, Bacău.
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
CCDJ – Cultură şi civilizaţia la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Naţional de Istorie al României, Bucureşti.
Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iaşi.
Cetăţi dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966.
CIGD – L. Ruscu (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, Bucureşti.
Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timişoara.
CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
CN – Cercetări Numismatice, Bucureşti.
CNA – Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.

- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
- Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – Caiete de teren, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
- Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996), București, 1996.
- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22.–24. November 1997), București 1998.
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951–1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dictionar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
- ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FAH – Fasciculi Archaeologiae Historicae, Lodz.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnja arheološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Archeološki Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IEA – Issues in Ethnology and Anthropology, Belgrade.
- IGRR – R. Cagnat *et alii* (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906–1927.
- IJCS – International Journal of Conservative Science.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).

- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- Instrumentum – Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité, Montagnac.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpses des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- JRZM – Jahrbuch des Römischen Zentralmuseums, Mainz.
- ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca.
- JAMÉ – Jós András Múzeum Értéktője, Nyíregyháza.
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JBOÖMus.-Ver. – Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealverein, Linz.
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JLS – Journal of Life Sciences
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion
- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- Korall – Társadalomtörténeti folyóirat, Budapest.
- KözlCluj – Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIIMK – Kratkie Soobščeniia Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenslebens, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LK – Levéltári Közlemények, Budapest
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324–346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346–498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului,
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeja Subotica, Subotica.
- MatZach – Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MHB – Monumenta Historica Budapestinensia, Budapest.
- MIA – Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKÉ – Múzeumi és Könyvtári Értésítő, Budapesta.
- MM – Madrider Mitteilungen, Deutsches Archäologisches Institut, Madrid
- MN – Muzeul Național, București.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Kraków.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arheologia, San Sebastian, 1947

- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
 Művészet – Művészet, Budapest.
 MZ – Mainzer Zeitschrift, Mittelrheinisches Jahrbuch für Archäologie, Kunst und Geschichte, Mainz.
 MW – Materialy Wczesnośredniowieczne, Kraków-Wrocław-Warsawa.
 NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
 NAR – Norwegian Archaeological Review, Oslo.
 NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
 NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.
 NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.
 NListy – Numismatice Listy, Praga.
 NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
 NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
 OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
 OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
 OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest – Wien 1994–2002.
 OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
 OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
 Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzduc (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
 OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
 ŐL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
 PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
 PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca.
 PamArch – Památky archeologické, Praga.
 PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
 PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
 PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
 PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
 Peuce – Peuce, Tulcea.
 PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
 PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
 PlosOne – Plos One, San Francisco, Cambridge.
 PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
 Pontica – Pontica, Constanța.
 Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
 Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
 PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
 Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
 PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd.
 PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
 PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
 Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
 PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
 RA – Revista Arhivelor, București.
 Radiocarbon – Cambridge University.
 RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
 RB – Revista Banatului, Timișoara.
 RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
 RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
 RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
 Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
 RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894.
 RESEE – Revue des Etudes Sud–Est Europeens, București.
 RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
 RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
 RevMuz – Revista Muzeelor, București.
 RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
 RI – Revista Istorică, București.
 RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
 RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
 RIM – Revista de Istorie Militară, București.
 RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.
 RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
 Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
 RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
 RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
 RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
 RRML – Revista Română de Medicină Legală.
 SAA – Spectrochimica Acta, Part A: Molecular and Bio-molecular Spectroscopy.
 SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
 SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
 SAI – Svod Arheologičeskih istočnikov, Moskva – Leningrad.
 Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
 Science – AAAS.
 SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
 SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
 SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
 SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
 SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
 SH – Studime Historike, Tirana.

- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SIArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Beograd.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComp – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudArchMed – Studia Archeologica et Medievalia, Bratislava.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu.
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archaeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii – Studii, Revistă de știință și filosofie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varşovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- SzMMÉ – Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200–700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11–14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapest, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapest.
- TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- TS – Terra Sebus, Sebeș.
- Tyrageia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău.
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Vjesnik – Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split.
- VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YPA – Yearbook of Physical Anthropology (AJPA – annual supplement), New York.
- YugDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
- ZborHist – Zbornik Slovenského Národného Múzea, História, Bratislava.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg.
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
- ZA – Zona Arqueológica, Madrid.